III-11.670

MARIA
GEORGESCU

ISTORIA BIZANȚULUI

Editura Cetatea de Scaun

Motto:

„Stat multi-etnic, cu o viață lungă de unsprezece secole, care cuprindea, în momentele de maximă întindere spațială, trei continente, mărginind Mediterana, Imperiul bizantin se prezintă ca un caz tipic al obiectului cercetărilor interdisciplinare, a cărui complexitate îi egalează existența".

Hélène Antoniadis Bibicou

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CUVÂNT ÎNAINTE

Maria Georgescu, cunoscută în lumea istoriografiei române prin publicarea, până în prezent, a unor frumoase albume conținând imaginile icoanelor medievale din zona capitalei domnești Târgoviște, a lapidariului din același oraș și a unei recente lucrări despre cultura bizantină, ne dăruiește acum o "*Istorie a Bizanțului*". Este un ultim studiu, dar nu cel de pe urmă, datorat profesoarei de la Universitatea "Valahia" din Târgoviște.

Lucrarea de față reprezintă rodul unor ani lungi de muncă la catedră. Doamna Maria Georgescu a avut astfel posibilitatea să parcurgă o bibliografie imensă, în mai multe limbi de circulație actuală sau vorbite în secole astăzi uitate. Acest amplu material scris i-a permis autoarei să analizeze fiecare episod din trecutul mirificului și misteriosului imperiu situat la întâlnirea a nu mai puțin de trei continente. Este o caracteristică geopolitică singulară în istorie, derivată și din vecinătatea cu Marea Neagră, pe atunci placă turnantă a relațiilor dintre Orient și Occident. Ea a dat Imperiului Bizantin specificul său eclectic și sincretic de mojar al civilizațiilor europene, asiatice și africane, ceea ce, poate, i-a permis să reziste atâta timp în fața răutății oamenilor din interior și din exterior. A fost trăsătura majoră și caracteristică a Bizanțului pe care autoarea, cu discreție, a subliniat-o permanent ca pe un adevărat fir călăuzitor.

Pornind de aici, cu mult tact, profesoara a transformat cursul într-o carte. Dorind să se adreseze, în primul rând, publicului universitar, domnia sa a pornit de la analizarea originilor imperiului. Un merit deosebit îi revine prin modul în care a ridicat problema tipului specific de monarhie care a dominat Bizanțul: monarhia bicefală. Înțelegerea esenței acestui tip de guvernare oferă cheia cu care se poate deschide poarta către drumul parcurs de acest stat milenar. În acest context, nu au fost omise calitățile și realizările basileilor și ale elitei politice a imperiului. S-a punctat permanent capacitatea de adaptabilitate și charisma conducătorilor imperiului, care au știut să facă sacrificii și să se bucure de succese, urmărind totdeauna țeluri majore pentru statul lor.

Un alt merit al cărții îl constituie faptul că, pornind de la ideea profesorului de la Cambridge, D. Obolensky, autoarea volumului de față a prezentat Bizanțul ca pe un veritabil "commonwealth" medieval. A fost o realitate. Puțini o recunosc, însă. Astăzi se încearcă să se revină la acea uniune balcanică, bizantină, atât de benefică, se pare, pentru locuitorii zonei.

Sunt numai câteva elemente, din cele numeroase pe care le pot scoate în relief pentru această meritorie și laborioasă carte.

Textul este completat de utile tabele sinoptice, tabele cronologice, tabele genealogice și hărți istorice – excelent instrument de lucru. Ele sunt extrem de folositoare lectorului, ca de altfel și indicele general și glosarul lucrării.

Sper ca această carte să fie citită cu aceeași patimă și interes pe care le-a vădit autoarea atunci când a scris-o: aceasta ar fi cea mai frumoasă răsplată a profesoarei pentru munca ei în slujba generațiilor tinere.

prof. univ. dr. Radu Ștefan Vergatti

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PREFAȚĂ

Lucrarea *„Istoria Bizanțului"* reprezintă considerațiile privind evoluția generală a statului bizantin și transformările politicii sale interne și externe, structurate și prezentate pe cele trei mari perioade istorice de dezvoltare, datorate marii durate a Imperiului, de peste un mileniu.

Structura romană a statului, puterea greacă și *credința creștină* - acestea sunt marile surse din care s-a constituit Bizanțul. Prin suprimarea uneia dintre cele trei elemente, evenimentele bizantine devin de neconceput. Numai sinteza culturii elenistice și religia creștină cu forma romană a statului a făcut posibilă constituirea fenomenului istoric pe care îl numim Imperiul bizantin.

În cadrul acestei evoluții milenare, cuprinsă între secolele IV-XV, istoria Bizanțului se înscrie în trei mari perioade distincte. Prima perioadă include secolele IV-VI (330-610), fiind *perioada de tranziție* de la Imperiul roman la monarhia greco-orientală. Perioada a doua înglobează următoarele cinci secole (610-1081), fiind *perioada clasică* a istoriei bizantine, în care imperiul cunoaște trăsăturile sale originale din punct de vedere geografic, etnic, economic, social, administrativ și religios. Ultima perioadă, de aproape patru secole (1081-1453), este *perioada de declin* progresiv și general a statului bizantin.

Multitudinea evenimentelor, deosebit de importante pentru destinele lumii romane târzii sau numai ale jumătății orientale a vechiului Imperiu roman, își dispută rolul în a inaugura istoria bizantină: fondarea Constantinopolului (330), *partitio imperii* a lui Theodosios I (395), domnia lui Iustinian (527-565) sau domnia lui Herakleios (610-641). În seria acestor evenimente, domnia lui Constantin cel Mare (306-337) și fondarea noii capitale a Constantinopolului, care prezintă o poziție geostrategică importantă până la sfârșitul existenței sale, în 1453, sunt de importanță capitală pentru evoluția de la Imperiul roman la Imperiul bizantin.

A doua perioadă a istoriei bizantine, în care se pun bazele *imperiului grec medieval*, începe cu domnia lui Herakleios, genial strateg și excelent organizator al statului, urmată de alți însemnați împărați: Leon al III-lea (717-741), care inaugurează politica iconoclastă, dar și un program complex de reforme, talentatul strateg și om politic Constantin al V-lea (741-775), Theophil (829-840), un bun organizator al statului, Leon al VI-lea Înțeleptul (886-912), legislator și strateg, cărturarul Constantin al VII-lea

Porphyrogenetul (945-959), care s-a remarcat prin activitatea sa culturală, şi Vasile al II-lea (976-1025), a cărui domnie a însemnat apogeul puterii statului bizantin, prin extinderea considerabilă a imperiului în Balcani şi în Orient.

Cea mai profundă transformare se petrece în structura societăţii bizantine, prin promovarea micii proprietăţi a unei ţărănimi libere, care începând din secolele VIII-IX va fi progresiv aservită marilor proprietari funciari. Pe această structură socială, proprie perioadei clasice a istoriei Bizanţului, se sprijină şi noua structură administrativă a themei. Acestor mutaţii de pe plan social şi administrativ i-au datorat salvarea în faţa ameninţării arabe, statul bizantin şi civilizaţia europeană. Dar transformările din structura societăţii şi marele efort material la care a fost supus imperiul sub ultimii împăraţi Macedoneni, provoacă criza din secolul al XI-lea, care marchează sfârşitul carierei de putere universală a Bizanţului.

Ultima perioadă a istoriei bizantine - *regimul aristocraţiei militare* - este inaugurată de dinastia Comnenilor, fondatorul acesteia fiind Alexios I (1081-1118), a cărui domnie este caracterizată prin feudalizarea rapidă a societăţii bizantine sub impulsul regimului politic al aristocraţiei militare, proces care va duce la dispariţia micii proprietăţi a ţărănimii libere şi la creşterea puterii economice şi politice a aristocraţiei militare provinciale. Concesiile şi privilegiile comerciale acordate republicilor maritime italiene au diminuat resursele financiare ale imperiului.

Succesul împăraţilor Comneni şi Lascarizi, care s-au sprijinit pe resursele economice ale dinaţilor, dar şi pe vechii stratioţi, a fost de scurtă durată. Sub Angeli şi definitiv sub Paleologi, creşte importanţa socială a aristocraţiei, care se manifestă pe planul administraţiei, în dislocarea acestui mare stat centralizat, prin dizolvarea vechilor structuri centralizate de stat şi prin divizarea imperiului în principate în stare potenţială sau în principate cu existenţă reală.

Evoluţia internă a statului bizantin avea loc într-un moment în care dominaţia bizantină în Peninsula Balcanică primeşte o mare lovitură prin înfiinţarea statelor bulgar şi sârb. Expansiunea economică a republicilor italiene constituie aspectul cel mai durabil şi cel mai periculos pentru imperiu - al amplei mişcări cruciate pornite din Occident spre Orient, al cărui obiectiv a fost cucerirea Bizanţului. În fruntea acţiunii occidentale antibizantine au stat regatul normand din Sicilia şi Imperiul romano-german. La graniţa orientală turcii selgiucizi au cucerit Imperiului bizantin cea mai mare parte a Asiei Mici, iar turcii otomani au amplificat cuceririle lor, ameninţându-i existenţa.

Evenimentele tragice petrecute în anul 1453 - când Constantinopolul este cucerit de armata lui Mahomed al II-lea - constituiau consecinţele

transformărilor profunde din societatea bizantină. Subminat din interior de tendințele centrifuge ale aristocrației feudale și de cucerirea pozițiilor cheie din economie de către oamenii de afaceri italieni, Imperiul bizantin înceta să mai existe în fața cuceritorilor otomani.

Întemeierea orașului imperial pe Bosfor de către Constantin cel Mare inaugurase Imperiul bizantin, căderea sa în timpul ultimului Paleolog, Constantin al XI-lea aducea căderea Bizanțului.

Lucrarea este completată de anexe care cuprind: glosarul de termeni istorici, tabelul sinoptic al evenimentelor celor mai importante din istoria Imperiului bizantin, tabelele cronologice, tabelele genealogice, indicele, precum și hărțile istorice alese pentru caracterul lor reprezentativ.

Elaborarea acestei lucrări se bazează pe consultarea unei bogate bibliografii, provenită din lucrări în limbile franceză, engleză, germană, italiană, rusă, din care s-au menționat cele mai reprezentative.

Sperăm ca lucrarea *„Istoria Bizanțului"*, care se adresează în primul rând cititorilor din mediile universitare, studenților din facultățile de profil care au nevoie de un curs universitar, le va permite să-și însușească componentele principale ale problematicii istoriei Bizanțului.

Considerațiile referitoare la publicarea acestei lucrări care se adresează nu numai studenților, ci și publicului cititor în general, vor permite înțelegerea unor noțiuni indispensabile privind domeniile strălucitoarei istorii bizantine.

Autoarea își face plăcuta datorie de a mulțumi călduros domnului profesor universitar dr. Radu-Ștefan Vergatti, pentru deosebita amabilitate de a prefața prezenta lucrare.

De asemenea, mulțumirile noastre se adresează și Editurii Cetatea de Scaun care a făcut posibilă apariția volumului în condiții grafice deosebite.

Maria Georgescu

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI
ISTORIE

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL I

INTRODUCERE

DEZVOLTAREA STUDIILOR DE ISTORIE BIZANTINĂ

Interesul ştiinţei pentru Imperiul bizantin datează din timpul studiului antichităţii clasice. Ruta antichităţii greceşti trecea prin Bizanţ, deoarece Bizanţul conservase moştenirea antică şi pentru că el fusese pentru Occident singura sursă capabilă să satisfacă nostalgia culturii greceşti deşteptate de Renaştere. Atunci, când se pune problema strângerii manuscriselor greceşti, a studierii şi editării literaturii clasice, privirea se îndreaptă în mod necesar către domeniul bizantin, iar bizantinii (cum ar fi Manuel Chrysoloras, Ioan Argyropulos, Bessarion etc.) au inaugurat în Occident filologia greacă.

Imperiul bizantin nu a avut la început decât calitatea de a depozita comorile culturii antice; Bizanţul schismatic ocupă un loc minor din acest punct de vedere. Dar difuziunea ştiinţei greceşti, frecventele călătorii la vechile situri ale civilizaţiei bizantine şi studiul literaturii clasice prin intermediul autorilor bizantini prepară terenul studiilor bizantine. Cu atât mai mult cu cât, în lipsa cunoaşterii valorii proprii a istoriei bizantine, nu se putea trasa o linie de demarcaţie între autorii vechi şi autorii bizantini, editându-se adesea scriitorii bizantini alături de cei clasici.[1]

Faza umanistă a studiilor de istorie bizantină evoluează pe parcursul secolelor XV-XVIII.

Primul care a regăsit interesul pentru istoria Bizanţului şi care a recunoscut valoarea particulară a fost discipolul lui Melanchton, ***Hieronymus Wolf*** (1516-1580). Ocupând funcţiile de bibliotecar şi de secretar în casa familiei Fugger din Augsburg, el se va ocupa de autorii bizantini cu aceeaşi ardoare ca şi de autorii clasici şi va edita, cu sprijinul lui Anton Fugger, *„Cronica lui Ioan Zonaras"*, *„Istoria lui Nicetas Choniates"* şi o parte din *„Istoria lui Nikephor Gregoras"*. Wolf a recunoscut primul în istoria bizantină un câmp particular şi independent al istoriei şi a întrevăzut ideea unui *„Corpus byzantinae historiae"*.[2]

---

[1] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, Traduction française de J. Gouillard, Preface de Paul Lemerle, Payot, Paris, 1969, p. 26; St. Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, Bucureşti, 1981, p. 209-233.

[2] *Ibidem*, p. 27; St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 211.

Exemplul lui Wolf a avut imitatori. Spiritul nou de căutare a umanismului se va regăsi stimulat de considerații politice și ecleziastice: problema luptei contra turcilor, tentative de unire ale cercurilor catolice, simpatii întâlnite în rândurile protestanților de către Bizanțul antiroman. În diferite țări și sub influența diverselor curente, umaniștii occidentali de la sfârșitul secolului XVI și începutul secolului XVII râvnesc la studierea studiilor istorice și juridice ale lumii bizantine. Principalul merit în această întreprindere revine, în Germania, unui discipol de-al lui Wolf, **Wilhelm Holzmann** (Xylander), lui **David Hoeschel** și marelui jurist **Ioan Leunclavius**; în Franța, mai ales al lui **D. Petavius (Denis Petau)**; în Olanda, lui **B. Vulcanius** și mai ales lui **Ioan Meursius**; în Italia, lui **Nicolas Alemanni** și **Leon Allatius**.[3]

Această primă fază a studiilor bizantine este caracterizată prin următoarele trăsături[4]: în special munca de editare și de traducere a izvoarelor latine; alegerea autorilor este mai mult sau mai puțin lăsată în voia destinului; nu există încă o vedere de ansamblu și se procedează la tatonări, fără a defini un plan.

La mijlocul secolului al XVII-lea, studiile bizantine cunosc în Franța o primă perioadă de înflorire. Activitatea științifică a regelui Ludovic al XIII-lea și mai ales a lui Ludovic al XIV-lea se arată, în special, axată pe domeniul bizantin. Munca de editare, până atunci puțin metodică, este supusă unui plan de ansamblu bine delimitat și treptat se dezvoltă o cercetare activă și fecundă. Sub patronajul lui Ludovic al XIV-lea și al lui Colbert, celebra imprimerie de la Luvru întreprinde publicarea unei mari colecții de istorici bizantini. În 1645, *„Istoria lui Ioan Cantacuzinul"* inaugurează seria; în 1648, **Ph. Labbe** publică *„Excerpta de legationibus"* a lui Constantin Porphyrogenetul, precedate de o încunoștințare în care el schițează planul unui *Corpus de istorici bizantini*, atrage atenția asupra importanței istoriei bizantine și face apel la colaborarea savanților din toate țările. Munca este activă în cursul deceniilor următoare și el ajunge la prima ediție de ansamblu a surselor istorice bizantine, la care se raportează edițiile următoare: *cea de la Veneția*, care reproduce integral, și *cea de la Bonn*, care reimprimă în foarte mare măsură *„Bizantina de la Luvru"*.

„Corpusul din Paris" (Corpus Parisinus)[5], cu numele său adevărat *Corpus Historiae Byzantinae*, reunește colaborarea savanților cei mai considerabili ai Franței contemporane, **Philippe Labbe** (1607-1667) și **Pierre Poussine** (1609-1686), **Jacques Goar** (1601-1653) și **François Combéfis** (1605-1697), marele jurist **Charles Annibal Fabrot** (1580-1659). În străinătate, întreprinderea obține concursul, mai ales în Italia, al prețioșilor

[3] *Ibidem.*
[4] *Ibidem*, p. 27-28; St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 22.
[5] *Ibidem*, p. 28; St. Brezeanu, *op. cit.*

colaboratori **Lucas Holstenius** şi **Léon Allatius**. Numeroşi autori bizantini erau editaţi pentru prima oară în *„Corpusul din Luvru"*. Cât despre autorii deja cunoscuţi şi reeditaţi, ediţiile corpusului parizian marcau un progres considerabil atât în stabilirea textului, cât şi, în special, în critică.

În afara pregătirilor *„Corpusului din Luvru"*, studiile de istorie ecleziastică şi juridică erau desfăşurate într-o manieră decisivă.[6] Este de ajuns să numim *„Actele Conciliului de la Labbe"*, care au servit drept bază pentru ediţiile posterioare ale lui **Hourdouin** şi **Mansi**, *„Euhologul grec al lui Goar"*, textele patristice editate de **Combéfis**, ediţia *„Bazilicilor"* a lui **Fabrot**.

La început, **Goar** şi **Fabrot** au contribuit cel mai mult la progresul *„Corpusului de la Luvru"*; începând cu anii '70, **Duchange** se detaşează ca fiind figura dominantă a acestei activităţi. **Charles Dufresne du Cange**[7] (1610-1688) este adevăratul fondator al studiilor de istorie bizantină şi, în acelaşi timp, inteligenţa cea mai vastă şi mai bogată care s-a manifestat în domeniul bizantin.

Ducange a editat *„Istoria lui Ioan Kinnamos"*, *„Cronica lui Ioan Zonaras"* şi *„Chronicon Paschale"*, comentând, pe de altă parte, operele **Annei Comnena** şi ale lui **Nikephor Bryennios** editate de Poussine. Ducange, în plus, a desfăşurat o activitate de cercetare bogată şi diversă, care cuprinde domeniul istoriei, filologiei, genealogiei, topografiei, numismaticii. Multe dintre lucrările sale rămân şi astăzi indispensabile cercetătorului, în special *„Istoria imperiului din Constantinopol sub împăraţii francezi" (Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs français)* (1657), marea sa lucrare în două părţi, *„Historia byzantina duplici commentario illustrata"*, compusă dintr-un studiu topografic: *„Constantinopolis christiana"* şi un studiu genealogic fundamental: *„Des familiis byzantinis"*. Dar contribuţia cea mai importantă a lui Ducange constă în *dicţionarele* sale *latin* şi *grec* din Evul Mediu, dintre care *„Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis"* este în special important pentru cercetătorul istoriei bizantine. Acesta trebuie să recurgă de acum înainte la alte instrumente lexicografice şi, înainte de toate, la dicţionarul lui E.A Sophokles; lucrarea prodigioasă a lui Ducange rămâne până astăzi un stâlp al ştiinţei bizantine, prin nenumăratele referinţe la izvoarele şi comentariile istorice.[8]

Alături de Ducange trebuie să amintim pe contemporanii săi, fondatorul diplomaticii, **Jean Mabillon** (1632-1707) şi **Bernard de Montfaucon** (1655-1741), a cărui *„Palaeographia graeca"* inaugurează studiul paleografiei

---

[6] *Ibidem.*

[7] *Ibidem*, p. 28-29; E. Schwartz, *Acta Conciliorum aecumenicorum*, t. I, vol. I-V (1922-1930), t. II, vol. I-VI (1933-1938); *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, Cambridge, 1914; St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 211-212.

[8] *Ibidem*, p. 29.

greceşti, **Michel Lequien** (1661-1733), cu *„Oriens Christianus"*, şi pe **Anselmo Banduri de Ragusa** (1670-1743), autorul lucrării *„Imperium orientale"*, importantă pentru topografie şi pentru arheologie.[9]

Interesul activ pentru Bizanţ, care s-a manifestat în secolul al XVII-lea şi care a produs „roade" abundente, mai ales în Franţa, suferă sub influenţa raţionalismului Epocii Luminilor o pauză, profitabilă pentru progresul studiilor bizantine.

Secolul al XVIII-lea, *Secolul Luminilor*, aduce o reacţie puternică faţă de istoria bizantină, inaugurând *faza iluministă* în evoluţia studiilor bizantine. „Mândră de dreptatea sa, de moralismul său abstract şi de scepticismul său religios, Epoca Luminilor măsoară cu dispreţ toată perioada medievală a istoriei umane. Raţionalistul din secolul XVIII este şocat de spiritul acestui imperiu bizantin, prizonier al conservatorismului şi al religiei. Istoria Bizanţului nu este pentru el decât «o culegere nedemnă... de declamaţii şi miracole» **(Voltaire)**, «o ţesătură de revolte, de răzvrătiri şi de perfidii» **(Montesquieu)** sau, în cel mai bun caz, lamentabilul epilog al glorioasei istorii romane. Istoria bizantină apare ca o istorie a decadenţei milenare a Imperiului roman în lucrările binecunoscute ale lui **Charles Lebeau**, *Istoria Imperiului Timpuriu (Histoire du Bas-Empire)* (Paris, 1757-1786), şi **Edward Gibbon**, *Istoria declinului şi căderii Imperiului roman (The History of the Decline and Fall of The Roman Empire)* (Londra, 1776-1788). Gibbon a descris în opera sa «triumful barbariei şi al religiei»".[10]

Studiile bizantine vor continua. Descoperirea *manuscrisului din Leipzig* şi a *„Cărţii Ceremoniilor"*, precum şi a *comentariului lui Jean Jacob Reiske* (1716-1774) a fost incontestabil unul dintre evenimentele majore ale istoriei ştiinţei bizantine, dar este semnificativ faptul că a rămas inedit comentariul

---

[9] *Ibidem*; St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 212.

[10] *Ibidem*, p. 30; Georges Ostrogorsky constata: "A prelungi astăzi concepţiile lui **Lebeau** şi **Gibbon** ar însemna să forţăm porţi deschise. Timpul este din fericire depăşit; când oricine publică o carte de istorie bizantină, trebuie să justifice alegerea temei prin consideraţii generale asupra importanţei istorice a Imperiului bizantin, pierzându-se în declaraţii empatice contra vederilor lui Gibbon. Putem azi să tratăm cu mai mult calm lucrările lui Lebeau şi Gibbon şi să măsurăm importanta contribuţie a celor doi istorici, în ciuda punctelor lor slabe. Căci Lebeau şi Gibbon au fost istorici adevăraţi şi Gibbon chiar un foarte mare istoric şi lucrările lor, chiar dacă insuficiente, se situează foarte sus prin talentul expoziţiei. În ciuda greşelilor lor, merită lecturate, opunându-se celei mai mari părţi a expunerilor istoricilor Bizanţului din secolul XIX. Cât despre reeditarea lucrării lui Gibbon de către **J.B. Bury** (1897-1900), ea este de mare ajutor pentru studiul faptelor graţie apendicelor şi notelor erudite ale editorului".

Se admite că *"Istoria"* lui **Gibbon** a avut asupra spiritelor o influenţă puternică şi durabilă, justificată mai ales prin remarcabilele calităţi ale expunerii, paralizând pentru aproape un secol dorinţa de a cerceta în manieră bizantină"; St. Brezeanu, *op. cit.*

savantului elenist.[11]

Deceniul al treilea al secolului al XIX-lea deschide *faza romantică* în evoluția studiilor de bizantinologie, istoria bizantină fiind prezentată în culori generoase, chiar idealizate.

Un progres important al studiilor bizantine a fost marcat de *Leon Diaconul* a lui **C.B. Hase**[12] (1819), care a desăvârșit *„Corpusul de la Luvru"*. Apoi **Niebuhr**[13] inaugura cu ediția sa, *Agathias, „Corpusul istoricilor bizantini de la Bonn" (Corpus des Historiens Byzantins de Bonn)* (1828). Niebuhr nu era omul care să se lase sustras importanței istorice a Bizanțului prin prejudiciile curente și indiferența generală. Dacă este adevărat că *„Corpusul de la Bonn"* nu este decât o reinterpretare a *„Corpusului de la Luvru"*, în mare parte, este recunoscută în unanimitate importanța acestei ediții, mai completă și mai maniabilă.

Istoriografia bizantină nu cunoaște o oprire completă. Filoelenul **George Finlay**[14] (1799-1875), un prieten din tinerețe al lui Byron, acordă o mare atenție, în cadrul vastei sale *istorii a Greciei, perioadei bizantine*; munca sa s-a prelungit la șapte volume cuprinzând imensa perioadă de la 146 î.Ch. până în anul 1864: *„Istoria Greciei de la cucerirea de către romani până în prezent" (A History of Greece from the Conquest by the Romans to the Present Time)* (Londra, 1877).

În Franța apar monografiile lui **V. Parisot** despre *Ioan Cantacuzinul* (1845) și a lui **Berger de Xivrey** despre *Manuel II* (1853).

În Germania trebuie să remarcăm activitatea lui **G.L.F. Tafel** (1787-1860) și a lui **G.M. Thomas** (1817-1887), ca și a scrierilor lui **J. Ph. Fallmerayer** (1790-1861) și, cu totul special, a lucrărilor lui **Karl Hopf** (1832-1873). Lucrarea lui Hopf, *„La Geschifte Griechenlands vom Beginn des Mittelallers bis auf unsere Zeit"* (în *Ersch und Gruber, Allg. Enzyklopädie d. Wissensch, und Künste*, 85-86, 1867-1868), fondată nu numai pe un studiu atent al surselor, dar și pe o investigare vastă a documentelor de arhivă, păstrează valoarea culegerii izvoarelor și constituie un instrument foarte important pentru perioada dominației latine și a epocii Paleologilor.[15]

---

[11] *Ibidem.*

[12] *Ibidem*, p. 31.

[13] *Ibidem*; St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 213.

[14] *Ibidem*; St. Brezeanu, *op. cit.*

[15] *Ibidem.* Georges Ostrogorsky, referindu-se la această lucrare, afirmă că: "Aceasta nu împiedică citirea acestei lucrări stângace construită să fie un supliciu, iar părerile lui Hopf să nu-și merite creditul de care acestea s-au bucurat la vremea lor. Documentația reunită de către Hopf a furnizat expuneri care au cunoscut în timpul lor o mare favoare ca manuale: G.F. Hertzberg, *"Gesichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebons bis zur Gegenwart"* (4 vol., Gotha, 1876-1879) și *"Gesichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches bis gegen Ende*

În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea bizantinologia intră în *faza ştiinţifică* a evoluţiei sale. Fiind beneficiara marilor progrese pe care pozitivismul le aduce în planul ştiinţei istorice, în ansamblu, printr-o mai profundă înţelegere a istoriei.

Sensul mai profund al istoriei (începând cu secolul XIX) a profitat în definitiv de istoria bizantină, discreditată de suficienţa antiistorică a Epocii Luminilor. Sentimentul importanţei evoluţiei istorice era deşteptat şi, după lucrările lui **Ranke** sau ale lui **Mommsen**, era imposibil să se atribuie prea mult timp legendei decadenţa milenară a unui stat.

În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, istoria bizantină cunoaşte un puternic avânt în marile ţări europene. **Alfred Rambaud, Vasilij G. Vasiljevskij, Karl Krumbacher, John B. Bury**, fiecare în ţara sa, au ştiut să impună bizantinologia ca ramură specială a ştiinţei. Activitatea acestor savanţi, fondatori ai bizantinologiei moderne, a avut un puternic ecou, în momentul când îşi fac loc vederile mult mai juste şi istoriografia bizantină, mult timp păstrată în spatele celorlalte ramuri ale istoriei, apare din ce în ce mai mult în prim-plan.

A. Rambaud (1842-1905) s-a îndreptat în studiile sale bizantine către istoria rusă, un domeniu în care putea face mai mult o impresie de popularizare decât una de cercetare. Dar cartea sa, apărută în 1870, despre **Constantin Porphyrogenetul**, a făcut epocă, iar succesorii săi, **Gustave Schlumberger** şi **Charles Diehl**, au continuat cercetările istoriei bizantine.

În lucrarea *„Descrierea monedelor bizantine" (Descriptions des monaies byzantines)*, **G. Schlumberger** (1844-1928) s-a manifestat într-o manieră extraordinar de fecundă în domeniul numismaticii şi, mai ales, al sigilografiei: în ansamblu, remarcăm, din opera sa ştiinţifică, *„Sigilografia din Imperiul bizantin" (Sigllographie de L'Empire Byzantin)* (Paris, 1884). Nu trebuie să subestimăm importanţa monumentală a *„Epopeii bizantine" (Epopée byzantine)* şi a altor numeroase scrieri: ele au reuşit să resusciteze în marele public interesul lucrurilor bizantine.[16]

Acest program trebuia să găsească o întrebuinţare mult mai strălucitoare prin eseurile sale, de o factură literară desăvârşită, de către **Charles Diehl** (1859-1944), în celebrele *„Figuri bizantine" (Figures byzantines)*. „Cu o

---

des 16 Jahrhunderts" (Berlin, 1883). Nu mai este nimic de extras din lucrarea fantezistă, odinioară foarte citită, a lui A.F. Gfrörer, *"Byzantinische Geschichten"* (3 vol., Graz, 1872-1877). Este, din contră, un exemplu de cercetare serioasă şi utilă în lucrările lui Ferdinand Hirsch, mai ales în *"Byzantinische Studien"* (Leipzig, 1876), de unde putem extrage astăzi o bogată informaţie".

[16] *Ibidem*; St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 215.

erudiție extrem de variată, care acoperea toate domeniile istoriei și artei bizantine, Ch. Diehl îmbina un rar talent al expunerii și un dar al cercetării scrupuloase: marile sale lucrări despre *„Exarhatul Ravennei" (L'Exarchat de Ravenne)* (1888) și despre *„Africa bizantină" (L'Afrique byazntine)* (1896), *cartea despre „Iustinian" (Justinien)* (1901), ca și numeroase articole reunite în *„Studii bizantine" (Études byzantines)* (1905) sunt cea mai bună dovadă. Puțini savanți au făcut să progreseze atât studiile de istorie bizantină, au stimulat atât cercetarea în jurul lor, ca Charles Diehl, care a suscitat atât în țara sa, cât și în afară, un mare număr de discipoli".[17]

Studiile de istorie bizantină au cunoscut astfel, la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX, un puternic avânt. În acest sens amintim lucrările lui **Louis Bréhier, Ferdinand Chalandon** și **Jules Gay**. Au avut în egală măsură o importanță apreciabilă pentru studiile bizantine și lucrările de istorie a dreptului ale lui **Henri Monnier**, ca și lucrările școlii întemeiate de el la Bordeaux.

În Germania, studiul sistematic din domeniul bizantin se deschide o dată cu **Karl Krumbacher** (1856-1909), care este considerat fondatorul școlii germane și al bizantinologiei moderne ca știință și cea mai mare personalitate de la Du Cange încoace, care și-a desfășurat activitatea în domeniul bizantinologiei. În 1891, **Krumbacher** publica *„Geschichte der byzantinischen Literatür"* și, șase ani mai târziu, a doua ediție, considerabil îmbunătățită, cu o secțiune de literatură teologică, atribuită lui **Albert Ehrhard** și, în apendice, o schiță a istoriei Imperiului bizantin de **Heinrich Gelzer**. „Lucrarea lui Krumbacher, monumentul cel mai impozant al erudiției și muncii umane, pe care studiile bizantine l-au format din timpul lui Ducange, devenind ghidul cel mai important al tuturor bizantiniștilor. Fondând *Byzantinische Zeitschrift*, în 1892, Krumbacher va dota bizantinologia cu un organ specializat permanent, în jurul căruia se va grupa toată cercetarea bizantină din Occidentul european și în care o excelentă bibliografie menținea progresul studiilor bizantine. Menționăm că Krumbacher a reușit să transforme *Seminarul de filologie greacă medievală și modernă* din München într-un centru internațional de bizantinism. Sub aceste diverse forme, marele filolog a dat, de asemenea, un impuls puternic studiilor de istorie bizantină".[18]

Cercetarea istorică bizantină în Germania de la sfârșitul secolului al XIX-lea a făcut progrese prin lucrările lui **Karl Neumann** și **Heinrich**

---

[17] *Ibidem*, p. 33; St. Brezeanu, *op. cit.*
[18] *Ibidem*; St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 214.

Gelzer.[19] Cartea, atât de bogată în idei, a lui Neumann, *„Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzügen"* (1894), *„Situația mondială a Imperiului bizantin înainte de cruciade" („La situation mondiale de l'Empire byzantin avant les croisades"* - 1906), rămâne o capodoperă a cercetării și a expoziției istorice și nu putem regreta că autorul acestui studiu (și al altora importante) de istorie bizantină a abandonat bizantinismul pentru istoria artei. Gelzer, prin lucrarea sa *„Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte"*, dar și prin numeroasele sale studii, mai ales *„Genesis der byzantinischen Themenverfassung"* (1899), a făcut un pas important în cercetarea istoriei bizantine. Succesorul lui Krumbacher la München, **August Heisenberg**[20], care s-a afirmat tot în domeniul istoriei și istoriei artei, a editat din istoria bizantină noile ediții critice ale autorilor bizantini în același timp cu publicarea comentariului de izvoare noi.

Studiul de istorie bizantină a avut o bogată contribuție, în Germania și în Austria, asupra lucrărilor istoricilor și filologilor clasici și medieviști interesați de problema bizantină, printre care se evidențiază **L.M. Hartmann, O. Seeck, E. Schwartz** și în mod special un mare istoric al Dreptului, **K.E. Zacharia von Lingenthal** (1812-1894). Lucrarea sa, *„Jus graeco-romanum"* (7 vol., Leipzig, 1856-1884), în special, a făcut accesibile științei izvoarele cele mai importante ale dreptului bizantin; *„Geschichte des griechisch-römanischen Rechtes"* (a III-a ediție, Berlin, 1892) a așezat pe baze solide studiul istoric al dreptului bizantin.[21]

Începuturile studiilor bizantinologice în Rusia se raportează la investigarea vechii istorii ruse. Unul dintre precursorii cei mai importanți ai studiilor bizantine din Rusia a fost silezianul **Ernst Kunik** (1814-1899).[22] De asemenea, trebuie menționat elvețianul **Edouard de Muralt** (1808-1895) și lucrarea sa, *„Eseu de cronografie bizantină (L'Essai de cronographie byzantine)* (2 vol., Sankt Petersburg, 1855-1871).

Fondatorul studiilor istorice bizantine în Rusia rămâne **V.G. Vasiljevskij** (1838-1899), la fel cum **N.P. Kondakov** (1844-1925) este fondatorul arheologiei și istoriei artei bizantine. Penetrația critică și felul de a pune problemele într-o manieră fecundă garantează o valoare durabilă muncii

---

[19] *Ibidem*, p. 34; Krumbacher, p. 911-1067.
[20] *Ibidem.*
[21] *Ibidem.*
[22] *Ibidem.* Membru al Academiei Imperiale de Științe din Sankt Petersburg, el a stimulat puternic studiile bizantine prin exploatarea surselor bizantine importante pentru istoria vechii Rusii.

lui Vasiljevskij. Studiile sale despre istoria relațiilor bizantino-ruse, Bizanț și pecenegi și cercetările sale de pionierat în istoria internă a statului bizantin nu au încetat să fie indispensabile. În 1894, Vasiljevskij va întemeia *„Vizantijskij Vremennik"*, o revistă de cercetare în domeniul bizantinologiei; bizantinismul rusesc, care trebuia, până atunci, să recurgă la ospitalitatea altor reviste și mai ales *„Ministerstva Norodnogo Prosvechtchenija"* va poseda de acum înainte organul său propriu, care va contribui activ la progresul studiilor bizantine. În anul 1895, **F.I. Uspenski**, numit director al Institutului arheologic rus care se fondase la Constantinopol, va crea *„Izvestija Rousskogo Arkeologitcheskogo Institouta v Konstantinopole"*.[23]

Alături de **Vasiljevskij** se remarcă activitatea lui **F.I. Uspenski**[24] (1845-1928), care va marca orientarea sa către studiul istoriei bizantine în Rusia. Ampla sa activitate științifică a făcut să avanseze decisiv istoria bizantină. Nu există nici o problemă de istorie bizantină de care el nu s-a ocupat în amănunt. Dintre istoricii ruși ai Bizanțului, el a fost nu numai cel mai fecund, dar și cel mai divers, lăsând o mare operă istorică de ansamblu: monumentala *„Istorie a Imperiului bizantin"*, în trei volume, oferă tabloul cel mai detaliat al istoriei bizantine (vol. I, 1913; vol. II, 1927; vol. III, 1948).

Extraordinara activitate a bizantinologiei ruse de la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX a fost meritul, în primul rând, al savanților școlii lui Vasiljevskij și Upenski, din care s-au inspirat **A.A. Vasiliev, B.A. Pantchenko, P.A. Jakovenko** și **P.V. Bezobrazov**. Între numeroasele probleme tratate de bizantinologia rusă, istoria regimului agrar din Bizanț, adesea o tradiție care urcă la cei doi istorici, a fost întotdeauna tema preferată. Foarte importantă este lucrarea lui Pantchenko asupra proprietății funciare țărănești în Bizanț (1904), în care autorul, separându-se de predecesorii săi (Zachariä von Lingenthal, Vasiljevskij și Upenski) a încercat să deschidă noi căi. Ca și Pantchenko, P. Bezobrazov și, în special, P. Jakovenko, s-au consacrat mai ales problemelor de istorie internă a Imperiului bizantin și au făcut să progreseze studiul actelor bizantine, inaugurat deja de Vasiljevskij. **A.A. Vasiliev** a furnizat lucrarea fundamentală asupra istoriei relațiilor între Bizanț și arabi în secolele IX și X (2 vol., 1900, 1902). **J.A. Koulakevskij** a scris o istorie a Imperiului bizantin în trei volume, care cuprinde perioada 395-717 (Kiev, 1913-1915). Marele tezaur al bizantinismului rusesc se va exprima încă prin crearea, în 1915, alături de *„Vizantijskij Vremennik"*, a unui nou

[23] *Ibidem*, p. 35; St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 215.
[24] *Ibidem.*

organ specializat, *„Vizantijskoe Obozrenie" („Revista bizantină")*, din care trei volume au apărut între anii 1915 şi 1917.[25]

În Anglia, studiile moderne de istorie bizantină au fost mult timp reprezentate, începând de la sfârşitul secolului XIX, prin **John B. Bury**, fondatorul şcolii de bizantinologie, autor al unor importante sinteze bizantine. Bury este incontestabil unul dintre istoricii cei mai importanți ai Bizanțului, un savant cu o mare amploare a viziunii, de o erudiție puțin obişnuită, îmbinând penetrația analizei cu rigoarea metodei exemplare. În afară de numeroasele şi importantele studii particulare, el a lăsat numeroase opere de ansamblu, care îmbrățişează mari perioade din istoria bizantină: în 1889 vor apărea cele două volume din *„Istoria Imperiului Roman Târziu" („History of the Later Roman Empire")*, care cuprinde perioada 395-800; ele vor fi urmate, în 1912, de o carte excelentă: *„Istoria Imperiului Roman de Răsărit" (A History of the Eastern Roman Empire)*, care descrie perioada de la încoronarea lui Charlemagne până la ascensiunea lui Vasile Macedoneanul; în 1923, Bury va publica o nouă ediție a primei sale lucrări, sub acelaşi titlu; dar această ediție, tot în două volume, constituie o nouă lucrare, ce tratează mult mai în detaliu perioada care se întinde de la moartea lui Theodosios I până la cea a lui Iustinian. Merită o mențiune specială remarcabilul comentariu al lui Bury - *„Sistemul administrativ imperial în secolul IX" (Kletorologion de Philothei: The Imperial Administrative System in the Ninth Century)* (1911). Bizantiniştii ruşi au întemeiat istoria agrară bizantină, Bury inaugurând explorarea sistematică a istoriei administrative bizantine, care a fost urmată, mai ales, de **Ernst Stein** şi **Franz Dölger**.[26]

Un alt important cercetător a fost **Norman H. Baynes**[27], care s-a remarcat mai ales prin lucrări de istorie a epocii bizantine. Istoria Imperiului bizantin târziu în relațiile cu statele latine ale Orientului a marcat mari progrese grație studiilor importante ale lui William Miller despre istoria Orientului latin.

Cultura istoriei bizantine s-a instalat în Grecia, unde istoria Bizanțului nu era pentru savanții greci decât o parte din istoria propriului lor popor. Istoria bizantină ocupă o importantă parte din marea lucrare a patriotului **K. Paparrheopoulos. Sp. Lampros** (1851-1919), care a investigat manuscrise şi numeroase ediții de texte, a scris o istorie populară a Greciei, care cuprinde perioada de la origini până în anul 1453. **A. Andreades** (1876-1935) s-a ocupat

---

[25] *Ibidem*, p. 36; St. Brezeanu, *op. cit.*

[26] *Ibidem*, p. 37; N.H. Baynes, *A Bibliography of the Works of J.B. Bury*, Cambridge, 1929; St. Brezeanu, *op. cit.*

[27] *Ibidem.*

şi el îndeaproape de epoca bizantină, studiind istoria fiscală şi economică a Greciei în cadrul său vast. În relaţie cu interesul viu al grecilor pentru istoria bizantină, revistele greceşti acordă o mare atenţie problemei bizantine.

Un organ specializat al bizantinologiei a fost întemeiat de către **N. Bees** sub titlul *„Byzantis"*, din care au apărut două volume, între anii 1909-1911.[28]

În secolele XIX şi XX, studiul istoriei bizantine s-a instalat în multe alte ţări.[29] În Italia, alături de studiile de istorie, istorie literară şi filologie, studiile de istorie a Dreptului vor marca progrese notabile. În ţările sud-est europene, studiile bizantine se îmbină cu studiile de istorie naţională şi această alianţă se va dovedi foarte fecundă pentru istoria bizantină, mai mult decât pentru istoria Balcanilor. În Bulgaria, alături de lucrările de istoric al Bizanţului ale lui **P. Moutaftchiev** (1883-1943), lucrările istoricilor Bulgariei medievale, **V. Zlatarski** (1866-1935) şi **P. Nikov** (1884-1939) au fost preţioase pentru studiile bizantine. În spaţiul iugoslav, studiile de istorie bizantină au beneficiat de contribuţii fecunde, nu numai ale lui **D. Anastasievič** (1877-1950) şi **F. Granič** (1883-1948), dar şi ale lui **St. Stanoievič** (1874-1937), **J. Radonič**, **N. Radojtčič** şi **F. Chichič** (1869-1940). Adevăratul fondator al şcolii iugoslave a fost istoricul **Georges Ostrogorski**, unul din cei mai mari bizantinişti ai secolului XX. Marele savant este autorul unor studii fundamentale asupra structurilor sociale şi administrative, precum şi al unei solide sinteze de istorie bizantină, *Geschichte des byzantinischen Staates* (München, 1963), ediţia a treia, cu versiuni în limbile franceză, engleză, italiană, sârbă, croată şi spaniolă.

În România, studiile bizantine au luat avânt dinainte de primul război mondial, graţie mai ales extraordinarei activităţi a lui **Nicolae Iorga** (1871-1940), a cărui fecunditate a cuprins istoria românilor, a literaturii, a otomanilor, cât şi istoria universală. El este fondatorul şcolii româneşti de bizantinologie, care a cultivat istoria bizantină. Principalele sale lucrări în domeniu au fost *„Histoire de la vie byzantine"* (3 vol., Bucureşti, 1934) şi *„Byzance après Byzance"* (Bucureşti, 1935), ultima fiind deschizătoare de drum în investigarea moştenirii bizantine. Dar savantul român a desfăşurat şi o vastă activitate didactică şi organizatorică, între altele fiind iniţiatorul primului congres internaţional de studii bizantine, desfăşurat la Bucureşti în 1924. Unei alte generaţii aparţine celălalt strălucit reprezentant al şcolii române, **Gheorghe Brătianu**, cu contribuţii esenţiale în cunoaşterea istoriei social-economice a

[28] *Ibidem.*
[29] *Ibidem*, p. 38; St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 216.

imperiului (*Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938), a oraşului bizantin şi a contactelor economice bizantino-genoveze (*Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIII-e siècle*, Paris, 1929). Importante merite în cunoaşterea administraţiei imperiale la Dunărea de Jos le are **Nicolae Bănescu**. Notabile sunt şi contribuţiile lui **I.D. Ştefănescu** în domeniul artei bizantine şi postbizantine şi efortul lui **Vasile Grecu** şi **Haralambie Mihăescu** în editarea unor importante izvoare ale istoriei bizantine.[30]

Studiile bizantine, puternic tributare colaborării internaţionale, au fost încetinite de cele două războaie mondiale. Dar, treptat, progresul ştiinţific s-a reluat. În perioada interbelică, ştiinţele bizantine vor cunoaşte un nou avânt. În afara unei extinderi marcată de cercetare şi editare, şi-au găsit expresia în ţinerea congreselor bizantine internaţionale, fondarea noilor reviste specializate şi instituirea noilor centre de studii bizantine.[31]

Bizantinismul dinainte de primul război mondial dispunea în mod esenţial de două organisme specializate, *„Byzantinische Zeitschrift"* şi *„Vizantiniskij Vremennik"*; începând cu anii '20 se vor naşte o serie de noi reviste specializate care traduc progresul studiilor bizantine. Menţionăm mai întâi *„Byzantion"*, întemeiată în 1925, care, sub conducerea lui **Henri Grégoire**, a reuşit să stimuleze puternic cercetarea ştiinţifică. Graţie acestei reviste şi admirabilei activităţi a directorului său, Bruxelles a devenit un centru important al studiilor bizantine.

„Anuarul Institutului de Istorie şi de Filologie Orientală şi Slavă" (*L'Annuaire de l'Institut d'Histoire et de Philologie Orientale et Slave*), întemeiat la Bruxelles în 1932, a mijlocit scoaterea revistei *„Byzantion"*, în timpul războiului din 1939-1945, are o importanţă din ce în ce mai mare pentru studiile bizantine. În acelaşi grup al revistelor specializate se remarcă şi *„Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher"*, ale lui **N. Béès**, care desfăşoară o activitate importantă; fondate de Béès la Berlin în 1920, ele au fost transportate la Atena în 1926. Bizantinismul grecesc a fost condus după 1924 de **Ph. Koukoules** şi, după 1928, de **K. Àmantos** şi **S. Kougeas**. *„Studi bizantini e nevellenici"*, publicate la Roma sub conducerea lui **S.G. Mercati**, după 1924, conţin în volumele 5 şi 6 (1939 şi 1940) cuvântările de la Congresul al V-lea internaţional al studiilor bizantine din Roma şi, în vol. 7 şi 8 (1953), cuvântările

---

[30] *Ibidem*; St. Brezeanu, *op. cit.*, p. 216-217.

[31] *Ibidem*, p. 39-41. Revista *"Byzantion"* a fost suspendată în al doilea război mondial şi repliată în SUA. *"Byzantion"* a reuşit să publice aici trei volume (15-17) şi s-a întors la Bruxelles în 1948, cu vol. 18.

Congresului al VIII-lea internațional de studii bizantine de la Palermo. *„Byzantinoslavica"*, creat la Praga în 1929, și-a întrerupt apariția în timpul războiului, dar a reapărut după acesta, sub conducerea lui **M. Pavlová, B. Havánek** și **N.L. Okunev**. Fără a se limita la studiul relațiilor bizantino-slave, *„Byzantinoslavica"* constituie un important organism specializat. A dispărut *„Seminarium Kondakovianum" („Analele Institutului Kondakov")*, organul **Institutului Kondakov**, întemeiat în anul 1926 și cu publicații bogate; la Praga mai întâi, apoi la Belgrad după 1938, acest institut reprezenta un centru important al studiilor bizantine și arheologice; el a fost distrus în anul 1941 de un raid aerian. Un centru de studii vechi, care are o importanță mare pentru bizantinologie, este institutul asomptioniștilor care, la București și Paris, consacră studiilor bizantine o activitate amplă. Organul său, *„Ecourile Orientului" („Les Echos d'Orient")*, care apare începând cu 1897 sub numele *„Revistă trimestrială de istorie, geografie și liturgică orientală" („Revue trimestrielle d'histoire, de géographie et de liturgie orientale")*, s-a transformat într-o revistă bizantină specializată; această evoluție a dus la transformarea în 1943 a revistei în *„Studii Bizantine" (Études Byzantines)* (după vol. IV, 1946, *„Revistă de studii bizantine" - „Revue des Études Byzantines"*) și a îmbogățit bizantinologia cu un nou organ specializat. Un nou organ de studii bizantine și neo-grecești este reprezentat în SUA de *„Byzantina Metabyzantina"* (vol. I, 1946; vol. II, 1949).

Important factor de cercetare bizantină și arheologică este *Institutul Bizantin din Paris*, întemeiat de **Th. Whittemore** în 1946, în același timp cu *„Buletinul Institutului Bizantin" („Bulletin of the Byzantine Institute")*, orientat mai ales către arheologia și istoria artei. Un alt nou și important centru al studiilor bizantine, consacrat arheologiei, artei și istoriei civilizației, este *Institutul de cercetări* din *Dumbarton Oaks*, care editează magnificele reviste de studii *„Dumbarton Oaks Papers"* (1-8, 1941-1954) și *„Dumbarton Oaks Studies"* (I, 1950, care a publicat lucrarea lui A.A. Vasiliev despre Iustinian al II-lea). Un institut bizantin axat în principal pe studiile teologice și istoria Bisericii a fost întemeiat la Scheyern; un altul - la Ettal. La Viena, *„Österreichische Byzantinische Gesellschaft"*, întemeiat după al doilea război mondial, are o mărturie a activității sale, *„Jahrbücher der Österreischen Byzantinischen Gesellschaft"* (I, 1951, și II, 1952).

Institutul Bizantin al Academiei Sârbe de Științe din Belgrad, consacrat mai ales studiului istoriei relațiilor bizantino-slave, a început în anul 1952 publicarea culegerilor sale.

Crearea unui mare număr de noi centre de studii şi de reviste noi specializate este un indiciu caracteristic al activităţii crescânde a unui sector important al ştiinţei.

În dezvoltarea recentă a studiilor bizantine, Rusia - o ţară care contribuise la progresul acestora - nu şi-a adus contribuţia ca înainte. După primul război mondial, bizantinismul rusesc a fost marcat de recul (şi mai ales după moartea lui F.I. Upenski), cunoscând o întrerupere aproape absolută. *„Vizantinijskij Vremennik"*, care publicase până în 1916 o serie continuă de 22 volume, a scos numai 3 volume (1922, 1925, 1927) şi-şi va întrerupe activitatea.

Din anul 1917, în URSS, studiile bizantine şi lucrările ştiinţifice se reiau în acest domeniu. Renaşterea bizantinismului rusesc s-a manifestat în *„Vizantijskij Sbornik"*, publicat în 1945 şi în *„Vizantijkij Vremennik"*, refăcut după 1947. Dacă vechea bizantinologie rusă arăta deja un gust special pentru problemele de istorie economică şi socială, în URSS studiile bizantine merg pe aceleaşi direcţii date de fondatorii ei.

„Marile progrese ale studiilor bizantine nu fuseseră posibile dacă sursele accesibile ale ştiinţei nu-şi lărgiseră câmpul. Numeroşi istorici şi cronici bizantine au rămas tributare Corpusului din Bonn. Totodată, după sfârşitul secolului XIX, *„Biblioteca Teubneriana" („Bibliotheca Teubneriana")* şi, mai recent, *„Colecţia bizantină a Asociaţiei Guillaume Budé" („Collection byzantine de l'Association Guillaume Budé")* au dat noi texte ştiinţifice, care fac superflue volumele corespondente ale Corpusului de la Bonn.

O lărgire importantă a bazei cercetărilor a fost asigurată de publicările de acte bizantine. Trebuie să punem pe primul loc editarea foarte bogată, dar foarte puţin critică a lui **F. Miklosič** şi **J. Müller**, apărută în a doua jumătate a secolului XIX şi editarea *„Actelor de la Athos" (Archives de l'Athos*, I, Paris, 1937; P. Lemerle, *Actes du Kutlumus - Archives de l'Athos*, II, Paris, 1945), publicate în suplimentele din *„Vizantijskij Vremennik"* la începutul secolului XX. Se pot măsura marile progrese realizate de ştiinţă în acest domeniu al tuturor ediţiilor recente de acte - **G. Bouillard** şi **P. Collomp** - *„Actele de la Lavra I" (Actes de Lavra I)*; **F. Dölger**, *„Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges"* (München, 1948). Aceste ediţii se disting de cele vechi nu numai prin albumele cu reproduceri de acte şi sigilii, ci şi prin stabilirea mai critică a textului, un comentariu detaliat şi solid şi indexuri complete.

Studiul actelor ocupă în studiile bizantine un loc din ce în ce mai important din cauza faptului că cercetările moderne se ocupă mai mult cu fondul istoriei interne a statului bizantin, încercând să obţină o imagine mai

clară a structurii sale administrative şi a dezvoltării sale economice şi sociale: un program care pune în valoare actele oficiale. Sigur, bizantinologia este încă departe de a putea realiza planul prezentat din 1904 de **Krumbacher** *Asociaţiei Internaţionale a Academiilor* şi de a pune la dispoziţia ştiinţei un *«Corpus de acte greceşti din Evul Mediu şi din epoca modernă»*. Aceste publicaţii, articulate cu numeroase studii speciale (mai ales cele ale lui **F. Dölger**), au făcut ca diplomatica şi paleografia bizantină să facă progrese importante. Trebuie menţionate aici *„Facsimilese byzantinischer Kaiserkunden"* (München, 1931) şi *„Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches"*, dar nu au apărut decât trei fascicole corespunzând perioadelor 565-1025, 1025-1204 şi 1204-1282 (München - Berlin, 1924, 1925, 1932). Această lucrare, în care toate actele imperiale nu s-au conservat, pun la dispoziţia bizantinistului un instrument de lucru extraordinar de important. Pentru perioada 311-476 avem *„Regesten der Kaiser und Päpste"* (Stuttgart, 1919), de **O. Seeck**; pentru Actele Patriarhatului de Constantinopol dispunem de lucrarea lui **V. Grumel**, *„Registrele Actelor Patriarhatului din Constantinopol" („Les Regestes des Actes du Patriarchal de Constantinople")*, din care trei fascicole (1932, 1936, 1947) corespund perioadelor 381-715, 715-1043 şi 1043-1206.

Studiile recente de istorie bizantină acordă, de asemenea, o atenţie din ce în ce mai mare monumentelor de epigrafie şi în special numismaticii şi sigilografiei. Probleme multiple de istorie, mai ales internă, a Bizanţului, sunt adesea tributare moştenirii monedelor şi sigiliilor. Pentru studiul istoric monedei şi economiei, pe de o parte, pentru cea a simbolismului puterii imperiale pe de alta, numismatica reprezintă un instrument indispensabil; de asemenea, un studiu al problemelor de istorie administrativă care să se dispenseze de un examen aprofundat al materialului sigilografic este astăzi indispensabil. Publicarea acestei varietăţi de surse importante arată, în ciuda progreselor remarcabile, inferioritatea exigenţelor ştiinţei. Un progres important a fost marcat în domeniul sigilografiei de publicarea unei mari colecţii de sigilii de către **V. Laurent**, *„Documente de sigilografie bizantină: Colecţia Orghidan" („Documents de sigillographie byzantine: La Collection Orghidan"*, Paris, 1952). În afara acesteia şi a marilor publicaţii mai vechi de numismatică şi de sigilografie, vom găsi un material bogat în publicaţiile speciale şi în studiile sau buletinele speciale referitoare la descoperirile de monede şi sigilii, dispersate în reviste specializate. Exploatarea acestui material dificil este considerabil facilitată de buletinele aceluiaşi V. Laurent. Stabilirea unui Corpus de monede ca acela de sigilii este strict necesară.

Numeroase reviste, în primul rând *„Byzantinoslavica"*, au publicat buletine foarte utile despre lucrările din timpul războiului în diferite țări; adăugăm bibliografia publicată de Asociația Internațională de Studii Bizantine sub titlul *„Zece ani de studii bizantine"*, cuprinzând perioada 1939-1948. F. Dölger și A.M. Schneider au furnizat un instrument bibliografic remarcabil și exemplul unei *„bibliografii logice"*, demnă de a fi propusă ca model în lucrarea lor, *„Byzanz"* (Berna, 1952). Recent a fost realizată o documentație specială completă și precisă în *„Byzantinische Zeitschrift"*. După fondarea sa în 1892 și până în prezent (cu întreruperi de mai mulți ani în timpul și după cele două războaie mondiale), ea înregistrează sistematic toată literatura specializată referitoare la Bizanț și ia o poziție critică în majoritatea lucrărilor. Relevăm meritul special al directorului său, Fr. Dölger, care demonstrează adesea importanța studiilor speciale".[32]

Capitolul introductiv menționează etapele capitale ale dezvoltării studiilor de istorie bizantină, citând cercetătorii ale căror lucrări fundamentale au contribuit la dezvoltarea generală a studiilor istorice bizantine.[33]

---

[32] *Ibidem*, p. 42-47. Bibliografia lucrărilor apărute între anii 1939 și 1948, publicate de *Asociația internațională de studii bizantine (L'Association Internationale des Études Byzantines)* conține 2.800 de lucrări care sunt cuprinse în 280 de reviste, serii și colecții diverse; P. Daronzès, *Éditions de textes byzantines depuis 1939 (Ediția textelor bizantine după 1939)*, în *"Revue des Études Byzantines"*, 6, 1948, p. 101-111.

[33] *Ibidem*, p. 25-47; V. Vasiljevskij, *Obrozenie troudov po vizantijskoj istorij*, Journ. Min. Nar. Prosv., 250 (1887), 222-265; 252 (1887), 113-147; 253 (1887), 97-153; 266 (1889), 380-392; L. Bréhier, *Le developpement des études d'histoire byzantine du XVII-e siècle*, *"Revue d'Auvergne"*, janv.-févr. 1901; A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, I (1932), 1-51; *History of the Byzantine Empire* (1952), 3-42; Ch. Diehl, *Les études byzantines en France au XIX-e siècle*, *"Études byzantines"* (1905), 21-37, et *Les études d'histoire byzantine en 1905*, ibid., 38-106; E. Stein, *Die byzantinische Gesichtswissenschaft im letzen halben Jahrhundert, Neue Jahrb. f.d. klass. Altertum*, 43 (1919), 480-493; G. Cammelli, *Gli studi bizantini in Italia, L'Europa orientale*, I (1921), 17-28; F. Uspenskyj, *Notes sur l-histoire des études byzantines en Russie*, *"Byzantion"*, 2 (1925), 1-53; W. Waldenberg, *Les études en Russie, 1924-1929*, *"Byzantion"*, 4 (1927-1928), 483-504; I. Sokolov, *Rousskaja literatoura po vizantinovedenijou s 1914 po 1927 g.*, *"Slavia"*, 7 (1928-1929), 413-426, 682-700; G. Vernadskij, *Obzor troudov po vizantinovedenijou s 1914 g.*, *"Slavia"*, 5 (1926-1927), 395-408, 639-653; L. Bréhier, *Histoire byzantine. Publications des années 1922-1926*, *"Rev. Hist"*, 153 (1926), 193-224; *Publications des années 1926-1930*, ibid. (1930), 1-37; *Publications des années 1930-1934*, ibid. (1935), 506-546; *Publications des années 1935-1938*, ibid., 184 (1939), 1-41; *Histoire byzantine*, ibid. 199 (1948), 252-272 (pentru perioada 1937-1947); *Dix années d'études byzantines. Bibliographie internationale 1939-1948*, Paris, 1949; F. Dölger, A.M. Schneider, *Byzanz (Wissenschaftliche Forschungsberichte, Geteswissenschaftliche Reihe*, Bd. 5), Bern, 1952 (pp. 1-165). Pentru perioada de după 1939 există un mare număr de buletine asupra cercetărilor din diferite țări: N.S. Lebedev, *Vizantinovedenie v SSSR 1936-1946 gg.*, *"Byzantinoslavica"*, 9 (1947-1948), p. 97-112; B. Gorianov, *Les études byzantines en Russie*

soviétique, "Revue des Études byz.", 6 (1948), p. 95-100; J.M. Hussey and N.H. Baynes, *Report on the work published in the British Isles during the years 1939-1945, "Byzantinoslavica"*, 9 (1947-1948), p. 112-126; A. Grabar, *Note sommaire sur les travaux français dans le domaine de la byzantinologie pendant les années 1939-1945, "Byzantinoslavica"*, 9 (1947-1948), 126-132; *La byzantinologie française pendant la guerre 1940-1945, "Byzantion"*, 17 (1944-1945), 431-438; G. Ostrogorskij i S. Radojtchitch, *Rabota po vizantinovedeniju v Jugoslavii za 1939-1945 gg., "Byzantinoslavica"*, 9 (1947-1948), 133-142; A Soloviev, *La byzantinologie en Yugoslavie de 1937 à 1947, "Byzantion"*, 18 (1948), 303-310; St. Runciman, *Byzantine Studies in Turkey 1939-1945, "Byzantinoslavica"*, 9 (1947-1948), 143-144; M. Paulová, *Byzantine Studies in Czechoslobvakia during the Occupation of 1939-1945, "Byzantinoslavica"*, 9 (1947-1948), 144-147; P. Charanis, *Byzantine Studies in the United States during the War, and the Future, "Byzantinoslavica"*, 9 (1947-1948), 342-354; D. Anguélov, D. Dimitrov, *Bulletin des publications sur les travaux bulgares dans le domaine de la byzantinologie pendant les années 1939-1945, "Byzantinoslavica"*, 9 (1947-1948), 355-378; V. Laurent, *Les études byzantines en Bulgarie pendant les années 1946-1949, "Revue des Études Byz."*, 7 (1950), 214-224; Gy. Moravcsik, *Byzantine Studies in Hungary 1939-1945, "Byzantinoslavica"*, 9 (1947-1948), 379-392; M. Gyoni, *Les études byzantines en Hongrie pendant la guerre, "Rev. des Ét. Byz"*, 5 (1947), 240-256; A. Elian, *Les études byzantines en Roumanie 1939-1945, "Byzantinoslavica"*, 9 (1947-1948), 393-405; V. Laurent, *Les études byzantines en Roumanie 1939-1946, "Revue des Études Byz."*, 6 (1948), 241-268; W. Ensslin, *Bericht über deutsche Vderöffentlichungen zur byzantinischen Gesichte aus den Jahren 1943-1947, "Byzantion"*, 18 (1948), 261-302; V. Laurent et E. Dalleggio, *Les études byzantines en Grèce (1940-1948), "Rev. des Études Byzantines"*, 7 (1949), 93-128; P. W. Topping, *Historical Studies in Greece (1940-1946), "Byzantina Metabyzantina"*, I, 2 (1949), 113-127.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL II

MONARHIA CREŞTINĂ ŞI ORIENTALĂ

Caracteristici generale

Structura romană a statului, cultura greacă şi credinţa creştină - acestea sunt marile surse din care s-a constituit Bizanţul. Prin suprimarea unuia din cele trei elemente, evenimentele bizantine devin de neconceput. Numai sinteza culturii elenistice şi religia creştină cu forma romană a statului a făcut posibilă constituirea fenomenului istoric pe care noi îl numim ***Imperiul bizantin***. Ceea ce a permis această sinteză a fost decalajul către Orient al centrului de gravitaţie al Imperiului roman, consecinţă a crizei din secolul al III-lea. Acest decalaj a găsit expresia sa cea mai sensibilă în creştinarea Imperiului roman şi în fondarea unei noi capitale pe Bosfor. Aceste două evenimente, victoria creştinismului şi transferul definitiv al centrului statului în Orientul elenistic, simbolizează începutul erei bizantine.[1]

---

[1] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 53-55; Idem, *Die byzantinische Staatenhierarchie*, Sem. Kond. 8, 1936, p. 41-45. G. Ostrogorsky afirmă: "L'histoire byzantine n'est, pour commencer, qu'une période nouvelle de l'histoire romaine, et l'État byzantin qu'une continuation de l'ancien Imperium romanum. L'épithète de «byzantin» est, comme on sait, une expression tardive, inconnue de ceux-là même que nous appelons les Byzantins. Ils s'appelèrent de tout temps romains ('Ρωμαιοι), ils considérènt toujours leurs souverains comme des empereurs romains, successeurs et héritiers des Césars de la vieille Rome. Le nom de Rome garda pour eux son prestige tant que dura leur empire, et les traditions de l'État romain commandèrent jusqu'à la fin leur pensée et leur action politiques. C'est l'idée romaine de l'État qui assura la cohésion de cet empire ethniquement disparate et l'idée romaine d'universalité qui définit sa place au sein du monde environnant.

Héritière de l'empire romain, Byzance entend être l'unique empire sur terre: elle élève ses prétentions sur toutes les terres qui ont autrefois appartenu à l'Orbis romain et forment maintenant des parties de l'Œcoménè chrétienne. Cette prétention sera progressivement démentie par une dure réalité, mais les États qui se constituent, dans la sphère de l'Œcuménè chrétienne, sur l'ancien territoire romain à côté de l'empire romano-byzantin, ne viennent sur le même pied, ni juridiquement, ni idéologiquement. Il se développe une hiérarchie compliquée d'États, au sommet de laquelle culmine le souverain de Byzance en sa qualité d'empereur romain et de chef de l'Œcuménè chrétienne. La lutte pour la domination directe de l'Orbis romanus durant la haute époque byzantine, la revendication de cette suprématie idéale durant les siècles postérieurs: c'est l'axe qui commande la politique de l'empire.

Si consciente que demeure Byzance de ses liens avec la Vieille Rome, si obstinément

Imperiul bizantin s-a născut în urma mutațiilor lente și îndelungate ale societății romane, la capătul cărora principatul lui Augustus cedează locul unei monarhii creștin-orientale.[2]

---

qu'elle s'accroche, pour des motifs idéologiqes autant qu'impérialistes, à l'héritage romain, elle ne cesse de s'éloigner davantage, au cours des siècles, des prémisses romaines de ses origines. Tandis que la grécisation se poursuit victorieusement dans la culture et la langue, que l'Église au même moment impose de plus en plus puissamment son influence dans la vie byzantine, l'évolution du monde économique, social et politique conduit inéluctablement à la formation d'un nouvel ordre économique et social et à la constitution, dès le haut moyen âge, d'une structure étatique foncièrement nouvelle, pourvue d'un système nouveau d'administration. Contrairement à l'opinion autrefois courante, l'évolution de l'État byzantin a été animée d'un très puissant dynamisme. Tout se trouve ici dans un flux continu, dans une refonte et une rénovation perpétuelles. Au terme de son évolution historique, l'empire des Byzantins n'a plus rien de commun, hormis le nom et les traditions, avec l'Imperium romain antique. Durant la haute époque de Byzance, au contraire, l'empire est encore réellement un empire romain, et sa vie est tout entière pénétrée d'éléments romains. Cette phase, que l'on peut indifféremment appeler haute époque byzantine ou basse époque romaine, appartient tout autant à l'évolution romaine qu'à l'évolution byzantine, du fait qu'elle embrasse les trois premiers siècles de l'histoire byzantine ou les trois derniers de l'histoire romaine. C'est une époque typique de transition, qui nous achemine de l'Imperium romain à l'empire du moyen âge byzantin; les vieilles formes romaines de vie meurent progressivement, et de nouvelles formes byzantines s'affirment de plus en plus vigouresement".

[2] *Ibidem*, p. 55-56; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, Paris, 1969, p. 7-8: Criza secolului al III-lea, asemenea tuturor marilor evenimente, și acesta are origini îndepărtate: putem susține - fără a părea un paradox - faptul că monarhia constantină își are originile încă din timpul principatului lui Augustus. Să luăm în calcul numai secolul III. După strălucirea dinastiei Antonine, după acest secol admirabil de *"pax romana"*, adică secolul II, imperiul traversează o criză teribilă, ce marchează momentul care a provocat ruină. *Criza internă* - împărații sunt numiți și îndepărtați în funcție de capriciile sau de cupiditatea soldaților; unii nu domnesc mai mult de câteva zile; aproape toți mor violent. Niciodată nu poate fi mai bine înțeleasă ca acum slăbiciunea regimului instituit de Augustus: imperiul nu cunoștea reguli în ceea ce privește succesiunea. *Criza externă* - de-a lungul întregii imense frontiere barbarii atacau și spărgeau *"limesurile"* construite de Hadrian; Italia însăși era amenințată și, pentru a pune Roma la adăpost, Aurelian construiește puternica sa incintă. *Criza economică* - comerțul încetează, câmpurile sunt abandonate sau devastate, nu mai intră impozite, iar moneda se depreciază. *Criza religioasă și spirituală* - păgânismul latin, pe care Augustus încercase să-l relanseze, nu mai satisfăcea conștiințele neliniștite. Religiile și superstițiile Orientului se răspândiseră în tot imperiul, unde se "învârtiseră" și amestecaseră credințele cele mai singulare, riturile cele mai ciudate. Se tindea către o religie detașată de lumea decăzută și se referea la o altă lume, aducând în discuție scopul și finalul existenței pământene. Monoteismul atrăgea cele mai bune spirite. Creștinismul reușea fără "zgomot" să creeze o organizare și o dogmă. Totuși, secolul al III-lea a cunoscut și câțiva împărați energici sau bine intenționați: toți, cu mici excepții, au fost masacrați de soldații lor înainte să fi putut înfăptui opere utile; toți și-au consacrat puținul timp care le era dat în favoarea legiunilor, alergând de la o graniță la alta pentru a astupa brețele cele mai mari, pe unde flotele barbare invadau imperiul.

DIOCLEȚIAN ŞI TETRARHIA

După criza din secolul al III-lea, în toamna anului 284, pe când armatele romane se retrăgeau din lupta perşilor, împăratul **Numerianus** murea. În locul lui, aproape de Nicomedia, în Bithynia, armatele îl aclamau ca *Imperator* pe **Caius Valerius Diocles**, comandantul gărzii personale a împăratului dispărut. Noul împărat era cunoscut sub numele de **Caius Aurelianus Valerius Diocletianus**.

A trebuit aşteptată domnia lui **Diocleţian** (285-305) pentru a vedea o voinţă energică încetinind decăderea imperiului şi a da reforme îndrăzneţe, lecţii ale unui secol tulbure.[3]

Pe când Diocleţian era proclamat împărat de armata Orientului, tot Occidentul se afla în mâinile lui Carinus, fratele lui Numerianus. Armatele celor doi rivali s-au întâlnit în apropiere de confluenţa Moravei cu Dunărea, unde Carinus a ieşit învingător. După o serie de lupte nehotărâte, el a fost însă părăsit şi asasinat de proprii soldaţi. Astfel, în primăvara anului 285, Diocleţian ajunge singur stăpân al întregului Imperiu roman. El avea să rămână în continuare în Illyricum, pentru a face faţă atacurilor barbare care ameinţau frontierele, luând pentru prima dată titlul de *Germanicus maximus*. La începutul anului 286, se afla la Nicomedia, reşedinţa şi oraşul său preferat, înţelegând să domnească peste toată lumea romană, ca descendent şi reprezentant al lui Jupiter pe pământ.

Dezvoltând concepţia despre imperiu pe care o cunoscuse mai înainte împăratul Aurelian (270-275), noul împărat proclama originea divină a autorităţii imperiale, instituind *Dominatul* (*dominatio* = stăpânire, putere absolută), sistem de guvernare bazat pe puterea absolută a împăratului, ca stăpân divinizat *(Dominus)*. Potrivit noului sistem politic, influenţat de Orient, Diocleţian devenea împăratul care, ca reprezentant al divinităţii supreme, dispunea de toate puterile în stat, pe care le exercita fără vreun alt control. Senatul şi armata nu mai aveau nici o putere politică în faţa unui împărat care întruchipa divinitatea pe pământ. Astfel, se punea capăt crizei din secolul al III-lea, instabilităţii tronului imperiului şi intervenţiilor abuzive ale armatei.[4]

---

[3] Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 8; W Seston, *Diocletien et la Tétrarchie*, I; *Guerres et reformes (284-300)*, Paris, 1946, p. 38-47; Ion Barnea, Octavian Iliescu, *Constantin cel Mare*, Bucureşti, 1982, p. 9. Diocleţian era un dalmat în jur de 40 de ani, probabil fiul unui fost sclav şi ajuns în timpul împăratului Probus (276-282) la cel mai înalt rang militar, poate comandant al uneia dintre cele două Moesii *(dux Moesiae)*. În momentul urcării pe tron era deja căsătorit cu Prisca şi avea o fiică, pe Valeria.

[4] Ion Barnea, Octavian Iliescu, *op. cit.*; W. Seston, *op. cit.*, p. 54-55; Radu Vulpe, Ion Barnea,

În această perioadă noi pericole ameninţau Occidentul: frontiera Rinului era tulburată de alamani, franci şi alte triburi germanice; grupuri prădalnice devastau ţărmurile Galliei şi Britanniei, mase întregi de coloni şi sclavi din Gallia, mai puţin romanizate, cunoscute sub numele de „bagauzi" (*bagaudae*, termen celtic, înseamnă probabil vagabonzi), se răsculaseră împotriva stăpânirii romane, sub steagul a doi conducători aleşi dintre ei. Pentru înlăturarea pericolelor, Diocleţian a încredinţat conducerea operaţiilor comandantului militar *Marcus Aurelius Maximianus*.[5]

După victoriile împotriva triburilor germanice şi înăbuşirea răscoalei bagauzilor, dar mai ales în urma aclamării ca împărat de mai dinainte cu apărarea acestei provincii, Diocleţian îi opune acestui „uzurpator" pe Maximianus, pe care în septembrie 286 îl proclamă *Augustus*. Hotărât însă să nu împartă, ci să păstreze numai pentru sine puterea supremă a întregului imperiu, Diocleţian a luat supranumele de *Jovius*, acordând colegului său de domnia supranumele *Herculius*.

Noua conducere se prezenta numai în aparenţă ca o *diarhie*, în realitate Diocleţian fiind singur conducător.[6]

Misiunea lui Maximianus era pur militară, în special aceea de a apăra frontierele şi zona occidentală a imperiului, fără să i se fixeze vreun teritoriu asupra căruia să stăpânească. Diocleţian l-a numit *Caesar* şi după aceea *Augustus* numai silit de împrejurările neprielnice care cereau promovarea la conducere a unui bun strateg, cum se dovedise a fi Maximianus. În calitatea pe care o deţinea, el îşi avea reşedinţa la Aquileia sau la Mediolanum (Milano).[7]

O dată cu ridicarea lui Maximianus la rangul de împărat, lucrurile erau departe de a se linişti. Carausius, ca un al treilea împărat, era stăpân pe Britannia şi pe o parte din nordul Galliei, pe care voia să le apere contra barbarilor. El îl recunoştea pe Diocleţian ca stăpân absolut, dar se considera egal în drepturi cu Maximianus, pretinzând ca această egalitate să-i fie recunoscută asupra teritoriilor pe care deja le stăpânea. Astfel de pretenţii se opuneau însă politicii lui Diocleţian, care totdeauna a fost aceea de a asigura

---

Din istoria Dobrogei, vol. II, "Romanii la Dunărea de Jos", Bucureşti, 1968; Emilia Doruţiu-Boilă, *Dominat*, în "Dicţionar de istorie veche a României" (Paleolitic - sec. X), Bucureşti, 1976, p. 243.

[5] Ion Barnea, Octavian Iliescu, *op. cit.* Orignar din regiunea oraşului Sirmium, în Pannonia, Maximianus, bun soldat, dar fără vreo cultură, se supunea întru totul conducerii lui Diocleţian.

[6] *Ibidem*, p. 10; W. Seston, *op. cit.*, p. 58-67 E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, t. I-er: "De l'État romain à l'Etat byzantin (284-476), Paris, 1959, p. 66.

[7] *Ibidem*, p. 10-11; W. Seston, *op. cit.*, p. 69-81, 211-230; E. Stein, *op. cit.*, p. 66-67. Pentru ca Roma şi senatul să-şi piardă influenţa pe care o avuseseră până atunci asupra conducerii imperiului, Diocleţian a ţinut să îndepărteze din vechea capitală reşedinţa permanentă a împăraţilor romani. De aceea nici Maximianus şi, după cel, cei mai mulţi împăraţi ai Occidentului roman n-au mai avut ca reşedinţă Roma.

unitatea imperiului şi integritatea puterii imperiale, evitând să pună sub autoritatea exclusivă a unui singur împărat o parte sau alta din teritoriul roman. De aceea, când între anii 291-293 Carausius se pregătea să intre în stăpânirea moştenirii împăraţilor de origine gallică, Diocleţian, urmărind să-l opună lui Carausius, Diocleţian l-a înălţat, la 1 martie 293, la rangul de *Caesar* pe Constantinus, *Caius Flavius Valerius Constantinus*, supranumit mai târziu, în epoca bizantină, *Chlorus*.[8] În acelaşi timp, în Orient a apărut pericolul sasanid, mai grav decât al lui Carausius în Occident, iar frontiera dunăreană era ameninţată de sarmaţi. Pentru a face faţă situaţiei, Diocleţian l-a numit *Caesar*, tot în primăvara anului 293, pe „colina lui Jupiter" din apropiere de Nicomedia, pe *Galerius Maximianus, Caius Galerius Valerius Maximianus*. Proclamat cezar, Galerius era declarat fiu adoptiv şi succesor al lui Diocleţian, devenind *Jovius*, ca şi părintele său adoptiv.[9]

În anul 293, când Diocleţian intra în al zecelea an de domnie, se constituise un nou sistem de guvernare: *tetrarhia* („conducerea celor patru").[10]

Întinderea mare a teritoriului, greutăţile pe care le întâmpina imperiul şi mai ales motive de ordin militar şi fiscal îl determinau pe Diocleţian să încerce permanentizarea sistemului guvernării în patru. El se ocupa de conducerea Egiptului, Siriei şi Asiei Mici, iar Maximianus, *co-augustul* său, de Italia şi Africa. Cei doi *Caesari* (cezari), Galerius şi Constantius, primul *Jovius*, al doilea *Herculius*, în calitate de ajutoare ale celor doi *augusti*, trebuiau să

---

[8] *Ibidem*; W. Seston, *op. cit.*, p. 82-89, 91-93; E. Stein, *op. cit.*, p. 67-68; I.I. Russu, *Elementele traco-getice în Imperiul roman şi în Byzantium (veacurile III-VII)*, Bucureşti, 1976, p. 47-50. Caius Flavius Valerius Constantinus era la origine ţăran, probabil din provincia Dardania, locuită în cea mai mare parte de populaţie tracă. În calitate de ofiţer în subordinea lui Maximianus, Constantinus se distinsese în luptele împotiva bagauzilor. Titlul de *Caesar* şi, împreună cu el, numele Valerius i-au fost conferite din partea lui Diocleţian, de către Augustul Maximianus, în localitatea de reşedinţă, Mediolanum. Devenind fiu adoptiv al acestuia, el îi devenea, în acelaşi timp, şi ginere, despărţindu-se de fosta soţie a sa Elena, cu care avea un fiu (pe viitorul împărat Constantin cel Mare) şi căsătorindu-se cu Theodora, fiica vitregă a lui Maximianus.

[9] Galerius s-a născut pe la anii 245-250 d.Ch., în satul Romulianum din Dacia Ripensis, nu departe de oraşul Serdica (astăzi Sofia). Tatăl său era foarte probabil un trac romanizat, iar mama, Romula, o "tranasdanubiană", refugiată de la nord de Dunăre, din teritoriul provinciei Dacia Inferior. Galerius însuşi era poreclit *Armentarius* ("Ciobanul"), poreclă ce arată ocupaţia şi originea socială a viitorului împărat. Înrolat ca militar în armata romană, sub împăraţii Aurelian (270-275) şi Probus (276-282), tânărul Galerius Maximianus s-a distins prin curajul şi vitejia de care a dat dovadă, ajungând un apreciat comandant de oşti în timpul împăratului Diocleţian.

[10] *Ibidem*, p. 12; Paul Lemerle, *op. cit.*, p. 10-11. O astfel de conducere sau de împărţire a puterii între doi şi chiar trei împăraţi avusese loc şi mai înainte în Imperiul roman: Marcus Aurelius (161-180) şi Lucius Verus (161-169), Septimius Severus (193-211) şi cei doi fii ai săi: Valerianus (253-260) şi Gallenius (253-268).

administreze sub conducerea supremă a acestora următoarele teritorii: Galerius - Illyricum, adică toate provinciile de la sud de Dunăre, începând de la Marea Neagră până la Noricum, având ca oraş de reşedinţă Sirmium (azi Mitroviţa, în Iugoslavia), iar Constantius, Gallia, cu reşedinţa la Augusta Treverorum (azi Trier, în Germania), la care s-a adăugat mai târziu Britannia.

Dar cei doi cezari erau obligaţi, ori de câte ori era nevoie, să activeze şi în afara ţinuturilor pe care le stăpâneau. Ei trebuiau să asigure paza frontierelor întregului imperiu. În schimb, fiecare tetrarh participa la victoriile colegilor săi, unitatea teritorială a imperiului nefiind ruptă. Imperiul rămânea un *patrimonium indivisum*, iar autoritatea conducătoare nu era împărţită, ci „înmulţită cu patru".[11]

Cei patru împăraţi formau o singură familie de origine divină *(domus divina)*, *auguştii* considerându-se fraţi între ei, iar cei doi *cezari*, fiii acestora, raporturile de supunere fiind acelea dintre părinţi şi copii. Fiul adoptiv se putea căsători cu fiica tatălui adoptiv.

Toate aceste raporturi aveau un caracter religios, influenţate îndeosebi de cultul lui Mithras. Imitând ceremonialul de la curtea regilor persani, tetrarhii, în primul rând Diocleţian, iar după el Galerius, socotindu-se întruchipări ale divinităţilor protectoare, se îmbrăcau în veşminte de o strălucire aproape supranaturală, iar rarele lor apariţii în public luau înfăţişarea unor solemnităţi religioase. Supuşii trebuiau să se prosterneze înaintea lor şi să-i salute ca şi cum i-ar fi adorat.

În realitate, *Maximianus Herculius* era subordonat lui *Diocletianus Jovius*, acesta fiind primul *Augustus*, părintele conducător al Tetrarhiei. Maximianus, ca al doilea *Augustus* şi cei doi *caesari* (cezari) au intrat în familia lui Diocleţian *(gens Valeria)*, adoptând numele acestuia.

Unitatea religioasă a imperiului nu pierduse nimic prin sistemul tetrarhic. Diocleţian şi colegii săi tetrarhi conduceau un imperiu care, considerat ca aparţinând zeilor, cerea centralizare şi uniformitate. Dar o dată cu împărţirea puterii între Diocleţian şi Maximianus, începea de fapt împărţirea Imperiului roman în Imperiul de Răsărit şi cel de Apus.[12]

---

[11] *Ibidem*, p. 12-13; W. Seston, *op. cit.*, p. 184, 237-238; E. Stein, *op. cit.*, p. 68; N.A. Maşchin, *Istoria Romei antice*, 1951, p. 392; Roger Rémondon, *La crise de l'Empire romain de Marc-Aurèle à Anastase* (*Nouvelle Clio*, No. 11), Paris, 1964, p. 119.

[12] *Ibidem;* Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 9-10. "Dioclétien enfin devait nécessairement résoudre les deux problèmes desquels dépendait le salut de l'empire: la défense du territoire, la régularité de la succession. C'est sans doute pour résoudre le premier, et parce qu'il comprit qu'il était impossible à un seul *imperator* de défendre l'immense frontière de l'empire, que dès 286 Dioclétien s'associa comme «auguste» Maximien. Il lui confia la défense de l'Occident, lui-même gardant celle de l'Orient: notons en passant la division vers laquelle marchait fatalement l'empire, et la prédominance déjà reconnue à l'Orient grec sur l'Occident latin.

Tetrarhia era concepută ca un sistem de guvernare continuu. Dacă un Augustus se retrăgea, cezarul său îl înlocuia şi un nou Caesar era numit în locul lui. Se pare însă că mai târziu, în toamna anului 303, Diocleţian a fixat perioada când cei doi *Augusti* aveau să se retragă (acesta era de 20 de ani pentru fiecare sau, mai probabil, în momentul când facultăţile lor intelectuale şi fizice nu mai puteau face faţă obligaţiilor înaltelor demnităţi). Principiul era că nu putea să ajungă împărat decât cine era capabil. Cineva nu putea deveni *Augustus* decât după ce, în calitate de *Caesar*, dobândise experienţa necesară, sub supravegherea Augustului său.

După instituirea *tetrarhiei*, cezarul Constantius a continuat luptele contra lui Carausius, care a rămas stăpân numai pe Britannia. În aceste împrejurări, la sfârşitul anului 293, el a fost înlocuit cu Allectus, un funcţionar administrativ, care l-a detronat şi asasinat pe Carausius. După lungi pregătiri,

---

Et c'est apparemment pour donner à l'empire le statut successoral qui lui avait toujours manqué, qu'en 293 Dioclétien transforma cette dyarchie en une tétrarchie, associant aux deux augustes deux césars, Constance Chlore et Galère: ils devaient pour le présent assister les deux augustes dans leur administration, ils étaient pour l'avenir leurs successeurs désignés.

Dioclétien voulut voir functionner le système qu'il avait créé. En associant à l'empire Maximien, il avait mis une condition: Maximien devait abdiquer lorsque Dioclétien lui-même abdiquerait. Cet événement, qui n'est pas le moins singulier de ce grand règne, survint en 305. Dioclétien se retira dans le règne, survint en 305. Dioclétien se retira dans le palais magnifique, et d'allure tout orientale, qu'il s'était fait construire à Spalato. Constance Chlore et Galère devinrent augustes". (Diocleţian este cel care, suportând consecinţele, a impus principiul monarhiei absolutiste şi cel al centralizării administrative: senatul nu mai are nici un rol efectiv, iar senatorii sunt suprimaţi; provinciile senatoriale disper în acelaşi timp cu ultimele privilegii din Italia; cnducerea imperiului este conferită consiliilor, birourilor şi agenţilor împăratului.

Cunoscând pericolele de odinioară la care anarhia militară expusese imperiul, Diocleţian va separa riguros funcţiile civile şi comandamentele militare; trupele guvernau provinciile, iar generalii aveau rol în administraţie.

În sfârşit, Diocleţian trebuia neapărat să rezolve cele două probleme de care depindea existenţa imperiului: apărarea teritoriilor şi regularitatea succesiunii. Fără îndoială, pentru a rezolva prima problemă şi pentru că înţelesese că era imposibil ca un singur *imperator* să apere imensa frontieră a imperiului, Diocleţian se va asocia din 286 cu *augustus* Maximian. Îi va conferi acestuia apărarea Occidentului, el însuşi ocupându-se de Orient. Observăm aşadar divizarea către care imperiul se îndrepta în mod fatal şi dominarea deja recunoscută a Orientului grec asupra Occidentului latin..

Aparent pentru a da imperiului statutul succesoral ce îi lipsise întodeauna, în 293 Diocleţian tranasforma această *diarhie* într-o *tetrarhie*, asociind celor doi *augustus* doi *caesari*, Constantinus Chlorus şi Galerius; ei trebuiau, pentru moment, să-i asiste pe cei doi augusti în administraţie, iar în viitor ei erau succesori desemnaţi ai acestora.

Diocleţian dorea ca sistemul creat de el să funcţioneze. Asociindu-şl pe Maximian la domnie, Diocleţian pusese o condiţie: Maximian trebuia să abdice când Diocleţian însuşi făcea acest lucru. Acest eveniment survne în 305 - Diocleţian se va retrage în magnificul său palat de influenţă orientală, ce fusese construit la Spalato. Constantinus Chlorus şi Galerius deveneau augusti).

necesare alcătuirii unei flote, Constantius a trecut pe teritoriul Britanniei pe care a ocupat-o, Allectius pierind pe câmpul de luptă (296). Instalându-se la York, Constantius a întărit cu fortărețe litoralul la Marea Nordului al Britanniei *(litus Saxonicum)*, împotriva germanicilor, asigurând apărarea acestei provincii pentru câteva decenii. În anii următori, Constantius a respins noi atacuri ale triburilor germanice la Rin, repurtând o mare victorie asupra alamanilor, care pătrunseseră adânc pe teritoriul roman (299). Astfel, datorită lui Constantius, pacea în Occidentul Europei era astfel asigurată.

În același timp, Maximianus a trecut în Africa de Nord, pentru a lupta împotriva triburilor maure răsculate contra stăpânirii romane. Campania s-a încheiat cu intrarea triumfală în Carthagina, la 10 martie 298, după care co-augustul lui Diocleţian a venit la Roma. Tot acum a fost reorganizată apărarea Africii de Nord, punându-se din nou în stare de funcționarul *limes*-ului Septimius dinspre deșertul Saharei.

Sub tetrarhi o luptă continuă a fost dusă de-a lungul Dunării. După ce, între anii 286 şi 293, Diocleţian şi Maximianus au repurtat o serie de victorii împotriva sarmaților, care le-au adus în repetate rânduri titlul de *Sarmaticus maximus*, în anul 294, Diocleţian, însoțit de Galerius, i-a urmărit pe iazigi în Banat. În luna septembrie a aceluiaşi an, mergând spre Nicomedia, unde avea să-şi serbeze cei zece ani de domnie *(decennalia)*, Diocleţian a inspectat garnizoanele situate de-a lungul Dunării între *Ratiaria* (azi Arčar, Bulgaria) şi *Durostorum* (azi Silistra, Bulgaria). Aceasta în legătură cu atacurile repetate ale carpilor şi goților, care necesitau o cât mai bună organizare a apărării frontierei Dunării de Jos. În regiunea respectivă şi în general în Illyricum, colaborarea tetrarhilor a fost mai mare decât în alte părți ale imperiului şi a dat cele mai bune rezultate. Îndeosebi cezarul Galerius şi-a câştigat mari merite în expedițiile împotriva sarmaților, goților, carpilor şi altor populații care amenințau această frontieră. Luptele care au avut loc între carpi şi romani în regiunea Dunării de Jos, între anii 295 şi 297 şi la începutul secolului al IV-lea, au adus tetrarhilor titlul de *Carpicus maximus*. *Augustul Maximianus* şi cezarii Galerius şi Constantinus Chlorus au primit de cinci ori acest titlu în urma victoriilor repetate din anii 302-303.[13]

Răscoala din Egipt, izbucnită în vara anului 294, a fost înăbuşită în anul următor, în urma expediției lui Diocleţian. Acesta a luat măsuri aspre împotriva celor care se vor mai răscula şi aplicând el însuşi unele reforme administrative şi militare. În același timp a fost construită o fortăreață în insula Elephantine.[14]

---

[13] *Ibidem*, p. 14-15; W. Seston, *op. cit.*, p. 101-136; E. Stein, *op. cit.*, p. 68-69; Gheorghe Bichir, *Cultura carpică*, Bucureşti, 1973, p. 184.

[14] *Ibidem*; E. Stein, *op. cit.*, p. 77; W. Seston, *op. cit.*, p. 137-159.

Un alt pericol amenința frontiera de răsărit a imperiului, unde în primăvara anului 297, Narses, regele persan, pătrundea în Mesopotamia romană. Fiind încă ocupat în Egipt, Diocleţian l-a însărcinat pe Galerius să pornească împotriva perşilor. Galerius a fost înfrânt de oştile persane mult mai numeroase, iar Mesopotamia a căzut în mâinile perşilor. După ce, în primăvara aceluiaşi an, şi-a întărit armata cu noi forţe recrutate din provinciile dunărene, Galerius a pornit o nouă expediţie contra perşilor, pe a căror armată a nimicit-o în regiunea Armeniei.

În urma acestei importante victorii, romanii au reocupat Mesopotamia superioară şi şi-au extins suzeranitatea asupra Armeniei şi Georgiei, care intrau în sfera de influenţă politico-economică şi culturală a Imperiului roman. *Limes*-ul sirian a fost întărit cu un sistem întreg de fortăreţe legate între ele printr-o reţea de drumuri militare (Galerius a fost încărcat de onoruri, la Thessalonic, unde urmaşul lui Diocleţian îşi mutase reşedinţa, construind un imens palat şi un impunător mausoleu, a fost înălţat prin anii 303-304 un măreţ arc de triumf cu scene comemorând luptele şi victoria asupra perşilor). Diocleţian şi Galerius au luat fiecare titlul de *Persicus maximus*, au fost bătute monede cu inscripţia *Victoria Persica*.

În anii următori Galerius a exercitat o mare influenţă asupra lui Diocleţian, determinându-l la cele mai crunte persecuţii împotriva creştinilor, considerând că în felul acesta apăra vechile instituţii şi siguranţa statului sclavagist roman.[15]

[15] *Ibidem*, p. 15-16; E. Stein, *op. cit.*, p. 77, 79-80; W. Seston, *op. cit.*, p. 137-183; J. Moreau, *Lactance, De la mort des persécuteurs*, II, Paris, 1954, p. 262; G.S.R. Thomas, *L'abdication de Dioclétien* în "Byzantion", 43, 1973, p. 242-247; Hans Peter Laubscher, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki (Deutsches Archäologisches Institut, Archäologische Forschungen*, Bd. 1), Berlin, 1975.

REFORMELE LUI DIOCLEȚIAN

Situația nou creată prin criza din secolul al III-lea se concretizează prin marea reformă a lui Dioclețian. Făcând bilanțul evoluției anterioare și sistematizând transformările survenite, Dioclețian opera o reorganizare fundamentală a întregii administrații imperiale.[16]

Dioclețian a întreprins o serie de reforme cu caracter administrativ, militar, financiar și politic care aveau să prelungească, dar nu să salveze viața statului sclavagist roman. Cea mai importantă măsură cu caracter politico-administrativ a fost instaurarea unei monarhii absolute de drept divin, cunoscută sub numele de *Dominat* (în locul formei de guvernământ a *Principatului*, care dăinuise la Roma de la Octavian Augustus până la Dioclețian, mai precis de la 27 î.Ch. până la 285 d.Ch.).

Ampla reformă administrativă efectuată de Dioclețian a fost călăuzită de principiul slăbirii autorității prefecților, pretorului și aplicarea controlului puterii centrale asupra provinciilor, iar Roma a încetat să mai fie reședință imperială, autoritatea senatului a fost aproape desființată, iar poziția privilegiată a Italiei din punct de vedere administrativ anulată. Teritoriul imperiului a fost împărțit în 12 dioceze *(dioceses): Oriens* (Syria, Egiptul, Cirenaica); *Pontus* (estul Asiei Mici); *diocesis Asiana* (vestul Asiei Mici); *Thracia* (Moesia Inferior); *Moesia* (Macedonia, Epirul, Achaia și Creta); *Pannonia* (Dalmatia și Noricum); *Italia* (cu Rethia); *Africa* (la vest de Syrta Mare); *Hispania* (Mauretania Tingitană); *Viennensis* (sud-estul Galliei); *Gallia* (restul Galiei, cu

[16] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 59-60: "La situation nouvelle créée par la crise du III-e siècle se concrétisa dans la grande réforme de Dioclétien. En dressant le bilan de l'évolution antérieure et en systématisant les transformations survenues, Dioclétien opéra une réorganisation fundamentale de l'administration impériale tout entière. La réforme de Dioclétien fut poursuivie et complétée par Constantin le Grand, et il en résulta un nouvel ordre administratiyf: c'est de lui que tire son origine le système byzantin. Dans ses grandes lignes la systématisation de Dioclétien et de Constantin traversera toute la haute époque byzantine. Mais ses principes directeurs, l'autocratie du pouvoir impérial, la centralisation et la bureaucratisation de l'État dureront autant que l'État byzantin lui-même.

Totes les mesures de Dioclétien et de Constantin visaient incontestablement à affermir l'autorité impériale, ébranlée durant la période de chaos, et à rehausser la puissance impériale. De là les efforts déployés, non seulement pour limiter l'influence du sénat et des autres facteurs enracinés dans le passé républicain de Rome, mais encore pour délimiter exactement les attributions des organes particuliers de commandement et empêcher ainsi toute concentration excessive d'autorité. L'administration civile et l'administration provinciale sont soigneusement distinguées les unes des autres. Les différentes ramifications administratives convergent et se récapitulent dans la personne de l'empereur, qui, du sommet de l'édifice très hiérarchisé de l'État, dirige, comme d'un centre, tout l'appareil de l'État".

cele două Germanii); *Britannia* (împărțită în patru provincii). Diocezele la rândul lor au fost subîmpărțite în aproximativ o sută de provincii. Reforma administrativă s-a încheiat în anii 297-298.

Diocleţian a mărit autoritatea reprezentanților prefecților *(vicarii)*, făcând din aceştia adevărații conducători ai provinciilor, care depindeau direct de împărat. Vicarii fixau impozitele pe care aşa numiții *praesides* ai diocezelor le executau, iar în domeniul militar tot ei dădeau dispoziții pentru organizarea *limes*-ului (toți funcționarii erau socotiți soldați, chiar dacă n-aveau nimic comun cu armata, aceasta în timp ce, pe de altă parte, se urmărea separarea puterii civile de puterea militară). La originea reformelor administrative şi fiscale ale lui Diocleţian se aflau îndeosebi considerații de ordin militar. Reformele au dus însă la mărirea excesivă a aparatului birocratic.

Diocleţian a acordat o mare atenție întăririi puterii armate a imperiului, pentru apărarea frontierelor şi pentru susținerea autorității imperiale. Pentru a micşora autoritatea guvernatorilor, care în repetate rânduri se proclamaseră împărați în cursul anarhiei din secolul al III-lea, atribuțiile foştilor guvernatori au fost separate de cele militare în toate provinciile. Conducerea treburilor civile a fost încredințată unui guvernator cunoscut sub numele de *praeses*, iar comanda militară trecută în mâinile unui *dux*, şef militar care comanda în una sau mai multe provincii. Acesta era un *vir perfectissimus* şi nu avea nici un amestec în administrația civilă. Efectivul armatei a fost aproape dublat, numărul legiunilor crescând de la 39 la 60-70, iar totalul general în oameni depăşind cifra de 500.000. Pentru sporirea cadrelor armatei, marii latifundiari au fost obligați să pună la dispoziția statului un anumit număr de soldați, în raport cu numărul de sclavi şi coloni de pe moşiile lor. De asemenea, erau înrolați în armată străinii aflați pe teritoriul imperiului şi unitățile barbare trecute de partea romanilor.

Armata a fost împărțită în două categorii de trupe bine distincte: 1. Unități militare fixe de graniță: *milites ripenses* sau *limitanei*, cu garnizoane stabile pe frontiera fortificată *(limes)* şi 2. Unități centrale militare nobile, cu garnizoane în interiorul imperiului: *milites comitatenses*. Cea de-a doua categorie alcătuia armata de manevră la dispoziția împăratului, putând fi trimisă, după nevoie, de la un punct la altul al frontierei. Din armata centrală făcea parte şi *corpul de gardă din Constantinopol (scholae palatinae)*, condus de *magister officiorum*. În fruntea armatei se aflau *magistri militum*, subordonați direct împăratului şi care aveau în subordine comandanții din provincii *(duces); magistri militum* şi *ducii*, care făceau parte din oamenii de încredere *(comites)* ai împăratului, alcătuiau o ierarhie militară, distinctă de cea civilă.

Apărarea frontierelor a deținut primul loc în strategia lui Diocleţian. În ceea ce priveşte organizarea *limes*-ului, se observă o unitate de concepție care

adapta aceleaşi idei strategice la variatele probleme puse de diferite frontiere. Pe toate fronturile a fost construită o reţea de fortificaţii care erau legate între ele prin drumuri. Nici un împărat n-a contribuit mai mult ca Diocleţian la întărirea *limes*-ului. Trupele provinciilor de frontieră au fost puse sub comanda unui *dux* sau *praepositus limitis provinciae*.

Cel mai important aspect al reformei fiscale a lui Diocleţian îl constituie disocierea dintre unitatea fiscală, care consta din suprafaţa de pământ ce putea fi lucrată de o persoană şi îi era suficientă pentru întreţinere *(jugum)*, şi capacitatea sa de muncă *(caput)*, de unde avea să decurgă şi dublul criteriu al aşezării impozitului *annona* - pământul *(jugatio)* şi persoană *(capitatio)* - principalul impozit direct din Bizanţ. Totodată, au fost instituite taxe pe exercitarea unei profesiuni în industrie şi comerţ *(chrysargyron)*, percepută în monedă din aur, de unde şi numele ei, ca şi pe circulaţia *(portoria)* şi vânzarea mărfurilor *(octava, siliquaticum)*. Deprecierea monedei romane, consecinţă a alterării aliajului şi a scăderii greutăţii ei, a impus autorităţii centrale o reformă monetară, întreprinsă de Diocleţian şi completată de Constantin. Acestuia din urmă îi revine meritul stabilirii unui nou sistem monetar, ce avea să rămână în vigoare până la sfârşitul statului bizantin şi care avea la bază moneda din aur denumită *solidus*, în greutate de cca. 4,50 g, adică 1/72 dintr-o livră romană. În cadrul aceloraşi măsuri a fost introdus de Diocleţian un maximum de preţuri, printr-un edict din anul 301 *(edictum de pretiis rerum venalium)*, prin care se instituia şi pedeapsa cu moartea pentru cei care făceau stocuri de mărfuri şi încălcau prevederile edictului, măsură destinată stăvilirii inflaţiei.

În politica sa de romanizare, Diocleţian cel dintâi a încercat să facă din limba latină singura limbă oficială, iar în anul 296 a făcut să înceteze ultima monetărie greacă autonomă, cea de la Alexandria, atelierul de aici emiţând în continuare numai monede imperiale latine.

Diocleţian a căutat să aducă unele reforme pentru salvarea imperiului. Acordând o mare atenţie problemei religioase, el se socotea restauratorul şi protectorul bunelor moravuri şi al pietăţii vechii Rome, încurajând cu mult zel cultele romane tradiţionale şi pe cele de origine străină care se adaptaseră religiei de stat. Proclamând originea divină a autorităţii imperiale (după exemplul monarhiilor din Orient, Diocleţian îl considera pe Jupiter cel Mare şi Bun - *Jupiter Optimus Maximus* - tatăl şi principalul său ocrotitor, izvorul înaltei sale puteri în lume).

Politica religioasă a lui Diocleţian a întâmpinat opoziţia bisericii creştine, care făcea tot mai mulţi prozeliţi în rândurile păturilor de jos ale societăţii, în armată şi chiar în familia imperială. La început, Diocleţian se arătase îngăduitor faţă de toate cultele din imperiu. Mai târziu, determinat de refuzul creştinilor de a participa la cultul împăratului, aţâţat pe de altă parte de preoţii păgâni şi de reprezentanţii claselor dominante, dar şi de cezarul Galerius

(care după victoria împotriva perşilor se bucura de tot mai mare consideraţie în faţa Augustului său), Diocleţian a dezlănţuit în anii 303-304 cea mai cruntă persecuţie împotriva creştinilor. Persecuţia s-a făcut simţită cel mai mult în Orient. În Occident, în provinciile de sub conducerea cezarului Constantius, cele patru edicte date contra creştinilor şi-au găsit o mult mai slabă aplicare.[17]

În noiembrie 303, pe când îşi serba cei douăzeci de ani de domnie *(vicennalia)*, Diocleţian l-a întâlnit la Roma pe Maximianus şi l-a determinat să consimtă sub jurământ la abdicarea lor comună. Aceasta a avut loc la 1 mai 305, când se împlineau cei douăzeci de ani de domnie ai lui Maximianus, Diocleţian depăşind cu 17 luni acest termen. Totodată, lângă Nicomedia, pe aceeaşi *„colină a lui Jupiter"*, Diocleţian îl proclama ca *Augustus* în locul său pe Galerius, iar Maximianus îl făcea *Augustus* pe Constantius, la Milano. În locul lui Galerius, tot la 1 mai 305, era numit *Caesar* nepotul său de soră, **Galerius Valerius Maximinus**, cunoscut ca împărat sub numele de **Maximinus Daia** (305-313).

În Occident, Augustul Galerius impunea drept *Caesar* pe **Flavius Severus** care, devenind fiu al Augustului Constantius, lua şi numele **Flavius**, pe lângă cel de Valerius, după Diocleţian, purtând în noua sa calitate numele complet **Flavius Valerius Severus** (305-307).

Noua tetrarhie îşi împărţea administrarea imperiului astfel: Constantius, în calitate de cel mai vechi tetrarh, primea, în afară de Britannia şi Gallia, dioceza Spaniei cu nordul Marocului actual, care făcea parte din aceasta; Severus, restul Africii latine şi Italia, plus dioceza Pannoniei, care era despărţită de domeniul lui Galerius, acesta despăgubindu-se în schimb cu toată Asia Mică până la fluviul Taurus, în timp ce lui Maximinus îi reveneau celelalte provincii ale Asiei şi Egiptului.[18]

---

[17] Ion Barnea, Octavian Iliescu, *Constantin cel Mare*, p. 16-19; W. Seston, *op. cit.*, p. 297-298, 302-308, 336-351; E. Stein, *op. cit.*, p. 69-77; A.H.M. Jones, *The later Roman empire*, I, Oxford, 1964, p. 49-52; Georges Ostrogorsky, *Histoire dè l'État byzantin*, p. 64-65, 67.

[18] *Ibidem*, p. 20; E. Stein, *op. cit.*, p. 82; I.I. Russu, *op. cit.*, p. 52-55.

CONSTANTIN ÎMPĂRAT

După abdicarea lui Diocleţian şi Maximian, ordinea sistemului tetrarhiei era zdruncinată. În ziua de 25 iulie 306, murind Constantius la Eboracum (York), în Britannia, trupele îl proclamau împărat pe fiul său Constantius, viitorului „Constantin cel Mare", **Flavius Valerius Constantinus.**[19]

Proclamat împărat, Constantin moştenea de la tatăl său conducerea Britanniei şi a Galliei, alegându-şi ca reşedinţă oraşul *Augusta Treverorum (Treveri* = Trier) şi luându-şi ca sarcină principală paza frontierei Rinului, unde a şi repurtat o primă şi mare victorie asupra francilor. După aceasta a urmat o înţelegere cu Galerius, căzându-se de acord cu tânărul Constantin să primească titlul de *Caesar*, în timp ce Flavius Severus era promovat *Augustus*, adăugându-i la teritoriu şi dioceza Spaniei. În felul acesta tetrarhia lui Diocleţian era pentru a treia oară reconstituită, de data aceasta cu Galerius şi Severus ca *Augusti*, Maximinus Daia şi Constantin în calitate de *Caesares*, ultimul intrând în dinastia Herculiană întemeiată de Maximianus. Între timp însă, Constantin va fi recunoscut *Augustus* (25 decembrie 307).[20]

---

[19] *Ibidem*, p. 27-28. Constantin cel Mare s-a născut în anii 280/285 la Naissus, în Dacia Mediterranea (azi Niş, Iugoslavia), ca fiu al ofiţerului în armata romană Constantius Chlorus şi al unei femei de condiţie socială modestă, hangiţa *(stabularia)* Elena. Câţiva ani mai târziu Constantius a fost chemat la curtea lui Maximianus, unde în 289 s-a căsătorit cu Theodora, fiica vitregă a acestuia. Din acel moment sau cel mai târziu în anul 293, când Constantius a fost înălţat la rangul de *Caesar* în Occident, Constantin a fost adus la Sirmium şi apoi la Nicomedia, la curtea lui Diocleţian, unde a rămas mai bine de zece ani, ceea ce a avut mare însemnătate pentru pregătirea viitorului împărat. Se presupune că împreună cu el se afla şi mama sa Elena. În anul 295, Constantin l-a însoţit pe Diocleţian la asediul oraşului Alexandria. La înapoierea din Egipt, istoricul Eusebius l-a văzut alături de Diocleţian în Cezareea Palestinei. Nu este sigur dacă l-a însoţit şi pe Galerius în campaniile sale împotriva perşilor. Se pare că încă de tânăr a îmbrăţişat cariera de ofiţer, în această calitate cunoscând bine frontiera Dunării de Jos, de apărarea căreia se va ocupa mai târziu în mod deosebit. În anul 303, pe când creştinii erau acuzaţi că au dat foc palatului imperial din Nicomedia, pretext pentru marea persecuţie dezlănţuită contra lor de către Diocleţian, Constantin se afla de faţă, fiind martor la cele întâmplate. Tot la Nicomedia se afla la 1 mai 305, când Diocleţian a abdicat şi când se credea că tânărul ofiţer va fi numit Cezar, dar Galerius i-a preferat pe Maximinus Daia şi pe Flavius Severus. După aceea, Constantin a fost reţinut pe lângă Galerius, cu toate că tatăl său îl cerea alături de el. În acest timp Constantin a fost trimis într-o campanie la Dunăre, de unde s-a întors şi, la stăruinţele lui Constantius, în anul 306, a obţinut permisiunea de a pleca în Britannia.

[20] *Ibidem*; A. Piganiol, *L'empereur Constantin*, Paris, 1932, p. 31-42, 45; H. Dörries, *Konstantin der Grosse*, Stuttgart, 1958, p. 18-21; J. Vogt, *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert*, München, 1960, p. 141-143; I.I. Russu, *op. cit.*, p. 50-52; J. Lafaurie, *Mélanges A. Piganiol*, II, Paris, 1966, p. 795-806.

Domnia lui Constantin, care transformă imperiul în imperiu creştin şi deposedează Roma de primatul său în favoarea Constantinopolului, marchează începutul istoriei bizantine.

Pentru restabilirea ordinii în sistemul de conducere, Galerius a făcut apel la intervenţia lui Diocleţian care, şi după retragerea sa în singurătatea palatului de la Spalato, continua să fie cea mai înaltă autoritate din imperiu.

În toamna anului 308, fostul împărat convoca o întâlnire a împăraţilor la Carnuntum (pe Dunăre, la est de Viena), la care au participat Diocleţian, Galerius şi Maximianus. Diocleţian a căutat încă o dată să-l convingă pe Maximianus să reintre în viaţa particulară.

În Orient totul trebuia să rămână cum se afla. În Occident, Constantin trebuia să renunţe pentru a doua oară la titlul de *Augustus* pentru cel de Cezar, în timp ce, la 11 noiembrie 308, în locul lui Severus, era numit *Augustus*, fără să-şi fi făcut stagiul de Cezar, *Valerius Licinianus Licinius*.[21]

Întâlnirea de la Carnuntum a înrăutăţit situaţia, prin numirea lui Licinius ca *Augustus*. Constantin, nemulţumit, a refuzat să renunţe la titlul de *Augustus*. La rândul său, Maximinus Daia, Cezar în Orient, s-a socotit îndreptăţit să pretindă pentru sine acelaşi titlu imperial. Pentru a-i linişti, Galerius a acordat celor doi nemulţumiţi titlul de „fii ai Augustilor" *(filii Augustorum)*. La început Maximinus părea mulţumit cu această formulă de împăcare, dar, când a aflat că Constantin, colegul său mai tânăr, nu era mulţumit de ea, şi când s-a răspândit zvonul despre marea creştere a puterii acestuia, el s-a lăsat proclamat Augustus de propria armată.

În anul 310, imperiul ajungea să fie condus de cinci împăraţi cu titlul de Augustus, dintre care patru legitimi: Galerius şi Maximinus Daia în Orient, Constantin şi Licinius în Occident, şi al cincilea, ca uzurpator, Maxentius[22], stăpân peste Roma şi Italia. În acelaşi an, în Occident au avut loc unele transformări importante pentru conducerea imperiului. Maximianus, care după întâlnirea de la Carnuntum fusese primit de Constantin cu cele mai înalte onoruri, însă nu ca împărat, ci ca simplu particular, profitând de faptul că acesta

---

[21] *Ibidem*, p. 30; Panalaque, *op. cit.*, p. 56; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 11-20. Licinius s-a născut pe la anul 250, la sud de Dunăre, în Dacia Aureliană, fiind un traco-roman, din aceeaşi pătură agrară şi păstorească a lumii trace de apus, care a dat atâţia împăraţi Imperiului roman. Încă din tinereţe el îi fusese tovarăş de arme şi prieten lui Galerius, de care se simţea apropiat şi prin originea sa etnică. Licinius s-a distins în mod deosebit în campania condusă de Galerius împotriva lui Narses, regele perşilor. Urcat pe tronul imperial, el s-a remarcat printr-un spirit echilibrat, dar şi prin duritate dusă până la cruzime, ajungând să suprime chiar şi pe fiul lui Galerius, fostul său prieten şi protector, şi persecutând creştinismul din duşmănie faţă de Constantin, cumnatul şi coregentul său.

[22] *Ibidem*; A. Piganiol, *L'empereur Constantin*, p. 45; E. Stein, *op. cit.*, p. 83. În anul 306 Maxentius, fiul lui Maximianus şi ginerele lui Galerius, se revoltă şi se proclamă singur împărat la Roma.

era ocupat la Rin, în lupta contra francilor şi alamanilor, a încercat, pe când se afla la Arles, să ia conducerea în locul ginerelui său. Dar Constantin, plecând de la frontiera Rinului, l-a ajuns pe Maximianus la Marsilia, unde acesta fusese asasinat. În urma acestor evenimente, memoria lui Maxentius a fost condamnată. Din acest moment Constantin a încetat să se mai considere legat de dinastia Herculiană întemeiată de Maximianus, pretinzând că, prin tatăl său, el descindea direct din împăratul Claudius al II-lea Gothicus (268-270), pe al cărui tron îl moştenea de drept, ca fiul cel mai mare al lui Constantius. Principiul tetrarhiei era înlocuit cu cel al monarhiei ereditare. În locul lui Hercules, Constantin îşi alegea ca zeu protector, pentru el şi pentru întreaga sa familie, *„Soarele neînvins" (Sol invictus)*, zeu mult venerat în Gallia sub numele de Apollon, şi considerat întemeietorul şi protectorul dinastiei lui Claudius Gothicus. La întoarcerea victorioasă după înăbuşirea răscoalei lui Maximianus, în primăvara anului 310, Constantin a vizitat un renumit templu al lui Apollon din Gallia, a pus să se bată monede cu chipul său alături de acela al zeului Soare. O dată cu aceasta era declarată reciproc şi pe faţă duşmănia între Constantin şi Maxentius, ca reprezentanţi a două dinastii diferite.

Începând din acelaşi an, noi evenimente deschideau triumful religiei creştine. În anul 311 se realizează o alianţă între cei doi augusţi, o ameninţare atât pentru Maximinus Daia în Orient, cât şi pentru Maxentius în Occident. În acelaşi an a murit Galerius, dar cu puţin înainte el dădea la Sardica (Sofia) primul edict prin care se punea capăt persecuţiilor şi se acorda bisericii creştine libertatea de cult. Regretând că i-a persecutat fără să-i fi putut aduce la cultul oficial pe care l-au părăsit, Galerius acorda creştinilor libertatea de cult, poruncindu-le să se roage dumnezeului lor pentru el, pentru stat şi pentru ei înşişi, cu condiţia să nu tulbure ordinea publică. Totodată, anunţa că o circulară adresată guvernatorilor va preciza în curând statutul comunităţii creştine.[23]

După moartea lui Galerius, Maximinus Daia ca fiind cel mai vechi în fosta tetrarhie, s-a proclamat primul *Augustus* şi a ocupat Asia Mică, lăsându-i lui Licinius Peninsula Balcanică. La rândul său, Constantin, care avea interesul menţinerii neutralităţii între Maximinus Daia şi Licinius, pentru ca acesta din urmă să-i poată veni în ajutor contra lui Maxentius, a acceptat deocamdată situaţia nou creată.

Maximinus s-a dovedit un împărat energic, cu deosebite calităţi militare şi administrative, încurajând dezvoltarea culturii în forma ei păgână şi, în general, conducându-se în politica sa după principiile lui Diocleţian. Faţă de

[23] *Ibidem*, p. 31. Textul latin al edictului de toleranţă al lui Galerius, care a fost făcut public la Nicomedia, la 30 aprilie 311, ne-a fost transmis de Lactantius *(De mortibus persecutorum - Despre moartea persecutorilor*, 34), iar în versiune greacă de istoricul Eusebius din Cezareea, *Historia ecclesiastica (Istoria ecleziastică)*, VIII, 17.

creştini s-a arătat un aprig persecutor, atât înainte, cât şi după edictul de toleranţă al lui Galerius, deosebindu-se în această privinţă de colegii săi. Persecuţia lui Maximinus Daia a făcut numeroase victime în special în rândurile clerului creştin din Asia Mică, Egipt şi Palestina.

În ciuda acordului de prietenie intervenit în anul 311 între Maximinus şi Licinius, lipsa de încredere între cei doi făcea ca relaţiile între ei să devină dn ce în ce mai încordate, ceea ce l-a determinat pe cel dintâi să se apropie mai mult de Maxentius, iar pe al doilea de Constantin. În acelaşi timp, tensiunea dintre Maxentius şi Constantin creştea tot mai mult, făcând inevitabilă izbucnirea unui conflict între amândoi.[24]

Deşi conflictul între Maxentius şi Constantin n-a izbucnit decât în anul 312, pregătirea lui a început încă din anul 310, accentuându-se în 311, după moartea lui Galerius.

Constantin rupsese definitiv legătura cu dinastia Herculiană, socotind dreptul la domnie o urmare a originii sale imperiale şi ţinând la un imperiu universal. Pentru realizarea acestui scop posesiunile lui Maxentius, în primul rând Italia şi Roma, constituiau primul obiectiv. În opoziţie cu Constantin, Maxentius acum se gândea la apotheoza acestuia, proclamându-se pe sine „fiu al divinului Maximianus" *(filius divi Maximiani)* şi considerându-se moştenitor de drept al tronului imperial. Cu mult timp înainte Maxentius luase toate măsurile necesare pentru apărarea Romei, construind noi fortificaţii, drumuri de acces şi îngrijindu-se de aprovizionarea oraşului cu alimente pentru o perioadă mai îndelungată.[25] Constantin, după ce a asigurat apărarea frontierei Rinului, în primăvara anului 312, s-a îndreptat spre nordul Italiei, în fruntea unei armate care nu depăşea cifra de 30-40.000 de soldaţi. Armata lui Constantin, deşi mult inferioară numeric, era în schimb superioară calitativ celei a lui Maxentius. La aceasta din urmă se adăuga şi faptul că era împărţită în diferite puncte ale Italiei, începând cu Roma. O parte însemnată se afla în regiunea Veneţiei, pentru a preîntâmpina un atac al lui Licinius sau pentru a porni împotriva acestuia, înainte ca armatele lui Constantin să fi început atacul la frontiera dinspre Gallia. Licinius era neutru, socotind că armatele lui Constantin şi Maxentius se vor distruge între ele. Constantin făcea totul cu putinţă ca să nu izbucnească un război între Maximinus Daia şi Licinius, sperând ca acesta din urmă să-i poată veni în ajutor contra lui Maxentius.

---

[24] *Ibidem*, p. 31-32; W. Ensslin, *Maximianus (Galerius)*, în "Real-encyclopädie der Klassichen Altertumswissenschaft", Stuttgart, 14, 1930, col. 2524-2528; A. Piganiol, *L'empereur Constantin*, p. 53-60; E. Stein, *op. cit.*, p. 88-90; J. Zeiller, *Histoire de l'Eglise (A. Fliche - V. Martin)*, 2, Paris, 1935, p. 475-478; J. Vogt, *op. cit.*, p. 151-155.

[25] *Ibidem*, p. 33; Zosimos, *Historia nova*, după A. Chastagnol, *Le Bas Empire. textes choisis et presentés* (trad. franceză, Paris, 1969, II, 15, 1). Maxentius dispunea în momentul începerii ostilităţilor de o armată de 170.000 infanterişti şi 18.000 cavaleri.

După deschiderea ostilităților de către Constantin, bătălia decisivă, care avea să hotărască destinul Imperiului roman, s-a dat la nord de Roma, în câmpia din cotul pe care-l face râul Tibru la nord-est de *pons Milvius* („podul Șoimului" - astăzi, Prati di Tor Quinto), iar Maxentius, împreună cu o parte din armată, s-a înecat în apele Tibrului. Constantin, repurtând o strălucită victorie, a doua zi intra triumfal în Roma și, acordând în aparență dreptul senatului de a conferi puterea supremă, el se declara *Maximus Augustus*, anunțându-l învins pe Maximinus Daia, care deținea același titlu.[26] Totodată, îi cerea colegului său din Orient să înceteze persecuțiile împotriva creștinilor, ceea ce Maximinus a și făcut, formal, pentru a menaja alianța cu Constantin contra lui Licinius. Garda pretoriană a fost dizolvată și dispozițiile date de Maxentius anulate. Constantin a rămas la Roma până în a doua jumătate a lunii ianuarie a anului 313. În acest

---

[26] *Ibidem*, p. 34-36; H. Grégoire, în "Byzantion", XIII, 1938, fasc. 2, p. 561-583, și XIV, 1939, fasc. 2, p. 341-351; A. Piganiol, *op. cit.*, p. 65-75; J. Vogt, *Constantinus der Grosse*, în "Reallexikon für Antike und Chrestentum", Stuttgart, III, 1957, col. 320-325; A. Alföldi, *Constantinio tra paganesnio e cristianesimo*, Roma (trad. în limba italiană de A. Fraschetti), 1976, p. 17, 24, 38. În legătură cu lupta de la podul Milvius este pusă povestirea despre apariția înaintea împăratului Constantin și a soldaților săi a monogramei numelui lui Christos sau a semnului crucii, cu privire la care s-au purtat numeroase discuții. Scriitorul creștin Lactantius, preceptorul lui Crispus, fiul cel mai mare al lui Constantin, povestește pe la anul 318 că în ajunul bătăliei, Constantin a avut un vis în care a fost înștiințat ca, înainte de a porni la luptă, să înscrie pe scuturile soldaților săi *"semnul ceresc al lui Dumnezeu" (caeleste signum dei)*. Ascultând de porunca primită, a doua zi, Constantin a pus să se înscrie pe scuturi monograma chi-rho, sub forma "literii X traversată de I cu capătul curbat" *(transversa X littera <I> summo capite circumflexo) (De mortibus persecutorum*, 44, 5).

Spre deosebire de Lactantius, lucrarea *Viața lui Constantin*, atribuită istoricului Eusebius din Cezareea, povestește despre apariția pe cer, ziua în amiaza mare, deasupra soarelui, a unei cruci luminoase împreună cu inscripția: *"prin aceasta vei învinge" (τούτω νίχα) (Vita Constantini*, I, 28). Crucea i-ar fi apărut lui Constantin și armatei sale pe când se aflau în Gallia, în drum spre Italia. Noaptea i s-ar fi arătat Christos, poruncind să facă un steag cu semnul văzut. În continuare este descris acest steag împodobit du o coroană din pietre prețioase și aur, în care era înscris numele lui Christos sub forma literelor chi-rho (X-P). În partea de jos a steagului apăreau busturile împăratului și ale fiilor săi *(Vita Constantini*, I, 29-31).

Povestirea în cele două versiuni ale ei, mai ales cea de-a doua, a fost combătută cu argumente temeinice. Se crede că ne aflăm în fața unei transformări creștine a unei legende păgâne din panegiricul pronunțat la Trier, în anul 310, după moartea împăratului Maximianus Herculius, în care este vorba de revelația pe care ar fi avut-o Constantin în templul lui Apollon din Gallia. De altfel, această lucrare laudativă, chiar dacă are un miez eusebian, pare o compilație mai târzie, poate în întregime compusă către anul 400 de episcopul arian Euzoïos, moștenitorul bibliotecii lui Eusebius. Povestirea despre vedenia din Gallia este socotită o interpolare ulterioară în textul lucrării. Însăși monograma numelui lui Christos înscrisă într-o coroană arată data mai târzie a operei. Dacă aceste povestiri pot fi suspectate de lipsa unei baze reale, sigur este că monograma simplă chi-rho, numită și monograma constantiniană, apare pentru prima dată pe monede și medalioane constantiniene din anii 312-313, 315 și 317, deci aproximativ în același an cu bătălia de la podul Milvius și la câțiva ani după aceea.

răstimp, pentru a uşura aprovizionarea Romei, a acordat oraşului Portus, care depindea de Ostia, independenţa municipală.[27]

În urma victoriei de la podul Milvius, Constantin rămânea singur conducător în Occident. În luna februarie a anului 313, el se întâlnea cu Licinius la Milano, unde avea loc celebrarea căsătoriei acestuia cu Constantia, sora vitregă a lui Constantin, fiica lui Constantius şi a Theodorei.

Monede bătute la Londra pentru provinciile conduse de Constantin şi la Siscia, în Pannonia, pentru cele ale lui Licinius, comemorau întâlnirea între cei doi augusti. Un medalion din aur bătut în atelierul monetar de la Tarragona, în Hispania, apărea în cinstea aceluiaşi eveniment. Pe acest medalion Constantin apare alături de personificarea zeului Soare, ca şi pe monedele emise cu doi ani mai înainte, după victoria împotriva lui Maximianus. Dar această întâlnire s-a făcut renumită în istoria Imperiului roman prin aşa-numitul *„Edict de la Milano"* (313), care acorda libertate tuturor religiilor, inclusiv celei creştine, pe tot cuprinsul Imperiului roman, şi ordona restituirea lăcaşurilor de cult şi a bunurilor confiscate ale bisericii creştine. Edictul de toleranţă dat de Galerius la 30 aprilie 311, la Serdica, şi care fusese semnat şi de Constantin şi Licinius, continuă să rămână textul de bază, dar el nu fusese aplicat în provinciile de sub conducerea lui Maximinus Daia, Siria şi Egiptul, la care după moartea lui Galerius (311) s-a adăugat şi Asia Mică. Acest edict punea o seamă de condiţii, stipulate chiar în textul lui sau comunicate ulterior guvernatorilor provinciilor. La Milano, Constantin şi Licinius, cei doi tetrarhi, au abrogat dispoziţiile restrictive ale edictului lui Galerius cu privire la cultul creştin şi au introdus o nouă jurisprudenţă referitoare la bunurile bisericii creştine (măsură însoţită de retrocedarea bunurilor bisericii creştine confiscate în timpul persecuţiilor întreprinse de Diocleţian şi Galerius). Noile dispoziţii au fost comunicate în provinciile orientale ale imperiului.

Cu toate că în sensul strict al cuvântului nu se poate vorbi despre existenţa unui *„Edict de la Milano"*, epistola circulară sau rescriptul lui Licinius, pe al cărei text îl cunoaştem datorită lui Lactanius şi Eusebius, poate fi considerată o urmare a întâlnirii şi hotărârii luate de Constantin şi Licinius la Milano. Ea nu este numai opera lui Licinius, ci dimpotrivă, dacă se are în vedere politica generală a celor doi împăraţi, noua legislaţie privind religia creştină apare, mai curând, ca opera lui Constantin. Urmând politica tatălui său, încă de la început Constantin a manifestat continuu o atitudine favorabilă faţă de noua religie. Prescripţiile publicate de Licinius în vara anului 313 la Nicomedia şi în Orient în general fuseseră într-un fel sau altul promulgate mai

---

[27] *Ibidem*, p. 34-35; E. Stein, *op. cit.*, p. 90-92; J. Moreau, *op. cit.*, p. 427-445; A. Piganiol, *L'empereur Constantin*, p. 61-64, 90-91; J.H. Smith, *Constantine the Greath*, Londra, 1971, p. 100-117.

înainte de Constantin în Occident şi în Africa de Nord. În locul *„Edictului de la Milano"* se poate vorbi de „înţelegerea" sau „convenţia" de la Milano, a cărei iniţiativă a avut-o Constantin. De aceea concepţia promovată de împăratul Constantin în politica religioasă a Imperiului roman a fost numită *„pace constantiniană"*.[28]

Aşa-numitul *„Edict de la Milano"*, căruia tradiţia creştină i-a conferit un loc esenţial în propaganda creştinismului în imperiu, admitea creştinismul între cultele tolerate din Imperiul roman.

După înfrângerea şi dispariţia lui Maximinus Daia, în august 313, Imperiul roman era împărţit între Constantin şi Licinius, primul rămânând stăpân pe Occident, iar cel de-al doilea luând conducerea întregului Orient. După edictul de la Milano, Constantin se retrăsese la Augusta Treverorum (Trier), unde a rămas fără întrerupere, până în vara anului 314. În acest timp, considerând unitatea biseericii o necesitate pentru unitatea politică a imperiului, Constantin a intervenit pentru stingerea shismei donatiste, care izbucnise în Africa de Nord.

Pentru a reface tetrarhia şi pentru a evita războiul cu Licinius, Constantin s-a gândit să încredinţeze parte din provinciile occidentale, inclusiv Italia, conducerii unui Cezar, în persoana lui Bassianus, soţul surorii sale vitrege Anastasia şi bun prieten al lui Licinius, care la rândul lui îi ceda dioceza Pannoniei. Orientul rămânea sub stăpânirea acestuia din urmă şi a lui Maximinus, pe care avea să-l înlocuiască fiul lui Licinius. Dar aţâţat de Licinius, Bassianus s-a răsculat. Constantin a descoperit însă complotul, făcând să piară Bassianus. În acelaşi timp a izbucnit războiul între Constantin şi Licinius. Deşi superioară ca număr, armata celui de al doilea a fost repede înfrântă la 8 octombrie 314, aproape de Cibalae, în Pannonia (azi Vinkovce, în Slovenia). În ciuda înfrângerii, Licinius s-a retras pe teritoriul Thraciei pentru bătălia definitivă, pe care o considera ca şi câştigată, chiar a desemnat pe unul din comandanţii subalterni ai săi, ducele *(dux)* **Aurelius Valerius Valens**, ca succesor al lui Constantin, în Occident. A urmat o a doua luptă la *Campus Ardiensis*, spre vest de Adrianopol, care s-a terminat nedecis, cei doi rivali încheind pace în toamna aceluiaşi an. Licinius făcea mari concesii cumnatului şi coaugustului său; ordona moartea lui Valens şi ceda lui Constantin prefectura Illyricului, mai puţin dioceza Thraciei, din care făcea parte şi provincia Scythia

[28] *Ibidem*, p. 38-39, cf. Eusebius din Cezareea, *Historia ecclesiastica (Istoria ecleziastică)*, X, 7, 1-2; X, 5, 15-17; X, 6, 1-5; Lactantius, *De mortibus persecutorum (Despre moartea persecutorilor)*, VIII, 17; Henri Grégoire, *op. cit.*, în "Byzantion", XIII, 1938, fasc. 2, p. 580-582; J. Moreau, *op. cit.*, p. 446-468; A. Piganiol, *op. cit.*, p. 64-65, 91-102; E. Stein, *op. cit.*, p. 92-93; J.R. Palanque, în A. Fliche - V. Martin, *Histoire de l'Église*, 3, Paris, 1936, p. 18-24.

Minor. În schimb, Constantin renunța la prerogativa de a putea legifera singur în calitate de *Maximus Augusti*.

Faptul că, de acum înainte, fiecare *Augustus* avea dreptul să emită legi separate în partea imperiului *(pars imperii)* pe care o conducea, contribuia la slăbirea coeziunii imperiului în ansamblu, reducându-se treptat din treburile comune pe care le aveau cele două părți ale sale. Cu excepția unor perioade de mare tensiune, cum a fost cea precedentă, dintre Constantin și Licinius, rămânea valabilă în continuare regula ca în cele două *partes imperii* să circule monede cu efigiile împăraților care domneau simultan în fiecare parte. În partea orientală a imperiului, deși Licinius s-a purtat cu cruzime față de demnitari, totuși acesta s-a dovedit un bun militar și om de stat, având și un distins prefect al pretoriului în persoana lui Iulius Iulianus. Domnia lui Licinius a atras atenția mai ales prin politica sa economică: o deosebită grijă față de țărani și de cetăți, care s-au bucurat de prosperitate în dauna marilor proprietari și chiar a armatei, pe care a căutat s-o aibă cu o economie exagerată *(parcimonia agrestis)*, fără mari cheltuieli.

În atitudinea sa față de creștinism, cu excepția măsurilor în favoarea creștinilor din provinciile orientale ale imperiului, luate din motive politice, în vara anului 313, ca urmare a edictului de la Milano, Licinius a manifestat deocamdată indiferență. În același an cu sinodul de la Arelate (Arles), în 314, în Asia Mică se ținea sinodul de la Ancyra (Ankara), fără nici un fel de intervenție din partea împăratului. După câțiva ani această indiferență se va transforma în ostilitate.

După victoria asupra lui Licinius și pacea încheiată cu acesta, Constantin a rămas câtva timp în Orient, petrecând probabil la Thessalonic iarna anilor 314-315. În acest interval de timp el a emis unele decrete de fiscalitate severă, care urmăreau îmbogățirea tezaurului imperial. La 2 iunie 315 a dat o lege prin care interzicea, sub pedeapsa cu moartea, ca sclavii și vitele de muncă să fie sechestrate țăranilor, pentru datorii. În vara anului 315, Constantin a rămas mai mult timp la Roma, unde a avut loc sărbătorirea celor zece ani de domnie *(decennalia)* și inaugurarea arcului triumfal ce-i poartă numele și care există și astăzi. După aceea a revenit la Augusta Treverorum (Trier). Începând cu anul 316, îndată după moartea în palatul său de la Salona a împăratului Dioclețian (3 decembrie 316)[29], Constantin și-a mutat reședința la Sirmium (Mitrovița) (spre vest de Belgradul de astăzi), pentru ca la scurt timp după

[29] *Ibidem*, p. 39-41; J.R. Palanque, *op. cit.*, p. 37-52, 56; E. Stein, *op. cit.*, p. 93-96, 100-101; J. Vogt, în "Reallexikon für Antike und Christentum", *op. cit.*, p. 172-174, 330-334; J. Moreau, *op. cit.*, p. 468-471.

aceea să se strămute la Serdica (Sofia), despre care va face declarația deosebit de semnificativă: „Roma mea este Serdica".[30]

La 1 martie 317, la Serdica, Constantin, în înțelegere cu Licinius, acordă titlul de „Cezar" celor doi fii ai săi, **Flavius Iulianus Crispus** și **Flavius Claudius Constantinus** (Constantin al II-lea), precum și fiului și omonimului lui Licinius, **Valerius Licinianus Licnius**. Consolidându-și poziția mai mult decât Licinius în provinciile dunărene, Constantin se mulțumea de data aceasta pentru frontul de la Rin cu comanda nominală a fiului său minor Crispus.

În același timp, Constantin lua o serie de măsuri și emitea legi care favorizau Biserica creștină. Printr-o lege din anul 316 permitea eliberarea sclavilor în biserică, în prezența episcopului. Doi ani mai târziu dispunea ca dacă una dintre cele două părți adverse dorea să decline competența judecății civile, avea dreptul s-o facă, solicitând judecata episcopului de care depindea. De mare importanță pentru situația economică a Bisericii a fost o lege din anul 321, care permitea oricui voia, să-i facă acesteia donații testamentare. Toate aceste măsuri și altele similare făceau din împăratul Constantin capul Bisericii, în timp ce cultul păgân continua să coexiste cu un cult de stat, avându-l tot pe el ca *pontifex maximus*. Strângând legăturile cu creștinii, păstra bune relații și cu senatul. Începând din anul 317, în funcțiile înalte sunt admiși și creștini, iar în anul 322 chipul zeului Soare dispare defnitiv de pe monede. Treptat, cele mai reprezentative forme ale vieții de stat luau caracter creștin.

Spre deosebire de Constantin, Licinius era legat mai mult de cultele păgâne, în special de cultul Soarelui, iar dacă după înțelegerea de la Milano s-a arătat favorabil religiei creștine, făcea aceasta determinat de motive politice.

În urma instalării lui Constantin în Peninsula Balcanică și a amestecului acestuia din ce în ce mai mult în treburile Imperiului de Răsărit, după anul 317, la care se adăuga creșterea simpatiei creștinilor din Orient față de împăratul Occidentului, Licinius și-a schimbat politica sa față de adepții religiei creștine, luând măsuri tot mai severe împotriva lor. În anul 320 i-a îndepărtat pe creștini de la curtea imperială, din unitățile militare importante și din administrația centrală. În același an a interzis ținerea de sinoade episcopale. Sub pretext de moralitate, au fost interzise adunările mixte ale creștinilor în locașuri închise, cultul celebrându-se afară din oraș, separat pentru bărbați și femei.

Relațiile dntre cei doi auguști s-au înrăutățit și în plan politic, ajungându-se în anul 322 la ruperea relațiilor dintre cei doi împărați și pregătirea asiduă a războiului pentru monarhie. După tratative fără rezultat, a izbucnit războiul, punând față în față, pe uscat și pe apă, un număr atât de mare

[30] *Ibidem*, p. 42; J. Vogt, *op. cit.*, p. 186; A. Piganiol, *op. cit.*, p. 109, 116, 119.

de luptători cum numai în mod excepțional a cunoscut istoria armatei romane. Armata lui Constantin număra 120.000 de infanteriști, 10.000 de soldați călări și o flotă de 200 corăbii de război comandată de fiul său Crispus; cea a lui Licinius se ridica la 165.000 de soldați, din care 15.000 erau cavaleri, și o flotă de 350 corăbii de război. Teatru de război era zona strâmtorilor, care despart și, în același timp, unesc Asia cu Europa. La 3 iulie 324, Constantin l-a atacat pe adversarul său în poziția întărită de la Adrianopol, silindu-l, după o grea înfrângere și mari pierderi, să se retragă la Bizanț. repetând procedeul pe care-l aplicase în anul 314 cu Aurelius Valerius Valens, Licinius a numit *Augustus* pe **Martinianus**, *șeful cancelariei imperiale (magister officiorum)*, considerând ca și câștigată lupta următoare împotriva lui Constantin. Dar flota comandată de tânărul cezar Crispus a nimicit flota lui Licinius la intrarea de sud a Hellespontului, a înaintat în Propontida și a pus stăpânire pe Bosfor, amenințând cu blocarea Bizanțului, care era atacat pe uscat, și cu tăierea posibilității de retragere în Asia Mică. Între timp însă Licinius a reușit să părăsească Bizanțul și să treacă pe celălalt mal al Bosforului. Aici, într-o bătălie aproape de Chrysopolis, Constantin a repurtat în ziua de 18 septembrie 324 o victorie decisivă asupra armatei lui Licinius. Orașele Bizanț și Chalcedon au capitulat, iar după câteva săptămâni Constantin a intrat triumfal în orașul de reședință Nicomedia.

În urma victoriei asupra lui Licinius, pentru prima dată de la începutul domniei lui Dioclețian, adică după aproape 40 de ani, din nou, un singur împărat stăpânea asupra întregului Imperiu roman.[31]

[31] *Ibidem*, p. 42-44; Zosimos, *Historia nova*, II, 22, 1-5; E. Stein, *op. cit.*, p. 103-105, 129; J. Vogt, *op. cit.*, p. 184-186; J.R. Palanque, *op. cit.*, p. 57-58.

BCU IAȘI/CENTRAL

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL III

IMPERIUL ROMANO-BIZANTIN (324-610) ÎNCEPUTURILE ISTORIEI BIZANTINE

Caracteristici generale

Multitudinea evenimentelor, deosebit de importante pentru destinele lumii romane târzii sau numai ale jumătății orientale a vechiului Imperiu roman își dispută rolul de a inaugura istoria bizantină: *fondarea Constantinopolului* (330), *partitio imperii* a lui Theodosios I (395), *domnia lui Iustinian* (527-565), *domnia lui Herakleios* (610-641), sau *domnia lui Leon al III-lea* (717-740), care deschide politica iconoclastă. În seria acestor evenimente, *domnia lui Constantin cel Mare* (306-337) și *inaugurarea noii capitale imperiale* stabilită în situl Constantinopolului, căruia în cinstea împăratului fondator i se va spune Constantinopol, dar al cărui nume oficial era Noua Romă, sunt de importanță capitală pentru evoluția, aflată deja în curs, de la Imperiul roman la Imperiul bizantin.

Constantin s-a preocupat de menținerea integrității și unității imperiului. Convins că pentru păstrarea acestei unități era necesară o religie unică, în slujba statului, a anulat toate dispozițiile lui Licinius împotriva creștinilor, extinzând și în Orient legislația favorabilă creștinismului din partea occidentală a imperiului. Funcțiile înalte din provinciile orientale și chiar pe cea de *praefectus Urbi* de la Roma, atât de importantă pentru religia romană, le-a încredințat creștinilor. În timp ce funcționarilor păgâni le interzicea aducerea de jertfe, comunităților creștine le acorda ajutor pentru înălțarea și refacerea locașurilor de cult, iar episcopii considerați personalități de frunte deveneau un fel de consilieri imperiali, cum era în primul rând Osius de Cordoba. În schimb, împăratul însuși prelua conducerea supremă a treburilor bisericești, urmărind și în domeniul religios aceeași conducere unică pe care o realizase pe tărâm politic.[1]

În acest timp comunitățile creștine din Orient erau tulburate de erezia propagată de preotul **Arius din Alexandria**, care nega divinitatea lui Christos. Exclus din comunitatea Bisericii și silit să părăsească Alexandria, Arius a trecut în Asia, unde a câștigat de partea sa personalități de frunte, printre care pe

[1] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 62-63; Eusebius din Cezareea, *Vita Constantini*, p. 2, 44, 46.

istoricul **Eusebius din Cezareea** Palestinei şi pe episcopul **Eusebius** din oraşul de reşedinţă imperială, Nicomedia.

Pentru a pune capăt dezbinării şi a restabili unitatea Bisericii, pe care o considera o condiţie necesară pentru unitatea statului, Constantin a scris o scrisoare prin episcopul Osius de Cordoba, mai întâi episcopului Alexandru al Alexandriei şi lui Arius, prin care îi invita să se împace. Constantin, pentru prima dată, a convocat pe toţi episcopii creştini într-un sinod - primul conciliu ecumenic - care s-a întrunit la 20 mai 325, în palatul imperial din oraşul Niceea, în Bithynia. Conciliul, la care au participat cca. 300 de episcopi veniţi în cea mai mare parte din Asia şi Egipt, a fost deschis printr-o cuvântare în limba latină de către împărat, care a avut conducerea supremă a dezbaterilor. Acestea s-au desfăşurat în limba greacă, deoarece majoritatea episcopilor erau orientali. Condamnându-i pe Arius şi pe adepţii lui, sinodalii au proclamat simbolul de credinţă de la Niceea, completat de al II-lea conciliu ecumenic de la Constantinopol (381), că Dumnezeu-fiul, Iisus Christos, este de o fiinţă *(hommousios, consubstantialis)* cu Dumnezeu-tatăl. Apoi au fixat ca toţi creştinii să serbeze Paştile în duminica întâia după lună plină ce urmează echinocţiului de primăvară, această dată urmând să fie comunicată celorlalte comunităţi creştine de către episcopul din Alexandria (oraş socotit centrul cunoştinţelor astronomice din acel timp). De asemenea, au fost luate o serie de măsuri organizatorice pentru întreaga Biserică creştină. La 25 iulie, în timpul sinodului, Constantin a sărbătorit cei douăzeci de ani ai săi de domnie *(vicennalia)*.[2]

Lucrările de închidere a conciliului au avut loc la 25 august 325, iar hotărârile *(canones)* au căpătat putere de lege şi au fost aduse la cunoştinţă în toate provinciile imperiului.[3]

Atitudinea împăratului Constantin faţă de Biserica creştină s-a datorat şi unor considerente politice; el nu ignora, desigur, faptul că populaţiile orientale, cele dintâi câştigate la noua religie, constituiau principalul suport militar şi

---

[2] *Ibidem*, p. 45. Cu acest prilej, împăratul Constantin şi-a încins, pentru prima dată, capul cu o diademă, banda de perle şi pietre preţioase pe care o purtau suveranii orientali şi care de acum înainte va rămâne ca semn al demnităţii imperiale romane. Cei douăzeci de ani de domnie *(vicennalia)* i-a sărbătorit şi la Roma, la 25 iulie 326.

[3] Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 19-20: "Este vorba despre *simbolul de la Niceea*, unde este declarat pentru totdeauna că Fiul este consubstanţial Tatălui. Importanţa acestui conciliu nu constă numai în faptul că formulase pentru prima dată cu precizie dogma trinităţii, ci şi în faptul că pune bazele doctrinare ale religiei creştine. De asemenea, pentru prima dată puterea imperială intervenise într-o chestiune de dogmă; toate viitoarele relaţii între lumesc şi spiritual vor decurge de aici. Spun bine *lumesc*, căci Constantin intervine doar ca putere lumească, am putea spune ca politică poliţială. Se pare că scopul său nu a fost altul decât acela de a menţine pacea şi ordinea în interiorul bisericii creştine, devenită unul dintre cele mai importante *ansambluri* din cadrul imperiului"; R.S. Lopez, *Naissance de l'Europe*, Paris, 1962, p. 14-19, 25-27, 30-31.

fiscal al guvernării imperiale; a pregătit victoria creştinismului asupra cultelor păgâne din societatea romană, împăratul nu a renunţat la prerogativele funcţiei sale de *pontifex maximus*, pe care le-a exercitat în tot cursul domniei sale, intervenind suveran în afacerile tinerei biserici creştine pentru a asigura pacea şi ordinea. Sugestivă, în această privinţă, rămâne participarea lui Constantin la conciliul ecumenic de la Niceea (325), care a pus bazele doctrinare ale religiei creştine. Cu acest prilej Constantin a prezidat şedinţele reuniunii şi a tranşat în chestiuni de dogmă, fixând astfel pentru un mileniu raporturile dintre imperiu şi sacerdoţiu în Orientul bizantin.[4]

Fondarea Constantinopolului

Mutarea capitalei din Cetatea Eternă de pe Tibru în noua metropolă din Orient în timpul domniei lui Constantin cel Mare a fost dictată împăratului de considerente de natură economică, strategică şi politică.

Încă în cursul secolului al III-lea, criza statului roman lăsa să se întrevadă o profundă transformare în economia lumii mediteraneene: deplasarea centrului de greutate al vieţii economice şi demografice a imperiului din Occident în jumătatea sa orientală. În timp ce economia occidentală decade, dobândind un tot mai pronunţat caracter agrar, proces precipitat şi de distrugerile marii migraţii, în Orient se păstrează o viaţă urbană înfloritoare în oraşele foarte populate de pe faţada mediteraneană, în Egipt şi în Palestina, în Siria şi în Asia Mică.

Din punct de vedere strategic, noua capitală se dovedea mai aptă să facă faţă celor două grave primejdii cu care era confruntat imperiul la începutul veacului al IV-lea - goţii şi perşii -, datorită apropierii sale de cele două teatre de operaţiuni militare din nord şi est. În sfârşit, considerente politice, legate de declinul general al Italiei, în care Roma era pe cale să se transforme într-un „oraş mort", au avut greutatea lor în opţiunea lui Constantin. Încă de la

---

[4] *Ibidem*, p. 17-21; Al. Olivetti, *Constantino*, în "Enciclopedia Italiana", XI, 1949, p. 605; E. Stein, *op. cit.*, p. 96-99, 110-111, 460-462; A. Piganiol, *op. cit.*, p. 27-30, 32-35, 77-79; A. Fliche - V. Martin, *op. cit.*, p. 58-59, 62-64; A. Alföldi, *Constantino tra paganesenio e cristianesimo*, Roma, 1976, p. 29; Ion Barnea, Octavian Iliescu, *Constantin cel Mare*, p. 68-73: autorii stabilesc trei perioade importante în politica religioasă a împăratului Constantin cel Mare. Mai mult decât succeselor militare şi reformelor care reprezintă o continuare şi completare a profundelor schimbări ale lui Diocleţian, renumele împăratului Constantin cel Mare se datorează şi atitudinii sale faţă de creştinism, care în urma sprijinului acordat de el, din sectă persecutată a devenit religie dominantă, favorizată şi profesată de însuşi capul statului. În politica religioasă a lui Constantin se disting trei perioade principale: 1) de la urcarea pe tron până la victoria asupra lui Maxentius (306-312); 2) de la această dată până la înfrângerea definitivă a lui Licinius (324) şi 3) perioada absolutei suveranităţi a lui Constantin asupra întregului Imperiu roman (324-337).

răscrucea secolelor III şi IV, în Italia, Mediolanum (Milano) se substituie Romei în guvernarea peninsulei, în timp ce Diocleţian, Constantin şi colegii lor tetrarhi şi-au stabilit reşedinţa la Augusta Treverorum (Trier), Salona, Thessalonic, Sirmium, Serdica, Nicomedia şi Antiochia, etape importante ale căii regale din Occident spre Orient, ce trecea prin Cornul de Aur al Bosforului, la periferia căreia Italia şi Roma se aflau în plină agonie. În acest fel, în jurul metropolei lui Constantin se repliau forţele vitale ale lumii romane, iar între zidurile ei avea să se realizeze fuziunea elementelor romane, elene şi creştin-orientale, din care s-a născut civilizaţia bizantină.[5]

La numai două luni după înfrângerea definitivă a lui Licinius, în 8 noiembrie 324, Constantin a pus temelia noului oraş care va purta numele *Constantinopol (Κωνσταντινούπολις, „oraşul lui Constantin")*. Inaugurarea oficială şi instalarea autorităţilor politice a avut loc la 11 mai 330, dar lucrările de construcţie s-au prelungit până în anul 336. Strămutarea capitalei imperiului pe ţărmul Bosforului a avut o importanţă hotărâtoare pentru lumea greco-romană şi europeană. Ea a pregătit naşterea Imperiului bizantin şi supravieţuirea civilizaţiei greco-latine.[6]

---

[5] *Ibidem*, p. 50-52; R. Janin, *Constantinople byzantine*, Paris, 1950, p. 15-26; E. Stein, *op. cit.*, p. 2, 127; A. Piganiol, *op. cit.*, p. 56; Paul Lemerle, *Histoire byzantine*, p. 21-22. Pe ţărmul răsăritean al Bosforului, într-un golf strâmt numit Cornul de Aur, lung de 6 km, care în portul său natural putea adăposti un număr oricât de mare de corăbii, se înalţă un promontoriu. Aici, coloniştii megarieni fondaseră, în secolul al VII-lea î.Ch., un oraş numit Byzantion. Numele este format, după tradiţie, din cel al legendarului şef megarian Byzas şi cel al prietenului său Antes. Distrus aproape complet de Septimius Severus în 196 d.Ch., reconstruit şi înfrumuseţat cu portice, terme, un teatru, un hipodrom şi un palat imperial, oraşul a fost grav devastat de Licinius, asociatul la domnie şi rivalul lui Constantin. După înfrângerea acestuia în 324, Byzantion şi-a deschis porţile învingătorului; Constantin cel Mare şi-a făcut intrarea triumfală în oraş şi l-a declarat capitala imperiului, pe care a inaugurat-o solemn şase ani mai târziu, în anul 330. Paul Lemerle, referindu-se la construirea Constantinopolului, sublinia importanţa geografică strategică, economică şi politică a noii capitale.

[6] *Ibidem*, p. 23. "C'est dès 324, au moment où la victoire sur Licinius lui livre l'Orient, que Constantin, par un trait de génie, fait choix de Byzance. Les travaux commencèrent aussitôt et durèrent jusqu'en 336, occupant un nombre considérable d'ouvriers: on enrôla d'un coup, comme terrassiers, 40.000 Goths". Georges Ostrogorsky, *Histoire de lÉtat byzantin*, p. 71-73. Asupra fondării celei de-a doua Rome, vezi F. Dölger, *Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, Zeitschrift f. Kirchengesichte*, 56 (1937); A. Alföldi, *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*, Oxford, 1948; idem, *On the Foundation of Constantinople*, "Journal of Roman Studies", 37 (1947), 10 ss.; J.M.C. Toynbee, *Roma and Constantinopolis in Late-Antique Art*, ibid., 135-140; R. Janin, *Constantinople byzantine*, Paris, p. 30-39.

Referindu-se la construirea noii capitale, Georges Ostrogorsky afirma următoarele: "Mais il appartint à Constantin de donner à l'empire un centre solide en Orient, en développant la vieille colonie grecque de Byzantion, sise sur le Bosphore, et en l'élevant au rang de capitale de l'empire. Les travaux commencèrent en novembre 324, aussitôt après la défaite de Licinius qui avait étendu à l'Orient le domaine de Constantin, et dès le 11 mai 330, la capitale fut

Cu prilejul inaugurării solemne a noii capitale au fost emise medalii (monede) din aur pe care figurează cele două oraşe - Roma şi Constantinopolul - sub formă de bust cu cască şi lauri, acoperite de mantia imperială, dar noua metropolă deţine sceptrul. Ideea că oraşul Constantinopol este **Noua Romă** sau a doua Romă constituie primul şi unul dintre faptele fundamentale ale ideologiei bizantine. Reflex al noilor valori spirituale creştine sub semnul cărora apare noua metropolă, Constantinopolul este desemnat, în opoziţie cu cetatea de pe Tibru, şi sub numele de *„Noul Ierusalim"* şi *„oraşul Fecioarei"*.[7]

---

solennellement inaugurée. Peu de fondations de villes eurent une portée comparable dans l'histoire du monde. L'emplacement avait été inspiré par une géniale clairvovance. Placée à la frontière de deux continents, baignée à l'est par le Bosphore, au nord par la Corne d'Or, au sud par la mer de Marmara, accessible par terre d'un seul côté, la nouvelle capitale offrait, une situation stratégique incomparable. Elle commandait, d'autre part, le trafic entre l'Europe et l'Asie de même que les communications maritimes entre la mer Egée et la mer Noire, et elle ne tarderait pas à devenir le centre le plus important du commerce et du trafic du monde contemporain. Durant tout un millénaire Constantinople, à la fois comme centre politique, économique, militaire et comme centre spirituel et ecclsiastique de l'empire byzantin, allait exercer la plus puissante influence sur l'évolution politique du monde et le développement culturel de l'humanité. Alors que l'importance et la population de Rome déclinaient de plus en plus, la nouvelle capitale ne cessait de s'accroître. Un siècle à peine après sa fondation, Constantinople possédait une populatin plus nombreuse que Rome, et elle compta certainement au VI-e siècle plus d'un demi-million d'habitants. Nouvelle Rome, elle était destinée à prendre la place de l'ancienne et l'évincer comme centre du gouvernement. Le plan même de la nouvelle capitale fut calqué en tous points sur l'ancienne et on reporta sur elle toutes les traditions attachées à l'ancienne Rome. Les privilèges particuliers à Rome furent communiqués à Constantinople, et Constantin le Grand déjà ne ménagea rien pour rehausser l'éclat et la richesse de la nouvelle capitale. Il embellit la ville de palais et de monuments qu'il fit venir de toutes les cntrées de l'empire. Il encouragea spécialement la construction d'églises. Dès le début Constantinople eut un air chrétien, dès le début aussi la plus grande partie de sa population fut grecque de langue. En christianisant l'empire et en rigeant sa nouvelle capitale sur le Bosphore, Constantin a doublement consacré la victoire historique de l'Orient".

[7] Louis Bréhier, *Civilizaţia bizantină*, Bucureşti, 1994, p. 71; Paul Lemerle, *Histoire byzantine*, p. 23-24: "Sur des monnaies de 330 figurent les deux villes sous forme de bustes laurés et casqués, couverts du manteau impérial; mais c'est Constantinople qui tient le sceptre". J. Maurice, *Numismatique constantienienne*, II (1911), 481 ss.; E. Gerland, *Byzantion und die Gründung der Stadt Konstantinopel*, "Byz.-Neugr. Jahrb.", 10 (1933), 93 ss.; Ion Barnea, Octavian Iliescu, *Constantin cel Mare*, p. 52-53; J. Janin, *Constantinople byzantin*, p. 29-30; A. Piganiol, *op. cit.*, p. 50. Cu prilejul inaugurării noii capitale au avut loc mari serbări păgâne şi creştine. În procesiunea care s-a desfăşurat în aclamaţiile mulţimii, era purtată pe un car statuia din lemn aurit a împăratului ţinând în mâna dreaptă figurina reprezentând pe Tyche, aurită, divinitatea protectoare a oraşului. Înfăţişându-se poporului, Constantin avea capul împodobit cu diadema pe care o purtase pentru prima dată în 325, cu prilejul împlinirii a douăzeci de ani de domnie *(vicennalia)*. În vârful unei coloane de porfir din forul principal, forul lui Constantin, a fost aşezată, la 20 noiembrie 328, statuia din bronz aurit a împăratului reprezentat ca zeu al Soarelui, cu cunună de raze pe cap. O altă coloană de porfir din mijlocul pieţei Augusteon, purta începând din anul 328 statuia Elenei, mama împăratului Constantin.

Alegerea locului noii capitale a Imperiului roman de către Constantin s-a dovedit a fi fericită. Roma se afla la o distanță prea mare de frontierele răsăritene ale imperiului, cele mai amenințate, în primul rând de perși și de goți. Resursele vitale, economice și militare, ale imperiului erau concentrate în bogatele ținuturi răsăritene, îndeosebi în Asia Mică. Noua capitală dispunea aici de un mare port maritim, iar prin poziția sa geografică, prezenta mari avantaje economice și strategice: controla principalele drumuri comerciale care legau Occidentul cu lumea Orientului. În noua conjunctură economică, metropola lui Constantin deținea o poziție de adevărată punte între Europa și Asia, unde se încrucișau două mari axe comerciale: una verticală, Pont-Mediterana, cealaltă orizontală, Europa - Oceanul Indian sau China.

Intuind excelenta poziție strategică a promontoriului, Constantin cel Mare îl va fortifica prin construirea unui zid de apărare lung de 3 km; în spatele acestuia, la o distanță de aproximativ 1500 m, Theodosios II va construi, în 413, un alt zid, mai lung, de 7 km, și înalt de 9 m și zidul lui Anthemios, prefectul pretoriului, se întindea pe o lungime de 78 km; zidul este refăcut în anul 447 de către prefectul Constantin. Dar un rol considerabil în apărarea orașului lui Constantin a revenit avanposturilor sale îndepărtate, care închideau calea invadatorilor spre Cornul de Aur, funcție asumată de Scythia Minor și Chersones, în Europa, și cetățile Nicomedia și Niceea, în Asia Mică.[8] Astfel fortificat dinspre uscat și apărat din trei părți de mare, Constantinopolul n-a putut fi cucerit timp de opt secole.

„A doua Romă" *(Δετέρα Ῥώμη, altera Roma)*, cum se crede că ar fi numit însuși Constantin noua capitală, sau „Noua Romă" *(Νέα Ῥώμη)*, cum s-a intitulat mai târziu Constantinopolul, reprezenta continuarea Romei vechi. Locuitorii orașului și, după aceea, ai Imperiului roman de Răsărit, se numeau „bizantini" *(Βυζάντιοι)* și „romei" *('Ρωμαίοι)*, cu preferință pentru cel de-al doilea nume.

Constantin a acordat noii capitale aceleași drepturi și privilegii pe care le avea cetatea de pe malurile Tibrului, beneficiind încă de la început, ca și aceea, de *jus Italicum*, potrivit căruia teritoriul său era scutit de impozit. De asemenea, au fost instituite *annona* și distribuirile gratuite de grâne, de care se bucurau cetățenii Romei, ca o consacrare a unor drepturi ale învingătorilor lumii.[9]

---

[8] Ovidiu Drimba, *Civilizația bizantină*, IV, București, 2002, p. 212-213; St. Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 17-18; Maria Georgescu, *Incursiune în cultura bizantină*, București, 2004, p. 12-13, 58-64.

[9] Ion Barnea, Octavian Iliescu, *Constantin cel Mare*, p. 59; J. Janin, *op. cit.*, p. 28-30; E. Stein, *op. cit.*, p. 127; A. Piganiol, *op. cit.*, p. 50, 56.

În aspectul general al oraşului stăruia amintirea Romei. Constantin a mărit oraşul lui Septimius Severus, ducând incinta cu o milă mai departe. Asemenea acesteia, Constantinopolul era situat tot pe şapte coline şi era împărţit în 14 sectoare. El poseda un Capitoliu, un Senat, un *Praetorium*, o *Via Sacra*, un *Forum* principal şi altele secundare. Palatul imperial şi hipodromul reproduceau aidoma pe cele de la Roma. Asemenea Romei, şi noua capitală fusese prevăzută şi înfrumuseţată de Constantin şi urmaşii săi cu patru pieţe principale, cu palate imperiale, apeducte, cisterne, terme, coloane cu statuile împăraţilor, arcuri de triumf, hipodrom şi biblioteci. Nenumărate statui, busturi, capiteluri şi coloane, frize şi felurite basoreliefuri din marmură au fost aduse, din ordinul împăratului Constantin, din toate provinciile imperiului. Unul dintre aceste monumente, coloana din bronz în formă de şerpi răsuciţi, care comemorase la Delfi victoria grecilor asupra perşilor în anul 479 î.Ch., se înălţa în hipodromul din Constantinopol. S-a construit chiar un nou templu pentru Tyche, adusă de la Roma, a doua pe care oraşul lui Constantin o avea, iar denumirii de Constantinopol i s-a adăugat supranumele de *Anthousa* („Înfloritoarea"), corespondentul numelui simbolic „Flora", atribuit vechii Rome. *Tyche constantinopolitana* era înfăţişată ca şi Tyche a Antiochiei şi Alexandriei, cu piciorul pe prora unei corăbii, vrând să arate caracterul maritim al oraşului.

Constantin a ţinut să dea cetăţii sale un caracter creştin, încurajând construirea de biserici şi înălţând el însuşi pe cele mai de seamă dintre ele, în primul rând bazilica Sfânta Sofia, a cărei construcţie a fost începută în anul 326, în faţa palatului imperial. De remarcat însă că pe unele locaşuri de cult creştin, chiar pe cele mai importante, le-a închinat *Înţelepciunii (Sofia)* şi *Păcii (Eirene)*, amintind prin aceasta mai curând o capitală a filosofiei, o Plotinopolis.[10]

---

[10] *Ibidem*, p. 53; R. Janin, *Constantinople byzantine*, p. 30-38. R. Janin observă că totuşi, la început, Noua Romă nu poseda un *septimontium*, pentru că n-avea decât cinci coline. Numărul de şapte l-a atins sub Theodosios al II-lea, care a dus incinta cu un kilometru mai departe. *Ibidem*, p. 30, nota 5; J. Vogt, *op. cit.*, p. 216-217; Chr. D(anoff), *op. cit.*, col. 1285; H.M. Jones, *Le déclin du monde antique, 284-610*, trad. fr. dr. de A. Servandoni-Duparc, Paris, 1970, p. 48; A. Piganiol, *op. cit.*, p. 50, 54; Paul Lemerle, *Histoire byzantine*, p. 24: "Beaucoup de grandes villes furent dépouillées de leurs œuvres d'art, les monuments de leurs colonnes ou de leurs sculptures, pour orner la ville nouvelle. Pour attirer les notables romains, on leur fit don de palais tout neufs; et pour attirer le peuple, on institua l'annone telle qu'elle fonctionnait à Rome, et les distributions gratuites de blé. Constantin avait lui-même tracé les limites de la ville, à laquelle il avait donné d'emblée une superficie quatre ou cinq fois plus grande que celle de l'ancienne Byzance. L'inauguration solennelle eut lieu avant que les travaux fussent achevés, le 11 mai 330. Dès lors c'est à Constantinople que réside l'empereur et que siège le conseil de l'empire. La ville, à laquelle Constantin avait donné son nom, est aussi fréquemment dsignée par l'expression de «nouvelle Rome», qui lui restera attachée. Comme Rome, Constantinople aura

Constantin a acordat oraşului o autonomie completă. În locul Sfatului *(Boulé)* care administra vechiul Byzantion, el a creat senatul, un fel de consiliu municipal, în care a înscris mari personalităţi, unele aduse din altă parte şi instalate în noua capitală. Senatorilor din Constantinopol nu le-a acordat însă decât titlul de *clari*, pe cel de *clarissimi* rezervându-l celor din Roma. Pe marii arendaşi ereditari, care deţineau pământuri ale domeniilor coroanei în Asia Mică, i-a obligat să-şi construiască locuinţa în Constantinopol. A stimulat înălţarea de clădiri particulare asigurând celor care posedau case în Constantinopol, zidite într-un anumit termen, dreptul de a beneficia continuu de împărţirea de pâine în mod gratuit.

Noua Romă a devenit cel mai important centru meşteşugăresc al imperiului. Încă din anul 324 s-a deschis aici un atelier monetar, în care au fost aduşi lucrătorii atelierului din Aquileia. În afară de aristocraţi şi înalte personalităţi aduse de împărat, mase de refugiaţi din Peninsula Balcanică, tot mai mult pustiită de barbari, şi din alte ţinuturi îndepărtate, s-au aşezat definitiv la Constantinopol. Împăratul însuşi şi-a găsit un loc stabil în noua capitală. După prima lege, dată de el aici, la 16 iulie 330, aproape toate legile lui Constantin vor fi promulgate din Constantinopol. Oraşul Constantinopol poseda şi o universitate pe ai cărei profesori îi numea însuşi împăratul. Cu toată străduinţa lui Constantin de a da oraşului un caracter latin, majoritatea populaţiei vorbea limba greacă, cea latină pierzând treptat din importanţă. Constantinopolul va deveni repede o capitală a elenismului, în timp ce romanismul îşi va regăsi centrul său în Roma, oraşul de pe malurile Tibrului.[11]

---

sept collines et quatorze régions; bien plus, son territoire sera considré comme sol italique, non provincial, donc exempt de l'impôt. Rome ne perd encore aucun de ses privilèges, mais tous sont dédoublés au profit de Constantinople. Et celle-ci devient tout naturellement la vraie capitale, tandis qu'on laisse Rome, dans la solitude et l'oubli, répéter stérilement les gestes de son passé glorieux".

[11] *Ibidem*, p. 53-54; E. Stein, *op. cit.*, p. 127-128; A. Piganiol, *op. cit.*, p. 56; N. Bănescu, *Întemeierea Constantinopolului*, în "Mitropolia Olteniei", XV, 1963, nr. 7-8, p. 506-510; Paul Lemerle, *Histoire byzantine*, p. 20. Referindu-se la crearea Constantinopolului, Lemerle scrie, printre altele: "Consecinţele au fost imense. Mai întâi se afirmă opoziţia între Occidentul latin, care pare abandonat unei decadenţe iremediabile, şi Orientul grec. Crearea Constantinopolului marchează victoria Orientului asupra Occidentului şi, într-o anumită formă, a elenismului foarte orientalizat, asupra latinităţii. Crearea Constantinopolului a fost, de asemenea, şi punctul de plecare al unei civilizaţii noi, care merită numele de civilizaţie bizantină, pentru că nici un oraş nu a îndeplinit în istorie o acţiune proprie atât de puternică şi durabilă precum Constantinopolul.

Imperiul va merge mai departe între ameninţări, atacuri, cotropiri din toate părţile. Constantinopolul va rezista 11 secole. Iar la adăpostul zidurilor sale, în palatele sale, în mânăstirile şi atelierele sale se va face fuziunea elementelor greco-latine, orientale şi creştine, care vor forma civilizaţia bizantină.

În fine, să încercăm să ne imaginăm ce s-ar fi întâmplat când Roma, a cărei cădere era inevitabilă şi apropiată, ar fi pierit sub mulţimea barbară. Toată moştenirea civilizaţiei antice

Cele două evenimente ale domniei împăratului Constantin cel Mare - mutarea capitalei la Constantinopol şi asigurarea unei poziţii privilegiate creştinismului între cultele religioase din imperiu - au pregătit premisele fuziunii elementelor constitutive ale civilizaţiei bizantine: Roma imperială, cultura greacă şi creştinismul. În timp ce primul eveniment a însemnat transferul instituţiilor romane de stat într-un mediu puternic pătruns de cultura elenistică, fapt ce avea să dea marea originalitate instituţiilor născute în Imperiul bizantin, cel de-al a deschis drum larg influenţelor orientale în lumea greco-romană.

risca să dispară cu ea, cum de altfel a dispărut în Occident în numai câteva secole. Nici un alt oraş nu era capabil să strângă învăţămintele clasice, nici chiar Antiochia sau Alexandria: de altfel, cucerirea arabă era aproape. Abia format, Constantinopolul va atrage spre el tot ce rămăsese viu din civilizaţia greco-latină. De-a lungul întregii sale istorii, datorită puterii, bogăţiei sau prestigiului său şi pentru simplul fapt că a menţinut limba greacă, Constantinopolul a apărat această moştenire. Cea mai mare reuşită a lui Constantin este - probabil datorită unei mutări oportune a centrului imperiului - că a salvat ceea ce putea fi salvat".

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

REFORMELE LUI CONSTANTIN

Dezvoltarea social-economică

Imperiul, ieşit din criza secolului al III-lea, insuficient cunoscută în unele din aspectele sale esenţiale, este în pragul unor transformări profunde, grăbite de reformele lui Diocleţian şi Constantin, care reprezintă o completare organică, o sistematizare şi o perfecţionare a marilor reforme întreprinse de ilustrul său predecesor, izvorâtă din considerente de natură militară şi fiscală, la care aveau să se adauge cauze politice, legate de invaziile şi războaiele permanente care au dereglat întregul mecanism economic roman, opera de reconstrucţie întreprinsă de cei doi împăraţi a dat o nouă schimbare pe plan economic, care avea să fie, în liniile sale generale, şi aceea a statului bizantin.

În condiţiile dezechilibrului economic tot mai pronunţat, care ameninţa să compromită orice efort de redresare a sistemului defensiv şi a bazei sale financiare, Diocleţian şi Constantin au iniţiat un amplu program de reforme care, în spiritul concepţiilor orientale care au dus la o centralizare riguroasă a imperiului şi la extinderea activităţilor de stat în viaţa sa economică şi socială, creându-se o administraţie centrală. Parte din instituţiile create de împăratul Constantin datează din perioada când el era singurul împărat; altă parte însă, dintre care unele foarte importante, sunt din timpul când îl avea coîmpărat pe Licinius, iar despre altele s-a constatat că existau în partea orientală a imperiului condusă de acesta din urmă. Noua organizare va dura pe toată perioada Imperiului roman târziu sau romano-bizantin, până la apariţia themelor bizantine, în secolul al VII-lea, iar în linii mari principiile sale conducătoare, puterea imperială, centralizarea şi birocratizarea statului vor dăinui cât va exista statul bizantin. Ceea ce s-a avut în vedere în primul rând a fost întărirea autorităţii imperiale, adânc zdruncinată în perioada secolului al III-lea. În această direcţie au fost îndreptate toate eforturile, urmărind micşorarea influenţei senatului şi a celorlalţi factori importanţi în trecutul republican al Romei, pentru delimitarea atribuţiilor organelor de conducere şi împotriva concentrării excesive a autorităţii. Administraţia civilă şi militară, administraţia centrală şi administraţia provincială au fost separate între ele. Diferitele ramuri administrative converg şi se recapitulează în persoana împăratului, care din vârful piramidei foarte ierarhizate conduce, ca dintr-un centru, întregul aparat de stat.[12]

---

[12] *Ibidem*, p. 55; E. Stein, *op. cit.*, p. 110; J. Vogt, *op. cit.*, p. 218; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 62. Georges Ostrogorsky subliniază separarea puterii civile de puterea militară, ca o particularitate caracteristică a sistemului administrativ al lui Diocleţian şi Constantin: "Un trait, particulièrement important et caractristique du système administratif de Dioclétien et Constantin, fut la séparation délibérée des pouvoirs civil et militaire. L'administration civile d'une province fut désormais dévolue exclusivement au gouverneur de la province, l'administration militaire au *dux*, qui exerçait son commandement sur une ou

Reformele au cuprins, în principal, trei domenii: organizarea producției, fiscalitatea şi finanțele.

Una dintre cele mai importante urmări ale crizei secolului al III-lea a fost abandonarea de către micii producători a terenurilor agricole, în condițiile fiscalității excesive şi anarhiei politice interne, fenomene ce au provocat scăderea suprafeței cultivate şi apariția în imperiu a unor vaste terenuri pustii *(agri deserti)*. Pentru repunerea în valoare a pământurilor abandonate, statul acordă micilor producători importante avantaje - scutiri fiscale, drept de proprietate în schimbul unor redevențe scăzute etc. - ori lărgeşte considerabil domeniile coroanei, pe care le lucrează în regie proprie cu ajutorul sclavilor.

Mult mai importantă prin consecințele ei în viața social-economică a imperiului a fost legarea micului producător de profesie. Printr-un decret din anul 332 colonul este legat de pământ *(adscriptus glebae)*, dar păstrează libertatea juridică, în timp ce, la oraş, meşteşugarul şi negustorul, integrați în corporații *(collegia)*, sunt legați de meseriile pe care le exercită şi sunt făcuți responsabili cu bunurile lor de desfăşurarea activității, măsură ce se aplică şi membrilor consiliilor municipale. A fost introdus controlul asupra producției şi desfacerii bunurilor şi s-a instituit monopolul de stat asupra celor mai importante ramuri ale industriei - armament, industria minieră, industria mătăsii -, fie pentru venituri.

Reformele au avut efecte divergente în cele două jumătăți ale imperiului. Dacă în Occident acestea au grăbit declinul economiei monetare şi procesul de ruralizare a societății, în Orient ele au reuşit să stăvilească fenomenele de criză şi să dea o nouă vigoare statului.[13]

Pe plan economic, schimbarea a dus la redresări, mai ales în industrie şi comerț. Producția de armament, prelucrarea mătăsii, mineritul şi altele, destinate nevoilor statului, dar şi dorinței de lux a aristocrației romane, înregistrează o mare înflorire în metropolele orientale în cursul secolelor V-VI. De o deosebită atenție se bucura din partea puterii imperiale prelucrarea mătăsii, mai ales după ce Constantinopolul a reuşit să obțină secretul creşterii viermilor de mătase sub domnia lui Iustinian, activitate care se dezvoltă cu deosebire în oraşele siriene, unde existau numeroase ateliere private, autorizate

---

plusieurs provinces. Ce principe fut scrupuleusement appliqué à toute l'administration provinciale. Même la préfecture du prétoire, le seul organe de gouvernement à conserver encore sous Dioclétien des attributions tant civiles que militaires, perdit dfinitivement sous Constantin son ancien caractère militaire et se transforma en une instance purement civile. Mais, en cette qualité, elle conserva durant toute la haute époque byzantine des pouvoirs extraordinairement étendus".

[13] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 67-68; G. Brătianu, *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, p. 59-63; A. Segrè, *Inflation and its Implications in Early Byzantine Times*, în "Byzantion", 15, 1940-1941, p. 249-252.

de stat. În anii 552-554, doi călugări reuşesc să aducă din China secretul creşterii viermilor de mătase, care stă la baza dezvoltării industriei de mătase, una din cele mai prospere ramuri ale industriei bizantine.

Autoritatea de stat a încurajat şi dezvoltarea comerţului extern de către particulari în scopul alimentării tezaurului public. După ce Iustinian cucereşte statul vandal din Africa, negustorii bizantini restabilesc controlul asupra comerţului din Mediterana, care redevine axa activităţii lor economice până la instaurarea stăpânirii arabe în bazinul acesteia în primii ani ai veacului al VIII-lea. Negustorii orientali domină pieţele occidentale în cursul secolelor VI-VII, iar în Roma şi în cele mai mari oraşe din Gallia francă, între care Marsilia, Narbonne, Orlèans, Paris şi Bordeaux, formează puternice colonii, care joacă un rol de prim rang în viaţa municipală. Fără a atinge aceeaşi intensitate, prezenţa negustorilor bizantini este atestată şi în Marea Roşie, unde stabilesc contacte cu statul Axum, trecut la creştinism; mai slabă este activitatea lor pe pieţele din Oceanul Indian şi din Asia centrală, unde soseau mătasea şi renumitele porţelanuri chinezeşti, pieţe dominate de oamenii de afaceri din regatul sasanid.

Încununată de un succes deplin în industrie şi comerţ, opera de redresare economică a înregistrat rezultate total diferite în agricultură. Dincolo de unele succese obţinute în defrişarea terenurilor abandonate, datorită măsurilor coercitive şi avantajelor oferite micilor producători, fiscalitatea excesivă şi insecuritatea din imperiu au stat la baza unuia dintre cele mai importante fenomene din societatea romană târzie - consolidarea marelui domeniu şi, legat de aceasta, extinderea patronajului. În Occident, dar mai ales în provinciile orientale - Egipt, Siria, Palestina şi Mesopotamia - marele domeniu *(villa)* cunoaşte o perioadă de prosperitate, extinzându-se pe seama micii proprietăţi ţărăneşti. *Villa* se transformă într-o unitate economică şi administrativă înzestrată cu largi imunităţi, unde-şi caută refugiu, în faţa agenţilor fiscului şi a insecurităţii, sclavi, coloni şi chiar ţărani liberi, ultimii renunţând la proprietăţile lor în schimbul protecţiei pe care le-o puteau oferi organele puterii publice. Repetatele edicte imperiale ce interzic, sub pedepse severe, fenomenul patronajului - primul este dat de Constanţiu al II-lea în anul 360 - rămân fără efect în faţa mişcării irezistibile ce a cuprins întreaga societate romană. Se formează astfel în imperiu o clasă de mari proprietari, care dispută puterea în provincie administraţiei din Constantinopol, clasă ai cărei reprezentanţi tipici sunt membrii familiei Appion din Egiptul secolelor V-VII, deopotrivă agenţi ai autorităţii publice şi proprietari ai unor imense domenii, transformate, în adevărate principate ereditare. Mica proprietate ţărănească liberă s-a menţinut în toate provinciile romane la sfârşitul antichităţii, iar în regiunile improprii extinderii marilor domenii - cu deosebire pe platourile înalte din Balcani şi Asia Mică - ea era precumpănitoare în raport cu proprietatea aristocratică.

Evoluția structurilor sociale din societatea romană târzie, de o dinamică aparte, stă sub semnul marilor schimbări pe care societatea romană le trăiește în secolele IV-VI. În fruntea ierarhiei sociale și politice din stat. Puterea ei economică este dublată, foarte adesea, de una politică, izvorâtă din pozițiile pe care le deține în administrația centrală și provincială, în senat și armată. Rezultat al progreselor înregistrate de economia monetară, în metropolele orientale se formează o categorie socială foarte activă, constituită din negustori bogați și patroni de ateliere meșteșugărești, care dețin poziții importante în consiliile municipale. Structura producătorilor este eterogenă: coloni, sclavi și țărani liberi. Cea mai numeroasă era categoria colonilor, alimentată permanent cu elemente provenite din rândurile celorlalte două, sclavii și țăranii liberi, care traversează la sfârșitul antichității o perioadă de mare instabilitate. Dacă cea dintâi este într-un declin irevocabil, păstrându-și pozițiile numai în lumea urbană, unde munca sclavagistă este folosită în atelierele meșteșugărești, ultima categorie, cea a țăranilor liberi, va cunoaște în perioada următoare o remarcabilă revitalizare.[14]

Organizarea de stat

Imperiul bizantin, pe parcursul existenței sale de peste un mileniu, oferă în istoria europeană tabloul unic al unui stat cu structuri riguros centralizate, ce are la bază tradițiile politice romane și care se sprijină pe economia sa monetară, datorită căreia orașul, cu o evoluție inegală în funcție de loc și epocă,

---

[14] *Ibidem*, p. 68; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 30, 60-61. Paul Lemerle caracterizează astfel instituția patronajului: "Rapid, se construiește o *categorie socială* nouă, cea a marilor *proprietari provinciali*, care trăiesc independent pe domeniile lor, unde scapă de autoritatea funcționarilor și se sustrag impozitului, exercitând adesea chiar ei înșiși acte de justiție și luând dreptul de azil. Mai mult, prin *instituția patronajului*, ei atrag unele din cele mai bune elemente ale orașului: opunându-se exigențelor din ce în ce mai mari ale fiscului, ei iau sub protecția lor oameni care, de obicei, dau bunurile lor, păstrând doar uzufructul. Aceste patronaje reprezentau un pericol grav pentru finanțele imperiale, și de aceea se vor reînnoi atât de des, dar de altfel în van, interdicțiile în ceea ce privește patronajul. Criza economică răstoarnă importanța relativă a orașului, cât și a satului: *pământul* redevine principala sursă de bogăție. Apare ca un fapt important, sustragerea de la exploatarea regulată după bunul plac și organizarea asemenea unei funcții de stat a acestor *patronaje*. Astfel, țăranii, chiar mai mult decât *"curiales"* și meșteșugarii din orașe, au fost legați de pământ și de propria condiție. Fără îndoială, țăranul, care fusese fermier sau proprietar, este un om liber; însă el este în același timp *legat ereditar de o bucată de pământ*, pe care nu are dreptul să o părăsească și de pe care nu poate fi alungat. Acest fapt este ceea ce noi numim «iobăgia gliei». Soldați, funcționari, burghezie și meșteșugari ai orașelor, țărani, cu toții legați de condiția lor, în modul cel mai limitat și adesea ereditar; astfel ne apare populația imperiului în secolul IV. Numai puterea celor mari și privilegiile împăratului aduc o oarecare diversitate. Trăsătura cea mai frapantă a acestor instituții este fără îndoială *intervenția tiranică a statului* în toate domeniile".

a reprezentat o realitate incontestabilă, factor esențial în întârzierea procesului de feudalizare a societății. Toate aceste elemente le aflăm întrunite în cel mai înalt grad în statul bizantin al secolelor IV-VI, aflat în plin proces de separare.

Doctrina bizantină este rezultatul unei evoluții lungi a concepțiilor politico-filozofice din Orient și din lumea greco-romană, la fundamentarea căreia și-au dat mâna filozofii stoici din epoca elenistică și romană, gânditorii neoplatonicieni din secolele II-IV și teoreticienii creștini, ultimii substituindu-se înaintașilor lor, nu înainte de a anexa esențialul din teoriile lor politice, pentru a pune bazele unei *teologii imperiale*, ieșită de sub pana lui Eusebius din Cezareea și a părinților bisericii răsăritene, Vasile cel Mare, Grigore de Nyssa, Grigore de Nazians și Ioan Chrysostomul, cărora dogma ortodoxă le datorează prima sa sistematizare și prima sa formare clasică). Potrivit acestei doctrine, imperiul este emanația divinității însăși și are pe pământ o misiune providențială, care constă în a supune toate popoarele universului și a le impune credința în Christos. În această nouă ordine, *pax romana*, a cărei misiune este instaurarea ordinii și păcii pe pământ, este substituită de *pax christiana*, care devine principala idee-forță a centralizării politice a imperiului și a expansiunii sale externe. În baza acestei doctrine, imperiul reprezintă replica terestră a împărăției cerești, care nu poate fi decât unic și universal; în relația *polyarhie* (formă de guvernământ în care puterea este exercitată concomitent de mai multe persoane (polys - *mai mulți, numeros* - *și* arche - *conducere*), *politheism* (religie, credință care admite existența mai multor divinități; termenul din limba greacă: *polys* - numeros - și *theos* - zeu) și *monarhie imperială* - reprezintă dogma unității divine care revine adesea sub pana teoreticienilor bizantini.[15]

Titulatura imperiului este aceeași cu cea a statului roman, pe care l-a înlocuit: *imperium Romanum*, *basileia tôn Rhômaiôn*, în timp ce locuitorii lui se numesc romani - *Rhômaioi*, iar patria lor - *Romania*.[16]

---

[15] *Ibidem*, p. 34-35; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 70-73; Ion Barnea, Octavian Iliescu, *Constantin cel Mare*, p. 55. Constantin a dat maiestății imperiale un caracter mai impunător. În afară de *diademă*, ca semn al consacrării, monedele dintre anii 330-333 îl reprezintă pe împărat încoronat de o mână divină care țâșnește din cer. Titlul de *imperator Caesar* a fost înlocuit treptat cu cel de *Dominus noster*. Constantin a renunțat la titlul de *invictus*, pentru a nu se asemăna cu zeul Soare, dar a păstrat pe cel de *victor*, căruia i s-a adăugat repede cel de *triumphator*. El a încercat să întemeieze o dinastie ereditară, fără să fi lăsat la o parte rudele mai apropiate care i se arătau credincioase.

[16] Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului biyantin*, p. 229-230. *Romania* - termen apărut în secolul IV la populația de limbă latină din statul roman și preluat de autorii bizantini, care definește realitatea teritorială a statului roman, ulterior bizantin. Popoarele occidentale și, mai ales, italienii numesc prin acest termen statul bizantin și, între 1204-1261, Imperiul latin de Constantinopol. De la această noțiune își trag numele și unele provincii stăpânite cândva de bizantini. Astfel este cazul provinciei italiene **Romagna**, cu capitala la Ravenna, care cuprinde teritoriul vechiul exarhat bizantin cu centrul în același oraș, al sultanatului selgiucid de **Rum**,

Ca şi imperiul, puterea imperială este considerată de origine sacră, iar persoana care o exercită, împăratul, este alesul divinităţii, fapt care-l situează deasupra oamenilor şi egalul apostolilor. Comandant militar şi judecător suprem, unic legislator şi apărător al bisericii şi al credinţei ortodoxe, împăratul, în teorie, are putere universală şi absolută. Realitatea s-a dovedit însă mult mai complexă. În ceea ce priveşte caracterul absolut al puterii imperiale, ea a cunoscut în practică importante limitări, impuse de factorii politici - senat, popor şi armată -, biserică, legislaţie, tradiţii ori, mai mult încă, de raportul concret de forţe din imperiu într-un anume moment.

Pe măsură ce puterea imperială se eliberează de tradiţiile principatului lui August, împăratul contrapune factorilor de limitare a autorităţii sale în exercitarea puterii greutatea palatului, a birocraţiei imperiale şi a capitalului ideologic moştenit de la Roma şi dezvoltat de biserica creştină, de care este legat şi cultul imperial elaborat, existent la curtea bizantină.

Între factorii de limitare a puterii imperiale, în această primă etapă a evoluţiei lumii bizantine, locul central îl ocupă factorii politici constituiţi. Este perioada în care ideea romană a suveranităţii poporului, se manifestă prin activitatea senatului, a poporului organizat în deme şi a armatei. Transplantată din Cetatea Eternă pe malurile Bosforului, instituţia senatorială, deşi este înnoită cu elemente ale aristocraţiei funciare şi cu înalţi demnitari din Orient, nu este decât umbra celei romane. Senatul are un rol consultativ în exercitarea autorităţii imperiale, cu deosebire în legislaţie şi justiţie; în perioada vacanţei tronului el dispune de întreaga putere în stat.[17]

Populaţia Constantinopolului constituie poporul imperial prin excelenţă, căruia împăratul trebuia să-i comunice voinţa şi să-şi justifice politica. În

---

creat în Asia Mică bizantină în secolul XI, ori al provinciei Rumelia, organizată de otomani în teritoriile balcanice, cucerite de imperiu. *Khômaios* - la origine reprezintă denumirea greacă a populaţiei Romei şi, prin extensiune, a Italiei. Începând cu secolul II şi, îndeosebi, o dată cu *Constitutio Antonina* (prin care toţi locuitorii liberi ai imperiului dobândesc cetăţenia romană), textele greceşti denumesc *rhômaios* populaţia Romei şi a Italiei, în sens restrâns, şi în accepţiunea largă, toţi locuitorii statului roman, inclusiv grecii. O schimbare importantă în evoluţia sensului acestui termen se produce o dată cu creştinarea imperiului; *rhômaios* denumeşte pe toţi locuitorii imperiului şi ai comunităţii lui Christos, noţiunea având o semnificaţie politică, juridică, culturală şi religioasă, şi nu etnică. Grecii se numesc pe ei înşişi *rhômaioi*, iar termenul de *eleni* este folosit pentru faza păgână din istoria lor. Schimbarea decisivă în evoluţia conţinutului noţiunii se petrece în secolele VII-IX, când imperiul, în urma marilor amputări teritoriale, pierde populaţiile negreceşti, inclusiv italienii şi populaţiile romanizate, adevăratul popor roman. Din acest moment şi până la căderea statului bizantin, termenul de *rhômaios* desemnează, din punct de vedere etnic, pe greci, locuitorii de bază ai imperiului, celelalte etnii stăpânite de bizantini fiind desemnate cu numele lor (vlahi, bulgari, sârbi etc.), chiar dacă, în sens larg, toţi locuitorii statului erau consideraţi cetăţeni romani.

[17] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 56-57; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 27-31; Ion Barnea, Octavian Iliescu, *Constantin cel Mare*, p. 70.

hippodrom, devenit în noul cadru constantinopolitan şi scena unei intense vieţi politice, poporul se prezintă organizat în *deme*, la origine organizaţii sportive ce au dobândit în secolele IV-VII şi un pronunţat caracter social şi politic; cele mai importante sunt dema „albaştrilor" şi dema „verzilor", denumite astfel de la culorile arborate în hippodrom. Deosebirile dintre cele două deme apar numai la nivelul conducerii - cea a „albaştrilor" era condusă de aristocraţia senatorială ortodoxă, iar cea a „verzilor" de elemente active de la oraşe, negustori bogaţi şi patroni de ateliere, de tendinţe eretice, îndeosebi monofizite (*monofizitism* - doctrină creştină care admite numai natura divină a lui Christos; termenul provine din limba greacă: *monos* - unic şi *physis* - natură) -, masa de manevră a ambelor deme fiind formată din plebea urbană.[18] Dar funcţia esenţială a factorilor politici constituiţi consta în elecţia imperială.

Potrivit doctrinei bizantine, noul împărat este alesul lui Dumnezeu, a cărui voinţă este revelată de acordul unanim al senatului, poporului şi armatei; în practică, raportul real al forţelor ce se înfruntă decidea între un candidat sau altul. Alegerea se traducea prin ridicarea pe scut şi aclamarea senatului şi poporului. Rit de origine germană, pătruns în viaţa politică romană în perioada anarhiei militare din secolul al III-lea, ridicarea pe scut exprima la origine rolul major al armatei în alegerea împăratului, în timp ce senatul şi poporul trebuiau să-l accepte, aclamându-l. Greutatea celor două momente în alegerea împăratului în secolele V-VI se inversează, iar scena alegerii se deplasează din tabăra fortificată în Constantinopol, unde senatul şi poporul smulg armatei dreptul de a-l desemna pe împărat, deşi în ceremonia consacrării imperiale se păstrează ridicarea pe scut, însă ca act de importanţă secundară. La mijlocul secolului al V-lea, în consacrarea imperială intervine un alt factor, biserica, a

---

[18] Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 221-222. "Demele, al căror nume vine de la vechile subdiviziuni teritoriale ale cetăţilor elenistice, reprezentau, în primele secole ale Imperiului roman, organizaţii sportive, legate de întrecerile de pe Hippodrom, fiecare arborându-şi culoarea preferată; de aici şi numele acestor facţiuni *(factiones): factio prasina* (verde), asociată cu *factio russata* (roşie), şi *factio veneta* (albastră), asociată cu *factio alba* (albă). Cu timpul, în Hippodrom au rămas două facţiuni: "verzii" şi "albaştrii". Spre deosebire de Roma, la Constantinopol Hippodromul era şi scena unei intense vieţi publice, unde împăraţii îşi serbau triumfurile militare, dar erau obligaţi şi să-şi comunice voinţa lor poporului şi să se justifice pentru politica lor. De aceea, în secolul V-VII, demele au un pronunţat caracter social şi politic; dacă masa de manevră este compusă din plebea urbană în ambele deme, conducerea "albaştrilor" se afla în mâna aristocraţiei senatoriale ortodoxe, în timp ce "verzii" erau conduşi de elementele active de la oraşe, negustori şi patroni de manufacturi, cu tendinţe eretice, îndeosebi monofizite. La Constantinopol, cele două deme rivale îşi aveau sediul în două cartiere diferite: "albaştrii" în cartierul aristocratic al Blachernelor, iar "verzii" în cartierul popular şi industrial al Cornului de Aur. După secolul VII, demele decad, având un tot mai pronunţat caracter decorativ, reprezentanţii lor fiind de faţă la marile ceremonii imperiale, fără însă să mai joace vreun rol politic".

cărei importanță pe scena politică bizantină este în continuă creștere. Încă din anul 457 apare încoronarea împăratului de către patriarh, act ce dădea autoritate factorilor constituționali și traducea în practică ideea că puterea imperială este de origine divină. Deși la început era o funcție accesorie, ea sfârșește prin a se transforma în actul principal al întronării imperiale, mai ales că ea este precedată, începând cu anul 491, și de rostirea de către candidatul la tron a unei confesiuni de credință, prin care promitea atașament față de ortodoxie și față de interesele bisericii.[19]

Analiza evoluției administrației imperiale în secolele IV-VI ilustrează, mai mult ca oricare alt domeniu, trăsăturile procesului de trecere de la Imperiul roman la Imperiul bizantin, mutații lente ori precipitate, care în planul structurilor administrative s-au tradus în transformarea treptată a principatului lui August într-o monarhie orientală de drept divin, evoluție în care dominatul lui Dioclețian a însemnat o etapă esențială. În cursul acestei evoluții au avut loc transformări decisive, pentru fizionomia lumii bizantine: *respublica romana*, confederație de cetăți grupate în jurul celei mai puternice dintre ele, Roma, confederație lipsită de o centralizare administrativă necesară unui stat întins, este înlocuită de un stat centralizat, dotat cu organisme și funcționari, vechii magistraturi romane i se substituie o structură birocratică, de inspirație orientală, caracterizată printr-un aparat de stat format din funcționari numiți, nu aleși, organizați ierarhic și subordonați strict unei autorități imperiale, ea însăși transformată dintr-o magistratură într-o putere despotică orientală.

Relațiile noi, în curs de dezvoltare, apar între despot *(dominus)* și funcționari transformați în oameni de încredere *(comites)*, iar cetățeanul roman, membru al unei comunități libere, este înlocuit de supusul bizantin *(doules)*. Vechiul consiliu al împăratului *(consilium principis)*, cu caracter temporar, a fost transformat într-o instituție permanentă, cunoscută sub numele de *sacrum consistorium* (pentru că membrii săi, *comites*, stăteau în picioare - *consistere* - în fața persoanei sacre a împăratului). Altădată titlul de *comes* era dat tovarășilor sau însoțitorilor de călătorie ai împăratului, care făceau serviciul de consilieri. Acum, membrii consistoriului *(comites consistorii* sau *comites consitoriani)* erau aleși de împărat dintre cei mai înalți funcționari ai administrației centrale. Ei erau oameni de încredere ai împăratului și constituiau un corp restrâns de funcționari cu caracter permanent.

Împăratul Constantin a încredințat unora dintre *comites* supravegherea unor servicii centrale, pe alții i-a trimis în provincie *(comites provinciarum)* ca delegați ai împăratului *(missi dominici)*, cu puteri excepționale, pentru a controla administrația locală. O a treia categorie, așa-numiții *comites rei*

[19] *Ibidem*, p. 8.

militaris, erau însărcinați cu comandamente speciale în armata de campanie.[20]

Administrația centrală este constituită, în perioada secolelor IV-VI, din numeroase birouri administrative denumite *officia*, în frunte cu *magister officiorum*, principalul funcționar civil din imperiu, în subordinea căruia se aflau arsenalele imperiale, poliția de stat, poșta imperială, problemele civile ale armatei de frontieră *(limitanei)* etc. El dispune de un numeros personal, care la mijlocul secolului al V-lea număra peste 1200 de funcționari, numai în jumătatea orientală a Imperiului roman. Alături de el, de o deosebită influență în stat se bucură șeful cancelariei *(quaestor sacri palatii)*, un adevărat ministru de justiție care elabora legile și semna novelele imperiale alături de împărat. Administrația finanțelor, lipsită de un resort central, ca în tot cursul istoriei bizantine, avea două departamente distincte în frunte cu doi comiți: *comes sacrum largitionum* și *comes rerum privatarum* - cel dintâi responsabil asupra finanțelor publice, ultimul administrator al domeniului privat al împăratului, ambii având în subordine numeroși funcționari în capitală și în provincii. Sediul administrației centrale se afla în palatul sacru imperial, deopotrivă locuința privată a împăratului și centrul administrației. Importanța crescândă a palatului în imperiu se traduce în greutatea pe care o dobândește în viața politică a statului cel ce administrează *sacrum cubiculus (praepositus sacri cubiculii)*. Acesta din urmă era șef peste așa-numitul *primicerius sacri cubiculi*, care avea sub ordinele sale pe toți sclavii din jurul împăratului, peste îngrijitorul garderobei imperiale *(sacra vestis)*, peste cei treizeci *silentiarii* care, sub conducerea a trei *decurioni*, vegheau la menținerea liniștii și ordinii acolo unde era prezent împăratul, ca și peste celelalte servicii ale palatului, puse sub autoritatea directă a lui *castrensis sacri palatii*. *Praepositus sacri cubiculi* era o instituție orientală ocupată de eunuci, ca de obicei, cele mai multe din funcțiile palatine, începând cu domnia lui Constantn cel Mare.[21]

---

[20] Ion Barnea, Octavian Iliescu, *Constantin cel Mare*, p. 56; A Piganiol, *op. cit.*, p. 70-71, 337-338; E. Stein, *op. cit.*, p. 110-111.

[21] *Ibidem*, p. 57-61; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 62. Referindu-se la reformele administrative ale împăratului Constantin cel Mare, Georges Ostrogorsky remarcă următoarele: "Le fonctionnaire le plus influent de l'administration centrale fut désormais le *magister officiorum*. D'humbles débuts il s'était élevé à une grande puissance, et cela, surtout aux dépens de l'administration préfectorale. Son contrôle s'étendit à l'ensemble des *officia* de l'empire et pratiquement, du même coup, à l'administration des préfectures. En effet, les *officia*, les bureaux des divers services administratifs avec leur innombrable personnel, constituaient véritablement les rouages de la machine administrative bureaucratique. Son *officium* propre était formé des *agentes in rebus*, qui parcouraient les provinces en qualité à la fois de courriers impériaux et d'agents de l'État, don't la fonction de *curiosi* impliquait une activité d'espions, à l'affût des gestes et de l'état d'esprit des fonctionnaires aussi bien que des sujets. Ce corps très nombreux comptait vers le milieu du v-e siècle, et uniquement dans la partie byzantine de l'empire, plus de 1.200 fonctionnaires. Il incombait également au *magister*

Importante schimbări s-au produs în organizarea administrației provinciale în timpul lui Constantin. Vechea distincție dintre provinciile senatoriale și imperiale a fost suprimată, întreaga administrație provincială fiind subordonată autorității unice a împăratului, în timp ce Italia și-a pierdut statutul ei privilegiat și a fost supusă plății impozitului.[22]

---

officiorum d'assurer la sécurité personelle de l'empereur et il avait, de ce fait, sous ses ordres les régiments de la garde des *scholæ palatinæ*. Grand maître des cérémonies, il contrôlait tout le cérémonial de la cour imperiale, ce qui entraînait une autre importante fonction politique: celle de recevoir les ambasades étrangères et de régler toutes les autres formes de relations avec les puissances étrangères. Enfin, depuis la fin du IV-e siècle, il assuma l'administration des Postes de l'empire *(cursus publicus)*, qui avait été, à l'origine, du ressort des préfets du prétoire.

Le fonctionnaire le plus important de l'administration centrale après le *magister officiorum* fut, à partir de Constantin, le *quæstor sacri palatii*. Responsable de la justice, de la rédaction des lois, il contresignait les ordonances impériales. L'administration des finances relevait des deux préposés au *fiscus* et aux *res privatæ*, qui prirent sous Constantin le nom de *comes sacrarum largitionum* et de *comes rerum privatarum*. Leur importance se trouva naturellement de plus en plus limitée du fait que, dans les provinces de l'empire, l'impôt principal, l'*annona*, passa dans le ressort direct de la préfecture du prétoire.

L'importance croissante de tout ce qui touchait à la personne de l'empereur accrut parallèment celle du *sacrum cubiculum*, duquel relevait l'administration de la maison de l'empereur et, en particulier, le soin du vestiaire impérial *(sacra vestis)*. Le *præpositus sacri cubiculi* était l'un des dignitaires les plus élevés et les plus influents. Le sceptre venait-il à échoir à un souverain faible, le préposite de la «chambre à coucher» devenait souvent le personnage le plus puissant de l'empire. Sous l'influence des mœurs orientales, les *præpositi sacri cubiculi* furent presque sans exception des eunuques, et la domesticité privée de l'empereur, qui relevait d'eux, se composa pareillement en grande partie d'eunuques.

L'omnipotence détenue par les préfets du prétoire en tant que lieutenants de l'empereur, et qu'ils cherchaient encore à accroître par une rivalité ouverte avec les organes de l'administration centrale, est un trait saillant de l'organisation administrative durant la haute époque byzantine qui donne dans une certaine mesure son cachet à tout le système. D'autre part, le pouvoir impérial s'efforce de plus en plus de contenir la puissance des préfets du prétoire en limitant leur champ d'action, il joue contre eux de leurs vicaires, les gouverneurs des diocèses, et surtout il élargit à leurs dépens les attributions de certains organes de l'administration centrale. Cette lutte interne entre les divers organismes gouvernamentaux constitue le facteur dynamique de l'évolution du système administratif à la haute époque byzantine".

[22] J.R. Palanque, *Essai sur la préfecture du prétoire au Bas-Empire*, Paris, 1933; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 62-63: "Rome et Constantinople échappaient à la juridiction des préfets du prétoire et étaient soumises à un préfet urbain particulier. Ces deux préfets venaient immédiatement après les préfets du prétoire dans la hiérarchie des fonctionnaires impériaux. Le préfet de la ville avait qualité de représentant suprême du sénat, et il était dans une certaine mesure l'incarnation de ce qui subsistait encore des anciennes traditions républicaines dans la vie municipale. Il était le seul fonctionnaire impérial à ne pas porter l'uniforme militaire, mais le costume civil, le toge. Le préfet de Constantinople *(ὁ ἔπαρχος τῆς πόλεως)* a joué, aussi bien durant la haute époque byzantine que plus tard, un rôle de premier plan dans la vie de la capitale byzantine. Il présidait à l'administration de la justice à Constantinople, il tait responsible de l'ordre public et de l'approvisionnement de la capitale: toute la vie économique de la ville, commerce et industrie, tait soumise à son contrôle.

Împăratul Constantin a împărțit imperiul în patru prefecturi: Orient, Illyricum, Italia şi Gallia - împărțite în 14 dioceze, la rândul lor divizate în 117 provincii, primeau o administrație provincială coerentă, bazată pe un sistem centralizat şi ierarhic de guvernământ. Deşi pierd autoritatea militară în beneficiul unor înalți funcționari militari *(magistri militium)*, prefecții pretoriului dispun în prefectura lor de o putere civilă cvasiimperială, având în subordine numeroase birouri *(scrinia)* pentru impozite, lucrări publice, bugete militare, arsenale, poştă, poliție etc. Între cei mai influenți demnitari civili din imperiu figura şi prefectul sau eparchul Constantinopolului, emancipat încă din secolul al IV-lea de sub autoritatea prefectului Orientului, cu o putere universală la nivelul metropolei imperiale.[23]

Si l'administration particulière de Constantinople et de Rome entraînait une limitation sensible du pouvoir absolu des préfets du prétoire, ce pouvoir subit une nouvelle limitation à la suite de l'aménagement de l'administration centrale sous Constantin".

[23] J.B. Bury, *A Historyof the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395-800)*, vol. 2, Londra, 1889, p. 28-31; Paul Lemerle, *Histoire de* Byzance, p. 26; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 60-61. Georges Ostrogorsky oberva că, în preajma creării în dioceza Orientului a unei dioceze autonome a Egiptului şi prin împărțirea diocezei Moesiei în dioceza Daciei şi cea a Macedoniei, care se constituiau în *Praefectura praetorio per Iliricum*. Referindu-se la reforma administrativă a celor doi împărați, Georges Ostrogorsky relatează: "La refonte de l'administration provinciale par Dioclétien mit fin au régime de faveur de l'Italie et supprima la distinction, désormais sans portée, des provinces impériales et senatoriales. Désormais l'administration de toutes les provinces fut soumise exclusivement à l'empereur et, à l'instar des autres parties de l'empire, l'Italie, jusque-là terre privilégiée, fut, elle aussi, partagée en provinces et assujettie à l'impôt. Autre mesure non moins significative: les grandes provinces furent morcelées en unités plus petites. Il s'ensuivit une multiplication considérable des provinces; à partir de Dioclétien le territoire de l'empire compta près de 100 provinces, au V-e siècle il en comptera un peu plus de 120. En outre, Dioclétien répartit le territoire de l'empire en 12 diocèses; à la fin du IV-e siècle, leur nombre s'élèvera à 14. Enfin, sous Constantin l'empire fut partagé en préfectures, de sorte que chaque prfecture embrassait plusieurs diocèses, et chaque diocèse plusieurs provinces, les provinces étant des subdivisions des diocèses et ceux-ci des préfectures: un édifice administratif de structure centralisée et hiérarchique. L'étendue et même le nombre des ressorts préfectoraux flottèrent au début, et c'est seulement à la fin du IV-e siècle que leurs frontières apparaissent nottement tracées.

La préfecture énorme d'Orient *(Praefectura praetorio per Orientem)*, qui comprenait les cinq diocèses d'Égypte, d'Orient, du Pont, d'Asie et de Thrace, embrassait l'Égypte avec la Libye (Cyrenaïque), l'Asie Antérieure et la Thrace. Contiguë à elle, la préfecture de l'Illyricum *(Praefectura praetorio per Illyricum)* embrassait les diocèses de Dacie et de Macédonie, c'est-à-dire la Grèce et le centre des Balkans. A la préfecture d'Italie *(Praefectura praetorio Illyrici, Italiae et Africae)* appartenaient, outre d'Italie, la plus grande partie de l'Afrique latine, et, d'autre part, la Dalmatie, la Pannonie, le Norique et la Rhétie. La préfecture des Gaules *(Praefectura praetorio Galliarum)* se cmposait de la Bretagne romaine, des Gaules, de la péninsule ibérique et de la partie occidentale de la Mauritanie lui faisant face. Chacune de ces préfectures englobait ainsi un territorire correspondant à plusieurs États modernes. A la tête de chaque ressort préfectural se trouvait un préfet du prétoire; la fonction fut parfois exercée

În triumful lui Constantin, *Senatul de la Roma*, ai cărui membri purtau titlul de *clarissimi* şi aparţineau vechilor familii aristocratice, conservatoare ale unei tradiţii anticreştine. Autoritatea lui ştirbită încă mai dinainte de absolutismul în creştere al împăratului, a fost aproape cu totul redusă sub Constantin. Al doilea senat, înfiinţat de întemeietorul Constantinopolului în noua sa capitală, era socotit de rang secundar. El constituia înainte de toate un corp consultativ, tinzând să se confunde cu Consiliul imperial *(sacrum consistorium)*, membrii săi intitulându-se *clari*, ceea ce presupune un respect deosebit faţă de vechea capitală. De altfel, în bună parte ei erau reprezentanţi ai vechii aristocraţii romane, atraşi de Constantin în noua Romă. Alţii erau mari personalităţi aduse din diferite părţi ale imperiului sau înalţi funcţionari locali, purtând titlul pe care aceste funcţii li-l acordau.[24]

---

collégialement par deux préfets. Le préfet du prétoire d'Orient, qui résidait à Constantinople, et celui d'Italie, étaient les plus hauts fonctionnaires de l'empire, venaient ensuite le préfet du prétoire d'Illyricum, qui siégeait à Thessalonique, et celui des Gaules".

[24] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 64-66: "Le Sénat de Constantinople, organisé dès Constantn, formait avant tout un corps consultatif. À l'époque romaine déjà, le sénat s'était vu de plus en plus tenu en échec par l'absolutisme croissant de l'empereur, et il avait perdu beaucoup de son ancienne importance, mais il va sans dire que son rayon d'action se réduisit davantage encore à Byzance. Encore ne perdit-il, ni tout de suite, ni entièrement, ses attributions constitutives et législatives, et il mit longtemps à dépouiller tout à fait son antique splendeur. Pendant plusieurs siècles la *synklètos* de Constantinople, réduite à l'ombre de ce qu'avait été le sénat romain de jadis, continua pourtant de jouer un rôle appréciable dans la vie de l'État byzantin, tant plus grande dans le cas d'une vacance du trône. Il est vrai que la voix du sénat ne pesait pas lors de toute succession. Lorsque l'empereur avait désigné, au préalable, son successeur ou encore l'avait couronné coempereur, la cnfirmation sénatoriale n'était qu'une simple formalité. Mais qu'il se produisît une vacance du trône sans que le candidat à la succession eût été désigné ou pût l'être encore par un membre - homme ou femme - de la maison impériale, la décision revenait au sénat et au commandement militaire.

Étaient d'abord membres du sénat de Constantinople, par droit d'hérédité, les descendants des familles sénatoriales de Rome, et, si l'assimilation juridique du sénat de Constantinople avec celui de Rome, ne remonte qu'à Constance, Constantin le Grand s'était déjà arrangé pour attirer en grand nombre à Constantinople les représentants de la vieille aristocratie sénatoriale de Rome. Mais l'accès du sénat byzantin s'ouvrit aussi et surtout aux fonctionnaires impériaux des trois classes supérieures, *illustres, spectabiles* et *clarissimi*. En fin de compte, les sénateurs, qu'ils appartinssent à la vieille caste aristocratique ou à la nouvelle noblesse de fonctionnaires, étaient en tout cas des propriétaires fonciers largement pourvus. C'est là, en même temps que dans leur rang au service de l'empereur, et non dans leur appartenance même au conseil sénatorial, qu'il faut situer l'importance de cette couche sociale suprême. Aussi bien la plupart des sénateurs, don't le nombre s'éleva, dès le milieu du IV-e siècle, à quelque 2.000, vivaient sur leurs terres. N'intervenaient proprement en membres actifs du sénat que les représentants du groupe le plus élevé et le moins nombreux des *illustres*, auquel appartenaient les plus hauts fonctionnaires de l'empire.

À partir du milieu du VI-e siècle les plus hauts dignitaires prirent, du reste, le titre nouvellement créé de *gloriosi*. La libéralité croissante de l'empereur à conférer des titres avait

fini par ravaler les anciennes désignations honorifiques. Comme le clarissimat était accordé de plus en plus fréquement, et à des cercles de plus en plus larges, ses anciens titulaires furent promus *spectabiles*, les anciens *spectabiles* devinrent, de leur côté, *illustres*, et l'on dut finalement créer pour les *illustres* de la veille le rang nouveau et suprême de *gloriosi*. On a là un exemple typique de la dévaluation des titres que la basse époque byzantine connaîtra à une échelle autrement vaste.

En dehors du sénat, l'empereur était assisté d'un conseil plus restreint, le *sacrum consistorium*, une transformation de l'ancien *consilium principis*. Les membres, désormais permanents, du conseil, les *comites consistorii*, sortaient des rangs des fonctionnaires les plus élevés de l'administration centrale".

[25] Ion Barnea, Octavian Iliescu, *Constantin cel Mare*, p. 61-64; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 69-70. Georges Ostrogorsky considera reforma din armată ca o reformă fundamentală a lui Diocleţian şi Constantin: "À partir de Constantin, le commandement de l'armée fut attribué aux *magistri militum*, c'est-à-dire, à l'origine, l'infanterie au *magister peditum* et la cavalerie au *magister equitum*. Ce partage du commandement répondait sans doute à ce calcul que le commandant de l'une des armes ne constituait pas un danger pour le pouvoir impérial. Mais cette division singulière fut bientôt supprimée, et la précaution parut suffisante d'instituer dans chaque cour impériale deux maîtres de l'armée égaux entre eux et portant tous deux le titre de *magister equitum et peditum praesentalis*. Dans la partie orientale de l'empire apparaissent, en outre, trois maîtres d'armée à ressort régional: ce sont les *magistri militum per Orientem, per Thracias et per Illyricum*. Ils ont autorité sur les *comitatenses* cantonnés dans leur circonscription et aussi sur les *duces* qui commandent les troupes de frontières dans les diverses provinces, tandis que les deux *magistri militum praesentales* commandent les troupes du palais. Il existait donc sur le territoire byzantin cinq commandants en chef à compétence distincte; tous dépendaient immédiatement de l'empereur, qui personifiait exclusivement l'unité du commandement suprême.

C'est avec la création de la puissante armée mobile des *comitatenses* que l'armée frontalière des *limitanei* revêtit l'importance d'une catégorie militaire particulière, affectée spécialement à la défense des frontières. Les soldats de frontières stationnés dans la region du *limes* possèdent, en guise de solde, une propriété foncière particulière. Ils représentent donc un milice de paysans sédentaires, vivant du revenu de leurs terres et veillant à la sécurité des frontières: cette institution était promise à un grand avenir dans l'empire byzantin.

L'armée romano-byzantine est caractérisée par une barbarisation croissante. L'élément le plus solide et le plus apprécié de l'armée impériale est constitu par les Barbares, en particulier les Germains, et parmi les sujets de l'empire, par les Illyriens. Le nombre des mercenaires étrangers ne cesse pas d'augmenter, et à partir du IV-e siècle, une élite de Barbares envahit, de plus en plus nombreuse, le corps des officiers. Un autre trait caractéristique est l'importance croissante de la cavalerie dans l'armée romano-byzantine, un phénomène amené notamment par la nécessité de s'adapter à la technique guerrière du royaume néo-perse des Sassanides, don't la puissance militaire reposait essentiellement sur ses troupes montées.

Dioclétien commença par renforcer considérablement l'armée des frontières. Mais ce qui s'imposait avant tout, tant du point de vue politique que militaire, c'était la création d'une force armée mobile et puissante à l'intérieur de l'empire, qui constituerait une réserve contre les agressions extérieures en même temps qu'elle mettrait le pouvoir impérial à l'albri des soulèvements intérieurs. Cette double mission fut celle de l'*exercitus comitatensis*, créé sous Diocltien et considérablement développé sous Constantin. Les troupes des *comitatenses* eurent

În condițiile în care imperiul era asediat la toate granițele sale de adversari noi, redutabili, înzestrați cu armament și o tactică esențialmente ofensive, vechiul sistem al limes-ului este abandonat iar infanteria cedează cavaleriei supremația pe câmpurile de luptă pentru un mileniu. Cavaleria grea devine astfel principala armă, iar legiunea romană, subordonată cavaleriei, și-a văzut reduse considerabil efectivele pentru a câștiga în mobilitate, obiectiv urmărit și de schimbările din armament. Punctele de concentrare a armatei s-au deplasat de pe *limes* în interiorul orașelor fortificate *(civitates)* de pe întregul teritoriu al imperiului. Mai numeroasă ca oricând - peste 500.000 de soldați în secolul al VI-lea -, armata romană este slab instruită și lipsită de coeziune, iar efectivele cu care angajează lupte contra populațiilor migratoare nu depășesc 15-20.000 de oameni. Încă din timpul lui Dioclețian armata cuprinde două mari secțiuni. Cea dintâi, concentrată la granițe, este formată din soldați de frontieră *(limitanei)*, recrutați din rândurile țărănimii libere locale și care primesc un lot de pământ în schimbul obligațiilor militare. Cea de-a doua este o armată centrală, mobilă *(exercitus comitatenses)*, gata să intervină în orice punct al imperiului, din care făcea parte și corpul de gardă din capitala imperială *(scholae palatinae)*, condus de *magister officiorum*. La conducerea armatei se aflau *magistri militum*, subordonați direct împăratului și care aveau în subordine comandanții de provincii *(duces)*. *Magistri militum* și *ducii*, care făceau parte din oamenii de încredere ai împăratului *(comites)*, alcătuiau o ierarhie militară distinctă de cea civilă.

Comandamentul armatei a fost împărțit în două: comandamentul infanteriei și comandamentul cavaleriei. În fruntea infanteriei Constantin a așezat un *magister peditum*, iar în fruntea cavaleriei un *magister equitum* (la început amândoi cu puteri egale). Comanda ambelor armate și-a rezervat-o împăratul. În felul acesta armata căpăta o comandă unitară, corespunzătoare unității imperiului. Prefectura pretoriului nu mai păstra decât atribuții de intendență militară. Ca și sub Dioclețian, comanda militară a uneia sau mai multor provincii era încredințată unui *dux*, care n-avea nici o atribuție în ceea ce privește administrația civilă. Comandanții militari ai provinciilor *(duces)* erau subordonați așa-numiților *comites*, care făceau parte din ordinul senatorial și, de

---

une tout autre portée et un autre poids que l'ancienne garde prétorienne; celle-ci avait été mise à pied par Dioclétien en raison du peu de confiance qu'elle inspirait et de son penchant bien connu à susciter des usurpateurs; Constantin la supprima purement et simplement après la bataille du pont Milvius. Les nouvelles «troupes de compagnie» ne tardèrent pas à former le noyau proprement dit de l'armée romaine, car Constantin n'hésita pas à réduire considérablement au profit des *comitatenses* la couverture frontalière renforcée par Dioclétien. Du même coup l'*exercitus comitatensis* perdit son caractère primitif de garde du corps. Ses régiments d'élite reçurent le nom de *palatini*, et la garde du corps proprement dite fut constituée par les *scholae palatinae*, placées sous le commandement du *magister officiorum*".

obicei, aveau sub autoritatea lor armatele de frontieră. Legiunile, cu efectivul mult redus (1000 de soldați), erau comandate de câte un *tribunus*. *Numeri*, denumirea acordată în general unităților mai mici decât legiunile, erau comandate de câte un *tribunus* sau *praepositus*.

Protectores formau un corp de ofițeri privilegiați imediat inferiori tribunilor și erau, după cum arată numele, *„protectori"* sau *„ocrotitori"* ai împăratului, oameni de încredere ai acestuia. Constantin i-a trecut de sub comanda prefectului pretoriului sub cea a marilor comandanți *magister militum*. Aflându-se pe lângă cartierul general al împăratului, *protectores* au luat atributul de *domestici, domesticorum*, atestată pentru prima dată după mijlocul secolului al IV-lea. Deși nu formau adevărata gardă imperială, *protectores* erau repartizați în *scholae*. Dintre ei erau recrutați tribunii.

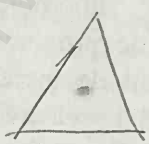

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

DE LA CONSTANTIN LA IUSTINIAN. EPOCA LUPTELOR CRISTOLOGICE ŞI A INVAZIILOR (337-518)

Evoluția treptată a jumătății orientale a imperiului spre un stat nou este nu numai rezultatul noilor condiții economice şi sociale în care aceasta se desfăşoară, ci în primul rând al unor probleme religioase militare pe care autoritățile din Constantinopol erau chemate să le soluționeze în cursul primelor secole de existență a noii capitale. Este perioada când venirea la tronul imperiului a celor dintâi dinastii *(constantiniană şi theodosiană)* aduce primele atingeri ale principiului electiv. Prima este dinastia constantiniană, care numără, alături de **Constantin cel Mare** (306-337), pe **Constanțiu al II-lea** (337-361) şi pe nepotul său, **Iulian Apostatul** (361-363).

După moartea lui Valens (364-378) urcă pe tron, în partea orientală, **Theodosios I** (379-395), care pune bazele unei noi dinastii, care mai cuprinde pe **Arcadios** (395-408) şi pe **Theodosios al II-lea** (408-450). După stingerea dinastiei theodosiene vin la putere câțiva împărați cu reale calități, între care cei mai importanți au fost: **Marcian** (450-457), **Leon I** (457-474), **Zenon** (474-491) şi **Anastasios** (491-518), acesta din urmă fiind un remarcabil administrator.[26]

Disputa în jurul naturii lui Christos (a luptelor cristologice) apărută la răscrucea secolelor III-IV, când cultul creştin era pus sub interdicție, cunoaşte proporții nebănuite îndată după ridicarea interdicției şi, mai apoi, a transformării creştinismului într-o religie de stat, cuprinzând păturile cele mai largi ale societății romano-bizantine, inclusiv autoritatea de stat. Dincolo de veşmântul religios, şi el important într-un moment în care dogma creştină era în curs de fixare, luptele cristologice trădează grave tensiuni existente atât în sânul tinerei biserici creştine, care-şi pierde treptat caracterul său democratic, cât şi în cadrul societății sclavagiste romane, aflată în plină criză.[27]

O dată cu schimbările survenite în poziția ei în societate, biserica creştină se mulează pe structurile statului roman, iar mesajul ei social cunoaşte

---

[26] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 71-73; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului byzantin*, p. 12-23; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 32-37. Paul Lemerle subliniază caracteristicile generale ale perioadei: "*Caractères généraux.* Constantin avait fond l'empire chrétien et oriental. Pendant près de deux siècles, jusqu'à l'avènement de la dynastie justinienne, ses successeurs auront pour principale tâche de défendre le christianisme contre les hérésies, et l'Orient contre les invasions" ("*Caracteristici generale.* Constantin fondase imperiului creştin şi oriental. Timp de aproape două secole, până la venirea la putere a dinastiei iustiniene, succesorii săi aveau ca sarcină principală apărarea creştinismului de erezii şi apărarea Orientului de invazii").

[27] *Ibidem*, p. 74-90; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului biyantin*, p. 16-21; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 39-42.

o profundă adaptare la noile realități. În cadrul comunităților creștine se agravează antagonismele dintre marea masă a credincioşilor şi conducerea bisericii, ce cunoaşte o tot mai solidă ascensiune, urmând modelul societății laice; pe de altă parte, se afirmă tot mai puternic, în lupta pentru supremație în cadrul bisericii creştine, opoziția dintre episcopii de Roma, Alexandria, Antiochia, Ierusalim şi Constantinopol, episcopul Noii Rome sprijinit activ de puterea imperială. Dar expresia religioasă a disputei cristologice acoperă şi conflicte ce depăşesc cadrele propriu-zise ale bisericii: tensiunea crescândă dintre marea masă a exploataților şi elita socială din imperiu, opoziția tot mai pronunțată a provinciilor orientale față de politica fiscală spoliatoare a metropolei, rezistența culturii popoarelor orientale negrecizate în fața tendințelor puterii centrale de elenizare a întregii populații a statului roman.

Abstracție făcând de *donatism*, fără importanță deosebită pentru viața religioasă din Orient, prima erezie din lumea răsăriteană a fost arianismul[28], care-şi trage numele de la acela al preotului alexandrin Arius. Într-o interpretare raționalistă a dogmei creştine, care se înscrie mai degrabă într-un plan filozofic neoplatonician decât biblic, Arius consideră că dintre membrii Trinității numai Dumnezeu poartă marca divinității, nefiind nici creat şi nici născut, Christos ocupând un loc intermediar între Dumnezeu şi lumea creată. Adversarii săi, în frunte cu **Athanasios**, mai târziu episcop al Alexandriei, consideră pe cei doi

---

[28] *Ibidem*, p. 74-75; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 19-20; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 12, 219. Arianismul este o doctrină apărută în sânul Bisericii creştine, al cărei nume vine de la acela al preotului alexandrin Arius, considerat părintele ei. În disputa asupra raportului dintre membrii Trinității, Arius ajunge la concluzia că aceştia nu pot fi nici egali şi nici confundați. Numai Dumnezeu-Tatăl poartă marca divinității depline, nefiind nici creat şi nici născut. Dumnezeu-Fiul ocupă un loc intermediar între Dumnezeu-Tatăl şi lumea creată; prin aceasta era subliniată subordonarea Fiului, inferior şi posterior Tatălui, şi se ajungea la un monoteism strict. Învățătura lui Arius este o interpretare în spirit raționalist a dogmei creştine, care se înscrie într-un plan mai degrabă filozofic decât biblic. Adversarii săi, în frunte cu Athanasios, urcat nmai târziu pe scaunul arhiepiscopal din Alexandria, tind să asimileze persoana Fiului cu aceea a Tatălui, considerând pe aceşti doi membri ai Trinității "de aceeaşi substanță". Primul conciliu de la Niceea (iunie 325), convocat şi prezidat de Constantin cel Mare, condamnă pe Arius la exil şi declară eretică doctrina sa, în timp ce dogma lui Athanasios, adoptată de conciliu, este declarată oficial drept-credincioasă *(orthodoxă)*; încă din ultimii ani ai domniei lui Constantin, partizanii dogmei ariene devin tot mai influenți la curte, influență care nu încetează să crească sub succesorii acestuia.

În a doua jumătate a secolului IV, adepții cultului arian (Aetius şi Eunomos) merg mai departe şi, într-o viziune ierarhică neoplatoniciană, subliniază diferența de esență între Tată şi Fiu, în timp ce Duhul Sfânt, în concepția lor, nu are nimic divin. Arianismul este definitiv condamnat la al doilea conciliu ecumenic de la Constantinopol (381), unde sunt stabilite bazele canonice ale dogmei orthodoxe *(Credo)*, care vede în Trinitate o singură substanță, dar trei ipostaze. Doctrina lui Arius dispare treptat în jumătatea orientală a imperiului în secolul următor, în timp ce în partea occidentală ea se menține până în secolele VI-VII la neamurile germane migratoare, botezate în dogma ariană.

membri ai Trinității creștine „de aceeași substanță" *(homousios)*. Conciliul de la Niceea (325), prezidat de împăratul Constantin și care avea să intre în istorie sub numele de primul conciliu ecumenic, declară eretică doctrina ariană și adoptă dogma lui Athanasios, proclamată „drept credincioasă" *(orthodoxă)*.

Partizanii lui Arius reușesc să recucerească vechile poziții până și la curtea imperială (Constantin cel Mare este botezat pe patul de moarte de episcopul arian Eusebiu de Nicomedia). În Orient, după moartea lui Constantin, arianismul este în plină ofensivă, grație sprijinului acordat de Constanțiu II, arian convins, care-l adoptă ca religie de stat în anul 359, situație ce o păstrează și sub domnia lui Valens, tot arian convins.

Domnia lui **Iulian Apostatul** (361-363) coincide cu o puternică reacție păgână în imperiu (redeschiderea unor temple păgâne, edict de toleranță pentru păgâni, evrei și donatiști, organizarea unui cler păgân după modelul celui creștin, al cărei eșec pune în lumină imensa forță morală și politică acumulată de noua religie. Persecuțiile anticreștine îi aduc cognomenul *Apostatul*.

O reacție împotriva arianismului are loc la începutul domniei lui Theodosios I, care convoacă al doilea conciliu ecumenic în 381, ținut la Constantinopol.

Victoria ortodoxismului era consacrată prin al doilea conciliu ecumenic: conciliul confirma și completa deciziile de la Niceea și dădea confesiunii credinței creștine forma sa definitivă. Teodosius I favoriza cu toate forțele ortodoxismul și ducea un război nemilos cu păgânismul. Doar în timpul domniei sale se desăvârșește creștinarea imperiului. Biserica ortodoxă obținea monopolul religiei statului, celelalte religii și confesiuni pierzând orice drept de existență.

În cadrul conciliului arianismul este definitiv condamnat și sunt stabilite bazele canonice ale dogmei orthodoxe *(Credo)*, care vede în Trinitate o singură substanță și trei ipostaze. Patriarhul din Constantinopol dobândește o preeminență onorifică asupra patriarhilor din Orient (Alexandria, Antiochia și Ierusalim), ocupând un al doilea rang în Biserica creștină, după episcopul Romei.

În cursul secolului al IV-lea, datorită sprijinului acordat de autoritatea imperială, creștinismul dobândise o mare influență în imperiu. Prin edictul imperial din anul 391[29], Theodosios I proclamă creștinismul religie de stat (unică) în imperiu și interzice toate cultele păgâne. Astfel, templele păgâne sunt închise, iar în 393 jocurile olimpice și misterele lui Eleusis sunt puse sub interdicție.

[29] Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 36-37; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 15.

În Orient, dărâmarea solemnă a Serapeumului din Alexandria părea că marchează abolirea definitivă a ceea ce Theodosios numea în edictele sale *„superstiții păgâne"*. În Occident, episodul cel mai semnificativ a fost, chiar de la domnia lui Gratian, răpirea altarului și statuii Victoriei, ce se găsea în senatul Romei și care simboliza în ochii tuturor măreția trecutului roman.

La mai puțin de o jumătate de secol de la adoptarea credinței unice orthodoxe, la conciliul de la Constantinopol, disputele asupra naturii lui Christos sunt reluate cu și mai multă vigoare în Orient, unde se înfruntă două doctrine. Cea dintâi, nestorianismul[30], care și-a luat numele de la Nestorios, patriarhul Constantinopolului, unul dintre partizanii ei, urmează linia rațională a lui Arius și face loc larg naturii umane în persoana lui Christos - două naturi, două ipostaze, dar o singură persoană -, refuzând să-i dea Mariei numele de „Născătoare de Dumnezeu" *(Theotokos)*. Acestei doctrine raționaliste, apărată de școala din Antiochia, i s-a opus monophysismul[31],

---

[30] *Ibidem*, p. 87-89; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance. Nestorius et le concile d'Effèse*, p. 38-40; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 18, 226-227. **Nestorianism.** Insuficiența formulei adoptate de primul conciliu de la Niceea (325) asupra naturii lui Christos - Fiul este de aceeași esență cu Tatăl - s-a dovedit curând. În disputa pentru definirea naturii lui Christos s-au înfruntat două școli în perioada următoare: una mistică, tradițională, de la ALexandria *(monophysismul)* și alta rațională de la Antiochia. Aceasta din urmă, reprezentată de Diodor de Tars și, mai ales, de Theodor de Mopsuestia (+428), a fundamentat doctrina nestoriană, care-și trage numele de la Nestorios, patriarhul Constantinopolului (428-431), elev al lui Theodor de Mopsuestia. Nestorianismul urmează raționalismul arian și face în persoana lui Christos un loc larg naturii umane. Pentru Theodor de Mopsuestia, în Iisus există "două naturi, două ipostaze, dar o singură persoană", punând însă în lumină mai degrabă dualitatea, decât unitatea celor două naturi. El face o distincție riguroasă între cele două naturi ale lui Christos, subliniind consistența naturii lui umane, de unde și refuzul lui Nestorios de a o numi pe Maria "Născătoare de Dumnezeu" *(Theotokos)*. Nestorianismul a fost condamnat la conciliul de la Ephes (431) și apoi de cel de la Constantinopol (553). Condamnată în imperiu, doctrina nestoriană se răspândește printre creștinii din statul persan, care o adoptă la sinodul de la Seleucia-Ctesiphon (484). Biserica nestoriană de aici face dovada unui spirit foarte larg, propunând crearea unui învățământ universitar de teologie, cu școala din Nisibe (490). Nestorienii aduc, mai târziu, imense servicii arabilor, traducând operele științifice și filozofice clasice. În această perioadă ei se răspândesc în toate teritoriile stăpânite de califat, ajungând în Tibet, India și, de aici, în cursul Evului Mediu, în China și Asia de sud-est, până în Java. Minoritari și lipsiți de o bază statală, nestorienii au fost asimilați treptat de alte religii, rândurile lor numărând astăzi numai cca. 80.000.

[31] *Ibidem*, p. 87-90; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance. Le monophysisme et le concile de Chalcédone*, p. 40-42; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 18, 226. **Monophysismul** este o doctrină religioasă care susține teza unei singure naturi a lui Christos, cea divină (de la *monos* - unic și *physis* - natură). În disputa pentru definirea naturii lui Christos, școala din Alexandria, în frunte cu patriarhii Kyril (412-444) și Dioscor (444-451), apără pozițiile tradiționaliste, mistice, pe linia lui Athanasios și a părinților cappadocieni, fiind preocupată să apere teza unității naturii lui Iisus Christos, stabilită la Niceea; de aici, ea subliniază natura lui divină, lăsând pe plan secundar natura lui umană. Arhimandritul Euthyches,

doctrină care dezvoltă poziţiile tradiţionaliste, mistice, pe linia lui Athanasios şi a părinţilor cappadocieni, cu puternică influenţă în Alexandria, marea metropolă a Orientului. Noua doctrină subliniază natura divină a lui Christos, lăsând pe un plan secundar natura lui umană sau, într-o formulare radicală, natura umană este absorbită „ca o picătură de apă în ocean" de cea divină: „o singură persoană, o singură natură" *(monophysis)*.

Cele două doctrine, *nestorianismul* şi *monophysismul*, se înfruntă cu prilejul celui de-al treilea conciliu ecumenic de la Ephes, din anul 431. Disputa asupra naturii lui Christos izbucneşte făţiş în conciliul de la Ephes între partizanii lui Nestorios, patriarhul Constantinopolului, reprezentant al şcolii raţionaliste din Antiochia, şi partizanii lui Kyril, patriarhul Alexandriei şi reprezentant al şcolii mistice din metropola egipteană. Episcopul Alexandriei, Kyril, obţine condamnarea doctrinei nestoriene şi umileşte pe rivalii din Constantinopol şi Antiochia, cu complicitatea curţii imperiale, împăratul validează depunerea lui Nestorios şi îl exilează, în timp ce Kyril rămâne în funcţie. În cursul evenimentelor, papa rămâne de partea episcopului de Alexandria, în încercarea de a-l discredita pe episcopul de Constantinopol.

La al patrulea conciliu ecumenic de la Chalkedon, din 451, cu sprijinul papei Leon I, speriat şi el de ascensiunea scaunului episcopal din Alexandria, împăratul Marcian reuşeşte să-l depună pe episcopul alexandrin Dioscor şi să condamne doctrina monophysită; dogma încarnării găseşte o nouă formulare: Christos - „două naturi inseparabile într-o singură persoană". Dar canonul 28 al conciliului, care proclamă egalitatea între episcopii Romei şi Constantinopolului, papa păstrând primul rang onorific graţie vechimii scaunului său, reaprinde rivalitatea dintre pontif şi patriarh, ce avea să provoace şi prima schismă între Roma şi Constantinopol (484-518). Condamnarea doctrinei monophysite la Chalkedon s-a lovit de opoziţia hotărâtă a clerului, călugărilor şi a populaţiei din provinciile orientale, îndeosebi din Egipt,

---

sprijinit de patriarhul Dioscor, dezvoltă această reprezentare, ducând până la extremă consecinţa nonconsubstanţialităţii lui Christos cu oamenii. La Euthyches, natura umană a lui Christos este absorbită de cea divină: o singură persoană, o singură natură. Conciliul de la Chalkedon condamnă doctrina monofizită radicală a lui Euthyches, adoptând formula papei Leon I: două naturi într-o singură persoană. Dar formula romană s-a dovedit insuficientă teologic, fapt ce explică, pe lângă substratul lor material, reluarea cu şi mai multă înverşunare a disputelor christologice. După Chalkedon, în pofida represaliilor ortodoxe, doctrina monophysită câştigă repede teren în Orient, în condiţiile existenţei unor mari antagonisme sociale, politice, culturale şi etnice. Încercările împăraţilor de a concilia cele două tendinţe opuse, ortodoxă şi monophysită, au agravat conflictul. Un moment decisiv în consolidarea monophysismului îl constituie crearea unei biserici monophysite, cu o ierarhie proprie, după modelul ortodox, de către Iacob Baradai (+578). Pe temeiul unui monophysism moderat, cultivat înainte de formularea tezei extreme a lui Euthyces, se formează mai multe biserici *naţionale* monophysite, ce se menţin şi astăzi: armeană-gregoriană, siro-iacobită, coptă şi abisniană.

alimentată de puternicele conflicte sociale, politice şi culturale, ce opuneau Constantinopolul popoarelor din Orient. Încercarea lui Zenon de a concilia orthodoxia cu doctrina monophysită, printr-o formulă de compromis în cadrul decretului de uniune *(Henotikon)*, agravează conflictul şi conduce în anul 482[32], la crearea unor biserici monophysite, „naţionale", cu o ierarhie proprie, după modelul orthodox, în cele mai importante provincii orientale - Egipt, Siria şi Armenia -, eveniment plin de consecinţe pentru viitorul imperiului.

Domnia lui Anastasios (491-518), care se dovedeşte a fi un remarcabil administrator, promovează interesele păturilor active de la oraşe, prin măsurile sale în favoarea comerţului şi industriei. Desfiinţează impozitul *chrysargyron*, ce apăsa asupra populaţiei de la oraşe, reface finanţele statului, lăsând la moartea sa visteria plină (320.000 de livre aur). Reorganizează corpul de *limitanei*, consolidează sistemul defensiv al imperiului şi înalţă zidul care-i poartă numele, *„zidul lui Anastasios"*, lung de 78 km, care se întinde de la Marea Marmara la Marea Neagră, destinat să apere capitala de o eventuală primejdie de pe uscat. Rezultatele operei administrative a lui Anastasios sunt compromise însă de tulburările interne din timpul guvernării sale, provocate de politica sa religioasă faţă de *deme*. Împăratul sprijină *dema verzilor*, condusă de elemente active ale populaţiei de la oraşe şi susţinători ai ereziei monofizite, fapt ce provoacă numeroasele mişcări ale *demei albaştrilor* din anii 491, 493, 498 şi 512, condusă de vechea aristocraţie senatorială greco-romană partizană a ortodoxiei. Pe plan religios, sprijină făţiş pe monofiziţi, care deţin poziţiile cele mai importante în Orient şi-şi extind influenţa în stat. Mişcările interne,

---

[32] *Ibidem*, p. 93-94; Duchesne, *Histoire ancienne de l'Église*, III, 1911, 500-507; J.D. Bury, *A History of the Later Roman Empire from the Deatgh of Theodosius I to the Death of Justinian (395-565)*, I, London, 1923, p. 402-405: "En 482 il publia, d'accord avec le patriarche de Constantinople, Acace, *le celebre Hénotique*, un édit d'union qui faisait siennes les décisions des trois premiers conciles œcuméniques mais s'efforçait de tourner la question proprement litigieuse en évitant les expressions *«deux natures»* et *«une nature»*. L'impossibilité d'un compromis sur le terrain religieux apparut bientôt: on comprend que l'Hénotique ne pouvait satisfaire ni les partisans de Chalcédoine ni les monophysites. Au lieu de deux, on eut maintenant trois partis ennemis en présence: les monophysites déclarés, les dyophysites déclarés et les tièdes des deux camps qui acceptaient la formule de foi impériale. La pape rejeta, lui aussi, catégoriquement l'Hénotique et jeta l'anathème sur le patriarche de Constantinople. Sur quoi ce dernier raya le pape des diptyques, et un schisme commença entre Rome et Constantinople qui allait durer plus de trente ans"; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 21: în încercarea de a aduce pacea religioasă în imperiu, împăratul Zenon dă decretul de uniune, *Henoticon*, prin care abandonează formula de la Chalkedon şi adoptă pe cea a lui Kyril de Alexandria. Această măsură duce la crearea unui al treilea partid, care cuprinde pe partizanii uniunii, pe lângă ortodocşi şi monofiziţi, mărind anarhia în stat. Ruperea raporturilor dintre Roma şi Constantinopol, în urma excomunicării patriarhului Acaţiu de către papa Felix al III-lea în anul 484, care respinge decretul imperial şi provoacă schisma dintre cele două biserici (484-518).

culminând cu cea a lui Vitalian, lasă imperiul într-o gravă criză socială şi religioasă la moartea împăratului.[33]

Migraţia popoarelor avea să ridice mari probleme imperiului. Începutul invaziilor aducea pentru imperiu probleme noi, cu semnificaţii incalculabile. Frontierele septentrionale din partea orientală a imperiului deveneau de acum teatrul războaielor permanente. Era începutul unui război de uzură pe două fronturi, care nu se va întrerupe până la dispariţia Imperiului bizantin. De acum înainte şi de-a lungul întregii sale istorii, Bizanţul se va găsi angajat într-o dublă luptă contra marilor imperii care se constituiau în Orient şi contra popoarelor noi care-şi făceau apariţia, ca şi adversarii lor, în nord şi în vest.

Timp de peste un secol autorităţile din Constantinopol au fost confruntate, rând pe rând, cu problemele vizigotă, hună şi ostrogotă, în rezolvarea cărora au aplicat o politică de mare suplete, în care s-au îmbinat forţa militară, concesiile materiale şi o diplomaţie abilă. Invazia hună în Europa provoacă o mare agitaţie în rândurile populaţiilor din stepele nord-pontice, obligate să se refugieze la sud de Dunăre sau să accepte stăpânirea hună.

Pătrunderea vizigoţilor în imperiu, la 376, provoacă administraţiei din Constantinopol mari dificultăţi, culminând cu grava înfrângere suferită de Valens sub zidurile Adrianopolului (378), în care împăratul însuşi cade pe câmpul de luptă.

Colonizaţi între Dunăre şi Balcani cu statut de federaţi, vizigoţii nu încetează să prade provinciile balcanice şi să se amestece în politica imperială. Reacţia populară din Constantinopol împotriva miliţiilor vizigote duce la

---

[33] *Ibidem*, p. 95-98, cf. G.I. Brătianu, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, p. 46; Henri Grégoire, *Le peuple de Constantinople ou le Bleus et les Verts*, C.R. de d'Alc. des Inscr. et B.L., 1946, p. 568-740: "L'empereur Anastase Ier, dont la politique économique favorisait le commerce et les métiers et dont la politique religieuse appuyait ouvertement les monophysites, était l'ami des Verts. Le résultat fut que les Bleus se révoltèrent contre lui. A plusieurs reprises les édifices publics furent incendiés, les statues de l'empereur renversées et traînées de démonstrations hostiles contre la personne sacrée de l'empereur: le vieillard fut conspué et on alla jusqu'à lancer contre lui des pierres. Pour une addition monophysite au Trisagion (le «Trois fois Saint» de la liturgie), un soulèvement éclata à Constantinople en 512, qui faillit coûter le trône à Anastase. La crise attingit son point culminant avec la rébelion du commandant de la Thrace, Vitalien, qui, à partir de 513, attaqua par trois fois les murailles de Constantinople par terre et par mer. L'empereur, qui, dans les moments de grand danger, se décidait à des concessions, reprenait, la détente venue, son ancienne politique de sorte que l'empire ne sortait pas de son état de fièvre. Sans doute la révolte de Vitalien n'était-elle pas uniquement, ni même avant tout, inspirée de motifs religieux, mais le fait que Vitalien se dressait en face de l'empereur monophysite comme le champion de l'orthodoxie donnait à son entreprise un ressort particulier. Le gouvernement d'Anastase avait prouvé que la politique monophysite aboutissait à une impasse. L'apaisement obtenu dans la lointaine Égypte et en Syrie, et dont la solidité était des plus précaires, avait pour rançon un état de révolte permanente au cœur de l'empire".

eliminarea prezenței gote din metropolă (400); pericolul vizigot este definitiv eliminat după ce, cu acordul tacit al autorităților din Constantinopol, Alaric pleacă în Italia, unde avea să cucerească Roma ~~(401)~~. 410

O operă de reorganizare a armatei, din rândurile căreia au fost eliminate elementele barbare, şi de consolidare a apărării Noii Rome, ce culminează cu ridicarea zidului lui Theodosios (413), este întreprinsă în deceniile următoare, operă care avea să furnizeze părții orientale a imperiului mijloacele necesare înlăturării primejdiei externe.

Către anul 440, un nou pericol se abate asupra provinciilor balcanice. După ce au pus bazele unui conglomerat politic cu centrul în Pannonia (circa 420), hunii invadează în mai multe rânduri provinciile romane sud-dunărene sub conducerea regelui lor Attila, obligând Constantinopolul să le tripleze tributul la 2.100 livre aur. Ieşirea din scenă a lui Attila şi destrămarea conglomeratului hun (454) eliberează imperiul de o mare primejdie.

Între anii 489-493 ostrogoții pătrund în Moesia, unde primesc statutul de federați. Sub tânărul lor rege, Theoderic, ostrogoții pradă provinciile balcanice şi se amestecă în afacerile interne ale imperiului. Prezența ostrogotă este eliminată din Balcani în 488, când Zenon învesteşte pe Theoderic cu stăpânirea Italiei şi-i acordă regelui got titlul de *magister militum per Italiam*. Cu plecarea lui Theoderic în Italia, Constantinopolul înlătură ultima primejdie din Balcani, reuşind astfel nu numai să evite soarta Romei, dar şi să pregătească condițiile unui spectaculoase restaurări a vechii lumi romane în secolul al VI-lea.

Deosebirile de structură dintre cele două părți ale statului roman şi problemele diferite cu care cele două lumi erau confruntate au grăbit opoziția dintre cele două jumătăți ale imperiului în cursul secolului al IV-lea.

Primul împărat care a dus această luptă grea cu consecințe pe două fronturi şi care a murit astfel a fost arianul Valens. Cei doi frați, Valentinian I (364-375) şi Valens (364-378) reprezentau cele două tendințe religioase opuse. Valentinian I, care domnea asupra Occidentului, adera la simbolul Niceei; Valens, care domnea asupra Orientului, profesa arianismul. Opoziția credinței traducea opoziția Orientului şi a Occidentului. Legătura dintre cele două jumătăți ale imperiului slăbea treptat. Theodosius I oferea în anul 395 Orientul lui Arcadius, iar Occidentul - lui Honorius. Puțin după aceea, diocezele disputate de Dacia şi Macedonia erau recunoscute Orientului şi grupate în prefectura Illyriei, cu Thessalonicul drept centru; dintre posesiunile sale pannoniene, Occidentul nu păstra decât dioceza Pannoniei, desemnată cel mai adesea sub numele de dioceza Illyricum. Se trasa între Orient şi Occident frontiera istorică ce va „desena" o linie de separație din ce în ce mai acuzată între sfera civilizației romane şi cea a civilizației bizantine.

Împărțirea instituită de Theodosios I nu aducea nimic nou. Imperiul rămânea împărțit în două până la căderea Imperiului roman din Occident (476).

Fără îndoială, ideea unității nu dispărea: nu erau două imperii, ci numai două părți ale aceluiași imperiu plasat sub conducerea celor două imperii. Adesea, legile erau publicate în numele celor doi împărați, iar legile promulgate de un împărat aveau forță în întregul imperiu. La moartea unui împărat, celălalt îi desemna un succesor. Dar, practic, legătura între cele două părți ale imperiului slăbea. Relațiile între guvernările Orientului și Occidentului erau oricum, dar nu amicale. Sub domnia fiilor lui Theodosios, deja o rivalitate durabilă se instalează între regenții orientali care se succed rapid în administrarea afacerilor în numele lui Arcadius și puternicul Stilicon, care domnește mai mult de zece ani asupra Occidentului în numele lui Honorius.

Într-o perioadă de relativă liniște, în timpul succesorilor lui Theodosios I se plasează întemeierea universității din Constantinopol și *„Codex Theodosianus"*. Reorganizarea învățământului superior din anul 425, prin fondarea unei noi universități, cu consecințele sale asupra evoluției culturale, are urmări și asupra evoluției dreptului bizantin, o dată cu *„Codex Theodosianus"*, dn 438, cel mai important monument al codificării juridice dinainte de *Corpus juris civilis* al lui Iustinian, formând o culegere oficială a constituțiilor imperiale ale lui Constantin cel Mare și ale succesorilor săi și ordonanțele lui Theodosios al II-lea. Ideea unității imperiale găsea în *„Codex Theodosianus"* o riguroasă afirmare, care era publicat concomitent de cei doi împărați, din Constantinopol și Ravenna, Theodosios al II-lea și Valentinian al II-lea.

Pe plan politic, fenomenul se traduce în încercările dramatice ale autorității imperiale de menținere a unității statului. Considerată la început simplu artificiu de guvernământ - fie că este vorba de cea a lui Valentinian și Valens, din 364, fie de cea a lui Arcadius și Honorius, din 395 - *divisio imperii* avea să se permanentizeze prin actul lui Theodosios I, fiecare parte urmându-și propriile destine, măcar că ficțiunea unității imperiului domină încă mințile oamenilor în cursul secolului al V-lea, întreținută și de practica împăraților de a lua măsuri similare sau de a promulga legi concomitent în *pars occidentalis* și în *pars orientalis*. Căderea Romei sub Odoacru, după o lungă agonie, înlătură și ultima speranță a redresării lumii occidentale; din acest moment, împărații din Constantinopol apar în ochii contemporanilor drept singurii succesori ai cezarilor romani și moștenitori ai tradițiilor lor politice. Pe această linie se înscrie și opinia generală că provinciile din Occident aparțin de drept împăraților din Noua Romă, opinie căreia îi aduc omagiu gestul lui Odoacru de a remite lui Zenon insignele ultimului împărat occidental ori, invers, învestirea cu stăpânirea Italiei dată de Zenon lui Theodoric, ca și titlul de *magister militum per Italiam*, acordat de același împărat lui Odoacru și, mai târziu, lui Theodoric.[34]

[34] Paul Lemerle, *Histoire de Byzance, Le problème de barbares*, p. 42-45; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 77-85, 90-93: "Avec les problèmes religieux, ce sont les conséquences du bouleversement provoqué par les invasions qui reviennent sans casse au premier plan du développement historique de l'empire au Ve siècle, que ce soit en Occident ou en Orient". Instalați în dioceza Thraciei, vizigoții vor răvăși teritoriul imperiului, ostrogoții și hunii se vor uni între ei, iar întreaga Thracie va fi supusă barbarilor. Valens, care părăsise teatrul de operațiuni contra perșilor pentru a fugi la Constantinopol, se îndrepta contra inamicului la Adrianopol. Acolo avea loc, la 9 august 378, memorabila bătălie în care vizigoții, ajutați de ostrogoți, vor nimici armata romană; împăratul va muri și el.

Catastrofa avea consecințe incalculabile. Problema germanică, ce trecea acum pe primul plan, va ocupa timp de un secol partea orientală a imperiului. Triumful militar al goților părea să nu obțină nici un avantaj. În situația disperată în care imperiul se găsea nu rămânea decât o soluție: aceea a unui aranjament amiabil. În această direcție se angaja politica lui Theodosios cel Mare, Grațian (375-383), fiul și succesorul lui Valentinian I, devenind *augustus* la 19 ianuarie 379 și introducând administrația părții orientale a imperiului.

După ce goții fuseseră respinși în afara Balcanilor, împărații le vor atribui un *foedus*. Ostrogoții erau instalați în Pannonia, vizigoții în partea septentrională a diocezei Thraciei. Ei obțineau deplină autonomie, exceptarea de la impozite, solde ridicate; în schimb, ei se angajau să servească în armata imperiului în calitate de federați. Un număr mare vor trece în serviciul împăratului. Pericolul unei supuneri violente a imperiului de către germani era provizoriu îndepărtat, invadatorii intrau în slujba imperiului, iar armata romană, ale cărei efective dispăruseră, primea grație afluxului de federați germanici o întărire importantă. Vizigoții se vor ridica sub Alaric și vor jefui întreaga Peninsulă Balcanică, între anii 395-396, până la zidurile Constantinopolului, și până la extremitatea meridională a Greciei. Dezacordul dintre cele două guvernări romane paraliza reacția, Orientul trebuind în final să accepte pacea, numindu-l pe Alaric *magister militum per Illyricum*, în 396. În Occident, această stare de fapt se prelungea și va aduce în final dispariția Imperiului roman din Occident în "potopul" germanic. Atunci când în Orient reacția antigermanică ajunge la final, frecventele reacții antigermanice ale Occidentului rămâneau fără efect: erau trăsăturile simptomatice ale situațiilor diferite de la o parte în cealaltă a imperiului. Partea orientală a imperiului va fi cucerită de Alaric, care va câștiga Italia cu trupele sale și, la finalul a trei asedii, ocupa Roma în 410. În timp ce situația devenea iremediabilă în Occident, Orientul cunoștea, dimpotrivă, începând cu secolul V, o acalmie.

În anii 441-447 imperiul dn Orient suferea din nou o gravă criză politică externă din cauza regatului hunilor, avându-l în frunte pe Attila. Incursiunile devastatoare ale hunilor alternau cu convențiile pasagere care impuneau de fiecare dată imperiului condiții mai grele și umilitoare. Întreaga Peninsulă Balcanică era jefuită până în momentul în care Attila, epuizând finanțele imperiului de Orient, se îndrepta spre Occident. La intrarea în Galia, el era învins de generalul Aetius în bătălia de la Câmpiile Catalaunice (451). Anul următor, Italia suferea o coborâre redutabilă a hunilor, dar în 453 Attila murea subit, imensul său regat dezagregându-se. Dispariția pericolului hunic nu putea aduce ameliorarea situației în partea occidentală a imperiului. Asasinarea lui Aetius (454) și a lui Valentinian III (455) arunca Italia în haos. Cât despre regiunile cele mai importante din afara Italiei, ele erau în mâinile popoarelor germanice, care-și vor întemeia progresiv regatele lor: vandalii în Africa, vizigoții în Galia și Spania; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 13-15.

EPOCA LUI JUSTINIAN (518-610)

Secolul al VI-lea este dominat de personalitatea împăratului Justinian, a cărui politică vizează refacerea vechiului *orbis romanus* în cadrele sale universale, prin „recucerirea" provinciilor occidentale, în jurul Mediteranei, placa sa turnantă. Deşi restabilirea unităţii politice a spaţiului mediteranean răspundea încă, în parte, nevoilor oamenilor de afaceri orientali, al cărui bazin redevine axa activităţilor lor economice, care se întinde până în Gallia, Spania şi Britania, politica de recucerire şi consolidare a sclavagismului era în flagrantă contradicţie cu transformările structurale din societatea romană de la sfârşitul antichităţii; de aici decurg, în ciuda caracterului spectaculos, fragilitatea ei şi consecinţele sale dezastruoase pentru politica imperială la celelalte graniţe ale statului. În Balcani, concentrarea tuturor resurselor materiale şi umane ale imperiului în Occident a lăsat fără apărare limesul dunărean în faţa valului slav, care avea să se reverse la sudul fluviului la sfârşit de secol, schimbând pentru totdeauna faţa etnică a Balcanilor. În Orient, Justinian a anulat rezultatele fructuoasei politici a lui Anastasios, ducând la consolidarea poziţiilor statului sassanid, care ameninţă grav stăpânirea imperială în provinciile asiatice. Situaţia avea să fie salvată de Mauricios şi Herakleios, pentru scurt timp însă, înainte de pierderea lor definitivă. Secolul al VI-lea rămâne însă „epoca de aur" a cultuirii bizantine.

Domnia lui Justinian (527-565) reprezintă apogeul Imperiului romano-bizantin, fiind considerat unul dintre marii împăraţi ai istoriei bizantine, ieşit din populaţia romanizată din Balcani şi venit la tron cu ajutorul unchiului său, Justin I (518-527), care l-a asociat la putere.[35] Dar perioada domniei sale din secolul VI merită a da numele acestui secol - *secolul lui Iustinian.*

Politica internă

Guvernarea lui Justinian dezvoltă, în mod egal, o mare activitate în politica sa economică, în favoarea industriei şi a comerţului care este foarte activ. Negustorii bizantini ajung în Gallia francă, în Occident, în China, India şi Ceylon, în Orient şi în soliditatea *nomismei*, ce se impune pe toate pieţele lumii.

---

[35] Idem, *Le siècle de Justinien (518-610)*, p. 46-64; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État bizantin, L'œuvre de restauration de Justinien et sa faillete*, p. 98-116; A.A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, I (324-1081), Paris, 1932, Cap. III, "Justinien le Grand et ses succeseurs immédiats (518-610)", p. 169-257; Charles Diehl, *Justinien et la civilisation bizantine au VI-e siècle*, Paris, 1901; E. Stein, *Histoire du Bas Empire*, II, "De la disparition de l'empire d'Occident à mort de Justinien (476-565), Paris - Bruxelles - Amesterdam, 1949; P. Goubert, *Byzance avant l'Islam*, I, "Byzance et l'Orient sous les succeseurs de Justinien. L'Empereur Maurice", Paris, 1951; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 24-40.

Impresionantă este opera edilitară în toate provinciile, dar mai ales în Constantinopol, la Dunăre, în Orient şi în Africa.[36]

În ceea ce priveşte comerţul, este clar că oferă o activitate remarcabilă câtorva centre privilegiate, precum Constantinopolul, pe unde aveau loc schimburile între Orient şi Occident. Însă adevărata problemă a imperiului era cea a relaţiilor cu Extremul Orient: este vorba de procurarea produselor din India şi China (în special mătasea), ce erau aduse fie pe uscat până la Gogdiane, fie pe mare, până la Ceylon, unde erau schimbate de perşi şi transportate până la frontiera bizantină. Justinian face eforturi pentru a scăpa de apăsătorul şi supărătorul intermediar persan. Va încerca să găsească un drum ce ocolea

---

[36] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 103-105: "Le gouvernement de Justinien déploya également une grande activité dans sa politique économique en favorisant l'industrie et le commerce. Carrefour naturel du trafic commercial entre Asie et Europe, Constantinople commandait les échanges de marchandises entre les deux continents. Le commerce méditerranéen était tout entier aux mains des marchands grecs et syriens. Toutefois, les relations économiques avec les régions appauvries de l'Ouest comptaient beaucoup moins pour l'empire byzantin que le commerce avec l'Orient n'était d'ailleurs pas seulement passif du fait que, si Byzance exportait des ateliers de Syrie des étoffes et de la vaisselle précieuse vers l'Orient, cette exportation demerurait bien en deçà des besoins des Byzantins en produits de luxe orientaux, surtout en soie. Le commerce avec la Chine était, au surplus, tributaire de la méditation persane, ce qui, même en temps de paix, entraînait des frais inutiles et aggravait encore les sorties d'or impérial, cependant que les fréquentes hostilités avec le royaume des Sassanides suspendaient l'arrivée de la soie. La voie de terre vers la Chine passait par la Perse, et la route maritime de l'océan Indien était, elle aussi, aux mains des marchands persans qui cinglaient du golfe Persique vers Taprobane (Ceylan), où ils prenaient livraison des marchandises affluant de Chine. Le gouvernement de Justinien essaya d'établir une liaison détournée avec la Chine en passant par ses bases de Crimée: Cherson et Bosporos, et du Caucase: la Lazique. Les Byzantins entretenaient également à partir de ces régions des relations commerciales animées avec les peuiples des steppes du nord du Pont-Euxin, auxquels ils livraient des étoffes, des articles de parure et du vin en échange de peaux, de cuir et d'esclaves. D'où l'importance que Byzance attachait à renforcer son influence sur la Crimée et le Caucase. La question du commerce de la soie mit également pour la première fois les Byzantins en rapport avec les Turcs, qui étendaient à cette époque leur domination jusqu'au Caucase septentrional et, comme les Byzantins, s'étaient brouillés avec les Perses à propos du commerce de la soie. Sous le succeseur de Justinien, Justin II, les Byzantins concluront une alliance avec les Turcs et lutteront ensemble contre le royaume de Perse. D'autre part, le gouvernement de Justinien s'efforça d'assurer la route maritime de l'Orient Indien par la Mer Rouge; il s'employa à renforcer son trafic maritime avec l'Orient et noua des relations avec le royaume éthiopien d'Axoum. Mais pas plus les marchands byzantins que les marchands éthiopiens ne réussirent à disputer la maîtrise de l'océan Indien aux Perses. Quant à la route terrestre qui s'enforçait des côtes de la mer Noire vers l'Asie Intérieure, elle était difficile et dangereuse. Aussi quelle aubaine ce fut pour l'empire lorsque ses agents réussirent à éventer le secret de la fabrication de la soie et à introduire en contrebande à Byzance des vers à soie. La production de soie byzantine attiegnit rapidement une grande prosprité, nottament à Constantinople même, à Antioche, Tyr, Beyrouth et, plus tard, à Thèbes. Elle constitua l'une des branches les plus importantes de l'industrie byzantine et, en tant que monopole d'État, une des plus importantes sources de revenus de l'Empire byzantin".

Persia prin nord, prin Marea Caspică şi Marea Neagră, dar încercările sunt în zadar. Încearcă, de asemenea, să atingă direct India şi China: va da şi de această dată greş, iar imperiul nu va mai lua de la perşi tutela economică.

Numărul şi importanţa marilor lucrări reprezintă o altă caracteristică a economiei justiniene, cel puţin în primii ani: drumuri, poduri, fortificaţii, apeducte, biserici, acoperă întreg imperiul, iar la un moment dat, cu preţul unor cheltuieli enorme, prosperitatea părea a fi mare. Apoi criza financiară opreşte acest elan şi povara impozitelor zdrobeşte o dată în plus populaţia. Sunt ridicate numeroase fortificaţii, se construiesc drumuri, la frontiere se creează numeroase linii de apărare: toate punctele strategice erau apărate, toate oraşele importante erau protejate, aceasta constituind una din operele remarcabile şi foarte utile ale domniei. Toate acestea, la care se adaugă politica militară, cer din partea statului un imens efort financiar, care ruinează contribuabilii şi economia imperiului, fapt cu consecinţe nefaste pentru evoluţia imperiului.

Atât opera legislativă, cât şi „recucerirea", cel mai spectaculos efort al domniei lui Justinian, au un caracter reacţionar, năzuind să se oprească criza societăţii sclavagiste.

Politica religioasă, lipsită de coerenţă şi soldată cu un eşec total în încercarea de a împăca pe ortodocşi cu monofiziţii, reuşeşte totuşi să compromită autoritatea papalităţii, pontifii devenind, sub Justinian, simpli funcţionari imperiali.[37]

Spiritul foarte cultivat şi savant al secolului său, fără a pune în discuţie măreţia personalităţii lui Justinian, care este încă de anvergură mondială prin planurile politice de o extraordinară diversitate a acţiunii sale. Slăbiciunile foarte numeroase şi adesea jenante ale caracterului său se estompează în faţa puterii geniului universal.

---

[37] *Ibidem*, p. 98. Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 46, 53-54; cf. Procopius din Cezareea, *Despre edificii* enumera construcţiile militare ale lui Iustinian, care a acoperit imperiul în întregime cu fortificaţii. Despre domnia lui Iustinian, Paul Lemerle remarca: "Le règne de Justinien apparaît, dans l'histoire de Byzance, comme une erreur aux proportions grandioses. L'erreur fut d'interrompre une évolution normale et nécessaire: alors que l'empire était déjà, pratiquement, devenu empire d'Orient, alors que les empereurs du Ve siècle, s'ils avaient en fait abandonné et sacrifié au salut de l'Orient, Justinien dès le début de son règne tourna ses regards et ses ambitions vers l'ouest - vers le passé. Et pour ressusciter cette partie morte de l'empire, il déploya un effort immense, qui épuisa la partie vivante" (Domnia lui Iustinian apare în istorie ca o greşeală de proporţii uriaşe. Greşeala a fost întreruperea unei evoluţii normale şi necesare. Când practic imperiul devenise deja Imperiul Orientului, când împăraţii secolului V menţinuseră drepturile teoretice asupra Occidentului, de fapt abandonându-l şi sacrificându-l spre sănătatea Orientului, Iustinian, încă de la începutul domniei sale, îşi va întoarce atenţia şi ambiţiile spre vest - spre trecut. Iar pentru a reînvia această parte moartă a imperiului, el va depune un efort imens, care va epuiza şi partea sa activă).

Fiu de țăran macedonean, ieşit din rândurile romanității sud-dunărene, s-a născut lângă Skoplje, în 482, care a dat imperiului numeroşi împărați în secolele IV-VI, Justinian avea un caracter plin de contraste. Fără voință, bănuitor şi crud, era înzestrat însă cu o putere de muncă ieşită din comun, ceea ce l-a făcut pe un contemporan să-l numească *„împăratul care nu doarme niciodată"*. Atribuindu-şi o competență universală, el era preocupat să controleze întreaga activitate din stat. Procesul transformării dominatului într-o monarhie absolută orientală înregistrează astfel sub Justinian paşi importanți. Domnia lui Justinian a beneficiat de colaboratori eminenți: **Trebonian**, questorul Palatului Sacru, şi **Ioan de Cappadocia**, prefectul pretoriului oriental, domină administrația imperială. Primul, *„cel mai mare savant al timpului"*, cum îl caracterizează Procopios din Cezareea, era un jurist eminent, al doilea, un administrator inegalabil, amândoi întruchipând o expresie vie a trăsăturilor administrației imperiale. **Belizarie** este cel mai mare general al domniei lui Justinian, foarte iubit de soldați şi de mulțimea din Constantinopol.[38]

O înrâurire suverană asupra guvernării lui Justinian a exercitat-o însă **Theodora** (cca. 500-548). De origine umilă, era fiica unui paznic de urşi din Hippodromul din Constantinopol şi a unei dansatoare. Crescută în lumea interlopă a metropolei imperiale, ea a fost dansatoare şi actriță şi a avut, înainte de căsătoria cu viitorul împărat - dacă e să dăm credit deplin mărturiei de altfel foarte suspectă a lui Procopios -, o viață plină de aventuri în Constantinopol şi în marile oraşe din Orient, unde cunoaşte pe unii din reprezentanții grupării monofizite. De o rară frumusețe, inteligentă, voluntară şi foarte ambițioasă, Theodora a jucat un rol foarte important în guvernarea statului în primele două decenii ale domniei lui Justinian; dotată cu un remarcabil simț politic, ea manifestă simpatie pentru populațiile active din Orient, înclinate spre erezia

---

[38] *Ibidem*, p. 99; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 46-47: "Les contemporains nous ont laissé de Justinien des portraits qui ne cncordent pas toujours. Mais tous parlent de son exceptionnelle puissance de travail, qui lui permettait de traiter lui-même toutes les affaires, et qui le fit surnommer, par ses collaborateurs épuissés, «l'empereur qui ne dort jamais». Il était aussi très autoritaire et orgueilleux, fort amoureux de la gloire, du faste et du prestige impérial. Il était enfin, cela s'entend, très pieux, et d'ailleurs versé dans la théologie" (Contemporanii ne-au lăsat portrete ale lui Iustinian, care însă nu corespund întotdeauna. Însă toți vorbesc despre puterea sa de muncă excepțională, ce îi permitea să trateze el însuşi treburile şi care i-a determinat pe colaboratorii săi epuizați să-l numească *"împăratul care nu doarme niciodată"*. De asemenea, era foarte autoritar şi mândru, îndrăgostit de glorie, de fast şi de prestigiul imperial. În sfârşit, era foarte pios şi, de altfel, experimentat în teologie); Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului biyantin*, p. 24-26; S.B. Daskov, *Dicționar de împărați bizantini*, Bucureşti, 1999, p. 70-90. S.B. Daskov îl caracterizează pe împăratul Iustinian: *Împăratul Flavius Petrus Salbatius Justinianus*, oferă una dintre personalitățile cele mai importante, mai celebre şi oricât de paradoxal ar părea, cele mai enigmatice ale întregii istorii bizantine.

monofizită, forțele vii ale imperiului.[39]

Domnia împăratului Justinian este subliniată astfel de Paul Lemerle: „Justinian avea două idei, două obiective. Ca împărat roman, el dorea refacerea integrității și prosperității imperiului. Ca și împărat creștin, considera corectă impunerea ortodoxiei și dedicerea suverană a dogmei și organizării bisericii. Astfel se explică întreaga politică dusă de Justinian Politica sa externă a fost în întregime determinată de ideea recuceririi Occidentului, în timp ce măsurile legislative și administrative vizau să redea imperiului astfel reconstruit splendoarea de odinioară. Justinian avea ca model gloriosul trecut roman".[40] În anul 529, împăratul Iustinian închide școala superioară din Atena, eveniment care marchează deplasarea centrului intelectual al imperiului la Constantinopol: *lumea clasică păgână cedează locul lumii bizantine creștine.*[41]

---

[39] Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 47: "On sait la part que prit au gouvernement l'impératrice Thodora, dont Justinien était ardemment épris, et qui avait été couronnée en même temps que lui, en 527. Théodora était fille d'un gardien des ours de l'hippodrome; elle avait été danseuse, actrice, et de mœur, dit-on, plus que légères. Parvenue au trône, elle fut sans reproche et se donna tout entière à la grandeur de sa tâche. Rien ne la peint mieux que les paroles qu'elle aurait prononcées le jour où une terible émeute, la sédition «Nika», faillit renverser Justinien. Celui-ci était déjà prêt à fuir, quand Théodora l'arrêta par ces mots souvent cités: «Quand il ne resterait de salut que dans la fuite, je ne voudrais point fuir. Ceux qui ont porté la couronne ne doivent jamais survivre à sa perte. J'aime cette vieille maxime que la pourpre est un beau linceul" (Este cunoscut și episodul cooptării la conducere a împărătesei Theodora, de care Iustinian era îndrăgostit cu ardoare și care fusese încoronată în același timp cu el, în 527. Theodora era fiica unui paznic de urși la hipodrom; ea fusese dansatoare, actriță și de moravuri, se spune, mai mult decât ușoare. Fără îndoială parvenită la tron, se va dărui în întregime scopurilor sale măreție. Nimic nu o descrie mai bine decât cuvintele spuse de ea în ziua unei revolte teribile, răscoala "Nika", ce era pe punctul de a-l răsturna pe Iustinian. Acesta era deja aproape de a fugi, când Theodora îl oprește zicându-i "Chiar de sănătatea ar consta doar în fugă, eu nu aș vtrea deloc să fug. Cei ce au purtat coroana nu ar trebui niciodată să supraviețuiască pierderii sale. Îmi place acest vechi proverb: «Purpura este un minunat giulgiu»").

[40] *Ibidem.* "Justinien eut deux idées, deux objectifs. Empereur romain, il voulut rétablir l'empire dans son intégrité et sa prospérité. Empereur chrétien, il crut juste d'imposer à tous une orthodoxie, et de décider souverainement des dogmes et de l'organisation de l'église. Par là s'explique toute la politique de Justinien. Sa politique étrangère fut tout entière déterminée par l'idée de la reconquête de l'Occident, cependant que son œuvre législative et administrative vise à rendre à l'empire ainsi reconstitué sa forme et sa splendeur. Justinien avait là pour modèle le glorieux passé romain".

[41] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 107: Iustinian retrage păgânilor dreptul de a învăța și în 529 închide academia din Atena, refugiul neoplatonismului păgân. "Si clairsemée que fut la couche païenne, l'influence du paganisme demeurait considérable sur la science et l'enseignement. Justinien retira aux païns le droit d'enseigner et, în 529, il ferma l'Académie d'Athènes, le refuge du néoplatonisme païen. Les savants expulsés de retirént à la cour du grand roit et portèrent en Perse les fruits de la culture grecque. La vieille religion était morte à Byzance: une grande période de l'histoire de l'humanité prenait fin".

În anii 528-529, o comisie formată din zece specialişti, în frunte cu eminentul jurist Trebonian, redactează *Codul lui Justinian*, pornind de la codurile legislative anterioare, *Codex Gregorianus* şi *Codex Hermogenianus*, întocmite sub Diocleţian, şi *Codex Theodosianus*; noul cod cuprinde constituţiile imperiale din secolele II-V. O nouă ediţie apare în 534.

La sfârşitul anului 533, o comisie de jurişti, sub conducerea lui Trebonian, întocmeşte o impresionantă operă, cunoscută sub numele de *Digeste* sau *Pandectes*, compusă din 50 de cărţi. Digestele cuprind o selecţie şi adaptare a legislaţiei republicane şi imperiale la noile realităţi ale secolului VI, incorporând pentru întâia oară unui sistem coerent o legislaţie de proporţii imense, apărută de-a lungul unui mileniu. Ideea de stat şi teoria absolutismului imperial cunosc expresia lor ultimă, ceea ce reprezintă puternica influenţă a spiritului creştin în dreptul privat.

Tot în anul 533, în noiembrie, o comisie formată din doi profesori de drept şi condusă de Trebonian editează *Institutele (Institutes)*, compusă din patru cărţi şi care constituie un manual de drept pentru studenţi.

Între anii 534-565 apare seria *Novellelor*, în număr de 154, care alături de cele trei părţi anterioare - *Codul lui Justinian, Pandectele* şi *Institutele* - formează *Corpus juris civilis*, cunoscut în Europa apuseană începând cu mijlocul secolului XII. *Novellele*, care constituie legislaţie curentă, sunt întocmite în greacă, semn al profundelor schimbări din natura imperiului creştin din Orient.

Replică internă a politicii sale externe, apte, în concepţia împăratului, să redea imperiului ordinea şi prosperitatea de odinioară, în realitate urmărind consolidarea statului sclavagist aflat în plină criză, marele efort legislativ al lui Justinian a avut drept rezultat *Corpus juris civilis*.[42]

---

[42] Paul Lemerle, *Histoire de Byzance. L'œuvre législative*, p. 54-56: "**L'œuvre législative** - A cet empire qu'il croyait avoir durablement reconstitué, Justinien voulut rendre l'ordre, la prospérité, la bonne question qu'il avait connus aux beaux jours de Rome. Les mesures qu'il prit peuvent se ramener à deux principales: l'œuvre législative, la réforme administrative.

Rome avait fondé la science du droit. Par elle, l'état avait trouvé l'ordre et l'unité, l'empereur les bases de son pouvoir absolu. Justinien comprit l'importance de cet héritage, le rôle qu'il pouvait encore cette vue juste, avec assez de volonté pour mener à bonne fin cette tâche, et qu'il ait su trouver les collaborateurs capables d'exécuter sa pensée, c'est ce qui fait de la lgislation de Justinien la partie la plus célèbre et, e efet, la plus remarquable de son œuvre.

Ce qu'on devait nommer plus tard *corpus juris civilis* se compose de quatre parties: le *code justinien* proprement dit, c'est-à-dire la réunion de toutes les constitutions impériales, depuis Hadrien jusqu'à l'année 534; le *digeste* ou *pandectes*, qui est la synthèse de l'œuvre des grands jurisconsultes et le résumé de toute la jurisprudence romaine; les *insitutes*, manuel pratique de droit à l'usage des étudiants; enfin les *novelles*, c'est-à-dire les constitutions, au nombre de 154, publiées par Justinien après 534. Il este interessant de remarquer que le code, les pandectes et les institutes sont en latin, tandis que la plupart de novelles ont été publiées en grec,

Dar domnia lui Justinian nu a fost lipsită de grave crize interne. Abuzurile administrației imperiale și politica împăratului de a se sprijini pe aristocrația senatorială orthodoxă a „albaștrilor" au provocat puternice reacții ale maselor populare și ale elementelor active de la orașe, grupate în dema „verzilor", culminând, în anul 532, cu marea răscoală *Nika* din Constantinopol.[43]

---

afin, dit Justinien lui-même, d'être comprises par tous: aveu qui dut coûter beaucoup à l'empereur, lequel n'aimait point l'hellénisme et n'usait de la langue grecque qu'à contre-cœur.

On ne saurait insister assez sur l'importance de cette œuvre: pour Byzance d'abord, qui s'assimilait ce qu'il y avait de plus solide dans l'œuvre civilisatrice de Rome; mais aussi pour l'histoire de l'humanité, car c'est dans le droit justinien, souvent adopté tel quel, et qui reste à la base du droit civil moderne, que l'Occident réapprit, à partir du XIIe siècle, les principes de la vie sociale et du foncionnement de l'état. A ce moment, et grâce à l'intelligente gardienne qu'avait été Byzance, «le droit romain a ressuscité et unifié pour la seconde fois l'univers»".

(**Măsurile legislative** - Acestui imperiu pe care îl credea de acum reconstituit, durabil, Justinian a dorit să-i redea ordinea, prosperitatea și buna organizare pe care o avusese odată Roma. Măsurile luate de Justinian se pot reduce la două principale: măsurile legislative și reforma administrativă.

Roma pusese bazele științei dreptului. Prin aceasta statul își găsise ordinea și unitatea, iar împăratul găsise fundamentul puterii sale absolute. Justinian conștientizează importanța acestei moșteniri, rolul pe care aceasta încă îl mai putea juca și, ca urmare, înțelegea necesitatea de a o apăra. Legislația lui Justinian a fost partea cea mai faimoasă și datorită voinței sale de a duce la bun sfârșit obiectivele sale, dar și datorită faptului că a știut să se înconjoare de colaboratori capabili de a îndeplini proiectele sale.

Ceea ce ulterior se va numi *"Corpus juris civilis"* se compunea din patru părți: *codul iustinian*, numit astfel pe bună dreptate, întrucât era o reunire a tuturor constituțiilor imperiale, după Hadrian până în anul 534; *Digestele* sau *Pandectele*, care erau sinteza operelor marilor jurisconsulți și rezumatul întregii jurisprudențe romane; *Institutele*, manual practic de drept pentru uzul studenților; *decretele imperiale cu valoare de legi* (*Novelele*), adică un număr de 154 de constituții publicate de Justinian după 534. Este interesant de remarcat că Pandectele, Codul și Institutele sunt în latină, în timp ce cea mai mare parte a Novelelor au fost publicate în greacă, cu scopul de a fi înțelese de toți, după cum însuși Justinian spunea. Această declarație trebuie să-l fi costat mult pe împărat, căruia nu-i plăcea deloc elenismul și care nu utiliza decât nevoit limba greacă.

Se insistă asupra importanței acestor măsuri, mai întâi pentru că, pentru Bizanț înseamnă asimilarea a ceea ce era mai solid în opera civilizatoare a Romei. Legile lui Justinian au însemnătate și pentru istoria umanității, întrucât, pe baza dreptului iustinian - adesea adoptat ca atare și care rămâne fundamentul dreptului civil modern - se redeschide în Occident începând din secolul XII, problematica legată de principiile vieții sociale și ale funcționalității statului. În acest moment, datorită inteligenței "păstrătoare" reprezentată de Bizanț "dreptul roman a reînviat și a unificat pentru a doua oară universul"; A.A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, I, "L'œuvre législative de Justinien. Tribonien", p. 187-203.

[43] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 102; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 56-57: "Le nom de séditiou *Nika* (ce mot grec signifie «victoire» ou «sois vainqueur»). Elle éclata parmi le peuple qui, comme dans les autres grandes villes, était réparti en groupements ou *dèmes* (les principaux taient les *Belus* et les *Verts*) où survivaient les partis politiques. Les

Provocată de abuzurile înalților demnitari imperiali, între care Ioan de Cappadocia, şi de politica lui Justinian de sprijinire a aristocrației senatoriale, care se afla în fruntea demei *„albaştrilor"*. Mişcarea cuprinde masele populare din capitală, indiferent de orientarea lor politică, sub conducerea demei *„verzilor"*, care ocupă hippodromul şi-l proclamă împărat pe Hypatios, nepot al lui Anastasios. Situația, pe care Justinian o credea pierdută, este salvată de Theodora; aceasta face apel la generalul Narses, care rupe unitatea răsculaților prin tratative iscusite, şi la Belizarie, care pătrunde în hippodrom în fruntea armatei şi reprimă mişcarea; represiunii care urmează îi cad mii de victime în Constantinopol, consolidând pentru moment regimul autocrat.

Reforma administrativă

În sens restrâns, reforma administrativă a lui Justinian este conținută în cele două ordonanțe din 535, prin care împăratul dădea instrucțiuni generale funcționarilor săi. În sens larg, este ansamblul măsurilor luate de Iustinian pentru ameliorarea vieții interne a imperiului. Era nevoie de o reformă (realitate văzută de Iustinian după teribila răscoală ce va izbucni la Constantinopol în 532, care va purta numele *Nika* şi care se datora nemulțumirii poporului în ceea ce privea politica imperială, cât şi funcționarii imperiului.

Cele două ordonanțe cu valoare de lege din 535 şi completate în anii următori cu măsuri particulare au avut drept obiectiv reformarea

---

Manifestations à l'Hippodrome étaient le seul moyen d'expression que l'opinion publique eût à sa disposition, et c'était d'ailleurs une manière d'institution: quand l'empereur désirait parler au peuple, c'est au cirque qu'il le faisait, du haut de sa loge, et les historiens nous ont rapporté quelques dialogues bien curieux échangés, dans les circonstances graves, entre les porte-parole de l'empereur et des factions. L'émeute de 532 partit du cirque et gagna toute la ville, dont elle fut maîtresse pendant six jours, pillant et incendiant. La promesse de destitution de deux ministres haïs pour la dureté de leur administration, Trebonien et Jean de Cappadoce, ne suffit pas à calmer. Il fallut que Bélisaire réussit à enfermer les rebelles dans l'Hippodrome, où il en massacra au moins trente mille. Ce carnage éteignit l'émeute, mais Justinien comprit la leçon" (Răscoala izbucneşte în rândurile populației organizate în deme, cum de altfel se întâmpla în marile oraşe, (principalele *deme* sunt *verzii* şi *albaştrii*), unde însă se mai mențineau partidele politice. Manifestările de la hipodrom erau singurul mijloc de exprimare avut la dipoziție de opinia publică şi era de altfel şi un fel de instituție. Când împăratul dorea să vorbească poporului, făcea acest lucru la hipodrom, de la înălțimea lojei sale, iar istoricii ne-au lăsat câteva dialoguri chiar curioase, purtate în circumstanțe grave, între purtătorul de cuvânt al împăratului şi mulțime. Răscoala din 532 porneşte de la circ şi va cuprinde întreg oraşul, pe care îl va stăpâni timp de şase zile, pustiindu-l şi incendiindu-l. Promisiunea demiterii a doi miniştri urâți pentru asprimea administrației lor, Trebonian şi Ioan de Cappadocia, nu este de ajuns pentru calmarea spiritelor. A fost nevoie ca Belisarie să reuşească să-i închidă pe rebeli în hipodrom, unde va masacra cel puțin 30.000 dintre aceştia. Acest carnagiu va înăbuşi revolta, iar Justinian îşi învață lecția); A.A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, I, p. 205-207; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 27.

funcționarismului: desființarea funcțiilor inutile, desființarea venalității obligațiilor, creşterea salariilor, obligativitatea depunerii jurământului la intrarea în funcție, crearea unui tip de *agenți speciali* sau *justițiari* ce reuneau puterile civile şi cele militare. Astfel de măsuri aveau ca obiectiv să redea în acelaşi timp funcționarilor mai multă independență față de ceea ce aveau de administrat, dar mai multă dependență față de puterea centrală. Justinian adaugă grabnice exhortații justiției (el reformează şi administrația judiciară), echității, onestității şi bunăvoinței.

O altă serie de măsuri este poate şi mai semnificativă. Este vorba de măsurile prin care Justinian încearcă să combată abuzurile marilor proprietari funciari. El simțea că adversarii săi din rândurile nobilimi pământene erau încrezători în privilegiile lor, independenți fiind de puterea centrală. Este impresionant cum el reuşeşte să-i distrugă din aceeaşi lovitură pe cei mai periculoşi adversari din clasa de mijloc, pe rău-platnici, per total, loveşte în cel mai grav pericol pentru prosperitatea statului. Justinian credea de cuviință să critice funcționarii ce-şi trădează cauza şi pe seniorii rebeli.

Dar rezultatul eforturilor sale se va dovedi un eşec, al cărui principal responsabil a fost însuşi împăratul care, din cauza nevoii permanente şi crescânde de bani, ajunge să fie exemplu de proastă administrare şi să-şi încalce propriile legi. Cheltuielile lui Justinian pentru război şi pentru marile lucrări erau enorme: abia solidariza prin ordonanțe cu contribuabilii zdrobiți de fisc, că prin următoarea ordonanță ordona agenților săi să aducă aur prin orice mijloc. Justinian vinde funcții, înființează taxe şi impozite noi, depreciază moneda. El redă funcționarilor responsabilitatea de a creşte impozitele, ceea ce deschide drumul către toate excesele până nu demult blamate atât de sever. Încă o dată funcționarul nu era altceva decât un perceptor neîndurător sau necinstit, iar contribuabilul, pentru a scăpa de biciul său, ajunge să îngroaşe rândurile clientelei acelor mari seniori pe care Justinian dorise să-i înlăture.[44]

Politica religioasă

Concepția sa de *imperiu roman*, precum şi politica sa occidentală, îl invită pe Justinian, cum era de aşteptat, spre o înțelegere cu papalitatea. Aceasta se întrevedea încă de la venirea pe tron a lui Justin, în 518: sub influența lui Justinian, împăratul se va împăca cu Roma şi pune capăt schismei de la Acațiu, acceptând condițiile papei.

În primii ani ai guvernării personale, în anii 527 şi 528, Justinian va redacta ordonanțele cele mai severe împotriva ereticilor, pe care îi scoate oarecum în afara legii şi în 529 va ordona închiderea universității din Atena, ultimul refugiu al păgânismului.

[44] Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 56-58.

În anul 533 este convocat la Constantinopol „pentru restabilirea unității" din cadrul Bisericii, între ortodocși, sprijiniți de Justinian, și monofiziți, sprijiniți de Theodora. Creșterea influenței monofizite în Asia Mică și la Constantinopol determină reacția papei Agapet, sprijinit și de împărat; după un nou conciliu la Constantinopol, organizat în 536, începe persecutarea monofiziților, care rezistă însă cu tenacitate în Orient, îndeosebi în Egipt, sprijiniți în secret de Theodora.

În lunile mai-iunie ale anului 553 are loc al cincilea conciliu ecumenic. Deschisă încă prin edictul imperial din 543, care încearcă să găsească un teren de împăcare între ortodocși și monofiziți, prin condamnarea scrierilor lui Theodor de Mopsuestia, Theodoret de Cyr și Ibas de Edessa, adepți ai nestorianismului, *disputa celor trei capitole* este reluată la noul conciliu ecumenic, convocat de împărat la Constantinopol, care confirmă condamnarea *celor trei capitole;* fără a-și atinge țelul propus, deciziile conciliului au sporit opoziția creștinilor din provinciile apusene ale imperiului față de Constantinopol, mărind dezordinea în stat.

Pe plan religios, încercarea lui Justinian de a împăca pe monofiziți cu ortodocșii s-a soldat cu un eșec total la al cincilea conciliu ecumenic din Constantinopol, sporind opoziția papalității și a populației catolice din Italia față de Constantinopol.

Între anii 543-550, episcopul de Edessa, Jacob Baradai, reușește să dea o organizare bisericii monofizite din Asia Mică, Siria și Egipt - denumită de la fondatorul ei *iacobită* -, al cărei șef devine Paul, patriarhul de Antiochia, în anul 550.[45]

---

[45] *Ibidem*, p. 59-61. Cuceririle în Occident au fost însoțite de persecuții împotriva arianilor și de numeroase dovezi de respect față de papalitate. În acest timp, Theodora nu era deloc orbită de mirajul Occidentului, precum împăratul: ea știa că imperiul este înainte de toate unul oriental și că forța sa era constituită de provinciile orientale. Ori acestea, mai ales Egiptul și Siria, cele mai bogate, erau monofizite ferme. Din rațiuni politice, cât și din convingere, Theodora servește de avocat monofiziților întreaga viață. Lămurit de ea, Justinian ia măsuri de toleranță în ceea ce-i privește pe aceștia, aduce la Constantinopol pe reprezentanții acestora și va urca pe tronul patriarhal în 535 un episcop experimentat în monofizism, Antim. Riposta papei Agapet nu s-a lăsat așteptată: îl destituie pe Antim, care va fi excomunicat în 536, prin conciliul de la Constantinopol împotriva monofiziților. O persecuție teribilă se abate asupra monofiziților până în Egipt.

Theodora își ia revanșa. În ciuda execuțiilor și a măsurilor celor mai dure, erezia continua să supraviețuiască, conducătorii fiind la Constantinopol în același palat cu împărăteasa. O propagandă înflăcărată, asupra căreia împăratul închide ochii, va reconstitui comunitățile dispersate în tot Orientul. Justinian merge până acolo încât condamnă în 543 conciliul *celor trei capitole*, textele ce consimțeau conciliul din Calcedonia, ceea ce însemna compromiterea acestui ultim conciliu. Iar pentru a obține de voie de nevoie, consimțământul papei Vigiliu, îl face să vină la Constantinopol, unde sub presiunea cererilor și amenințărilor, Justinian obține o declarație prin care erau confirmate deciziile *celor trei capitole*.

Civilizația iustiniană

Paul Lemerle caracterizează astfel civilizația bizantină: „Ar fi nedrept să uităm că Justinian a dat măreției un sens cu adevărat imperial, iar că acțiunile sale au fost atât de profunde la timpul lor, încât civilizația secolului al VI-lea, una din cele mai magnifice din istoria Bizanțului, să poarte numele de *iustiniană*. Personalitatea puternică, precum și acțiunea directă a împăratului se regăsesc nu numai în toate formele de manifestare a vieții spirituale, cât și în seria monumentelor admirabile care s-au conservat câte puțin peste tot în imperiu. În acest sens sunt edificatoare două exemple.

La Ravenna e de ajuns să menționăm bisericile San Vitale și San Apollinare, care au păstrat cele mai frumoase mozaicuri ale secolului al VI-lea. Întreaga maiestate și strălucire a curții imperiale sub Justinian trăiesc pentru noi, prin compozițiile magnifice de la San Vitale, care îi înfățișează pe împărat și pe împărăteasă în mijlocul marilor personalități de la curte.

La Constantinopol, creațiile lui Justinian sunt numeroase, dar este una ce rămâne aproape intactă până în zilele noastre și care a devenit un fel de simbol al întregii sale domnii: Sfânta Sofia. Bazilica inițială, cea a lui Constantin, fusese distrusă în 532, în timpul răscoalei *Nika*. Prin reconstrucția acesteia, Justinian hotărăște să i se dea proporții și o măreție niciodată atinse până atunci și să facă din noua biserică un fel de catedrală a imperiului. Face apel la doi arhitecți greci din Asia Mică, Anthemios din Tralles și Isidor din Milet, ce reușesc să pună pe un plan derivat din cel al bazilicii o cupolă ce nu măsura mai puțin de 38 m în diametru și care se ridica la 56 m de sol.

31 ?

Monofiziții păreau triumfători, însă în același an, 548, Theodora moare. În același timp, întregul Occident protesta împotriva slăbiciunii papei, papa însuși revenind asupra declarației sale. Justinian va utiliza forța față de Vigile și condamnă printr-un nou conciliu textele deja condamnate prin *cele trei capitole*, pretinzând aplicarea forțată a deciziilor; nu reușește decât să provoace în Occident o schismă între cei ce se raliaseră vederilor împăratului și opozanți, fără ca astfel să se dea satisfacție în Orient cerințelor monofiziților.

Eșecul a fost complet, principala cauză fiind o dată în plus politica occidentală. Aceasta lăsase imperiul fără apărare în fața dușmanului ce ataca Orientul. Aceeași politică epuizase finanțele, ducând și reforma administrativă spre eșec. Tot aceasta răpește Orientului creștin ultima ocazie a unei unități religioase, de care ar fi fost atât de mare nevoie un secol mai târziu, în fața invaziei arabe. Unul din noile aspecte, dintre cele mai importante și din punct de vedere social, este *dezvoltarea monahismului*, pe care Justinian și Theodora îl favorizează care mai de care, din admirație sinceră pentru solitarii din Egipt și Palestina. Aceasta va rămâme una din trăsăturile permanente ale statului bizantin, iar pericolele nu întârzie să apară. Acești călugări au prea multă libertate, prea multe funcții în viața politică, până la curte. Ei sunt prea numeroși și tot atâția recruți se sustrag recrutării și acumulează averi imense obținute mai ales din donații; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 108-109; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 29, 32-33.

Împăratul va consacra sume imense decorațiilor, sculpturilor, pavajelor, placajelor din marmură, precum și mozaicurilor. Se spune că în ziua inaugurării oficiale, 25 decembrie 537, care marchează de altfel apogeul domniei sale, Justinian intra în noua biserică extrem de entuziast și striga, făcând aluzie la Marele Templu din Ierusalim: *«Te-am învins, Solomon!»*. Întregul Ev Mediu numește bazilica *«Marea Biserică»*, nume care este de ajuns pentru a o distinge de celelalte. Ea este capodopera și în același timp sinteza acestei arte imperiale, desăvârșită în secolul VI, și care îmbină armonios creștinismul cu elementele împrumutate de la Roma, Grecia sau din Orient. Dacă Justinian s-a înșelat adesea, chiar dacă într-un fel întreaga sa domnie a fost o lungă greșeală, trebuie să recunoaștem că, în orice caz, nu a fost lipsit de măreție: de la Justinian datează civilizația bizantină".[46]

---

[46] Idem, *La civilisation justinienne*, p. 61-63: "Il serait injuste d'oublier que Justinien eut en effet un sens vraiment impérial de la grandeur, et que son action sur son temps fut assez profonde pour que la civilisation du VIe siècle, une de plus brillantes de l'histoire de Byzance, porte à juste titre le nom de *justinienne*. C'est la personnalité puissante, l'action directe de l'empereur, qu'on retrouve non seulement dans toutes les manifestations de la vie spirituelle, mais dans la série des monuments admirables qui nous ont été conservés un peu partout dans l'empire. Je n'en prendrai que deux exemples.

À Ravenne, il suffira de mentionner les églises de Saint-Vital et de Saint-Apollinaire, où sont conserves les plus belles mosaïques du VIe siècle. Toute la majesté et tout l'éclat de la cour impériale sous Justinien sont vivants pour nous dans les magnifiques compositions de Saint-Vital, qui montrent l'empereur et l'impératrice au milieu des grands personnages de la cour.

A Constantinople, les créations de Justinien furent nombreuses, mais il en est une qui a survécu presque intacte jusqu'à nos jours, et qui este devenue comme le symbole de ce règne tout entier: Sainte Sophie. La basilique primitive, celle de Constantin, avait été détruite en 532 au cours de la sédition *Nika*. Justinien résolut, en la reconstruisant, de lui donner des proportions et une magnificence jusque-là jamais atteintes, et de faire de la nouvelle église comme la cathédrale de l'empire. Il fit appel à deux architectes grecs d'Asie Mineure, Anthemios de Tralles et Isidore de Milet: ils réussirent à poser, sur un plan dérivé de celui de la basilique, une coupole qui ne mesure pas moins de 38 m de la diamètre, et qui s'élève à 56 m au-dessus du sol. L'empereur consacra des sommes énormes à la décoration, aux sculptures, aux pavements et aux revêtements de marbre, aux mosaïques. On dit que le jour de l'innauguration solennelle, le 25 décembre 537, qui marque comme l'apogée du règne, Justinien entrant dans l'église neuve fut saisi d'enthousiasme et s'écria, faisant allusion au grand Temple de Jérusalem: «Je t'ai vaincu, Solomon!». Tout le moyen âge se plut à donner à la basilique le nom de *Grande Eglise*, qui suffisait à la distinguer entre toutes. Elle est le chef-d'œuvre, en même temps que la synthèse, de cet *art d'empire* qui achève de se constituer au VIe siècle, et qui concilie harmonieusement les éléments empruntés à Rome, à la Grèce, à l'Orient, au christianisme. Si Justinien s'est souvent trompé, si même, en un sens, son règne tout entier a été une longue erreur sur les destinées de l'empire, il faut reconnaître qu'en tout cas il ne fut pas sans grandeur: c'est de Justinien qu'il convient de dater la civilisation proprement byzantine".

Politica externă

În politica externă, provinciile occidentale periferice, Britania şi Gallia, au fost definitiv abandonate, efortul lui Justinian concentrându-se asupra teritoriile din jurul Mediteranei, al cărei bazin redevine axa activităţilor economice ale negustorilor orientali. Prima etapă a „recuceririi" a fost plină de promisiuni: după o campanie strălucită, Belizarie ocupă în numai câteva săptămâni regatul vandal din Africa.[47]

---

[47] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 100-104; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance. La politique étrangère*, p. 49-53. Cunoaştem deja ideea determinantă: refacerea Imperiului roman. Marile etape sunt clare. Pentru a avea libertate de mişcare în vest, Justinian tranşează din timpul războiul persan. Apoi recucereşte Africa, ce se afla sub stăpânire vandală, Italia stăpânită de ostrogoţi şi o parte a Spaniei vizigote. Dacă nu atingea nicăieri fostele hotare ale Romei, izbutise cel puţin să facă din Mediterana un lac roman. Numai că Orientul se trezeşte: reizbucneşte războiul cu perşii, apoi urmează invaziile hunilor şi slavilor, care ameninţau imperiul. Slăbit, Justinian nu mai este ofensiv, optează pentru plata tributului. El se limitează la a-i ţine la distanţă pe barbari, printr-o diplomaţie abilă şi printr-un sistem elevat de fortificaţii, transformând imperiul într-o *"vastă tabără întărită"*.

Cuceriri în Occident. În afară de chestiunea germanică, imperiul nu a ştiut să o rezolve şi pe cea persană. Imensul efort al lui Traian fusese în van. Iulian pierise în luptă, iar succesorul său a abandonat malul stâng al Tigrului. Campania condusă în 527 până în 531 de unul dintre cei mai buni generali ai lui Justinian, Belizarie, nu a fost decisivă. Nevoit să termine lupta, Iulian încheie în 532 *"o pace eternă"*, în ciuda condiţiilor foarte grele, cu noul rege Chosroes. Aceasta nu putea fi mai mult de un armistiţiu. Astfel Justinian se putea îndrepta spre vest. Dorită în egală măsură de populaţia romană, cât şi de cea ortodoxă, care suportau cu greu dominaţia barbarilor arieni, recucerirea Occidentului începe din regatul vandal al lui Genseric, în Africa, în 531. Măreaţa campanie deschisă în 533 de Belizarie îl va constrânge pe Gelimer să capituleze în 534. Trebuie spus însă că printre cauzele acestei victorii au stat şi revoltele berbere: succesorul lui Belizarie în Africa, Solomon, a fost învins şi ucis. Ordinea a fost restabilită definitiv în 548 de către Ioan Troglita. Cu excepţia părţii occidentale a Marocului, Africa de Nord era din nou romană.

Campania împotriva ostrogoţilor a fost mai dificilă şi mai lungă. De asemenea, aceasta va începe după victoria africană, în 535. Pretextul l-a constituit asasinarea fiicei lui Theoderic cel Mare, care era în acelaşi timp şi succesoarea sa, de către soţul ei, Theodat. Începuturile au fost magnifice: pornind din Dalmaţia, Belizarie cucereşte Sicilia, Neapole, Roma şi capitala ostrogoţilor, Ravenna. În 540 el îl va aduce pe regele ostrogot Vitiges, în capitivitate, de la Constantinopol, la picioarele lui Justinian. Dar totul este readus în discuţie de rezistenţa energică a unui nou rege got, Totila. În fruntea unei armate insuficiente, Belizarie a fost înfrânt. Succesorul său, Narses, a avut o soartă mai fericită şi, după o campanie lungă şi abilă, va repurta o victorie decisivă în 552. În fine, din 550 până în 554, o serie de intervenţii fericite împotriva vizigoţilor, îi permit lui Justinian să recucerească sud-estul Spaniei. Împăratul ia numeroase măsuri destinate redării teritoriilor recuperate a fostei organizări, ele fiind împărţite în două prefecturi de pretoriu, Italia şi Africa. Însă el nu a reuşit decât în parte să-şi îndeplinească proiectele. Africa occidentală, trei sferturi din Spania, întreaga Gallie înţeleg planurile Provinciei, Noricum, nu şi Retia. Teritoriile recucerite erau într-o stare economică deplorabilă. Forţele militare erau insuficiente. La frontiere, barbarii respinşi, însă nu distruşi, aşteptau ameninţător.

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI
ISTORIE

În anii 533-534 se desfăşura războiul pentru *recucerirea Africii romane*. În fruntea unei armate de 15.000 de soldaţi, aduşi pe 500 de vase, Belizarie debarcă în apropiere de Cartagina, în septembrie 533, zdrobeşte pe regele vandal Gelimer la *Decimum* şi intră în Cartagina la 15 septembrie; încercarea disperată a lui Gelimer de a-l alunga pe Belizarie este zdrobită la *Tricamarum* (în decembrie) şi câteva luni mai târziu regele vandal se predă cu întreaga familie (în martie 534), pentru a figura în cortegiul triumfal al învingătorului la revenirea în Constantinopol. Justinian îşi ia calificativele de *Vandalicus* şi *Africanus*. Teritoriul cucerit, limitat la Byzacene şi Africa Proconsulară, este constituit într-o prefectură de pretoriu (în 534), restul teritoriului vechii Africi romane rămânând sub controlul berberilor.

În anul 539, după o serie de răscoale ale berberilor, Africa bizantină este pacificată definitiv după ce a fost construit un *limes* în faţa berberilor, rămaşi în continuare nesupuşi.

Mult mai lung şi mai dificil a fost pasul următor: cucerirea Italiei ostrogote. Între anii 535-555 are loc războiul pentru *„recucerirea" Italiei*. Pretextul războiului este furnizat de luptele interne din regatul ostrogot, unde,

---

Ameninţări în Orient. Rezultatele indecise şi fragile nu au costat puţin imperiul. Acest fapt se vede foarte bine când Chosroes, profitând de faptul că Justinian era epuizat după acţiunile din Occident, va denunţa *"pacea eternă"* din 532: perşii au fost o lungă perioadă victorioşi, în ciuda eforturilor lui Belizarie, şi şi-au deschis drum până la Mediterana, pustiind Siria (Antiohia fusese distrusă în 540). Cu preţul a două mii de livre de aur pe an, Justinian va cumpăra de mai multe ori un armistiţiu. Pacea a fost în cele din urmă semnată în 562 şi, pentru 50 de ani, Justinian se va angaja să plătească perşilor un tribut foarte mare şi să nu mai facă deloc propagandă creştină pe teritoriile lor. Cel puţin perşii abandonează un teritoriu ce fusese îndelung disputat de romani, Lazicum sau Ţara Lazilor, pe ţărmul oriental al Portului Graid: deci perşii nu se menţin nici în Mediterana şi nici în Marea Neagră, unde de asemenea prezenţa lor era periculoasă pentru Bizanţ. Însă ameninţarea reapare şi la frontiera dunăreană, de la huni şi slavi. Hunii prinseseră obiceiul de a trece periodic Dunărea, răspândindu-se în Tracia şi apoi coborând spre Grecia în scop de jaf, sau se îndreptau spre est, spre Constantinopol. Întotdeauna acţiunile lor se terminau la frontiere, însă oricum, raziile acestea epuizau provinciile.

Slavii însă provocau şi mai multă nelinişte. Este posibil ca bandele să-şi fi creat unele căi de acces în imperiu, încă din timpul lui Anastasios, dar primejdia slavă, de acum înaite inseparabilă de istoria Bizanţului, se manifestă în întreaga sa gravitate în timpul lui Justinian. Obiectivul mai mult sau mai puţin intenţionat al slavilor era de a obţine o ieşire la Mediterana. Oraşul pe care îl aleg în cele din urmă a fost Thessalonic, care în timpul lui Justinian era pe cale de a deveni a doua cetate din imperiu. Aproape în fiecare an bandele slave traversau Dunărea şi intrau mai mult sau mai puţin adânc în teritoriul bizantin. Slavii ajung în Grecia până în Peloponez, iar în Tracia, până la periferiile Bizanţului; în vest, ajung până la Adriatica. Bandele lor au fost întotdeauna oprite de generalii bizantini, dar niciodată zdrobite: astfel ele apăreau anul următor şi mai numeroase. Epoca lui Justinian "pune bazele problemei slave în Balcani"; A.A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, I, p. 224; O. Tafrali, *Thessalonique des origines au XIV-e siècle*, Paris, 1919, p. 101-108; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 29-34.

după moartea lui Athanaric, puterea este preluată de mama sa, Amalasuntha, fiica marelui rege Theoderic, care este obligată să împartă puterea cu Theodat, vărul său, cu care se şi căsătoreşte; Amalasuntha, aflată în fruntea grupării proromane, este îndepărtată de Theodat şi asasinată în anul 535, oferind pretext lui Justinian să intervină în Italia ca răzbunător al fiicei lui Theoderic. Războiul, îndelungat şi epuizant de ambele părţi, cunoaşte trei faze: 1) *535-540*, fază ofensivă pentru bizantini, care cuceresc la capătul ei întreaga peninsulă; 2) *542-550* - sub conducerea energicului Totila, ostrogoţii eliberează Italia, provocând imperiului grele înfrângeri; 3) *552-555*, noua fază ofensivă a bizantinilor, care zdrobesc definitiv puterea ostrogoţilor şi recuceresc Italia, pentru scurt timp.

Între 535-540 se derula prima fază a războiului cu ostrogoţii. În timp ce Mundus atacă Dalmaţia şi cucereşte Salona, Belizarie debarcă în Sicilia şi-i alungă pe ostrogoţi, în iarna anului 535. În anul următor, Belizarie trece Messina, ocupă Napoli şi înaintează spre Roma. Între timp, Theodat este asasinat şi rege ostrogot devine Vitiges, un soldat de origine modestă, care nu-l poate împiedica pe Belizarie să ocupe Roma la 10 decembrie 536. Strategul bizantin este asediat la rându-i de Vitiges în Roma mai bine de un an şi numai foametea obligă pe ostrogoţi să ridice asediul, în martie 538, şi să se retragă spre nord, refugiindu-se în Ravenna. După o înverşunată rezistenţă, Vitiges se predă lui Belizarie şi este trimis la Constantinopol în mai 540. Întreaga Peninsulă Italică pică în mâinile bizantinilor. Justinian îşi ia calificativul de *Gothicus*.

Faza a doua a războiului cu ostrogoţii are loc între anii 542-550. Sub conducerea noului lor rege, Totila *(Badvilax)*, ostrogoţii se răscoală contra imperiului şi zdrobesc forţele romano-bizantine lângă Faenza, recucerind întregul nord al Italiei. Noua victorie de la Mugillo îi aduce lui Totila controlul asupra centrului peninsulei, după care ocupă şi sudul, o dată cu căderea oraşului Napoli în anul 543. Regele ostrogot se sprijină pe colonii şi sclavii romani, pe care i-a eliberat de sub dependenţa de stăpânii lor. Revenit în Italia, Belizarie nu-l poate împiedica pe regele ostrogot să ocupe Roma în luna decembrie 546 şi Sicilia între anii 549-550, după ce şi-a construit o flotă proprie.

În *faza a treia* a războiului cu ostrogoţii, dintre anii 552-555, Justinian trimite o mare armată (20.000 de oameni) şi înaintează pe Via Flaminia şi întâlneşte la *Tadinae* (Gualdo Tadino) pe Totila, care este înfrânt şi cade în luptă în primăvara anului 552. Învingătorul înainta spre sud şi întâlneşte pe noul rege ostrogot, Teias, la *Mons Lactarius*, la poalele Vezuviului, pe care-l zdrobeşte şi-l ucide în luptă în 553. Narses nimiceşte lângă Capua bandele france şi alamane venite în peninsulă în ajutorul ostrogoţilor în toamna anului 554. Ultimele rămăşiţe ale ostrogoţilor, care se predau învingătorului în 555, sunt înrolate în armata bizantină şi trimise să lupte în Orient.

În anul 554 esre redactată *Pragmatica Sancțiune*, document prin care Justinian reorganizează teritoriul Italiei recucerite, ilustrând caracterul anacronic al „recuceririi" justiniane nu numai prin încercarea de restaurare a organizării politice romane de caracter universal, incompatibilă cu noua evoluție a structurilor social-economice şi politice din secolul VI, dar şi prin restabilirea în Italia a ordinii sociale sclavagiste, grav atinsă de stăpânirea ostrogotă şi îndeosebi de reformele sociale ale lui Totila. Între alte măsuri, *Pragmatica Sancțiune* prevedea reîntoarcerea colonilor şi sclavilor, eliberați de regele ostrogot, la vechii lor stăpâni.

În Orient, războiul dintre anii 540-545 începe cu campania lui Chosroes I, care reia ostilitățile împotriva imperiului, pătrunde în Siria şi ocupă Antiochia în anul 540, iar apoi stabileşte controlul în Lazicum şi Iberia în 541. În ciuda opoziției celor mai valoroşi generali imperiali, Belizarie şi Germanos, regele persan devastează în anii următori Armenia şi Mesopotamia romană. Succesele lui Belizarie pe Tigru obligă pe Chosroes I să accepte ofertele bizantine şi astfel se încheie un armistițiu între cele două părți în anul 545, reînnoit apoi de două ori, în 551 şi în 557, în urma căruia imperiul acceptă plata tributului către perşi (2000 de livre aur).

Regatul sasanid reia atacurile asupra provinciilor bizantine şi Justinian este obligat să încheie o pace pe 50 de ani cu Chosroes I, în 562, şi să-i plătească un imens tribut. În anul 554 bizantinii cuceresc şi sud-estul Spaniei vizigote, ocupând sud-estul Peninsulei Iberice cu oraşele Cordoba, Sevilla, Cartagena şi Malaga, care rămân sub stăpânirea imperială.

În ciuda caracterului ei spectaculos, *„recucerirea" iustinianee* era în vădită contradicție cu transformările social-economice din lumea mediteraneană, de unde fragilitatea şi consecințele ei fuseseră importante pentru evoluția imperiului în perioada următoare.

Politica de restaurare a imperiului universal este responsabilă, în mare măsură, pentru bilanțul negativ al guvernării lui Justinian: ea a ruinat finanțele statului şi pe contribuabili, lăsând granițele fără apărare în fața gravelor primejdii externe, a contribuit la eşecul politicii de uniune religioasă şi a compromis încercarea de reformare administrativă a statului.

Succesorii lui Justinian

Succesorii împăratului Justinian, animați de bune intenții şi, unii dintre ei, chiar de personalitate, cum este cazul împăratului Maur ciu, nu au **dispus de mijloacele materiale pentru a face față presiunii externe. Justin al** II-lea (565-578), **Tiberiu al II-lea** (578-582), **Mauriciu** (582-602) şi **Phocas** (602-610) au promovat, pe plan intern, o politică de uşurare a sarcinilor fiscale, de

economii, de refacere a armatei şi de reorganizare a administraţiei.[48]

Domnia lui Justin al II-lea înregistrează o reacţie pozitivă, faţă de guvernarea din ultimii ani ai marelui său înaintaş. Pe plan intern reface armata, uşurează obligaţiile fiscale ale supuşilor, iar pe plan extern încetează plata imenselor subsidii date vecinilor, subsidii care se ridicau la peste 3.000 de livre aur (peste 200.000 de nomisme).

Domnia împăratului Tiberiu al II-lea compromite situaţia financiară a imperiului, foarte bună până la sfârşitul guvernării înaintaşului său, datorită donaţiilor generoase către supuşi, prin care îşi dobândeşte însă o imensă popularitate.

Domnia lui Mauricios (**Mauriciu**) ocupă un loc însemnat în procesul de trecere de la imperiul romano-bizantin la cel bizantin. Personalitate de prim plan a istoriei bizantine, Mauriciu este un general eminent, bun administrator, care se face însă impopular printr-o politică de economii ce avea să provoace căderea sa. Organizează la începutul guvernării sale exarhatele Ravennei şi Africii de Nord, în care întreaga putere, civilă şi militară, este concentrată în mâna exarhului, anunţând astfel noua ordine a themelor din secolele următoare, iar politica externă este activă la toate graniţele, cu rezultate pozitive.

---

[48] Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 34-40; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance. Les successeurs de Justinien*, p. 63-64. În ceea ce priveşte politica internă, la urmaşii lui Justinian se observă abandonarea politicii occidentale şi Italia, aproape în întregime cucerită de un nou popor: lombarzii. Roma, abandonată, nu va găsi ajutor decât la papa Grigorie cel Mare. Pentru a salva ce încă mai putea fi salvat, exarhatul din Cartagina, unde puterile civile şi militare fuseseră reunite în mâinile aceluiaşi personaj, *exarhul*. În Orient, războiul reizbucneşte la frontiera cu perşii şi la frontiera dunăreană. Războiul cu perşii, dezastruos pentru imperiu sub Justin, se termină în timpul lui Mauriciu, printr-un tratat avantajos pentru Bizanţ, confictul va fi însă reluat sub Phokas. Cât priveşte frontiera dunăreană, era constant violată de bandele slave, ajutate de o populaţie turcă, se pare avarii. Slavii atacă fără succes Thessalonicul, pustiesc întreg ţinutul şi coboară până în Peloponez; fără îndoială, unii se stabilesc aici, fapt ce a determinat celebra teorie excesivă a lui Fallmerayer, după care întreaga Grecie fusese "slavizată" la începutul secolului VI, începutul secolului VII. Administraţia internă rămâne dominată de problema financiară, pe care nici un împărat nu reuşeşte s-o rezolve. De altfel, moartea lui Justinian fusese urmată de o reacţie violentă împotriva absolutismului imperial la Constantinopol, unde grupurile de răzvrătiţi tulburau oraşul, în provinciile unde nobilimea pământeană era agitată. Din punct de vedere religios, o opoziţie semnificativă izbucneşte între papa Grigorie cel Mare şi patriarhul de Constantinopol, Ioan cel Tânăr, fiindcă acesta din urmă pretindea titlul de patriarh ecumenic. Acest conflict se va term ina prin domnia scandaloasă a lui Phokas, ofiţer subaltern, adus la tron printr-o mişcare populară şi militară. Phokas conduce ca tiran crud şi incapabil: nu a reuşit să împiedice armatele persane să ajungă în apropierea Constantinopolului. Când fiul exarhului din Cartagina, Herakleios, va apărea cu o mică flotă în 610, sub zidurile capitalei, acelaşi popor ce-l făcuse împărat pe Phokas îl trimite şi la moarte, oferindu-i tronul lui Herakleios.

Refuzul lui Justin al II-lea de a continua plata tributului reaprinde conflictul bizantino-persan (572) şi, după lupte epuizante, Mauriciu reuşeşte să zdrobească forţele sasanide, în războiul purtat între anii 583-591, după care încheie o pace favorabilă imperiului în 591.

Problemele externe depăşeau forţele imperiului. La numai trei ani de la moartea acestuia, Italia nordică şi o mare parte a Italiei centrale cădeau sub dominaţia longobardă. Puţin mai târziu, cea mai mare parte a posesiunilor bizantine din Spania era recucerită de vizigoţi, compromiţând astfel rezultatele politicii lui Justinian.

Mult mai gravă era situaţia în Balcani şi în Orient, deteriorată încă în timpul lui Justinian, care a lăsat fără apărare aceste graniţe pentru a-şi concentra toate forţele în Occident. Încă de la începutul secolului al VI-lea, slavii şi-au făcut apariţia la Dunăre, de unde au pătruns în imperiu, pustiind provinciile sale balcanice. Incursiunile slave devin şi mai primejdioase către anul 560, când aceştia intră în alianţă cu avarii, sosiţi în regiunea Pannoniei, unde aveau să pună bazele, pentru două veacuri, ale unui vast hanat.

În anii 586-587, o coaliţie avaro-slavă invadează provinciile europene ale imperiului. În timp ce slavii asediază Thessalonicul (586), Baian pradă Moesia şi Tracia, ajungând până lângă Constantinopol; zdrobiţi însă lângă Adrianopol, avarii evacuează în grabă teritoriul imperiului. Cu prilejul unei retrageri a forţelor romano-bizantine, comandate de Comentiolus, în cursul unui marş de noapte un soldat rosteşte, potrivit lui Theophanes Confesorul, cuvintele *„Torna, torna, fratre"*, considerate de specialişti fie ca „cea mai veche urmă de limbă străromână".[49]

Avarii şi slavii pătrund în imperiu, pradă principalele metropole dunărene, asediază Thessalonicul şi ameninţă Constantinopolul. Numai politica energică a lui Mauriciu reuşeşte să respingă atacurile slavo-avare la nord de Dunăre şi să consolideze apărarea imperiului pe linia fluviului.

Slavii se aşează în masă în provinciile balcanice ale imperiului, schimbând structura etnică a Peninsulei Balcanice. În Orient, perşii ocupă Mesopotamia romană şi pustiesc Siria, Palestina şi Asia Mică, ajungând până la ţărmul micrasiatic al Bosforului.

Dar rezultatele guvernării lui Mauriciu sunt anulate de răscoala armatei de la Dunăre, care, cu concursul populaţiei din Constantinopol, ocupă capitala şi-l proclamă împărat pe centurionul Phokas. Domnia acestuia (602-610) coincide, pe plan intern, cu un regim de teroare, a cărui victimă este, mai cu seamă, aristocraţia senatorială şi, pe plan extern, cu prăbuşirea graniţei dunărene şi a celei orientale.

Pe plan religios, dezlănţuie persecuţii împotriva monofiziţilor şi a

[49] *Ibidem*, p. 36-37.

evreilor din provinciile orientale, persecuții care pregătesc terenul pentru succesul noii ofensive persane. În Balcani, granița dunăreană se prăbușește în fața invaziei slavo-avare.

De asemenea, Phokas, care promovează o politică favorabilă față de Roma de-a lungul întregii sale domnii, recunoaște papei întâietatea în Biserica creștină și-l obligă pe patriarh să renunțe la epitetul de *ecumenic*.

În anul 609, *dema verzilor* trece de partea opoziției și duce lupta împotriva *demei albaștrilor*, susținători ai lui Phokas, grăbind prăbușirea regimului de teroare al acestuia.

În 610, Herakleios, exarhul Cartaginei, se răscoală împotriva regimului lui Phokas și, la cererea aristocrației constantinopolitane, trimite pe fiul său Herakleios asupra capitalei. Acesta, după ce ocupă Alexandria și insulele Arhipelagului, apare în fața zidurilor Constantinopolului, unde intră cu ajutorul demei verzilor, care se răscoală contra lui Phokas. Imperiul este salvat de răscoala populară care îl răstoarnă pe Phokas și-l aduce la putere pe Herakleios, fiul exarhului Cartaginei, iar învingătorul este proclamat și încoronat împărat în Sfânta Sofia.

Cu acest moment se încheie perioada romano-bizantină din istoria imperiului.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL IV

IMPERIUL GREC MEDIEVAL
(610-1081)

Caracteristici generale

Cele aproape cinci secole care despart domnia lui Herakleios de dinastia Comnenilor (Comnenos) formează perioada clasică a istoriei Imperiului bizantin. Teritorial, prin pierderea Egiptului, Siriei, Palestinei şi Africii de Nord, importante provincii ale lumii romane, imperiul păstrează Asia Mică, care prezenta o mare coeziune pe plan geografic, economic, social, etnic şi religios, având o structură socială şi economică aparte, dominată de platouri, forma avanpostul natural al Constantinopolului. Pe plan etnic imperiul pierde populaţiile orientale de origine semitică, care nu au fost deplin elenizate şi pe traco-romanii din Balcani, dobândind însă pentru prima dată o mare uniformitate etnică, majoritatea populaţiei fiind formată din greci sau elemente alogene într-o fază avansată de elenizare. Totodată, prin pierderea provinciilor orientale, locuite de grupuri dizidente, în primul rând de monofiziţi, ortodoxia devine singurul cult profesat, fapt ce conferă unitate statului bizantin şi pe teren religios. Asia Mică şi bazinul pontic, asupra căruia Constantinopolul exercită un control strict, iau Egiptului locul de grânar al metropolei bizantine.

Cea mai profundă transformare se petrece însă în structura societăţii bizantine, unde marea proprietate funciară şi munca sclavagistă pierd în secolul VII vechea lor greutate, în timp ce mica proprietate ţărănească liberă devine baza socială a statului bizantin. Dar procesele dizolvante din sânul comunităţii rurale libere, grăbite şi de politica fiscală a autorităţilor imperiale, aveau, începând din secolele VIII-IX, să pregătească terenul pentru aservirea treptată a ţărănimii de către aristocraţia bizantină în curs de feudalizare, subminând baza socială a statului. Pe această structură socială, proprie perioadei clasice a istoriei bizantine, se sprijină şi noua ordine administrativă, a cărei celulă de bază este ***thema***. Acestor mutaţii de pe plan social şi administrativ i-au datorat salvarea în faţa ameninţării arabe, statul bizantin şi civilizaţia europeană.

Transformările economice, sociale, administrative, etnice şi religioase au sfârşit prin a regenera organismul statului bizantin, apt să facă faţă cu succes gravelor probleme cu care era confruntat pe plan extern. Într-o primă etapă (630-843), imperiul se găseşte în defensivă, la aproape toate graniţele; numai în Macedonia şi Grecia continentală urmaşii lui Herakleios şi împăraţii Isaurieni reuşesc să limiteze treptat autonomia comunităţilor slave şi să pregătească terenul pentru asimilarea lor. În următoarele două secole (843-1025), imperiul trece la o puternică ofensivă pe toate fronturile, ce culminează cu perioada împăraţilor-soldaţi de la cumpăna secolelor X-XI, care aduce statul bizantin la întinderea sa maximă din perioada clasică. Dar transformările din structura societăţii şi marele efort material la care imperiul a fost supus sub ultimii împăraţi Macedoneni provoacă criza secolului al XI-lea, care marchează sfârşitul carierei de putere a universală a Imperiului bizantin.

Pe plan cultural, secolele VII-XI prezintă două etape distincte. Prima, cuprinsă între secolul VII şi mijlocul secolului IX, se caracterizează prin declin cultural. Literatura acestei etape este profund religioasă; literatura profană reţine numele lui Georgios Pisides şi al poetei Casia. În artă, iconoclasmul proscrie scenele religioase figurative. A doua etapă, cuprinsă între mijlocul secolului IX şi secolul XI, este o perioadă de mare dezvoltare culturală, ce atinge apogeul în secolul XI. *"Primul umanism bizantin"* reprezintă în literatură o reîntoarcere la valorile culturii clasice, efort prelungit şi în plan artistic, unde *"renaşterea macedoneană"* aduce importante contribuţii în arhitectură şi în pictura monumentală[1].

Dezvoltarea social-economică

În noul cadru teritorial, redus la Asia Mică şi, în Europa, la Constantinopol şi Thessalonic, imperiul a reuşit să-şi găsească echilibrul prin deplasarea centrului de greutate al vieţii economice din oraşele orientale în provinciile agricole micrasiatice; procesul de ruralizare a societăţii a constituit, astfel, răspunsul statului bizantin la noile condiţii în care era obligat să-şi ducă existenţa.

Asia Mică, transformată în grânarul Constantinopolului, cunoaşte o dezvoltare agricolă şi devine principalul factor de stabilitate în viaţa economică a statului. Dar această transformare din economia bizantină a avut corespondent în planul social o schimbare profundă: după ce în secolul lui Justinian marea proprietate exercita o supremaţie necontestată, puţinele

[1] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 117-310; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 75-98; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 41-42.

surse ale perioadei următoare oferă un tablou total diferit al statului bizantin, în care mica proprietate țărănească liberă ocupă un loc eminent. Noua realitate socială din lumea bizantină este rezultatul amputărilor teritoriale suferite de imperiu în secolul al VII-lea, ce-i lăsau Constantinopolului tocmai regiunile în care marea proprietate nu deținea greutatea pe care aceasta o avea în celelalte provincii imperiale, dar și al dificultăților întâmpinate de aristocrația funciară de a se adapta noilor condiții economice și politice din secolul al VII-lea, dominat de un climat de insecuritate provocat de invaziile străine. La acestea aveau să se asocieze efectele politicii puterii imperiale, deplin conștientă de interesele ei fiscale și militare, de protejare a micii proprietăți țărănești libere de pe platourile anatoliene și din Balcani și de revitalizare a ei prin masive colonizări de populații orientale și slave. Noua celulă a vieții agricole bizantine devine comunitatea rurală (*chôrion*), în care țăranul deține în proprietate deplină și ereditară lotul de pământ pe care-l lucrează și, în devălmășie cu ceilalți membri ai comunității, pășunile, pădurile și întregul pământ necultivat. Comunitatea rurală forma o unitate fiscală și administrativă: membrii ei erau solidar responsabili la plata impozitelor și la distribuirea periodică a loturilor abandonate de stăpânii lor. Această nouă realitate socială apare în legea rurală *(nomos geôrgikos)*, elaborată de Justinian al II-lea.

Dar vechea clasă aristocratică nu dispărea, ea fiind menționată în Paphlagonia și pe coasta Pontului. În secolele VIII și IX apare o nouă clasă de proprietari funciari, menționați în izvoarele vremii sub numele de *"puternici"* (*dinatoi)*, formată din membrii aristocrației militare și ai clerului înalt; primii, prevalându-se de înaltele comandamente militare și administrative pe care le exercită în provincie, pun stăpânire pe imense fonduri funciare, ultimii, beneficiari ai numeroaselor donații făcute de particulari și de stat ca și ai unor imunități întinse, cu care erau înzestrați de către autoritatea centrală, care au un rol important în procesul de feudalizare al societății bizantine; proces cu o evoluție lentă și trăsături specifice determinate de viața urbană relativ intensă din imperiu și de structurile centralizate de stat, tot atâția factori de frână ai acestui proces. În secolul al X-lea, creșterea puterii lor economice și politice amenință stabilitatea statului, fapt ce a determinat riposta împăraților Macedoneni.

Viața urbană înregistrează în această perioadă în Imperiul bizantin un declin evident în secolele VII-VIII, fără a cunoaște, însă, eclipsa totală din Occident. Acest declin se manifestă prin scăderea considerabilă în intensitate a schimburilor, rarefierea monedei pe piață, transferul activităților populației de la orașe din meșteșuguri și comerț în agricultură și în reducerea numărului populației urbane. Vechile orașe – mai degrabă centre militare și administrative decât economice – se înconjoară de ziduri

puternice; ele sunt desemnate în izvoarele vremii prin termenul de *castra* ("fortărețe"), care sfârşeşte prin a defini în greaca bizantină "oraş" şi a-l înlocui pe cel de *polis*, rezervat exclusiv Constantinopolului. După înfrângerile arabilor sub zidurile capitalei imperiale, flotele bizantine continuă cursele pe mare dar ele nu mai depăşesc **Sicilia** şi **Italia**. Arabii monopolizează comerțul în Mediterana şi bizantinii sunt obligați să se retragă în Marea Egee şi, mai cu seamă, în bazinul pontic. Traficul din Pont dobândeşte, astfel, o importanță capitală pentru aprovizionarea Constantinopolului şi pentru legăturile negustorilor bizantini cu marile piețe internaționale din statul chazar, fapt ce explică instituirea de către imperiu a unui monopol strict asupra comerțului pontic, menținut până la 1204.

La mijlocul secolului al IX-lea se produce o revigorare a schimburilor comerciale, care stă la baza dezvoltării vieții economice din Mediterana, în secolul al X-lea, la care participă şi Bizanțul. Fenomenul coincide cu lărgirea considerabilă a spațiului geografic bizantin, o dată cu revenirea negustorilor greci la Marea Adriatică şi cu restabilirea *thalassocrației imperiale* în Marea Mediterană orientală şi centrală, în urma recuceririi insulelor mediteraneene şi cu reluarea în stăpânire a drumurilor comerciale din Mesopotamia superioară şi din Balcani – dar şi cu reînviorarea vieții urbane bizantine, care în secolul al X-lea cunoaşte ultima sa mare perioadă de înflorire.

Documentele epocii, şi în special "*Cartea eparchului*" din secolul al X-lea, dau informații prețioase asupra vieții economice din Constantinopol. Documentul enumeră principalele corporații din capitală, aflate sub un control sever al eparchului, care numeşte patronii, controlează cantitatea şi calitatea mărfurilor cumpărate, fixează prețul de cumpărare şi vânzare, limitează exporturile. O atenție sporită manifestă eparchul față de aprovizionarea oraşului. În cadrul legislației economice statul acordă inițiativei particulare un loc mai larg de manifestare, chiar în cazul țesăturilor de mătase şi al obiectelor din metale prețioase. Chiar dacă sclavia se mai păstrează încă, mâna de lucru din manufacturile de stat şi particulare era recrutată din rândurile populației libere urbane. Meşteşugarul nu mai este legat de profesiunea sa, intrarea lui în corporație făcându-se în urma unui examen de aptitudini.

Activitatea comercială se intensifică, pe măsură ce negustorii bizantini îşi extind aria de activitate. Ei sunt prezenți pe piețele Orientului, pătrund în Italia şi, de aici, în Occident. Constantinopolul devine în această perioadă cel mai important centru urban al lumii mediteraneene, unde se întâlneau negustori de pretutindeni; importante colonii de negustori străini, musulmani, ruşi, bulgari şi alții – erau stabilite în metropola bizantină, în cartiere aflate în afara zidurilor oraşului. Încă de la sfârşitul secolului al

IX-lea îşi fac apariţia la Constantinopol şi oameni de afaceri italieni, mai cu seamă amalfitanii şi veneţienii, care aveau să se substituie curând nu numai celorlalţi negustori străini, ci şi celor bizantini[2].

Organizarea de stat

Acţiunea de restaurare a imperiului, începută deja sub Iustinian şi Mauriciu, este realizată în administraţia bizantină în cursul secolelor VII-IX, în condiţiile modificărilor teritoriale şi ale luptei pentru supravieţuire pe care Constantinopolul o susţine în faţa asaltului arab. O viziune nouă domină opera reformatoare a împăraţilor bizantini, dictată de necesităţi, de unde avea să rezulte o administraţie de o mare suplete atât în spirit cât şi în economia instituţiilor ei.

În gândirea politică, se pot distinge două tendinţe. Prima, realistă, este caracteristică perioadei defensive din politica imperială de la mijlocul secolului al VII-lea, până către mijlocul secolului al XI-lea, tendinţă ale cărei valori esenţiale sunt patria şi ortodoxia, care animă populaţiile rurale bizantine în lupta împotriva primejdiei arabe. Cea de a doua, universalistă, de reluare a vechilor veleităţi la hegemonia universală, justifică politica expansionistă a împăraţilor Macedoneni.

Prin modificarea aspectului politic european, prin formarea, în Occident, a regatelor barbare şi, mai târziu, a Imperiului carolingian şi romano-german, iar în Balcani, a principatelor slave, reluarea pretenţiilor la supremaţie universală nu se mai face în termenii concepţiei politice a lui Constantin ori a lui Iustinian, ci în numele unei doctrine originale, cu elemente preluate din gândirea elenistică şi din dogmatica creştină – care asigură statului bizantin hegemonia în lumea creştină şi rolul Constantinopolului de factor unic de legitimare în lumea politică a vremii.

Este vorba de doctrina "familiei de regi" potrivit căreia principii creştini formează o familie spirituală, în fruntea căreia se află împăratul din Constantinopol, a cărui autoritate, după cum afirma Nicolae Misticul "*este deasupra oricărei puteri terestre şi unica putere instituită pe pământ de stăpânul ceresc*", ceilalţi principi fiind în raport cu ***basileul*** "frate", "fiu" ori "supus" (***doulos***). În numele aceleiaşi doctrine, orice cucerire imperială era prezentată ca un act de "reintegrare" la Imperiul roman a unor teritorii uzurpate cândva de barbari.

La nivelul administraţiei centrale se încearcă o descentralizare, de aceea titularii oficiilor (***officiales***) au fost subordonaţi nemijlocit autorităţii

[2] Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 43-46, 92.

imperiale. Cea mai importantă schimbare este repartizarea atributelor vechiului *magister officiorum* între *logothetul dromului* – poşta, curierii diplomatici şi primirea ambasadelor – *domesticul scholelor* – şeful corpului de gardă – şeful birourilor şi maestrul de ceremonii.

Dacă această evoluţie este caracteristică secolelor VII-VIII, când provincia bizantină a salvat imperiul, în secolele IX-XI se produce o centralizare, care se manifestă prin creşterea caracterului birocratic al administraţiei centrale şi în poziţia dominantă a palatului în guvernarea statului. Ilustrativă pentru această ultimă evoluţie este apartenenţa tuturor funcţiilor – onorifice (*axia*) sau a celor de stat (*offikia*) – civile şi militare – la o ierarhie unică palatină. De altfel, preponderenţa palatului în guvernarea statului este ilustrată şi de ascensiunea rapidă a eunucului camerei imperiale (*parakimomenos*), care devine în secolul al X-lea confidentul intim şi primul ministru al basileului, substituindu-se vechiului *praepositus sacri cubiculi,* a cărui autoritate este în declin.

La nivelul administraţiei centrale de stat, organizarea finanţelor a cunoscut cele mai importante schimbări, care au atins mai puţin sursele şi metodele de percepţie şi mai mult organele de resort. A apărut, astfel, o trezorerie centrală (*genikon*), condusă de un *logothet*, care are în subordine o armată de agenţi financiari, repartizaţi în 12 birouri. Vechiul sistem fiscal al lui Diocleţian, care avea la bază dublul principiu *jugatio-capitatio*, a fost înlocuit sub Justinian al II-lea de un altul care cunoaşte două impozite directe, distincte, unul funciar (*synônê*), ridicat numai de la proprietarii de pământ, celălalt, *capitaţia*, plătit de toată populaţia imperiului. Un cadastru general, depus la palatul imperial şi care rezuma cadastrele provinciale, cuprindea pe toţi contribuabilii, divizaţi în trei categorii: persoane individuale, inclusiv împăratul, mănăstiri şi comunităţi rurale (*chôria*). Numeroase impozite indirecte loveau activităţile comerciale, între care cel mai important era *kommerkion*, ridicat pe vânzarea şi circulaţia mărfurilor şi care reprezenta 12% din valoarea mărfii.

La nivelul administraţiei provinciale, vechea organizare a lui Diocleţian şi Constantin a cedat locul unei noi organizări, a cărei celulă este *thema* (la origine denumire a corpului militar staţionat într-o regiune, preluată apoi de regiunea însăşi). Marea originalitate pe care o aducea noua formulă de organizare faţă de vechiul sistem administrativ este unirea la nivelul themei a puterii civile şi militare, până atunci net distincte, în mâna strategului, comandantul militar al themei, în stare să mobilizeze toate resursele materiale şi umane ale regiunii în lupta contra primejdiei externe imediate. Dar forţa instituţiei s-a datorat existenţei unei ţărănimi libere puternice, din rândurile cărora statul recruta armata.

Majoritatea specialiştilor consideră că aceste noi organizări apar sub Herakleios, către anul 623, având drept model *exarchatele* Ravennei şi Africii, organizate de Mauriciu, la nivelul cărora era unificată, pentru prima oară, puterea militară cu cea civilă. ***Regimul themelor*** era o combinaţie a instituţiei de *limitanei* şi a organizării *exarchatelor*. În timpul lui Herakleios, posesiunile imperiului în Asia Mică au fost organizate în patru theme: *Opsikion, Anatolikon, Armeniakon* şi thema maritimă *Karabisiani.*

Constantin al IV-lea organizează în Europa thema *Thracia*, iar succesorul lui thema *Hellada*, în Thessalia. În secolele următoare numărul themelor creşte rapid prin fragmentarea vechilor unităţi themale din Asia Mică, de tema unor revolte ale strategilor care ar fi putut pune în primejdie autoritatea imperială, dar şi datorită progreselor expansiunii bizantine în Europa şi Asia, la moartea lui Vasile al II-lea (1025) numărul themelor depăşind 40.

Începutul declinului sistemului themelor este marcat, în secolul al X-lea, de decăderea, iar în secolul următor, de dispariţia treptată a ţărănimii libere stratiotice, fapt ce a compromis baza socială a instituţiei, ca şi de revenirea la divizarea puterii la nivelul themei.

O reformă de structură cunoaşte armata bizantină, în care vechile trupe de mercenari, costisitoare şi nesigure, sunt înlocuite de miliţiile rurale, recrutate din rândurile ţărănimii libere din theme.

Împăraţii Heraclizi şi Isaurieni, pentru a da stabilitate noii armate, au creat în provincii bunuri stratiotice (*stratiôtika ktêmata*), cu titlu ereditar, pe care ţăranul-soldat (*stratiôtés*) le lucra cu membrii familiei sale; în schimb, stratiotul era obligat să se echipeze pe cont propriu şi să vină la chemarea strategului ori de câte ori era nevoie. Valoarea lotului militar era de 4 livre, pentru soldaţi cu un venit anual de 18,5 solidi la începutul secolului al IX-lea şi de 2 livre pentru marinari. Noua armată avea două secţiuni distincte: armata din provincie (*themata*), aflată sub conducerea strategilor şi care în secolul al X-lea număra 70 000 de soldaţi, în provinciile asiatice şi 40-45 000 în cele europene şi armata centrală (*tagmata*), armata mobilă, aflată sub conducerea împăratului, gata să intervină acolo unde primejdia era mai mare, şi ale cărei efective se ridicau, în acelaşi secol X, la 24 000 de oameni[3].

---

[3] Ibidem, p. 56-59, 61, 70, 77, 81-82, 94, 99, 107-108, 113-114, 117, 122, 124; G*ezantin* Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 121, 126-128, 135, 142, 163-169, 174.*.zeanu, O* 216-224, 273-282, 299-302, 313-314, 327, 331-333; Paul Lemerle, *Histoire de* 96-98.

LUPTA PENTRU SUPRAVIEȚUIRE ŞI RESTAURAREA IMPERIULUI BIZANTIN (610-711)

Această perioadă, una dintre cele mai dramatice din existența Bizanțului, cunoaşte prima dinastie care domneşte un secol. Noua dinastie numără, între cei mai de seamă reprezentanți, pe **Herakleios** (610-641)[4], **Constant al II-lea** (641-660), **Constantin al IV-lea** (668-685) şi **Justinian al II-lea** (685-695 şi 705-711). Charles Diehl caracterizează această perioadă astfel: "*În istoria Bizanțului, secolul VII este una din perioadele cele mai sumbre. Este o epocă de gravă criză, un moment hotărâtor, când însăşi existența imperiului pare a fi în joc*", iar Georges Ostrogorsky atribuie epocii lui Herakleios o importanță excepțională: el o consideră ca fiind punctul de plecare al istoriei cu adevărat bizantine, în timp ce, până atunci, imperiul încă mai putuse fi numit "***roman***"[5].

Aceste puncte de vedere sunt îndreptățite. În secolul al VII-lea, civilizația bizantină suferă o veritabilă eclipsă: mai mulți scriitori, istorici şi mari monumente: peste tot teamă şi cea mai mare superstiție. Totuşi, această "***eclipsă***" nu este semnalul unei decadența durabile, ci este semnul unei crize profunde, ce duce la transformarea aspectului imperiului. Această transformare îşi are originea în lipsa unității, care opunea, de altfel, Occidentul şi Orientul, şi chiar în Orient opunea țările ortodoxe şi cele monofizite.

Războaiele cu perşii şi avarii şi reforma lui Herakleios

Imperiul era ruinat atunci când **Herakleios (Heracliu) (610-641)**, unul dintre cei mai mari suverani ai istoriei bizantine, prelua puterea. Țara

---

[4] Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 65; cf. Charles Diehl, G. Marçais, *Histoire du Moyen Age*, III, *Le monde orientale de 395 à 1081*, col. "Histoire Générale", Paris, 1944, p. 172.

[5] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 121: "*L'empire était en ruines lorsque Héraclius (610-641), un des plus grands souverains de l'histoire byzantine, prit le pouvoir. Le pays était économiquement et financièrement épuisé. La machine administrative surannée avait lâché. L'organisation militaire fondée sur le recrutement de mercenaires ne fonctionnait plus, parce qu'on manquait d'argent et que les anciennes sources du recrutement étaïent taries. Les provinces centrales du pays étaient aux mains de l'ennemi: les Avares et les Slaves étaient installés dans la péninsule balkanique, les Perses étaient au cœur de l'Asie Mineure. Seule une régénération intérieure pouvait encore sauver l'empire de la ruine.*

Le salut vint parce que Byzance sut trouver en elle-même la force d'une profonde rénovation sociale, politique et culturelle."

era epuizată din punct de vedere economic şi financiar. Aparatul administrativ perimat era neglijat total. Organizarea militară întemeiată pe recrutarea mercenarilor nu mai funcţiona (pentru că lipseau banii, iar vechile surse de recrutare sărăciseră). Provinciile centrale ale ţării erau instalate în Peninsula Balcanică, iar perşii se aflau în *"inima"* Asiei Mici. Doar o regenerare internă putea să salveze imperiul de la ruină.

Domnia lui **Herakleios (Heracliu)** inaugurează istoria bizantină în sensul deplin al cuvântului, istoria imperiului greco-oriental medieval[6]. Profunde reforme administrative, care aveau să asigure stabilitatea imperiului bizantin şi să dea forţa necesară pentru respingerea asalturilor redutabililor săi adversari. Pe plan extern, Herakleios reuşeşte să învingă imperiul sasanid (duşmanul multisecular al lumii romane), dar epuizarea statului în îndelungatul conflict cu perşii, găseşte nepregătit imperiul bizantin în faţa pericolului arab.

Dacă avuseseră loc la sfârşitul secolului al VI-lea implantări izolate ale slavilor în Peninsula Balcanică, marea luare în posesie a ţării de către slavi începea în primii ani ai secolului al VII-lea, după eşecul expediţiei danubiene a lui Mauriciu. Imense mase de slavi şi avari vor pătrunde în întreaga Peninsulă Balcanică până la litoralul Adriaticii în vest, de la Marea Egee până în sud şi est, avarii vor recuceri în mare parte nordul Dunării, în timp ce slavii se instalau în Peninsula Balcanică şi lua în posesie ţara. Dominaţia bizantină în Balcani se sfârşea. Întreaga Macedonie şi Moesia erau ocupate de mase enorme de slavi, iar Thracia era jefuită până la zidurile Constantinopolului. Thessalonicul suferea atacuri înverşunate, fiind asediat de bande de avari şi slavi. Valul slavo-avar trecea prin Thessalia în Grecia centrală şi Peloponez. De aici, slavii treceau pe calea mării în insulele greceşti şi debarcau în Creta. Atacurile lor nu erau mai puţin înverşunate nici în Dalmaţia. În anul 614, Salona (Spalato), centrul administraţiei romano-bizantine din Dalmaţia, era distrusă; la fel, în vestul peninsulei, cădea dominaţia şi civilizaţia romano-bizantină. O dată cu aceste oraşe din Dalmaţia vor cădea cele mai importante oraşe din interiorul Peninsulei Balcanice: Singidunum (Belgrad), Viminacium (Kostolaţ), Naissus (Niş), Serdica (Sofia). Singurele puncte de ajutor care vor rămâne puterii bizantine în Peninsula Balcanică vor fi în afara Constantinopolului, Thessalonicul şi câteva oraşe de pe coasta Adriatică: Jader (Zadar, Zara) şi Trogurium (Trogir) la nord, Butua (Budva), Scorda (Skadar) şi Lissus (Lieş) la sud.

---

[6] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 121-139; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 65-74; Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin, vol. II, Imperiul bizantin clasic (610-1081)*, Bucureşti, 2003, *Domnia lui Herakleios*, p. 13-58; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 43-49.

Întreaga regiune a Balcanilor era supusă unei imense bulversări etnice, afluxul slav neoprindu-se. Dar teritoriul grec nu era definitiv slavizat, deşi Peloponesul va fi mai mult de două secole sub dominaţia slavilor. Dar administraţia bizantină intra din nou în Grecia, ca şi în alte regiuni de coastă, ceea ce permitea acestor regiuni să conserve sau să-şi recapete caracterul grecesc. Sub influenţa avansării slave, elementele vechi ale populaţiei se vor retrage peste tot în regiunile de coastă şi în insulele adiacente; această mişcare contribuia la întărirea elementului grecesc pe litoralul meridional şi oriental şi elementului roman pe litoralul occidental. Cea mai mare parte a Peninsulei Balcanice, întreaga regiune continentală, devenea un teritoriu totalmente slav. Izvoarele bizantine desemnau regiunea ca fiind a *"sclavinilor"*[7].

---

[7] Ibidem, p. 122-124; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 44-45; Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 27-31; G. Finlay, *History of Greece*, vol.I, p. 331-332; *Constantin Porphyrogenetul, De administrando imperio*, Ed. G. Moravcsik, p. 129, 148; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 67-69: *"La pénétration slave revêt alors un caractère nouveau: il ne s'agit plus de simples raids, mais bien d'installation en territoire grec de tribus entières, qui formèrent ce que l'on appela des* «sclavinies» *et slavisèrent tout le pays en même temps qu'elles le repeuplèrent. Ces sclavinies furent particulièrement nombreuses en Macédoine, aux environs de Thessalonique; mais il y en eut aussi en Epire, en Thessalie, dans la Grèce centrale et dans le Péloponèse, et jusque dans les îles, que les Slaves atteignaient montés sur leurs bateaux faits d'un seul tronc d'arbre, les monoxyles. Les relations furent longtemps dificiles entre l'empire et ces tribus indisciplinées et envahissantes: Constant II, Justinien II conduisirent contre elles des expéditions militaires. Puis des relations plus amicales s'établirent. En Macédoine, les Slaves restèrent l'élément dominant, et l'empire dut s'en accomoder et se borner à maintenir sur eux une sorte de suzeraineté. Dans le reste de la Grèce, il semble bien qu'ils se sont peu à peu hellénisés. Il n'en est pas moins vrai que la pénisule balkanique se trouva, au point de vue ethnique, profondément boulversée."* (Pătrunderea slavilor, îmbracă aşadar un caracter nou: nu mai este vorba de simple raiduri ci de instalări în teritoriul grec a triburi întregi, ce formau *"sclavinii"*. Ei slavizează întregul ţinut în acelaşi timp în care îl repopulează. Aceste *"sclavinii"* au fost numeroase în special în Macedonia şi în împrejurimile Thessalonicului; dar slavii sunt, de asemenea, şi în Epir, Thesalia, Grecia centrală şi în Peloponez, până în insule, pe care slavii le ating din bărcile lor făcute dintr-un singur trunchi de arbore, monoxilele. Relaţiile între imperiu şi aceste triburi cotropitoare indisciplinate, au fost dificile pentru multă vreme. Constant II şi Iustinian II pornesc expediţii militate împotriva lor. Ulterior, se stabilesc relaţii mai amicale. În Macedonia, slavii rămân elementul dominant, iar imperiul trebuie să se obişnuiască şi să se mulţumească cu menţinerea asupra acestora, a unui punct de suzeranitate. În restul Greciei, se pare că slavii sunt elenizaţi. Nu este mai puţin adevărat că, din punct de vedere etnic, Peninsula Balcanică se va găsi profund bulversată); F. Dvornik, *Les Slaves. Histoire et civilisations de l'Antiquité aux début de l'époque contemporaine*, Paris, 1970 (Idem, *Slavii în istoria şi civilizaţia Europei*, Bucureşti, 2001).

Cucerirea persană[8] se întindea în Asia Anterioară, reuşind să impună inamicului evacuarea Cezareei (611), dar o tentativă de contraofensivă bizantină în Armenia şi Siria eşua în întregime. La Antiochia, armata imperială era înfrântă în anul 613, începând o avansare rapidă a perşilor. În progresul lor către sud, ei vor cuceri Damascul. Spre nord, ei vor înainta către Cilicia şi vor cuceri Tarsa. Bizantinii erau alungaţi din Armenia. Oraşul Sfânt Ierusalim, în 614, cădea în mâinile perşilor (după un asediu de trei săptămâni). Oraşul cucerit era ars şi însângerat, fiind incendiată şi biserica Sfântului Mormânt, construită de Constantin cel Mare. Sfânta Cruce cădea în mâinile cuceritorilor şi era dusă la Ctesiphon. În anul 615 vor începe noi incursiuni în Asia Mică, un detaşament al armatei persane ajungând până la Bosfor. Inamicul se îndrepta spre capitală pe două flancuri: spre est perşii, iar spre nord avarii şi slavii. Puţin a lipsit ca împăratul să fie victima unei trădări în timpul unei întrevederi cu khaganul avarilor, la Heracleea, în iunie 617. În primăvara lui 619 începea cucerirea

---

[8] Ibidem, p. 124-125; Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 50-57; cf. P. Goubert, *Les rapports de Khosrau II, Roi des Rois Sassanide, avec l'empereur Maurice*, în "*Byzantium*", XIX, 1949, p. 91-95; Éd. Dulaurier, *La chronique de Michel le Syrien*, Paris Imprimerie Nationale, 1849; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 45-47; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 69-70: "*Mais le grand événement du VIIe siècle – et point seulement pour l'empire byzantin, qui n'en fut que la principale victime – est la conquête arabe.*

Ce n'est pas le lieu d'exposer les origines de l'islamisme, ni même d'expliquer la rapidité de ses conquêtes. On a parfois invoqué l'énergie désespérée que les Arabes puisaient dans leur pauvreté même et dans leur misère, ou encore l'ardeur combative de leur fanatisme religieux: l'insuffisance, en nombre et surtout en qualité, de l'armée byantine et la faiblesse de l'administration byzantine dans les provinces furent un facteur beaucoup plus important. Mais l'élément décisif fut la maladresse qu'avait montrée Byzance dans sa politique religieuse, et particulièrement envers les monophysites, que les successeurs de Justinien avaient continué à combattre. Les tentatives d'union faites par Héraclius, et la doctrine nouvelle créée par lui tout exprès pour rapprocher l'orthodoxie et le monophysisme, le monothélisme (il reconnaissait dans le Christ une seule voloné et deux natures)." *(Însă marele eveniment al secolului VII – şi nu doar pentru Bizanţ, care a fost doar principala victimă – este cucerirea arabă. Acesta nu este însă locul de a expune originea islamismului, nici pentru a explica rapiditatea cuceririlor lor. Am pomenit uneori energia disperată pe care arabii o investesc în însăşi sărăcia lor, în nenorocirea lor, şi fanatismul religios. Dar insuficienţa din punct de vedere numeric şi mai ales din punct de vedere calitativ al armatei bizantine, precum şi slăbiciunea administraţiei bizantine în provincii au reprezenta. un factor mult mai important. Cu toate acestea, elementul decisiv a fost stângăcia Bizanţului în ceea ce priveşte politica religioasă, şi în special politica faţă de monofiziţi, pe care succesorii lui Iustinian au continuat să-i înfrunte. Încercările de unire făcute de Herakleios şi noua doctrină creată de el pentru apropierea ortodoxiei şi monophysismului, monothelismului recunoştea în Chistos o singură voinţă şi două naturi, eşuează complet).*

Egiptului; această provincie bogată era pierdută pentru imperiu, aprovizionarea cu grâu a capitalei bizantine fiind grav amenințată.

Întreaga Asie Anterioară se găsea sub dominație persană. Vechiul regat al Achemenizilor părea resuscitat, ca vechiul ***Imperium romanum*** din timpul lui Iustinian. Dar revirimentul se producea și mai repede pentru regatul neo-persan, căderea fiind și mai brutală. De-a lungul anilor teribili, când invazia slavo-avară se exercita în Peninsula Balcanică și invazia persană în provinciile orientale ale imperiului, ***organizarea administrativă și militară*** a Imperiului bizantin era în întregime reînnoită prin ***marea reformă a lui Herakleios***[9]. ***Regimul themelor*** marca o ruptură definitivă cu sistemul administrativ al lui Dioclețian și Constantin. Partea bizantină a Asiei Mici era reîmpărțită de Herakleios în mari circumscripții militare. Ca și exarhatele Ravennei și Carthaginei, noile theme din Asia Mică erau unități administrative cu caracter militar, primele fiind administrate de ***exarhi***, celelalte de ***strategi***. Vechea divizare în provincii nu era abolită, cele menținându-se mult timp în mijlocul themelor, având un ***proconsul*** al themei ca șef al administrației civile. Dar strategul era net avantajat, dând noii organizări administrative o amprentă militară neîndoielnică. Dar elementul capital al regimului themelor era instalarea trupelor în circumscripțiile din Asia Mică. Bunurile militare erau atribuite cu titlu ereditar în schimbul angajamentului unui serviciu la fel de ereditar în armată; se vor instala ***"limesuri"***, fixându-se soldați, iar administrația fiind militarizată. Provinciile centrale ale imperiului erau organizate după principii, care nu mai fuseseră aplicate până atunci, în zonele de frontieră și în posesiunile occidentale rupte de metropolă: întregul imperiu se găsea într-o situație defensivă delicată. Posesiunile imperiului în Asia Mică și în

[9] Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 15-21, cf. Porphyrogenetos, *De Themat*, 12: organizarea themelor a fost opera lui Herakleios. Cercetări moderne au întărit această afirmație; Charles Diehl, *L'origine du régime des thèmes dans l'empire byzantin*, în "*Études byzantines*", Paris, 1905, p. 276 și urm.; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 71-73; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 125-128; Ostrogorsky afirmă că Herakleios a întemeiat themele înainte de campania contra perșilor: "*Aux termes du système nouveau d'Héraclius, les possessions de l'empire en Asie Mineure et dans les îles adjacentes furent réparties entre les thèmes des Arméniaques, des Anatoliques, de l'Opsikion (Obsequium) et de la Flotte. Pour les autres provinces orientales, alors occupées par les Perses, et qui ne tarderaient pas à être conquises par les Arabes, l'introduction du régime des thèmes était évidemment hors de question. Elle n'était pas davantage possible, à l'époque, dans la péninsule balkanique: ce trait ne reflète que trop clairement les proportions de la catastrophe byzantine dans l'ensemble du territoire balkanique. Ce n'est que sensiblement plus tard, et progressivement, que l'administration byzantine put être rétablie dans certaines régions des Balkans, surtout côtières, et avec elle le régime des thèmes. De nouvelle circonscriptions de thèmes furent également créés dans la suite par le fractionnement en unités plus petites de thèmes primitifs trop étendus.*"

insulele adiacente erau repartizate între themele *Armeniakon, Anatolikon, Opsikion (Obsequium), Flotta (Kibyrhaiaton) (Karabisiani).* Pentru celelalte provincii orientale, atunci ocupate de perşi şi cucerite apoi de arabi, introducerea regimului themelor, nefiind posibilă, în Peninsula Balcanică: această trăsătură nu reflectă prea clar proporţiile catastrofei bizantine în ansamblul teritoriului balcanic. Abia târziu, administraţia balcanică putea fi restabilită în anumite regiuni ale Balcanilor, mai ales pe coastă, ca şi regimul themelor. Noi circumscripţii ale themelor erau create, ca urmare a fracţionării în unităţi mai mici a themelor primitive prea întinse.

Instituirea bunurilor militare punea bazele creării unei puternice armate indigene şi scutea imperiul de a recruta la preţuri mari mercenari străini (care nu erau niciodată nici siguri, nici disponibili în număr suficient). În afara soldaţilor din trupele de elită bizantine existente, care se recrutau mai ales dintre triburile din Asia Mică şi din Caucaz, anumite fracţiuni ale ţărănimii bizantine erau şi ele prevăzute cu bunuri militare, constrânse la efectuarea serviciului. La ele se adăugau masele de slavi pe care guvernarea bizantină le transplantase mai târziu în Asia Mică şi îi instala în theme în calitate de stratioţi. Graţie acestui aflux de elemente noi, forţele armate bizantine, a căror inevitabilă instabilitate, legată de sistemul mercenarilor le făcuse situaţia dificilă, vor cunoaşte o întărire considerabilă în cadrul unei administraţii şi unei organizări militare noi. Soldaţii-ţărani stabiliţi în theme constituiau o bază permanentă de apărare bizantină, bunurile stratioţilor fiind prevăzute pentru subzistenţă şi echiparea soldaţilor: stratiotul era reţinut de a se prezenta la apel echipat şi cu cal; el avea o anumită soldă, foarte redusă. Noul sistem antrena noi sarcini către stat.

O nouă reformă a administraţiei centrale, adoptată de Herakleios, avea pentru statul bizantin aceleaşi consecinţe durabile ca şi crearea themelor. Puterea *prefecturii pretoriului*, o caracteristică esenţială a statului până atunci, dispărea. *Prefectura* ca organ al guvernării era de acum condamnată la un *"simulacru"* de existenţă: regimul themelor o priva de obiectul ei; cât despre regiunile unde nu erau introduse themele, incursiunile duşmane făceau imposibilă exercitarea unei administraţii regulate. Pe măsură ce dominaţia bizantină reintra în aceste regiuni, lent şi ferm, regimul themelor era şi el introdus, organizarea prefectorală pierzându-şi în final existenţa.

Administrarea finanţelor încredinţată prefecturii era fragmentată şi făcea loc unui anumit număr de servicii financiare noi. Enorma inflaţie a *prefecturii pretoriului* adusese la ruină vechile servicii centrale ale administraţiei finanţelor: *"Comitiva sacrarum largitionum"* şi *"Comitiva rerum privatarum"*. Prefectura pretoriului, pentru a satisface nevoile

financiare crescânde, uzurpase veniturile din *"Res privatae"* şi mai ales din *"Largitiones"*. Sărăcită, *"Comitiva sacrarum largitionum"* trebuia să se alimenteze constant din visteria împăratului: *"Sakellion"*-ul, rezultatul fiind că la începutul secolului VII, *"sakellarios"*-ul înlocuia *"comes sacrarum largitionum"* şi-şi asuma atribuţiile *"Comitiva rerum privatarum"*, foarte sărăcită. Dar apoi izbucnea administraţia prefectorală a finanţelor, care lua proporţii monstruoase. Cancelarii financiari ai prefecturii pretoriului deveneau organe independente.

Cum themele îndeplineau administraţia provincială, logotheţiile vor marca pentru secole întregi de-acum înainte administraţia centrală a Imperiului bizantin. Consecinţele marilor reforme nu vor întârzia să se facă simţite.

Reforma administraţiei şi *reorganizarea armatei* explică turnura pe care a luat-o în anii '20 ai secolului al VII-lea războiul persano-bizantin. Victorii legendare puneau în umbră înfrângerile epocii precedente. Imperiul se redresează pe uscat şi repurtează o victorie răsunătoare asupra adversarului, până atunci superior.

Susţinerea unei biserici puternice nu contribuia cu puţin la succes. În vederea unui război iminent contra duşmanilor, ea îşi punea comorile la dispoziţia statului sărăcit. Războiul începea în atmosfera emoţionantă religioasă pe care epoca precedentă nu o cunoscuse. Era primul război tipic medieval, precedând viitoarele cruciade. Împăratul prelua conducerea armatei şi încredinţa, de-a lungul absenţei sale din capitală, regenţa în numele fiului său minor, patriarhului Sergios şi patriciului Bonus. El urma exemplul împăratului Mauriciu, care comandase personal o expediţie contra avarilor. Această conducere era insolită şi, ca odinioară Mauriciu, Herakleios rezista consilierilor săi (după Theodosios cel Mare, nu se văzuse vreun împărat care să preia conducerea unei campanii).

Herakleios începea prin a încheia cu khaganul avarilor pace în anul 615, ce prevedea tributuri foarte ridicate, după care îşi trecea trupele din Europa în Asia. Lunea, de Paşti, la 5 aprilie 622, el părăsea capitala după o messă solemnă. Ajuns în Asia Mică, împăratul se ducea în regiunea themelor. El trecea vara la antrenarea noilor sale trupe. Herakleios se ocupase foarte activ cu strategia şi pusese la punct o nouă tactică. Rolul cavaleriei devenea din ce în ce mai important în armata bizantină, dar Herakleios acordase o importanţă specială arcaşilor. Campania propriu-zisă începea în toamnă. Printr-o manevră abilă, împăratul îşi deschidea calea către Armenia, obligându-i pe perşi să-şi abandoneze poziţiile în trecătorile muntoase din Asia Mică, ei urmând armata imperială. Întâlnirea celor două armate în drumul Armeniei, terminându-se printr-o strălucitoare victorie a

bizantinilor asupra marelui general persan Schahrbarâz. Primul obiectiv era atins: Asia Mică era eliberată de inamic.

Atitudinea amenințătoare a khaganului avarilor îl obliga atunci pe împărat să revină la Constantinopol; tributul vărsat către avari era ridicat.

Herakleios reia războiul contra perșilor în martie 623. În ciuda înfrângerii din anul precedent, Chosroes al II-lea nu voia să discute un tratat de pace (trimițând împăratului o scrisoare plină de expresii extrem de ofensante și de invective contra credinței creștine). Prin Cappadocia, Herakleios se îndrepta din nou către Armenia. Dvin era supus asaltului și distrus, numeroase alte orașe împărtășind aceeași soartă. Împăratul ataca în sud și se îndrepta spre Ganzak (Tabriz), reședința primului dintre sassanizi, Ardachir, important centru religios al Persiei. Chosroes fugea din oraș și cădea în mâinile bizantinilor; cel mai mare sanctuar al său, templul focului lui Zoroastru, era distrus. Împăratul se retrăgea în spatele Arax-ului, cu numeroși prizonieri pentru a-și petrece iarna. Acolo, el lua legătura cu triburile creștine din Caucaz și-și întărea efectivele cu ajutorul lazilor, abasgilor și iberilor. Situația era dificilă, anul care va urma trecând plin de lupte de uzură cu atacatorul persan pe teritoriul armean. Herakleios nu reușea să forțeze intrarea în Persia, iar în 625 el încerca să pătrundă în țara dușmană prin Cilicia. Dar de această dată, succesul decisiv se îndepărta și, în ciuda a câtorva victorii, împăratul se retrăgea la începutul iernii în regiunea Pontului, trecând prin Sebasta.

Constantinopolul cunoștea teribila amenințare a unui atac conjugat al perșilor și avarilor, în anul 626, pericol de care Herakleios se temuse mereu, făcând concesiuni umile khaganului avarilor. În fruntea unei armate considerabile, Schahrbarâz traversa Asia Mică, ocupa Chalkedon și se așeza pe malul Bosforului. La 27 iulie, khaganul avarilor apărea în fața Constantinopolului cu o imensitate de avari, slavi, bulgari și gepizi pe uscat și pe mare. Prin predici, rugăciuni și procesiuni solemne, patriarhul Sergios menținea entuziasmul religios al populației. Dar excelenta garnizoană respingea toate atacurile dușmanului. Decizia revenea în final superiorității maritime a bizantinilor: în cursul atacului decisiv de la 10 august, vapoarele slave erau nimicite de flota bizantină. Atacatorii erau respinși și pe mare și băteau în retragere, în debandadă. Înfrângerea khaganului avarilor marca eșecul planurilor de atac persane. Schahrbarâz evacua Chalkedon-ul și se retrăgea în Siria cu trupele sale; al doilea general persan, Șahin, fratele împăratului Theodor, îi provoca o grea înfrângere. Momentul critic trecuse. Marea ofensivă bizantină putea începe.

Când deasupra capitalei bizantine plana moartea, Herakleios se găsea cu armata în îndepărtata Lazicum. El intra în relație cu triburile caucaziene și cu regatul khazarilor. De acum datează cooperarea între

bizantini şi khazari, ce va deveni reperul politicii orientale a Bizanţului. Cu concursul trupelor imperiale, khazarii vor lupta contra perşilor în regiunile Caucazului şi Armeniei. În toamna anului 627, împăratul începea marea ofensivă către sud în interiorul ţării inamice (acolo era lăsat singur, căci khazarii nu vor suporta dificultăţile campaniei, recucerindu-şi ţara). La începutul lunii decembrie 627, Herakleios se găsea în faţa oraşului Ninive; el purta o luptă extrem de înverşunată, decisivă pentru duelul perso-bizantin. Armata persană era nimicită; Bizanţul câştigase războiul, urmând avansarea: în ianuarie 628 intra în reşedinţa preferată a lui Chosroes, Dastagerd, de unde regele persan fugise. În primăvara anului 628, evenimentele ce se vor produce în Persia vor face inutilă continuarea războiului. Chosroes era omorât, iar tronul revenea fiului său, Kovrad-Schiroe, care încheia un tratat de pace cu împăratul bizantin. Restituirea tuturor teritoriilor ce aparţinuseră în trecut Imperiului bizantin, acesta era rezultatul marii victorii bizantine şi al înfrângerii puterii persane. Armenia, Mesopotamia romană, Siria, Palestina şi Egiptul trebuiau readuse la Imperiul bizantin. Câteva luni mai târziu, Schiroe îl desemna pe patul de moarte pe împăratului bizantin ca tutore al fiului său (Chosroes al II-lea îl numise pe împărat sclavul său, iar acum Schiroe îl desemna pe fiul şi moştenitorul său drept sclav al suveranului bizantin).

După şase ani, Herakleios reintra în capitala sa. Fiul său, Constantin, patriarhul Sergios, clerul, senatul şi poporul îl vor întâmpina pe coasta Asiei, la Hiereia, ca pe gloriosul învingător al duşmanilor lui Christos, cu ramuri de măslin, cu strigăte de victorie şi imnuri sacre. În timp ce perşii evacuau provinciile romane, Herakleios se întorcea la Ierusalim în primăvara anului 630. La 21 martie, el aducea din nou Sfânta Cruce. Acest gest solemn simboliza rezultatul victorios al primului mare război sfânt al erei creştine[10].

---

[10] *Idem*, p. 20-24; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 45-46; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 66-67; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 124, 129-132; A. Frolow, *La Vraie Croix et les expeditions d'Héraclius en Perse*, în "*Études byzantines*", Paris, nr. 11, 1953, p. 88 şi urm.: "*Après six ans d'absence Héraclius rentra dans sa capitale. Son fils Constantin, le pàtriarche Serge, le clergé, le Sénat et le peuple l'accueillirent sur la côte d'Asie, à Hiereia, comme le glorieux vainqueur des ennemis du Christ, avec des rameaux d'olivier, des cierges, avec des cris de victoires et des hymnes sacrés. Tandis que les Perses évacuaient les provinces romaines, Héraclius se rendit à Jérusalem au printemps de 630. Là, au milieu de l'allégresse générale, le 21 mars, il éreigea de nouveau la sainte croix recouvrée. Ce geste solennel symbolisait l'issue victorieuse de la première grande guerre sainte de l'ère chrétienne*"; N. Thierry, *Le Culte de la croix dans l'Émpire byzantin du VIIe siècle au Xe dans les rapports avec la guerre contre l'infidèle*, în "*Rivista di studi bizantini e slavi*", I (1980-1981), p. 205-228; A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, vol. I, Bruxelles, 1935; P. Goubert, *Byzance avant l'Islam*,

Cei doi adversari a căror putere făcuse Bizanțul să tremure erau la pământ. Bătălia de la Constantinopol zdruncinase puterea avarilor, iar bătălia de la Ninive, pe cea a perșilor[11]. Ecoul înfrângerii avarilor se auzea în afara frontierelor Imperiului bizantin. Pentru populațiile care se găseau până atunci sub dependența khaganului avarilor, în special pentru numeroase triburi slave, era semnalul revoltei și al eliberării de sub jugul avar. Slavii occidentali comandați de Samo își vor întemeia primul mare regat slav. Câțiva ani mai târziu, suzeranitatea avară suferea defecțiunea federalizării popoarelor bulgare în nordul Mării Negre și Mării Caspice, condusă de prințul Kovrad. Bizanțul își aducea concursul la rebeliunea lui Kovrad contra avarilor. Kovrad încheia o alianță cu Herakleios, care îi conferea titlul de patriciu, primind botezul la Constantinopol.

În cadrul mișcărilor popoarelor care vor acompania schimbările intervenite plasăm migrația sârbilor și a croaților. Sârbii și croații își vor părăsi locațiile și vor coborî în Peninsula Balcanică cu asentimentul lui Herakleios. Victorioși asupra avarilor, croații se vor impune în partea de nord-vest a Peninsulei, recunoscând drepturile suverane ale împăratului bizantin. Regiunea învecinată de sud-est era ocupată de sârbi în aceleași condiții. Elementul slav al Peninsulei Balcanice primea un nou și important ajutor. Rezulta pentru Bizanț o ușurare apreciabilă în regiunea Balcanilor. Teribilele atacuri ale avarilor vor înceta pentru totdeauna.

Cuceririle lui Herakleios în Orient erau pierdute câțiva ani mai târziu în favoarea arabilor. Dar *va supraviețui noua organizare a armatei și administrației. Regimul themelor este coloana vertebrală a statului bizantin medieval*[12].

Atât în domeniul politicii, cât și în cel cultural, epoca lui Herakleios marchează o schimbare istorică în imperiul Orientului. Se inaugurează epoca bizantină în adevăratul sens al cuvântului. Grecizarea definitivă și rolul crescând al bisericii în viața politică dau imperiului o față nouă. Cu obstinație uimitoare, statul bizantin rămăsese atașat folosirii limbii latine în uzul oficial. Ea nu ceda decât treptat și cu ezitări în fața grecizării crescânde a imperiului. Dualitatea limbilor, cea a guvernării și cea a poporului, este un semn caracteristic al statului bizantin: în întreaga

---

vol. I-II, Paris, 1961-1965; A. Miquel, *L'Islam et sa civilisation*, Paris, 1990; Idem, *Islamul și civilizația sa*, vol. I-II, București, 1994; H. Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*, Paris-Bruxelles, 1937; Idem, *Mahomed și Carol cel Mare*, București, 1996.

[11] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 132: "*Les deux adversaires don't la pussance avait naguère fait trembler Byzance étaient à terre. La bataille de Constantinople n'avait pas moins ébranlé la pussance des Avars que la bataille de Ninive celle des Perses*".

[12] *Ibidem*, p. 134: "*Le régime des thèmes est l'épine dorsale de l'État byzantin medieval.*"

administrație imperială și în armată, limba oficială era latina, pe care imensa majoritate a populației nu o înțelegea. De acum, greaca era limba oficială a Imperiul bizantin. Pentru generațiile viitoare, cunoașterea latinei devenea o raritate, chiar și în cercurile cultivate ale Bizanțului[13].

Grecizarea statului bizantin opera o modificare importantă a titulaturii imperiale. Herakleios renunța la titulatura imperială latină și aplica denumirea greacă populară de ***basileus***. Titlurile imperiale romane ***imperator, caesar, augustus*** vor ceda locul vechiului titlu regal grecesc, care fusese aplicat până atunci împăraților bizantini în uzajul neoficial. Denumirea de ***basileus*** devenea deci titlul oficial al suveranului bizantin și era de acum în Bizanț titlul imperial propriu-zis. Herakleios îi încredința aceeași titulatură fiului său, Herakleios (Noul Constantin) și celui de-al doilea fiu al său, Heraklonas. Până la căderea imperiului, el va fi purtat de toți împărații, în timp ce titlul de cezar își pierdea definitiv caracterul imperial.

Instituirea coregenței servea, mai ales, la succesiunea tronului. Succesorul prezumtiv era încoronat chiar de către suveran și purta în calitate de co-împărat coroana și titlul de împărat, fiind reprezentat pe monede alături de împăratul principal și adesea numit alături de acesta în legi. La moartea împăratului principal, el prelua puterea cu toate drepturile imperiale. Acest obicei, făcea posibilă ereditatea coroanei în sânul familiei imperiale și formarea dinastiilor[14] (Herakleios introducea confuzia în sistem ridicându-l la rangul de moștenitor al tronului și pe al doilea fiu al său).

---

[13] *Ibidem*, p. 134-135: "*Ce n'est pas seulement dans le domaine de la politique, c'est aussi dans celui de la culture que l'époque d'Héraclius marque un tournant historique dans l'empire d'Orient. Elle clôt l'âge romain et inaugure l'âge byzantin au sens propre du mot. La grécisation définitive et le rôle croissant de l'Église dans toute la vie publique donnent à l'empire un visage nouveau. Avec une étonnante obstination l'État haut-byzantin était demeuré attaché à l'emploi du latin dans l'usage officiel. Il ne céda que peu à peu et avec des hésitasions à la grécisation croissante de l'empire, et sans jamais se résoudre à un renversement decisif. La dualité des langues: celle du gouvernement et celle du peuple, est un signe caracteristique de l'État haut-byzantin: dans toute l'administration impériale comme dans l'armée la langue officielle était le latin, que l'immense majorité de la population orientale n'entandait pas. Cette situation cessa désormais. Le grec fut dorénavant la langue officielle de l'empire byzantin. La langue du peuple et de l'Église devint aussi celle de l'État. Le courant de grécisation, artificiellement contenu, se développa d'autant plus rapidement. Dès les générations suivantes la connaissance du latin devint une rareté, même dans les milieux cultivés de Byzance*".

[14] N. Bănescu, *Istoria imperiului bizantin*, p. 58; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 135: "*La grécisation de l'État byzantin opéra, en outre, une importante modification, en même temps qu'un simplification fondamentale, de la titulature impériale. Héraclius renonça à la titulature impériale latine, compliquée, et s'appliqua la dénomination grecque populaire de basileus. Les titres impériaux romains: imperator,*

Recucerirea provinciilor orientale plasa din nou imperiul în fața problemei monophysismului[15]. Gravitatea problemei fusese sesizată de patriarhul Sergios, el restaurând pacea în biserică. Eforturile sale erau sprijinite de doctrina din provinciile orientale, aceea a unei singure energii în Christos, intrând în legătură cu reprezentanții bisericii orientale. Evenimentele politice păreau să dea dreptate eforturilor patriarhului, vechea ceartă teologică între Constantinopol și populația monofizită din Orient, facilitând considerabil cucerirea persană. În cursul campaniilor sale orientale, Herakleios avusese în Armenia întrevederi cu clerul local asupra unirii bisericilor, mai ales după recucerirea provinciilor monofizite, căci un compromis părea să se impună cu monofiziții. Începuturile erau promițătoare. Uniunea părea realizată în Armenia, Siria, Egipt, Cyr, ridicat la rangul de patriarhat în 631. Politica ecleziastică a lui Sergios și a Cyrului primea aprobarea papei Honorius. Dar vor apărea deziluziile. Uniunea nu fusese realizată în Siria și în Egipt decât prin forță. Opoziția se desfășura alături de ortodocși și monofiziți. Opoziția ortodoxă găsea un purtător de cuvânt în călugărul Sophronios, cunoscut pentru elocvența sa, care urca pe scaunul patriarhal al Ierusalimului în 634. Sergios își atenua doctrina: lăsând la o parte problema energiilor, el admitea o singură voință în Christos. Noua formulă – monothelistă – inspira edictul, redactat de Sergios, promulgat de împărat în 638 sub numele de ***Ekthesis***, afișat, în nartexul Sfintei Sofia. Deși șefii bisericii și ai statului se declaraseră în favoarea monothelismului, după moartea lui Sergios (9 decembrie 638) a unui monothelit ardent, Pyrrhos, Edictul *Ekthesis* nu fusese decât o picătură într-un ocean. Formula era respinsă de ortodocși și de monofiziți, iar la Roma, succesorii lui Honorius o recuzau energic. Reconcilierea ***monothelismului*** era sfârșitul eforturilor din secolele precedente. Monothelismul crease numeroase dificultăți eforturilor acestora și agravase confuzia. Siria și Palestina se găseau deja în 638 sub

---

caesar, augustus, cédèrent la place à l'ancien titre royal grec, qu'on n'avait jusqu'alors appliqué aux empereurs byzantins que dans l'usage non officiel. La dénomination de basileus devint donc le titre officiel du souverain byzantin et fut désormais à Byzance le titre impérial proprement dit. Héraclius conféra le même titre à son fils et coempereur, Héraclius-Nouveau Constantin, et plus tard aussi à son second fils, Héraclonas. A partir de ce moment et jusqu'à la chute de l'empire il fut porté par tous les empereurs et coempereurs, cependant que le titre de césar perdait définitivement son caractère impérial. L'institution de la corégence servait surtout, à Byzance, à régler la succession au trône."; Stelian Brezeanu, *O is orie a Imperiului bizantin*, p. 220.

[15] Ibidem, p. 31-33; cf. V. Grumel, *Recherches sur l'histoire du monothélisme*, în "*Échos d'Orient*", Paris-Lyon, nr. 27, 1928, p. 6-16, 257-277; nr. 28, 1929, p. 19-34, 272-282; nr. 29, 1930, p. 16-28; M. Jugie, în *Dictionnaire de Théologie Catholique*, 10, 1929, p. 2307-2323; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 138; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 74; Stelian Brezeanu, *O istorie a imperiului bizantin*, p. 48.

dominația arabă, Egiptul fiind amenințat de aceeași soartă. (Agitația religioasă a provinciilor orientale furniza un mare ajutor cuceririi arabe).

Era invaziilor arabe. Ultimii ani ai domniei lui Herakleios. Succesorii lui Herakleios

Marea invazie arabă care avea să instaureze stăpânirea Islamului într-un teritoriu imens, care se întindea de la Coloanele lui Hercule până în Himalaia este considerat un eveniment de importanță capitală pentru istoria universală: în primii opt ani (634-642), imperiul pierde provinciile orientale – Siria (637), Palestina (638), Mesopotamia ((639), Egiptul (642) – și este amenințat în însăși toată existența sa[16].

Invazia lui Yazid, fiul lui Abu-Sufyan, în Palestina în vara anului 634, se soldează cu înfrângerea trupelor imperiale, al căror conducător, patriciul Sergios, cade în luptă; arabii rămân aici și cer întăriri.

În anii 635-637 arabii câștigă o mare victorie asupra armatei persane la Qadisiya, care le deschide drumul asupra centrelor importante ale imperiului neo-persan. Orașul Ctesiphon cade și în scurt timp imperiul sassanid este cucerit (ultimul rege, Iezdegerd, este ucis în 651, după cucerirea Transoxianei).

În vara anului 635 orașul Damasc, capitala Siriei, capitulează în fața arabilor după cinci luni de asediu. În vara anului următor, cavaleria arabă obține o victorie decisivă asupra armatei bizantine. Alepul și Antiochia, se predau învingătorului.

---

[16] *Ibidem*, p. 33-56; Ch. Diehl, G. Marçais, *Le monde oriental*, cap. IV. Asupra moravurilor arabilor, vezi Cl. Huart, *Histoire des Arabes*, Paris, 1912, cap. II; Nicolae Iorga, *Cărți reprezentative în viața omenirii, București*, 1916, p. 253-254; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 48-51; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'Ètat byzantin*, p. 139-144, cf. H. Manandeau, *Les invasions arabes en Armenie*, în "Byzantion", nr. 18, 1948, p. 163-165; T. Kaestner, *De imperie Constantini III (641-668*, Leipzig, 1907: "*L'année qui vit commencer les victoires de l'empire byzantin contre la Perse est aussi celle de l'Hégire. Au moment où Héraclius écrasait l'empire perse, Mahomet posait la première pierre de l'unification religieuse et politique du monde arabe. Spirituellement pauvre et peu évoluée mais chargée d'une énergie vierge et primitive, l'oeuvre de Mahomet possédait une force de propulsion irrésistible. Quelques années seulement après la mort du Prophète commença la grande invasion arabe. Comme sous l'effet d'une force de la nature elle projeta les Arabes hors de leur patrie stérile. Leur but était moins la conversion des peuples à la nouvelle foi que la soumission de nouvelles terres et la domination sur les infidèles. Les premières victimes de cette poussée conquérante furent les deux grandes puissances voisines: la Perse succomba au premier assaut, Byzance perdit ses provinces orientales juste une dizaine d'années après la mort du Prophète. La guerre séculaire entre Byzance et la Perse avait affaibli les deux États et préparé les voies aux Arabes.*"

În anul 638, după o puternică rezistență, condusă de patriarhul Sophronios, Ierusalimul cade în mâinile arabilor, Palestina este cucerită, califul Omar vine ca pelerin în cetatea cucerită. În anii 639-640 arabii ocupă Mesopotamia bizantină și invadează Armenia, iar capitala Dvin este cucerită (640).

Între anii 639-642 este cucerit Egiptul. O expediție arabă, condusă de Amir, înfrânge slabele rezistențe bizantine și, după ce primește întăriri de la Omar, ocupă pe rând Babylon (Cairo) la 9 aprilie 641, Nikiu în mai același an și, după un lung asediu, Alexandria, în care arabii pătrund însă aproape un an mai târziu (29 septembrie 642); provincia cea mai bogată și cea mai importantă a imperiului este definitiv pierdută; opera externă a lui Herakleios este spulberată.

La moartea lui Herakleios survenită în februarie 641, în capitala imperială, orașul Constantinopol, izbucnesc mari tulburări în legătură cu succesiunea la tron[17], încredințat prin testament de către defunct lui Constantin al III-lea (fiu din prima căsătorie) și lui Heraklonas (fiu din a doua căsătorie cu Martina); la moartea lui Constantin al III-lea în mai, puterea este preluată de Heraklonas, sub regența mamei sale, care, cu sprijinul patriarhului Pyrrhos, reia cu multă vigoare politica monothelistă. Răscoala trupelor din Asia Mică, sub conducerea armeanului Valentinos Arsakidos, răstoarnă pe Heraklonas și pe Martina de la putere (noiembrie), care sunt exilați în luna noiembrie același an. La tron este adus Herakleios fiul lui Constantin al III-lea, care primește numele de Constant și guvernează sub regența senatului, fiind încă minor.

În anii 642-643, Muawija, devenit guvernatorul Siriei după moartea fratelui său Yazid, cucerește cea mai mare parte a Armeniei. Între 645-646 o expediție bizantină condusă de generalul Manuel, încearcă să recucerească Alexandria de la arabi; bizantinii sunt înfrânți de Amr la Nikiu (vara 646) și se retrag la Alexandria, de unde sunt obligați să fugă spre Constantinopol în urma alianței dintre monofiziții din oraș și arabi.

---

[17] Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 49-50; Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 59-61, cf. Ch. Diehl, *Le sénat et le peuple byzantin aux IIIe et VIIIe siècle*, în "*Byzantion*", nr. 1, 1924, p. 201-205; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 141-144, cf. J. Maspero, *L'organisation militaire de l'Egypte byzantine*, 1912, p. 120-123; G. Ostrogorsky afirmă că senatul în timpul dinastiei lui Herakleios, exercita funcții, ca un consiliu de coroană și de asemenea ca o curte supremă de justiție: "*Nettement rejeté à l'arrieère - plan par l'absolutisme de Justinien, le sénat de Constantinople ne tarda pas à recouvrer une grande importance et il connut à partir du VIIe siècle un particulier éclat. Sous la dynastie d'Héraclius il exerça d'importantes fonctions comme conseil de la couronne et aussi comme cour suprême de justice*".

În timpul domniei lui ***Constant al II-lea*** creşte primejdia arabă[18]. Un fapt ameninţător îl constituie construirea primei flote arabe de către Muawija între anii 645-648, eveniment de importanţă capitală pentru soarta stăpânirii bizantine în Mediterana pentru secolele următoare.

În anul 647 sunt ocupate Cirenaica şi Tripolitania de către arabi, care întreprind o expediţie de pradă în exarhatul Cartaginei, al cărui conducător, exarhul Grigorie, este ucis în lupta de Sufetula. Tot în acelaşi an, Muawija invadează pentru prima oară Asia Mică şi ocupă Cesareea Cappadociei, dar nu reuşeşte să cucerească puternica cetate Amorion.

Pentru a da măsura importanţei pierderilor suferite de bizantini în Orient, este suficient să amintim rolul jucat de-a lungul secolelor de Siria şi Egipt: Beirut, Antiochia, Alexandria, fuseseră porţile cele mai prospere ale Mediteranei orientale; industriile siriene fuseseră cele mai prospere; Egiptul, după ce fusese grânarul Romei, devenise grânarul Bizanţului. Acestei importanţe economice, îi corespundea şi rolul jucat de aceste două provincii, în întreaga civilizaţie bizantină – litere, artă, teologie (căci elenismul bizantin fusese pentru multă vreme mai mult sirian şi alexandrin decât asiatic). Bizanţul pierdea cea mai bună parte a patrimoniului său.

În anul 649 arabii întreprind prima expediţie maritimă în Mediterana; insula Cipru este atacată, capitala cuceriă şi bizantinii sunt obligaţi să încheie un armistiţiu pe trei ani (650). În anul 654 Muawija ocupă insula Rhodos, iar în anul următor este cucerită insula Kos.

Pasul următor al cuceririi arabe îl constituie asediul Constantinopolului; atacurile pe uscat şi pe mare durează patru ani (674-678); de la bazele de atac din peninsula Cyzik. Datorită energiei lui Constantin IV şi a eroismului populaţiei capitalei, atacurile arabe sunt respinse unul după altul, în timp ce flota bizantină dă grele lovituri escadrelor arabe, graţie ***focului grecesc*** (folosit probabil pentru prima dată cu acest prilej), în anul 678 flota arabă se retrage, după ce a pierdut o mare parte din efectiv la Cyzik, pentru a fi distrusă de o furtună pe coasta Pamphyliei. Cea mai mare înfrângere cunoscută de arabi până atunci, cu un puternic ecou în întreaga lume creştină.

Domnia lui ***Constantin al IV-lea (668-685)*** a fost una din cele mai importante domnii pentru istoria bizantină, care va aduce decizia capitală în lupta bizantino-arabă. Victoria împăratului Constantin al IV-lea asupra Islamului depăşeşte ca proporţii pe aceea a lui Carol Martel la Poitièrs (732), salvând imperiul într-un moment când ofensiva arabă atinsese

---

[18] *Ibidem*, p. 49-51; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 70-71, Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 61-67; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 145-148.

punctul ei culminant. Patru decenii mai târziu, arabii reiau asaltul asupra Constantinopolului în anii 717-718, dar suferă o înfrângere decisivă, în urma căreia Imperiul bizantin își consolidează pozițiile în strâmtori și în Asia Mică. În schimb, *Africa* este definitiv pierdută în anul 698, când se prăbușesc ultimele rezistența bizantine la Cartagina, eveniment ce deschide arabilor drumul spre Spania.[19]

Constantin al IV-lea își câștigă un mare merit prin politica sa față de biserică. El înțelege că provinciile în care stăpâneau monofiziții erau pierdute definitiv pentru imperiu, că monotheliṣmul susținut de Herakleios și Constant al II-lea nu mai avea rațiune de a exista[20].

Astfel, pierderile suferite de imperiu, atât de sensibile din punct de vedere economic, păreau compensate din punct de vedere etnic de o mai mare omogenitate. Aceeași constatare se impune și în domeniul religios. Pierzând provinciile monofiziste, imperiul pierdea, cel puțin, opozanții cei mai înflăcărați ai politicii de conciliere. Consecința este imediată: la conciliul de la Constantinopol din 681, Constantin al IV-lea condamnă ***monothelismul*** și restaurează ***ortodoxia***. O altă sursă de neînțelegeri dispare în același timp: rivalitățile între patriarhatul de la Constantinopol pe de-o parte, cele de la Alexandria, Ierusalim și Antiochia de cealaltă parte. Întreaga ortodoxie orientală este de-acum grupată strict în jurul patriarhiei de la Constantinopol, ce va deveni din ce în ce mai importantă și a cărei influență va crește, având la bază conducerea și spiritul împăraților. Se poate spune că de acum, și pentru întreaga istorie a Bizanțului, noțiunea de ortodoxie și cea de naționalitate se confundă.

În același timp, imperiul dobândește o altă trăsătură, ca urmare a aceleiași ***"concentrări teritoriale"*** și etnice: devine cert, un imperiu grec,

---

[19] *Ibidem*, p. 51-53; Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 67-76; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 145-154.

[20] *Ibidem*, p. 52; Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 77-79; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 158-160; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 73-74: *"Ainsi les pertes subies par l'empire, si sensibles économiquement, semblaient, au point de vue ethnique, compensées par l'avantage d'une plus grande homogénéité. La même constatation s'impose dans le domaine de la religion. En perdant les province monophysites, l'empire perdait du moins les opposants les plus obstinés à toute politique de conciliation. La conséquence en est immédiate: au concile de Constantinople de 681, Constantin IV fit condamner le monothélisme et restaurer l'orthodoxie. Une autre source de querelles disparaît en même temps: les rivalités entre le patriarcat de Constantinople d'une part, ceux d'Alexandrie, de Jérusalem et d'Antioche de l'autre. Toute l'orthodoxie orientale est désormais étroitement groupée autour du patriarche de Constantinople, qui prend une importance d'autant plus grande, et dont l'influence va croissant sur le gouvernement et sur l'esprit des empereurs. On a pu dire que désormais, et pour toute l'histoire de Byzance, la notion d'orthodoxie et celle de nationalité se confondent."*

sau dacă vrem, greco-asiatic. Mitul imperiului roman – căruia eforturile lui Iustinian îi asiguraseră încă un secol de viață – dispare în același timp cu folosirea limbii latine. Indiciul cel mai sigur al acestei elenizări, este de fapt, triumful limbii grecești, care se afirmă în secolul VII. De acum înainte, greaca este limba oficială, limba legislației și cea a administrației; titlurile funcționarilor se elenizează, ca însăși titulatura imperială.

În Balcani, după moartea lui Herakleios, Imperiul bizantin stăvilește presiunea triburilor slave. Constant al II-lea și Justinian al II-lea poartă campanii victorioase în Thracia și în sudul Macedoniei, urmate de aducerea slavilor sub suzeranitatea bizantină și de masive colonizări de populație slavă în Asia Mică.

Între anii 680-695 sub împărații Constantin al IV-lea și Justinian al II-lea sunt organizate primele theme în partea europeană a imperiului. Constantin al IV-lea creează thema Thraciei, în Thracia de est, cu rolul de a apăra Constantinopolul în eventualitatea unui atac bulgar, iar sub fiul său thema Helladei, în Thessalia, și cleissura Strymon, împotriva bulgarilor macedoneni; restul teritoriului european rămâne în continuare în afara controlului imperial.

Dar încă din anul 679, în extremitatea nordică a peninsulei, ***bulgarii***, conduși de Asparuch, pun bazele unui stat propriu, care avea să dispute Constantinopolului supremația în Balcani.

În anul 681, Constantin al IV-lea întreprinde o campanie, pe mare și uscat, la gurile Dunării împotriva hoardei lui Asparuch; după plecarea împăratului, grav bolnav, armata bizantină este înfrântă de bulgari la trecerea Dunării și se așează în regiunea Varnei, de unde ocupă treptat vechile provincii imperiale Scythia Minor și Moesia Inferior, supunând populația autohtonă traco-romană și "cele șapte triburi slave", aflate în relații de clientelă față de Constantinopol. În același an Constantin al IV-lea încheie pace cu Asparuch prin care recunoaște hanului bulgar stăpânirea asupra teritoriilor ocupate și se obligă să-i plătească tribut, Imperiul bizantin recunoscând astfel *de jure* tânărul hanat bulgar.

O importantă schimbare intervine, în aceste noi împrejurări, în evoluția teritoriului dintre Dunăre și Marea Neagră, odată cu crearea între anii 681-691 a unui stat protobulgar în Moesia, care iese pentru trei secole de sub stăpânirea bizantină.

Dar dominația protobulgară, care aduce precipitarea declinului vieții urbane și ruralizarea vechii provincii romano-bizantine, nu a fost nici totală și nici permanentă; gurile Dunării și alte teritorii de pe malul fluviului și de pe litoralul pontic au rămas sub controlul Constantinopolului, asigurat de flota imperială care-și menține puncte de sprijin pe țărmul vestic al Pontului și pe linia fluviului.

Săpăturile arheologice românești atestă pentru secolele IV-VI existența unei vieți urbane de o amploare și intensitate fără precedent în istoria regiunii, ce cunoaște apogeul dezvoltării sale în secolul VI. Cu crearea hanatului lui Asparuch, teritoriul – locuit de populația autohtonă romanizată, iar apoi românească, de greci, slavi și protobulgari – intră sub stăpânire bulgară pentru trei veacuri, perioadă în care viața economică a regiunii cunoaște un declin rapid[21].

Prima domnie a lui Justinian al II-lea între anii 685-695 constituie o etapă importantă în procesul de regenerare social-economică și administrativă a imperiului. Pe plan social-economic promovează interesele micii proprietăți țărănești (baza întregului sistem militar și fiscal al imperiului), politică reflectată în codul legislativ *Nomos georgikos*. Pe plan militaro-administrativ extinde sistemul themelor în Europa și duce o amplă politică de colonizări.

A doua domnie a lui Justinian al II-lea, care se desfășoară între anii **705-711**, reprezintă o perioadă de cumplită teroare în imperiu.

În anul 711, amenințați cu o a treia expediție de pedepsire pentru atitudinea lor din perioada exilului lui Justinian al II-lea, locuitorii din Chersones se răscoală contra basileului, se aliază cu chazarii și proclamă împărat pe ex-strategul themei Armeniakon, Bardanes, exilat în Crimeea; comandantul expediției de pedepsire, Mauros, se aliază cu pretendentul și atacă Constantinopolul, care este cucerit, iar Justinian al II-lea și fiul său, Tiberios, sunt uciși. *Astfel se stinge dinastia lui Herakleios.* Uzurpatorul urcă pe tron sub numele de *Philippikos*, în decembrie.

În timpul **domniei lui Philippicos (711-713)** relațiile Constantinopolului cu papa Constantin I se înrăutățesc brusc; noul împărat se declară partizan înfocat al monothelesimului și respinge hotărârile celui de-al șaselea conciliu ecumenic (680-681) care condamna doctrina monothelistă și restabilea ortodoxia și pacea în cadrul bisericii bizantine[22].

---

[21] *Ibidem*, Georges Ostrogorsky, Histoire de l'État byzantin, p. 156-163; G. Ostrogorsky caracteriza astfel **domnia lui Constantin al IV-lea:** a lăsat trăsături profunde în evoluția politică, exterioară și interioară a imperiului bizantin, în istoria bisericii, ca și în cea a statului: "*Constantin IV, dont le règne a laissé des traces profondes dans l'évolution politique, extérieure aussi bien qu'intérieure, de l'empire byzantin, dans l'histoire de l'Église comme dans celle de l'État*"; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 51-53.

[22] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 180-182: Marea criză care se va abate asupra Bizanțului se anunța din timpul domniei lui Philippicos-Bardanes. Philippicos reanima controversele christologice și declanșa o luptă particulară împotriva icoanelor: această luptă, lipsită deocamdată de conținut pur religios, făcea dovada caracterului simbolic al imaginii, transformând-o într-o armă de luptă, prefațând marele conflict ce avea să vină.

La graniţa orientală, armenii, care refuză să recunoască noua dogmă, trec în tabăra arabilor; Armenia este pierdută pentru imperiu.

În timpul *domniei lui Anastasios al II-lea (713-715)* este restabilită ortodoxia, noul împărat ia măsuri energice pentru a organiza lupta contra arabilor[23].

Armean, ataşat de patria sa prin legături solide, Bardanes-Philippicos avea, după toate aparenţele, gândire monofizită. Dacă el nu mergea până la o restaurare a monofizismului, el apăra decis monotelismul condamnat treizeci de ani mai devreme, la al VI-lea conciliu. El dezavua printr-un edict imperial deciziile conciliului VI ecumenic şi decreta *monothelismul* ca singura doctrină autorizată. Pentru a simboliza acest reviriment, el distrugea o reprezentare a conciliului al VI-lea ecumenic, care se găsea în palatul imperial, înlocuind-o printr-un portret al împăratului şi al patriarhului Sergios. Mai târziu, împăraţii iconoclaşti ridicau imaginile cu subiect religios, difuzând imaginea împăratului. Dacă Philippicos nu reuşea să-şi impună nonothelismul, politica sa religioasă îi grăbea căderea. Monofiziţii ieşeau din nou la rampă: o dovadă că erezia *monofizito-monothelită* era departe de a fi învinsă în Bizanţ.

La Roma, adeziunea deschisă a împăratului în ceea ce priveşte o erezie condamnată de cel mai recent conciliu ecumenic cunoştea o opoziţie violentă, care utiliza mijloace de expresie singulare. Anunţându-şi venirea pe tron, Philippicos se adresa papei Constantin I printr-o profesiune de credinţă de inspiraţie monothelită. Se interzicea la Roma imaginea împăratului eretic, era interzisă gravarea sa pe monede, numele împăratului nefiind menţionat nici în rugăciunea bisericii, nici în datarea actelor. Papa răspundea prin plasarea în biserica Sfânta Sofia a icoanelor de la şase concilii ecumenice. Astfel, în zorii marii crize iconoclaste, un conflict izbucnea între împăratul eretic şi papă, apărător al ortodoxiei, icoana devenind o armă de luptă.

Insecuritatea în care recenta schimbare a suveranului se afla Bizanţul nu rămânea neobservată de arabi, care făceau noi incursiuni în teritoriul imperiului. Dar mai ales, hanul bulgarilor, Tervel, nu lăsa să-i scape ocazia de a declara război noului împărat bizantin, ucigaşul fostului său aliat Iustinian II. El ajungea până la zidurile Constantinopolului şi jefuia suburbiile capitalei bizantine; vilele bogate şi proprietăţile aristocraţilor bizantini în partea europeană a imperiului. Pentru a salva situaţia trebuia trecut Bosforul cu trupe din thema Opsikion. Dar opsikienii se ridicau contra lui Philippicos şi, la 3 iunie 713, el era prins şi orbit.

[23] *Ibidem*, p. 182-183: Împărat era ales un funcţionar civil, Artemius, luând numele *Anastasios*, deja purtat în secolele V-VI ales tot dintre funcţionarii civili, care se remarcase prin aptitudini speciale în administrarea finanţelor. Prima măsură a noului împărat era de a raporta dispoziţiile monothelite ale predecesorului său şi de a recunoaşte solemn al şaselea conciliu ecumenic. Reprezentarea acestui conciliu era restabilită după distrugerea imaginilor împăratului şi patriarhului. Dar Anastasios al II-lea se arăta preocupat de incursiunile arabilor, care păreau să pregătească un atac contre Constantinopolului. Împăratul lua măsuri de apărare şi de aprovizionare a capitalei, încredinţa posturile de conducere generalilor săi cei mai capabili şi decidea în final să atace prin surprindere flota arabă. Insula Rhodos se fixase ca punct de adunare al tuturor forţelor bizantine; trupele din Opsikion sosiseră ridicând stindardul revoltei, aclamându-l împărat pe un perceptor de impozite pe nume Theodosios. În locul unui război contra arabilor avea loc un nou război civil de şase luni, până când opsikienii reuşeau să instaleze, către sfârşitul anului 715, un candidat pe tronul imperial, acum când Anastasios lua calea monastică în Thessalonic.

În anul 715, armata themei Opsikion, aflată cu alte trupe în tabăra din Rhodos pentru a relua lupta contra arabilor, se răscoală şi proclamă basileu pe funcţionarul de provincie Theodosios; după şase luni de război civil, Theodosios este impus la tron la sfârşitul lui august, iar Anastasios II trebuie să intre în mănăstire.

Din aprilie 716 către sfârşitul lunii martie 717, strategii themelor Anatolikon şi Armeniakon, Leon şi Artabasdos, refuză să-l recunoască împărat pe Theodosios al III-lea[24] şi se răscoală contra acestuia. Leon se proclamă împărat la 18 aprilie 716, cu sprijinul lui Artabasdos, căruia îi acordă mâna fiicei sale şi-i promite titlul de curopalat. Rezistenţa themei Opsikion este învinsă în august 716, iar Theodosios este obligat, în cele din urmă, să renunţe la tron în favoarea rivalului său, care îşi făcea intrarea în Constantinopol şi este încoronat în bazilica Sf. Sofia la 25 martie 717. Astfel se încheie perioada de anarhie (695-711) a tulburărilor dinastice prin venirea la tron a dinastiei isauriene.

Bilanţul secolului al VII-lea îl constituie pierderea celei mai mari părţi a teritoriilor imperiului lui Justinian, a controlului asupra drumurilor comerciale spre Orient şi Occident, declinul vieţii urbane, renunţarea la exercitarea thalassocraţiei în Mediterana. Dincolo de aceste pierderi, care, totuşi, au conferit teritoriilor rămase Constantinopolului o mai mare unitate, geografică, social-politică, etnică şi religioasă, imperiul cunoaşte profunde mutaţii, care au sfârşit prin a-i da o fizionomie greco-orientală şi o mare capacitate de rezistenţă în faţa primejdiei arabe şi slave. Criza politică prin

---

[24] *Ibidem*, P. 183-184: Theodosios al III-lea avea o domnie mai scurtă decât predecesorul său. Leon va fi în mijlocul evenimentelor. Provenit dintr-o categorie săracă a societăţii, el era originar din Siria de Nord, dar fusese transplantat în Thracia cu părinţii în timpul primei domnii a lui Iustinian al II-lea în cadrul politicii de colonizare, punându-se în slujba acestuia când venea să recucerească tronul după zece ani de exil. Era numit protospatar, urcând în funcţii în timpul succesorilor efemeri ai acestuia. O lungă şi periculoasă expediţie în regiunea Caucazului îi dădea ocazia de a-şi demonstra calităţile militare şi diplomatice. Anastasios al II-lea, care avansa pe generalii cei mai capabili, îl numea strateg al themei Anatolikon, una dintre provinciile cele mai mari şi mai importante ale imperiului. La căderea lui Anastasios, Leon se revolta contra lui Theodosios. El se alia cu strategul themei armeniace, Artavasdos, căruia îi promitea mâna fiice sale şi titlul elevat de curopalat. Apoi el purta conversaţii cu arabii, care vedeau în el un posibil colaborator, încheind un acord. Apoi el lupta deschis cu guvernarea de la Constantinopol. Leon dispunea de forţe considerabile, fiind un război între themele anatolice şi armeniace şi thema Opsikion, care îl susţinea pe Theodosios al III-lea. Leon traversa teritoriul Opsikion-ului şi îl făcea prizonier la Nicomedia pe fiul împăratului împreună cu toată casa sa. După întrevederi, Theodosios, după ce obţinuse asigurările necesare pentru el şi fiii lui, abandona coroana şi murea ca şi călugăr în Ephes.
La 25 martie 717, Leon îşi făcea intrarea în Constantinopol şi era încoronat la Sfânta Sofia. Perioada tulburărilor dinastice se încheiase.

care trece statul bizantin în primii ani ai secolului al VIII-lea nu a compromis opera împăraților Heraclizi, continuată de Isaurieni[25].

---

[25] Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, p. 79-94; cf. A. Maricq, *Notes sur les Slaves dans le Péloponnèse et en Bithynie, et sur l'emploi de "slave" comme appelatif*, în "*Byzantion*", XXII, 1952, p. 337-355; Ch. Diehl, *L'Afrique byzantine, Livre X*, chap. I-II; N. Pantazopoulos, *Peculier Institutions of Byzantine Law, in the "Georgikos Nomos"*, în "*Revue des Études Sud-Est Européennes*", Bucureşti, nr. 9, 1971, p. 541-547; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 53-57; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 154-175. G. Ostrogorsky caracterizează astfel dinastia lui Herakleios: "*L'époque créatrice de la dynastie d'Héraclius prend fin avec le premier règne de Justinien II. L'espace de temps qui s'écoule de l'avènement d'Héraclius au premier renversemnet de Justinien coïncide avec la plus dangereuse lutte pour la vie que l'État byzantin ait eue à supporter jusqu'alors et la plus grande transformation intérieure qu'elle ait connue. Victorieuse des Perses et des Avars, Byzance doit abandonner de vastes et riches contrées aux Arabes. L'empire conserve néanmois ses provinces centrales au prix de durs combats et barre ainsi aux Musulmans la route de l'Europe, tout en assurant son existence de grande puissance. Sans doute le territoire de l'empire est-il fortement entamé, du moins Byzance est-elle plus unifiée et plus solide à l'intérieur de ses nouvelles frontières. Des réformes intérieures profondes et l'afflux de forces nouvelles de l'extérieur infusent une nouvelle vie à l'organisme par trop vieilli de l'État bas-romain. L'empire reçoit une administration militaire rigide et homogène, ainsi qu'une nouvelle organisation de l'armée, fondée sur les stratiotes pourvus de terre; une paysannerie libre plus forte se constitue qui défriche des terres nouvelles et constitue, comme contribuable, l'appui le plus sûr des finances publiques. C'est sur ces assises posées au VIIe siècle que reposera dans la suite la force de l'État byzantin. Grâce à la rénovation réalisée par la dynastie d'Héraclius, l'empire pourra soutenir sa lutte de défense contre les Arabes et les Bulgares, et, finalement, passer, en Asie et dans la péninsule balkanique, à une offensive décisive et victorieuse. Autant l'époque de la dinastie d'Héraclius est riche en luttes héroïques et en créations politiques, autant elle est pauvre en activité culturelle, littéraire ou artistique. C'est ce qui donne à cette époque quelque chose de ténébreux, sans compter cette brutalité proprement orientale qui fait à ce moment son entrée dans les moeurs de Byzance. Encore l'histoire de la culture assiste-t-elle, à cette époque même, à une transformation hautement significative. L'hellénistion touche à son terme et Byzance devient un empire grec de langue et de culture. L'empire bas-romain fait place à l'empire byzantin proprement dit. En même temps la vie byzantine prend un tour ascético-mystique. Les empereurs eux-mêmes ont quelque chose de mystique: Héraclius, le « libérateur de la Terre Sainte », Constantin, le « flambeau de l'Orthodoxie », Justinien, l'« esclave du Christ ». La puissance et le crédit de l'Église montent. Parallèlement avec sa militarisation, lÉtat subit une théocratisation. L'armée des stratiotes et le monde monastique donnent désormais son cachet à l'empire byzantin. C'est un empire de guerriers et de moines.*"

EPOCA ICONOCLASTĂ (717-843)

Caracteristici generale

Perioada cunoscută sub numele de epoca iconoclastă este o continuare a precedentei, prin problemele sale, prin caracterul ei laborios, cât şi prin realismul politicii promovate de autoritatea imperială.

Din punct de vedere teritorial, Imperiul bizantin cuprinde Asia Mică, iar în Europa, invadată de slavi, numai Constantinopolul, Thessalonicul şi câteva cetăţi de coastă din Grecia. Dar atât oraşele europene, cât şi cele de pe litoralul micrasiatic cunosc o decădere economică rapidă generată de supremaţia arabilor la Marea Mediterană. De aceea, în lupta pentru supravieţuire, Constantinopolul nu putea conta decât pe ţărănimea liberă din Asia Mică.

În noua dinastie isauriană, fondată de Leon al III-lea, originară din Germaniceea (Armenia) şi impropriu numită isauriană (de la regiunea Isauria), urcă pe tronul imperiului reprezentanţii populaţiilor rurale de pe platoul anatolian, care cunoşteau primejdia arabă. Împăraţii isaurieni apără interesele maselor populare din Asia Mică.

Pe plan legislativ, *Ecloga* traduce eforturile de simplificare a legislaţiei lui Justinian şi pentru a veni în întâmpinarea populaţiilor rurale micrasiatice cărora puterea imperială le datora salvarea în lupta împotriva Islamului.

Pe plan militaro-administrativ, împăraţii iconoclaşti dezvoltă şi generalizează regimul themelor, ceea ce a făcut să se vorbească de "militarizarea imperiului". Politica iconoclastă însăşi, care constituie expresia religioasă a unui amplu program de reforme sociale, politice şi culturale, este reflexul aspiraţiilor aceloraşi pături ţărăneşti din Asia Mică, ostile cultului icoanelor.

Pe plan politic împăraţii din epoca iconoclastă abandonează ***ideea imperiului universal*** şi odată cu aceasta politica italiană, străină intereselor vitale ale Imperiului bizantin. Această schimbare profundă de optică explică noua evoluţie politică din Occident, în general şi din Italia, în particular, unde papalitatea şi factorii politici latini se emancipează de sub obedienţa bizantină pentru a opune Constantinopolului propriul lor imperiu[26].

---

[26] *Ibidem*, p. 97-205; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 79-85; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 176-215; A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, vol. I, p. 333-410; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 58-76.

Iconoclasmul şi războaiele arabe. Leon al III-lea

Imperiul, care a cunoscut, în douăzeci de ani, şapte succesiuni violente, găsea în **Leon III (717-741)**, şeful care trebuia să stabilească o autoritate solidă şi durabilă, dar şi să întemeieze o nouă dinastie, dinastia isauriană.

Leon al III-lea, care inaugurează perioada iconoclastă, este eroul celui de al doilea asediu arab al Constantinopolului, deschide o nouă epocă în istoria Bizanţului.

Lui Leon îi urmează la putere **Constantin al V-lea** (741-775), personalitate de prim rang a istoriei bizantine, urmat, la rându-i, de **Leon al VI-lea** (775-780), **Constantin al VI-lea** (780-797) şi **Irena (797-802).** După stingerea dinastiei isauriene, tronul este ocupat de **Nikephor I** (802-829), **Mihail I** (811-813) şi **Leon V Armeanul** (813-820). Cu **Mihail al II-lea** (820-829) vine în fruntea imperiului dinastia de Amorion, care numără şi pe **Theophil** (829-842) şi pe **Mihail al III-lea** (842-867).

Leon al III-lea, bun ***general şi om politic***, inaugurează politica iconoclastă, care reprezintă un program complex de reforme sociale, politice, legislative, administrative şi religioase, apte să pună în valoare resursele materiale şi umane ale imperiului.

Primul scop şi cel mai urgent al noului împărat era de a elimina pericolul arab, care ameninţa existenţa imperiului. Cum contraofensiva bizantină a lui Anastasios al II-lea fusese paralizată de tulburările interne, întâlnirea avea loc sub zidurile capitalei bizantine. Leon al III-lea pregătea capitala pentru un asediu iminent, fiind reluate lucrările de apărare începute de Anastasios al II-lea. El ocupa tronul după şase luni, când arabii erau deja în faţa Constantinopolului, cu flota şi armata lor; al doilea asediu al Constantinopolului se desfăşoară între 15 august 717 şi 15 august 718.

Ca şi sub Constantin al IV-lea, o luptă încrâncenată începea. Dar, ca şi patruzeci de ani mai devreme, Bizanţul decidea, bizantinii reuşind să incendieze flota duşmană cu ajutorul focului grecesc. În iarna anului 717-718, arabii erau nimiciţi în număr mare (ciuma decimând armata lor). Un alt factor avea o importanţă extremă: Leon al III-lea reuşea să obţină ajutorul bulgarilor. Intervenind iar în destinul Imperiului bizantin, hanul Tervel răspundea la chemarea împăratului şi provoca pierderi grele arabilor. La 15 august 718, blocada era ridicată, vapoarele arabe se retrăgeau din apele bizantine.

Dar războiul se relua pe uscat cu violenţă. Începând cu anul 726, fiecare an cunoscând incursiuni arabe în Asia Mică, Cezareea fiind ocupată,

Niceea asediată, această situație periculoasă sfârșindu-se o dată cu victoria lui Leon la *Akroinon*, în 740. Imperiul stabilea legături amicale cu khazarii, ostili și ei Califatului, luptând contra arabilor în Caucaz și în Armenia. Alianța cu khazarii era întărită, când Leon își căsătorea în 733, fiul și moștenitorul său cu fiica khaganului.

Evacuarea Asiei Mici de arabi marca o etapă importantă a luptei dintre Bizanț și arabi. Atacurile acestora nu mai puneau sub semnul întrebării existența imperiului. Bizanțul nu va mai cunoaște un alt asediu arab, iar Asia Mică, solid organizată datorită themelor, rămâne un element important al imperiului[27].

Noua reformă a themelor (717-740) este realizată de Leon al III-lea, conform sistemului lui Herakleios, reforma thema Anatholikon, prevenind eventualele tentative de uzurpare. Leon era bine plasat pentru a cunoaște consecințele pe care le putea avea pentru împărat reunirea unui asemenea teritoriu în mâinile unui singur strateg. Partea occidentală a regiunii anatoliene era atunci separată, formând o themă independentă. Noua circumscripție purta numele de Thrakesion. Thema Opsikion rămânea neschimbată.

Leon credea suficient să încredințeze comandamentul Opsikion-ului ginerelui său, Artavasdios. Fiul și succesorul său făcea din partea occidentală o themă independentă, purtând numele de Bucellarion. După anul 710 și până în 732, thema maritimă a Karabisiani, care îngloba toate forțele navale ale provinciilor imperiului, suferea o împărțire: cele două subdiviziuni ale sale, *drongariatele*, până atunci supuse strategului din Karabisiani, deveneau unități independente: creasta meridională a Asiei Mici cu insulele adiacente forma de acum thema Kibyraioton; insulele egeene formau drongariatul Aegaeon Pelagos, ridicat mai târziu la rangul de themă (thema Mării Egee). După mijlocul secolului VIII, Creta constituia o themă. Fracționarea themelor din secolul VII răspundea unei intenții de continuitate administrativă, perfecționând sistemul. Împărații din secolul VIII urmau marea operă a lui Herakleios: regimul themelor se va dezvolta în secolul următor[28].

Codul promulgat în 726 de Leon al III-lea sub numele său și cel al fiului său marchează o dată în istoria edificării dreptului bizantin. "*Ecloga*" împăraților Leon și Constantin oferă legi de cea mai mare importanță pentru

---

[27] *Ibidem*, p. 97-102; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 77-78; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 184-186; A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes, vol. I: La dynastie d'Amorium (820-867)*, Ediția franceză pregătită de H. Grégoire et M. Canard (*Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae* I), Bruxelles, 1935; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 59-60;

[28] Ibidem, p. 102; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 186-187;

dreptul privat şi dreptul criminalistic; ea acordă o atenţie specială dreptului familial şi celui succesoral. Publicarea noului cod de legi *"Ecloga"* răspundea în primul rând unei intenţii practice: să pună în mâinile judecătorului un cod adaptat, prin volum şi materie, necesităţilor practice şi destinat înlocuirii codurilor lui Justinian I. *"Ecloga"* pleacă de la dreptul roman fixat în Corpusul lui Justinian şi care continua să constituie baza vieţii juridice bizantine. *"Ecloga"*, pătrunsă de *"o mai mare umanitate"*, prezintă de fapt îmbunătăţiri sensibile ale dreptului lui Jusitnian. *"Patria potestas"* suferă o puternică limitare, în timp ce drepturile femeii şi copilului marchează o extensie importantă, mariajul beneficiind de o protecţie crescută. Demne de remarcat sunt modificările introduse în dreptul criminalistic, dar ele nu se inspiră precis din spiritul dragostei creştineşti. În măsura în care se îndepărtează de dreptul lui Justinian, "Ecloga" oferă şi o fixare a dreptului cutumiar dezvoltat în secolul al VIII-lea în Bizanţ. Ea arată transformările ce se petreceau în viaţa şi în conştiinţa juridică a Imperiului bizantin, după Justinian.

Publicarea acestui nou cod constituia un progres pentru justiţie şi tribunale. Se va remarca decizia împăratului, exprimată în prologul lucrării *"Ecloga"*, de a se opune venalităţii posturilor de judecători şi de a retribui judecătorii prin intermediul statului, începând cu ***chestorul***. Deoarece era opera iconoclaştilor Leon şi Constantin, *"Ecloga"* era de slab renume; ea va influenţa legislaţia posterioară a Bizanţului şi în afara frontierelor imperiului şi va exercita o mare influenţă asupra dezvoltării dreptului în ţările slave[29].

Tendinţele iconoclaste – atestate în lumea romană încă din secolul al IV-lea şi îmbrăţişate în secolele următoare de mase largi, chiar de elemente ale clerului – se răspândesc în provinciile orientale, mai cu seamă în mediile care suferă influenţa ereziilor monofizite şi pauliciene, ambele ostile cultului icoanelor. Aceste tendinţe dobândesc o bază de masă în Asia Mică şi toţi împăraţii iconoclaşti sunt de origine orientală – siriană, armeană şi phrirgiană – şi armata, recrutată dintre populaţiile micrasiatice, a fost principalul instrument al politicii iconoclaste. Dar cauzele mişcării sunt mult

---

[29] *Ibidem*, p. 111-113; Georges Ostrogorski, *Histoire de l'État byzantin*, p. 187-188, cf. J. Leunclavius, *Jus Graeco-romanum*, vol. II, 1596, p. 79 şi urm.; A. Monferratus, *Ecloga Leonis et Constantini*, 1889; Zefos, *Jus* II, p. 1 şi urm.; cu o traducere în limba franceză şi un comentariu de C. A. Spulber, *L'Éclogue des Isauriens*, 1929; G. Ostrogorsky evidenţiază în *Ecloga* un întreg sistem de pedepse corporale, necunoscute dreptului lui Iustinian: "*Ecloga* prezintă un întreg sistem de pedepse corporale necunoscute dreptului lui Iustinian: amputarea nasului şi limbii, amputarea mâinilor, orbirea, raderea şi arderea părului etc. Aceste pedepse corporale înlocuiau în anumite cazuri pedeapsa capitală, dar iau locul amenzilor din timpul lui Iustinian. Gustul oriental pentru mutilări şi suplicii crude, aşa cum apare în "Ecloga" în opoziţie cu dreptul roman, nu era ceva nou în Bizanţ: istoria secolului VII o demonstrază."

mai complexe şi ţin de poziţia foarte primejdioasă pentru interesele statului pe care biserica o cucerise în imperiu în secolul precedent. Vechile raporturi dintre biserică şi stat, fixate încă de Constantin I, alianţa strânsă dar şi subordonarea sacerdoţiului faţă de imperiu, sunt repuse în discuţie, datorită creşterii puterii economice a bisericii şi a influenţei ei politice în societate; în urma marilor donaţii făcute de particulari şi de stat în secolul al VII-lea, biserica se transformă în cel mai mare proprietar funciar în timp ce creşterea influenţei ei spirituale ameninţă puterea imperială cu pierderea controlului asupra supuşilor, puterea economică a mănăstirilor şi atracţia exercitată de "viaţa contemplativă" asupra locuitorilor imperiului, într-o perioadă de criză profundă şi de insecuritate, privează statul de contribuabili şi de soldaţi.

Criza iconoclastă deschide în istoria bizantină un capitol nou şi foarte special. Poziţia lui Leon al III-lea împotriva cultului icoanelor va declanşa o mare criză ce va face din imperiu teatrul gravelor lupte interne. Venerarea icoanelor sfinţilor cunoscuse o difuziune crescândă pe teritoriul bisericii greceşti în cursul ultimelor secole, devenind una dintre manifestările cele mai importante al religiozităţii bizantine. Nu lipseau nici curentele de opinie ostile icoanelor, pentru care caracterul pur spiritual al creştinismului părea incompatibil cu cultul lor. Aceste curente erau mai ales *"dezvoltate"* în regiunile orientale ale imperiului, patria tradiţională a frământărilor religioase, unde se menţinuseră resturi importante ale *monofiziţilor* şi unde se propaga *"secta Paulicienilor"*, ostilă oricărui cult ecleziastic. Dar *"incendiul"* iconoclast era provocat de contactul cu lumea arabă. Ostilitatea lui Leon al III-lea îi persecutase pe evrei şi îi constrânsese la botez, aceasta nu excludea posibilitatea unei influenţe a religiei mozaice şi a rigurozităţii interdicţiei imaginilor, la fel, cum războaiele contra arabilor nu excludeau o receptivitate la influenţele culturii arabe. Persecutarea evreilor de către Leon al III-lea atestă o întărire a influenţei evreieşti în această epocă; teologia bizantină se îmbogăţea din secolul VII cu multe scrieri polemice care răspundeau tuturor atacurilor evreieşti contra creştinismului. Era un conflict între credinţa creştină avidă de o spiritualitate pură şi doctrinele sectanţilor iconofobi, concepţiile vechilor erezii chistologice şi influenţele religiilor non-creştine, iudaismul şi islamul (în special)[30].

---

[30] *Ibidem*, p. 115-136; cf. Luis Brécher, *La Querelle des images*, "Science et Religion", Paris, 1904; André Grabar, *Iconoclasmul bizantin. Dosarul arheologic* (traducere a ediţiei franceze din 1984), Bucureşti, 1991, p. 55-69; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 188-194; cf. Idem, *Les débuts de la querelle des images*, în *"Melanges Ch. Diehl"*, I, Paris, 1930, p. 241; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 79: Dar marele eveniment al perioadei de care ne ocupăm, a fost iconoclasmul. Acest cuvânt desemna *"frângerea imaginilor"* în sensul propriu: mişcarea iconoclastă apare iniţial ca o reacţie

Primul decret contra cultului creştin al imaginilor pe care istoria îl înregistrează era dat în califat. În 723, califul Iazid ordona luarea tuturor icoanelor din bisericile creştine de pe teritoriul său. Adversarii icoanelor din Bizanţ aveau centrele cele mai importante în Asia Mică şi în Phrygia. Mitropolitul Thomas din Claudiopolis şi episcopul Nacoleei, Constantin, erau veritabilii instigatori ai războiului bizantin contra icoanelor. Leon al III-lea se punea în serviciul mişcării de ostilitate contra icoanelor: el era originar din Orient, fusese strateg în Anatolia, având relaţii strânse cu arabii. Ostilitatea latentă contra icoanelor trecea într-un război declarat.

În anul 726, Leon al III-lea dă Edictul contra cultului icoanelor. Împăratul lua, pentru prima dată, o poziţie deschisă contra venerării icoanelor, sub influenţa episcopilor din Asia Mică ostili acestora. Punctul culminant va fi un cutremur în care el avea viziunea unui semn al mâniei divine contra obiceiului de a venera icoanele. Împăratul începea prin a încerca să convingă poporul de inutilitatea cultului. Leon descoperea ideea ce-i fusese "*impusă*" de Dumnezeu: aşa cum scria mai târziu papei, el se considera împărat şi pontif. Actele vor urma fără întârziere: o icoană a lui Christos din cartierul constantinopolitan Chalcoprateia era coborâtă de un oficial la ordinul împăratului, dar poporul îl masacra pe mandatarul împăratului. Noua atitudine iconofobă a împăratului provoca o ridicare în Grecia a maselor populare.

Între anii 726-727 au loc tulburări generale în imperiu, inclusiv în Constantinopol, provocate de edictul imperial şi de politica fiscală dură a lui Leon al III-lea impusă de necesităţile militare.

Thema Eladei desemna un împărat rival şi-şi îndrepta flota asupra Constantinopolului. Regiunile europene ale imperiului arătau de la început o atitudine favorabilă la adresa imaginilor. Împăratul reuşea să înăbuşe revolta, dar aceasta constituia un avertisment serios.

împotriva adorării şi cultului imaginilor sfinte; apoi se manifestă ca o reacţie împotriva anumitor practici considerate superstiţioase, ca aprinderea lumânărilor şi arderea tămâii; în fine, această reacţie ajunge să interzică chiar cultul Fecioarei şi al sfinţilor, şi în special cultul relicvelor.

Leon al III-lea într-o scrisoare adresată papei el se proclamă conform celei mai bune tradiţii bizantine "împărat şi preot" – ia poziţie în mod oficial împotriva imaginilor, decizând anumite măsuri, dar a căror aplicări provoacă revolte, în special la Constantinopol, atunci când, agenţii împăratului distrug o imagine celebră a lui Christos. Un conciliu convocat în 730 la Constantinopol, condamnă imaginile, în timp ce la Roma, în 731 un contra-conciliu acuză adversarii imaginilor. Constantin al V-lea a fost cel mai vehement iconoclast, chiar mai mult decât Leon al III-lea. El condamnă chiar şi cultul Fecioarei şi al sfinţilor. Reuneşte la Constantinopol în 753 un conciliu ce condamna oficial imaginile, şi care a fost urmat de măsuri precum distrugerea sau spoirea icoanelor şi împrăştierea relicvelor.

În ciuda sentimentului fanatic care-l ataşa distrugerii icoanelor, Leon al III-lea trecea la acţiune cu mare circumspecţie (trecând câţiva ani până la luarea marii decizii). Aceşti ani erau consacraţi negocierilor cu înaltele instanţe ecleziastice: pentru o mai mare siguranţă, Leon căuta mai întâi acordul papei şi al patriarhului Constantinopolului. Dar demersurile sale şi corespondenţa cu patriarhul Germanos şi papa Grigore al II-lea aveau rezultate absolut negative (Grigore al II-lea forţându-se să evite o ruptură cu Bizanţul). Papa calma mişcările antimperiale care izbucniseră în Italia acestei epoci. Distingând problemele religioase de problemele politice, el observa un loialism absolut la adresa împăratului bizantin, el fiind singurul ajutor, de care dispunea papalitatea contra pericolului lombard.

Leon întâlnea un al treilea adversar, pe ***Ioan Damaschinul***. Grec, învestit cu o înaltă funcţie la curtea califului Damascului, mai târziu călugăr la mănăstirea Sfântul Sabbas, Ioan era cel mai mare teolog al vremii sale. Cele trei discursuri compuse de el pentru apărarea icoanelor sunt, dacă nu opera lui cea mai cunoscută, cea mai originală şi mai strălucitoare. Ioan dezvoltă o ***iconosofie*** originală, care priveşte icoana ca un simbol şi un intermediar al metodei platoniciene.

Acum, când negocierile eşuaseră peste tot, Leon nu mai putea conta decât pe puterea sa, el ordonând printr-un edict distrugerea imaginilor de sfinţi. El încerca să salveze aparenţele legalităţii. La 17 ianuarie 730, el convoca o adunare (silention) la palatul imperial pe cei mai înalţi demnitari civili şi ecleziastici, propunându-le edictul spre aprobare. Cum patriarhul Germanos I refuza să semneze, era demis, iar la 22 ianuarie urca pe tronul patriarhal Anastasios, pregătit să se supună împăratului. Odată cu promulgarea edictului imperial, doctrina iconoclastă avea putere de lege. Criza iconoclastă începea prin distrugerea icoanelor şi persecutarea celor devotaţi lor.

Italia era prea îndepărtată pentru ca împăratul să poată impune iconoclasmul. Dar războiul avea mari consecinţe în raporturile dintre Constantinopol şi Roma. După promulgarea edictului iconoclast devenită doctrină oficială a statului şi bisericii, ruptura era inevitabilă. Papa Grigore al III-lea, succesorul lui Grigore al II-lea, era constrâns să condamne iconoclasmul bizantin în cadrul unui conciliu şi Leon al III-lea arunca în închisoare pe legaţii lui Grigore al III-lea. Disensiunea religioasă era urmată de o disensiune politică. Prăpastia se adâncea între Constantinopol şi Roma, poziţia Bizanţului în Italia slăbind sensibil: erau primele consecinţe politice ale conflictului. Dar dacă Bizanţul începea să piardă teren în Occidentul latin, poziţia sa se afirma mai mult în Orient şi sudul grecesc. Tensiunea cu Roma dădea ocazia lui Leon al III-lea să ia o măsură radicală pentru desfăşurarea ulterioară a evenimentelor. El separa de Roma, pentru a le

supune patriarhatului din Constantinopol, provinciile greceşti din nordul Italiei Sicilia şi Calabria, ca şi prefectura Illyricum care aparţinuseră până atunci bisericii romane. Dublând reorganizarea ecleziastică prin măsuri fiscale, el impunea ca veniturile pontificale din Italia de Sud să revină Bizanţului. Protestele papei vor rămâne fără ecou: noua linie de demarcaţie între cele două mari capitale ecleziastice se confunda cu frontierele deja trasate în cursul evoluţiei istorice între Orient şi Occident. Patriarhatul Constantinopolului, care adăuga şi provinciile Peninsulei Balcanice şi din Italia de Sud grecească, se întindea asupra întregului teritoriu al Imperiului bizantin. Leon al III-lea crease astfel o bază mai largă pentru subordonarea necondiţionată a bisericii de către stat. Împăratului Leon al III-lea îi era mai uşor să-şi impună voinţa patriarhului din Constantinopol decât papei de la Roma. Această lărgire a sferei sale de influenţă trebuia să aducă patriarhatului din Constantinopol avantaje mult mai substanţiale pe plan istoric. Biserica bizantină primea astfel din mâinile iconoclasmului instrumentele politice ale marii expansiuni. Marele rezultat politic al crizei iconoclaste era respingerea Romei în afara Orientului grecesc, dar şi a Bizanţului de Occidentul latin.[31]

[31] Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 79-81; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 192-194: "*Léon III avait ainsi créé une base plus large pour la subordination inconditionnée de l'Église à l'État qui faisait partie de son programme. Il lui était, en effet, autrement facile d'imposer sa volonté au patriarche de Constantinople qu'au pape de Rome, qui, lui aussi en principe sujet de l'empereur byzantin, échappait en fait de plus en plus à l'autorité imperiale. Cependant, cet élargissement de sa sphère d'influence devait procurer au patriarcat de Constantinople des avantages bien plus substantielle, sur le plan de l'histoire, que n'en procura au pouvoir impérial la mesure prise par Léon III. L'Église byzantine reçut ainsi des mains de l'iconoclaste les instruments politiques de la grande expasion qui sera la sienne lorsqu'elle aura surmonté la crise iconoclaste. Le grand résultat politique de la querelle des images fut ainsi de rejeter Rome hors de l'Orient grec, mais aussi Byzance de l'Occident latin. En d'autres termes, le sol commençait à se dérober sous l'universalisme de l'empire byzantin comme sous l'universalisme de l'Église romaine.*".

Iconoclasmul şi războaiele cu bulgarii. Constantin al V-lea

În anul 740 împăraţii Leon al III-lea şi Constantin provoacă arabilor, conduşi de Suleiman, o grea înfrângere la *Akroinon*, în Phrygia; partea vestică a Asiei Mici este complet eliberată de sub arabi.

Împăratul **Constantin al V-lea (740-775)** a fost un eminent general şi om politic, fiind considerat unul dintre cei mai mari împăraţi care au urcat pe tronul Bizanţului.

Domnia lui Constantin al V-lea a reprezentat pe plan intern, apărarea intereselor maselor sociale care constituiau sprijinul financiar şi militar al statului, cât şi consolidarea poziţiei autorităţii imperiale faţă de Biserică. Pe plan extern, împăratul promovează o politică realistă, atenţia sa fiind reţinută de situaţia din Balcani şi Asia Mică, care constituiau zonele vitale ale Imperiului bizantin.

În cursul unei expediţii contra arabilor, Constantin al V-lea este atacat prin surprindere şi înfrânt de cumnatul său, Artabasdos, strateg al themei Opsikion; învingătorul este proclamat împărat (iulie 741) şi, declarându-se partizan al icoanelor, este primit în Constantinopol unde este încoronat, alături de fiul său Nikephor, de către patriarhul Anastasios, care trece de partea partizanilor cultului icoanelor. Sprijinit de armata din themele Anatolikon şi Thrakesion, unde amintirea tatălui său era puternică, şi de mulţi adversari ai icoanelor din celelalte theme din Asia Mică, Constantin al V-lea zdrobeşte pe Artabasdos la Sardes (mai 742) şi pe al doilea fiu al acestuia, Niketas, la Modrina (august 742); după un asediu de aproape 2 luni (septembrie – 2 noiembrie 742) Constantinopolul cade în mâna lui Constantin al V-lea, care pedepseşte pe uzurpator şi pe cei doi fii ai săi (orbindu-i, în timp ce patriarhul Anastasios este lăsat în fruntea bisericii, după ce a fost supus batjocurii publice).

În anul 746 Constantin al V-lea poartă o campanie în Orient, în cursul căreia ocupă Germaniceea, cetatea sa natală, de unde ia un număr de prizonieri, pe care-i colonizează în Tracia. În anul următor, 747, strategul themei Kibyraioton înfrânge în apropierea insulei Cipru o flotă venită din Alexandria. Flota imperială controlează în tot timpul domniei lui Constantin al V-lea Mediterana orientală.

În anul 752 împăratul Constantin al V-lea întreprinde o nouă expediţie împotriva arabilor, care ajunge în Mesopotamia superioară, în cursul căreia distruge fortificaţiile cetăţilor Melitene şi Theodosiopolis, baze de atac ale arabilor asupra teritoriilor bizantine; basileul colonizează noi prizonieri armeni şi sirieni la graniţa cu bulgarii. Tulburările din califat,

provocate de revoluția de palat care a adus în fruntea statului dinastia abbasidă (750), și consolidarea sistemului themelor în Asia Mică asigură imperiului liniște la hotarele orientale până la sfârșitul domniei lui Constantin al V-lea.

Sub Constantin al V-lea mișcarea iconoclastă depășește terenul religios, pentru a dobândi o tot mai radicală tentă social-politică. În anul 754, el convoacă la Constantinopol un conciliu ecumenic – nerecunoscut ulterior de biserică. Conciliul din palatul imperial din Hiereia s-a desfășurat în anul 754 între 10 februarie și 8 august. După o pregătire matură, în cursul căreia basileul s-a asigurat de sprijinul celei mai mari părți a episcopilor și a condus personal dezbaterea teologică din imperiu, Constantin al V-lea convoacă conciliul la care participă 332 episcopi și care se declară ecumenic; conciliul condamnă cultul icoanelor, realizarea, posesia și venerarea lor.

Opoziția înverșunată a mănăstirilor din Constantinopol și din Bithinia față de politica împăratului provoacă secularizarea bunurilor monastice și aducerea forțată a călugărilor la viața activă, transformându-i astfel în contribuabili și în soldați (764-775).

În perioada iulie-decembrie a anului 754 are loc prima campanie a lui Pepin în Italia. Asediat în Pavia, Aistulf, regele longobard cere pace și promite retrocedarea teritoriilor cucerite de la imperiu, care urmau sa fie restituite imperiului. Regele franc le încredințează însă papei Ștefan al II-lea, creându-se astfel statul papal în teritoriul vechiului exarhat bizantin.

După anul 754, în semn de represalii față de trecerea sub stăpânirea papală a teritoriului vechiului exarhat bizantin, Constantin al V-lea detașează de sub obedienta romană, pentru a le subordona patriarhiei din Constantinopol, diocezele din Calabria, Apulia, Sicilia, Creta și Illyricum; protestele papale rămân fără efect, iar ruptura dintre Roma și Constantinopol se adâncește.

În urma colonizărilor de populații orientale și a ridicării unor noi fortărețe la granițele cu bulgarii, hanul cere împăratului plata tributului, cerere respinsă de Constantin al V-lea (755).

Între anii 755-775 se derulează războiul bizantino-bulgar. Constantin al V-lea întreprinde nouă campanii victorioase împotriva bulgarilor, în cursul cărora hanatul bulgar este adus la un pas de prăbușire; înfrângerile suferite de către bulgari au provocat mari tulburări interne, care au slăbit și mai mult organismul de stat și forța militară a hanatului. Acest război reprezintă apogeul prestigiului imperiului în Balcani în cele patru secole ce despart domnia lui Justinian I de cea a lui Vasile al II-lea. În anul 756 se produce o invazie bulgară în Tracia, care ajunge până la zidul lui Anastasios.

În anii 762-765, în hanat izbucnesc conflicte deschise între aristocrația proto-bulgară, în frunte cu hanul Teletz, și populația slavă; o mare masă a slavilor bulgari se refugiază în imperiu și este colonizată de basileu în Asia Mică.

Constantin al V-lea obține o strălucită victorie asupra hanului Teletz în sângeroasa bătălie de la *Anchialos*, victorie sărbătorită solemn la Constantinopol (30 iunie 763).

Între anii 756-769 are loc o luptă aprigă între diplomația bizantină și cea pontificală pentru a se asigura de sprijinul franc și longobard în Italia. Victoria finală este a Romei; Ștefan al III-lea convoacă un conciliu în care este proclamată legitimitatea cultului icoanelor (769). Astfel se încheie subordonarea papei față de basileu, care încetează să mai ratifice alegerile pontificale.

În vara anului 756 se desfășoară a doua expediție italiană a lui Pepin; Aistulf, care încălcase convenția din 754 și atacase Roma, este din nou asediat în Pavia și este obligat să cedeze teritoriul vechiului exarhat, pe care, în ciuda protestelor repetate bizantine, Pepin îl încredințează din nou lui Ștefan al II-lea.

În iunie 774 Pavia cade în mâinile lui Carol cel Mare, iar regatul longobard se desființează. Regele franc reconfirmă solemn donația lui Pepin către papalitate, spulberând orice speranță bizantină de a reintra în posesia vechiului exarhat.[32]

Politica iconoclastă este continuată de Leon al IV-lea (775-780), dar sub minoratul lui Constantin al VI-lea, Irena, mama sa, originară din Atena, restabilește cultul icoanelor la conciliul din Niceea (787), sprijinindu-se pe gruparea călugărilor studiți, în frunte cu celebrul Theodor de Studion, care revendică independența bisericii față de stat și respinge împăratului dreptul de a se amesteca în probleme de dogmă.

Conciliul de la Niceea (787 septembrie 24-octombrie 13), recunoscut ecumenic de Biserica orientală, se desfășoară în prezența a 350 de episcopi și a numeroși călugări, în mare majoritate partizani ai icoanelor, care denunță iconoclasmul ca erezie și proclamă restabilirea cultului icoanelor. Se conturează două tendințe. Călugării și o parte din episcopi formează aripa radicală (zeloții), care respinge orice compromis; restul este

---

[32] Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 61-65; Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 143-152, cf. L. Hálphen, *Les Barbares*, în "*Peuples et civilisations*", IV, 1940, p. 217 și urm.; Ch. Diehl, *L'Afrique byzantine*, t. III, cap. 1, cf. F. Lot, *La fin du monde antique*, p. 358; V. Grumel, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, I, *Les actes des patriarches*, Fasc. II, *Les regestes de 715 à 1043*, *Socii Assumptionistae Chalcedonenses*, 1936, p. 9-10, nr. 345; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 194-204.

format din toleranți, care au în vedere necesitatea de stat de a se găsi o soluție de compromis cu foștii iconoclaști, care, după ce și-au abjurat erezia, urmau să fie reprimiți în comunitatea creștină; această ultimă tendință învinge, dar aripa radicală rămâne redutabilă, unitatea bisericii ortodoxe bizantine rupându-se pentru întâia oară.

Domnia Irenei, care uzurpă tronul fiului ei, reprezintă triumful grupării studite; abolirea impozitelor urbane, reducerea taxelor comerciale și degrevarea mănăstirilor de obligațiile fiscale ruinează finanțele Imperiului bizantin.[33]

Reformele interne ale lui Nikephor I. Bizanțul și Crum

Odată cu domnia lui *Nikephor I Genikos (802-811)* imperiul avea din nou în frunte un suveran capabil. Afirmația lui Theophanes că ascensiunea acestuia provocase tristețe și consternare era doar opinia anumitor elemente monastice intransigente, ura aceasta nefiind valabilă și pentru cercurile ortodoxe bizantine. Nikephor nu era un om al bisericii, cerând supunerea de către puterea centrală a clerului, dar rămânea fidel ortodoxiei și cultului icoanelor. Faptul că-și căsătorise fiul și succesorul Stavrakos cu ateniana Theophana, sublinia decizia de a merge pe linia iconofilă a guvernării precedente. Relațiile guvernării și ierarhiei ecleziastice cu partida monastică intransigentă vor cunoaște în timpul domniei sale o nouă agravare, mai ales după moartea lui Tarasios, patriarhul Constantinopolului (25 februarie 806), fiind chemat pe tronul patriarhal savantul istoric Nikephor. Expert în teologie, el se remarca nu numai prin lucrările sale istorice, ci și prin numeroase scrieri ce apărau cultul icoanelor.

---

[33] *Idem*, p. 65-67; Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 153-165; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 204-212; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 82: prin cel de-al șaptelea conciliu ecumenic – ce nu s-a putut ține la Constantinopol în 786 datorită opoziției armatei, dar care s-a ținut un an mai târziu la Niceea (787), Irena restabilește cultul imaginilor și cel al relicvelor. Călugării își recapătă mănăstirile, bogățiile și privilegiile, neîncetând să o acopere cu laude grandioase pe împărăteasa (care, câțiva ani mai târziu, pune să i se scoată ochii fiului său).
Disputa iconoclastă se reaprinde după Irena. Nikephor se arată tolerant, dar, în același timp ostil călugărilor: el va exila cunoscuta abație a mănăstirii Studios, împreună cu partizanii săi cei mai înfocați, la Constantinopol. Leon Armeanul, Mihail "Bâlbâitul", Theophil, toți au fost iconoclaști și au repus în vigoare măsurile predecesorilor lor; în 815, se ține un conciliu iconoclast la Sfânta Sofia. Dar, pentru a doua oară, o femeie restabilește cultul imaginilor. Începând din 842, Theodora abolește toate legile iconoclaste și, printr-un conciliu reunit în 843, reînoiește dispozițiile celui de-al doilea conciliu de la Niceea (787). O ceremonie oficială are loc la Sfânta Sofia, la 11 martie 843, pentru a celebra ceea ce se va numi "***restaurarea ortodoxiei***" și pe care biserica greacă o comemorează încă în fiecare an.

Fusese un înalt funcționar și reprezenta în politica religioasă tendința moderată. Instalarea unui laic pe scaunul patriarhal suscita printre zeloți o nemulțumire mai mare decât fusese scontată, căci doreau alegerea conducătorului lor, Theodor din Studios. Printr-un sinod compus din reprezentanții clerului și laicilor se recunoștea căsătoria lui Constantin al VI-lea cu Theodora și restabilirea în comunitatea ecleziastică a preotului Iosif, care celebrase căsătoria (ianuarie 809). Această decizie provoca o ruptură deschisă cu călugării studiți, care se vor separa o dată în plus de administrația oficială a Bisericii și se vor expune persecutărilor puterii politice.

Pentru refacerea situației economice a imperiului, deteriorată de politica internă a Irenei, împăratul inițiază un amplu program de reforme ("*Cele 11 vexațiuni*"), menit să consolideze statul bizantin: anularea tuturor scutirilor fiscale și vamale inițiate de predecesoarea sa, repunerea în vigoare a plății solidare a impozitului (*allelegyon*), lovind astfel în elementele bogate, obligate să participe la plata impozitului și la echiparea militară a celor săraci, stabilirea unor taxe vamale la comerțul cu sclavi, anularea imunităților fiscale de care se bucurau biserica și mănăstirile, reformarea sistemului stratiotic, colonizări sistematice de stratioți în themele europene și anularea donațiilor făcute de Irena în favoarea bisericii. Fost șef al administrației finanțelor, el era pregătit pentru acest scop și luase o serie de măsuri importante și inteligente. Theofan, dușmanul său cel mai aprig, aducea invective acestuia. Se stabileau noi impozite pentru toți supușii: erau cerute două keratia pentru înregistrarea ca contribuabil. Mănăstirile, bisericile și instituțiile de binefacere erau supuse impozitului de fumărit (împreună cu impozitul funciar, constituia taxa cea mai importantă a epocii bizantine mijlocii, nefiind introdusă de Nikephor). Fumăritul se ridica în anii '20 si secolului IX la două *miliaresia*, fiind achitat de toți contribuabilii provinciilor. Fiecare circumscripție fiscală era constrânsă unei contribuții generale determinate, toți locuitorii ei fiind responsabili. Acest regim nu era nici el nou, fiind cunoscut deja din "*Nomos Georgikos*".

Anumite bunuri ale bisericii erau supuse de Nikephor administrației domeniilor imperiale, fără ca impozitele proprietăților amputate să sufere vreo micșorare. Recuperarea taxelor de succesiune și de invenție era pusă mai mult ca oricând în vigoare, oamenii care trecuseră brusc de la sărăcie la bogăție fiind impozitați ca inventatori de comori. Sclavii cumpărați în afara frontierei Abydosului erau taxați cu două *nomismata* fiecare. Împăratul îi obliga pe bogații armatori din Constantinopol să contracteze un împrumut de la stat de 12 livre de aur cu prețul de 4 *keratia* pe *nomisma*, adică de 16,66%. Cererile economiei bizantine, întemeiată pe aur, erau mai puternice decât preceptele moralei.

Împăratul Nikephor I lua măsuri foarte importante pentru a asigura sistemul de apărare, a cărui bază esențială era constituită după secolul VII de stratioții stabiliți aici. Izvoarele din secolul X ne arată că bunul militar care constituia principalul mijloc de subzistență al stratiotului trebuia să aibă o valoare de cel puțin 4 livre de aur, căci stratiotul chemat la armată trebuia să se prezinte cu calul său și un echipament complet. Cum soldații țăranii erau prea puțini pentru a putea justifica această dotare, Nikephor impunea serviciul militar și țăranilor mai săraci; comunitatea sătească trebuia să contribuie la echiparea lor pentru o sumă anuală de 18,5 *nomismata*. Prin urmare, proprietatea nu constituia în mod necesar bunul exclusiv al unui singur individ; ea putea fi repartizată între mai mulți țărani ce-și satisfăceau serviciul militar, în timp ce ceilalți suportau sarcinile financiare ale echipamentului lor. În cazul în care stratioții sărăciți erau în imposibilitatea de a-și asuma personal costurile echipamentului lor, posibilitatea de a repartiza sarcina financiară asupra membrilor comunității țărănești punea statul la adăpostul unei eventuale penurii de soldați. Acest sistem dădea recrutării armatei o garanție analogă celei a regimului "***allelengyon***" pentru domeniul fiscal.

Ca și ***soldații armatei terestre, soldații marinei*** posedau, conform surselor din secolul X, parcele ce constituiau elementele subzistenței lor.

Nikephor practica o politică de colonizare destinată regiunilor amenințate. El ordona locuitorilor themelor din Asia Mică să-și vândă proprietățile și să le transfere în regiunile slavizate ale Peninsulei Balcanice, unde colonii primeau noi pământuri și trebuiau să-și satisfacă serviciul militar ca stratioți. Această măsură se adăuga politicii de colonizare a celor două secole precedente. Acțiunea împăratului Nikephor I îndeplinea înainte de toate o operă de redresare destinată reparării erorilor și neglijențelor predecesorilor săi, iar noile dispoziții se înscriau în cadrul politicii tradiționale a statului bizantin. Cu o mare clarviziune, el avea în vedere mai ales cei doi "***piloni***" ai statului bizantin: ***finanțele*** și ***armata***. El creștea puterea financiară prin măsuri de coerciție. Activitatea sa multiplă în acest domeniu oferă imaginea metodelor administrației financiare bizantine și imaginii dezvoltării finanțelor din Evul Mediu timpuriu. El a întărit puternic armata imperiului: ea inspira măsurile cele mai originale și mai decisive ale vechiului ministru de finanțe.

Politica de colonizare a lui Nikephor I avea o semnificație particulară în măsura în care ea interesa regiunea slavizată a Peninsulei

Balcanice şi regiunile limitrofe ale Bulgariei în special, Thracia şi Macedonia orientală, poate şi Grecia[34].

Marea imigraţie slavă din secolele VI şi VII obliga Imperiul bizantin să-şi abandoneze poziţiile în întregul teritoriu al Peninsulei Balcanice şi, începând de acum, valul slav se întoarce. Către mijlocul secolului VIII, Peloponezul constituia o ţară slavă şi barbară. Sfârşitul secolului VIII şi începutul secolului IX cunoşteau o mişcare inversă, lentă, dar continuă. Sub împărăteasa Irena, Bizanţul întreprindea o mare campanie contra slavilor din Grecia: în 783, logothetul Stavrakios venea cu forţe importante în regiunea Thessalonicului, apoi se întorcea în Grecia şi în Peloponez, constrângând triburile slave locale să recunoască suveranitatea bizantină şi să plătească tribut. La întoarcerea din expediţia victorioasă, Stavrakios era autorizat să triumfe în hipodrom. Totodată, în ultimii ani ai secolului al VIII-lea, slavii din Grecia conduşi de arhontele tribului velziţilor se asociau unei conspiraţii contra împărătesei Irina în favoarea fiilor lui Constantin al V-lea, întemniţaţi în Atena şi, la începutul secolului al IX-lea, slavii din Peloponez săvârşeau o insurecţie de mare anvergură. Ei vor jefui toate bunurile vecinilor lor greci şi vor lansa în 805 un violent atac contra oraşului Patras, care suferea un asediu extrem de riguros ce se termina prin victoria bizantinilor; slavii suferă o grea înfrângere (victoria este pusă pe seama unei intervenţii miraculoase a Sfântului Andrei, aşa cum altădată Thessalonicul îl creditase pe Sfântul Dumitru ca salvator al oraşului). Împăratul atribuia pe toţi slavii şi familiile lor bisericii Sfântului Andrei ca supuşi, ceea ce-i priva de independenţă şi de libertate socială. Slavii din Peloponez, fără îndoială, vor continua să facă probleme bizantinilor şi triburilor din Taygetia, conservându-şi conştiinţa etnică până în epoca turcească. Înfrângerea slavilor la Patras nu marca decât o importantă etapă a regrecizării Greciei meridionale. Bizantinii începeau de acum restaurarea dominaţiei bizantine în Peloponez, după mai mult de două secole de dominaţie slavă.

Afirmarea progresivă a dominaţiei bizantine în anumite regiuni ale Peninsulei Balcanice îşi găseşte expresia cea mai clară în crearea noilor

---

[34] *Idem*, p. 70; Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 168-177; G. I. Brătianu, *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris-Bucarest, 1936, p. 208 şi urm.; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 216-221: "*Son activité multiple dans ce domaine donne un aperçu sur les méthodes financière byzantine et offre une image du développement extrêmement poussé de la finance byzantine dès le haut moyen âge. Sans aucun doute aussi, il a renforcé puissamment l'armée de l'empire: c'est elle qui inspira les mesures les plus originales et les plus décisives de l'ancien ministre des finances.*"; S. B. Daşkov, *Dicţionar de împăraţi bizantini*, p. 185-189, cf. *Theophanes*, 82, p. 360.

theme. Thracia şi Elada erau singurele theme pe care Bizanţul le posedase în Peninsula Balcanică începând cu sfârşitul secolului al VII-lea, această situaţie rămânând mult timp neschimbată. Dar exista în ultimii ani ai secolului al VIII-lea în afara Thraciei o themă a Macedoniei, care cuprindea atât regiunea macedoneană, cât şi Thracia occidentală. Atunci se crea şi thema Peloponezului. În primii ani ai secolului IX se crea thema Cephaloniei, ce cuprindea insulele Ioniene. În prima jumătate a secolului al IX-lea, Thessalonicul şi Dyrrachion (Dyrrachium), cele două puncte de ajutor ale puterii bizantine pe litoralul Mării Egee şi Adriaticii, erau organizate în theme speciale. O parte considerabilă a Peninsulei Balcanice nu mai era sub suveranitatea nominală a Imperiului bizantin, ci reintra în sfera directă a administraţiei sale. Poziţia bizantină se consolidase în regiunile de coastă, dar ele erau impregnate de elemente slave.

Reorganizarea administraţiei şi armatei, cât şi politica de colonizare a lui Nikephor I aveau drept motiv războiul iminent cu Bulgaria. Nikephor conducea războiul cu o mare energie şi prelua comanda trupelor sale. De la preluarea puterii, Nikephor I întrerupsese plata tributurilor pe care împărăteasa Irena era constrânsă să le satisfacă califatului. Dar forţele de care imperiul dispunea în Orient vor fi tulburate de un război civil ce se producea în vara anului 803, ca urmare a preluării comenzii themelor Asiei Mici de către Bardanes Turkos.

În anii 805-807 flota arabă pradă insulele Cipru şi Rhodos; arabii îşi reinstalează treptat controlul în bazinul central şi oriental al Mediteranei. Arabii îşi vor relua incursiunile în teritoriul imperial şi, în 806, Harun al Raşid apărea cu o armată puternică, ocupa Tyana şi trimitea un important detaşament în regiunea Arcyrei. Împăratul se vedea constrâns să ceară pacea, să plătească tribut şi să verse către calif trei piese de aur cu titlu de capitaţie. Dar moartea lui Harun (809) şi tulburările care se produceau cu această ocazie în califat va muta centrul de greutate al politicii externe a Bizanţului în Balcani.[35]

Distrugerea puterii avare de către Charlemagne permisese bulgarilor panonieni să scuture jugul avar. Imperiul bulgar creştea în putere şi în extindere teritorială şi devenea vecin cu imperiul lui Carol cel Mare. Tronul bulgar din Pliska era ocupat acum de Crum (Krum), războinic avid

---

[35] *Ibidem*, p. 69-70; Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 180-182; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 221-224, cf. D. J. Georgacas, *The Mediaeval Names Melingi ant Ezeritae of Slavic groups in the Peloponnesus*, în "*Byzantinische Zeitschrift*", nr. 43, 1950, p. 301 şi urm.; A. Bon, *Le problème slave dans le Péloponèse à la lumière de l'archéologie*, în "*Byzantion*", nr. 20, 1950, p. 13-17; P. Charanis, *The Chronicle of Monemvasia and the question of Slavonic Settlements in Greece*, în "*Dumbarton Oaks Papers*", nr. 5, 1950, p. 147.

de conflicte şi de cuceriri (devenind adesea teroarea Bizanţului). Bizanţul ridicase ca dig contra regatului bulgarilor o puternică linie de fortificaţii: Develtos, Andrianopol, Philippopolis şi Serdica.

În primăvara anului 809, Crum (Krum) surprindea Serdica, distrugea fortăreaţa şi masacra garnizoana. Împăratul bizantin intra în campanie, lansa un atac contra Pliskăi şi se întorcea la Serdica. (Marea sa replică avea loc doi ani mai târziu, după pregătiri prudente, în cadrul cărora se înscria colonizarea stratioţilor din Asia Mică în regiunea slavă a Balcanilor).

În primăvara anului 811, Nikephor I trecea frontierele cu o armată puternică şi marşa contra capitalei Pliska, în ciuda ofertelor de pace ale lui Crum, distrugând capitala bulgară şi incendiind palatul hanului. Împăratul victorios respinge din nou propunerile de pace, fiind decis să *"termine"* cu imperiul bulgar, urmărindu-l pe han, care fugise în munţi. Armata bizantină era încercuită de Crum în trecătorile muntoase şi masacrată aproape până la ultimul om (26 iulie 811). (Împăratul era omorât, iar hanul victorios îşi făcea din craniul său o cupă din care bea în sănătatea soldaţilor săi la banchete).

Această catastrofă avea consecinţe incalculabile. După invazii – în 378, Valens căzuse la Adrianopol luptându-se cu vizigoţii – nici un împărat bizantin nu căzuse în mâinile barbarilor. Bizanţul, căruia începutul războiului îi demonstrase superioritatea, se afla acum într-o grea incertitudine.

În bătălia care-l costase viaţa pe Nikephor I, fiul său, Staurakios, moştenitorul tronului, abia reuşea să scape cu câţiva companioni şi era înscăunat împărat datorită strictei aplicări a principiului legitimităţii. Era un act formal şi provizoriu. Reglementarea definitivă (toamna anului 811) a succesiunii va avea loc la Constantinopol. Cea mai apropiată rudă a împăratului, care nu avea copii, era curopalatul Mihail Rangabios, candidatul natural la tron, alegerea sa fiind recomandată de tovarăşii de luptă ai împăratului şi de patriarhul Nikephor. Această soluţie aducea opoziţia soţiei împăratului defunct care spera, urmând exemplul Irinei, să ia puterea. În timp ce Staurakios ezita să ia o decizie, o agitaţie crescândă punea stăpânire pe capitală. În această perioadă de pericole externe ameninţătoare un interregn prelungit părea mai nepotrivit ca niciodată. Soluţia se obţinea printr-o lovitură de stat: la 2 octombrie, Mihai Rangabios (Rangabe) era proclamat împărat în hipodrom de către armată şi senat;

câteva ore mai târziu, el era încoronat la Sfânta Sofia de către patriarhul Nikephor. Plasat în fața faptului împlinit, Staurakios abdica[36].

Mihai I Rangabios (Rangabe) (811-813)[37] era un împărat slab, neavând curajul să ia decizii nepopulare, așa cum făcuse Nikephor I. Politica de economii era abandonată; împăratul distribuia, cu orice ocazie, sume de bani armatei, curții și mai ales clerului. Mihail I era un fervent susținător al icoanelor și un fidel servitor al Bisericii. Sub domnia lui, ortodoxia trăia cele mai frumoase zile în pragul unei noi explozii a iconoclasmului. Studiții erau chemați din exil și se împăcau cu ierarhia Bisericii după ce lichidaseră schisma moechiană, raportând deciziile sinodale din 809, reînviind excomunicarea contra lui Iosif. Influența lui Theodor Studitul nu avea limite, extraordinara sa energie și activitatea sa neobosită dominându-l pe slabul împărat.

Cu privire la imperiul occidental, guvernarea bizantină își schimba radical atitudinea. Nikephor I, perfect conștient de gravitatea problemei, nu dorea să audă de pretențiile lui Charlemagne la titlul imperial; el interzicea patriarhului Nikephor trimiterea sindicii tradiționale papei. Altfel spus, el adoptase o atitudine intransigentă.

Puterea lui Charlemagne nu încetase să crească, întinzându-se și asupra posesiunilor bizantine. După ce supusese Istria și numeroase orașe dalmate, tânărul rege Pepin, în ciuda rezistenței flotei bizantine, punea sub sceptrul său și Veneția (810). Carol dispunea de un mijloc de presiune care producea efecte în Bizanț, grav slăbit între timp. Guvernarea lui Mihail I se arăta dispusă să recunoască expres calitatea imperială a lui Charlemagne: în 812, el era numit basileus la Aix-la-Chapelle de către ambasadorii din Bizanț.

Suveranul francilor nu fusese recunoscut decât ca împărat, nu ca împărat roman, cât despre Carol cel Mare, acesta evita să-și atribuie titlul de împărat al romanilor. Acest titlu era rezervat de bizantini pentru a marca diferența dintre împăratul occidental și unicul împărat al romanilor, împăratul Constantinopolului. Dar ideea de ***roman*** nu era indisolubil

---

[36] *Ibidem*, p. 70-71; N. Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 179-183; cf. Constantin Porfirogenetul, *Carte de învățătură pentru fiul său Romanos*, traducere de Vasile Grecu, în "*Scriptores Byzantini*", VII, București, 1971, cap. 49, p. 79-80; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 224-225.

[37] *Ibidem*, p. 71; Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 183-188; Gasquet, *L'Empire byzantin et la monarchie franque*, Paris, 1888, p. 284-285; Nicolae Iorga, *Relations entre l'Orient et l'Occident au Moyen-Âge*, Paris, 1905; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 228-230; S. B. Daşkov, *Dicționar de împărați bizantini*, p. 190-191. Daşkov afirmă că nu este exclusă originea slavă a supranumelui ***Rangabe***, care ar însemna "puternic în mâini".

asociată cu noțiunea medievală de *imperiu*: Bizanțul se considera imperiu roman, iar papalitatea asocia ideii de Roma calitatea împăratului Occidentului, această asociație nefiind fixată definitiv decât începând cu epoca Ottonilor. Instituirea şi recunoaşterea unui al doilea imperiu puneau în discuție dreptul exclusiv al Imperiului bizantin la moştenirea romană. Descompunerea Imperiului carolingian şi o nouă afirmare a Imperiului bizantin vor permite, de altfel, recunoaşterea imperiului occidental în 812.

Nikephor I refuzase să-l recunoască pe Carol cel Mare, iar Mihai I îl recunoscuse. Pericolul care pândea Bizanțul în Balcani nu permitea un conflict cu Occidentul. În primăvara anului 812, Crum ocupa oraşul Develtos de la Marea Neagră, distrugea fortăreața şi, preluând exemplul bizantinilor, deporta pe locuitori. Rezistența era insignifiantă de partea bizantină; populația din mai multe oraşe fugea. Crum făcea oferte de pace Imperiului bizantin, dictându-şi condițiile sub forma unui ultimatum şi, cum Bizanțul întârzia să accepte, ocupa portul Mesembria (începutul lunii noiembrie 812), punând mâna pe importante cantități de aur şi argint şi stocuri de foc grecesc (în timp ce unii consilieri imperiali, în frunte cu patriarhul Nikephor, împărtăşeau vederile împăratului şi recomandau acceptarea condițiilor de pace, alți consilieri, al căror principal reprezentant era abatele studiților, reclamau o conducere mai energică a războiului). Punctul de vedere al abatelui din Studios avea prioritate şi, în iunie 812, o puternică armată bizantină întâlnea la Versinikia, aproape de Adrianopol, hoardele lui Crum care avansau. La 22 iunie, strategul Thraciei şi Macedoniei îşi ataca dușmanul; dar contingentele din Asia Mică comandate de Leon Armeanul, strategul Anatoliei se retrăgeau imediat. Dacă doi ani mai devreme, Bizanțului sucombase în fața fatalității, de această dată Crum atribuia victoria sa proastei conduceri a războiului şi mai ales neînțelegerilor dintre bizantini. Grava înfrângere a împăratului ortodox Mihail I Rangabios (Rangabe) zdruncina poziția şi pregătea căile unui reviriment al iconoclasmului. La 11 iulie 813, **Leon Armeanul** urca pe tron.

Reacția iconoclastă

Leon al V-lea Armeanul (813-820)[38] era un reprezentant al elementelor din Asia Mică, ce se remarcaseră prin geniul militar şi ostilitatea contra icoanelor. Ca şi Leon al III-lea, el era originar din Orient.

[38] *Ibidem*, p. 71-72; Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 189-197; cf. D. Sermys, *Les actes du concile iconoclaste de 815*, în "*Mélanges d'archéologie et l'histoire*", Roma, 1903; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 230-233; S. B. Daşkov, *Dicționar de împărați bizantini*, p. 191-193.

Marii generali ai lui Leon al III-lea şi Constantin al V-lea erau modelele sale, el fixându-şi drept dublu program restabilirea puterii militare a imperiului şi resurecţia mişcării iconoclaste. (Eşecurile militare ale domniilor precedente fuseseră, conform lui, consecinţa atitudinii lor iconofile).

După victoria de la Versinikia, Crum lansase o mare ofensivă, asediind Adrianopolul şi ajungând la zidurile Constantinopolului, Crum având o întrevedere personală cu împăratul în vederea fixării condiţiilor de pace. Crum se prezenta neînarmat, bizantinii recurgând la o maşinaţiune perfidă, din faţa căreia Crum fugea înainte de a fi prins. Suveranul bulgarilor răvăşea toate împrejurimile capitalei bizantine, intra în Adrianopolul asediat şi deporta pe cealaltă parte a Dunării populaţia oraşului şi satelor înconjurătoare. Împăratul reuşea să repurteze o importantă victorie în regiunea **Mesembriei** (toamna 813), dar în primăvara anului următor Crum relua drumul Constantinopolului (destinul făcea ca Crum să fie răpus la 13 aprilie 814, imperiul fiind eliberat de unul dintre cei mai mari adversari din istoria sa).

După două domnii efemere, bulgarii vor regăsi un suveran remarcabil în persoana lui Umurtag, care dorea expansiunea puterii bulgare în nord-vest şi consolidarea internă a ţării. El încheia cu Bizanţul o pace de treizeci de ani, care asigura Bulgariei avantaje importante şi restabilea limitele sale din timpul lui Tervel. Frontiera care împărţea Thracia între cei doi parteneri, urmând "***marele zid***" al lui Develtor până la Makrolivada, urcând în nordul Balcanilor. După evenimentele dramatice ale ultimilor ani, o lungă perioadă de linişte începea pentru frontierele bizantino-bulgare; pe de altă parte, imperiul era scutit de lupte intestine după moartea lui Harun şi în timpul domniei lui Mamun. Bizanţul era departe pentru moment de pericolele externe.

Leon al V-lea profita de aceşti ani de pace pentru a trece la realizarea planurilor sale iconoclaste. Creierul renaşterii iconoclaste devenea Ioan Grammaticul, plănuind un nou conciliu îndreptat împotriva icoanelor. Proiectele iconoclaste ale împăratului se vor reconcilia cu tendinţele inamice al Bisericii ortodoxe. Patriarhul Nikephor se găsea într-o bătălie contra noului iconoclasm de aceeaşi parte ca şi vechiul său adversar, Theodor Studitul. Amândoi luau partea cultului imaginilor în numeroase scrieri, ei îndreptându-se contra imixtiunii împăratului în chestiunile de credinţă. A doua etapă a crizei iconoclaste subliniază fondul politic al mişcării iconoclaste: eforturile puterii imperiale de a-şi supune voinţa Bisericii şi rezistenţei Bisericii. Superioritatea mijloacelor de constrângere asigura la început victoria intereselor imperiale. Abatele Theodor şi mulţi dintre partizanii săi (care apărau teza independenţei Bisericii faţă de stat) reluau

calea exilului, fiind grav brutalizați. Patriarhul Nikephor, partizan al studiților era alungat; în duminica Paşilor, la 1 aprilie 815, urca pe tronul patriarhal Theodotos Malissenos (care datora alegerea sa nobleței familiei sale şi înrudirii cu a treia soție a lui Constantin al V-leą).

Puțin după Paşti, un sinod reunit la biserica Sfânta Sofia sub preşedinția noului patriarh respingea conciliul ecumenic de la Niceea şi se ralia deciziilor conciliului iconoclast din 854. Sinodul sublinia că nu se considerau icoanele drept idoli, dar se ordona distrugerea lor. Acest punct definea bine atitudinea sinodului lui Leon al V-lea. Se repetau vechile acte, cât şi vechile idei ale conciliului din 754. Ca şi întreaga mişcare iconoclastă din secolul IX, sinodul din 815 purta marca unei neputințe a epigonilor. Iconoclasmul lui Leon al III-lea şi Constantin al V-lea fusese o mişcare a unei mari forțe de deflagrație, iar iconoclasmul lor din secolului al IX-lea era o tentativă de reacție întârziată. Împăratul ştiuse să-şi impună voința cu mijloacele de constrângere de care dispunea, persecutând pe recalcitranți. Leon al V-lea nu dispunea de partida din spatele împăraților iconoclaşti din secolul al VIII-lea, el tremurând pentru coroana sa. Toate măsurile sale de precauție nu-i vor împiedica sfârşitul: în ziua de Crăciun a anului 820, el era asasinat în fața altarului de la Sfânta Sofia în cursul liturghiei de către partizanii vechiului său camarad de arme, Mihail de Amorion.

Mihail al II-lea (820-829)[39], fondatorul dinastiei de Amorion (amoriene) (era un războinic a cărui lipsă de cultură atrăgea bătăile de joc ale bizantinilor distinşi, dar nu-i lipseau energia şi simțul măsurii). Sub domnia sa, criza religioasă marca o acalmie. Persecuțiile vor înceta; exilurile patriarhilor Nikephor şi Theodor Studitul erau rediscutate. Restaurarea icoanelor nu se înfăptuia, spre deziluzia ortodocşilor şi în ciuda reprezentărilor lor repetate. Mihail al II-lea adopta o atitudine rezervată, nerecunoscând nici conciliul ecumenic de la Niceea, nici sinoadele iconoclaste, interzicând discuțiile despre problema icoanelor.

Împăratul, originar din Phrygia, vechea citadelă a iconoclasmului, era fără îndoială un adversar al cultului icoanelor. Scrisoarea sa către Ludovic cel Pios, în care se plângea de anumite exagerări ale cultului icoanelor, o dovedea clar; el încredința educația fiului său Theofil, savantului iconoclast, iar la moartea lui Theodotos Malissenos, în loc să fie chemat ortodoxul Nikephor pe tronul patriarhal, el prefera să-l aleagă pe episcopul Antonie din Sylaeon. Rezerva sa ținea mai puțin de indiferența sa,

---

[39] *Ibidem*, p. 73-74; Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 197-202, cf. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, t. I, *La dynastie d'Amorium (820-867)*, ed. franceză de H. Grégoire et M. Canard, Bruxelles, 1935, 22-61; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 233-236; S. B. Daşkov, *Dicționar de împărați bizantini*, p. 194-197.

ci de conştiinţa că mişcarea iconoclastă era la final. Singurul iconodul contra lui Mihail al II-lea era sicilianul Methodios, maltratat şi aruncat în închisoare.

Evenimenul intern, capital al domniei lui Mihail al II-lea era marea mişcare socială declanşată de **Thoma Slavul (821-823)** (un slav din Asia Mică, vechiul camarad de arme al împăratului), care are la origine profunde cauze sociale, religioase şi etnice, ceea ce explică ecoul ei în întreaga societate bizantină. Cu susţinerea foarte eficae a arabilor, Thoma adunase în timpul lui Leon al V-lea în jurul lui în regiunile frontaliere din Orient o partidă numeroasă: arabi, perşi, armeni, iberici şi alte elemente caucaziene. Propagarea mişcării găsea teren propice în Asia Mică, unde slavii erau numeroşi. Întreprinderea exercita interes asupra elementelor ce inspirau repulsie pentru Constantinopol, căci Thoma Slavul se punea în slujba icoanelor. Trebuie acordată o importanţă specială caracterului de răscoală socială pe care îl lua mişcarea: Thoma îi apăra pe săraci, cărora le promitea să le uşureze situaţia. El schimba situaţia existentă: mase populare distruse material, impozite mari şi arbitrariul funcţionarilor. Mişcarea de revoltă, ce se sprijinea pe antagonismele etnice, religioase şi sociale, câştiga îndată marea parte a Asiei Mici: din şase theme, doar Opsikion şi Armeniakon rămâneau fidele împăratului. Thoma era încoronat împărat de patriarhul Antiochiei cu asentimentul califului. Susţinerea themei Kibyraiaton îl punea în posesia flotei, permiţându-i să treacă în Europa şi să grupeze populaţia iconofilă a regiunilor europene ale imperiului. În decembrie 821 începea asediul Constantinopolului, care dura mai mult de un an şi care punea capăt forţelor uzurpatorului. Mişcarea maselor prost organizată sucomba în faţa superiorităţii militare a împăratului bizantin. Dar Mihail al II-lea era ajutat de hanul bulgarilor. Aşa cum Tervel intervenise contra arabilor în favoarea lui Leon al III-lea, Omurtag, fiul celui mai mare duşman al Bizanţului, intervenea în favoarea lui Mihail al II-lea contra mişcării lui Thoma şi-i dispersa trupele. În primăvara anului 823, Thoma ridica asediul, mişcarea luând sfârşit. Doar în octombrie Thoma Slavul cădea în mâinile împăratului la Arcadiopolis şi era executat (după oribile torturi).

Mihail al II-lea era stăpânul situaţiei, dar Bizanţul ieşea grav slăbit dintr-un război civil de aproape trei ani. Statul bizantin era în faţa fermentaţiei sociale. Dacă califul nu putea întreprinde o ofensivă eficace contra Bizanţului din cauza dificultăţilor sale interne, Imperiul bizantin era lovit de alte ameninţări din alte părţi ale lumii arabe.

Emigranţi arabi din Spania vor ocupa, zece ani mai târziu, insula Creta (826). Bizanţul pierdea un sprijin strategic în Mediterana orientală. Toate eforturile lui Mihail al II-lea pentru a recuceri posesiunea pierdută vor rămâne în van: de-a lungul unui secol şi jumătate, arabii se menţineau în

această insulă importantă, făcând raiduri continue în regiunile înconjurătoare.

În acest timp, adversitatea era gravă între Bizanț și Occident. Profitând de disensiunile dintre guvernatorii bizantini locali, arabii din Africa își făceau apariția în Sicilia în anul 827. Expedițiile de piraterie ale arabilor contra Siciliei deveniseră frecvente după mijlocul secolului al VII-lea, dar acum începea o cucerire sistematică a insulei. Puterea Imperiului bizantin în Mediterana și, în special, în Adriatica era grav tulburată. Constantin al VII-lea Porphyrogenetul putea să considere vremea lui Mihail al II-lea drept epoca celui mai mare recul al influenței bizantine pe litoralul Adriaticii și în regiunile slave din vestul Peninsulei Balcanice. Bizantinii, puțin preocupați de flota lor după ruina puterii maritime a califatului Omeiad, plăteau pentru neglijența lor.

Domnia lui **Theophil (829-842)**[40] (Theophilos), fiul lui Mihail al II-lea, adăuga culturii bizantine un gust pronunțat pentru artă și știință. Iustinian, nepotul unui soldat incult, Iustin I, era unul dintre cei mai savanți oameni ai timpurilor sale, demonstrând marea virtute civilizatoare a Bizanțului. Dar Theophilos nu era numai deschis culturii capitalei bizantine (inițiază dezvoltarea învățământului și ridicarea unor noi edificii și decorarea palatului imperial), ci și curții califatului din Bagdad. Entuziasmul său pentru arta arabă provenea de la Ioan Grammaticul. Anii săi de domnie vor marca ultimul avânt al mișcării iconoclaste și cea mai mare influență pe care cultura arabă o exercita asupra lumii bizantine.

Între anii 829-842, Theophil extinde *Marele Palat*, iar pe malul asiatic al Bosforului construiește un splendid palat.

Instituirea regimului themelor în Peninsula Balcanică în secolele VIII-IX, se extindea în Orient și în punctele cele mai îndepărtate din nord. Două noi ***theme***, ***Paflagonia*** și ***Chaldeea***, erau create pentru a consolida

---

[40] *Ibidem*, p. 74-76; N. Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 202-216, cf. Ch. Diehl, *La légnede de l'empereur Théophile*, în "*Seminarium Kondekovianum*", vol. 4, 1931, p. 33-37; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 236-239; cf. H. Grégoire, *Michel III et Basile le Macédonéen dans les inscriptions d'Ancyre*, în "*Byzantion*", V (1929-1930), 328 și urm.; V. Grumel, *La chronologie des éveniments du règne de Leon VI*, "*Echos d'Orient*", nr. 35, 1936, p. 5-42: G. Ostrogorsky îl caracteriza pe împăratul Theophil astfel: Suveran remarcabil, avea o personalitate extrem de interesantă. Era un himeric în dezavuarea mișcării iconoclaste deja muribunde și în entuziasmul său pentru arta și civilizația arabă. În ciuda actelor de cruzime atroce ale fanatismului său doctrinal, omul era învăluit în legendă. El dora să fie un prinț ideal, animat de un viu interes pentru dreptate. Rivalizând cu califul Harun al Rașid cel Drept, îi plăcea să se întrevadă cu săracii și cei mai modești dintre supușii lui, să le asculte doleanțele, ca mai apoi să-i tragă la răspundere pe cei vinovați, indiferent de situație sau de poziție; S. B. Daşkov, *Dicționar de împărați bizantini*, p. 197-202.

poziția Bizanțului în Pont: prima cuprindea fosta themă Bukellarion, iar a doua partea de nord-este a themei Armeniakon. Se creau trei noi unități militare și administrative în regiunile muntoase limitrofe ale frontierei arabe: circumscripțiile militare frontaliere mai mici, desemnate cu numele de ***clisurile***: Charsianon, Cappadocia și Seleucia, transformate mai târziu în theme.

În epoca lui Theophil, "***climata***" (posesiunile bizantine de pe coasta septentrională a Mării Negre) erau grupate într-o themă și supuse unui strateg, cu Chersonul drept centru. O anumită turbulență se manifesta în marea câmpie de nord-est a Europei, regatul khazarilor văzându-se constrâns să ia măsuri de apărare. În același timp în care regimul themelor se extinsese în Cherson, ingineri bizantini, numiți de hanul khazarilor, vor construi la gurile Donului fortăreața Sarkel, monument al tehnicii bizantine în îndepărtatele stepe.

De-a lungul întregii sale domnii, împăratul Theophil, pasionat de arta și de cultura arabă, duce **războiul contra arabilor**. În războaiele interne și în special mișcarea revoluționară de revendicare socială dirijată de secta curamită a lui Babek vor acorda ocazia califului Mamun (813-833) de a duce războiul îndelung suspendat. Califatul exploata dificultățile interne ale Imperiului bizantin. Bizanțul nu era în măsură să-și concentreze toate forțele în războiul din Asia Mică, trebuind să se lupte în Sicilia, unde cucerirea arabă se întindea; în 831 este cucerit orașul Palermo. La frontierele orientale, războiul se derula schimbător: fie Theophil sărbătorea la Constantinopol triumful fastuos, fie arabii avansau pe teritoriul bizantin, împăratul bizantin trimițând califului ambasade încărcate cu daruri bogate și propuneri de pace. Situația devenea mai serioasă atunci, când fratele lui Mamun, califul Mutasim întreprindea în anul 838 o mare campanie, dirijată nu numai contra fortărețelor de la frontieră, ci și contra centrelor cele mai importante din Asia Mică. O parte a puternicei armate a lui Mutasim marșa către nord, înfruntându-se în sângeroasa bătălie de la Dazimon (Dazmana), la 22 iulie și înfrângând armata comandată de împăratul însuși, cucerind Ankyra. La 12 august, Mutasim încercuia Amorion cu grosul armatei sale. Evenimentul însemna înfrângerea Bizanțului. Amorion nu mai era decât un centru important și orașul natal al curții domnitoare. Împăratul solicita ajutor contra arabilor până în Occident regatului francilor și Veneției.

Criza iconoclastă cunoștea sub Theophilos ultima zvâcnire. În 832, conducătorul iconoclaștilor, Ioan Grammaticul, urca pe tronul patriarhal, o violentă persecuție declanșându-se din nou contra partizanilor icoanelor, care cunoaște punctul culminant în a doua parte a domniei.

Ca și în timpul lui Constantin al V-lea, războiul degenera într-unul contra monahismului. Doi frați originari din Palestina, Theodor și

Theophan, vor suferi în aceste circumstanțe un supliciu unic, li se vor grava pe frunte cu fierul înroşit în foc versuri îndreptate împotriva imaginilor (*"Graptoi"*). (Theophan era poet ce se remarcase prin versuri preamărind sfintele icoane; după restabilirea ortodoxiei, el devenea mitropolit al Niceei).

Împăratul şi patriarhul încercau în zadar să reanimeze mişcarea iconoclastă. Asia Mică refuza să le acorde ajutor. Câmpul său de acțiune se limita la capitală şi puterea sa nu mai ținea decât de împărat şi de unii dintre fidelii săi. Theophil murea la 20 ianuarie 842, iconoclasmul sfârşindu-se şi el. Criza iconoclastă se disipa: marea criză era depăşită. Bizanțul îşi regăsise sufletul, o nouă eră începea pentru el.

În epoca iconoclastă, în Occident, evenimentele urmează o evoluție decisivă pentru istoria europeană. Dacă, potrivit unei cunoscute teze a lui H. Pirenne, ***ordo romanus*** a dispărut în planul economic abia la începutul secolului al VIII-lea, prin închiderea Mediteranei de către arabi, instaurarea ordinii politice a lui Carol cel Mare, factor decisiv pentru cristalizarea lumii europene medievale, stă sub semnul "orientalizării" politicii externe bizantine sub împărații iconoclaşti. În aceste împrejurări, episcopii de Roma abandonează alianța cu Constantinopolul, de la care nu mai puteau aştepta ajutor şi se îndreaptă spre regalitatea francă în fața primejdiei ce venea din partea regilor longobarzi din Peninsula Italică, care cuceriseră exarhatul Ravennei (751) şi amenințau Roma (***cetatea eternă***). Dubla intervenție a lui Pepin cel Scurt în Italia, răspuns la cooperarea papei în substituirea Carolingienilor vechii dinastii merovingiene, are ca principal rezultat crearea statului papal în teritoriul vechiului exarhat bizantin, iar reacția basileului, care trece sub autoritatea patriarhului său diocezele din sudul Italiei şi din Illyricum, aflate până atunci sub obediența Romei, închide şi ultimele legături dintre papă şi împăratul bizantin..

Pasul următor în emanciparea Occidentului de sub autoritatea Constantinopolului avea să-l constituie crearea imperiului lui Carol cel Mare, eveniment la care participarea pontificală a fost hotărâtoare. Deşi pentru suveranul franc şi pentru mediul intelectual din Aachen ***Imperium Romanum*** continua să fie statul bizantin, urmaşul legitim al tradițiilor cezarilor romani, noul imperiu, ca Imperiu franc, revendicând Constantinopolul. Încoronarea din anul 800 consacra astfel detaşarea definitivă a Occidentului de Orient, proces început în lumea romană şi deschidea problema celor doi împărați, care avea să constituie timp de peste patru secole un fapt de politică europeană, în doctrina politică medievală.[41]

---

[41] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 245-246: *"La crise inconoclaste fut pour l'évolution spirituelle de l'empire byzantin ce que fut pour son existence d'État la*

APOGEUL IMPERIULUI BIZANTIN (843-1025)

Caracteristici generale

Cele aproape două secole de guvernare ale împăraților Macedoneni, socotite *"vârsta de aur"* a lumii bizantine, prezintă trăsături distincte față de epoca iconoclastă din aproape toate punctele de vedere.

Datorită succeselor politicii externe a împăraților iconoclaşti, viața economică din bazinul oriental al Mediteranei cunoaşte o tot mai mare stabilitate şi securitate, fapt ce explică reînviorarea vieții oraşelor de pe litoralul micrasiatic şi european al imperiului. Industria şi comerțul, asupra cărora autoritatea centrală exercită un monopol strict, au o pondere crescândă în ansamblul vieții economice a statului bizantin. Pe plan social, are loc formarea clasei aristocratice în curs de feudalizare, consecință a fenomenelor dizolvante din lăuntrul comunităților rurale, dar şi a presiunii din afară a dinaților (*dynatoi*).

Autoritatea centrală promovează o seamă de măsuri în favoarea țărănimii libere şi a stratioților. Dar poziția ei nu este lipsită de contradicții; fiscalitatea excesivă şi reorientarea politicii externe au contribuit în mod decisiv la ruina maselor țărăneşti. În administrație, regimul themelor cunoaşte începutul subminării sale sub imperiul transformărilor din baza sa socială şi al renunțării puterii imperiale la vechea politică defensivă, rațiunea însăşi de a fi a ordinii themelor, pentru a promova o politică externă ofensivă.

---

lutte contre l'invasion perse et arabe, c'est-à-dire le temps de la grande décision. L'invasion militaire de l'Orient avait été suivie d'une invasion spirituelle qui se répandit sur l'empire sous la forme de la querelle des images. Sa défaite eut pour l'évolution culturelle de l'empire byzantin une importance comparable à celle du refoulement de l'invasion militaire sur son évolution politique. La déroute du mouvement iconoclaste consacra la victoire de l'originalité religieuse et culturelle grecque sur l'esprit asiatique incarné dans l'iconoclasme. L'empire gréco-chrétien de Byzance affirmait maintenant aussi dans la culture sa place propre entre l'Orient et l'Occident." (*"Criza iconoclastă a reprezentat pentru evoluția spirituală a Impeirului bizantin ceea ce a fost pentru existența statului lupta împotriva invaziei persane şi arabe, adică vremea marii hotărâri. Invazia militară din Orient fusese urmată de o invazie spirituală, care se răspândea în imperiu sub forma discuțiilor în ceea ce priveşte imaginile. Înfrângerea sa a avut pentru evoluția culturală a Imperiului bizantin o importanță comparabilă, cu cea a respingerii invaziei militare asupra evoluției sale politice. Deruta mişcării iconoclaste va consacra victoria originalității religioase şi culturale greceşti asupra spiritului asiatic, încarnat în iconoclasm. Imperiul greco-creştin din Bizanț îşi afirma acum şi în cultură propriul său loc între Orient şi Occident."*);

Cea mai importantă schimbare se produce în politica externă a Imperiului bizantin. Consolidarea internă a imperiului şi atingerea obiectivelor de politică externă de către împăraţii iconoclaşti, prin stăvilirea expansiunii arabe şi consolidarea graniţelor orientale permite noii dinastii macenonene fondată de Vasile I să treacă la o politică ofensivă pe plan extern, ce culminează sub împăraţii-soldaţi Nikephor al II-lea Phocas, Ioan Tzimiskes şi Vasile al II-lea cu *"marea epopee bizantină"*, expresie a intereselor de clasă ale păturilor active de la oraşe, dar şi ale aristocraţiei micrasiatice. Principalele ţeluri ale acestei politici au fost restaurarea thalassocraţiei bizantine în Mediterna Orientală şi Centrală, recucerirea Balcanilor pentru reluarea sub control bizantin a bazinului Dunării şi a celorlalte căi comerciale spre Occident şi recucerirea Armeniei, Mesopotamiei şi Siriei de Nord, ce comandau principalele drumuri comerciale ale Orientului. Această politică şi-a găsit reflectarea pe planul doctrinei în revenirea la teza unicităţii imperiului şi a supremaţiei sale universale.

Cultura acestei perioade evoluează sub influenţa măsurilor de reorganizare a învăţământului superior întreprinse de cezarul Bardas, care aveau să constituie punctul de plecare a ceea ce Paul Lemerle a numit *"primul umanism bizantin"*.

Noua mişcare religioasă este legată de personalitatea lui Photios în secolul IX, şi de aceea a împăratului Constantin al VII-lea Porphyrogenetul, în secolul X, în jurul cărora şi-au desfăşurat activitatea cercuri de savanţi, care au elaborat lucrări de caracter enciclopedic – istorie, medicină, agronomie – cu o valoare practică şi utilitară.

"Renaşterea artistică macedoneană" manifestă, în arhitectură, preferinţă pentru bazilicile cu plan în cruce greacă înscrisă, în care cupola se sprijină pe patru bolţi în leagăn, ce desenează braţele egale ale unei cruci greceşti. Noile edificii, de un echilibru şi o sobrietate clasice, le întâlnim în Constantinopol (biserica Maicii Domnului), în Beoţia (Skripu) şi la Muntele Athos (catholikoanele mănăstirilor Lavra, Ivirion etc.). Vechea tradiţie bazilicală se regăseşte în mediile conservatoare din provincie (Cappadocia, Macedonia), ca şi în Bulgaria (Pliska), convertită la creştinism. *"Renaşterea macedoneană"* îşi află expresia deplină în pictura monumentală, unde reacţia faţă de primatul influenţelor orientale aduce reîntoarcerea la valorile clasice greco-romane şi la fixarea programului iconografic. Două tendinţe se manifestă în pictura acestei perioade, una, de inspiraţie monastică, ce se întâlneşte în frescele din bisericele rupestre cappadociene, cu ecouri din arta paleocreştină, la Sfântul Luca din Phocida, cealaltă, aulică, de inspiraţie Constantinopolitană pe care o regăsim la mozaicurile din bazilica Sfânta Sofia din Constantinopol.

Zorii unei noi ere

O eră nouă începea în Bizanț: cea a unei mari dezvoltări culturale, care era urmată de un puternic avânt politic. Nu dinastia macedoneană a inaugurat această vârstă nouă, ci domnia ultimului împărat al dinastiei amoriene, Mihail al III-lea Bardas, Photios şi Constantin sunt trei mari figuri care anunță deschiderea acestei ere noi – apogeul statului bizantin[42].

Lui Mihail al III-lea îi urmează la tron **Vasile I (867-886)**, de origine armeană, născut însă în thema Macedoniei, care uzurpă tronul stăpânului său şi pune bazele celei mai puternice dinastii din istoria bizantină, **dinastia macedoneană** (867-1028). Sub noua dinastie, venită la tron în urma unei uzurpări, principiul ereditar câştigă teren în dauna celui electiv, prin introducerea instituției porphyrogeneților, care desemnează pe descendenții împăratului născuți în camera de purpură (***porphyra***), cărora le era rezervată succesiunea la tron încă de la naştere, pe această cale coroana păstrându-se într-o singură familie. Consolidat şi de continuitatea dinastică, tronul transmițându-se din tată în fiu – **Vasile I, Leon al VI-lea Înțeleptul** (886-912), **Constantin al VII-lea** (912-959), **Roman al II-lea** (959-963) şi **Vasile al II-lea** (963-1025) – de-a lungul a cinci generații, sentimentul legitimității şi-a dat măsura puterii dobândite sub minoratul lui Constantin al VII-lea şi lui Vasile al II-lea, când, din necesități de stat, au fost adoptați la tron generali capabili – Roman I Lecapenos (920-944), Nikephor al II-lea

---

[42] Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 86-87, cf. G. Schlumberger, *L'épopée byzantine à la fin du X-e siècle*, 3 vol., Paris. 1925: Perioada la care ne referim acum este, împreună cu secolul lui Iustinian, cea mai glorioasă din istoria Bizanțului. Armatele bizantine victorioase resping numeroşii lor duşmani, crescând întinderea imperiului. Civilizația bizantină cunoaşte în acelaşi timp ceea ce pe bună dreptate a fost numită "a doua epocă de aur". Niciodată după Iustinian, Bizanțul nu se mai bucurase de un prestigiu aşa de mare; niciodată până la căderea sa, nu va mai cunoaşte succese atât de strălucite. În operele bizantinistului francez G. Schlumberger se regăsesc aspectele acestei epoci au adevărat epice. Aşadar, aici nu putem face altceva decât să schițăm trăsăturile generale.
Prima caracteristică, şi cea mai nouă, este reprezentată de faptul că întreaga operă nu a fost desăvârşită decât de un singur om, cum s-a întâmplat în cazul lui Iustinian în secolul VI, ci de o succesiune de împărați, cu toții remarcabili prin diferite calități. Fondatorul dinastiei, Vasile I, provenea dintr-o familie armeană stabilită în Macedonia; *Idem, Le premier humanisme byzantin*, Paris, 1971; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 246: "*une ère nouvelle s'ouvrait pour Byzance: celle d'un grand essor culturel que suivrait aussitôt un puissant essor politique. Ce n'est pas la dynastie macédonienne qui inaugure cet âge nouveau*"; legitimitatea. De acum înainte va exista o familie imperială ai cărei membri primesc numele de "porphyrogenetos" (născuți în camera palatului, numită *porphyra*).

Phocas (963-969) şi Ioan Tzimiskes (969-976) – fără ca prerogativele împăraţilor legitimi să sufere vreo atingere.

Îngustarea sensibilă a orizontului politic a marcat criza iconoclasmului, care coincide cu reculul cel mai puternic al ideii imperiului universal şi ruina puterii bizantine în Occident. Politica religioasă a împăraţilor iconoclaşti şi dezinteresul la fragmentarea occidentală a imperiului vor grăbi separarea între Bizanţ şi Occident şi vor provoca mişcarea care va conduce, trecând prin fondarea Bisericii, a statului, la încoronarea imperială a lui Carol cel Mare. Ori, dacă *universalismul* statului bizantin a dat faliment, universalismul bisericii romane s-a pierdut în Orient, şi Leon al III-lea făcuse deja primul pas în acest sens, supunând cea mai mare parte a Peninsulei Balcanice şi Italia de Sud jurisdicţiei patriarhului din Constantinopol. Dar, doar după trecerea crizei iconoclaste, patriarhul din Constantinopol a fost în măsură să înfrunte papalitatea pe picior de egalitate şi să înceapă lupta cu Roma, Imperiul occidental se impusese în detrimentul universalismului politic al Bizanţului, patriarhatul din Constantinopol impunându-se acum în detrimentul universalismului Bisericii romane. Prima fază a acestei evoluţii, care va marca o eclipsă a Bizanţului, coincide cu perioada de criză; cea de-a doua, care va restabili echilibrul pe baze noi în folosul Imperiului bizantin, se plasează la începutul erei noi şi se deschide prin marea luptă a lui Photios.

Dar, chiar în sânul părţii orientale, mari sarcini noi se ofereau statului şi bisericii din Bizanţ. Evanghelizarea (creştinarea) slavilor din sud şi din est, descoperă în Bizanţ o lume nouă (şi îi lărgeşte orizonturile într-un mod nesperat). Lumea bizantină devenise îngustă în epoca crizei iconoclaste şi se lărgeşte începând cu Photios, Constantin şi Methodios.

Expansiunea culturală va fi urmată de o expansiune politică-militară. Imperiul care se văzuse, către sfârşitul epocii iconoclaste, cantonat în defensivă atât contra califatului, cât şi contra Bulgariei, îşi retrage frontierele sale departe către Est şi-şi supune din nou toată Peninsula Balcanică. El îşi stabileşte puterea mediteraneeană, care slăbise în epoca crizei iconoclaste[43].

Ca şi restaurarea trecătoare a cultului imaginilor la sfârşitul secolului al VIII-lea, restaurarea definitivă după moartea lui Theophilos se desăvârşeşte sub conducerea unei femei. La moartea acestuia, fiul şi succesorul său, **Mihail al III-lea (842-867)** avea şase ani, iar împărăteasa văduvă **Theodora** şi va asuma regenţa în numele său. Thekla, prima născută dintre surorile în viaţă ale micului împărat, făcea şi ea în mod oficial parte din regenţă, căci o găsim reprezentată pe monede alături de Mihail şi

[43] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 246-247.

Theodora şi este menţionată împreună cu ei în protocolul imperial (dar ea pare a fi ţinută departe de treburile politice). Membrii cei mai importanţi ai consiliului care o ajuta pe Theodora şi punea în aplicare restabilirea cultului imaginilor, erau fraţii împărătesei, Bardas şi Petronas, magistrul Sergios Niketiates (probabil un unchi de-al Theodorei) şi, mai ales, logothetul Theoctistos. Este uimitor faptul că noua conducere, compusă în mare parte din membri de origine orientală, familia împărătesei era originară din Pafhlagonia şi avea ascendenţă armeniană, văzuse în restaurarea cultului imaginilor misiunea sa cea mai urgentă. După ce tronul patriarhal i-a fost încredinţat lui Methodiu (Methodios), **un sinod va proclama, în martie 843, solemna restabilire a imaginilor.**

În memoria acestui act, biserica greacă ortodoxă continuă să celebreze în fiecare an "***sărbătoarea ortodoxiei***", care îşi comemorează victoria asupra duşmanilor imaginilor, în acelaşi timp cu înfrângerea ereziilor anterioare. Înfrângerea iconoclasmului închide era marilor lupte doctrinale în Bizanţ. Dar, în ordinea relaţiilor între biserică şi stat, înfrângerea iconoclasmului semnifica faptul că tentativa de a stabili o subordonare necondiţionată a bisericii eşuase. Victoria sa asupra adversarilor imaginilor va lăsa biserica întărită. Nu trebuie să credem că ea a obţinut libertatea revendicată de către ***zeloţi***, animată de Theodor Studitul. Sistemul politico-ecleziastic din Imperiul bizantin va rămâne carecterizat de o colaborare strânsă între cele două puteri şi această colaborare va îmbrăca din nou forma unei tutele foarte extinse exercitată de stat asupra bisericii.

Conducerea problemelor statului nu va întârzia să treacă în mâinile ***logothetului*** Theoctistos, care îl va îndepărta pe principalul său rival, Bardas, devenind consilierul unic al împărătesei. Theoctistos era un spirit foarte cultivat: el încuraja învăţământul din Bizanţ şi pregătea viitorul avânt cultural în imperiu. Judicioasa sa politică financiară va asigura imperiului importante rezerve de aur. Reintroducerea politicii religioase se va desfăşura fără fricţiuni. Theodora şi Theoctistos, susţinuţi de către patriarh, au arătat circumspecţie la adresa vechilor urmaşi ai iconoclasmului. Această politică nu a obţinut aprobarea partidei ***zeloţilor*** şi vechea schismă s-a reinstaurat în Biserica ortodoxă bizantină, care a reuşit să creeze un front unic contra iconoclasmului ceva vreme. ***Călugării studiţi*** au arătat aceeaşi ardoare în combaterea patriarhului Methodios, aşa cum au făcut contra patriarhilor Tarasios şi Nikephor. Schisma ia forme speciale şi duce la excomunicarea ***studiţilor***. Survine moartea lui Methodios, la 14 iunie 847. Tronul patriarhal a fost atribuit lui Ignatios (Ignaţiu), fiu al împăratului Mihail (care fusese făcut eunuc la căderea tatălui său şi luase drumul mănăstirii). Ridicarea sa constituia o concesie făcută studiţilor, căci, dacă Ignatios nu se asociase opoziţiei împotriva conducerii bisericii, el era un călugăr rigid, foarte

apropiat de idealul zeloților. Dar Ignatios, care trebuia să aplaneze diferendele, a fost antrenat într-un conflict violent ca adversar al lui Photios[44].

După restaurarea cultului icoanelor, lupta se reia contra arabilor.[45] Logothetul Theoctistos s-a îndreptat împotriva Cretei cu o flotă puternică. Expediția, după un debut foarte promițător, a avut un rezultat puțin glorios; în 844, Theoctistos (care era un om de stat de mare valoare, dar un general mediocru), a fost învins pe continent, acolo unde râul Mauropotamos se varsă în Bosfor. Faptul că arabii au pătruns atât de mult în teritoriul bizantin a fost consecința campaniilor victorioase ale lui Mutasim. Dar lupte interne vor obliga pe succesorul lui Mutasim să facă pace cu Bizanțul și a avut loc un schimb de prizonieri la frontierele arabo-bizantine, pe fluviul Latmos (845-846). Puterea imperiului califilor a fost paralizată prin apariția elementului turcesc și acțiunea forțelor feudale centrifuge care vor determina formarea a numeroase regate independente.

Imperiul bizantin a avut de susținut o luptă dificilă contra *sectei Paulicienilor*[46] care, susținută de împărații iconoclaști din secolul al VIII-lea și favorizați de împăratul Nikephor, luase avânt, difuzându-se în regiunile orientale ale Asiei Mici. Aceste persecuții provocaseră o emigrare numeroasă a Paulicienilor în teritoriile emirului din Melitene. Noile persecuții sub Theodora au dus la moartea a mii de Paulicieni. Pe de altă parte, conducerea Theodorei a fost obligată să întreprindă o nouă **campanie contra triburilor** slave din Grecia pentru a le impune recunoașterea suveranității bizantine.

Luptele împotriva arabilor dezvoltă treptat în strategia bizantină un nou spirit de îndrăzneală și inițiativă. În anul 853, o mare flotă bizantină a apărut pe coastele Egiptului, care constituiau totdeauna punctul de sprijin al conducătorilor Cretei. Fortăreața *Damietta*, situată nu departe de gurile

---

[44] N. Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 214-220, 252-261; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 248-149; Stelian Brezeanu, O istorie a Imperiului bizantin, p. 78-79; S. B. Daşkov, *Dicționar de împărați bizantini*, p. 202-203.

[45] Stelian Breazeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 81; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 250.

[46] *Ibidem*: Paulicienii, sectă manicheană răspândită în secolul VIII în Asia Mică, fuseseră favorizați de împărații iconoclaști, fiind și ei adversarii cultului icoanelor. Începând cu Mihail I Rangabe, basileii bizantini au declanșat mari persecuții împotriva lor, fapt ce i-a determinat să se retragă în emiratul din Melitene și să pună în granița bizantino-arabă bazele unui stat propriu cu centrul la Tephrike, care reprezenta un real pericol pentru Bizanț, mai ales că paulicienii erau aliații obișnuiți ai arabilor în raziile lor în imperiu; sub Theodora, în cursul campaniilor întreprinse împotriva lor, numeroși paulicieni au fost colonizați în Tracia, dar statul lor nu a putut fi desființat; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 250; N. Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, p. 222-223.

Nilului, a fost luată cu asalt de bizantini şi incendiată. Era pentru prima dată, după începutul invaziei arabe, când Bizanţul se aventura atât de adânc în apele inamice. Această demonstraţie impresionantă a determinat pe egipteni să dezvolte energic construirea unei flote şi să pună bazele puterii maritime care va cunoaşte o mare expansiune în secolul al X-lea sub califatul Fatimizilor.

Dar epoca marii activităţi politice şi culturale a Imperiului bizantin începe după **lovitura de stat din 856**, care-l va aduce la putere pe Mihail al III-lea, conducerea problemelor statului revenind unchiului său, Bardas. Bardas şi Mihail, amândoi victime ale regimului stabilit de Theodora şi Theoctistos, erau aliaţi naturali. Bardas fusese izgonit de Theoctistos, devenit atotputernic, iar împăratul, suportase greu tutela mamei sale, Theodora privându-l de putere şi influenţându-i viaţa personală, separându-l de Eudochia Ingerina (soţia împăratului) pentru a-l căsători cu forţa cu Eudochia Decapolita (855). Alături de împărat, dar fără ştirea împărătesei, Bardas revine la curte. Theoctistos a fost surprins de conjuraţie în palatul imperial şi asasinat sub ochii lui Mihail al III-lea. Apoi, senatul va proclama pe Mihail autocrator. Theodora a trebuit să renunţe la putere, fiicele ei fiind închise într-o mănăstire (doi ani mai târziu, ca urmare a unui complot îndreptat contra fratelui său Bardas, Theodora a avut aceeaşi soartă).

Domnia lui Mihail al III-lea [47] a fost extraordinar de bogată în fapte mari, dar nu el a avut iniţiativa. Nu el a fost măreţ, ci vremurile lui Bardas şi Photios.

Bardas era acum ceea ce Theoctistos fusese sub Theodora, veritabilul conducător al statului bizantin. Pentru a-şi marca bine în exterior preponderenţa, el a preluat cele mai înalte demnităţi, luând în final titlul de "*Cezar*" (*Caesar*). El îşi va surprinde predecesorul şi vechiul rival prin activitatea şi calităţile sale de om de stat. În această epocă devin perceptibile semnele unui mare avânt politic în Bizanţ.

Avântul cultural atinge acum maxima sa dezvoltare, marea activitate şi marea forţă a culturii bizantine fiind dovada. Cezarul Bardas va organiza în palatul din Magnaura o universitate (863), care va deveni un

---

[47] N. Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 221-225; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 251-252: Figura tânărului împărat Mihail al III-lea ne apare astăzi într-o cu totul altă lumină decât istoricilor mai vechi care, înşelaţi de istoriografia tendenţioasă din epoca macedoneană, nu au văzut în el decât un "beţiv". Viaţa sa, fără îndoială, nu a fost un model de înaltă moralitate, dar el a avut aptitudini şi curaj. Dar nu trebuie să vedem în el nici un "mare suveran". A apărat imperiul, preluând de mai multe ori conducerea armatei. Dar cea mai mare parte a suveranilor bizantini au făcut la fel. În bine şi în rău însă, el s-a lăsat condus adesea de alţii, urmând influenţele şi sugestiile schimbătoare de la curte; S. B. Daşkov, *Dicţionar de împăraţi bizantini*, p. 204-208.

centru important al ştiinţei şi civlizaţiei bizantine. Toate ramurile ştiinţei profane a timpului erau cultivate aici. Împăratul a făcut apel la ocuparea catedrelor de către cele mai înalte somităţi ştiinţifice şi a pus drept şef pe savantul enciclopedist Leon Matematicianul, nepotul lui Ioan Grammaticul, conducătorul iconoclaştilor.

Photios, cel mai mare maestru şi savant al timpului său, preda şi el aici[48].

Schimbarea survenită în conducerea statului va antrena, de asemenea, o schimbare în conducerea bisericii[49]. Colaborarea nu mai era posibilă între noul regent şi Ignatios, care avea legături cu conducerea precedentă şi cu zeloţii. Ignatios a trebuit să demisioneze la 25 decembrie 858, Photios urcând pe scaunul patriarhal. O eră agitată începea pentru Biserica bizantină, cea mai lungă cunoscută de ea. Photios este spiritul cel mai remarcabil, politicianul cel mai strălucitor şi diplomatul cel mai subtil pe care l-a avut demnitatea patriarhală de la Constantinopol. Politica sa ecleziastică se orienta în aceeaşi direcţie ca şi pe Tarasios, Nikephor şi Methodios. Ca şi ei, Photios a fost atacat de către zeloţi, care, animaţi de Nicolas, abatele de Studios, vor contesta regularitatea canonică a alegerii sale şi-şi vor păstra fidelitatea pentru Ignatios. Două partide se vor forma – una în favoarea lui Photios, cealaltă pentru patriarhul deposedat Ignatios.

O luptă de o altă importanţă decât conflictul intern a fost aceea dusă de noul patriarh cu Roma. După evenimentele epocii iconoclaste şi, mai ales, după crearea imperiului occidental (se accentuează conflictul dintre Constantinopol şi Roma în vara anului 865), raaporturile dintre cele două centre ecleziastice intraseră într-o nouă fază de dezvoltare. Doar dogmatismul zeloţilor care, închişi în semnele timpurilor, continuau să apeleze la Roma cu fiecare ocazie, putea încă să rămână orb la situaţie. Era clar, nu numai pentru împăratul Nikephor, care interzisese patriarhului său trimiterea către papă a obişnuitei scrisori sinodice, dar şi pentru pioasa împărătească Theodora şi patriarhul Methodios, că Roma era un inamic. La sfatul Irenei, înainte de a-şi convoca consiliul, Theodora şi Methodios nu au crezut necesar să ceară consimţământul Romei pentru a restabili cultul icoanelor. Era inevitabil, în sens istoric, ca Bizanţul să se despartă de universalismul Bisericii romane, acum, când Occidentul se sustrăsese universalismului politicii din Bizanţ. Acest pas decisiv l-a făcut Photios.

---

[48] *Ibidem*, p. 263-265; Louis Bréhier, *Notes sur l'histoire de l'enseigenment supérieur à Constantinople*, în "*Byzantion*", 3, 1926, p. 73 şi urm.; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 252; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 80-81.

[49] Ibidem, p. 252-261; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 252-254.

Implicat în conflictul cu Ignațienii, Photios nu dorea, nici nu prevedea vreun conflict cu Roma. El trimitea scrisoarea sa la Roma în speranța că recunoștința papei i-ar furniza arme împotriva adversarului său bizantin. Ori, cu câteva luni înainte de ridicarea sa în scaunul patrirhal, urcase pe scaunul lui Petru papa Nicolae I, care-şi plasa scopul suprem în consolidarea universalismului roman. Intervenind ca suveran în conflictul intern al Bisericii bizantine, el se va pronunța pentru Ignatios şi va refuza să-l recunoască pe Photios. Alegerea lui Photios era contrară canoanelor, dar ea nu era mai mult decât cea a lui Tarasios (de curând recunoscut şi favorizat de Roma), care trecuse şi el de la starea laică la tronul patriarhal după abdicarea forțată a predecesorului său. Dar Nicolae I ținea la principiul său că ultima decizie în toate problemele ecleziastice, atât în Orient, cât şi în Occident, îi aparținea în calitatea sa de şef suprem al creştinătății. Deşi legații săi la Constantinopol au capitulat în fața diplomației desăvârşite a lui Photios şi au confirmat alegerea lui Photios în cadrul unui conciliu (861), el nu şi-a părăsit principiul. Dezavuându-şi reprezentanții, Nicolae I a reunit la Lateran (863), un sinod care a luat sentința contrară, destituindu-l pe Photios. Photios va aceepta lupta. Roma cerea afirmarea pretențiilor sale universale, iar patriarhatul din Constantinopol dorea afirmarea autonomiei sale. Idealul unei pentarhii ecleziastice, al unei ierarhii cu noi conducători, la care se entuziasma Theodor Studitul, aparținea demult trecutului. Timpul era depăşit în Bizanțul ortodox, slăbind sub presiunea împăraților eretici, aşteptând salvarea Romei; cât despre alți trei capi ai bisericii, conducătorii patriarhatelor orientale, ei au fost condamnați la neputință absolută prin subordonarea de către arabi. **Biserica bizantină nu mai avea decât un şef: patriarhul Constantinopolului, care se găsea în centrul întregii vieți ecleziastice bizantine, aşa cum împăratul era în centrul întregii vieți politice.** În cursul unei ascensiuni seculare, patriarhatul de Constantinopol obținuse putere şi credibilitate; el ieşise victorios din luptele interne contra ereziilor; avea în spate o conducere ortodoxă, puternică, conştientă de scopurile ei; raza sa de acțiune se întindea în tot teritoriul bizantin şi depăşea frontierele imperiului. Ca şi Imperiul bizantin, Biserica bizantină se afla în fața celei mai strălucite perioade: în fața unei puternice extinderi a sferei sale de influență în lumea slavă. Grandoarea lui Photios a distins noile scopuri şi noile posibilități de a le pregăti realizarea.

Înconjurat de generali remarcabili, **Mihail al III-lea se va îndrepta energic împotriva arabilor**[50]. Fără îndoială, Bizanțul şi-a pierdut pozițiile în Sicilia şi a fost neputincios în a împiedica cucerirea insulei de avansarea

[50] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 254-256; A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, I, p. 318 şi urm.; cf. H. Gregoire, *L'épopee byzantine*, p. 36 şi urm.

arabă în sudul Italiei: la sfârşitul domniei lui Mihail al III-lea, nu rămăseseră în imperiu oraşe siciliene importante în afară de Siracuza şi Taormina.

În Asia Mică, Bizanţul a trecut la atac. Din 856, strategul Petronas, fratele cezarului Bardas, întreprinde o expediţie în regiunea Samosatei şi ajunge la Amida, de la Tephrike revenind cu prizonieri numeroşi. Succesul pare a fi acelaşi ca şi acela de peste trei ani sub conducerea lui Bardas şi a tânărului împărat, care va reduce armata bizantină în regiunea Samosatei. În acelaşi timp, flota bizantină apare pentru a doua oară în faţa fortăreţei Damietta.

O atenţie specială s-a acordat fortificaţiilor din Asia Mică: împăratul a reconstruit Ancyra, distrusă sub Mutasim şi a refăcut fortificaţiile din Niceea. Succesele recente şi ofensivele hotărâte pe uscat şi pe mare relevau, în mod cert, spiritul combativ al bizantinilor, dar nu aduceau câştig imperiului, de vreme ce contra-atacurile arabe nu lipseau, iar războiul era întrerupt adesea de aranjamente provizorii, însoţite de schimburi de prizonieri. În anul 863, bizantinii au obţinut o importantă şi decisivă victorie asupra emirului Omar, care a trecut la contraofensivă. Omar a ocupat portul Amisos de pe litoralul Mării Negre. Dar, la frontiera themelor Armeniakon şi Paphagonia, el s-a lovit de Petronas, care se afla în fruntea unei armate puternice. Acolo a avut loc, la 3 septembrie, o bătălie teribilă în care armata arabă a fost zdrobită şi Omar însuşi a fost omorât. Era strălucitoarea revanşă a înfrângerii suportate douăzeci şi cinci de ani înainte, sub Theophilos, în faţa Amorium-ului. Marea victorie a lui Petronas marca o schimbare în războiul bizantino-arab. De la prima invazie arabă până la victoria Constantinopolului sub Leon al III-lea, Bizanţul luptase pentru existenţa sa, apoi s-a purtat pentru mai mult de un secol un război laborios de apărare: **victoria din anul 863 inaugurează epoca ofensivei Bizanţului în Asia.**

Consolidarea poziţiilor bizantine asupra califatului în Orient avea o importanţă apreciabilă pentru soluţionarea marilor probleme din lumea slavă. Din Rusia, din Moravia, din ţările slave din sud, aceste probleme convergeau către Imperiul bizantin. Din 860, ruşii organizează prima expediţie şi şi-au făcut apariţia pentru prima dată în faţa Constantinopolului. Debarcând, ei au asediat oraşul şi au jefuit regiunea înconjurătoare. Împăratul, care întreprinsese o expediţie contra arabilor (alături de patriarh, susţinea moralul populaţiei asediate). Bizantinii vor păstra pentru mult timp o amintire a violentului atac şi vor mulţumi Fecioarei Maria pentru intervenţie. Bizanţul intră în relaţii cu statul rus în formare şi începe o activitate misionară, până atunci necunoscută ruşilor (Marele patrirh recunoscuse că, creştinarea acestui popor tânăr şi introducerea sa în sfera de influenţă bizantină erau mijloacele cele mai eficace şi cele mai sigure de a

îndepărta pericolul ce amenința imperiul din această zonă). Câțiva ani mai târziu, el putea să semnaleze cu o legitimă mândrie primele succese ale activității sale misionare.

Atacul rus dădea prilejul imperiului de a-şi reînnoi relațiile cu khazarii printr-o ambasadă. Trăsătură simptomatică a noului spirit care domnea în Bizanț: această ambasadă avea în egală măsură un aspect misionar şi conducerea a fost încredințată tînărului Constantin de Thessalonic, ale cărui genii şi înaltă cunoaştere îl recomandau mai mult decât pe oricare altul de a reprezenta interesele religiei şi culturii creştine în fața influențelor islamice şi evreieşti. El şi fratele său, Methodios (Metodiu), vor conduce la cererea prințului morav Rostislav o ambasadă cu scop misionar. Faptul că Rostislav s-a adresat Bizanțului se explică prin teama de influența clerului franc şi prin dorința de a găsi în ajutorul Bizanțului o contrapondere la amenințarea unei eventuale încercuiri franco-bulgare. Acest fapt dădea posibilitatea Bizanțului de a-şi implanta influența într-un ținut nou şi foarte îndepărtat, exercitând o presiune asupra Bulgariei, care se găsea între cele două. Încredințând această importantă misiune fraților din Thessalonic, statul şi biserica făceau dovada clarviziunii lor. Constantin şi Metodiu împart meritul convertirii slavilor la credința creştină cu patriarhul Photios şi cezarul Bardas. Bizanțul întreprindea, după mult timp, creştinarea slavilor din imperiu. Dar, de acum datează importanta activitate misionară în lumea slavă şi în afara frontierelor imperiului. Constantin a început crearea unei scrieri slave (scrierea numită *glagolitică*) şi a trecut apoi la traducerea Scripturilor în slavonă. În Moravia, cei doi frați din Thessalonic vor celebra liturghia în limba slavă. Aceasta asigura succesul misiunii lor. Dacă Metodiu (după moartea prematură a lui Constantin, la 14 februarie 869, într-o mănăstire grecească din Roma, sub numele monastic de Chiril), era în spatele luptei contra clerului franc, ajutorul Bizanțului nu a avut în regiuni îndepărtate aceeaşi eficacitate şi Roma, la început favorabilă, a fost apoi împotriva acestui lucru; dacă discipolii lui Metodiu au fost expulzați din țară, opera sa şi cea a fratelui său genial reprezentau baze profunde de cultură bizantină în țările slave. Ele au avut o importanță nepieritoare pentru slavii din sud şi din est. scrierea lor este naşterea unei noi literaturi şi a culturii lor naționale; popoarele datorează acest lucru fraților din Thessalonic, "*apostolilor slavilor*"[51].

[51] N. Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, p. 236-248; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 256-258, cf. A. Vasiliev, *The Russian Attack ou Constantinople*, Cambridge, Mass., 1946, p. 160-175; *Photii Epistolae*, Migne P. G., *Patrologiae cursus completus series graeco-latine*, p. 102, 736-739.

După creştinarea Moraviei, Bulgaria nu mai putea să stea departe de necesitatea de a da o bază mai solidă existenţei sale politice şi culturale adoptând creştinismul. Dar dacă Moravia se întorsese către Bizanţ, prinţul bulgar Boris va trimite o "*solie*" francilor. Intervenţia Bizanţului se instalase: ea nu putea permite o anexiune religioasă a vecinului său bulgar de către Imperiul franc sau Roma. Victoria repurtată recent asupra arabilor, consolidând poziţia imperiului (punând în evidenţă credibilitatea lui, a înlesnit eficacitatea demersului). Apariţia armatei bizantine la frontierele bulgare, conjugată cu o eficace demonstrare a flotei imperiale în faţa coastelor bulgare, îl va determina pe Boris să cedeze exigenţelor bizantine. Dar Bizanţul se va mulţumi să ceară renunţarea la alianţa francă şi să revendice creştinarea (evanghelizarea) în numele Constantinopolului. În anul 864, suveranul bulgar primeşte botezul Constantinopolului şi ia cu această ocazie numele Mihail (numele împăratului bizantin, care a fost naşul său de botez). Clerul grec organizează biserica bulgară. Creştinarea Bulgariei nu semnifica numai pentru ea un mare progres cultural, ea desăvârşind procesul slavizării, ci şi unificarea politică şi etnică a ţării. Opoziţia unei facţiuni bulgare ce s-a ridicat împotriva creştinării şi slavizării a fost înăbuşită de Boris-Mihail (care i-a decapitat pe cincizeci şi doi dintre ei).

Oricare ar fi fost avantajele creştinării pentru progresul cultural şi coeziunea internă a Bulgariei, suveranul neofit a cunoscut totodată şi deziluzia. Imperiul bizantin înţelegea să plaseze biserica bulgară sub conducerea unui episcop grec şi de a-l lega de patriarhatul Constantinopolului. Boris-Mihail, din contră, aspira la deplina autonomie a tinerei sale biserici sub egida unui patriarh, dar pretenţiile sale nu au fost satisfăcute, el întorcând spatele Bizanţului şi întorcându-se către Roma. Nimic nu putea fi mai agreabil papei Nicolae I, decât această ocazie de a sustrage Bulgaria bisericii bizantine, pentru a o supune jurisdicţiei romane. El şi-a trimis în Bulgaria legaţii, care au lucrat cu forte mare energie, iar Bulgaria părea să se angajeze total în siajul roman; dar, pentru moment, Roma părea să câştige. Bizanţul nu observa faptul că regatul slav vecin îi scăpa şi că sfera de influenţă romană se întindea aproape până la capitala sa.

Conflictul dintre Roma şi Constantinopol atinsese paroxismul. Ridicându-se împotriva Romei, Photios a devenit apărătorul nu numai al autonomiei Bisericii bizantine, dar şi al intereselor cele mai vitale ale Imperiului bizantin. Conducerea imperiului s-a lăsat dirijată de către marele patriarh. Cezarul Bardas şi împăratul Mihail al III-lea îi vor asigura un sprijin total. Împăratul a trimis papei o scrisoare care proclama cu aroganţă conştiinţa independenţei şi superiorităţii lumii bizantine. Sub forma unui ultimatum, el cerea papei cu asprime extremă retragerea condamnării lui

Photios şi a pretenţiilor Romei de supremaţie. Patriarhul a făcut un pas înainte: el reproşa bisericii occidentale erori liturgice şi disciplinare, dar, mai ales, doctrina occidentală a *procesiunii Sfântului Duh, a Tatălui şi a Fiului* (*ex patre filioque*). Photios, pe care papa l-a crezut citat la proces în calitate de acuzat, va acuza Roma de erezie în numele ortodoxiei. În anul 867, un conciliu reunit la Constantinopol sub preşedinţia împăratului îl va excomunica pe papa Nicolae I, va respinge ca eretică doctrina romană a procesiunii Sfântului Duh şi va declara ca incorecte intervenţiile Romei în problemele bisericii bizantine. Patriarhul se va adresa patriarhilor orientali printr-o enciclică în care trata în detaliu, pentru a le înfiera cu o severitate extremă, doctrinele şi uzanţele bisericii romane şi, înainte de toate, problema lui "*Filioque*".

Conflictul era de o tensiune extremă când revoluţia de palat va izbucni la Constantinopol. În dezavantajul său, Mihail al III-lea se aliase cu Vasile Macedoneanul[52].

Epoca codificării dreptului. Vasile I şi Leon al VI-lea

Vasile I (Basilios) (867-886), fondatorul dinastiei macedonene[53], care conduce cu energie aproape două secole destinele Imperiului bizantin, avea alături pe soţia sa Eudochia Ingerina (moartă în 882).

---

[52] *Ibidem*, p. 258-261; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 258-260, cf. A. Vaillant, *M. Lascaris, La date de conversion de Bulgares*, în "*Revue des Stats Slaves*", 13, 1933, 5-9.

[53] Ibidem, p. 271-280, cf. N. Adontz, *L'âge et l'origine de l'empereur Basile I (867-886)*, în "*Byzantion*", nr. 9, 1934, p. 223-260; A. Vogt, *Basile I-er et la civilisation byzantine à la fin du IX-e siècle*, Paris, 1908; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance, cap. VI, La dynastie "Macédonienne" et l'apogée de l'empire (867-1081)*, p. 86-87; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 260-263: Vasile I era descendent dintr-o familie de origine armeană, în thema Macedoniei şi crescuse într-o sărăcie extremă. În căutarea norocului, el s-a îndreptat spre Constantinopol, unde extraordinara lui vigoare fizică l-a ajutat să devină scutier la curtea imperială. Acum începe pentru el o fabuloasă ascensiune, care s-a datorat calităţilor sale eminente şi capriciului împăratului. Acest fiu de ţăran a devenit prietenul cel mai apropiat al lui Mihail al III-lea. Cu o energie inflexibilă şi fără să se dea la o parte, indiferent de situaţie, el aspira la autoritatea supremă. El se va lovi acum de cezarul Bardas, dar Mihail era fascinat de favoritul său, sacrificându-şi unchiul fără să ezite. Vasile şi Mihail al III-lea îl vor atrage pe marele om de stat în capcană: în cursul unei expediţii contra Cretei, atunci, când cezarul trona lângă nepotul său cu ocazia unei opriri, Vasile îl va ucide cu propria sa mână (21 aprilie 865). Recompensa a fost coroana de co-împărat, pe care Mihail al III-lea i-a oferit-o la întoarcerea la Constantinopol, la 26 mai 866. Vasile luase de la protectorul său tot ce-i putea oferi acesta. Mihail al III-lea a schimbat dispoziţiile cu privire la Vasile. În noaptea 23-24 septembrie 867, Vasile l-a asasinat pe

Pentru a asigura ascensiunea la tron, el îl va încorona drept co-împărat pe fiul său, Constantin, din 6 ianuarie 869; exact un an mai târziu, cel de-al doilea fiu al său, Leon, a primit coroana şi, către 879, după moartea prematură a lui Constantin, a fost rândul celui de-al treilea fiu, Alexandru, căci Ştefan, cel mai tânăr, îmbrăţişase cariera ecleziastică şi trebuia să preia, sub domnia fratelui său, Leon al VI-lea, demnitatea patriarhală. Constantin, primul născut şi preferatul împăratului, era născut dintr-un mariaj de tinereţe cu macedoneana Maria. Leon, Alexandru şi Ştefan erau copiii avuţi cu Eudochia Ingerina; cei doi mai tineri erau născuţi după ascensiunea lui Vasile.

Ca toţi suveranii bizantini, Vasile I se va ocupa foarte activ cu treburile ecleziastice. Dar el va începe prin a adopta o politică ecleziastică contrară celei lui Bardas şi Mihail al III-lea. Odată suit pe tron, el l-a închis pe Photios într-o mănăstire: era sfârşitul activităţii marelui patriarh. Vasile îl va readuce pe Ignatios (23 noiembrie 867) şi va relua relaţiile cu Roma. În 869-870, un conciliu s-a ţinut la Constantinopol, pentru biserica romană al optulea conciliu ecumenic, în prezenţa legaţilor papei Adrian al II-lea şi a pronunţat excomunicarea lui Photios. Vasile I şi legaţii papei erau în absolut dezacord cu un punct esenţial: cele două părţi aveau idei absolut diferite despre drepturile jurisdicţionale ale Sfântului Scaun roman şi, atunci când legaţii estimau problema lui Photios ca fiind tranşată pe fondul condamnării papale, împăratul dorea să se dezbată din nou problema printr-un conciliu dirijat de el şi să o tranşeze chiar el. Surprinzător, conciliul a avut un epilog (la care Roma nu se aşteptase deloc). Trei zile după închiderea şedinţelor, o ambasadă bulgară se va prezenta la Constantinopol, ansamblul reunindu-se din nou şi discutând dacă problema bulgară este apanajul Romei sau al Constantinopolului. Boris, prinţul bulgar spera la o alianţă cu Roma; dorinţa lui Boris era de a ridica o Biserică autonomă a Bulgariei. Roma va respinge pe cei doi candidaţi propuşi de el pentru arhiepiscopia Bulgariei şi se va orienta către Constantinopol. În ciuda protestelor foarte vehemente ale legaţilor romani, problema a fost rezolvată în favoarea Bizanţului prin arbitrajul celor trei patriarhate din Orient. Bizanţul învăţase mult de pe urma evenimentelor din ultimii ani, împăratul numind prin Igantios un arhiepiscop şi mai mulţi episcopi pentru Bulgaria. Biserica bulgară, la rândul său, recunoştea drepturile suveranilor patriarhatului din Constantinopol, dar obţinea o anumită autonomie.

împărat în dormitorul acestuia, după ce venise de la un banchet; S. B. Daşkov, *Dicţionar de împăraţi bizantini*, p. 20-215.

Astfel, prințul bulgar își îndeplinise scopurile exploatând abil rivalitatea dintre Roma și Bizanț; cât despre Bizanț, el recăpătase Bulgaria. De atunci, Bulgaria va rămâne (în ciuda presiunilor Romei) în cadrul Bisericii bulgare și în câmpul influenței civilizației bizantine.

Vasile împărtășea în misiunea Imperiului bizantin în lumea slavă aceleași idei ca și Photios, pe care îl închisese, și ca Bardas, pe care îl asasinase. El a luptat pentru Bulgaria până la victorie. El urmărea, de asemenea, misiunea în Rusia, de creștinare a slavilor din partea occidentală a Peninsulei Balcanice și trecerea lor sub influența Bizanțului.

În cursul crizei iconoclaste, partea occidentală a Peninsulei Balcanice se sustrăsese de sub influența Imperiului bizantin. În timpul primei jumătăți a secolului al IX-lea, orașele dalmate și triburile slave de pe litoral și din interior păreau că rupseseră legăturile cu Bizanțul. În acest moment, în țara sârbească, se constituie, sub conducerea lui Vlastimir, un regat independent destul de puternic. Un nou pericol amenința litoralul adriatic – arabii din Italia meridională – și acolo, ajutorul nu putea veni decât de la flota bizantină. Atunci, când flota arabă, după un atac contra localităților Budra și Kotar (Cottaro), și-a făcut apariția în 867 în fața orașului Dubrovnik (Raguza) și și-a stabilit *"tabără"* în fața orașului, asediații vor apela la ajutorul Bizanțului. Sosirea unei puternice escadre bizantine îi va obliga pe arabi să-și părăsească pozițiile (ocupate timp de cincisprezece luni) și să se retragă în Italia de Sud. Autoritatea Imperiului bizantin se vedea reafirmată și suveranitatea bizantină restabilită pe litoralul oriental al Adriaticii. Acum a fost creată thema Dalmației, care cuprindea orașele și insulele dalmate. Orașele și insulele dalmate erau în siguranță, mult mai mult legate de țările din jur, decât de Constantinopol: impozitele lor luau calea triburilor slave și taxele insignifiante strânse de imperiu nu aveau decât o importanță simbolică. Din contră, nu numai orașele dalmate, dar și triburile slave din regiunile de coastă și din interior recunoșteau drepturile suveranilor din Bizanț și se angajau să furnizeze imperiului un ajutor militar. Influența bizantină în Peninsula Balcanică a fost sensibil intensificată, ceea ce a avut drept consecință o rapidă difuziune a creștinismului. Sârbii și populațiile slave din regiunea de coastă meridională vor primi de la Bizanț creștinismul și câtva timp, influența bizantină a avut un avantaj, chiar în Croația, față de influența Imperiului franc și bisericii romane. Opera misionară bizantină în Peninsula Balcanică cunoaște un nou și puternic impuls, mai ales în Macedonia și în Bulgaria, când discipolii lui Mehtodios (Metodiu) (mort în 885), izgoniți din Moravia, își vor răspândi predica în limba slavă, credința creștină și cultura bizantină printre populațiile slave. Ordinea istorică normală a lucrurilor se restabilea:

Moravia trecea în zona de influență romană; Bulgaria, Macedonia și Serbia treceau de partea Bizanțului.

După ce flota imperială a respins atacurile arabe contra coastelor dalmate și a spart blocada din fața Dubrovnik-ului, Bizanțul a atacat în Italia de Sud. Contra avansului arabilor din Sicilia, Vasile I a proiectat o acțiune combinată cu Ludovic al II-lea și cu Roma și aici trebuie căutate începuturile inspiratei politici proromane pe care a inaugurat-o. Dar el nu a ajuns la nici un rezultat în Sicilia și arabii au pus stăpânire pe Malta în anul 870, ceea ce însemna o nouă consolidare a poziției lor în Mediterana. Ludovic al II-lea a ocupat Bari în 871. Relațiile dintre cei doi suverani se vor altera serios și Vasile, care își căsătorise fiul cu fiica lui Ludovic al II-lea, îi va aduce reproșuri vechiului său aliat și îi va contesta drepturile la titlul de împărat roman.

Anii următori au fost consacrați războiului în Orient, unde Paulicienii câștigau din ce în ce mai mult teren și traversau toată Asia Mică. În 872, socrul împăratului, Chrystophoros, care deținea conducerea supremă, în calitate *de mare domestic*, va repurta o victorie decisivă asupra acestora, distrugându-le citadela Tephrike, în timp ce multe alte fortărețe vor avea aceeași soartă și va dispersa armata inamică într-o bătălie sângeroasă, unde va muri Chrystoheir, comandantul Paulicienilor. Această victorie permite o nouă avansare a bizantinilor în Orient. Din anul 873, Vasile I va ataca în regiunea Eufratului, ocupând *Zapetra* și *Samosata*. Dar împăratul nu-și atinsese principalul obiectiv, căci, atunci când încerca să ocupe Melitene, el a fost înfrânt. În următoarele expediții, în regiunea Eufratului și la frontiera Munților Taurus, Vasile nu a obținut decât semi-succese, această perioadă marcând începutul unei avansări sistematice a Imperiului bizantin în partea frontierelor sale orientale. Slăbirea imperiului arab permite o dezvoltare a **Armeniei.** Așod I a fost recunoscut rege de către calif (885), ca și de către împăratul bizantin (887) și Armenia începea o perioadă de expansiune sub dinastia regilor Bagratuni.

În Italia, poziția Bizanțului cunoaște o consolidare. Prințul din Benevent, revoltându-se împotriva lui Ludovic al II-lea, acceptă protectoratul Bizanțului (873) și, după moartea lui Ludovic al II-lea (875), Bari își deschide porțile strategiei bizantine (sfârșitul anului 876). Bizanțul reușește să respingă noi atacuri arabe împotriva coastelor Dalmației, Greciei și Peloponezului și să pună stăpânire pe Cipru, pe care îl păstrase șapte ani. Aceasta nu-i va împiedica pe arabi să-și conserve stăpânirea în Mediterana și Bizanțul nu va întârzia să sufere o înfrângere extrem de gravă: Siracuza va cădea în mâinile arabilor în 878. Imperiul bizantin, avea totuși avantajul considerabil de a fi pătruns în Italia meridională continentală: sosiera unui general strălucit, Nikephor Phocas, în aceste regiuni, la sfârșitul domniei lui

Vasile I, va marca începerea unei mari ofensive bizantine. Italia de Sud se va supune dominației bizantine. În mijlocul micilor principate italiene (pornite unele împotriva altora), Bizanțul constituia singurul factor solid și Roma însăși, care se vedea amenințată de constantele incursiuni ale arabilor în regiunea de coastă italiană, a fost obligată să facă apel la împăratul bizantin. Această situație explică atitudinea adoptată atunci de papalitate, în ceea ce privește Bizanțul, în problemele ecleziastice.

Împăratul Vasile a fost obligat să recunoască faptul că revirimentul politicii sale religioase fusese efemer. Eforturile sale de a lichida conflictul ecleziastic bizantin înlăturându-l pe Photios eșuase: partizanii patriarhului nu se vor da bătuți și lupta va continua. Conflictul cu Roma în chestiunea bulgară nu putea fi soluționat decât cu Photios, împăratul trebuind să recunoască faptul că se abuzase de avantajele revirimentului politic în plan ecleziastic. În jurul anului 875, el l-a chemat pe Photios la Constantinopol și i-a încredințat educația fiilor săi. Bătrânul Ignatios murind la 23 octombrie 877, trei zile mai târziu Photios va urca pentru a doua oară pe scaunul de la Constantinopol și va fi recunoscut și de Roma. Condițiile pe care papa Ioan al VIII-lea le pune în schimbul recunoașterii nu aveau nici o semnificație practică. În noiembrie 879, Photios reunește în prezența legaților pontificali un sinod format din trei sute opt zeci și trei de episcopi, care a fost o strălucitoare despăgubire pentru condamnarea sinodului din anii 869-870 și s-a transformat într-un veritabil triumf pentru patriarhul reintegrat.

Împăratul Vasile I a fost un admirator fervent al culturii grecești și al dreptului roman. Avântul cultural din perioada lui Theoctistos și Bardas s-a răsfrânt asupra domniei sale. Activitatea sa de om de stat a fost într-o foarte mare măsură comandată de ideea imperială romană; după stingerea dinastiei lui Herakleios, el a fost primul suveran bizantin care a practicat o politică activă în Italia[54]. Dar cel mai mare titlu de glorie pe care Vasile I l-a dobândit este acela de legislator și de restaurator al dreptului roman[55]. El a conceput planul unei vaste culegeri de legi, unei revizuire a codurilor lui Iustinian redactată în limba greacă și completată cu legi noi. Această mare lucrare, pe care împăratul o intitula în mod semnificativ *"purificarea vechilor legi"*, va rămâne aparent nepotrivită și nu va fi publicată, dar va furniza baza operei legislative a lui Leon al VI-lea și a *"Basilicelor"*. S-au păstrat două mici coduri ale lui Vasile I care precedau marea operă. Primul compus a fost *"Procheiron"*-ul, un manual de drept uzual, care a fost publicat sub denumirea împăraților Vasile, Constantin și Leon, deci între

[54] *Ibidem*, p. 282-298; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 263-266.
[55] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 266-269; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 82-83.

870 şi 879. Aşa cum indică titlul, "*Procheiron*" constituie un manual practic. În abundenţa imensă de legi el alege prescripţiile cele mai importante şi mai utile ale dreptului civil şi public şi le ordonează sistematic în 40 de titluri. Intenţia "*Procheiron*"-ului a fost chiar aceea de a furniza un cod accesibil publicului larg, exploatând materia "*Institutelor*" şi ţinând cont de alte părţi ale codificării lui Iustinian; el a utilizat de altfel traducerile greceşti şi comentariile posterioare. În definitiv, "*Procheiron*" răspundea aceluiaşi scop ca şi "*Ecloga*" lui Leon al III-lea, constituind un cod practic pentru folosirea curentă a judecătorilor. Vasile I, care urmărea o reînnoire a dreptului roman, numea aceasta "*o reîntoarcere a legilor bune*". În realitate, "*Procheiron*" datorează mult codului devenit popular al lui Leon al III-lea. El se regăseşte în a doua parte a "*Eclogăi*", care prezintă dispoziţiile privind dreptul succesoral şi dreptul public. "*Procheiron*"-ul a cunoscut o largă difuziune în Bizanţ, unde a rămas în vigoare până la căderea imperiului. Pe de altă parte, ca şi "*Ecloga*", a fost tradus devreme în limba slavă, răspândindu-se în rândurile bulgarilor, sârbilor şi ruşilor.

În anii care urmează anului 879 se plasează "*Eganagoge*", care poartă numele împăraţilor Vasile, Leon şi Alexandru şi care este concepută ca o introducere la marea culegere de legi. Ea reproduce în mare parte "*Procheiron*", dar prezintă materia într-o nouă ordine şi cu modificări importante; ea se raportează la codul interzis al iconoclaştilor plecând de la dreptul matrimonial, în timp ce "*Procheiron*" se raporta la dreptul lui Iustinian şi nu-şi începea împrumuturile la "*Ecloga*" decât în părţile următoare. Această lucrare prezintă o parte în întregime nouă şi extrem de interesantă, referitoare la drepturile şi îndatoririle împăratului, ale patriarhului, cât şi ale altor demnitari civili şi ecleziastici. Organismul politico-ecleziastic este prezentat aici ca o unitate compusă din numeroase părţi şi membri de vârf din care se alegeau cei doi şefi ecumenici, împăratul şi patriarhul, clerul, prin colaborarea lor sinceră şi pacificatoare, spre binele umanităţii. Funcţiile celor două puteri se caracterizează după cel mai complet paralelism: şeful civil suprem veghează la bunăstarea corporală, şeful religios – la cea spirituală a oamenilor. Autorul acestei **doctrine a celor două puteri** este Photios, care ocupa în acel moment din nou tronul patriarhal. Se explică de ce opera postulează o ordine a relaţiilor ideale între cele două puteri suverane, civilă şi ecleziastică, conformă cu sentimentele cercurilor religioase ortodoxe.

Schimbarea suveranului îl va răsturna pe Photios de pe tron pentru a doua oară. După moartea prematură a lui Constantin (879), dreptul la succesiune îi revine lui Leon, în ciuda aversiunii şi profundei neîncrederi din partea tatălui său (Vasile I nu se putea consola cu moartea primului său

născut şi-şi va petrece ultimii ani ai vieţii într-o starea de depresie profundă. La 29 august 886, el a murit într-un accident de vânătoare).

Odată ajuns pe tron, Leon al VI-lea l-a îndepărtat pe marele patriarh, chemându-l la succesiune pe fratele său mai tânăr, Ştefan (Photios dispărea definitiv de pe scena istoriei, murind exilat în Armenia).

Leon al VI-lea Înţeleptul[56] **(886-912)** împărţea teoretic tronul cu fratele său, Alexandru (dar acesta nu se preocupa deloc de problemele statului). Principalul consilier al împăratului în timpul primei perioade, şi cea mai fecundă, a domniei sale a fost tatăl viitoarei sale soţii, Zoe: armeanul Stylianos Zautzes (mort în 896), căruia îi va conferi înalta demnitate de ***basileopator*** (creată special pentru el).

Ceea ce caracterizează domnia lui Leon al VI-lea este contrastul evident între amploarea operei sale politice interne şi eşecul complet în politica externă. I se potrivea mai bine denumirea de Leon cel Înţelept decât lupta. Acest discipol al lui Photios poseda o cultură remarcabilă şi o ştiinţă foarte variată. Era un scriitor fecund şi mai ales un retor entuziast. (El era mai presus decât tatăl lui, mult mai puţin cultivat), cu un gust caracteristic pentru antichitate. Dar, în loc să se exteriorizeze în acţiunea politică, ca Vasile, acest gust lua la el o expresie literară şi îmbrăca o alură teologică foarte acuzată.) S-au păstrat de la el poezii liturgice şi mai ales numeroase discursuri şi predici pe care îi plăcea să le pronunţe cu ocazia sărbătorilor religioase şi în care reminiscenţele clasice sunt în conflict cu dezvoltările dogmatice. El a compus o lungă oraţie funebră pentru tatăl său, un număr mare de poeme profane şi, în fine, oracole despre destinele imperiului, care

---

[56] Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 320-326, cf. V. Grumel, *La chronologie des eveniments du regnè de Leon VI*, în "*Échos d'Orient*", 35, 1936, p. 5-42; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 269-270: Mariajul de tinereţe cu Teofana la dorinţa lui Vasile I nu a fost fericit. După moartea pioasei împărătese (10 noiembrie 897), venerată drept sfântă de Biserica greacă, Leon se va căsători în primăvara anului 898 cu Zoe, fiica lui Stylianos Zautzes. Dar Zoe Zautziana a murit la sfârşitul anului 899 fără a lăsa un moştenitor bărbătesc şi, în primăvara anului 900, împăratul se va căsători cu frigiana Eudochia Baiana. Era o infracţiune deschisă la prescripţiile bisericii ca şi statului bizantin, iar situaţia era cu atât mai jenantă cu cât Leon al VI-lea însuşi anunţase, cu câţiva ani mai devreme, printr-o lege specială, interdicţia celei de-a treia căsătorii şi chiar dezaproba încheierea celei de a doua. Dar nenorocul s-a abătut iar asupra împăratului: Eudochia va muri la 12 aprilie 1901; Leon se va găsi văduv şi va începe să se gândească la a patra căsătorie, încheiată cu frumoasa Zoe Karbonopsina. Cum a treia căsătorie iscase un conflict cu biserica şi cum planurile sale pentru o nouă căsătorie se loveau de o puternică împotrivirea generală, împăratul nu ar fi dorit să săvârşească o nouă şi şi mai gravă infracţiune contra canoanelor bisericii şi legilor. Dar, în 905, Zoe, dăruindu-i un fiu, el l-a legitimat ca moştenitor al tronului. La 6 ianuarie 906 a fost botezat la Sfânta Sofia de patriarhul Nicolae Misticul sub numele de Constantin, dar cu condiţia ca împăratul să divorţeze de Zoe; S. B. Daşkov, *Dicţionar de împăraţi bizantini*, p. 215-222.

s-au bucurat de o foarte mare reputație în lumea bizantină. Această activitate literară i-a adus denumirea de *Înțeleptul* sau de *"Filozoful"*.

Leon al VI-lea a fost legislatorul cel mai fecund după Iustinian (fără a exagera contribuția sa personală la această operă, este incontestabil că erudiția sa și activitatea sa literară au folosit întreprinderii sale). În timpul domniei sale el a desfășurat vaste lucrări preparatorii și marea activitate legislativă datează din primul deceniu al domniei sale (deci în perioada în care era asistat de Stylianos Zautzes).

Ambițiile împăratului Leon al VI-lea difereau de cele ale lui Vasile I. Refacerea dreptului lui Iustinian întreprinsă în timpul lui Vasile I își va găsi expresia în *Basilicalele* (887-893) lui Leon al VI-lea. Legile imperiale ale lui Leon Înțeleptul, divizate în 60 de cărți distribuite în șase volume, constituie culegerea cea mai considerabilă de legi ale Imperiului bizantin medieval. Elaborate de o comisie de jurişti prezidată de Sympatios, ele au fost promulgate din primii ani ai domniei lui Leon al VI-lea: o dovadă în plus că lucrările preparatorii ale *"Anakatharsis"*-ului lui Vasile erau foarte avansate și că fuseseră puse în slujba operei lui Leon al VI-lea. *"Basilicalele"* formează o colecție de drept canonic, atât civil, cât și public. Ele își găsesc expresia în *Codex Iustinianus* și *Digestes* (*Digestele*), mai puțin în *Institutes*, dar și în *Novelele* lui Iustinian și în cele ale lui Iustin al II-lea și ale lui Tiberiu; ele împrumută elemente din *"Procheiron"*. Imitându-i pe juriștii lui Vasile I, cei ai lui Leon al VI-lea nu s-au mulțumit cu sursele latine, ci au utilizat versiunile și comentariile grecești din secolele VI și VII. Pentru utilizatorul bizantin, *"Basilicalele"* aveau față de *"Corpusul" lui Iustinian* avantajul de a fi scrise în limba greacă și de a fi scrise mai bine. Ele prezintă materia în ordine sistematică și reunită, în timp ce *"Corpus Iuris"* tratează același subiect în mai multe cărți separate. *"Basilicalele"* au înlăturat uzanța operei juridice a lui Iustinian și constituie pentru Bizanțul medieval baza științei dreptului. În secolul al XII-lea se va redacta o tablă de materii a *"Basilicalelor"*, care este cunoscută sub denumirea de *"Tipukeitos"* și care are avantajul de a prezenta conținutul cărților care nu ni s-au păstrat.

La *"Basilicale"* trebuie să adăugăm o colecție de 113 edicte ale lui Leon al VI-lea, care s-au transmis sub eticheta de *colecție de novele* (de fapt ale lui Iustinian după formă). Dar titlul original la colecției *era "rectificare și purificare a vechilor legi"*, ceea ce ne atrage atenția o dată în plus asupra relațiilor strânse între opera legislativă a lui Leon al VI-lea și opera tatălui său Vasile I. *"Novelele"* lui Leon al VI-lea dezbat problemele cele mai diverse (dispuse una după alta fără pretenție sistematică); ele modifică în mod motivat (sau elimină) legi vechi, dar cuprind decizii care conferă forță legii cu practici cutumiare. Dispozițiile pur ecleziastice (novelele 2-17 și 75)

sunt adresate patriarhului Ştefan; toate celelalte – cu excepţia rarelor piese care nu menţionează destinatarul – lui Stylianos Zautzes. Ca şi în cazul lui Iustinian şi al prefectului pretoriului, Ioan de Cappadocia, destinatarul este fără îndoială autorul şi această particularitate ar explica raritatea relativă a legilor pentru perioada domniei lui Leon VI posterioară morţii lui Stylianos.

Merită o atenţie specială "*Novelele*" lui Leon al VI-lea care abolesc vechile drepturi ale curiilor şi senatului. Sistemul curial era perimat de mult timp şi atribuţiile administrative şi legislative ale senatului nu existau decât pe hârtie. Abolirea lor difinitivă prin intermediul edictului nu este mai puţin importantă, având în vedere faptul că toată administraţia imperială se concentra în mâinile suveranului. Legislaţia lui Leon al VI-lea pune punctul final unui important proces istoric care concentrează toată puterea în mâinile suveranului.[57]

Atotputernicia împăratului şi birocraţia statului ating sub dinastia macedoneană deplina lor dezvoltare. Senatul, care se compune din înalţi funcţionari ai imperiului, şi-a pierdut funcţiile legislative şi administrative. *Statul se confundă cu împăratul şi aparatul său militar şi birocratic. Împăratul este alesul lui Dumnezeu, el întruchipând providenţa divină. El este şeful suprem al întregii administraţii a imperiului, comandantul armatei, judecătorul suveran şi legislatorul unic, apărătorul Bisericii şi al credinţei ortodoxe. El decide pacea şi războiul, hotărârile sale sunt definitive şi irevocabile, legile sale au valoarea unor inspiraţii divine.* Fără îndoială, el respectă dreptul existent, dar promulgă noi legi care să îndrepte vechile legi către exigenţele generale ale justiţiei. În calitate de şef suprem al statului, împăratul deţine o putere practic nelimitată şi nu este legat decât prin legi de morală şi cutumă. Domeniul religios este singurul în cadrul căruia puterea sa suverană cunoaşte limite adevărate. Oricare ar fi influenţa împăratului asupra vieţii bisericeşti, împăratul este un laic şi nu poate fi decât apărătorul şi nu şeful Bisericii. *Biserica are şeful său propriu, patriarhul de la Constantinopol, cu putere şi respect perpetue.* Este adevărat că împăratul decide practic numirea patriarhului şi, ca legislator, el intervine în administrarea Bisericii, dar, spre deosebire de demnitarii civili, pe care împăratul este liber să îi numească şi să-i revoce, numirea şi mai ales revocarea şefilor bisericii necesită asentimentul clerului şi împăratul, care poate modifica sau abroga legile predecesorilor săi, nu poate nici să abroge, nici să modifice deciziile conciliilor ecleziastice. Cea mai înaltă instanţă a vieţii Bisericii este ***conciliul***, el singur putând tranşa în problemele de

[57] *Ibidem*, p. 321-323; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 270-272; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 86; A. Spulber, *Les Novelles de Léon le Sage*, 1934, 81-85; P. Noailles, A. Dain, *Les Novelles de Léon*, Paris, 1944.

credință. Rolul împăratului se mărgineşte la a proteja credința existentă. Atunci, când factorii civili care limitau în trecut puterea suveranului îşi pierd importanța, puterea Bisericii creşte paralel cu puterea împăratului[58].

Sistemul administrativ şi birocrația Imperiului bizantin cunosc sub dinastia macedoneană o anume încununare. Dezvoltarea este asemănătoare sistemului roman de stat[59].

Amenajarea regimului themelor este definitivă în secolul al X-lea. Împărțirea progresivă a întinselor theme originare în theme mai mici duce la o importantă simplificare a administrației civile din provincie. Themele din secolul al IX-lea, nefiind deloc mai întinse decât vechile provincii, ***proconsulatul themelor*** se confundă cu guvernarea provinciilor (în a doua jumătate a secolului IX, funcția proconsulului themei a fost suprimată şi odată cu ea dispare ultimul vestigiu al organizării lui Dioclețian şi Constantin). Predominanța puterii militare a ***strategilor*** devine şi mai clară. Diversitatea pe care ***regimul themelor*** o oferea în secolele precedente lasă locul unui sistem riguros modificat. Diversele circumscripții militare de

---

[58] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 273: *„L'État se confond avec l'empereur et son appareil militaire et bureaucratique. L'empereur est l'élu de Dieu, sur lequel repose la providence divine. Il est le chef suprême de toute l'administration de l'empire, de commandant en chef de l'armée, le juge souverain et l'unique législateur, le défenseur de l'Église et le gardien de la foi orthodoxe. Il décide de la paix et de la guerre, ses arrêts sont définitifs et irrévocables, ses lois ont valeur d'inspirations divines. Sans doute, il est tenu de respecter le droit existant, mais il ne tient qu'à lui de promulguer de nouvelles lois et d'en rapporter d'anciennes pourvu qu'il se conforme aux exigences générales de la justice. En tant que chef suprême de l'État, l'empereur détient un pouvoir pratiquement illimité et il n'est lié que par les lois de la morale et la coutume. Le domaine religieux est le seul dans lequel son pouvoir souverain rencontre de vraies limites. Quelle que pusse être l'influence de l'empereur sur la vie de l'Église, l'empereur est un laïc et ne peut être que le gardien et non le chef de l'Église. L'Église a son chef propre, le patriarche de Constantinople, don't la puissance et la considération ne cessent de croître. Il est vrai que l'empereur décide practiquement de la nomination du patriarche et que, comme législateur, il intervient aussi dans l'administration de l'Église"*; Nicholas I., Patriarch of Constantinople, *Lettres*, ed. R. Jenkins, L. Westerink, Washington D.C., 1973.

[59] N. Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 323-328; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 274-281, cf. F. Dolger, *Byzantinische Diplomatik*, Ettal, 1956, p. 102-151; E. Patlagean, *Structure sociale, famille, chrétienté à Byzance*, Londra, 1981; A. Ducellier, *Bizantinii. Istorie şi cultură, Bucureşti*, 1997; *Omul bizantin*, volum coordonat de Guglielmo Cavallo, Iaşi, 2000; H. Ahrweiler, *Ideologia politică a Imperiului bizantin*, Bucureşti, 2002; H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris, 1966; H. Antoniadis-Bibicon, *Études d'histoi e maritime de Byzance. A propos du thème des Caravisiens*, Paris, 1966; L. Bréher, *La marine de Byzance du VIII-e au XI-e siècle*, în *"Byzantion"*, 19, 1949, p. 1-16; E. del Medico, *Byzance avant Byzance: la patricienne à ceinture, în Acte du VI-e Congrès International d'Etudes Byzantines*, I, 1950, 73-75; R. Guilland, *Etudes sur l'histoire administrative de Byzance: le domestique ses scholes*, în *"Revue des Etudes Byzantines"*, 8, 1950, p. 5-7.

rang mai mic care existau alături de themele propriu-zise sunt ridicate la rang de theme, la fel cum repartiția în imperiu oferă la începutul secolului al X-lea tabloul următor: în Asia, themele Opsikion, Bucellarion, Optimates, Paphagonia, Armeniakon, Chaldea, Colonea, Charsianon, Anatolikon, Tracesiens, Cappadocia, Mesopotamia, Sebastea, Lycandos, Leontocomis, Seleucia şi thema maritimă Karabisiani (Kibyraioton); pe mare, themele din Samos şi Aegaeon Pelagos; în Europa, Tracia (Thracia), Macedonia, Strymon, Thessalonic, Elada, Peloponez, Cephalonia, Nicopolis, Dyrrachion (Dyrrachium), Dalmația, Sicilia, Langobardia şi Chersones. În viitor, regimul themelor va suferi modificări, mai ales prin ridicarea noilor theme în regiunile nou-anexate de imperiu prin cucerire; din contră, crearea noilor theme în vechiul teritoriu nu se va produce decât rar. Trebuie să aşteptăm decadența sistemului de stat, începând cu sfârşitul secolului al XI-lea, pentru a asista la o nouă împărțire consecutivă a themelor.

Când studiem aparatul funcțional bizantin, despre care avem informații pentru această epocă din ***tratatul lui Philotei*** şi din ***listele de priorități*** analoge din secolele IX şi X, este important să distingem între *funcțiile reale* şi *titlurile onorifice*. Această distincție se face prin aceea că acea colaționare a funcțiilor se realizează prin eliberarea unui act de numire, în timp ce titlurile sunt conferite de către atribuirile de însemne. Titlurile nu sunt, în mare parte, decât vechi funcții care şi-au pierdut de-a lungul timpului semnificația primară, conservând un caracter titular. Nu trebuie să scăpăm din vedere că listele de priorități din secolele IX şi X care reflectă aparatul birocratic bizantin de-a lungul unei perioade determinate şi limitate şi nu se utilizau decât în această epocă, ce coincide cu apogeul organismului statal bizantin. Contrar ideii, altădată răspândită, a pretinsei fixități a statului bizantin, organismul statal şi în acelaşi timp sistemul administrativ al Bizanțului au fost într-o continuă transformare.

Urmând "***Kletorologion***"-ul abatelui Philothei, *titlurile bizantine* se eşalonează pe 18 grade; cele trei demnități înalte, cele de ***cezar***, de ***nobilissim*** şi de ***curopalat***, sunt relativ rare şi nu se acordau decât membrilor familiei imperiale. Urmează ***patriciana cu centură***, cea mai înaltă demnitate aulică feminină, apoi demnitățile de ***magistrați, anthypatoi, patrici, protospătari, dishypatoi, spătaro-candidați, spătari, bypatoi*** etc. Opt titluri onorifice, începând cu cel de ***patriciu***, dar cu o semnificație specială, sunt destinate eunucilor, ei având preponderența asupra altor ***patrici*** şi ***anthypatoi***. Eunucii jucau un rol important la curtea bizantină. Exceptând funcția imperială, nici-o funcție ecleziastică sau civilă nu le era interzisă; numeroşi patriarhi, oameni de stat şi generali care au marcat istoria bizantină erau eunuci. Dar un anumit număr de funcții aulice erau ocupate în general de către eunuci. Printre cele mai importante funcții

menționăm pe cea de *parakimomenos*, care dormea lângă camera imperială și era adesea unul dintre confidenții cei mai intimi ai împăratului (această funcție a fost totuși exercitată mai multă vreme sub Mihail al III-lea de către Vasile Macedoneanul), ca și funcția de *protovestiar*, însărcinat cu garderoba imperială. Funcții aulice foarte importante erau exercitate de *rector*, unul dintre cei mai importanți funcționari de la curtea bizantină, care apare pentru prima dată în timpul dinastiei macedonene, *protoprepozitul*, ca și *maestrul de ceremonii, protostratorul imperial* și *marele scutier* etc.

Printre funcționarii administrației centrale se detașează în special *prefectul* sau *eparhul* din Constantinopol, care controlează toată viața capitalei sale, *"Tatăl Orașului"*, cum îl numește *"Cartea de ceremonii"* a lui Constantin al VII-lea. O funcție mai importantă este cea de *logothet*, ocupată în timpul Theodorei de către Theoctistos și în timpul lui Leon al VI-lea de către Stylianos Zautzes. *Logothetul dromului* este, în această perioadă, echivalentul primului ministru. Dată fiind importanța mare a finanțelor în statul bizantin, *logothetul dromului* ocupa un loc special în administrația de finanțe, în ansamblul aparatului birocratic al Bizanțului. Controlul ansamblului de departamente financiare este asumat în această epocă de către *sacelariu*, care va fi înlocuit în secolul XII de către *marele logariastes*; tezaurul statului este administrat de către *chartulariu*. Departamentele speciale de finanțe se află, începând cu secolul XII, sub conducerea *logotheților*. Locul lor pe lângă împărat conferă o mare importanță *șefului cancelariei imperiale, maestrului de cereri* și *grămăticului*, această ultimă funcție fiind adesea cumulată cu cea de *logothet al dromului*, ca în cazul lui Theoctistos.

Pentru **administrația militară** exista o distincție esențială între themele de provincie și *"tagmata"* staționate la Constantinopol. Themele aveau în frunte, drept comandanți ai trupelor locale și șefi ai administrației locale pe *strategi*. Tagmata – patru la număr – cele mai importante erau *Scholes, Excubites, Arithmos și Hikanates* (creată sub Nikephor I). Conducătorul lor apărea adesea drept comandantul suprem al întregii armate. O dată cu extinderea crescândă a imperiului, funcția va fi împărțită și, începând cu a doua jumătate a secolului al X-lea, va exista pentru Orient și pentru Occident. **În marină**, distingem între *flota imperială* și *escadrele themelor maritime*, supuse strategilor locali. Se constată cu surprindere că *drongarul flotei imperiale* ocupă în secolul al IX-lea și în anii '20 ai secolului X un rang inferior celui al tuturor strategilor themelor. Dar, de la mijlocul secolului X, el este cel mai important funcționar militar al imperiului: există aici un indiciu evident al importanței crescânde a flotei. Printre funcționarii imperiali, de această dată de rang relativ modest, trebuie să numim *demarhii Albaștrilor* și *Verzilor*. Demele atât de puternice odată

şi-au pierdut importanţa politică şi nu mai jucau decât un rol decorativ la curtea imperială: ele îşi aduc contribuţia la solemnităţile imperiale şi îl aclamă pe împărat.

Listele de priorităţi ale lui Philotei prezintă *60 de înalţi funcţionari ai administraţiei militare, civile şi aulice*, responsabili în faţa împăratului (trebuie să-i adăugăm pe cei 8 *"funcţionari eunuci"*, pe care Philotei îi grupează separat). Cea mai mare parte a acestor mari demnitari au în subordine numeroase funcţii, mai mult sau mai puţin importante. Ansamblul acestui aparat riguros centralizat este dirijat de către împărat, care numeşte personal pe înalţii funcţionari, ca şi pe subordonaţii lor cei mai considerabili, putând revoca pe orice funcţionar.

Într-o perioadă mai târzie, aparatul bizantin al funcţionarilor va suferi o nouă complicaţie: noi instituţii şi funcţii vor fi create, în timp ce altele se schimbă sau dispar. O caracteristică a sistemului administrativ din epoca medie bizantină este puternica preponderenţă a funcţionarilor militari şi poziţia dominantă a strategilor themelor. Funcţia extrem de importantă de *eparh* (sau *prefect*) *al oraşului* ocupă la Philotei locul 18, iar cei 12 strategi ai themelor se plasează înaintea ei. *Sacelariul* şi *lotogheţii* ocupă o poziţie mai puţin înaltă decât ansamblul celor 25 *strategi* ai themelor contemporane. Printre strategi notăm că prioritatea revine în cazul comandanţilor themelor din Asia Mică, ce constituie *"coloana vertebrală"* a puterii militare a Imperiului bizantin: aproape peste tot, strategii themelor din Asia Mică posedă un rang mai ridicat decât strategii din Macedonia şi din Thracia, cei doi comandanţi cei mai importanţi din Europa. Acelaşi fenomen, se traduce de asemenea în tratarea strategilor themelor. În timpul lui Leon al VI-lea, strategii din Anatolikon, Armeniakon şi Thracia atingeau anual fiecare 40 livre de aur (la valoarea metalului, 44.438,40 franci-aur); cei din Opsikion, din Bukellarion şi din Macedonia, fiecare 30 livre; cei din Cappadocia, din Charsianon, din Paphlagonia, din Tracia şi din Coloneea, fiecare 20 livre; ceilalţi, fiecare 10 sau 5 livre. Categoriile speciale de funcţionari şi diversele lor funcţii nu erau în absolut tranşate, astfel că trecerea de la un serviciu civil la serviciul militar şi chiar atribuirea conducerii armatei funcţionarilor civili, constituiau un fenomen frecvent. Aceasta nu depindea decât de încrederea şi de bunăvoinţa împăratului.

Centralizarea autocratică a statului bizantin dădea, vieţii şi economiei urbane din Bizanţ, o notă particulară. Toată viaţa economică a capitalei bizantine era plasată sub controlul *eparhului* sau *prefectului* din *Constantinopol* şi, aşa cum arată *"Cartea Eparhului"*, acest control era energic în secolul al X-lea, perioada atotputerniciei statului bizantin. **Profesiunile industriale şi comerciale** de la Constantinopol şi din alte oraşe erau organizate în *corporaţii*. Erau importante în special corporaţiile

care aprovizionau capitala: *negustorii de animale, măcelarii, brutarii* şi *cârciumarii*. Comerţul prosper cu ceară, cu unguente şi cu mirodenii va releva corporaţiile de parfumieri, negustori de săpun, fabricanţi de săpunuri, fabricanţi de lumânări şi *băcani*.

În pofida importanţei considerabile a comerţului cu mătase, Bizanţul număra multe corporaţii destinate fabricării şi desfacerii rapide a mărfii, constatându-se aici o specializare şi o separare între producător şi negustor: *morarii, ţesătorii, boiangii* care o prepară, negustorii de mătase brută, negustorii de stofe din mătase siriene şi, în fine, *negustorii de îmbrăcăminte din mătase* formau corporaţii distincte. ***Corporaţii speciale*** se constituiseră de către negustorii de pânză şi artizanii de piei. Fără îndoială, "*Cartea Eparhului*" (care nu a primit o redactare definitivă) nu tratează decât o parte din corporaţiile care existau de fapt la Constantinopol. În această perioadă se face o extindere a sistemului corporaţiilor în Bizanţ, astfel că *notarii, negustorii* şi *aurarii* aparţineau unor ***corporaţii particulare***.

Sistemul corporativ bizantin nu făcea decât să prelungească sistemul roman. Numeroase caracteristici atestă continuitatea între "***collegia" romane*** şi ***corporaţiile bizantine***. Cu această diferenţă, constrângerea persoanei de către profesie nu este la fel de riguroasă ca în epoca romană. Apartenenţa la corporaţie nu mai este ereditară, înscrierea forţată a cetăţenilor în corporaţii a dispărut; intrarea în corporaţie este legată de anumite condiţii şi cere anumite aptitudini. Dar aceasta implică o creştere a controlului statului. Căci, dacă apartenenţa individului la profesiune cunoaşte în epoca bizantină o importantă slăbire, apartenenţa la stat, nu a devenit decât mai riguroasă. Nu numai corporaţiile sunt supuse statului, ca în epoca romană, dar toată activitatea corporaţiilor este minuţios controlată şi supusă *eparhului* oraşului. Corporaţiile de care depinde aprovizionarea capitalei fac obiectul unui control special. Pe lângă asigurarea unei revitalizări suficiente a capitalei cu produse de primă necesitate, guvernarea determină cantitatea de mărfuri ce trebuie cumpărată, verifică calitatea lor, fixează preţul de cumpărare şi vânzare. Dacă importarea la Constantinopol a produselor din provincii, ca şi din străinătate, este favorizată activ, exportarea în afara Constantinopolului este strâns limitată. Ceea ce vizează regimul corporaţiilor nu este interesul producătorilor şi negustorilor, ci un control mai facil al vieţii economice prin guvernarea în interesul statului şi al consumatorilor. În mijlocul corporaţiilor, cărora le numeşte şefi şi le stabileşte funcţionari particulari, conducerea ţine în mână întreaga economie a oraşului şi toată funcţionarea pieţei urbane.

Dacă legislaţia lui Leon al VI-lea trage concluzia dezvoltării care a condus la stabilirea puterii absolute a împăratului, ea facilitează, pe de altă parte, consolidarea aristocraţiei bizantine, acesta fiind un proces care este

destinat să clatine absolutismul imperial şi să sape tot edificiul de stat. Acest fenomen începe în secolul al VIII-lea, când vin în Imperiul bizantin familii de magnaţi. Dar în timpul lui Leon al VI-lea, aristocraţia este deja destul de puternică, afirmându-se suficient drept clasă particulară şi impunând suficient prerogativele sale pentru ca *"Taktika"* lui Leon al VI-lea să ordoneze expres atribuirea funcţiei de strateg şi a posturilor de oficiali superiori oamenilor bogaţi şi de viţă nobilă. Se afirmă astfel o diferenţiere socială din ce în ce mai puternică, de care administraţia imperială ţine cont. Pericolul fenomenului pentru statul bizantin a scăpat guvernării lui Leon al VI-lea, care va favoriza şi aspiraţiile nobilimii în domeniul economic. Vechile dispoziţii care interziceau funcţionarilor să cumpere bunuri cât timp erau în funcţie, să primească legate sau donaţii fără autorizaţie speciale de la împărat, au fost suprimate de către Leon al VI-lea pentru funcţionarii de la Constantinopol, *"îndulcite"* pentru funcţionarii din provincii şi nu au fost menţinute decât pentru strategii themelor. O novelă posterioară a lui Leon al VI-lea aboleşte dreptul de preemţiune al vecinilor, care împiedica înstrăinarea bunurilor ţăranilor în folosul latifundiarilor; vecinii nu vor mai avea dreptul de evecţiune decât în timpul primelor şase luni în schimbul rambursării preţului de cumpărare. Aceste dispoziţii vor facilita sensibil cumpărarea de pământuri ale ţăranilor de către nobilime, de unde o nouă consolidare a aristocraţiei latifundiare şi accelerarea procesului de feudalizare, contra căruia succesorii lui Leon al VI-lea vor duce o bătălie disperată.

Contrar împăratului Vasile I, Leon al VI-lea nu avea nici un program definit de politică externă, fiind în dezavantajul imperiului, căci nu mai era posibilă limitarea războiului împotriva arabilor. După o destul de lungă perioadă de pace, relaţiile bizantino-bulgare vor cunoaşte un reviriment. Pentru că primul suveran creştin al bulgarilor, Boris-Mihail, renunţase la coroană (889), iar fiul său Vladimir căzuse victimă unei tentative de reacţie păgână (893), puterea va trece în mâinile celui mai tânăr fiu al lui Boris, **Simeon (893-927)**, cel mai mare suveran pe care Bulgaria medievală l-a cunoscut. Puţin după venirea sa la putere, va izbucni între Bulgaria şi Imperiul bizantin un conflict care avea cauze de politică comercială. Monopolul comerţului bulgar cedase în mâinile a doi negustori bizantini. Aceştia, în acord cu Stylianos Zautzes, vor deplasa piaţa bulgară din Constantinopol la Thessalonic şi vor ridica considerabil taxele. Interesele comercial bulgare se vor vedea lezate; cum o protestaţie bulgară nu a avut efect, Simeon a pătruns în teritoriul imperial şi a învins armata bizantină (894), Bizanţul, care nu dispunea de forţe suficiente în Balcani, va încerca să îndepărteze pericolul făcând apel la diplomaţie: va chema în ajutor pe **unguri**, care stăpâneau atunci ţinutul dintre Nipru şi Dunăre. Acest

apel va face loc primei intervenții active a ungurilor în politica statelor europene. Răspunzând chemării Bizanțului, ei îl vor învinge pe Simeon de mai multe ori și vor jefui regiunile septentrionale din Bulgaria. Generalul bizantin Nikephor Phokas va ocupa frontiera meridională a Bulgariei, în timp ce Eustațiu, ***drongarul flotei imperiale***, va bloca gurile Dunării. Simeon va încheia un armistițiu cu Bizanțul. Acesta era în scopul câștigării de timp: împăratul bizantin s-a întors către unguri, Simeon făcând apel la populațiile războinice nomade din câmpia rusă meridională, **pecenegii**. Concursul pecenegilor îi permite să-i înfrângă pe unguri, apoi îi va ataca din nou pe bizantini și va repurta asupra lor o victorie decisivă la ***Bulgarophygon (896)***. Se va încheia pacea, Imperiul bizantin se angaja să plătească tribut anual regatului bulgar. Cât despre unguri, ei se vor deplasa către vest sub presiunea pecenegilor și se vor stabili în Câmpia Dunării; ei vor forma un fel de colț în mijlocul teritoriului locuit de slavi, separându-i pe slavii din Sud de cei din Nord și Est.

Războiul cu Simeon a avut ca efect paralizarea puterii Imperiului bizantin în fața arabilor, atât în Occident, cât și în Orient. Phokas a trebuit să-și întrerupă lupta victorioasă în Italia meridională pentru a prelua comanda în Balcani. În Orient, Armenia era victimă raziilor arabilor și un atac arab începea în Cilicia, însoțit de operațiunile navale de-a lungul litoralului Asiei Mici. În Occident, imperiul acumula dezastre și pe uscat, și pe mare. La 1 august 902 va cădea Taormina, ultimul punct de sprijin al Imperiului bizantin în Sicilia. Cucerirea Siciliei era practic terminată după șaptezeci și cinci de ani de lupte dure și de mari sacrificii. În Orient, arabii stăpâneau, în afara Mediteranei, Marea Egee, înconjurată de posesiunile bizantine. Arhipelagul era "răvășit", fie Peloponezul sau Thessalia. În 902, Demetrias, bogatul oraș de coastă din Thessalia, a fost distrus. Dar lovitura mortală a fost marea expediție din anul 904 condusă de Leon de Tripoli. Acesta s-a îndreptat mai întâi asupra Constantinopolului. După ce a pus stăpânire pe Abydos, care deschidea drumul către capitala Bizanțului, el și-a schimbat brusc planul și va porni către Thessalonic. Marele centru de cultură și de comerț, orașul cel mai important și mai bogat al Imperiului bizantin după Constantinopol va cădea după un asediu de trei zile în mâinile arabilor la 31 iulie 904. Învingătorii au luat numeroși prizonieri și o pradă imensă. Înfrângerea bizantină a fost exploatată de către Simeon: Bizanțul trebuia să-și rectifice frontierele, care duceau frontiera bulgară la porțile Thessalonicului.

Guvernarea (conducerea) bizantină a construit fortificații mai solide la Thessalonic și Attalia și a luat măsuri energice pentru reînnoirea flotei. Rezultatele se vor face simțite curând: în octombrie 908, ***logothetul dromului (marele drongar)*** Himerios, va repurta o victorie strălucită asupra

flotei arabe în Marea Egee. Doi ani mai târziu, el va debarca în Cipru şi, de aici, va ataca litoralul sirian, unde va ataca Lardiceea. Cea mai mare expediţie navală va avea loc în anul 911. O flotă puternică comandată de acelaşi Himerios se va îndrepta spre Creta. Dar bizantinii vor suferi un grav eşec. După o luptă îndelungată fără rezultat, flota imperială a trebuit să se replieze. Pe drumul de întoarcere, ea a fost surprinsă şi nimicită în faţa Chiosului, în primăvara anului 912 de o escadră arabă sub conducerea lui Leon de Tripoli şi Damianos. Marea expediţie eşuase: extraordinarele eforturi militare şi financiare ale imperiului se sfârşiseră cu un rezultat absolut negativ.

Descrierea detaliată a acestei expediţii, în *"Cartea ceremoniilor"* a lui Constantin al VII-lea Porphyrogenetul, citează printre echipajele bizantine 700 de marinari ruşi cărora imperiul s-a angajat să le plătească drept soldă un *"centenarion"* de aur. Participarea ruşilor la o expediţie militară bizantină a fost rezultatul noilor relaţii bizantino-ruse. Prinţul rus Oleg, care se stabilise la Kiev şi-şi asigurase *"drumul varegilor la greci"*, apăruse în anul 907 cu o flotă puternică în faţa Constantinopolului şi obţinuse de la guvernul bizantin un tratat care garanta statutul juridic al negustorilor ruşi veniţi la Bizanţ. Acest tratat, a cărui semnare oficială va avea loc în 911, marca începutul relaţiilor comerciale regulate între Bizanţ şi tânărul stat rus. El garanta, între altele, ruşilor, dreptul de a lua parte la campaniile militare ale imperiului[60].

Eşecurilor din politica externă li se vor adăuga complicaţiile bizantine, consecutive de-a lungul a patru căsătorii ale lui Leon al VI-lea.

Căsătoria împăratului Leon al VI-lea cu Zoe Carbonopsina (mama fiului său), pe care o va numi *Augusta*, este un act ce va isca o nemulţumire extremă. Tensiunea între împărat şi ierarhia bisericească va creşte. Patriarhul interzice împăratului intrarea în biserică: la Crăciunul din 906 şi la Epifania din 907 bazilica Sfânta Sofia şi-a închis porţile pentru basileul bizantin. Pentru a găsi sprijinul împotriva propriei sale biserici, el se va îndrepta spre Roma şi va obţine de la papa Sergiu al III-lea o dispensă. Legislaţia matrimonială romană era mai puţin strictă, decât legislaţia bizantină şi, mai ales, biserica romană nu putea să-l respingă pe împăratul care trecuse peste patriarhul său pentru a face apel la ea şi recunoştea astfel primatul roman. Folosindu-se de *"votum roman"*, Leon va impune abdicarea lui Nicolae Misticul şi va numi în locul său (un personaj mărginit şi pois), Eftimie (februarie 907). El va determina astfel în biserica bizantină o nouă schismă, care va aduce în prim plan vechile discordii dintre părţile eclesiastice; Leon al VI-lea ajunsese la final, fiul său primind coroana

[60] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 282-287.

imperială la 9 iunie 911, continuitatea dinastiei imperiale era asigurată. Dar îndepărtarea provizorie a patriarhului nu va lichida şi conflictul, care va dăinui după domnia lui Leon al VI-lea şi care se va rezolva, în final, conform ideilor patriarhului.

Bizanţul şi Simeon al Bulgariei

Leon al VI-lea murea la 12 mai 912. Puterea i-a revenit lui **Alexandru**, unchiul lui Constantin, care avea atunci doar şase ani. Singurul scop bine definit al politicii sale a fost acela de a lichida moştenirea fratelui său defunct. (El a închis-o pe împărăteasa Zoe într-o mănăstire şi-i va demite pe funcţionarii cei mai importanţi ai lui Leon din funcţii, pentru a le încredinţa apropiaţilor săi). El îl va chema pe Nicolae Misticul, căruia Eftimie a trebuit să-i cedeze tronul patriarhal. În politica externă, atitudinea noului suveran va avea efecte nefaste. El va refuza Bulgariei sumele de bani pe care Bizanţul le vărsa anual în virtutea tratatului de pace din anul 896. Aceasta însemna să dea lui Simeon, a cărui putere era în creştere, ocazia de a deschide ostilităţile. Era cea mai proastă soluţie pentru imperiu. Dar Alexandru va muri la 6 iunie 913. ***Dinastia macedoneană*** nu mai avea ca reprezentant decât un copil de şapte ani, pe **Constantin**. Un consiliu de regenţă prezidat de către patriarhul Nicolae va prelua conducerea statului.

Situaţia era la fel de complicată pe cât de incertă. Combătut de o puternică opoziţie, compusă din elementele cele mai fidele dinastiei şi grupate în jurul împărătesei văduve, Zoe, hărţuit de o parte a clerului care rămânea fidelă lui Eftimie, Nicolae Misticul îşi asuma regenţa în numele unui copil care nu putea să-şi legitimeze naşterea, nici să-şi valideze încoronarea. Confuzia va spori atunci când comandantul armatelor, Constantin Ducas, va încerca să se încoroneze. Aceasta era situaţia când va începe războiul provocat de Alexandru cu puternicul suveran al bulgarilor[61].

Simeon va traversa teritoriul bizantin fără a întâlni rezistenţă: din august 913 era sub zidurile capitalei bizantine. Ceea ce voia Simeon era coroana imperială romană. El era pătruns de excelenţe, demnităţi imperiale, dorea titlul de împărat al romanilor (***Basileia tôn Rhômaiôn***) şi ştia la fel de bine ca şi bizantinii că nu putea exista pe pământ decât un singur imperiu. El aspira la aceasta, nu la întemeierea unui imperiul bulgar, limitat la o naţiune şi la o regiune, lângă Imperiul bizantin. El visa la instituirea unui nou imperiu universal în locul vechiului Bizanţ, ceea ce dă luptei lui Simeon

[61] Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, p. 306-318; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 87-92; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 287-294; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 89-91.

împotriva Bizanţului o notă particulară şi care plasează acest război peste conflictele armate între statul bizantin şi turbulenţii vecini. Lupta pentru imperiu este forma medievală a luptei pentru hegemonie. Contra lui Simeon, Bizanţul trebuia să-şi apere rangul de suveranitate în ierarhia statelor creştine.

Pentru a se prezenta în faţa Constantinopolului cu alte scopuri decât inamicii precedenţi ai imperiului, Simeon nu le va împărăţi soarta şi va trebui să-şi dea seama de invincibilitatea celei mai puternice fortăreţe din lume în acea vreme. El va intra în tratative cu guvernarea bizantină şi va fi primit cu mare solemnitate în capitală de către patriarhul Nicolae, în prezenţa tânărului împărat Constantin al VII-lea. Conversaţiile lui Simeon cu regenţa intimidată vor duce la concesii extraordinare. Regenţa capitula, practic, în faţa puternicului suveran bulgar. Simeon promitea mâna uneia dintre fiicele sale lui Constantin al VII-lea şi primea de la patriarh coroana imperială. Dacă Simeon nu ar fi fost recunoscut împărat alături de Constantin al VII-lea, ci doar drept bazileu al bulgarilor, s-ar fi putut crede că era îndepărtat de scopul său: Bizanţul să fie în mâinile sale. în aceste condiţii, el putea, aşteptând, să reintre în ţara sa după ce ar fi promis Bizanţului o pace durabilă.

Dar plecarea lui Simeon a fost urmată la Bizanţ de un reviriment, care va ruina toate speranţele orgolioase. Concesiunile exorbitante îl făcuseră pe patriarhul Nicolae să piardă regenţa. Împărăteasa mamă reintra în palat şi prelua puterea. Proiectul alianţei matrimoniale cu bulgarii a fost abandonat; se va contesta chiar şi validitatea încoronării imperiale a lui Simeon. Ostilităţile se vor relua între bulgari şi bizantini. Bulgarii vor invada teritoriul Traciei şi Simeon va pretinde recunoaşterea ca împărat de la poporul bizantin. În septembrie 914, Adrianopolul i s-a supus; anii următori el va răvăşi teritoriul din Dyrrachion (Dyrrachium) şi din Thessalonic. Guvernarea împărătesei Zoe a hotărât trecerea la o contra-ofensivă. Leon Phokas a luat conducerea armatei, dar fiul gloriosului Nikephor nu moştenise talentul militar al tatălui său. El era asistat de fratele său, Bardas, tatăl viitorului împărat Phokas, ca şi de o serie de alţi reprezentanţi ai marilor familii bizantine. Acapararea conducerii militare de către aristocraţie, recomandată de *"Taktika"* lui Leon al VI-lea, era deja realizată în mare măsură. Dar marina avea în frunte pe Roman Lecapenos; un băiat de ţăran armean, care urcase pe scara socială în detrimentul rivalilor săi nobili. După pregătiri de anvergură, armata bizantină va pătrunde în teritoriul inamic de-a lungul litoralului Mării Negre. Dar, la 20 august 917, ea a fost surprinsă de Simeon şi zdrobită la *Acheloos*, aproape de *Anchialos*. Această catastrofă a fost îndată urmată de o altă înfrângere, la

Katasyrtai, aproape de capitala bizantină. Simeon era stăpânul Peninsulei Balcanice. În 918 el traversa Grecia, ajungând până la Golful Corint.

Dacă regența patriarhului Nicolae se năruise pentru a extinde prea departe concesiunile la exigențele lui Simeon, regența împărătesei Zoe trebuia în mod necesar să eşueze, din cauza faptului că atitudinea sa intransigentă nu avea nimic în comun cu aptitudinile şi mijloacele sale. situația disperată în care căzuse imperiul cerea instituirea unui regim militar puternic şi conştient de scopurile sale.

Singurul om capabil era ***drongarul*** **Roman Lecapenos.** El reuşeşte să-l devanseze pe candidatul împărătesei, Leon Phokas şi să pună stăpânire pe putere. Foarte abil, Roman a îndepărtat progresiv pe Zoe şi pe auxiliarii ei şi şi-a afirmat puterea personală. Tânărul împărat Constantin al VII-lea se căsătorea în mai 919 cu Elena, fiica noului regent. Ca altădată Stylianos Zautzes sub Leon al VI-lea, Roman Lecapenos primea titlul de ***basileopator***, ridicându-se încă şi mai mult: la 24 septembrie 920, ginerele său se proclama ***cezar*** şi, la 17 decembrie al aceluiaşi an, ***co-împărat***. Acolo unde eşuaseră aspirațiile lui Simeon, Roman Lecapenos reuşise: el devenise socrul şi co-împăratul tânărului împărat legitim şi stăpânul Imperiului bizantin.

Ascensiunea lui Roman Lecapenos era pentru Simeon o lovitură teribilă. Patriarhul Nicolae Misticul încerca să se interpună la curtea suveranului bulgar. Simeon nu dorea decât înlăturarea rivalului său. În timp ce Roman Lecapenos deținea locul de protector şi de socru al împăratului legitim, Simeon nu avea nici un mijloc pentru a-şi îndeplini scopul vieții. Doar cucerirea oraşului imperial putea să-i satisfacă exigențele. El jefuia în diverse rânduri teritoriul imperial, ocupând din nou Adrianopolul (923), dar aceasta nu schimba cu nimic starea actuală a lucrurilor. În spatele zidurilor capitalei, Roman aştepta liniştit. Cel care deținea Constantinopolul era stăpân pe situație. Simeon nu avea flota necesară pentru a birui această fortăreață fără rival. El încheia o alianță cu arabii din Egipt, excelenți marinari, în vederea unui atac comun asupra Constantinopolului. Dar diplomația bizantină îi va da peste cap planurile. Împăratul bizantin îi va atrage de partea lui pe arabi cu daruri şi pe bulgari cu promisiuni, cu perspectiva plății unor tributuri regulate. În 924, Simeon apărea iar în fața Constantinopolului şi constata acelaşi lucru ca şi în 913: puterea sa se oprea la zidurile oraşului imperial; şi, ca şi atunci, el solicita o întrevedere cu şeful statului bizantin. În toamna anului 924 a avut loc o întâlnire între cei doi suverani, care va rămâne multă vreme în memoria contemporanilor şi a posterității. Dar, dacă primirea lui Simeon de către Nicolae Misticul din 913 fusese un început bogat în promisiuni, întâlnirea cu împăratul Roman, unsprezece ani mai târziu, a fost sfârşitul marilor sale speranțe.

Roman I se străduia să nu-şi bruscheze niciodată adversarul puternic. Într-o scrisoare din anul 925 către Simeon al Bulgariei el protestează energic contra titlului care se dă lui Simeon, de basileu al bulgarilor şi romanilor, dar va explica într-o altă scrisoare că protestul său se îndrepta mai puţin împotriva demnităţii imperiale a lui Simeon decât împotriva pretenţiei sale la Imperiul roman. Bizanţul admitea că suveranul bulgarilor putea să poarte titlul de împărat, dar cu condiţia să-şi limiteze titlul la teritoriul bulgar. În 920, patriarhul Nicolae propunea lui Simeon o alianţă matrimonială cu noua casă regală a Lecapenilor, care îi acorda un loc de onoare, dar cu nici o repercusiune asupra sorţii Imperiului bizantin. Roman respingea orice altă concesie şi nu voia nici să vorbească despre concesiunile teritoriale. Experienţa anilor scurşi arăta că Simeon, în ciuda superiorităţii sale militare, nu era în măsură de a-şi impune programul prin forţa armelor şi diplomaţia bizantină îl constrângea din ce în ce mai mult în ultimele sale retranşamente.

Războiul bizantino-bulgar, care domina toate evenimentele din Peninsula Balcanică, atingea şi celelalte ţări balcanice. În timp ce Mihail Zachlumios era aliatul lui Simeon, Bizanţul se mulţumea cu importante concesii de prietenie cu Croaţia, sub primul rege, Tomislav (910-928; rege după 925), o putere apreciabilă. Guvernarea bizantină îi va conferi lui Tomislav, în calitate de proconsul, administrarea oraşelor şi a insulelor dalmate, care erau, de altfel, trecute sub jurisdicţia ecleziastică a Romei. În Serbia existau influenţe rivale între cele două imperii, bizantin şi bulgar. Reprezentanţii dinastiei princiare sârbe erau la mila uneia dintre cele două mari puteri ce se luptau. Suveranitatea asupra Serbiei revenea când lui Simeon, când lui Roman Lecapenos. După o luptă destul de lungă şi după multiple schimbări de suverani, influenţa bizantină începea să ia prim-planul şi prinţul Zaharia, ridicat pe tron cu ajutor bulgar, va trece de partea Bizanţului; Simeon va suprima acest focar de agitaţie care ameninţa frontierele sale, dar armata bulgară trimisă în Serbia a fost învinsă şi forţe mai considerabile au impus apoi puterea lui Simeon în această ţară după ce au jefuit-o (924). Supunerea Serbiei îl aduce pe suveranul bulgar la frontierele Croaţiei, aliată a Bizanţului şi curând se găsea în faţa necesităţii unui nou regulament militar şi, în acelaşi timp, a unei noi îndepărtări în raport cu teatrul principal al operaţiunilor: teritoriul bizantin. Dar intrând în Croaţia, armata lui Simeon va fi grav înfrână: ea va fi zdrobită (923) şi Simeon va fi obligat să semneze pacea cu croaţii prin medierea papei. El va plănui o nouă expediţie contra Bizanţului, dar va muri subit la 27 mai 927.

După moartea lui Simeon, situaţia s-a schimbat radical. Vederile orgolioase şi spiritul războinic al lui Simeon erau absolut străine fiului şi succesorului său, Petru. El a făcut pace cu Bizanţul, fiind recunoscut ţar la

bulgarilor şi obţinând mâna prinţesei Maria Lecapenos, nepoata împăratului Roman, fiica primului său fiu, Christophoros. Bizanţul recunoştea patriarhatul Bulgariei, pe care Simeon îl crease în ultimii săi ani de viaţă. Marile succese militare ale lui Simeon nu au fost fără urmări. Fără îndoială, el nu putea să facă programul său să prevaleze, dar metoda adoptată de Zoe, a unui refuz intransigent opus exigenţelor bulgare, nu se va dovedi mai puţin impracticabilă. Victoria revenea clarvăzătorului Roman. Suveranul bulgarilor obţinea titlul de basileu, dar în limitele bine definite al Imperiului bulgar; o alianţă matrimonială îi era acordată cu casa regală bizantină, cu casa regală legitimă a Porphyrogeneţilor, cu cea a Lecapenilor. Rolurile erau inversate (suveranul bulgar nu devenea, aşa cum sperase Simeon, socrul şi protectorul împăratului Bizanţului, ci împăraţii bizantini Roman şi Christophoros vor găsi în ţarul bulgarilor un ginere docil). Concesiile foarte importante pe care Roman le făcuse bulgarilor, acum, când dispăruse toată presiunea externă, vor avea ca rezultat o evoluţie favorabilă a relaţiilor bizantino-bulgare, influenţa bulgară nefiind niciodată mai puternică în Bulgaria decât în deceniile care vor urma tratatului de pace din anul 927.

Poziţia Bizanţului se consolida şi în alte ţări slave din sud. Serbia supusă şi jefuită de Simeon, va cunoaşte o nouă evoluţie sub prinţul Ceaslav, care va evada din Preslav puţin după moartea lui Simeon, reintrând în ţara sa şi preluând puterea, recunoscând suveranitatea bizantină. Vechiul aliat al lui Simeon, Mihail din Zahlumia, se va apropia de Bizanţ şi va obţine, cum a făcut altădată Tomislav al Croaţiei în calitate de prieten al Bizanţului, titlul de *antipatos* şi de *patriciu*. Peste tot, influenţa bizantină se întărise, în timp ce influenţa bulgară scădea. Bulgaria va cădea sub puterea Bizanţului. Bizantinizarea culturală a statului bulgar, care făcuse progrese rapide după creştinare, atingea apogeul. Dar din punct de vedere politic, ca şi economic, ţara era epuizată de războaiele continue din timpul domniei lui Simeon. Ascensiunea precipitată din ultimii ani va fi urmată de o epocă de criză. Ca şi în Bizanţ, puternicele diferenţieri sociale s-au făcut simţite şi în Bulgaria. Pe lângă marea proprietate laică, mare proprietate ecleziastică s-a dezvoltat căci, după creştinarea ţării, întemeierea bisericilor şi mai ales a mănăstirilor era în plină desfăşurare, atât în Bulgaria, cât şi în Macedonia, pe care o cucerise. Viaţa monastică încurajată de biserică nu era singura înfloritoare, prosperând şi secta anti-ecleziastică, care exersa o atracţie specială, mai ales, în epocile de criză, asupra sufletelor nesatisfăcute şi spiritelor nemulţumite.

În timpul ţarului Petru se manifestă în Bulgaria secta radical anti-eclesiastică a ***Bogomililor*** [62]. Doctrina preotului Bogomil, fondatorul

[62] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 295-296.

ereziei, provine ***din doctrina Messalienilor*** şi în special ***a Paulicienilor*** care, implantate masiv în Tracia de către guvernarea bizantină, dăinuiau alături de populaţia slavă din Bulgaria şi Macedonia. Ca şi ***Paulicianismul***, care provine la rându-i din ***Maniheism, Bogomilismul*** este o doctrină dualistă: lumea este condusă de două principii, **Binele (Dumnezeu)** şi **Răul (Satanail)**, lupta între puterile contrare determinând întreg cursul universului şi existenţei umane. Lumea vizibilă înconjurătoare este opera lui Satan şi închinată Răului. Ca şi predecesorii lor orientali, ***Bogomilii*** au ca ideal o religie pur spirituală şi un regim de viaţă riguros ascetic. Ele resping categoric orice cult exterior, orice rit ecleziastic şi chiar orice organizare a Bisericii creştine. Această revoltă împotriva bisericii implica refuzul ordinii civile existente, pentru care biserica era cel mai puternic susţinător spiritual. ***Mişcarea bogomilică*** era expresia protestului contra prinţilor, a celor puternici şi bogaţi.

Bogomilismul va prinde rădăcini în Bulgaria şi, în special, în Macedonia, găsind un foarte puternic ecou în afara frontierelor Imperiului bulgar şi manifestându-se sub diverse forme şi denumiri chiar şi în Bizanţ, în Serbia şi mai ales în Bosnia, în Italia şi în sudul Franţei. ***Sectele bogomilice, Babunii, Patarii, Catarii, Albigeii***, ca şi înaintaşii lor din Asia Mică, sunt expresiile variate ale unei mari mişcări ce se întinde de la Munţii Armeniei până în sudul Franţei. Erezia se propagă cu o vigoare specială în perioadele de criză şi de primejdie, căci viziunea absolut pesimistă despre lume, care nu se mulţumeşte să respingă o ordine determinată, ci şi lumea întreagă terestră, îşi găseşte în aceste perioade o "*alimentare*" bogată, în timp ce negarea sa devine impresionantă.

BCU IASI/CENTRU VECHI

Lupta puterii centrale contra forțelor feudale. Apogeul cultural de la Curtea bizantină. Roman I Lecapenos și Constantin al VII-lea Porphyrogenetul

Roman Lecapenos își crease în interiorul imperiului o poziție solidă[63]; aceasta explică marea siguranță în politica sa externă. El nu se va mulțumi prea mult timp cu poziția de co-împărat al ginerelui său. Ordinea ierarhică oficială între cei doi suverani nu întârzia să se modifice: **Roman I** devenea *împărat principal*; tânărul Constantin al VII-lea, co-împărat al socrului său. Fiii lui Roman Lecapenos erau și ei declarați co-împărați: **Christophoros** la 20 mai 921, **Ștefan** și **Constantin** la 25 decembrie 924, iar Christophoros obține, de asemenea, prioritatea la tron. Christophoros lua astfel, alături de tatăl său, locul de împărat secund și de moștenitor prezumtiv, în momentul când dinastia macedoneană trebuia să se mulțumească cu rolul decorativ de al treilea împărat. Roman crease astfel o dinastie a lui pe lângă curtea imperială a Macedoniei, asigurându-și prioritatea. Cei trei fii ai săi purtau coroana imperială; cel de-al patrulea, Theofilact, era destinat unei cariere ecleziastice, ocupând de mic copil demnitatea de "*ucenic*" al lui Nicolae Misticul, așteptând să devină mai târziu patriarh. Tactica dinastică a lui Roman I amintește foarte puternic de ordinea creată de Vasile I la vremea sa. Roman nu obținuse prin violență calitatea de reprezentant al dinastiei legitime; el o făcuse prin legături de paternitate, apoi, progresiv a apărut în prim-plan. Politician și diplomat abil, Roman era moderația judicioasă în persoană. Energic și dotat cu o mare tărie de caracter, dar ostil la orice intransigență, el își urma planurile cu perseverență, fără a se abate de la scopul său. El poseda, de altfel, una dintre cele mai importante calități ale unui suveran: darul de a ști să-și aleagă colaboratorii. El găsea în *parakimomenul* Theophanes un eminent ministru; în compatriotul său, Ioan Curcuas, un general strălucit. Dar, măritându-și cele mai tinere fiice, surorile soției lui Constantin al VII-lea Porphyrogenetul, cu membri ai familiilor aristocratice, el stabilea legături matrimoniale cu familiile magnaților, cum ar fi **Argyros** și **Moselos**.

Biserica îi era devotată: prietenia îl atașase pe patriarhul Nicolae Misticul de Roman; partida răposatului Eftimie (mort în 917) nu mai conta în balanță. Biserica romană, care trecea printr-una dintre cele mai triste perioade din istoria sa, era mereu dispusă să satisfacă dorințele împăratului. În iulie 920, înainte de ascensiunea oficială a lui Roman, se reunea un

[63] Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 86; Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 338-345; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 86; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 90.

conciliu în prezența legaților papei pentru a rezolva problema celor patru căsătorii ale lui Leon al VI-lea (interzicând a patra nuntă și blamând-o pe cea de-a treia, autorizându-le numai în anumite circumstanțe excepționale). Această decizie îi dădea patriarhului o extraordinară satisfacție morală, în același timp dând lui Roman dublul avantaj de a obține credibilitatea dinastiei macedonene și de a fi pacificatorul Bisericii. La sfârșitul luptelor prelungi, biserica bizantină era unită de Nicolae Misticul. Ani de colaborare amicală vor urma între puterea politică și puterea religioasă, ceea ce amintea de tabloul ideal din "*Epanagoge*". Șeful statului contribuie la redarea dreptății patriarhului, acesta dovedindu-se ajutorul și consilierul cel mai fidel al împăratului, în timpul marii lupte împotriva lui Simeon.

Totodată, situația Bisericii ducea lipsă de stabilitate în Imperiul bizantin, din cauza faptului că ea depindea prea mult de personalitatea șefului său, a cărui numire era practic la discreția împăratului. După moartea lui Nicolae Misticul (925), relațiile între Biserică și stat se vor schimba. După două pontificate insignifiante, Roman I întreținea locul vacant pentru a-l acorda fiului său Theophylact, devenit patriarh la șaisprezece ani. Adolescentul primea consacrarea la 2 februarie 933 de la legații papei pe care împăratul îi chemase special Constantinopol (Tânărul patriarh va executa dorințele tatălui său. El avea înclinație mai mare spre călărie decât spre biserică, iar această situație se va prelungi până la moartea sa în 956, fără ca mentalitatea și dispozițiile patriarhului să fie modificate în acest interval).

Roman Lecapenos inaugurează politica agrară a împăraților Macedoneni. Personalitatea lui Roman I Lecapenos se relevă cu particularitate în legislația sa pentru protecția micii proprietăți. Imperiul bizantin se găsea în fața unei probleme extrem de grave: bogații cumpărau pământurile săracilor, pe care îi făceau iobagii lor. Acest fenomen, un corolar al întăririi aristocrației bizantine, constituia un mare pericol pentru statul bizantin, a cărui putere economico-financiară și militară dăinuia din epoca lui Herakleios asupra micii proprietăți a țăranilor și stratioților. Roman Lecapenos era primul care observa acest pericol. "*Mica proprietate are mari avantaje sub forma plății impozitelor și a prestării serviciului militar; aceste avantaje scad când se diminuează numărul micilor proprietari*" [64]. Aceste cuvinte ale împăratului Roman, arată cu câtă luciditate vedea el natura și gravitatea problemei. Dacă se ținea la conservarea unui sistem care-și menține puterea financiară și militară în statul bizantin în timpul războaielor seculare, guvernarea trebuia să se opună absorbirii micii proprietăți de către cei bogați. Roman Lecapenos pusese

[64] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 299, cf. Zafos, *Ius*, I, 198, 209.

accentul pe problema cea mai stringentă a secolului şi indicase pentru multă vreme calea de urmat în politica bizantină. El va purta contra expansiunii marii proprietăţi o luptă acerbă, pe care succesorii săi trebuiau să o urmeze drept exemplu.

El publica în aprilie 922 o novelă care restabilea *dreptul de preemţiune (dreptul de protimisis)* al vecinilor, limitat de Leon al VI-lea şi dădea o nouă formulare sistemului acestuia. În cazul înstrăinării unei proprietăţi ţărăneşti prin cumpărare sau amendare, 5 categorii trebuiau să se bucure de dreptul de preemţiune în următoarea ordine: *1. Înrudirea coproprietară; 2. Ceilalţi coproprietari; 3. Proprietarii parcelelor amestecate cu proprietatea de vândut; 4. Vecinii care achitau taxele în comun; 5. Ceilalţi vecini.* Decât în cazul în care cele cinci categorii se sustrăgeau de la vânzare, aceste pământuri puteau fi vândute unor terţe persoane. Acest sistem solid construit şi foarte detaliat avea drept scop împiedicarea cumpărării micii proprietăţi de către cei bogaţi şi, de asemenea, a prevenirii împărţirii sale excesive. Cei bogaţi îşi pierdeau orice drept de a cumpăra sau de a arenda o proprietate ţărănească, mai puţin în cazul în care ei posedau bunuri în satele interesate, sau intrau într-una din cele cinci categorii; ei nu puteau să primească de la săraci donaţii sau legături, în afară de cazul în care se înrudeau cu ei. Orice infracţiune cu privire la aceste dispoziţii, în afară de cazul în care ea era acoperită de o prescripţie de zece ani, antrena restituirea fără compensaţie a parcelei cumpărate şi o amendă ce trebuia vărsată în contul statului. În cazul bunurilor stratioţilor, obligaţia restituirii fără compensaţie se aplica parcelelor de pământ înstrăinate în cursul ultimilor 30 de ani, în cazul sau în măsura în care bunul militar era sub valoarea necesară echipării unui soldat.

În ciuda rigorilor lor, aceste dispoziţii nu au avut efectul scontat (în urma iernii neobişnuit de lungi şi de grele din anii 927-928, imperiul a avut o recoltă deficitară care va determina o foamete însoţită de ciumă. Cei bogaţi vor profita de acest dezastru pentru a cumpăra pământurile năpăstuiţilor oferindu-le sume derizorii sau sustrăgându-le în schimbul produselor alimentare. Aceste circumstanţe vor provoca reacţia lui Roman I din septembrie 934. Împăratul era foarte iritat de aviditatea celor bogaţi, care se arătaseră "*mai nemiloşi decât foamea şi ciuma*"). El nu va ordona totuşi confiscarea generală a bunurilor ţăranilor, aşa cum o cerea legea din anul 922. Fără îndoială, toate donaţiile, legatele şi aranjamentele trebuiau restituite fără despăgubire atunci, când se dăduse o sumă care echivala cu ele.

Dar, în cazul unei cumpărări regulate, retrocedarea bunului era legată de restituirea preţului de cumpărare într-un interval de trei ani. Pentru viitor, interdicţia era reînnoită pentru achiziţionarea bunurilor ţăranilor de către cei bogaţi, ordonându-se retrocedarea fără compensaţie a bunurilor

achiziționate de către vechii proprietari și vărsarea unei amenzi în contul statului. Împăratul își exprima în final convingerea că forța legii se va opune inamicilor interni ai imperiului, așa cum el însuși își învinsese dușmanii din afară.

Novela din anul 934 arată că măsurile conducerii nu puteau fi aplicate cu rigoarea prevăzută. Un mare număr de bunuri țărănești cumpărate în timpul foametei rămâneau în posesia celor bogați. Se vede cum țăranul, pe care mizeria îl făcuse să-și înstrăineze avutul, nu era în măsură să strângă în trei ani suma necesară rambursării prețului de cumpărare. Chiar și în cazul unei cumpărări ilegale, care antrena în termenii legii retrocedarea fără compensație a bunului, țăranul era fără îndoială departe de a fi reintegrat bunului său (cumpărătorii nedrepți erau cel mai adesea funcționari locali cărora ei erau supuși sau părinți și prieteni ai acestor funcționari). Marii proprietari și funcționarii constituiau o castă. La fel cum funcționarii doreau să cumpere bunuri în provincie, bogatul proprietar de teren nu se gândea decât să se ridice în clasa funcționarilor și să-și asigure creditul social necesar pentru a obține un titlu de funcționar. În general, cel bogat reunea în el un mare proprietar și un funcționar. Această situație explică dificultatea luptei inițiate de Roman I Lecapenos. Voința puterii centrale se lovea de voința omogenă a elementelor cele mai puternice din punct de vedere economic și social. Cei de care depindea aplicarea instrucțiunilor imperiale erau primii interesați de eșecul acestora.

Poverile excesive ale impozitelor pentru țărănime provocau reacția *patronatului*. Țărănimea, ruinată din punct de vedere economic, se punea sub patronajul unui om foarte bogat care îi promitea o ușurare a obligațiilor sale. Se explică de altfel faptul că țăranii deveneau voluntar "*servitorii*" marelui proprietar pentru a scăpa de mizerie și de insecuritate, ca și pentru a se pune la adăpost de exigențele fiscale exorbitante ale statului și mai ales, de extorcările perceptorilor de impozite. Guvernarea trebuia să lupte cu dificultățile multiple și extrem de grave, fixând programul de menținere a micii proprietăți libere[65].

În domeniul politicii externe, imperiul era până în anul 927 în întregime absorbit de războiul cu Simeon. În Orient s-a făcut apel la măsuri de apărare și la diplomație, care exploata cât mai mult alianța cu Armenia, dar se preocupa de păstrarea păcii cu statele arabe. Când pericolul bulgar fusese îndepărtat, Bizanțul își inaugurase ofensiva în Orient sub conducerea

[65] *Ibidem*, p. 299-302: "*La petite propriété a de grands avantages sous la forme du paiement des impôts et de la prestation du service militaire; ces avantages périclitent lorsque diminue le nombre des petits propriétaires*"; Paul Lemerle, *Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources et les problemes*, în "*Revue historique*", 220, 1958, p. 43-94.

unui general eminent, Ioan Curcuas. Frontiera Munților Taurus rămânea neschimbată, întâlnirile derulându-se în Armenia și în Mesopotamia de Nord. Primul mare succes a fost cucerirea Meliteniei: acest oraș important, care inspirase deja expediția bizantină, fusese cucerit pentru prima dată de Ioan Curcuas în anul 931, dar recăzuse în mâinile arabilor; el va fi din nou cucerit de generalul bizantin la 19 mai 934 și va rămâne multă vreme sub dominația bizantină. Dar Ioan Curcuas întâlnea un adversar demn de valoarea lui în emirul Mossulului și Alepului, Saif-ad-Daulah, membru al dinastiei hamdanide. În timp ce puterea califatului abbasid din Bagdad scădea treptat, puterea Hamdanizilor creștea, astfel că Saif-ad-Daulah prelua conducerea războiului contra Bizanțului, iar imperiul trebuia să stabilească, pentru a se apăra de acest nou dușman, relații de prietenie cu califatul Bagdadului și ikcidizii din Egipt. În septembrie 938, Hamdanidul repurta în regiunea de nord a imperiului o importantă victorie asupra lui Ioan Curcuas, cotropind Armenia, obligând pe mulți prinți armeni să-i recunoască suveranitate și intrând în teritoriul bizantin, jefuind Coloneea (940). Saif-ad-Daulah, nu dorea să piardă ocazia de a interveni în situația de la Bagdad.

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI
ISTORIE

În iunie 941, rușii atacau Bizanțul, debarcând pe litoralul Bithyniei și jefuind toată coasta asiatică a Bosforului. Acalmia orientală permitea înfruntarea eficace a dușmanului. Ioan Curcuas apare pe câmpul de luptă, rușii suferă numeroase înfrângeri și, bătând în retragere, vapoarele lor sunt nimicite în cursul unei bătălii navale comandate de valorosul Theophan.

Rezultatul diferit al atacurilor ruseşti din anii 904 și 941, ca și diferența de atitudine adoptată de Bizanț în cele două cazuri, permit observarea creșterii puterii militare bizantine în acest interval. Totodată, în toamna anului 944, prințul rus Igor, apărea pe Dunăre cu o mare armată de ruși și pecenegi, conducerea bizantină judecând oportun să se debaraseze de dușman prin cadouri și sume de bani. Înainte de sfârșitul anului, un nou tratat comercial era încheiat cu rușii, care reluau în mare tratatul din anul 911, dar se arăta mai favorabil imperiului. Bizanțul căuta și să se debaraseze prin sume de bani de unguri, care făcuseră multe incursiuni pe teritoriul bizantin.

Rușii odată învinși pe Bosfor, Ioan Curcuas, putea să plece din nou în Orient și să-și reia operațiunile în Mesopotamia. În cursul unui rapid marș triumfal, el cucerea Martyropolis, Amida, Dara și Nisibe (943), îndreptându-se spre Europa, unde se conserva relicva creștină a imaginii miraculoase a lui Christos din legenda lui Abgar. Un asediu grav obliga orașul să o livreze, ea *"nefiind creată de mâna omului"*. Relicva luată prin forța armelor de către bizantini va fi transportată cu mare pompă la Constantinopol; primirea sa în capitala bizantină, la 15 august 944, îmbrăca caracterul unei solemnități religioase impozante.

Strălucitele victorii ale lui Ioan Curcuas restabiliseră frontierele bizantine în Orient, relevând credibilitatea de care se bucura Bizanțul în Asia și deschizând calea ofensivei decisive a împăraților Nikephor Phocas și Ioan Tzimisches. Uimite de desfășurările de forțe ale Imperiului bizantin, triburile arabe vor trece în imperiu, ele primind botezul și fiind instalate în provinciile bizantine. Această depopulare de la frontiera arabă va facilita avansarea ulterioară a bizantinilor[66].

Un sfârșit tragic îi fusese rezervat marelui suveran Roman I [67].

Tinerii Lecapenos comiseseră o gravă greșeală. Profitul i-a aparținut Porphyrogenetului, care va găsi ajutor în legitimismul crescând al populației bizantine, atunci când, cei doi autori ai loviturii de stat nu aveau asigurat nici un sprijin: îndepărtându-l pe bătrânul lor tată, ei erau privați de un ajutor solid. Ei nu vor reuși să-și execute a doua parte a planului, care era de a-l încorona pe împăratul legitim. La 27 februarie 945, ei erau arestați din ordinul lui Constantin al VII-lea și trimiși în exil (unde amândoi își vor găsi o moarte violentă).

Constantin al VII-lea Porphyrogenetul (945-959) ajungea astfel la putere, la vârsta de aproape patruzeci de ani, după treizeci și trei de ani de când purta coroana imperială. În Duminica Paștilor, la 6 aprilie 945, fiul său, care purta numele bunicului său, Roman (Romanos), primea și el demnitatea imperială.

Importanța istorică a domniei lui Constantin al VII-lea nu a constat în activitatea sa ca om de stat, ci în activitatea extrem de intensă și de fecundă în domeniul culturii și al științei. El a scris o enciclopedie cunoscută sub numele de "*Cartea ceremoniilor*", care constituie o sursă inestimabilă; un tratat istorico-geografic despre provinciile din imperiu; un tratat extrem

---

[66] Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 345-354, cf. M. Canard, *Arabes et Bulgares au début du X-e siècle*, în "*Byzantion*", II, 1936, p. 213-215; V. Grumel, *Les regestes des actes du patriarchat de Constantinople, vol. I: Les actes des patriarches, fasc. II: 715-1043*, nr. 705, p. 188; H. Gregoire și P. Orgels, *L'invasion hongroise dans la "Vie de Saint Basile le Jeune"*, în "*Byzantion*", XXIV, 1954, fasc. I, p. 147-154; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 302-304; cf. St. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his reign*, Cambridge, 1929; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 91.

[67] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 304: Sfârșitul tragic al lui Roman I Lecapenos ne amintește de o frază a *Scripturii*: "*Cei mai mari dușmani ai omului sunt în propria sa casă*". El va fi victima setei de putere a propriilor săi fii. Fiul cel mai mare, Christophoros, care era desemnat succesor, murise în 931. Roman, dintre cei doi fii rămași, nu-l alesese pe nici unul drept împărat legitim. Astfel, Ștefan și Constantin vor decide o lovitură de stat. La 16 decembrie 944, bătrânul împărat era deportat la ordinul fiilor săi în Insula Proti. Roman va muri aici la 15 iunie 948 ca și călugăr, fiind unul dintre cei mai importanți suverani ai istoriei bizantine.

de preţios despre ţările şi popoarele străine; o biografie a bunicului său, Vasile I. O serie de lucrări istorice importante, un anumit număr de scrieri ştiinţifice şi tratate practice au fost scrise la ordinul sau la îndrumarea lui; în jurul lui se reuneau extrase din vechii scriitori şi, în special, din vechii istorici. Scriitorul şi mecena va da un puternic impuls elementelor intelectuale ale imperiului şi va suscita o activitate ştiinţifică extraordinară. Domnia sa nu era nici mai strălucitoare, nici mai importantă pentru istoria Bizanţului decât epocile marilor realizări politice şi militare (Fără îndoială, opera savantă a împăratului şi a colaboratorilor săi era înainte de toate o compilaţie. Ea nu avea acea forţă creatoare a valorilor noi ale civilizaţiei). Ceea ce se dorea era strângerea cunoştinţelor interesante care meritau să fie păstrate şi transmise în materie de cultură şi de instruire. Paul Lemerle caracteriza astfel această amplă mişcare ştiinţifică şi culturală "*mai mult prin grija de conservare decât prin elan creator*". Activitatea literară a lui Constantin al VII-lea se inspira dintr-un scop practic şi didactic: lucrările sale şi cele care fuseseră scrise la îndemnul său doreau furnizarea de învăţături şi o iniţiere practică a contemporanilor în posteritate, dar mai ales a fiului şi moştenitorului său, Roman (Romanos). Enciclopedia, tratatul, relaţia de fapte istorice – acestea sunt genurile literare practicate de Constantin şi de apropiaţii din cercul său[68].

Căderea Lecapenilor era urmată de o importantă schimbare de personal la curtea bizantină. Constantin al VII-lea va intra în sânul familiei Phokas. Bardas Phokas, fratele vechiului rival al lui Roman Lecapenos, primea conducerea supremă a armatei în calitate de *domestic al şcoalelor din Orient*; celelalte trei posturi, cele mai importante, din armată, erau atribuite celor trei fii ai săi. Totodată, în ciuda schimbării de personal, linia politică a marelui suveran era respectată fără mari modificări.

Chiar şi în politica agrară, guvernarea lui Constantin al VII-lea se orienta pe drumul marcat de Roman I Lecapenos, folosind edictele acestuia. O novelă din martie 947, redactată de ***patriciul*** şi ***chestorul*** Theophilos şi

---

[68] Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 355-356, 363-371; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 305: Faptul că, Constantin fusese exclus de la putere atât de mult timp, acceptând această situaţie, a ţinut nu atât de circumstanţele externe, cât de temperamentul împăratului. Mai mult decât la Leon al VI-lea, constatăm la fiul său, Constantin al VII-lea, predominanţa literatului erudit asupra omului de stat. Avid de învăţătură, cercetător consecvent, atras activ de istorie şi neavând altă pasiune în afară de studiul şi compunerea de lucrări, el trăia mai mult în trecut decât în prezent. El demonstra interes şi pentru problemele politice şi chiar cele de artă militară, dar numai teoretic (ca şi pentru alte ramuri ale ştiinţei). În cursul guvernării sale personale, el a ascultat şi părerile soţiei sale Elena, care avea în sânge ambiţia Lecapenos-ilor; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 91-93, 96-97; S. B. Daşkov, *Dicţionar de împăraţi bizantini*, p. 231-235.

destinată în primul rând themelor anatolice şi thraciense, impunea retrocedarea imediată şi fără compensaţie a tuturor bunurilor ţăranilor care fuseseră cumpărate de cei bogaţi după începutul domniei lui Constantin al VII-lea sau, care trebuiau cumpărate în viitor. În cazul înstrăinării de bunuri de către cei bogaţi, ţăranii aveau dreptul de preemţiune. Dar pentru cumpărările mai vechi, dispoziţiile lui Roman I datând din anul 934 erau aplicabile, şi nu numai pentru perioada de dinainte de anul 934, ci pentru toată perioada de după marea foamete din 927, până la începutul domniei personale a lui Constantin al VII-lea; obligaţia de a restitui preţul de cumpărare – ceea ce constituia fără nici o îndoială o concesie făcută celor puternici – era extinsă vânzărilor dintre anii 934 şi 947. Legea din anul 947 scutea pe vânzătorii prea săraci ale căror mijloace nu numărau cincizeci de monezi de aur de obligaţia de a restitui preţul de cumpărare. Constantin al VII-lea însă relua această restricţie printr-o lege posterioară şi stabilea amânarea restituirii de la trei la cinci ani.

O altă lege a lui Constantin al VII-lea priveşte bunurile militare şi stipulează că bunurile din care soldaţii îşi duc traiul şi echipamentul lor nu pot fi înstrăinate şi, mai ales, parcelele stratioţilor, ce trebuiau să valoreze cel puţin patru livre de aur fiecare, iar cele ale marinarilor flotei imperiale câte două livre de aur. Împărţirea bunului militar prin moştenire este autorizată, cu condiţia ca moştenitorii să-şi asume solidar obligaţia serviciului militar. În cazul în care bunul soldatului întrece minimul legal, el nu este autorizat să-şi înstrăineze surplusul. Prescripţia pentru posesia necontestată a unui bun militar este de patruzeci de ani. Vechile dispoziţii în cazul în care bunurile militare înstrăinate ilegal trebuie retrocedate de cumpărători fără compensaţie trebuie aplicate riguros: dreptul de retrocedare a bunului militar nu priveşte numai pe vechiul posesor, ci, conform dreptului de preemţiune, pe rudele până la gradul al şaselea, ca şi celor care trebuiau să asigure solidar cu vechiul posesor obligaţia serviciului militar şi stratioţilor săraci care îşi plăteau impozitele în comun cu el şi ţăranilor care aparţineau la aceeaşi comunitate fiscală.

Theodor Decapolites a redactat o novelă publicată în timpul fiului lui Constantin al VII-lea, Roman al II-lea, care interpretează dispoziţiile anterioare şi reia problema, nerezolvată definitiv, a bunurilor vândute în timpul foametei din 927 şi care confirmă o dată în plus că parcelele ţăranilor şi soldaţilor înstrăinate după începutul domniei lui Constantin al VII-lea trebuiau restituite fără nici o compensaţie. O novelă din martie 962 a aceluiaşi împărat, aduce clarificări asupra vechilor ordonanţe privind bunurile militare înstrăinate şi stabileşte că acei cumpărători de bună

credință sunt supuşi restituirii fără compensație, în timp ce cumpărătorii de rea credință sunt expuşi unei amenzi[69].

În politica externă, războiul cu arabii din Occident continuă să ocupe în timpul domniei personale a lui Constantin al VII-lea locul central, pe care-l ocupase în timpul celei de-a doua domnii a lui Roman Lecapenos. Războaiele din sudul Italiei nu au avut o mare influență asupra cursului general al evenimentelor. La frontiera bulgară domnea pacea; incursiunile ungurilor în Thracia erau respinse cu succes în anul 958. Forțele bizantine se concentrau asupra războiului din Asia şi Mediterana orientală. În anul 949 Constantin al VII-lea Porphyrogenetul lansează împotriva Cretei o ofensivă a cărei amploare aminteşte de marile expediții din timpul lui Leon al VI-lea. Întreprinderea eşua lamentabil din pricina incapacității comandantului operațiunilor, Constantin Gongylas. Cele mai bune rezultate le-au avut operațiunile începute sub Ioan Curcuas în Siria de Nord şi Mesopotamia, unde imperiul îşi reîntâlnea vechiul inamic, Saif-ad-Daulah. În anul 949, bizantinii ocupau Germaniceea, învingeau în mai multe rânduri armata inamică şi, în 952, treceau Eufratul. Atunci, şansa se schimba; Saif-ad-Daulah reocupa Germaniceea, intra pe teritoriul bizantin şi-l făcea prizonier pe Constantin Phocas (953). În anii următori, Saif-ad-Daulah îşi va continua victoriile, iar Bizanțul nu va relua inițiativa decât începând din 957 (după ce Bardas Phocas dăduse de la sfârşitul anului 954 conducerea armatei fiului său, Nikephor Phocas). În iunie 957, oraşul *Hadath* (Siria de Nord) era recucerit, iar în 958, Ioan Tzimiskes pune stăpânire pe Samosata, în Mesopotamia de Nord, după o bătălie foarte disputată.

Una dintre caracteristicile epocii lui Constantin al VII-lea este intensitatea externă a relațiilor diplomatice cu curțile străine: numeroase ambasade trimise în statele arabe beligerante şi vecinele lor, ambasade somptuoase către califatul omeiad Abd-ar-Rahman al III-lea şi către Otto cel Mare. Dar primul loc în ordinea importanței istorice revenea primirii solemne a prințesei ruse Olga, care a avut o destul de lungă şedere la curtea imperială, în toamna anului 957. Vizita personală a regentei tânărului stat rusesc, care primise de puțină vreme creştinismul şi botezul, cu numele soției împăratului bizantin Elena, deschidea o eră nouă în relațiile bizantino-ruseşti şi dădea un nou avânt misiunilor Bisericii bizantine în Rusia[70].

---

[69] *Ibidem*, p. 372-387, 403-404; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 306-307; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 92.

[70] *Ibidem*, p. 356-361; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 308-309; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 91-93.

Epoca cuceririlor.
Nikephor al II-lea Phocas şi Ioan Tzimisches

La moartea lui Constantin al VII-lea Porphyrogenetul (9 noimebrie 959), tronul revenea fiului său, Roman (Romanos) al II-lea.

Domnia lui **Roman al II-lea (959-963)** este de scurtă durată, dar continuă politica înaintaşilor săi[71].

Pe plan extern, armatele bizantine sub conducerea unor generali eminenţi, în frunte cu *marele domestic* **Nikephor Phocas**, continuă seria marilor victorii[72].

În cursul verii anului 960, Phocas ataca **Creta** în fruntea unei flote importante. După un asediu extrem de dur şi prelungit pe parcursul întregii ierni, trupele sale ocupau, în martie 961, **Chandax (Candia)**, capitala insulei. Creta trecea din nou sub stăpânirea bizantină, după ce aproape un secol şi jumătate aparţinuse arabilor şi constituise cel mai important punct de sprijin al puterii lor maritime în bazinul oriental al Mediteranei. După secole întregi, Bizanţul repurta o victorie decisivă.

După o primire triumfătoare la Constantinopol, Phocas relua lupta cu Saif-ad-Daulah în Asia. Aici, ofensiva va fi încununată de un şi mai mare succes. Vor cădea pe rând **Anazarba** în **Cilicia, Germaniceea** atât de disputată, Raban şi Duluk; în decembrie 962, **Alepul**, capitala lui Saif-ad-Daulah, era ocupată după un asediu dificil. Dacă cucerirea acestor oraşe nu implica luarea lor în posesie, avansarea victorioasă a generalului bizantin

---

[71] *Ibidem*, p. 443-444; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 310: un tânăr bine făcut, care moştenise de la tatăl său neputinţa politică, dar nu şi seriozitatea erudiţiei acestuia. La dorinţa lui Roman Lecapenos, el fusese însurat de copil cu o fiică nelegitimă a lui Hugues de Provence, dar moartea prematură a tinerei prinţese va rupe această uniune, dezonorantă pentru fiul porphyrogenet al împăratului. Către 956, Roman se căsătorise cu fiica unui cârciumar, Anastasia, care-şi lua numele de împărătească Theophano. Această femeie de o rară frumuseţe, dar în întregime lipsită de scrupule şi cu o ambiţie nemăsurată, era chemată să joace un rol extraordinar în istoria Imperiului bizantin. Roman era parcă vrăjit de ea. Cele cinci surori ale împăratului erau trimise cu forţa la mănăstire. Cât despre conducerea problemelor statului, Roman al II-lea nu-şi făcea niciodată griji, lăsându-le în seama eunucului său, Joseph Bringas; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 97; S. B. Daşkov, *Dicţionar de împăraţi bizantini*, p. 236-237.

[72] *Ibidem*, p. 444; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 311: Această reglementare nu putea să dureze multă vreme, inteligenta împărătească, la sfatul lui Iosif Bringas, înţelegându-se cu Phocas. Acesta era aclamat ca împărat de către trupele sale la Cezareea, făcându-şi intrarea în Constantinopol la 14 august, fiind încoronat la Sf. Sofia şi zdrobind rezistenţa lui Bringas într-o sângeroasă luptă de stradă. Tânăra împărătească îşi oferea mâna războinicului călit în bătălii. Uzurpatorul se alia astfel cu dinastia legitimă a Macedonenilor, devenind protectorul celor doi mici prinţi prophyrogeneţi, ale căror drepturi la coroana imperială se păstrau.

demonstra marea sa superioritate. Din acest moment, rezultatul războiului contra Hamdanizilor, care, de treizeci de ani ocupau centrul politicii externe bizantine, era decis în favoarea bizantinilor. Cucerirea Cretei în Mediterana orientală, victoria asupra lui Saif-ad-Daulah în Asia, distruseseră nodul forțelor arabe, cel mai periculos pentru Imperiul bizantin, degajând calea în vederea unei avansări mai profunde în Orient.

Drept recompensă, gloriosul general primea coroana imperială. Moartea precoce a lui Roman al II-lea la 15 martie 963 punea suveranitatea în mâinile soției sale, care-şi asuma regența în numele celor doi fii ai săi, Vasile al II-lea şi Constantin al VIII-lea.

Conducerea administrației civile va trece de la Bringas la eunucul Vasile, un fiu natural al lui Roman Lecapenos, dotat cu geniul unui om de stat. Jucase deja un rol important în timpul domniei lui Constantin; el fusese, în calitate de ***parakimomenos***, decorat cu titlul nou-creat de "***proedros***", mâna dreaptă a noului împărat. Comandamentul suprem din Orient era atribuit unui eminent general, Ioan Tzimisches. Aparținând unei familii armene foarte cunoscute, Tzimisches era, alături de împărat, generalul bizantin cel mai remarcabil al vremii. Fratele şi vechiul camarad de arme al împăratului Leon Phocas primea titlul de ***curopalat*** în Occident, în timp ce bătrânul tată al împăratului, Bardas Phocas, era decorat cu titlul de ***cezar***.

O dată cu domnia lui Nikephor al II-lea (Nikephoros al II-lea) Phocas 963-969, accede la putere una dintre cele mai importante familii de magnați din Asia Mică[73].

În ciuda trăsăturilor sale prea puțin aristocratice, Phocas era şi va rămâne un autentic reprezentant al aristocrației; ridicarea sa către puterea supremă marca o victorie a aristocrației bizantine. Dacă, până atunci, guvernarea bizantină, condusă de fiii lui Roman Lecapenos şi de reprezentanții dinastiei macedonene, combătuse expansiunea marii proprietăți, acum înregistrându-se reacția aristocraților. O lege a lui Phocas datată 967 începe prin a afirma că predecesorii săi şi-au arătat parțialitatea în favoarea țăranilor şi acționaseră contre principiului unei justiții egale pentru toți

---

[73] *Ibidem*, p. 433-437; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 86, cf. G. Schlumberger, *Un empereur byzantin au X-e siècle: Nicéphore Phocas*, Paris, 1890 (reeditare 1923); Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 312: Împăratul arăta sobrietate şi o simplitate ascetică. Angajamentele pe câmpul de luptă erau unica sa pasiune, singura menire spirituală fiind frecventarea "*oamenilor lui Dumnezeu*". Reunind în el războinicul şi călugărul, el era prietenul şi admiratorul înfocat al Sfântului Atanasie, fondatorul marii Lavre athonite. Din epoca sa datează prosperitatea acestui centru extrem de important al monahismului grec şi Phocas, "*teroarea mortală a sarazinilor*", îşi dorea întreaga viață să se retragă pentru a deveni călugăr; S. B. Daşkov, *Dicționar de împărați bizantini*, p. 238-245.

oamenii. Phocas retrăgea săracilor dreptul de preemțiune (dreptul de *protimisis*) în înstrăinarea bunurilor aristocraților: săracilor de la cumpărătorii săraci, puternicilor de la cumpărătorii bogați. Pentru restul, vechiul drept rămânea în vigoare, dar orice drept de reclamație anterior foametei din 927 era perimat din cauza amânării prescripției de patruzeci de ani. Aceste dispoziții nu erau atât de radicale; țăranii doreau să-și afirme dreptul de preemțiune împotriva aristocraților. Legea trebuia să aibă un efect psihologic enorm, deoarece, ea îi apăra pe aristocrați contra legislației anterioare în numele justiției. Phocas se îndepărta de politica net antiaristocratică a predecesorilor săi.

Totodată, împăratul-soldat dorea consolidarea și dezvoltarea proprietății militare. În reclamațiile bunurilor înstrăinate, bunul militar trebuia, urmând vechea regulă, să aibă o valoare minimală de 4 livre de aur: până la atingerea acestui minim, restituirea trebuia făcută fără compensație; peste acest minim, contra restituirii prețului de cumpărare. De acum înainte, ținând cont de scumpirea noului echipament militar, devenit mai greu, minimul inalienabil al bunurilor militare nu trebuia să fie mai mic de 12 livre de aur; în consecință, stratiotul nu putea să vândă nimic din parcelele sale în cazul în care valoarea lor totală nu depășea această limită, orice înstrăinare de sub acest minim antrenând restituirea părții vândute fără compensație; doar înstrăinările excedentului comportând în caz de retrocedare restituirea prețului de cumpărare. Această mărire de trei ori a proprietății militare de către Phocas trebuia în mod necesar să determine o schimbare în componența socială a armatei bizantine. În această măsură, această dispoziție marca o ruptură fundamentală cu politica anterioară, care era fondată pe mica proprietate a celor săraci. Stratioții nu puteau fi săraci. Ei nu se puteau recruta decât din clasa micii nobilimi.

Nikephor al II-lea Phocas dorea să oprească dezvoltarea marii proprietăți ecleziastice și monastice, urmând exemplul lui Roman Lecapenos. Dar, în timp ce acesta din urmă nu făcuse decât să pună această problemă, Phocas promulga în 964, o lege specială contra creșterii marii proprietăți ecleziastice, unul dintre momentele cele mai îndrăznețe ale legislației bizantine. Marea proprietate religioasă se dezvolta aproape la fel de repede ca și marea proprietate laică, încontinuu alimentată de donațiile și legăturile bizantinilor pioși din toate clasele sociale. Noi mănăstiri se întemeiau, cu atribuirea de pământuri corespunzătoare. Fără îndoială, proprietatea pământească era în principiu subiectul impozitului, dar statul nu putea să aștepte aceleași prestații ca și de la alte forme de proprietate, derogând de la principiul obligației fiscale sub forma privilegiilor.

Într-o epocă în care se făcea simțită lipsa de teren arabil, creșterea marii proprietăți religioase era prejudicioasă pentru stat, în măsura în care ea

se mărea în detrimentul unei proprietăți mai productive. Aceste considerații nu erau singurele care inspirau aceste **măsuri;** piosul împărat avea motive religioase şi morale. El "biciuia" fără milă lăcomia, care transforma viața mănăstirilor într-*o "existență de teatru, dezonorantă pentru numele lui Christos*[74]".

Atribuirea de pământuri mănăstirilor, instituțiilor ecleziastice, ca şi persoanelor religioase trebuia să înceteze. Era interzisă întemeierea de noi mănăstiri şi clădiri ecleziastice, dictată cel mai adesea de vanitate. Cel care dorea să ajute biserica trebuia să contribuie la restaurarea vechilor clădiri, dar fără donații de terenuri. Era autorizată vânzarea bunului către orice proprietar laic, deci, chiar şi unui aristocrat. Din contră, ridicarea de lavre era mai mult decât permisă, fiind lăudată chiar. Această lege îndrăzneață nu va rămâne multă vreme în vigoare, dar arunca o lumină sugestivă asupra principiilor fundamentale ale politicii împăratului, cât şi asupra pietății sale purificatoare.

Guvernarea punea bariere mult mai severe forțelor economice de la oraş decât celor de la țară. Economia urbană, riguros reglementată şi supusă unei supraviețuiri draconice, nu lăsa loc dezvoltării unei inițiative private de anvergură, iar investirea de capitaluri fără utilizare nu avea practic calitatea achizițiilor de proprietăți rurale.

Încurajarea expansiunii marii proprietăți se exercita în două moduri. Pe de o parte, ea absorbea mica proprietate în provinciile bizantine şi submina structura socială existentă a statului bizantin; pe de altă parte, ea retrăgea frontierele imperiului, cucerind pământul dușmanilor imperiului. Creşterile teritoriale ale statului bizantin în Orient în secolul al X-lea erau opera aristocrației din Asia Mică. Marile cuceriri din secolul X sunt în acelaşi timp reflexul puterii crescânde a statului bizantin şi al entuziasmului religios adus în Bizanț în războiul contra necredincioşilor[75].

Phocas al II-lea era plin de entuziasm. Războiul contra Islamului era pentru el un fel de misiune sacră. El va merge până la a spune că toți războinicii căzuți în luptă vor fi declarați martiri. Această exigență exprima paroxismul sentimentului bizantin, că războiul împotriva musulmanilor era un război sfânt, sentiment ce dădea un impuls important planurilor de expansiune ale Imperiului bizantin.

---

[74] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 213.

[75] *Ibidem*, p. 315, cf. G. Schlumberger, *Un empereur byzantin au X-e siècle: Nicéphore Phocas*, p. 249: J. Zepos, P. Zepos, *Jus graecoromanum*, vol. I, Atena, 1931, p. 249, 255; F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches I (565-1025)*, p. 699, 712, 721; P. Charanis, *The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire*, "*Dumbarton Oaks Papers*", 4, 1948, p. 56-59.

Împăratul Nikephor al II-lea Phocas își continua cuceririle inaugurate din timpul lui Roman al II-lea. Domnia sa și cea a celor doi succesori ai săi, constituiau cea mai glorioasă epocă militară a statului bizantin medieval[76]. Frontiera solidă din Taurus, nemodificată de secole, ceda sub puterea avansării împăratului. Primii doi ani ai domniei sale vor fi consacrați războiului în munții din Cilicia, un război epuizant, ale cărui centre – Tarsa și Mopsuestria – constituiau punctul central. Cele două centre nu vor cădea decât în vara anului 965. În același an, Ciprul era ocupat de flota bizantină. Era o nouă și importantă consolidare a puterii maritime a statului bizantin. Dar cucerirea Ciliciei și Ciprului pregătea marea lovitură a lui Phocas: campania din Siria. Din octombrie 966, împăratul era sub zidurile Antiochiei, trebuind să se retragă fără nici un rezultat. El nu va reapărea în Siria decât în 968, avansând către sud de-a lungul litoralului, cucerind orașele unul după altul, apoi se va întoarce către Antiochia. În ciuda întregii desfășurări de forțe, asaltul era prea lung și împăratul reintra în Constantinopol; în absența sa, la 29 octombrie 969, generalii Petru Phocas și Mihail Burtzes puneau stăpânire pe capitala siriană. Câteva luni mai târziu, cădea la rândul său Alepul, al cărui emir, al doilea succesor al lui Saif-ad-Daulah (mort în 967), trebuia să semneze cu Imperiul bizantin o pace umilitoare. O parte a Siriei, împreună cu Antiochia, era atașată imperiului; o altă parte, cu Alepul, recunoștea suzeranitatea Bizanțului.

Prin anexarea Ciliciei și a unei mari părți a Siriei, posesiunile teritoriale ale Bizanțului creșteau cantitativ, iar noile frontiere ale imperiului înglobau unul dintre centrele cele mai importante din Orient, orașul patriarhal Antiochia, care rămăsese mai mult de trei secole sub dominația musulmană. Această metropolă redevenea bizantină (fiind bogată în amintiri istorice și tradiții religioase). După această posesiune strict bizantină, protectoratul Bizanțului se întindea în regiunea centrală a Hamdanizilor; emirul din Alep era vasal bizantin, iar supușii săi necredincioși plăteau tribut imperiului.

Epoca puternicei expansiuni a hegemoniei bizantine este și cea de renovare a Imperiului occidental. Renaște rivalitatea între cele două imperii, fondată ideologic pe exclusivismul ideii imperiului și pe pretenția celor doi împărați de a moșteni Roma, întemeiată politic pe interesele contradictorii ale celor două puteri în Italia de Sud. Otto I, care, cu un an înainte de înscăunarea lui Phocas, primise la Roma coroana imperială și-și supusese aproape toată Italia, trimitea în anul 968 o ambasadă la Constantinopol în vederea unui aranjament amiabil asupra posesiunilor italiene care îi lipseau.

---

[76] Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, p. 444-466; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 315-317.

Ambasadorul său, episcopul de Cremona, Liutprand, care venise în capitala bizantină încă din timpul domniei lui Constantin al VII-lea, în 949, cu o misiune a lui Berenger al II-lea, prezenta guvernului bizantin planul unei uniuni matrimoniale între fiul lui Otto şi o soră a tinerilor împăraţi ai Bizanţului, care primea în dar posesiunile bizantine din Italia meridională. Această propunere avea la Bizanţ un efect de bravadă. Evenimentele recente din Occident îi apăreau suveranului bizantin ca atentate la interesele şi la demnitatea imperiului său. Că Otto luase coroana, că era stăpânul Romei şi al Bisericii romane, că stăpânea aproape toată Italia, că se aliase cu prinţii din Capua şi din Benevent, vasali ai Imperiului bizantin şi că lansase chiar un atac împotriva oraşului bizantin Bari, toate acestea îl iritaseră la extrem pe împăratul bizantin, căruia succesele ultimelor sale expediţii din Orient îi dăduseră un sentiment extraordinar de putere şi de mândrie. Ambasadorul Otto cel Mare era tratat la Constantinopol ca un prizonier şi nu ca un împărat, nici ca un roman, ci ca un simplu rege barbar, neputându-se pune problema unei căsătorii între fiul unui suveran barbar şi fiica unui împărat porphyrogenet.

Bulgariei vecine, semnificaţia marii dezvoltări a statului bizantin îi scăpase. După cucerirea Ciliciei şi a Ciprului, în toamna anului 965, o ambasadă bulgară sosea la Constantinopol pentru a reclama sumele de bani livrate de guvernele precedente. Împăratul va distruge câteva fortăreţe de la frontiera bulgară, dar va renunţa la ostilităţile cu Bulgaria pentru a nu se îndepărta de planurile sale orientale, cerând prinţului rus Sviatoslav să-şi regleze conturile cu bulgarii. Apelul împăratului bizantin atingea puternic pe fiii belicoşi ai neofitului şi pe prietena Bizanţului, Olga, care distrusese regatul khazarilor şi-şi crease o putere enormă. În 968, el apărea pe Dunăre, învingând Bulgaria epuizată intern, nu pentru a face un serviciu împăratului, ci pentru a-şi stabili suveranitatea pe Dunăre. Un atac al pecenegilor contra Kievului îl obliga să-şi recâştige ţara în 969, dar reapărea în vara aceluiaşi ani, devenind stăpânul Bulgariei şi făcându-l prizonier pe ţarul Boris al II-lea, fiul lui Petru (care murise între timp). Phocas era forţat să recunoască faptul că înlocuise un adversar slab cu un duşman puternic şi periculos. El căuta, de altfel, să se alieze cu bulgarii contra lui Sviatoslav şi mergea până la a proiecta o căsătorie a celor doi prinţi porphyrogeneţi cu cele două prinţese bulgare. Dar grava greşeală nu era prea uşor de reparat: Phocas lăsa succesorului său o moştenire grea în Balcani.

La şase săptămâni după cucerirea Antiochiei (29 octombrie 969), Nikephor Phocas murea într-un atentat.

În timpul domniei lui ***Ioan Tzimiskes*** (969-976), datorită evenimentelor produse în legătură cu luarea domniei apar consecințe în raporturile dinte stat și Biserică[77].

Biserica încorona triumful său moral făcând ca Tzimiskes să abroge legea predecesorului său împotriva proprietății bisericilor și mănăstirilor. Acestui împărat, unul dintre cei mai mari și cei mai puternici, i se atribuie fraza ce sună ca o profesiune a doctrinei photiene din *"Epanagoge"*: *"Eu cunosc două puteri în această viață: sacerdoțiul și imperiul; primului, Creatorul Lumii i-a încredințat grija sufletelor, iar celuilalt autoritatea corpului; cele două părți să nu sufere nici un rău, bunăstarea domnește în lume"*[78].

Tzimiskes se va însura cu Theodora, o fiică a lui Constantin al VII-lea și mătușă a tinerilor împărați Vasile și Constantin, urmărind ideea de legitimitate. Ca altădată Phocas, Tzimiskes, prelua rolul de apărător al celor doi porphyrogeneți.[79] Conducerea administrației civile rămânea în mâinile *parakimomenos*-ului Vasile, care trecuse de partea lui Tzimiskes și va juca, de acum înainte, un rol și mai important. Bardas Phocas, nepot al împăratului Nikephor și fiu al lui Leon, se încoronase împărat la Cezareea, citadela lui Phocas, dar fusese învins de Bardas Skleros, cumnat al lui Ioan

---

[77] *Ibidem*, p. 467-468; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 319: Prinț popular, cu succese grandioase, el instaurase un regim militar care subordona toată viața statului intereselor armatei și cerea bani pentru marile sale campanii, apăsând greu asupra populației. În epoca sa se produce o gravă depreciere a monedei, ca și o gravă creștere a costului traiului. Totodată, Ioan Tzimisches era prietenul său. Theophana devenea complicea tânărului și strălucitorului general, care era foarte frumos (spre deosebire de Phocas), de o naturalețe agreabilă și atrăgătoare. Ea va pregăti atentatul contra soțului său. Tzimisches și prietenii săi vor pune planul în aplicare: în noaptea de 10 spre 11 decembrie 969, Phocas va fi asasinat în dormitorul său; S. B. Daşkov, *Dicționar de împărați bizantini*, p. 246-262.

[78] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 318, cf. *Leon Diaconul*, p. 101: *„C'est à cet empereur, l'un des plus grands et des plus puissants, que l'on prête cette phrase qui sonne comme une profession de la doctrine photienne de l'Epanagogé: « Je connais deux pouvoirs en cette vie: le sacerdoce et l'empire; au premier le Créateur du monde a confié le soin des âmes, au second l'autorité sur les corps; les deux parties ne souffrent-elles aucun dommage, le bien-être règne dans le monde"*.

[79] *Ibidem*, p. 318-319: Dar Theophana nu-și putea vedea visul de a-i deveni soție îndeplinit, pentru că patriarhul Polyeuct era hotărât să nu lase crima nepedepsită. El cerea ca Tzimiskes să facă penitență, iar împărăteasa să fie expulzată. Împăratul trebuia să se supună exigențelor patriarhului. Astfel, numai pàtriarhul îi permitea să intre în biserică și să-l încoroneze. Theophana a fost trimisă în exil, nerevenind decât după încoronarea fiilor săi; aici se oprește rolul istoric al acestei femei care a ocupat un loc aparte în istoria bizantină ca soție și ucigașă a lui Nikephor Phokas, complice a lui Ioan Tzimisches și ca mamă a lui Vasile II.

Tzimiskes şi închis împreună cu familia sa într-o mănăstire din Insula Chios.

Ca şi predecesorul său, Tzimiskes aparţinea înaltei aristocraţii. Se înrudea cu familia Curcuas (**Gurgen**) şi prin mamă cu Phocas; prima sa soţie era o **sklerina**. Ca şi Nikephor Phocas, era un general cu adevărat genial şi calităţile sale de om de stat îl plasau deasupra predecesorului său. Situaţia creată în Balcani de către cererea lui Sviatoslav necesita o soluţie rapidă, căci atitudinea prinţului rus devenea din ce în ce mai supărătoare şi bulgarii păreau să dorească alianţa cu el, în războiul comun contra Bizanţului. Eforturile împăratului pentru a ajunge la un acord amiabil cu Sviatoslav vor rămâne fără rezultat şi noul conducător al Bulgariei nu cerea bizantinilor decât să se retragă în Asia şi să-i cedeze partea europeană a imperiului cu Constantinopolul. În aceste condiţii, împăratul era obligat să ceară ridicarea la arme. Campania sa contra lui Sviatoslav se numără printre cele mai strălucitoare fapte viteţeşti din istoria militară a Imperiului bizantin. În aprilie 971, el cucerea capitala bulgară după o luptă scurtă, dar aprigă. Ţarul detronat cădea prizonier; el se încorona prinţ al bulgarilor. Această atitudine abil calculată şi avansul victorios al armatei bizantine îi va impresiona pe bulgari, care vor începe să se îndepărteze de Sviatoslav. De la Preslav, Tzimiskes îşi îndrepta forţele asupra oraşului dunărean ***Silistria*** (***Durostorum, Durostolon***), între zidurile căruia Sviatoslav ceruse refugiu. Silistria era asediată, în timp ce flota bizantină apărea pe Dunăre cu redutabilul său foc grecesc. Ruşii opuneau o rezistenţă disperată, dar armata imperială respingea toate tentativele lor de scăpare, foametea devenind din ce în ce mai mare în oraşul asediat. La sfârşitul lunii iulie, o ultimă tentativă a ruşilor de a rupe încercuirea eşua şi, după ce opuseseră o rezistenţă extremă în timpul luptei foarte dure, în care, chiar şi bizantinii aruncaseră ultimele lor forţe, Sviatoslav se preda învingătorului. El se angaja să evacueze Bulgaria, să nu reapară în Balcani, să nu se lanseze în atacuri împotriva teritoriului bizantin al Chersones-ului şi să lupte alături de Bizanţ împotriva tuturor duşmanilor. În schimb, împăratul reînnoia vechile privilegii comerciale ale ruşilor. (După o întrevedere personală cu învingătorul său, Sviatoslav îşi recâştiga ţara, dar era asasinat pe drum într-o altercaţie cu pecenegii). Marea victorie a lui Ioan Tzimiskes era pentru Imperiul bizantin un dublu succes: el uşurase imperiul de un duşman periculos care-şi demonstrase puterea cucerind regatul khazarilor şi cucerise Bulgaria, aducând-o sub dominaţia bizantină. Căci, dacă Tzimiskes era eliberatorul bulgarilor cât timp dura războiul cu Sviatoslav, el nu visa să restaureze vechea ordine. El anexa ţara, îl făcea pe Boris prizonier la Constantinopol şi desfiinţa patriarhatul bulgar.

Cealaltă problemă pe care predecesorul său o lăsase fără soluționare era rezolvată pe cale diplomatică. Tzimiskes nu va trimite moştenitorului tronului lui Otto cel Mare pe prințesa porphyrogenetă cerută, ci pe propria sa rudă Theophana, cu care Otto al II-lea se căsătorea la Roma la 14 aprilie 972. Conflictul cu imperiul occidental, căruia aroganța lui Phokas îi dăduse o extremă gravitate, era rezolvat cel puțin pentru un timp, cu condiția să se restabilească *statu-quo*-ul teritorial.

Din anul 972, războiul era reluat în Orient şi inaugurat printr-un atac al împăratului în regiunea mesopotamiană din ***Nisibe*** şi ***Majafariqin***. Dar principala bătălie se dădea în Siria, unde el urmărea consolidarea şi continuarea operei lui Nikephor Phocas. Fatimizii, care îşi stabiliseră dominația în Egipt, începeau să-şi extindă puterea în Asia anterioară şi lansaseră din anul 971 un violent atac contra Antiochiei. Ioan Tzimiskes le dădea o replică violentă în campania din anul 974 şi, mai ales, în cea din 975. Din Antiochia, împăratul se îndrepta la începutul lunii aprilie împotriva Emesiei şi de acolo, contra ***Baalbek***-ului, care cădea după o scurtă rezistență. ***Damascul*** cădea şi el în mâinile împăratului victorios, recunoscându-i suveranitatea şi stabilind plătirea tributului. Tzimiskes se îndrepta apoi ***către Pământul Sfânt***, ocupa ***Tiberiada, Nazareth***-ul, oraşul de coastă ***Akkon (Accra)*** şi, în final ***Cezareea***, principalul punct de sprijin al arabilor în Africa. ***Ierusalimul***, oraşul sfânt, nu mai era îndepărtat, dar împăratul măsura pericolele. El se îndrepta apoi spre Nord şi ocupa toate oraşele de coastă, între care ***Beyrutul*** şi ***Sidonul***. În toate oraşele cucerite el instala comandanți imperiali. Tzimiskes trimitea regelui armean Aschot al III-lea, aliatul său, un mesaj de victorie, care începea astfel: "*Ascultă şi învață minunățiile*", iar proclamația culmina cu aceste cuvinte: "*Toată Fenicia, Palestina şi Siria sunt eliberate de tirania musulmanilor, supunându-se Romei*". Această frază prezintă evidente şi importante exagerări; ea exprimă obiectivul cruciadei împăratului decât rezultatele obținute. Dar rezultatele acestui rapid marş triumfal constituiau deja un grandios succes. Nu numai cuceririle lui Nikephor Phocas erau asigurate, ci erau considerabil lărgite, hegemonia Imperiului bizantin fiind definitiv stabilită în Asia anterioară. Ioan Tzimiskes reintra în Constantinopol (atins de o maladie mortală – tifosul. El murea la 10 ianuarie 976); domnia sa glorioasă va lua sfârşit doar după şase ani, în vârstă de 51 de ani.[80]

[80] Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, vol. II, p. 470-485; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 319-22; A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, I, p. 410-414; M. Canard, *La date des expéditions mésopotamiennes de Jean Tzimiskes*, în *Mélanges H. Grégoire*, II, 1950, p. 99-103.

Domnia lui Vasile al II-lea. Apogeul puterii bizantine

Deşi drepturile imperiale ale reprezentanţilor legitimi ai dinastiei macedonene nu fuseseră lipsite de atenţie din partea lui Nikephor Pocas, mai puţin însă decât la Ioan Tzimiskes, ideea că tronul aparţinea numai porphyrogeneţilor se estompa treptat în conştiinţa aristocraţiei bizantine. Era obişnuită autoritatea statului în mâinile unui general aparţinând familiilor magnaţilor şi, la moartea lui Ioan Tzimiskes, Bardas Skleros apărea drept candidat al administraţiei vacante a imperiului. Casa imperială macedoneană era sortită dispariţiei, ca şi cea a vechilor Merovingieni, sau unei existenţe pur decorative, ca cea a califilor din Bagdad, alături de un sultanat militar atotputernic. Ea trebuia să scape de acest destin prin energia lui Vasile al II-lea (Bulgaroctonul).

Fiii lui Roman al II-lea atinseseră vârsta de domnie. Vasile avea optsprezece ani, Constantin şaisprezece. Cu puternicul ajutor al eunucului Vasile, ei luau puterea. Dar, în realitate, fratele cel mare trebuia să fie singurul împărat. Căci Constantin al VIII-lea era un frivol ce aspira doar la plăceri şi cheltuieli. El era complet diferit de Vasile al II-lea, care se arăta a fi un om cu o voinţă de fier şi cu o activitate singulară: valoarea lui Vasile I, singura natură de suveran şi singurul om de stat adevărat. (După copilărie, el fusese considerat drept un simplu figurant în ceremoniile aulice, tratat ca având un rol decorativ de către uzurpatorii puternici. *Parakimomenos*-ul Vasile (Basilios) prelua frâiele conducerii în mâinile sale de expert. Împotriva lui şi a nepoţilor săi era Bardas Skleros. Acesta, membru al uneia dintre cele mai vechi şi mai bogate familii bizantine şi remarcabil general, era proclamat împărat de trupele sale în vara anului 976. De mai multe ori victorios asupra generalilor fideli împăratului trimişi împotriva lui, el îşi supunea treptat toată Asia Mică şi la începutul anului 978, se apropie de Constantinopol. Datorită acestui pericol extrem, eunucul Vasile se îndrepta către Bardas Phocas, nepotul fostului împărat, el se lupta la rândul lui cu Skleros pentru profitul noilor împăraţi. De fapt, Bardas Phocas îşi zdrobea vechiul rival ca reprezentant al familiei Phocas. Evitând să se angajeze în luptă aproape de Constantinopol, el se îndrepta spre Cezareea, ceea ce-l obliga pe uzurpator să revină. Skleros câştiga primele bătălii, dar la 24 mai 979, Phocas învingea în lupta din Câmpia Pankalia, nu departe de Amorion, apoi repurta o victorie decisivă asupra armatei acestuia. Skleros se retrăgea la curtea califilor. Astfel lua sfârşit războiul civil de trei ani, ce va fi urmat de complicaţii grave.

Câţiva ani mai târziu, conflictul izbucnea între tânărul împărat Vasile şi atotputernicul frate al bunicului său. Vasile nu mai era tânărul

neexperimentat, având nevoie de ajutor, pentru care o direcție străină era mai mult decât o necesitate – o binefacere. Energia sa şi voința sa de a domni se făceau simțite: tutela devenea din ce în ce mai presantă pentru el, până în ziua în care setea nesatisfăcută de a conduce şi iritarea împotriva celor patruzeci de ani se transformau într-un sentiment de ură irezistibilă pentru omul căruia îi datora educația politică, poate chiar şi tronul. Şi iată cum marele om de stat, care ştiuse cum să se înțeleagă cu puternicii împărați-soldați, era victima juvenilei pasiuni pentru putere a strănepotului său. Se pare că parakimomenul, căzut în dizgrație, pusese la punct o conjurație contra protejatului său şi se înțelesese cu Bardas Phocas şi cu ceilalți generali. Dar împăratul, după ce-i confisca averea imensă, îl va expedia în exil pe rebel.

Deşi domnia lui **Vasile al II-lea (976-1025)** începuse oficial în 976, guvernarea sa efectivă nu debuta decât, după căderea mareului eunuc în anul 985. Despre gradul atins de omnipotența parakimomenos-ului şi despre ranchiuna tenace a împăratului, ne putem face o idee observând faptul că împăratul declara nevalide toate legile promulgate înainte de înscăunare de acesta, în măsura în care ele nu primeau confirmarea ulterioară: căci, "*în timpul perioadei de la începutul domniei noastre până la îndepărtarea parakimomenului Vasile...multe evenimente au avut loc fără voința noastră; voința sa decidea şi tranşa lucrurile*" [81].

Prima întreprindere personală a lui Vasile al II-lea era campania sa balcanică din 986. Moartea puternicului Tzimiskes îi uşurase pe dușmanii imperiului de o mare piedică. Războiul civil care urmase şi gravele complicații din Imperiul bizantin lăsaseră liberă acțiunea lor mai mulți ani. Dacă atacurile califatului Fatimizilor din Egipt, singurul adversar serios al împăratului din Orient, puteau fi uşor parate la periferie, paralizia puterii centrale bizantine va avea consecințe foarte grave în Balcani. După moartea

---

[81] *Ibidem*, p. 486-495, cf. G. Schlumberger, *L'épopée byzantine à la fin du X-e siècle (Jean Tzimiscès, Les jeunnes annés de Basile II, le tueur de Bulgares (969-989)*, Paris, 1896, cap. VI şi urm.; N. Adontz, *Tornik le moine*, în "*Byzantion*", XIII, 1938, p. 143-164; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 322-324; G. Ostrogorski îl descrie astfel pe împăratul Vasile al II-lea *Bulgaroctonul*: Din lupta cu aristocrația din Asia Mică, Vasile II ieşise victorios. După lupte disperate, teribile războaie civile, toți dușmanii săi şi adversarii erau la pământ. Dar lupta durase treizeci de ani şi în acești ani de experiențe grele, caracterul împăratului evoluase profund. Toate bucuriile vieții, trăite în tinerețe, deveniseră pentru el lucruri uitate. El devenise sobru şi suspicios, neavând nici prieteni, nici iubire. Nu s-a căsătorit niciodată. Trăia singur, izolat în sine, evita orice sfat, guverna singur, autocrat în adevăratul sens al cuvântului. Era un războinic şi un ascet. Fastul de la curte nu îi oferea nici o plăcere; nici măcar arta şi ştiința, deşi era nepotul lui Constantin VII. Dușman al nobilimii, el nu căuta să câştige favoarea poporului. El aştepta nu dragostea, ci supunerea; S. B. Daşkov, *Dicționar de împărați bizantini*, p. 254-262.

lui Ioan Tzimiskes se producea o ridicare la luptă în regiunea macedoneană sub conducerea celor patru Cometopuloi, fiul contelui Nicolae, un guvernator provincial din Macedonia. Revolta lua proporții importante și se transforma într-un război de eliberare, care depășea cu mult frontierele Macedoniei, extinzându-se în cea mai mare parte a Peninsulei Balcanice dominată de Bizanț. La vestea răscoalei din Balcani, țarul decăzut al Bulgarilor, Boris al II-lea, fugea de la Constantinopol împreună cu fratele său Roman, dar, în urma unei tragice erori, el era omorât de santinelele bulgare. Conducerea și, mai târziu, coroana de țar vor ajunge în mâna celui mai tânăr dintre Cometopuloi, Samuel, căci cei doi frați ai săi mai mari muriseră violent, iar al treilea era ucis chiar de Samuel.

Samuel întemeia un imperiu puternic, al cărui centru era mai întâi la Prespa, apoi la Ochrida. Treptat, el reunea sub sceptrul său teritoriul macedonean până la Thessalonic, vechiul teritoriu bulgar dintre Dunăre și lanțul Balcanilor, Thessalia, Epir, o parte a Albaniei cu Dyrrachion (Dyrrachium) și, în fine, Rascia și Diocleea. Patriarhatul bulgar suprimat de Ioan Tzimiskes, celebra resurecția în imperiul lui Samuel. După ce-și schimbase de mai multe ori sediul, el se stabilea în final la Ochrida, capitala lui Samuel și trebuia să supraviețuiască mai multe secole ca noul centru ecleziastic. Imperiul lui Samuel, constituit în regiunea macedoneană, se distingea de imperiul Simeonizilor prin deplasarea centrului său de gravitate către sud-vest. Dar, ca și Statul și Biserica, el se lega de imperiul lui Simeon și Petru; el era pentru fondatorul său ca și pentru bizantini imperiul bulgar. Bulgaria, în această epocă, era alături de Bizanț păstrătorul tradițiilor unui imperiu și unui patriarhat propriu.

Expansiunea lui Samuel se îndrepta la început spre sud. Atacuri noi asupra Thessalonicului erau urmate de incursiuni repetate în Thessalia, care-i vor aduce lui Samuel în posesiune Larissa (985). (Acest fapt îl făcea pe împăratul Vasile al II-lea să contraatace, dar prima sa întâlnire cu Samuel nu era prea fericită). El intra în regiunea sardică prin Porta Traiana, dar eforturile sale pentru a supune orașul nu vor avea succes, armata imperială fiind surprinsă în timp ce se retrăgea și învinsă (august 986). Samuel putea atunci să-și exercite puterea fără a fi deranjat și-și întindea frontierele imperiului până la Marea Neagră pe de o parte și până la Adriatică pe de altă parte, pentru că un nou război civil extrem de dur izbucnea la Bizanț.

Prinzând curaj datorită eșecului împăratului, aristocrații se vor ridica contra lui. Bardas Skleros reapărea la începutul anului 987 pe teritoriul bizantin și lua o dată în plus purpura. Bardas Phocas, ale cărui relații cu parakimomenos-ul Vasile se degradaseră, devenea comandant suprem în Asia, cu misiunea de a se angaja în lupta contra omonimului său. Dar el se îndrepta contra împăratului și era proclamat împărat de către

trupele sale la 15 august 987. O împrejurare făcea încoronarea sa periculoasă: ea fusese precedată de o adunare a ofițerilor superiori din armată și a numeroși reprezentanți ai marilor proprietari din Asia Mică. Uzurpatorul avea în spate voința generalilor cei mai importanți, iritați de ambiția autocratică a tânărului împărat și ai nobilimii financiare, care se simțea încolțită de aspirațiile lui. Bardas Phocas începea să stabilească un acord cu omonimul și vechiul său rival: ei împărțeau imperiul, Phocas stăpânind posesiunile europene cu Constantinopolul, iar Skleros – Asia Mică. Colaborarea lor era de scurtă durată: Bardas Phocas, conștient de superioritatea sa, îl făcea prizonier pe celălalt candidat la tron, devenind astfel pretendentul unic. Întreaga Asie Mică îi aparținea și, la începutul anului 988, el se apropia de Constantinopol. O parte a armatei sale lua poziție aproape de Chrysopolis, cealaltă aproape de Abydos, el pregătind un atac conjugat, pe uscat și pe mare contra capitalei. Situația împăratului legitim era disperată. Numai un ajutor extern putea să îi oprească căderea. Vasile al II-lea făcea apel al prințul rus Vladimir. În primăvara anului 988, un contingent rusesc de 6000 de oameni debarca pe teritoriul bizantin, iar această celebră "*druzhina*" varango-rusă salva situația în ultimul moment. Sub conducerea personală a împăratului, valoroșii varangi repurtau o victorie zdrobitoare asupra insurgenților în fața ***Chrysopolisului.*** Bătălia de la Abydos, unde Bardas Phocas își găsea moartea, aducea decizia de la 13 aprilie 989. Mișcarea de răzvrătire era înăbușită. O nouă răsculare a lui Bardas Skleros sfârșea printr-un aranjament amiabil și supunerea uzurpatorului. "Druzhina" varango-rusă rămânea în serviciul Bizanțului și juca, forțată de afluxul noilor varangi și normanzi, un rol important în armata bizantină.

Ca recompensă pentru intervenția sa decisivă, prințul din Kiev o lua de soție pe porphyrogeneta Anna, sora împăraților, cu condiția ca el să primească botezul, la fel ca tot poporul său. Niciodată o prințesă bizantină porphyrogenetă nu fusese măritată în străinătate. Țarul Petru al Bulgariei trebuia să se mulțumească cu o Lecapenos, el aliindu-se cu casa imperială legitimă. Această alianță rănea mândria bizantinilor, care vroiau să-și retragă promisiunile date într-un moment critic. Pentru a obține venirea prințesei, Vladimir trebuia să cotropească posesiunile bizantine de la Marea Neagră și să ocupe Chersones (vara anului 989).

Creștinarea statului Kiev nu marca numai începutul unei noi ere pentru dezvoltarea Rusiei, ea constituind, de asemenea, un succes imens pentru Imperiul bizantin. Sfera de influență bizantină creștea, regatul slav cel mai întins și mai bogat punându-se sub conducerea religioasă a Constantinopolului. Noua Biserică rusă era supusă patriarhatului Constantinopolului și era dirijată mai ales de către mitropoliții greci trimiși

de imperiu. Evoluția culturală rusă se va derula din acest moment și pentru mult timp de-acum înainte sub influența Bizanțului.

Întregul efort al împăratului Vasile al II-lea se îndrepta spre reafirmarea autorității statului și lupta împotriva dușmanilor externi și interni ai imperiului[82].

Acum, că ambițiile politice ale aristocraților fuseseră zdrobite într-un sângeros război civil, el dorea să oprească avântul economic al nobilimii. Roman Lecapenos cunoștea deja pericolul pe care îl reprezenta pentru structura economică și socială a statului bizantin setea de expansiune a nobilimii. Vasile al II-lea putea acum, după experiențele din copilăria și din tinerețea sa, să-și dea seama pe deplin de pericolele politice. El relua politica agrară anti-aristocratică inaugurată de Roman Lecapenos. Clarviziunii ca om de stat i se adăuga ura sa personală contra familiilor magnaților care își disputaseră tronul. Dar, în intransigența sa, el se punea deasupra preceptelor dreptului și justiției. Ca și în cazul lui Eustatios Maleinos, un vechi camarad de arme al lui Bardas Phocas, la ospitalitatea căruia recursese la întoarcerea dintr-o expediție în Siria. Bogăția extraordinară a acestui magnat cappadocian, proprietățile sale imense și mai ales numărul sclavilor săi, care puteau să furnizeze o formație militară de câteva mii de oameni: toate acestea făcuseră asupra împăratului o asemenea impresie, încât el invita pe oaspetele său la Constantinopol și-l reținea pentru totdeauna în captivitate. Bunurile sale erau confiscate de stat.

O novelă a lui Vasile al II-lea, datată 996, numește în mod expres familiile Phocas și Maleinoi drept reprezentanții cei mai marcanți ai nobilimii terestre devenită puternică peste măsură. Cea mai importantă contribuție a novelei sale pentru vechea legislație este de a suprima prescripția de patruzeci de ani care, în termenii reglementărilor anterioare, punea orice drept de revendicare a bunurilor achiziționate ilegal. Novela lui Vasile al II-lea sublinia că este ușor pentru cei puternici, dată fiind influența lor, să treacă peste amânarea prescripției pentru a-și asigura definitiv posesiunea asupra bunurilor achiziționate pe nedrept. În consecință, împăratul decidea că toate achizițiile aristocraților în detrimentul săracilor, care sunt posterioare primei legi a lui Roman Lecapenos din 922, erau restituite fără prescripție și fără compensație. Contra fiscului nu există pentru Vasile al II-lea absolut nici o prescripție, dreptul de prioritate al statului dăinuie din timpul lui Augustus.

Vasile al II-lea încerca să limiteze extensia proprietății funciare ecleziastice în detrimentul proprietății țărănești. Mănăstirile stabilite pe

---

[82] *Ibidem*, p. 499-530; A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantine*, I, p. 414-431; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 325-330.

terenurile țăranilor şi numărând un număr mic de călugări nu trebuiau considerate drept mănăstiri, ci drept case de rugăciune, fiind supuse comunității sătești, fără a plăti taxe episcopului. Mănăstirile mai considerabile, care numărau opt călugări sau mai mult, erau supuse episcopului, care dispunea liber de ele, dar le păstra dreptul de a achiziționa noile fonduri. Prin această măsură, Vasile reamintea de vechea lege a lui Roman Lecapenos. El evita însă orice aluzie la legea mai radicală a lui Nikephor Phocas, care fusese abrogată de către Ioan Tzimiskes.

Contra aristocraților, Vasile folosea o rigoare crescândă. Câțiva ani după ce abolise dreptul de prescripție (dreptul de preemțiune), el le impunea obligația de a achiziționa *"allelengyon"*-urile pentru săraci, adică de a completa contribuțiile insuficiente ale țăranilor. Povara cauzată de *"allelengyon"* care era suportată până atunci, în virtutea principiului plății solidare a impozitului de către comunitatea sătească, de către vecinii contribuabilului insolvabil, era, astfel, repurtată unilateral marii proprietăți. Această măsură radicală avea un dublu efect: ea aducea o nouă şi aspră lovitură aristocraților şi garanta mai sigur impozitele *"allelengyon"*. Plata impozitelor pentru bunurile abandonate de vecini depăşea adesea mijloacele țăranilor şi îi silea să-şi părăsească pământurile, ceea ce cauza un dublu prejudiciu statului. Vasile nu se lăsa distras de protestele aristocraților, sprijiniți de către patriarhul Sergios. Voința sa era de a rupe omnipotența nobilimii contra căreia se luptaseră înaintaşii lor[83].

Duşmanul extern cel mai periculos era țarul Samuel. Războiul contra țarului Samuel era marele obiectiv al lui Vasile al II-lea. Contra puternicului imperiu macedonean el căuta alianțe cu suveranii altor țări balcanice. El trimitea suveranului croat Stiepan Drjislav însemnele imperiale şi îi încredința – aşa cum făcea altădată Roman Lecapenos cu Tomislav în războiul contra lui Simeon – administrația oraşelor dalmate, numindu-l eparh şi acordându-i titlul de patriciu. Se pare că întreținuse relații asemănătoare cu prințul Ioan Vladimir din Diocleea. O ambasadă sârbească venind din Diocleea sosea la Constantinopol în 992 pe mare, după nenumărate aventuri: din primăvara anului 991, Vasile II luptase contra Macedoniei şi trebuia să dirijeze mai mulți ani războiul contra lui Samuel.

Dar el trebuia să întrerupă acest război pentru a se îndrepta spre Occident. Fatimizii aplicaseră o lecție dură comandantului imperial din Antiochia pe Oronte (994); după aceea, îşi stabiliseră centrul în fața Alepului şi păreau să amenințe chiar Antiochia. Era destinul Imperiului bizantin de a purta războiul pe două fronturi. Problema Balcanilor era pe primul plan pentru Vasile al II-lea, ca şi problema Siriei pentru Nikephor

[83] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 330-334.

Phokas. Dar Vasile nu comitea greşeala acestuia, pentru care războiul din Orient îl făcuse să piardă din vedere problema Balcanilor. În 995 ajungea sub zidurile Alepului, surprindea şi respingea duşmanul, punând stăpânire pe Raphnea şi Emesa. În 999, el revenea în Siria pentru a salva o dată în plus situaţia, în urma unei noi înfrângeri a ducelui Antiochiei de către Fatimizi. Dar, de această dată, eforturile sale de a pune stăpânire pe Tripoli rămâneau fără rezultat. După ce aranja lucrurile în Siria, el se ducea în regiunea Caucazilor pentru a rezolva cazul Armeniei şi al Iberiei.

Samuel profitase de absenţa împăratului pentru a lansa o expediţie împotriva Greciei şi pentru a pătrunde până în Peloponez. Dar la întoarcere el era surprins şi învins de un remarcabil general bizantin, Nikephor Uranos; el era binecuvântat şi scăpase pedepsei cu moartea (998). Această înfrângere nu întrerupea ascensiunea lui Samuel: în anii următori, el ocupa Dyrrachion şi anexa Rascia şi Diocleea. Alianţa cu Bizanţul nu servise prea mult prinţului Vladimir. Ţara sa era anexată la imperiul lui Samuel, fusese făcut el însuşi prizonier, apoi, după căsătoria cu o fiică a ţarului, era reintegrat pe tronul Diocleei în calitate de vasal.

Vasile al II-lea nu reapărea în Balcani decât la întoarcerea din Asia, în 1001: atunci începea marea ofensivă bizantină, care, condusă de împărat şi urmând un plan calculat perfect, priva adversarul de bazele sale vitale. Împăratul începea prin a ataca regiunea sardică şi luând în posesie fortăreţele înconjurătoare. El lua astfel de la Samuel vechi ţări bulgare de la Dunăre, în timp ce generalii împăratului ocupau vechile capitale bulgare Pliska, Marele Preslav, ca şi Micul Preslav. Apoi Vasile al II-lea invada Macedonia, Berroia se supunea, Serbia era supusă unui asalt; drumul spre Grecia de Nord era deschis. Dominaţia bizantină era restabilită rapid în Thessalia. Vasile reapărea în Macedonia şi lua, după o confruntare dură, oraşul puternic fortificat Vodena. Dar următoarea sa mare lovitură era Vidinul, importanta fortăreaţă danubiană, care refuza să se supună după un asediu de opt luni, fără a se lăsa intimidată de faptul că Samuel ocupase Adrianopolul. De la Vidin, împăratul se îndrepta în marş forţat către sud. Pe Vardar, nu departe de Skopje, pe de o parte, şi pe Vodena, pe de altă parte, inima imperiului lui Samuel era prinsă ca într-un cleşte. După un război neîntrerupt de patru ani, în care Bizanţul obţinea victorie după victorie, adversarul pierduse mai mult de jumătate din teritoriul său. Atunci, Vasile se hotăra să întrerupă lupta şi mergea la Constantinopol, trecând prin Philippopolis. Un contemporan spunea: "*Vasile nu-şi conducea expediţiile aşa cum au obiceiul să facă cea mai mare parte a împăraţilor, care pleacă în campanie la mijlocul primăverii şi revin la sfârşitul verii, ci ceea ce*

marca pentru el momentul întoarcerii era atingerea scopului pentru care pornise la luptă"[84].

Rezultatul războiului nu mai era îndoielnic, statul bizantin, cu tradiții seculare, își demonstrase superioritatea o dată în plus. Contra artei bizantine a războiului, contra organizării militare și mijloacelor tehnice ale vechiului imperiu, țarul nu putea face nimic. Generalii săi și guvernatorii începeau să se îndepărteze de el; în 1005, Dyrrachion trecea în stăpânirea împăratului bizantin. Dar bătălia de exterminare nu avea loc decât în iulie 1014, după lupte prelungite despre care știm puține lucruri. Armata lui Samuel era încercuită în trecătorile muntoase din Clidion, în regiunea Strymon-ului; țarul reușea să fugă la Prilep, dar un număr mare dintre războinicii lui vor fi omorâți și mai mulți vor fi făcuți prizonieri. Vasile, ucigașul bulgarilor, își sărbătorea victoria în modul cel mai teribil[85].

Imperiul său nu va mai supraviețui decât câțiva ani de-atunci. Problemele interne îl ajutau pe cuceritor. Fiul și succesorul lui Samuel, Gabriel Radomir, era asasinat în 1015 de vărul său, Ioan Vladislav. Soția țarului Radomir și Ivan Vladimir din Diocleea aveau aceeași soartă. Supunerea țării progresa metodic până la moartea lui Ioan Vladislav, omorât în atacul Dyrrachion-ului în februarie 1018, care punea capăt războiului. Vasile își făcea intrarea în Ochrida și primea omagiile văduvei și ale membrilor supraviețuitori ai familiei țarului Vladislav. El își atinsese scopul: țara recalcitrantă contra căreia intrase în război, ce durase mai mult de 30 de ani, era la picioarele suveranului sexagenar, încorporată imperiului acestuia. Toată Peninsula Balcanică aparținea din nou Imperiului bizantin, pentru prima dată după ocuparea țării de către slavi. După ce parcurgea țara supusă și își stabilea peste tot autoritatea, Vasile făcea o vizită la vechea Atena. Entuziasmul pentru restaurarea imperiului găsea o expresie impresionantă în ora de rugăciune pe care împăratul victorios o petrecea la Parthenon, devenit o biserică a Maicii Domnului.

Pe cât de atroce era pe câmpul de luptă Vasile Bulgaroctonul, pe atât de măsurată și caracterizată de clarviziune era politica sa cu privire la

---

[84] *Ibidem*, cf. *Psellos 20 (Reunauld)*: «*Basile ne manait pas ses expéditions comme ont coutume de le faire la plupart des empereurs, qui partent en campagne au milieu du printemps et s'en reviennent à la fin de l'été, mais ce qui marquait pour lui l'heure du retour, c'était l'atteinte du but pour lequel il s'était mis en mouvement.*»

[85] N. Bănescu, *Changements politiques dans les Balkans après la conquéte de l'empire bulgare de Samuel*, în "*Bulletin de l'Academie Roumain*", 10, 1923, p. 49-53; *Idem, Istoria Imperiului bizantin*, II, p. 536-538; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 336: Prizonierii – în număr de 14 000 – erau orbiți, un om dintr-o sută era doar chiorât și însărcinat să-i ducă pe ceilalți la țarul lor, la Prilep. Văzând cum venea acest cortegiu terifiant, Samuel va leșina. Două zile mai târziu, el murea (6 octombrie 1014).

țara supusă. Ținând cont de situație și de moravurile țării, el autoriza supușilor săi achitarea impozitelor în natură în loc de a le achita în animale, ca populația mai evoluată economic din imperiu. Patriarhatul Ochridei era readus la rang de arhiepiscopie; totodată, aceasta era autocefală, obținând importante privilegii și având sub jurisdicție toate episcopiile care aparținuseră până atunci imperiului lui Samuel, ca și celui al țarului Petru. Practic, autocefalia arhiepiscopiei Ochridei semnifica faptul că nici ea, nici sufraganele sale nu erau supuse patriarhului de Constantinopol, ci voinței împăratului, căci acesta își rezerva dreptul de a numi pe arhiepiscopul Ochridei. Această reglementare – o adevărată capodoperă a politicii imperiale – asigura Bizanțului un control asupra bisericilor popoarelor slave din sud, evitând o nouă extindere a patriarhatului, de Constantinopol și, în același timp, sublinia privilegiile centrului ecleziastic din Ochrida, ale cărui arhiepiscopii autocefale ocupau în ierarhia ecleziastică bizantină un rang net superior celui al altor biserici supuse patriarhatului de Constantinopol.

Devenită parte integrantă a imperiului, țara cucerită era supusă, ca orice altă parte a teritoriului bizantin, regimului themelor. Regiunile centrale ale vechiului imperiu al lui Samuel erau grupate în *thema Bulgariei*, care lua numele de *catepanat* și, mai târziu, chiar pe cel de *ducat*. El avea centrul la Skopje. Pe cursul Dunării de Jos se întindea *thema Paristrion* sau *Paradunavon*, al cărei centru era orașul dunărean Silistra. O altă themă la frontiera septentrională a imperiului pare a fi fost formată de *regiunea Sirmium*. Coasta adriatică cu Zadar (Zara) la nord și Dubrovnik la sud formau *thema Dalmației*. Regiunea limitrofă a Dioclei, (cu Trebinia), ca și regiunile interioare din Zachlunia, Rascia și Bosnia, nu erau organizate în theme, ci supuse, ca și Croația prinților lor indigeni, formând mai puțin provincii propriu-zise ale Imperiului bizantin decât țări vasale. Dar regiunea situată în sudul lacului Skadar continua să aparțină ducatului de Dyrrachion, care constituia punctul de sprijin strategic cel mai important al Imperiului bizantin la Adriatica, la fel cum thema Thessalonicului, transformată în ducat, constituia punctul de sprijin cel mai important la Marea Egee.

Recucerirea Peninsulei Balcanice avea foarte mari consecințe în domeniul politicii interne. Dacă Nikephor Phocas își îndreptase spre Asia cuceririle, Vasile II, marele adversar al nobilimii pământene din Asia Mică, își îndrepta atenția asupra părții europene a imperiului. După ce imperiul își stabilise frontierele până la Dunăre și la Marea Adriatică, importanța Asiei Mici se încheiase din punct de vedere al predominanței în cursul secolelor scurse până atunci.

Vasile al II-lea se arăta în ultimii ani activ în cealaltă extremitate a "*lumii bizantine*" – în regiunea Caucazului. După moartea lui Gagik I (990-1020), în timpul domniei căruia regatul Bagratizilor cunoscuse apogeul,

problemele vor izbucni în Armenia. Ele vor da împăratului ocazia unei intervenții încununate de succes: regiunea Vaspurkan, ca şi o parte din Iberia, erau încorporate imperiului; regatul armean Ani rămânea în stăpânirea regelui Ioan Smbat, fiul şi succesorul lui Gagik, pe timpul vieții acestuia, după care trebuia să revină tot împăratului bizantin. Glorioasele cuceriri asiatice ale ultimelor trei domnii aveau ca efect ajustarea la vechiul teritoriu bizantin a unei serii întregi de noi theme, care desemnau un mare arc către sud şi către est: Antiochia, Teluch, oraşele eufratice, Melitene, Taron şi, mai departe, provinciile nou achiziționate ale Vaspurkan-ului, Iberia şi Theodosiopolis. În timp ce vechile theme din Asia Mică pierdeau din importanță, noile provincii câştigau teren, cum erau circumscripțiile de frontieră, ce primeau numele de ***ducate***, ca Antiochia şi, mai târziu, Mesopotamia, sau de ***catepanate***, ca Edessa şi provinciile armeno-ibere.

Înainte de a muri, împăratul îşi întorcea privirile spre Occident. Poziția Bizanțului în Italia meridională, care părea amenințată sub Otto I de pătrunderea Imperiului german, cunoscuse o consolidare după rezultatul nefavorabil al războiului lui Otto al II-lea contra arabilor. Ideea unei restaurări romane sub tânărul împărat Otto al III-lea, fiul bizantinei Theophano, marca o accentuare a influenței bizantine în sfera imperiului occidental. Gruparea ansamblului posesiunilor bizantine din Italia în catepanate dădea în acelaşi timp o bază mai fermă puterii bizantine pe planul organizării. Valorosul catepan Vasile Boroannes repurtase victorii numeroase asupra duşmanilor Imperiului bizantin. Vasile al II-lea visa să exploateze aceste succese şi iniția o campanie contra arabilor din Sicilia. Dar el murea la 15 decembrie 1025. Lăsa un imperiu ce se întindea de la munții Armeniei la Adriatica şi de la Eufrat la Dunăre. El încorporase un mare imperiu slav la acest *"Imperium"*; un altul şi mai vast trecuse sub suveranitatea sa spirituală.

Un scriitor din secolul XIII îi desemna pe Herakleios şi Vasile al II-lea drept cei mai importanți împărați ai Bizanțului. Aceste două nume, cele mai mari din istoria bizantină, simbolizează vârsta eroică a Bizanțului, inaugurată de primul, încheiată de celălalt [86].

[86] N. Bănescu, *Istoria Imperiului bizantin*, II, p. 534-542; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 337-340.

CRIZA SECOLULUI AL XI-LEA (1025-1081)

Moartea împăratului Vasile al II-lea încheie o epocă în istoria Bizanțului. Criza care urmează pune capăt carierei de putere universală a Imperiului bizantin[87]. Criza cunoaşte două etape. Prima care cuprinde perioada dintre moartea lui Vasile al II-lea şi bătălia de la **Mantzikert** (1025-1071), este o perioadă de criză latentă, în care Imperiul bizantin lasă încă iluzia puterii şi soliditătii de altă dată; cea de a doua, ce se întinde în deceniul ce urmează (1071-1081), este o perioadă de criză violentă, care aduce imperiul în pragul prăbuşirii. Criza cuprinde toate sectoarele societătii bizantine. Pe plan economic, imperiul cunoaşte o puternică criză financiară, care culminează cu prăbuşirea titlului monedei de aur bizantine sub Nikephor Botaniates. Pe plan social se accelerează procesul de ruinare şi aservire a țărănimii libere de către dinați (*dynatoi*), proces accelerat de abandonarea măsurilor de politică socială a împăraților Macedoneni. Baza socială a vechii armate de stratioți era astfel compromisă, fapt ce obligă statul să revină la vechiul sistem al mercenariatului. În viața politică se înfruntă în lupta pentru putere aristocrația civilă, ce deținea controlul asupra aparatului administrativ central, şi aristocrația militaro-funciară din provincie. Împărații, ei înşişi produsul unei epoci de criză, sunt, în general, simple instrumente ale celor două tabere ale clasei aristocratice în luptă, incapabili să domine situația.

Datorită slăbirii armatei în urma măsurilor luate de împărații care reprezentau tabăra civilă, la o jumătate de secol de la moartea lui Vasile al II-lea statul bizantin este redus la Constantinopol şi la împrejurimile sale,

---

[87] Idem, p. 561-687; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 341-373, cf. E. Renauld, *Michel Psellos, Chronographie*, 2 vol., Paris, 1926-1928; N. Bănescu, *A propos de Kekaumenos*, în "*Byzantion*", 13, 1938, p. 129-131; Georges Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, traducere franceză de H. Grégoire, publ. cu colaborarea lui Paul Lemerle (*Corpus Bruxellense Historie Byzantine, Subsidia I*), Bruxelles, 1954, p. 20 şi urm.; L. Bréhier, *Le schisme oriental du XI-e siècle*, Paris, 1899, p. 8 şi urm.; P. Wittek, *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum*, "Byzantion", II, 1936, p. 285-319; F. Chalandon, *Histoire de la domination normande en Italie et Sicile*, 2 vol., Paris, 1907; B. Leib, *Rome, Kiev et Byzance à la fin du XI-e siècle*, Paris, 1924; Idem, Jean Doukas, *César et Moine. Son jeu politique à Byzance de 1067 à 1081*, "*Mélanges Peeters*", II, 1950, p. 163-165; C. Cahen, *La campagne de Mantzikert d'àpres les sources musulmanes*, "*Byzantion*", 9, 1934, 613-617; R. Grousset, *Histoire d'Arménie*, Paris, 1947, p. 624 şi urm.; B. Leib, *Nicéphore III Botaniatès (1078-1082) et Marie d'Alanie*, Actes du VI-e Congrès International d'Études Byzantines, I, 1950, p. 129-131; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 113-126; S. B. Daşkov, *Dicționar de împărați bizantini*, p. 283-329.

situația părând a fi definitiv pierdută. În contrast cu situația generală a imperiului, cultura bizantină trăiește în această perioadă un mare avânt, cu deosebire pe plan literar, avânt legat de strălucita personalitate a lui Mihail Psellos (1018-1096).

Împărații exponenți ai grupării civile: ***Constantin al VIII-lea (1025-1028)***, ***Roman al III-lea Argyros (1028-1034)***, ***Constantin al IX-lea Monomahul (1042-1055)***, ***Constantin al X-lea Ducas (1059-1067)*** și ***Mihail al VII-lea (1071-1078)*** promovează o politică de reducere a cheltuielilor militare și de lărgire a bazei sociale a senatului. Încercarea lui ***Isaac Comnenul (1057-1059)*** și ***Roman al IV-lea Diogenes (1067-1071)***, reprezentanții grupării militare, de a reorganiza armata și de a duce o politică de economii n-a putut opri criza. În primele două decenii ale secolului al XI-lea, Imperiul bizantin se bucură de succesele politicii externe din timpul lui Vasile al II-lea cucerind Edessa, o mare parte a Siciliei și anexând regatul armean Ani. Către mijlocul secolului XI, apar noi redutabili adversari – în Orient turcii selgiucizi, la Dunăre, pecenegii, în Italia, normanzii – într-un moment când granițele bizantine erau lăsate fără apărare.

În Italia de Sud, normanzii conduși de Robert Guiscard, cucerește cetate după cetate, iar prin căderea orașului Bari (1071) este lichidată definitiv stăpânirea bizantină în Peninsula Italică.

În Orient turcii selgiucizi ocupă Armenia și provoacă lui Roman al IV-lea Diogenes o gravă înfrângere la Mantzikert (1071, august 19), una dintre bătăliile decisive din istoria Bizanțului, conduse de sultanul Alp-Arslan; înfrânt, basileul este luat prizonier și silit să încheie un tratat înrobitor (1 000 000 de nomisme pentru răscumpărare și un tribut anual de 360 000 de nomisme); pacea este semnată pe 50 de ani. În numai zece ani, Imperiul bizantin va pierde toate provinciile orientale, care sunt cucerite de turcii selgiucizi, care ajung la țărmul asiatic al Bosforului, iar în Balcani, pecenegii pradă provinciile imperiului, ajungând până sub zidurile Constantinopolului. La Dunărea de Jos se constituie cele dintâi formațiuni politice ale populației locale în frunte cu Tatos, Satza și Sestlav, desprinse de sub autoritatea imperială.

Biserica, prin patriahatul de Constantinopol cunoaște extensiunea sa maximă (Rusia, Georgia, Armenia, Bulgaria), iar pacea cu Fatimizii (1027) favorizează relațiile strânse dintre patriarhul din Constantinopol și colegii săi orientali; stăpân pe jumătate din lumea creștină, șeful bisericii bizantine poate să înfrunte cu succes papalitatea, cele două biserici fiind în conflict pentru episcopatele din sudul Italiei, aflate sub jurisdicția Constantinopolului.

În anul 1054 se produce schisma dintre cele două Biserici creştine. În urma unui schimb de scrisori dintre Roma şi Constantinopol, papa Leon al IX-lea trimite o legaţie în Bizanţ, formată din apărători înfocaţi ai reformei – cardinalul Humbert, Frederic de Lorena, cancelarul bisericii, şi Petru, episcop de Amalfi – pentru conciliere, urmând probabil instrucţiunile basileului (martie). Patriarhul Mihail Kerullarios, hotărât să meargă până la ruptură, nu cedează cererilor papei şi ale împăratului Constantin al IX-lea şi solii papali excomunică biserica bizantină (15 iulie); Kerullarios declanşează o mişcare populară în Constantinopol, obligându-l pe împărat să aresteze partizanii greci ai papei şi, în urma unui sinod convocat *ad-hoc*, aruncă anatema asupra bisericii romane (20 iulie) şi arde bula papală de excomunicare (25 iulie).

Între anii 1076-1077, în condiţiile anarhiei generale din imperiu, Bizanţul scapă controlul asupra celor două state sud-slave din vestul Peninsulei; papa Grigore al VII-lea încoronează pe Demetrius Zvonimir, rege al Croaţiei (1076) şi pe Mihail Voislav, prinţul Zetei, *rex Sclavorum (1077)*.

Domnia lui **Nikephor Botaneiates (1078-1081)** reprezintă punctul culminant al crizei secolului XI. Pe plan economic situaţia se deteriorează, fapt ce duce la devalorizarea monedei bizantine; pe plan politic, revoltele militare se ţin lanţ (Nikephor Bryennios, Nikephor Basilakes, Constantin Ducas, fratele lui Mihail al VII-lea şi Nikephor Melissenos), sunt zdrobite fie cu ajutorul lui Alexios Comnenul, fie graţie sprijinului turcilor selgiucizi, stăpâni pe întregul platou anatolian.

La începutul anului 1081, suspectaţi de miniştrii lui Botaneiates pentru popularitate lor, fraţii Alexios şi Isaac Comnenul părăsesc Constantinopolul (15 februarie) şi, cu ajutorul cezarului Ioan Ducas, cu a cărui nepoată era căsătorit, Alexios Comnenul este proclamat împărat la Tzurulon, în Tracia; Constantinopolul este asediat şi cucerit (1 aprilie). Nikephor Botaneiates abdică şi Alexios Comnenul este încoronat cu mare pompă în Sfânta Sofia (4 aprilie). **Astfel aristocraţia militară, al cărei reprezentant de vază este noul împărat, vine la putere.**

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL V

DECĂDEREA IMPERIULUI BIZANTIN (1081-1453)

Caracteristici generale

Ultimele patru secole ale istoriei Imperiului bizantin sunt cele mai bulversate deşi evoluţia sa, în care perioadele de acalmie sau chiar de refaceri parţiale (1081-1180; 1024-1282) alternează cu scurte perioade de criză violentă (1071-1081; 1180-1204), înainte de lunga agonie care anunţă căderea Bizanţului.

Două procese domină istoria social-economică bizantină a acestor ultime secole. Pe de o parte, feudalizarea imperiului, fenomen progresist în esenţă, prin deplasarea centrului vieţii economice din capitală spre provincie, dar care lichidează mica proprietate ţărănească liberă, aducând pe primul plan al vieţii social-politice aristocraţia provincială. De cealaltă parte, concesiunile comerciale acordate republicilor maritime italiene, concesiuni izvorâte din nevoile politice ale împăraţilor Comneni şi amplificate de către succesorii lor, au avut ca rezultat într-o primă etapă cucerirea pieţei bizantine de către negustorii Peninsulei Italice, transformarea imperiului într-o anexă economică a Veneţiei şi Genovei. Semnificativă este simbioza dintre cei doi factori dizolvanţi ai vechilor structuri centralizate de stat – ***aristocraţia bizantină*** şi ***republicile italiene***; pătrunderea pe pieţele din imperiu şi cucerirea poziţiilor cheie din economia statului bizantin a oamenilor de afaceri italieni au coincis cu perioada de afirmare şi consolidare a factorului aristocratic în viaţa socială şi politică a imperiului. Dar vechile structuri sociale şi economice n-au dispărut fără a dezarticula însă organismul statului bizantin, în special în plan militar şi administrativ. Pe plan militar, noile trupe recrutate din rândurile aristocraţiei pentru a înlocui dispariţia vechilor stratioţi, nu s-au dovedit la înălţimea greutăţii momentului; o consecinţă a constituit-o creşterea numărului mercenarilor străini, factor primejdios pentru soarta statului bizantin în aceste grele momente istorice. Creşterea importanţei sociale a aristocraţiei se manifestă pe planul administraţiei, prin dezlocarea acestui mare stat

centralizat, prin dizolvarea vechilor structuri centralizate de stat şi prin divizarea întregului imperiu în principate în stare potenţială sau în principate cu existenţă reală. În aceste condiţii, viaţa politică internă este dominată în toată această perioadă de efortul autorităţii centrale de a rămâne stăpână pe poziţie în confruntarea cu forţele descentralizatoare.

Succesul împăraţilor Comneni şi Lascarizi, care s-au sprijinit pe resursele economice ale dinaţilor dar şi pe vechii stratioţi, a fost de scurtă durată. Sub Angeli şi, definitiv sub Paleologi, aristocraţia bizantină înclină balanţa în favoarea ei. Evoluţia internă a statului bizantin avea loc într-un moment în care se anunţau tot mai grave primejdii în Peninsula Balcanică, vlaho-bulgarii şi sârbii se emancipează de sub autoritate imperiului şi pun bazele unor state proprii, care dispută Constantinopolului dominaţia în regiune. Expansiunea economică a republicilor italiene constituie aspectul cel mai durabil şi mai periculos pentru imperiu – al amplei mişcări cruciate pornite din Occident spre Orient, al cărei obiectiv a fost cucerirea Bizanţului. În fruntea expansiunii occidentale antibizantine au stat regatul normand din Sicilia şi Imperiul romano-german, dar rezultatele acestor eforturi vor fi obţinute de negustorii veneţieni şi genovezi. La graniţa orientală turcii selgiucizi au cucerit Bizanţului cea mai mare parte a Asiei Mici, iar turcii otomani au amplificat cuceririle lor; din acest moment căderea Constantinopolului era o problemă de timp. Evenimentele tragice petrecute în anul 1453 constituiau consecinţele transformărilor profunde din societatea bizantină. Subminat din interior de tendinţele centrifuge ale aristocraţiei feudale şi de cucerirea poziţiilor cheie din economie de către oamenii de afaceri italieni, Imperiul bizantin înceta să mai existe în faţa cuceritorilor otomani.

În cultură, secolele XII-XV prezintă două etape distincte. Dacă secolul XII şi în parte şi următorul reprezintă o prelungire a secolului al XI-lea prin tot mai pronunţatul fenomen al atticizării, prin gustul pentru retorică, prin puternica influenţă constantinopolitană asupra privinciei, de unde a rezultat menţinerea unităţii culturale, ultimele două secole aduc importante înnoiri în cadrul *"Renaşterii Paleologilor"*, caracterizată prin formarea de *"şcoli"* regionale cu o anumită autonomie faţă de Constantinopol, prin conştiinţa pe care lumea bizantină, ameninţată de turci şi de latini o dobândeşte pe tradiţiile ei elenice, prin naşterea umanismului care cultivă un nou ideal în care se îmbină cunoaşterea universală cu gustul pentru acţiuni şi prin legăturile tot mai strânse cu lumea ortodoxă şi occidentală care facilitează irădierea modelului bizantin pe o vastă arie europeană[1].

[1] Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 127-129, 133, 141.

Dezvoltarea social-economică

Evoluția societății bizantine în aceste ultime patru secole este dominată de două procese. Pe plan intern se produce pe fondul declinului vieții urbane bizantine la a cărui origine stă monopolul strict exercitat de către stat asupra economiei, pătrunderea rapidă a negustorilor italieni pe piețele imperiului și – într-o nouă etapă, transformarea economiei bizantine într-o anexă a economiei italiene. Fenomenul coincide cu începutul marii expansiuni economice și politice a Occidentului îmbrăcată în haină cruciată, care rupe echilibrul mediteranean și deplasează drumurile comerciale, ce veneau din Orient și din Asia Mică în Siria, unde sunt monopolizate de latini. Această expansiune găsește imperiul într-un moment de refacere, și ea parțială și vremelnică, după criza din secolul al XI-lea, în aceste împrejurări, basileii sunt constrânși să plătească cu concesiuni economice slăbiciunile politice și militare ale statului bizantin. Noile realități economice bizantine sunt expresia unui raport de forțe în lumea mediteraneană, defavorabil Imperiului bizantin.

Împăratul Alexios I Comnenul (Comnenos) a inaugurat politica de concesiuni economice, în schimbul ajutorului militar primit de la venețieni în lupta împotriva invaziei normande în Balcani, acordă negustorilor republicii maritime Veneția un chrysobul în mai 1082, prin care aceștia erau scutiți de orice taxă comercială în imperiu și primeau un cartier și debarcadere în Constantinopol. În cursul secolului al XII-lea, la aceste privilegii, considerabil lărgite, se adaugă cele acordate pisanilor (1111) și genovezilor (1169) în încercarea basileilor de a contracara influența venețiană, devenită amenințătoare pentru imperiu. Dar nici alungarea venețienilor din imperiu (1171), nici reacțiile populare antilatine (1182) nu au putut opri ascensiunea în imperiu a negustorilor italieni care elimină pe negustorii autohtoni de pe propriile piețe. Secolul al XIII-lea coincide cu o nouă etapă în expansiunea comercială italiană în Bizanț[2]. În anul 1204,

[2] Paul Lemerle, *Hystoire de Byzance*, p. 100: *„Au point de vue économique, la prospérité de l'empire reste apparemment très grande: les deux tiers de la richesse mondiale se trouvent à Constantinople, diront avec émerveillement les croisés. Mais Byzance, pour des raisons politiques, renonce peu à peu à la source même de cette prospérité, à son rôle d'intermédiaire entre l'Orient et l'Occident, au profit des villes italiennes, Pise, Gênes et surtout Venise." (Din punct de vedere economic, prosperitatea imperiului, aparent, rămâne foarte mare: cronicile spun că două treimi din bogățiile lumii se găseau la Constantinopol. Însă, din motive politice, Bizanțul renunță treptat la însăși sursa acestei prosperități, și anume la rolul său de intermediar între Orient și Occident, în favoarea orașelor italiene Pisa, Genova și, mai ales, Veneția).*

cruciada a IV-a pune bazele imperiului colonial venețian în Orient, iar prin tratatul cu genovezii de la Nymphaion, din 1261, Mihail Paleologul abandonează monopolul comerțului bizantin în Pont și transformă cartierele italiene din imperiu într-un "stat în stat", scos de sub controlul imperial.[3]

În următoarele două secole, rivalitatea dintre Veneția și Genova, pentru dominație economică în Marea Neagră și în strâmtori ruinează imperiul rămas fără flotă și resurse. Evoluția monedei bizantine din această perioadă reflectă mișcările profunde ale economiei imperiale. După prăbușirea monedei bizantine sub Nikephor Botaneiates, Alexios Comnenul reușește să restabilească titlul și prestigiul ei internațional, dându-i și un nou nume, ***hyperper (hyperpyron)***. Sub Comneni, hyperperul își menține titlul ridicat (21-22 carate), dar fărâmițarea economică a imperiului de după anul 1204 și politica funestă a Paleologilor provoacă scăderea precipitată a conținutului în aur al monedei: 18 carate sub Lascarizi, 16 sub Mihail Paleologul, 12 și apoi 10 sub Andronic al II-lea Paleologul, pentru ca să-și înceteze emisiunea sub Andronic al III-lea, către anul 1340. Apariția florinului și ducatului, care se substituie pe piața internațională monedei bizantine după un mileniu de supremație a acesteia, este refluxul mutațiilor profunde din economia mediteraneană.[4]

Feudalizarea Imperiului bizantin, care constituie procesul cu implicații profunde în societatea bizantină, a fost rezultatul transformărilor din structura socială din secolele X-XI, în care proprietatea țărănească liberă a cedat definitiv locul marii proprietăți aristocratice. Se formează astfel vaste domenii, lucrate de ***pareci (paroikoi)*** și înzestrate cu ***imunități (exkusseia)*** fiscale, judiciare și administrative; imunitatea din lumea bizantină nu a cunoscut nici întinderea nici intensitatea din Occident, organele de stat rezervându-și în continuare dreptul de exercitarea a anumitor atribute.

Sub împărații Comneni, în condițiile dominației economice și politice a aristocrației, apar principalele forme de stăpânire funciară de tip feudal specifice societății bizantine: ***pronoia*** și ***apanajul***. Pronoia, în forma sa definitivă, este o donație cu titlu viager, condiționată de îndeplinirea de către beneficiar a unor obligații față de stat, în principal, de natură militară. Împăratul ceda pronoiarului suma globală a impozitelor țăranilor de pe o anumită suprafață de pământ – de unde și un alt nume al pronoiei, "***daruri de pareci***" – care, în mod normal, erau percepute de către fisc. Spre

---

[3] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 472-473; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 174.

[4] *Ibidem*, p. 388-396; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 113, 143, 164, 179, 182, 188.

deosebire de vechea proprietate stratiotică, deținută de țăranii liberi, noua stăpânire funciară este o posesiune de tip feudal, beneficiarul substituit organului de stat având o rentă anuală sub forma impozitelor percepute de la țăranii dependenți.

Sub guvernarea împăraților Paleologi (Paleologos), pronoia se transformă treptat într-un adevărat domeniu feudal, în limitele cărui posesorul ei se bucură de o largă imunitate, măcar că nu cunoaște un caracter ereditar generalizat, iar statul își menține dreptul de revocare a concesiunii. Celălalt tip de stăpânire funciară de tip feudal, *apanajul*, denumit în surse *pronoia ereditară*, este o *concesiune imperială* de proprietăți funciare sau de domenii importante formate din aglomerări rurale și urbane cu titlu ereditar, acordată unor membri ai familiei imperale sau a marilor familii aristocratice. Apărut sub Comneni, *apanajul* este practicat în timpul împăraților Angeli (Angelos) și Paleologi (Paleologos) când stă la baza formării unor adevărate principate teritoriale autonome, contribuind în mod decisiv la feudalizarea societății bizantine și la descentralizarea imperiului. Prin generalizarea regimului stăpânirii feudale asupra pământului, vechea țărănime liberă era aservită în masă și transformată în *pareci (paroikoi)*, categorie socială care prezintă importante particularități față de șerbii din Occident. Aservită economic, țărănimea bizantină își menține libertatea juridică, iar comunitatea rurală continuă să exercite importante atribute, formând o persoană juridică în raporturile sale cu stăpânul feudal.

Cele două fenomene din viața societății bizantine – concesiunile economice acordate republicilor italiene și nașterea și afirmarea instituțiilor feudale – au aceeași origine și finalitate. Simple expediente economice la origine, plata aliaților, în primul caz, remunerarea serviciilor militare și administrative, în celălalt, care se vor instituționaliza, au drept consecință epuizarea economică a imperiului și disoluția structurilor centralizate ale statului bizantin. Semnificativă este acțiunea convergentă a celor doi factori în dizolvarea vechilor structuri de stat, cucerirea pozițiilor importante din viața imperiului de către negustorii italieni coincizând în mod aparent cu perioada de afirmare și consolidare a aristocrației în viața socială și politică a Imperiului bizantin.

Organizarea de stat

Administrația bizantină care are un puternic caracter ierarhic cunoaște majore schimbări în secolele XI-XV, sub influența mutațiilor social-economice și politice produse în statul bizantin, cât și a reducerii

treptate teritoriale[5]. Puterea imperială, care îşi păstrează în teorie caracterul ei absolut, cunoaşte, în practică, importante limitări, care vin din partea restrângerii mijloacelor efective ale împăratului de a-şi exercita autoritatea, a bisericii şi a aristocraţiei feudale puternic consolidate. Senatul, poporul şi armata, cândva factori importanţi de limitare a autorităţii centrale, sunt împinşi pe un plan secundar în viaţa politică de o aristocraţie ce se dispensează de ficţiunea instituţională, sprijinindu-se numai pe forţa sa social-economică şi politică. Chiar şi în elecţia imperială, vechii factori constituţionali sunt subtilizaţi de elita aristocratică, iar aclamarea poporului şi ridicarea pe scut sunt lăsate în plan secundar, de actul încoronării împăratului de către patriarh.

Dispariţia distincţiei dintre demnităţi, funcţii de stat şi funcţii de palat şi prezentarea lor pe aceeaşi listă ierarhică, transformarea funcţiilor în demnităţi, creşterea greutăţii familiei imperiale în guvernarea statului şi slăbirea treptată a caracterului public al raporturilor dintre suveran şi funcţionari în profitul caracterului lor personal sunt trăsăturile administraţiei bizantine de după secolul al XI-lea. Alexios I Comnenul (Comnenos), fondatorul dinastiei comnene, aduce primele schimbări prin înfiinţarea numeroaselor funcţii şi demnităţi noi pentru rudele sale (din nevoia consolidării puterii imperiale). Succesorii săi au adus primele atingeri ale principiului distincţiei din funcţii şi demnităţi.

Sub împăraţii Lascarizi, inflaţia instituţională este oprită, dar procesul atinge punctul culminant sub Paleologi, când dispare complet distincţia dintre funcţii şi demnităţi, ce apar pe aceeaşi listă ierarhică în care ordinea lor suferă permanente schimbări. Printre funcţionarii ale căror funcţii îşi găsesc acoperire în administraţie sunt ***marele logofăt, şeful cancelariei, marele domestic, comandantul armatei terestre***, şi ***megaducele, amiralul flotei***, cel puţin până la mijlocul secolului al XV-lea.

Sub dinastia paleologă (Paleologos) întreaga administraţie centrală este absorbită de palat, care devine astfel singura instituţie administrativă a imperiului.

Administraţia provincială menţine ***thema*** ca unitate de bază, dar aceasta pierde trăsăturile ei clasice prin dispariţia condiţiilor care au generat-o. Încă de sub Comneni, thema se restrânge teritorial, concentrându-se în jurul unor centre fortificate, proces continuat în secolele următoare. ***Miliţiile ţărăneşti*** au fost înlocuite de trupe de ***pronoiari*** sau chiar de mercenari iar vechea unitate de comandă dispare; ***ducele***, substituit ***strategului***, păstrează

[5] *Ibidem*, p. 128-129, 164; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 100, 115; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 377.

numai atributele puterii militare, în timp ce puterea civilă a fost trecută unui funcționar numit *krites*.

REGIMUL ARISTOCRAȚIEI MILITARE (1081-1204)

Domnia lui **Alexios I Comnenul** deschide o nouă etapă în istoria Bizanțului, caracterizată prin feudalizarea rapidă a societății bizantine sub impulsul regimului politic al aristocrației militare.

Perioada guvernării militare cuprinde două etape distincte: prima, de refacere parțială, când imperiul este guvernat de primii împărați Comneni – **Alexios I** (1081-1118), **Ioan al II-lea** (1118-1143) și **Manuel I** (1143-1180), iar cea de-a doua, de criză violentă, sub ultimii împărați Comneni – **Alexios al II-lea** (1180-1183) și **Andronic I** (1183-1185) – și sub împărații din dinastia Angelos, **Isaac al II-lea** (1185-1195) și **Alexios al III-lea** (1195-1203).

Venirea la tron a lui Alexios Comnenul aduce la putere aristocrația militară din provincie, sub regimul căreia procesul de feudalizare cunoaște un ritm accelerat[6].

Alexios I Comnenul (Comnenos), reprezentantul aristocrației provinciale reușește să pună capăt crizei profunde a statului bizantin prin introducerea *pronoiei* și a *apanajului* și a concesiunilor comerciale pentru plata aliaților pe plan intern, iar pe plan extern să refacă aproape integral pozițiile Imperiului bizantin în Balcani și, în parte, în Asia Mică; împăratul face față cu succes noii situații generate de prima expediție occidentală spre

---

[6] *Ibidem*, p. 130-131; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 99; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 377; G. Ostrogorsky caracterizează această perioadă: *„Le bilan extérieur de l'époque lamentable qui sépare la mort de Basile II de l'avènement d'Alexis Comnène se soldait par la ruine complète de la puissance byzantine en Asie, la perte définitive des possesions italiennes et un recul important de l'autorité byzantine dans la péninsule balkanique. Le bilan intérieur se soldait par une profonde léthargie du pouvoir central, une détresse économique accablante, la chute de la monnaie et la désagrégation du système économique et social de la moyenne époque byzantine. Alexis Ier (1081-1118) fut obligé d'asseoir son oeuvre de restauration sur de nouvelles bases et l'édifice de l'État sur des facteurs nouveaux." (Bilanțul extern al epocii lamentabile care desparte moartea lui Vasile al II-lea de venirea lui Alexios Comnenul s-a soldat cu ruinarea completă a puterii bizantine în Asia, cu pierderea definitivă a posesiunilor italiene și cu un recul important al autorității bizantine în Peninsula Balcanică. Bilanțul intern s-a soldat cu o letargie profundă a puterii centrale, cu un regres economic zdrobitor și cu devalorizarea monedei, precum și cu dezagregarea sistemului economic și social al epocii bizantine de mijloc. Alexios I (1081-1118) a fost obligat să-și așeze opera de restaurare pe baze noi și să clădească statul cu ajutorul a noi factori).*

Orient, pe care o foloseşte pentru restabilirea controlului bizantin asupra litoralului Asiei Mici, ocupat de selgiucizi.

Politica lui Alexios Comnenul iniţial face dovada unei abilităţi extraordinare. Obiectivul său era unul foarte dificil: el acţionează în direcţia reabilitării unui imperiu privat de puterea sa militară, într-un moment în care duşmanii se năpusteau din toate părţile: ***normanzii, pecenegii, selgiucizii.*** Întreaga Asie Mică se găsea practic sub dominaţia turcă şi Alexios Comnenul a trebuit să înceapă acţiunile sale prin a se organiza. I-a cedat lui Soliman teritoriul pierdut (ca un fel de teritoriu destinat colonizării), în aşa fel încât, să-şi menţină toate drepturile de suveran al Bizanţului, cel puţin teoretic şi să acrediteze ceea ce nu era decât o închipuire, şi anume că stăpânii Asiei Mici nu erau o putere suverană precum pecenegii în Peninsula Balcanică, ci simpli federaţi ai imperiului, care deţineau teritoriul respectiv prin bunăvoinţa împăratului[7]. Alexios I Comnenul a trebuit să-şi consacre toate forţele războiului împotriva normanzilor. Robert Guiscard, după ce a supus posesiunile bizantine din Italia meridională, atacă ţărmul oriental al Adriaticii. Obiectivul final al normandului era coroana imperială a Bizanţului: obiectivul său imediat era Dyrrachion (*Dyrrachium*) (mai 1081), care ar fi trebuit să-i deschidă drumul spre Constantinopol. Fără trupe suficiente şi fără bani, Alexios I a trebuit să înceapă un război care punea în joc însăşi existenţa Imperiului bizantin. El trebuie să ipotecheze averile bisericilor pentru a reuşi să adune o armată formată, în cea mai mare parte din mercenari străini (îndeosebi numeroşi normanzi din Anglia). Dar nu intenţionează să pornească lupta bazându-se numai pe forţele proprii. Alexios aranjează totul pentru a găsi aliaţi împotriva acestui inamic

---

[7] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 377-378; P. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexios I Comnène (1081-1118)*, Paris, 1900; Ch. Diehl, *La Société byzantine à l'époque des Comnènes*, Paris, 1919; G. Buckler, *Anna Comnena*, London, 1929; B. Leib, *Anne Comnène, Alexiade*, I-III, Paris, 1937, 1943, 1945: Însă opera sa restauratoare a avut doar un caracter superficial şi trecător. Încă din Evul Mediu îndepărtat, din timpul lui Herakleios şi Leon al III-lea, Bizanţul părea pe marginea prăpastiei. Dar atunci, imperiul dispunea de forţe interne proaspete, care făceau posibilă o restaurare amplă, care putea păstra în orice condiţii inima teritoriului său, Asia Mică. Acest fapt a permis imperiului să-şi recucerească treptat hegemonia terestră şi maritimă asupra întregului bazin oriental al Mediteranei. În această perioadă, imperiul era epuizat pe plan intern, căci sistemul pe care se bazase forţa sa de-a lungul secolelor trecute, se prăbuşea.

Acesta şi motivul care a determinat Bizanţul să abandoneze aproape fără a opune rezistenţă, baza principală a puterii sale, Asia Mică. Opera de restaurarea a Comnenilor, rămâne limitată la litoral; iar în ceea ce priveşte stăpânirea mării, Bizanţul o pierde definitiv. Marea va intra în aria puterii republicilor italiene, atât în ceea ce priveşte comerţul, cât şi pe plan militar; S. B. Daşcov, *Dicţionar de împăraţi bizantini*, p. 307-317.

superior; începe negocierile atât cu Gregore al VII-lea cât şi cu Henri al IV-lea şi se asigură de ajutorul Veneţiei (iunie 1081).

Încă de acum se observă afirmându-se factorul care va constitui de aici înainte resortul politicii militare şi diplomatice a Veneţiei; republica marinară trebuia să-şi asigure cu orice preţ libertatea de mişcare în Adriatica şi să oprească în acelaşi timp instalarea unei alte puteri pe cele două ţărmuri ale Adriaticii. În aceste împrejurări, Robert Guiscard se găsea ca şi inamic, iar Bizanţul ca şi aliat al Veneţiei. Participarea flotei veneţiene avea o importanţă specială, întrucât marina bizantină era într-o stare chiar mai deplorabilă decât armata terestră, imperiul fiind privat de orice mijloc de apărare pe mare.

Veneţia va aplica o gravă înfrângere flotei normande, care se vede nevoită să-şi ridice asediul maritim pus pe *Dyrrachion (Dyrrachium)* (iulie 1081). Însă asediul a fost urmat de o victorie terestră a lui Robert Guiscard asupra armatei imperiale (octombrie 1081), luând oraşul sub stăpânirea sa. Robert Guiscard forţase intrarea în Bizanţ. Trupele normande pătrund adânc în teritoriul imperial, traversează Epirul, Macedonia şi Thessalia, asediind *Larissa*. Robert Guiscard a fost chemat în Italia în primăvara anului 1082, din cauza unei revolte provocate de partizanii imperiului şi a trebuit să predea conducerea fiului său Bohemund. Alexios I Comnenul reuşeşte să elibereze *Thessalia* de duşmani, în timp ce aliaţii săi veneţieni recuperează *Dyrrachium*. Robert Guiscard înăbuşă revolta şi reia războiul împotriva Bizanţului (când, la începutul anului 1085 a fost el însuşi înfrânt de ciumă). Neliniştile ce izbucnesc în Italia după moartea sa, eliberează pentru mult timp Bizanţul de pericolul normand[8].

Veneţia face Bizanţul să plătească scump ajutorul ce i-a fost dat. În virtutea tratatului din anul 1082, dogele Veneţiei, obţine pentru el şi succesorii săi titlul de *"protosebastos"*, patriarhul de Grado obţine titlul de *"hipertimos"*, iar Biserica Veneţiană primea o sumă de douăzeci de livre de aur anual. De asemenea, Republica maritimă Veneţia obţinea extraordinare privilegii comerciale

Tratatul deschide o pagină nouă în viaţa economică a Bizanţului şi stă la originea ascensiunii economice şi politice a cetăţii veneţiene din perioada următoare[9]. Veneţienii obţineau liberul comerţ pentru toate

---

[8] *Ibidem*, p. 378-379; cf. H. Gregoire, *Le chanson de Roland de l'an 1085*, în *Bulletin de l'Academie de Belgie*, 25, 1939, p. 211 şi urm.; H. Gregoire, R. de Keyser, *Le chanson de Roland et Byzance ou de l'utilité du grec pour les romanistes*, în *"Byzantion"*, 14 (1939), p. 265 şi urm.; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 132.

[9] *Ibidem*, p. 379-380; cf. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches (Corpus der greichischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe, A Abt I)*,

mărfurile în tot teritoriul bizantin, fără a excepta Constantinopolul şi erau scutiţi de taxe (erau mai avantajaţi decât înşişi negustorii bizantini; le erau oferite locuri de desfacere a mărfurilor la Constantinopol şi debarcadere pe ţărmul Galatei). Veneţia punea astfel prima piatră a puterii coloniale în Orient, în acelaşi timp, în care deschidea o breşă adâncă în sistemul comercial al statului bizantin. Veneţia continua să recunoască drepturile suverane ale imperiului, dar va însemna, de acum, un factor politic de care va fi greu să se facă abstracţie.

Un rol cu totul special în războiul bizantino-normand, va reveni popoarelor slave vecine, pe care lupta marilor puteri pentru stăpânirea Balcanilor le afecta în mod direct. Dubrovnik şi celelalte oraşe dalmate, poate chiar Croaţia însăşi se aliază cu normanzii. Constantin Bodin din Zeta, conducătorul revoltei slave din anul 1072 ia iniţial partea împăratului bizantin. Cu toate acestea, el îşi retrage trupele în timpul bătăliei decisive de la Dyrrachion (Dyrrachium) şi va contribui astfel la înfrângerea bizantinilor. El profită şi de pe urma celorlalte campanii ale imperiului împotriva ***normanzilor*** şi ***pecenegilor*** pentru a-şi întări dominaţia în ***Rascia*** şi Bosnia. Din Rascia pornise atacurile contra bizantinilor, demonstrându-se dorinţa expansionistă a sârbilor, încă din această perioadă şi, de asemenea, se observă pregătirea schimbării centrului de gravitaţie al sârbilor, de la Zeta la Rascia.

În august 1087, Alexios I Comnenul începe o nouă campanie la Dunăre, pentru alungarea pecenegilor din Balcani. Pericolul peceneg se accentuează datorită ajutorului venit din partea bogomililor din estul Peninsulei Balcanice. Criza atinge apogeul când pecenegii, după lupte îndelungate cu trupele imperiale ajung în anul 1090 sub zidurile capitalei bizantine.

În acelaşi timp, Constantinopolul este atacat şi pe mare de emirul Smyrnei, Tzakas, care încheie o alianţă cu pecenegii şi se va îndrepta cu flota spre Constantinopol[10]. În anii 1090-1091, Constantinopolul invadat pe mare şi pe uscat, are parte de o iarnă foarte grea. O dată în plus, salvarea nu putea veni decât din exterior. Alexios Comnenul (recurgând la o politică nu lipsită de pericole, cu barbarii) face apel la cumani împotriva pecenegilor şi la 500 de cavaleri, trimişi de contele de Flandra. La 29 aprilie 1091, la poalele munţilor ***Lebunion***, bizantinii şi aliaţii lor antrenează pe pecenegi

---

Teil I, 1081; A. Kretschmayer, *Geschichte von Veneteg*, vol. I, Gotha, 1905, p. 161 şi urm.; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 133.

[10] *Ibidem*, p. 381: Tzachas trăise cândva la curtea lui Nikephor Botaniates ca şi ostatec şi era familiarizat cu strategia bizantină, dându-şi bine seama că n-ar fi putut pune stăpânire pe Constantinopol altfel, decât pe mare; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 134-135.

într-o luptă extrem de sângeroasă în urma căreia pecenegii au fost nimiciți. Anna Comnena imortalizează impresia puternică avută de acest carnagiu asupra contemporanilor: "*Un întreg popor, într-un număr infinit a fost nimicit într-o singură zi*"[11]. Cercul care înconjura Constantinopolul fusese zdrobit. Tzachas, ale cărui planuri fuseseră reduse la tăcere din cauza înfrângerii de la Lebunion, a fost înfrânt și a devenit imediat victima unei noi și admirabile manevre diplomatice ale împăratului. În același mod în care îi stârnise pe cumani împotriva pecenegilor, Alexios I reușește să-l întoarcă pe emirul Niceei, Abul Kasim împotriva lui Tzachas.

Eliberarea Constantinopolului permite o acțiune împotriva sârbilor, în special contra jupanului Rasciei, Vukan, care a întreprins incursiuni continue în teritoriile limitrofe. Dar împăratul trebuie să întrerupă din nou războiul în anul 1094 și se mulțumește cu o aparentă supunere a lui Vukan.

Cumanii, foștii aliați ai bizantinilor, își pregăteau intrarea în imperiu, ajungând cu jafurile până la Adrianopol; aveau conducător un pretendent bizantin, care se dădea drept Nikephor Diogenes, fiu al împăratului Roman al IV-lea (Acesta era aspectul periculos, dar și punctul slab al acțiunii). Bizantinii reușesc să pună mâna pe pretendent, trupelor imperiale nemairămânându-le decât să disperseze bandele rămase fără căpetenie[12].

Între anii 1096-1099 se organizează prima cruciadă, care pune pentru prima dată Bizanțul și Occidentul în contact nemijlocit, eveniment care, pe lângă consecințele sale generale pe plan european, duce la creșterea tensiunii pe toate planurile dintre cele două lumi.

În vara anului 1096[13], mulțimile înrolate sub steagul cruciadei, venite îndeosebi din Franța și Germania, pătrund pe teritoriul imperiului, provocând imense dificultăți autorităților bizantine. Ajunse la Constantinopol în valuri, mulțimile sunt trecute în Asia Mică; cu toate insistențele bizantine de a aștepta sosirea celorlalți cruciați, mulțimea neînarmată și neorganizată atacă pe selgiucizi și este măcelărită aproape în întregime (21 octombrie).

În anii 1096-1097 armata cavalerilor sosește la Constantinopol. În schimbul angajamentului de a aproviziona pe cruciați pe întreg teritoriul bizantin și de a participa la expediție cu un corp de oaste, împăratul cere conducătorilor cruciați să restituie imperiului orice teritoriu ce-i aparținuse

---

[11] *Ibidem*, cf. B. Leib, *Anne Comnène, Alexiade*, II, 144, 2.

[12] *Ibidem*, p. 380-382; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 135.

[13] *Ibidem*, p. 383-385, cf. R. Grousset, *Histoire des croisades et du Royaume franc de Jérusalem*, I, Paris, 1934; St. Runciman, *A History of the Crusades, I, The First Crusade*, Cambridge, 1951, p. 301-304; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 135-139.

vreodată şi să-i presteze jurământ de fidelitate pentru celelalte teritorii cucerite. Nu fără rezistenţă din partea cruciaţilor, mergând până la conflicte armate între cele două părţi, marii seniori occidentali se recunosc vasali basileului: Hugo de Vermandois, fratele regelui Franţei (noiembrie 1096), Godefroy de Bouillon (20 ianuarie 1097), Bohemund de Tarrent, fiul lui Robert Guiscard şi vechiul duşman al împăratului (mijloc aprilie), Raymond de Saint Gilles, conte de Toulouse (26 aprilie), Robert de Normandia, fratele regelui Angliei şi Etienne de Blois (14 mai); Tancred, nepotul lui Bohemund, refuză însă orice jurământ împăratului şi evită Constantinopolul, trecând direct în Asia Mică.

După cinci săptămâni de asediu (14 mai-19iunie 1097) al cruciaţilor, *Niceea*, capitala sultanatului selgiucid, se predă în mâinile basileului, după ce acesta a tratat separat cu garnizoana turcă din oraş, fapt ce a nemulţumit pe mulţi cavaleri occidentali; sultanul îşi mută capitala la *Ikonion*.

În anii 1097-1098, Bohemund cucereşte Antiochia şi pune bazele unui principat propriu aici. Între anii 1099-1110 în urma refuzului lui Bohemund de a ceda imperiului teritoriile cucerite, izbucneşte un nou război bizantino-normand. Reîntors din expediţie la Antiochia pentru a face faţă atacurilor bizantine (martie 1099), la 15 iulie 1099 principalele forţe cruciate, conduse de Godefroy de Bouillon, cuceresc Ierusalimul şi masacrează cea mai mare parte a populaţiei musulmane. Întemeierea **regatului Ierusalimului**, al cărui titular este ales Godefroy de Bouillon, care refuză titlul de rege, pentru a şi-l lua pe acela de "*apărător al Sfântului Mormânt*"; **se crează un sistem de state cruciate, comitatele de Edessa şi Tripoli şi principatul Antiochiei, recunoscându-se vasale regatului de Ierusalim.**

Între anii 1107-1108 are loc războiul dintre **Alexios I Comnenul** şi **Bohemund**. Debarcat la Avlona (9 octombrie 1107), Bohemund reia planul iniţiat de tatăl său cu un sfert de veac în urmă, şi atacă Dyrrachium; împăratul îl asediază în tabără şi-l obligă să capituleze, după care trebuie să semneze un tratat dezastruos la Deabolis (septembrie 1108). Prin tratat, Bohemund se recunoaşte până la moarte vasal basileului, în care calitate primeşte Antiochia şi o parte din teritoriile din jur; se obligă ca toţi oamenii săi să presteze jurământ de vasalitate împăratului şi să accepte în Antiochia un patriarh de rit grec.

La moartea lui Alexios I Comnenul (16 august 1118), în familia imperială iese la lumină o înverşunată rivalitate pentru putere între Ioan Comnenul, fiul împăratului şi prinţesa Anna, sora sa, care avea la curte un puternic partid în frunte cu împărăteasa mamă, Irena, care dorea să aducă la

tron pe Anna şi pe soţul ei, cezarul Nikephor Bryennios; Ioan Comnenul iese victorios, încoronându-se în Sfânta Sofia.

Expedientele economice interne instituţionalizate, destinate recrutării unei noi armate pe baze feudale, care să înlocuiască miliţiile stratiotice, şi asigurării fidelităţii dinaţilor faţă de noul regim, au consolidat poziţiile aristocraţiei bizantine care devine armătura socială a statului. Personalităţi de prim plan ale istoriei bizantine, Comnenii au reuşit însă în noile condiţii să menţină caracterul centralizat al structurilor de stat, sprijinindu-se pe resursele economice ale dinaţilor, dar şi pe rămăşiţele vechilor stratioţi, revitalizate de Ioan al II-lea Comnenul (Comnenos) (1118-1143).

Dar guvernarea Comnenilor este dominată de efortul de refacere a bazei teritoriale a Imperiului în Balcani şi în Orient, în împrejurări externe tot mai defavorabile, determinate de marea expansiune economică şi politică a Occidentului, îmbrăcată în haină cruciată. Încă înainte de venirea Comnennilor la putere, echilibrul politic din Mediterana fusese rupt de crearea unui stat normand în teritoriile bizantine din Italia; în perioada următoare, conducătorii normanzi, care aspiră să se substituie basileilor pe tronul din Constantinopol, atacă în patru rânduri teritoriile balcanice ale Imperiului bizantin: 1081-1085, 1107-1108, 1147 şi 1185, în cursul secolelor de guvernare a împăraţilor dinastiei comnene, eforturi conjugate cu expansiunea republicilor maritime italiene şi a feudalilor occidentali în Orient în cursul primelor expediţii cruciate.

În Peninsula Balcanică, după eliminarea primejdiei normande, Alexios I Comnenul opreşte invaziile pecenegilor în urma victoriei de al Lebunion (1091). Ioan al II-lea Comnenul, consolidează poziţiile Bizanţului în Balcani şi readuce sub vasalitate bizantină principatul sârb, politică urmată şi de Manuel I care restabileşte controlul imperial asupra provinciilor Sirmium şi Dalmaţia (1163), cucerite cu un secol în urmă de regatul maghiar.

Recucerirea teritoriilor orientale de către împăraţii Comneni (Comnenos) a fost mult mai dificilă având de înfruntat sultanatul selgiucid din Ikonion. Alexios I Comnenul, cu ajutorul cruciaţilor, organizaţi în prima expediţie, reuşeşte să ocupe faţada vestică a Asiei Mici (1097), fondarea unui principat latin la Antiochia de către Bohemund creează o nouă primejdie pentru interesele imperiului în Orient. În cadrul unei politici realiste, Ioan Comnenul lărgeşte posesiunile bizantine în Asia Mică şi recucereşte Cilicia, statul bizantin regăsindu-şi baza sa economică şi militară de odinioară. În prima parte a domniei, Manuel consolidează poziţiile imperiului în Orient, aducând sub vasalitate bizantină principatul Antiochiei şi regatul de Ierusalim, dar, în cea de-a doua parte, politica sa occidentală,

ce avea drept obiectiv restaurarea stăpânirii imperiale în Italia şi soluţionarea problemei celor doi împăraţi în favoarea Constantinopolului prin luarea coroanei occidentale, a epuizat resursele statului şi a compromis apărarea graniţelor orientale, unde împăratul suferă o mare înfrângere la Myriokephalon (17 septembrie 1176) din partea armatelor selgiucide; Manuel I Comnenul este surprins de sultan în defileul de la Myriokephalon, în drumul spre Ikonion, şi armata bizantină este complet distrusă; prin pacea încheiată, imperiul se angajează să demanteleze cetăţile de graniţă Dorylaion şi Sublaion şi să plătească învingătorului despăgubiri.

Moartea lui Manuel Comnenul, deschide o perioadă de criză violentă (1180-1204), care aduce imperiul la un pas de prăbuşire.

Împăratul Andronic I încearcă să revină la tradiţiile guvernării autoritare interne ale împăraţilor Isaurieni şi Macedoneni promovând o serie de reforme administrative şi o politică antiaristocratică. Încercarea sa eşuează şi după moartea sa tragică, dinastia Angelilor care preia puterea în Bizanţ nu reuşeşte să preîntâmpine criza violentă, care va duce al divizarea imperiului în mai multe principate autonome. Pe plan extern, desfăşurarea crizei este dramatică. În Balcani, în thema Paristrion, izbucneşte răscoala populaţiei româno-bulgare (1185) condusă de fraţii Asan şi Petru ieşiţi din mica nobilime românească locală, răscoală care pune bazele celui de-al doilea ţarat bulgar, în timp ce, în vestul Peninsulei Balcanice, principatul sârb al lui Ştefan Nemania îşi cucereşte independenţa. În Orient, defensiva bizantină este în pragul falimentului şi selgiucizii reocupă cea mai mare parte a teritoriilor imperiului. În sfârşit, în Occident, primejdia este mai mare ca oricând. În cursul celei de-a treia cruciade, Frederic Barbarossa este pe punctul să cucerească Constantinopolul (1189-1190), iar fiul său, Henric al VI-lea, obligă imperiul să-i plătească tribut (1196). Câţiva ani mai târziu, expansiunea occidentală îşi află încununarea ei în cruciada a IV-a, prin cucerirea Constantinopolului (1204) de către feudali occidentali şi de flota Veneţiei[14].

[14] *Ibidem*, p. 386-387; 397-440, 445, cf. F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis I Comnène (1081-1118)*, Paris, 1900; *Idem, Les Comnènes, II Jean Comnène (1118-1143) et Manuel Comnène (1143-1180)*, Paris, 1912; Ch. Diehl, *La société byzantine à l'époque des Comnènes*, 1919; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 140-163; *„Rarement dans l'histoire on procéda suivant un plan aussi méthodique que lors du partage de l'empire byzantin renversé."*

STĂPÂNIREA LATINĂ ŞI RESTAURAREA IMPERIULUI BIZANTIN (1204-1282)

Formarea noului sistem de state

În istorie, rar se procedează după un plan la fel de metodic ca după împărţirea Imperiului bizantin. S-a format un sistem de state ale Orientului grecesc, conform acordului încheiat între cruciaţi şi veneţieni în forma unui act solemn (Partitio Romaniae 13 aprilie – 9 mai 1204).[15] Marele doge Hnrico Dandolo, care prezidase toate evenimentele din ultimii ani şi care inspirase tratatul de împărţire, îşi păstra decizia în desfăşurarea negocierilor. Conform clauzelor tratatului se reunea un colegiu de 12 electori (6 franci şi 6 veneţieni). Totul părea să anunţe alegerea marchizului Bonifaciu de Montferrat – rolul său anterior de conducător de cruciadă, capacităţile personale, legăturile sale bizantine, dar dogele prefera o figură mai puţin marcantă, iar coeziunea grupului veneţian în faţa diviziunilor grupului franc îi permitea să impună alegerea contelui Baudouin (Balduin) de Flandra. La 16 mai, acesta era încoronat în Sfânta Sofia, împăratul latin al Constantinopolului. Dar primul patriarh latin al Constantinopolului era Thomas Morosini căci, dacă împăratul era ales în rangurile de cavalerie, tratatul din martie stipula că noul patriarh va fi ales din partea veneţiană.

Ca împărat al imperiului latin din Constantinopol (Imperium Romaniae, Imperium Constantinopolitanum), Baudouin (Balduin) trebuia să primească un sfert din întreg teritoriul imperiului; din celelalte trei sferturi, jumătate reveneau veneţienilor şi restul era repartizat între cavalerii cu titlu de feudă imperială. Se atribuia lui Baudouin, Tracia şi partea nord-vestică a Asiei Mici, teritoriul său întinzându-se de o parte şi de cealaltă a Bosforului şi a Hellespontului. Împăratul avea dreptul la numeroase insule din Marea Egee, între altele Lesbos, Chios şi Samos. Bonifaciu de Montferrat, care trebuia să se mulţumească cu regiunea Asiei Mici, prefera o posesiune în partea europeană. După rivalităţi şi lupte, el punea stăpânire pe Thessalonic

[15] Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 103-108; Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 444-446, cf. A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae, Opera*, I, Leipzig, 1903; L. Bréhier, *L'Eglise et l'Orient au Moyen Age*, 1921, 1-5, 114-119; C. Hopt, *Chroniques greco-romanes*, Berlin, 1873; versiunea franceză: J. Longnon, *Livre de la Conqueste de la Princée de l'Amorée*, Paris, 1911; Robert de Clari, ed. Ph. Lauer, *La conquète de Constantinople*, Paris, 1924; traducerea românească de Tatiana-Ana Fluieraru, Cluj-Napoca, 2003; Geoffroy de Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, ed. Edm. Farral, T. I-II, Paris, 1938-1939; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 162-165.

şi-şi forma un regat latin de Thessalonic (septembrie 1204), care cuprindea regiunile Macedoniei şi ale Thessaliei adiacente Thessalonicului.

Dar cel mai mare profit al acţiunii îl aveau veneţienii, iar Veneţia îşi întemeia noua sa putere pe anexarea porturilor şi insulelor cele mai importante. Republica maritimă renunţa să exercite o suveranitate directă asupra teritoriilor care îi reveneau, Epirul, Acarnania, Etolia şi Peloponezul, mulţumindu-se să ia în posesie Dyrrachion (Dyrrachium) şi Raguza, pe coasta adriatică şi oraşele portuare Koron şi Modon în Peloponez. Veneţiene erau şi insulele Ionice, Creta, cea mai mare parte a insulelor din Arhipelag cu Eubeea, Andros şi Naxos, cele mai importante oraşe portuare din Hellespont şi din Marea Marmara: Gallipoli, Rhaedestos şi Heracleea, ca şi Adrianopolul în interiorul Traciei imperiale. Din Constantinopol, Veneţia avea trei optimi, celelalte cinci optimi rămânând în posesia împăratului. Dogele se numea «*Stăpân al unui sfert din Imperiul roman*» şi, atunci când prinţii franci trebuiau să presteze omagiul împăratului de la Constantinopol, Dandolo era scutit de acest jurământ, conform dispoziţiilor tratatului. Un imperiu colonial veneţian era astfel creat în Orient. Veneţienii comandau întreaga rută maritimă a Veneţiei la Constantinopol, controlau accesul spre Constantinopol, dispunând de trei optimi din oraş, cu Sfânta Sofia.

După un ordin tipic feudal, imperiul latin se fragmenta într-un număr de principate mai mult sau mai puţin întinse. Un sistem de feude complicat şi foarte diferenţiat se ivea din ruinele Imperiului bizantin.

În Grecia centrală şi meridională se constituiau importante principate care erau în relaţii cu imperiul lui Baudouin, căci seniorii lor nu erau imediat responsabili în faţa împăratului, ci în faţa regelui din Thessalonic. Din Thessalonic, Bonifaciu de Montferrat ataca Atena, pretinzând Attica şi Beoţia. Peloponezul era plasat (graţie ajutorului regelui Bonifaciu) sub influenţa lui Guillaume de Champlitte şi Godefroy de Villehardouin; s-a creat principatul francez al Achaiei sau al Moreei, cel mai original dintre toate principatele care se constituiseră pe ruinele Imperiului bizantin, în întregime occidental prin genul de viaţă şi structura feudală extrem de diferenţiată. Era ca un fragment francez în teritoriul grec, care era condus de Guillaume de Champlitte, apoi de casa Villehardouin[16].

Acest sistem feudal era străin pentru lumea bizantină (în sensul occidental al cuvântului, cu relaţiile sale complicate şi foarte articulate de vasalitate). Bizanţul îşi pierduse vechea sa centralizarea şi, în special, orice sistem economic şi militar al Imperiului bizantin era de multă vreme prevăzut cu o structură feudală. După secole, feudalizarea progresase aici victorios: structura economică şi relaţiile sociale ale Bizanţului nu se

[16] Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 446-447.

distingeau de cele din Occident, aceasta facilitând în mare măsură edificarea stăpânirii latine[17].

Multe elemente puteau fi adoptate fără schimbare. Nu exista nici o diferență între *pronoia bizantină* și *feuda occidentală*. Stăpânii de pronoia formau clasa dominantă a țării și constituiau singura putere pe care cuceritorii puteau conta în cucerirea Moreei, rezistența dura la fel de mult timp cât pronoienii doreau să o susțină. Ei nu se supuneau fără rezistență decât, atunci când li se garanta menținerea pronoiei lor în posesie (situația maselor populare rămânea aceeași în general, ei plătind taxele seniorilor latini sau celor greci).

Aceasta nu împiedica populația bizantină să suporte, cu cea mai mare împotrivire, stăpânirea străină a latinilor, mai ales din cauza aroganței cuceritorilor și antagonismului religios care-i separa pe cuceritori de poporul cucerit. Subordonarea ecleziastică a grecilor autorității Romei era înfăptuită dacă nu sub forma imaginată de papă, a unei uniuni, cel puțin sub cea a cuceririi. Dar niciodată nu a fost mai îndepărtată o uniune internă. Stăpânirea străină nu făcea decât să accentueze la bizantini conștiința originalității lor culturale și religioase. Dacă seniorii bizantini se integrau în sistemul cuceritorilor și dacă masele vor rămâne în patria lor, un număr destul de important de bizantini de seamă vor părăsi teritoriul cucerit de latini, refugiindu-se în regiuni care nu fuseseră atinse de cucerire. Cu ajutorul populației locale, acești emigrați vor fonda noi state care vor salva lumea bizantină de la dispariție. În Asia Mică se constituia sub Teodor Lascaris, *Imperiul de Niceea* (1205-1261); în Grecia occidentală, *despotatul de Epir* (sfârșitul anului 1204), de către Mihail I Angelos Ducas (un văr al împăraților Isaac al II-lea și Alexios al III-lea și fiu al sebastocratorului Ioan Dukas).

Puțin înainte de cucerirea Constantinopolului, Comnenii Alexios și David, nepoții lui Andronic I, vor întemeia pe coasta de sud-est a Mării Negre *Imperiul de Trapezunt*. Alexios și David fuseseră încredințați curții georgiene, cu care se înrudeau de la căderea lui Andronic I. Cu ajutorul foarte activ al marii regine Thamar (1184-1212), ei stăpâneau din aprilie 1204 Trapezuntul. De aici, cel mai tânăr, David, se îndrepta spre vest de-a lungul litoralului, cucerea Sinope și-și impunea dominația asupra Paphlagoniei și Heracleei Pontice. Dar Theodor Lascaris îi oprea atunci avansarea[18].

Necunoașterea importanței Asiei Mici era fatală imperiului latin. Cum Bonifaciu de Montferrat se instalase la Thessalonic și lăsase să decadă

[17] *Ibidem*, p. 447.
[18] *Ibidem*, p. 448.

Asia Mică, elementele bizantine care continuau să reprezinte forțele bizantine constructive se vor grupa în jurul lui Theodor Lascaris. Începuturile lui Theodor erau extrem de dificile. Vechea structură a statului se descompunea, constituirea de suveranități fragmentare era în plină desfășurare. La Philadelphia, Theodor Mankaphas era senior independent; în valea Meandrului, era Manuel Maurozomis, la Sampson, aproape de Milet, Sabbas Asidenos. Din est, David Comnenul avansa de-a lungul coastelor. Fratele lui Baudouin, Henri de Flandra și cavalerii vasali ai contelui Louis de Blois, căruia tratatul de împărțire îi atribuia Niceea, vor întreprinde, la sfârșitul anului 1204, cucerirea teritoriului Asiei Mici. Înainte de a-și instala aici puterea, înainte de a putea să se organizeze din punct de vedere politic și militar, bizantinii trebuiau să accepte lupta cu forțele superioare ale latinilor. Theodor Lascaris suferea la Poimanenon o înfrângere, în urma căreia cea mai mare parte a orașelor din Bithynia vor cădea sub stăpânirea latinilor. Situația părea pierdută pentru Bizanț în Asia Mică. Catastrofa care se abătea asupra imperiului latin în Balcani salva Bizanțul în acest moment critic.

Aristocrația rurală bizantină din Tracia recunoștea la început suveranitatea latină și, prin intermediul menținerii în posesie a vechilor sale proprietăți și pronoia, se pune în serviciul noilor stăpâni. Latinii respinseseră propunerile aristocrației grecești, dispusă la împăcare, crezând că pot forța dispozițiile tratate cu puternicul țar al bulgarilor. Aristocrația grecească se revolta împotriva dominației latine și apela la ajutorul țarului Kaloian, promițându-i serviciile sale și propunându-i coroana imperială. Revolta se întindea rapid. În orașul imperial Didymoteichos, apoi în orașul venețian Adrianopol și în numeroase alte orașe din Tracia, garnizoanele latine erau masacrate sau obligate să se retragă. Kaloian intra în Tracia și întâlnea pe latini aproape de Adrianopol. Acolo avea loc la 14 aprilie 1205 memorabila bătălie în care cavaleria latină era zdrobită de trupele vlaho-bulgaro-cumane ale lui Kaloian. Împăratul Baudouin era el însuși făcut prizonier, neputând să se mai întoarcă; mulți cavaleri francezi de elită erau uciși, între alții, candidatul la Niceea, Louis de Blois. La exact un an după cucerirea Constantinopolului, puterea latină era deja zdruncinată; latinii evacuau Asia Mică, reocupând numai orașul Pegai[19].

Luptând contra puterii rivale a Comnenilor și a seniorilor din Asia Mică, Theodor Lascaris își consolida stăpânirea în vestul Asiei Mici și

[19] *Ibidem*, p. 448-450.

începea organizarea unui nou stat bizantin, cu capitala la Niceea.[20] El urma în cele mai mici detalii modelul vechiului Bizanț. Ordinea administrativă, aparatul funcționăresc, curtea erau organizate după vechile principii bizantine. Tradițiile politice și ecleziastice ale Imperiului bizantin, care erau personificate în instituția imperială și a patrarhatului, reapăreau la Niceea. Teodor abandona titlul de despot pe care-l purtase până atunci pentru a primi demnitatea imperială. Savantul Mihail Autoreianos era ales patriarh și proceda la încoronarea și ungerea lui Theodor Lascaris (în această situație, tratativele preliminare cereau mult timp, căci alegerea patriarhului nu avusese loc decât în timpul celei de-a treia săptămâni sfinte din 1208). Theodor nu așteptase acest moment pentru a se înălța pe sine și a fi tratat de supușii săi drept suveran, dar încoronarea și ungerea solemnă din mâinile patriarhului îi aduceau consacrarea și confereau funcției sale o semnificație bizantină universală. Ca basileu și autocrator al romanilor, Theodor I Lascaris era succesorul împăraților bizantini de la Constantinopol. El era singurul împărat legitim al bizantinilor, iar patriarhul, ce rezida la Niceea și purta titlul de patriarh ecumenic al Constantinopolului, era considerat singurul șef legitim al Bisericii grecești. Împăratul latin și patriarhul latin de la Constantinopol aveau în fața lor, la Niceea, un împărat bizantin și un patriarh ortodox. ***Niceea devenea centrul politic și ecleziastic al lumii bizantine expulzat din Constantinopol.***

Distrugerea acestui centru grecesc a cărei întemeiere nu o putea împiedica era pentru imperiul latin o problemă vitală. Baudouin avusese drept succesor pe fratele său Henri, mai capabil decât el. Ca regent mai întâi, apoi ca împărat (20 august 1206), Henri guverna cu multă prudență. El restabilea în mare măsură dominația latină în Tracia (Thracia). (Colaborarea greco-bulgară nu durase și, spre deosebire de fratele său, Henri adopta cu privire la greci o atitudine conciliantă și știa să câștige o parte a aristocrației lor).

De la sfârșitul anului 1206, Henri intra în Asia Mică în fruntea forțelor latine. Dar noile incursiuni ale lui Kaloian îl vor obliga să întrerupă ostilitățile și, în primăvara anului 1207, el încheia un armistițiu de doi ani cu Theodor Lascaris. Pericolul bulgar nu se va mai exercita prea mult timp pentru că în octombrie 1217, Kaloian murea în atacul contra Thessalonicului. Populația grecească din Tracia și Macedonia suferea la fel ca în incursiunile distrugătoare ale bulgarilor. "***Ucigașul romanilor***" (cum lui Kaloian îi plăcea să se numească, în amintirea lui Vasile al II-lea

[20] *Ibidem*, p. 450-451; cf. J. B. Papadopoulos, *Théodore II Lascaris, empereur de Nicée*, Paris, 1908, p. IX și urm.; E. Lappa-Zizicas, *Un traité inedit de Théodore II Lascaris, Actes du VI-e Congrès International d'Etudes Byzantines*, I, 1950, p. 199-203.

Bulgaroctonul), lăsa bizantinilor o amintire sinistră. Kaloian a fost cel care a salvat de la ruină Imperiul bizantin din Asia Mică în curs de formare.

În afara luptelor sale contra Constantinopolului latin, imperiul din Niceea susținea lupte dure contra sultanatului selgiucid de Rum. Deplasarea centrului bizantin în Asia Mică accentua vechea opoziție între Bizanț și selgiucizi, căci el constituia un puternic obstacol în calea avansului selgiucizilor către mare. Cu medierea Veneției, sultanul Ghiyaseddin Kaykhosru I încheia o alianță secretă cu împăratul latin în anul 1209. Theodor Laskaris încheia un acord cu regele Micii Armenii, Leon al II-lea al Ciliciei (care se simțea la fel de amenințat de sultanatul din Ikonion). Selgiucizii aveau o armă în plus contra imperiului grecesc în persoana împăratului Alexios al III-lea (care, după o lungă ședere în partea europeană, se întorsese la curtea sultanului). Sultanul putea să dea planurilor sale de cucerire aparența unei revendicări legitimiste în favoarea lui Alexios al III-lea. Luptele care se vor derula în Antiochia erau fatale pentru forțele extrem de reduse ale împăratului de la Niceea, al cărui nucleu era format din 800 de mercenari latini. Alexios al III-lea era făcut prizonier și-și va petrece restul vieții într-o mănăstire din Niceea. Această victorie, care nu pare să fi adus avantaje teritoriale imperiului de la Niceea, avea un efect psihologic extraordinar. Tânărul imperiu redeschisese lupta tradițională a Bizanțului contra infidelilor și a făcut dovezile sale.

Se relua atunci lupta împotriva latinilor. Theodor Lascaris, care dispunea deja după mai mulți ani de o flotă, se gândea la un atac contra Constantinopolului. Dar nu vor avea loc decât lupte neînsemnate în partea occidentală a Asiei Mici și soarta înclina spre împăratul latin. Henri câștiga bătălia de la Rhyndacos (15 octombrie 1211) și ataca Pergamul și Nymphaion (decembrie 1214). Cele două părți erau epuizate și, la sfârșitul anului 1214, un tratat de pace era semnat la Nymphaion, care fixa frontierele celor două imperii: latinii păstrau partea de Nord-Vest a Asiei Mici până la Adramyttion în Sud, restul țării, până la frontiera selgiucidă, rămânând imperiului de la Niceea.

Cele două imperii își recunoșteau reciproc dreptul la existență. Nici unul nu era destul de puternic pentru a-l distruge pe celălalt. Se stabilea o stare de echilibru și o oarecare stabilizare a pozițiilor lor.[21]

Dar, dacă pentru imperiul de Niceea stabilizarea era urmată de un nou avânt, imperiul latin de Constantinopol începea să decadă puțin după

[21] *Ibidem*, p. 451-453; Ph. Lauer, *Une lettre inèdite d'Henri Ier d'Angre, empererur de Constantinople aux prèlats italiens (1213)*, în *Melanges Schlumberger*, I, 1924, p. 201; J. Longnon, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris, 1949, p. 127-131.

moartea lui Henri (1216). La început, atenția nu era îndreptată către pacea greco-latină. Theodor Lascaris se însura a treia oară cu Maria, fată din Yutlanda, o nepoată a primilor doi împărați latini. În august 1219, el încheia cu trimisul venețian la Constantinopol un tratat care asigura venețienilor în imperiul de la Niceea aceeaşi libertate a comerțului şi aceleaşi imunități pe care ei le avuseseră şi de care se bucurase în vechiul Bizanț. El nu ezita să-l numească pe dogele Veneției despot şi stăpân al unui sfert din imperiul roman, dar el se intitula pe de altă parte: "*Theodorus in Christo Deo fidelis Imperator et moderator Romanorum et semper Augustus Comnanus Lascarus*"[22].

Imperiul de Niceea apărea slavilor de sud moştenitorul Bizanțului şi centrul ortodoxiei greceşti. Fiul lui Nemania, Sabbas, trecea peste arhiepiscopul Ochridei, de care depindea atunci Biserica sârbă, pentru a se adresa Niceei şi a primi, în anul 219, din partea patriarhului din Niceea consacrarea sa ca arhiepiscop autocefal al Serbiei. Doi ani mai devreme, fratele său, Ştefan, primul încoronat, primise coroana regală a Romei. Dobândirea autonomiei ecleziastice constituia un mare avantaj pentru tânărul regat al Serbiei. Profitul nu era mai mic pentru imperiul de Niceea. Supremația patriarhului de la Niceea, care a consacrat pe primul arhiepiscop al Serbiei şi al cărui nume era menționat pe primul loc în rugăciunile Bisericii autocefale a Serbiei, era un simptom al creditului crescând al imperiului de Niceea[23].

O repercusiune importantă a acordului între Niceea şi latini era ruinarea puterii marilor Comneni în Pont. David Comnenul luptase cu Theodor Lascaris cu ajutorul latinilor şi în calitate de vasal al împăratului de la Constantinopol (singur îi era imposibil să reziste în fața suveranului din Niceea). În anul 1214, Theodor Lascaris anexa întregul teritoriu al lui David situat în vestul oraşului Sinope, cu Heracleea şi Amastris, ocupând o poziție importantă pe litoralul meridional al Mării Negre. Selgiucizii, alarmați de expansiunea imperiului de Niceea interveneau şi puneau stăpânire pe Sinope şi-l învingeau pe împăratul Alexios Comnenul, care era făcut prizonier, apoi reinstalat pe tronul Trapezuntului în calitate de vasal al sultanului din Ikonion. Imperiul de Trapezunt era despărțit de Asia Mică occidentală prin Sinope. Dezvoltarea politică, economică şi socială a imperiului de Trapezunt oferea un mare interes istoric. Dar acest mic imperiu nu a exercitat o influență importantă asupra evoluției generale a Bizanțului (el rămânea departe de lupta pentru Constantinopol şi de restaurarea imperiului

[22] *Ibidem*, p. 453. G. Ostrogorsky afirmă că această formulă era prezentă în intitulație, dar în semnătură apărea *Graecorum*.
[23] *Ibidem.*

bizantin un sfert de mileniu, supraviețuind mai mulți ani căderii Bizanțului)[24].

Despotatul Epirului avea o cu totul altă importanță. Conducătorul său Mihail Angelos Ducas, a supus tot teritoriul Dyrrachion-ului (Dyrrachium-ului) până la Golful Corint şi a instituit (fără a abandona vechea administrație bizantină) un regim militar riguros. ***Despotatul Epirului***, care cuprindea Epirul, Acarnania şi Etolia, lua înfățişarea unui stat bizantin autonom față de regatul latin de Thessalonic la est, de venețieni pe Adriatica, de slavii din nord şi nord-est. ca şi imperiul de Niceea în Asia Mică; despotatul de Epir devenea în Peninsula Balcanică pentru bizantini un centru de conservare şi o celulă a reculegerii politice. Perioada de formare a statului şi de consolidare internă era urmată de o expansiune victorioasă. Cele două centre greceşti vor împărți acelaşi obiectiv, recucerirea Constantinopolului şi restaurarea Imperiului bizantin.

Fondatorul despotatului de Epir, Mihail, avea ca succesor către 1215 pe fratele său, Theodor. După căderea Constantinopolului, el rămăsese în regiunea Niceei pe lângă Theodor I Lascaris, întorcându-se la curtea epirotă din Arta la insistențele fratelui său. El jura fidelitate împăratului Niceei şi recunoştea supremația acestuia. O rivalitate nu era mai puțin inevitabilă între cele două centre bizantine căci, animați de acelaşi ideal, ei urmau acelaşi scop (Sosit la putere, Theodor uita foarte repede jurământul prestat; ambițiile şi visele sale sunt exprimate în titulaturile pe care şi le-a luat: *Angelos, Ducas, Comnen*. El îl întrecea pe predecesorul său şi în gustul pentru risc şi în setea de acțiune. Imperiul grecesc din Occident cunoştea în timpul lui o expansiune fulgerătoare.).

Prima faptă ce purta renumele lui în afara frontierelor despotatului de Epir era lovitura contra împăratului latin încoronat, Pierre de Courtenay, soțul Yolandei, sora lui Baudouin şi Henri. Chemat pe tronul Constantinopolului la moartea lui Henri, Pierre, care era atunci în Franța, pleca la Roma, unde papa îi acorda coroana imperială – nu în bazilica Sfântul Petru (San Pietro), unde erau încoronați împărații romani, ci în modesta biserică Sfântul Laurențiu (San Lorenzo) – după care el ajungea cu suita sa în regiunea Dyrrachion (Dyrrachium), de unde trebuia să cucerească Constantinopolul. (Dar, în defileele din Albania, el cădea în mâna lui Theodor şi murea într-o închisoare epirotă). Regența Constantinopolului trecea către soția sa, Yolanda şi, la moartea acesteia (1219), coroana revenea fiului acesteia, Robert. Theodor lansa latinilor o ofensivă "*fastuoasă*". El se întorcea contra regatului latin din Thessalonic. (Conjunctura îi era foarte favorabilă, pentru că regatul al cărui fondator, Bonifaciu de Montferrat,

[24] *Ibidem.*

căzuse luptând contra bulgarilor, în 1207, era foarte slăbit de plecarea multor cavaleri în Occident şi nu mai avea ajutorul pe care îl constituia sub Henri imperiul latin din Constantinopol.) Era victima îndrăznețului despot al Epirului, care intra în oraşul Thessalonic la sfârşitul anului 1224 în urma unui lung asediu. Regatul latin al Macedoniei şi Thessaliei încetase să mai existe. Puterea lui Theodor se întindea de la Adriatica la Marea Egee, cuprinzând vechiul teritoriu al Despotatului de Epir, Thessalia şi o mare parte a Macedoniei. Theodor lua purpura. El se numea "*basileus*" şi "*autocrator*" al romanilor – cu alte cuvinte, el revendica moştenirea împăraților din Bizanț şi direcția luptei pentru Constantinopol şi intra în conflict declarat cu imperiul de Niceea. El primea coroana imperială şi ungerea de la savantul arhiepiscop de Ochrida, Demetrius Chomatianos (Acesta, care nu iertase patriarhului Niceei de "*înscăunarea*" lui Sabbas ca arhiepiscop al Serbiei, readucea la Niceea moneda piesei)[25].

Existau trei imperii pe teritoriul vechiului imperiu bizantin: unul latin şi două greceşti. Un al patrulea ocupa un loc secundar, cel bulgar. Evoluția ulterioară a lumii bizantine va fi dominată în primul rând de acțiunea acestor patru puteri[26].

Apogeul şi decadența Epirului. Victoria Niceei

Căderea regatului de Thessalonic priva imperiul latin de cel mai important dintre statele sale vasale. Limitat la regiunea imediat învecinată cu Constantinopolul, rupt de principatele latine din Grecia, slăbit pe plan intern şi fără nici-o conducere, imperiul din Constantinopol părea că se va prăbuşi. Puterea bizantină creştea rapid atât în Asia Mică, cât şi în Balcani. Imperiul bulgar trecea şi el printr-o mare expansiune. Dar dezbinarea dintre adversari – rivalitatea celor două imperii greceşti şi imixtiunea Bulgariei – prelungea existența dominației latine muribunde[27].

---

[25] *Ibidem*, p. 455-458.

[26] *Ibidem*, p. 458: „*Il y avait désormais trois empires sur le territoire de l'ancien empire byzantin: un latin et deux grecs. Un quatrième occupait l'arrière-scène, le bulgare. L'évolution ultérieure du monde byzantin sera, désormais, avant tout, commandée par l'action de ces quatre puissances.*"

[27] *Ibidem*: „*La chute du royaume de Thessalonique priva l'empire latin du plus important de ses États vassaux. Limité à la région immédiatement avoisinante de Constantinople, coupé des principautés latines de Grèce, affaibli au dedans et sans direction, l'empire de Constantinople apparaissait mûr pour l'écroulement. En revance, la puissance byzantine montait rapidement, tant en Asie Mineure que dans les Balkans. L'empire bulgare passait également par une grande expansion. Mais la désunion des adversaires – la rivalité des*

Întemeietorul statului de la Niceea, Theodor I Lascaris, lăsa tronul imperial ginerelui său, **Ioan Ducas (Dukas) Vatatzes**, soțul Irinei, o femeie inteligentă și cultivată. **Ioan al III-lea Vatatzes (1222-1254)** este cel mai mare om de stat din perioada imperiului de Niceea și unul dintre cei mai mari suverani ai istoriei bizantine[28]. El urma în marea operă politică internă și externă a predecesorului său; din micul imperiu transformat în provincie el făcea o mare putere. Activitatea lui era facilitată de slăbiciunea imperiului latin și de greșelile ravalilor ei greci și bulgari.

Din primii ani ai domniei sale, raportul puterilor niceene și latine se modifica decisiv în favoarea Niceei. Revolta fraților lui Theodor I, care căutau, cu ajutorul latinilor, să-i ia coroana lui Vatatzes, se schimba în folosul împăratului și al imperiului său. La Poimanenon (1224) unde, douăzeci de ani mai devreme, Theodor Lascaris era învins de latini, Ioan al III-lea Vatatzes repurta o victorie asupra trupelor latine ale pretendenților, aproape toate posesiunile latine din Asia Mică căzând sub puterea sa. Prin tratatul de pace de la Pegai din 1225, latinii nu mai păstrau pe coasta Asiei Mici decât litoralul din fața Constantinopolului și regiunii Nicomediei. În același timp, flota din Niceea prelua în stăpânire insulele Lesbos, Chios, Samos și Icaria; Rhodos era deja constrâns să recunoască suveranitatea împăratului. Imperiul de Niceea avea o poziție solidă atât terestră cât și pe mare și deja se îndrepta în partea europeană. Un apel la populația Adrianopolului dădea ocazia lui Ioan al III-lea Vatatzes să trimită trupe în Tracia. Armata imperială cucerea numeroase orașe de coastă și intra în Adrianopol. Restaurarea suveranității bizantine la Constantinopol părea iminentă. Nu se putea aștepta la o rezistență serioasă din partea imperiului latin. Dar atunci, rivalul grec din Occident cădea în folosul imperiului de Niceea.

Theodor mergea din victorie în victorie. La teritoriul vechiul regat al Thessalonicului el ajustase între timp o parte a Thraciei și se îndrepta spre Adrianopol, constrângând trupele împăratului niceean să se replieze. Sigur de victoria sa, el se îndrepta către Constantinopol. El era acum mult mai aproape de scopul său decât împăratul Niceei. Dar acest scop era și al țarului bulgarilor, Ioan Asan al II-lea. Epoca lui Ioan Asan al II-lea (1218-1241), fiul lui Asan I, marca apogeul celui de-al doilea imperiu bulgar. Ca și altădată Simeon, Ioan Asan al II-lea aspira la întemeierea unui Imperium bizantino-bulgar având ca centru Constantinopolul.

---

deux empires grecs et l'immixtion de la Bulgarie – prologea l'existence de la domination latine moribonde."

[28] *Ibidem*, p. 458-460.

În anul 1228, împăratul latin al Constantinopolului, Rober de Courtenay, murea şi coroana imperială revenea fratelui său, Baudouin al II-lea. Privat de conducere şi cu o conjunctură extremă periculoasă, guvernarea de la Constantinopol plănuia să-i propună regenţa suveranului bulgarilor, care părea singurul în măsură să salveze oraşul imperial de un asalt al bizantinilor. Alianţa lui Asan al II-lea cu casa Courtenay, care rezulta dintr-o înrudire comună cu casa regală a Ungariei, trebuia să fie oficializată prin logodna tânărului împărat latin cu fiica ţarului, Elena. Acest proiect de căsătorie părea să dea o bază solidă planurilor lui Ioan Asan. Ca şi Simeon, Ioan Asan se vedea deja în posesia Constantinopolului în calitate de viitor tată vitreg al împăratului minor.

Theodor rupea alianţa încheiată cu Asan contra lui Ioan Vatatzes şi deschidea ostilităţile împotriva suveranului bulgarilor. Îndrăzneala sa l-a pierdut. Armata împăratului din Thessalonic era învinsă în primăvara anului 1230 la Clocotniţa (Klokotniţa), pe Mariţa (Theodor era el însuşi făcut prizonier şi mai târziu orbit. Puterea sa ce se ridicase cu o singură lovitură se termina la fel de repede).

Fratele său, Manuel, care îi succeda la tronul Thessalonicului, îşi păstra suveranitatea asupra Thessalonicului, Thessaliei şi Epirului. Dar nu era decât umbra vechii puteri al lui Theodor. Împăratul grec al Occidentului înceta să conteze ca şi candidat la tronul Constantinopolului. Regiunile Thraciei şi Macedoniei, cucerite atât de repede de Theodor, ca şi o parte a Albaniei, vor cădea fără rezistenţă puterii lui Asan al II-lea. În Serbia, influenţa imperiului Thessalonicului decădea în favoarea suveranului bulgarilor: Radoslav (ginerele lui Theodor, era detronat, puterea trecând către fratele său Vladislav, care se căsătorea cu o fiică de-a lui Asan al II-lea). Asan al II-lea cucerise toate teritoriile de la Adrianopol la Dyrrachion (Dyrrachium), aşa cum o arată într-o inscripţie. El adăuga că numai Constantinopolul şi oraşele vecine rămăseseră sub puterea francilor: "*Dar chiar şi acestea* – continua ţarul bulgarilor, făcând aluzie la minoritatea împăratului latin şi la proiectul de regenţă – *se supuneau autorităţii mele, căci ele nu aveau alt împărat în afară de mine şi trăiau conform voinţei mele, pentru că Dumnezeu dispusese astfel*"[29].

În bătălia de la Clocotniţa (Klokotniţa) victoria a fost de partea imperiului bulgar. Asan al II-lea exercita o hegemonie nelimitată asupra Peninsulei Balcanice. Victoria lui Asan al II-lea elibera Niceea de rivalul

[29] *Ibidem*, p. 460: «*Mais celles-ci mêmes – poursuit le tsar des Bulgares, faisant allusion à la minorité de l'empereur latin et au projet de régence – obéissaient à mon autorité, car ils n'avaient pas d'empereur en dehors de moi et ils vivaient selon ma volonté, parce que Dieu en avait disposé ainsi*». G. Ostrogorski afirmă că inscripţia lui Asan al II-lea se găseşte în biserica *Patruzeci de martiri* din Târnovo, cf. Nispensky.

său grec din Occident. Din contră, victoria țarului bulgar îl îndepărta de scopul său. Ideea unei regențe a lui Asan pierdea interesul său pentru Constantinopolul latin. Latinii vor alege ca împărat pe bătrânul Jean de Brienne, regele titular al Ierusalimului. După revirimentul complet al lui Asan al II-lea se impunea o întâlnire armată cu latinii în Constantinopol. El intra în legătură cu Ioan Vatatzes și cădea de acord cu el pentru a încheia o alianță greco-bulgară îndreptată împotriva imperiului latin. Manuel al Thessalonicului intra și el în alianță (dar nu putea juca decât rolul de subordonat).

Revirimentul politic al lui Asan al II-lea cerea o schimbare de orientare ecleziastică. Uniunea încheiată de Kaloian cu Biserica romană nu reușise să prindă rădăcini profunde în Bulgaria. Dar subordonarea la Biserica romană devenea imposibilă pentru Asan al II-lea, în momentul în care lua inițiativa unui pact antilatin al împăraților ortodocși. El dorea să ridice la Târnovo un patriarhat ortodox și să obțină acordul Niceei și al patriarhatelor orientale. După negocieri prelungite, instanțele politice și ecleziastice din Niceea își vor da consimțământul la întemeierea unui patriarhat bulgar. Imperiul bulgar obținea astfel autonomia ecleziastică. Dar, ca și arhiepiscopia autocefală a Serbiei, patriarhatul bulgar începea prin a recunoaște supremația patriarhatului Niceei, trebuind să-l menționeze pe patriarhul bizantin în rugăciunile Bisericii și achitându-i taxe. În primăvara anului 1235, tratatul de alianță era semnat la Gallipoli, cucerit cu puțin timp înainte de Vatatzes, apoi se celebra cu mare fast la Lampsaca căsătoria fiului împăratului, Theodor Lascaris, cu fiica țarului bulgar. Cu aceeași ocazie era promulgată, cu asentimentul patriarhilor orientali, noua demnitate de șef al Bisericii bulgare.

Aliații vor începe asediul Constantinopolului pe pământ și pe mare. Ostilitățile, întrerupte odată cu apropierea iernii, erau reluate în anul 1236. Orașul asediat rezista datorită ajutorului flotei venețiene. Dar situația era atât de critică încât tânărul Baudouin părăsea Constantinopolul pentru a cere refugiu în Occident. Constantinopolul latin era silit să-i primească pe asediatori. Țarul bulgarilor își răsturna încă o dată politica: puțin mai târziu, își dădea seama că acea cădere a dominației latine folosea înainte de toate imperiului de Niceea și că acest imperiu era un vecin mai periculos decât imperiul latin muribund. Ioan Asan al II-lea rupe alianța cu basileul niceean, Ioan Vatatzes, se înțelegea cu latinii și, cu concursul lor și cu cel al cumanilor, deschidea ostilitățile contra aliatului. Bulgarii, latinii și cumani asediaseră deja Tzurullon-ul, o bază tracă importantă din Niceea, când politica schimbătoare a lui Ioan Asan al II-lea marca un nou și ultim reviriment, în urma unei mari crize interne El se retrăgea la Tzurullon și încheia pacea cu împăratul Niceei (sfârșitul anului 1237). Trupele latino-

cumane stăpâneau de puțin timp Tzurullonul, dar aceasta nu putea schimba nimic din turnura favorabilă pe care evenimentele o luaseră pentru imperiul de Niceea. În 1241, Ioan Asan al II-lea murea și invazia mongolilor prăbușea puterea bulgară. Ioan Vatatzes, nu mai avea de acum încolo nici un competitor serios; ambițiile puternice, dar inconsistente ale îndrăznețului țar bulgar dispăruseră, imperiul latin din Constantinopol nu mai era, după mult timp, decât jocul politic al puterilor limitrofe și existența sa nu mai ținea decât de dezacordul dușmanilor săi. Împăratul din Niceea va culege acum roadele superiorității sale politice, ale inteligentei sale temporizări și ponderări[30].

Din anul 1242, el începea o campanie împotriva Thessalonicului, unde domnea Ioan Angelos Ducas. Un marș triumfal îl aducea în capitala Greciei occidentale, căci invazia mongolă în Asia Mică îl obliga să facă pace. În ciuda acestei întreruperi premature, acest război nu rămânea fără rezultat. Imperiul grec din Occident renunța, să rivalizeze cu imperiul de Niceea, în mod cert superior; suveranul Thessalonicului renunța la însemnele imperiale și se mulțumea cu titlul de despot ce-i fusese acordat de Vatatzes.

Invazia mongolă bulversa profund toată Europa orientală și Asia anterioară. Puterea rusească sucomba în fața cuceritorilor și cădea pentru mai mult de două secole sub jugul tătarilor, care vor întemeia pe cursul inferior al Volgăi și al Donului Hoarda de Aur. Polonia, Silezia, Boemia și Moravia, Ungaria, toată regiunea danubiană erau jefuite, tătarii ajungând până la litoralul Mării Adriatice. La întoarecere, ei vor trece prin Peninsula Balcanică, vor devasta țara slavilor de sud și vor supune Bulgaria la plata tributului. În același timp, ei vor intra în Asia Anterioară. Sultanatul de Rum și imperiul de Trapezunt erau amenințate, iar Niceea se temea pentru existența sa pentru a se apăra contra pericolului comun, Ioan Vatatzes încheia o alianță cu sultanul din Ikonion (Iconium) (1243). Învins de mongoli, imperiul de Trapezunt devenea vasalul lor tributar și sultanul din Ikonion se angaja și el să plătească tribut. Imperiul de Trapezunt și sultanatul din Ikonion erau în siguranță, căci cea mai mare parte a acțiunilor îi vor îndepărta pe mongoli de Asia Mică. Cât despre imperiul de Niceea, el profita de pe urma slăbirii vecinilor orientali.[31]

Ioan Vatatzes organizează o campanie în Balcani și repurta în anul 1246 victoria decisivă atât asupra bulgarilor, cât și a imperiului grec din Occident. Puterea din Balcani, imperiul bulgar, acum tributar al tătarilor și reprezentat de fiul minor al lui Asan II, se găsea într-o situație disperată.

---

[30] *Ibidem*, p. 461-463; S. B. Daşkov, *Dicționar de împărați bizantini*, p. 358-361.
[31] *Ibidem*, p. 463-465.

Moartea subită a lui Koloman (1241-1246), căruia îi succeda fratele său, Mihail (1246-1256), creştea confuzia. Fără a întâlni rezistenţă, Vatatzes stăpânea regiuni pe care Ioan Asan al II-lea le acaparase imperiului grec occidental şi-şi extindea dominaţia în Thracia până la cursul superior al Mariţei şi, în Macedonia, până la Vardar.

Ioan Vatatzes s-a îndreptat atunci cu acelaşi succes contra Thessalonicului unde descendenţii lui Theodor exercitau o anume autoritate. Ajutat de un puternic "partid" de opoziţie care dorea sosirea sa, Vatatzes intra în Thessalonic în decembrie 1246. (Privat de vechea sa putere, apoi de numele imperial, imperiul lui Theodor decădea. Theodor însuşi trebuia să se mulţumească cu o proprietate în regiunea Vodena; fiul său, Demetrius, ultimul suveran al Thessalonicului (1244-1246), era făcut prizonier în Asia Mică). Thessalonicul era, de acum înainte, reşedinţa guvernatorului general al posesiunilor europene ale imperiului de Niceea, Andronic Paleologul; fiul său, viitorul împărat Mihail al VIII-lea Paleologul, prelua comanda Serresului şi Melnik-ului. Vechiul centru al imperiului grec occidental, Epirul, se separase deja de Thessalonic după zece ani şi-şi păstra, ca şi Thessalia, independenţa sub despotul Mihail al II-lea. Vatatzes încheia cu Mihail al II-lea un tratat de prietenie şi o logodea pe fiica sa, Maria, cu fiul şi moştenitorul acestuia, Nikephor (1249). sub influenţa lui Theodor, Mihail rupea acordul şi punea stăpânire pe numeroase teritorii din imperiul de Niceea în Macedonia. Conflictul armat pe care îl provoca lua o turnură negativă; el trebuia să-i lase să dicteze condiţiile păcii pe trimişii imperiali din Larissa, cedând împăratului de Niceea în afara oraşelor ocupate recent, partea Macedoniei occidentală cucerită, ca şi Kroia (Kroja), în Albania, trimiţând şi pe fiul său, Nikephor (1252).

Ioan Vatatzes întreţinea relaţii animate cu cele două puteri stăpânitoare din Occident, papalitatea şi imperiul german[32]. El avea raporturi amicale cu cel mai mare suveran din secolul XIII, Frederic al II-lea de Hohenstaufen. Conflictul unuia cu papalitatea şi al celuilalt cu imperiul latin de Constantinopol îi vor apropia şi vor deveni aliaţi. Pentru a pecetlui alianţa, Ioan al III-lea Vatatzes se căsătorea, după moartea primei sale soţii, Irena Lascaris, cu o fată a lui Frederic, Constanţa. Frederic exprima în scrisorile sale lui Ioan o admiraţie sinceră şi simpatia pentru grecii pe care "*acest pretins papă îi dezonora drept eretici şi pentru care credinţa creştină era mijlocul de a atinge extremităţile pământului*"[33]. Această alianţă, fără a

[32] *Ibidem*, p. 464-465.

[33] *Ibidem*, p. 465, cf. *Le lettere greche di Federigo II*, ed. Festa, p. 22: «*ce soi-disant grand-prêtre (entendez le pape) n'a pas honte de flétrir d'hérétiques et desquels la foi chrétienne est partie pour atteindre les extrémités de la terre*».

avea consecințe profunde, releva incontestabil încrederea de care se bucura imperiul de Niceea.

Ca și toți împărații bizantini din ultimele secole, Ioan al III-lea Vatatzes purta negocieri în vederea unei uniuni cu Biserica romană[34]. El punea drept condiție prealabilă a uniunii sacrificarea imperiului latin. La început, tratativele nu aveau un rezultat mai bun decât conversațiile unioniste anterioare, iar apropierea între împăratul grec și Frederic al II-lea contribuia la agravarea dificultăților. Dar, sub pontificatul lui Inocențiu al IV-lea, negocierile au luat o turnură promițătoare, mai ales după moartea lui Frederic al II-lea. Politician clarvăzător, Inocențiu al IV-lea nu putea să nu observe că achiziționarea imperiului în plină dezvoltare a Niceei era o altă utilitate pentru cauza romană pe care o cerea conservarea unui imperiu latin. La fel cum împăratul grec era pregătit să cumpere Constantinopolul cu prețul independenței Bisericii sale, papa era gata să abandoneze imperiul latin în schimbul unirii Bisericilor. Ajutorul Romei cumpărat prin importante concesii nu va mai fi însă necesar, pentru că zilele Constantinopolului latin erau numărate; grație marilor victorii ale lui Ioan al III-lea Vatatzes, restabilirea Imperiului bizantin pe Bosfor nu mai era decât o problemă de timp.

Vatatzes își dublase întinderea imperiului de Niceea. Posesiunile sale din Asia Mică erau consolidate, cât și o mare parte a Peninsulei Balcanice. Vechii rivali ai imperiului de Niceea au fost eliminați: imperiul grec din Occident nu mai exista și despotatul Epirului, care se ținea la distanță, ca și imperiul bulgar epuizat, nu reprezentau un pericol. Imperiul latin se afla în agonie (Baudouin al II-lea îl punea drept gaj pe fiul și moștenitorul său, Filip, negustorilor venețieni pentru a obține împrumutul de care avea nevoie). Imperiul latin se reducea la suburbia Constantinopolului și era încercuit de posesiunile imperiului de Niceea. Era suficient un ultim efort pentru a pune stăpânire pe orașul imperial și a încununa restaurarea. Toate condițiile erau acum reunite grație lui Vatatzes, iar Imperiul bizantin lui îi datorează restabilirea[35].

Acțiunea internă a lui Ioan al III-lea Vatatzes este la fel de importantă ca și opera externă. El a reformat justiția, a combătut abuzurile tradiționale din administrație. Cu ajutorul soției sale, Irena Lascaris, el dorea să dea ajutor claselor defavorizate, construind numeroase spitale și instituții caritabile. Construcția magnificelor biserici dorea să satisfacă pioșenia

[34] *Ibidem*, p. 465, cf. W. Norden, *Das Pappatum und Byzanz. Die Tremung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reiches*, Berlin, 1903, p. 359-365.
[35] *Ibidem*, p. 465-466.

bizantinilor, construirea de fortărețe – necesitățile militare. Urmând cele mai bune tradiții ale statului bizantin, Ioan al III-lea Vatatzes producea armament și mărea efectivele armatei, instalând ca stratioți în regiunile de frontieră – Tracia și Macedonia pe de o parte, Valea Maiandrului și Phrygia pe de altă parte – pe cumanii respinși de tătari. Astfel era restabilit în Orient sistemul de apărare a frontierelor; istoricul bizantin Giorgios Pachymeros vede aici una dintre cele mai importante realizări ale statului Niceei.[36]

Foarte importante erau măsurile economice ale lui Ioan al III-lea Vatatzes, care aduceau o bunăstare pe care imperiul bizantin nu o mai cunoscuse de multă vreme; împăratul lucra în special pentru a reabilita agricultura[37]. Principiul suprem al politicii sale economice era de a menține independența economică a țării. El dorea să elibereze imperiul de importarea mărfurilor străine și de hegemonia economică a orașelor italiene. El interzicea categoric supușilor săi să cumpere în străinătate produse de lux. Fiecare trebuia să se mulțumească cu "*ceea ce producea pământul roman și ceea ce fabricau mâinile romane*"[38]. Acest protecționism, în ciuda justificării sale morale, era cu siguranță îndreptat împotriva Veneției (măsuri împotriva importurilor venețiene provocau grave complicații, atacându-se cu aranjamente comerciale care purtau semnătura tuturor împăraților bizantini, de la Alexios I Comnenul până la Theodor I Lascaris. Metalele prețioase și stofele scumpe veneau din sultanatul de Ikonion în imperiu). Invazia mongolă, care se oprise în fața imperiului de Niceea, venea la timp pentru economia bizantinilor. Turcii vor cumpăra din imperiul de Niceea produse alimentare pe care le vor plăti în aur sau în mărfuri. Situația financiară și economică a statului de la Niceea era mult mai bună în timpul lui Ioan al III-lea Vatatzes, decât în cel al ultimilor Comneni. Statul însuși era mult mai sănătos; aceasta constituie dovada că vitalitatea Bizanțului nu se epuizase și că o regenerare a Imperiului bizantin era posibilă[39].

Ioan Vatatzes a murit la 3 noiembrie 1254.

---

[36] *Ibidem*, p. 466, cf. Georgios Pachymeros, I, 16-20.

[37] *Ibidem*, p. 467: Domeniile împăratului trebuiau să servească drept model și arătau supușilor ce este o gestiune atentă și inteligentă a câmpului. Împăratul oferea împărătesei o coroană ornată cu perle și pietre prețioase pe care o făcuse cu venitul provenit din vânzarea ouălor de la ferma sa. Această coroană din ouă, așa cum însuși împăratul o numea, semnifica pentru el un program pentru dezvoltarea agriculturii.

[38] *Ibidem*, p. 467: *Chacun devait se contenter de «ce que produit le sol romain et de ce que fabriquent les mains romaines».*

[39] *Ibidem*, p. 467-468, cf. V. Laurent, *Notes de chronographie et d'histoire byzantine*, în "*Echos d'Orient*", 36, 1937, 162-167. Meritele extraordinare ale lui Ioan Vatatzes obțineau o consacrare extraordinară: la jumătate de secol după moartea sa, el era proclamat sfânt și se va celebra memoria împăratului Ioan Milostivul în biserica de la Magnesia construită de el și devenită locul ultim de odihnă al lui, ca și la Nymphaion, reședința sa preferată.

În ajunul restaurării

Dacă Ioan al III-lea Vatatzes adunase prin victoriile sale o mare parte a teritoriilor bizantine şi crease în interior un stat solid, aşa cum Imperiul bizantin nu mai cunoscuse de mult timp, **domnia lui Theodor al II-lea Lascaris (1254-1258)** arăta că imperiul de Niceea nu era mai prejos decât vechiul Bizanţ în domeniul culturii. Ioan Vatatzes încurajase învăţământul în imperiu şi arătase un viu interes pentru ştiinţe. Fiul său, elev al unui om foarte cultivat, Nikephor Blemmydes, era un savant şi un scriitor fecund. Cercetări ştiinţifice, studii filozofice şi meditaţii teologice îi umpluseră existenţa înainte de înscăunarea pe tron. O dată ajuns la putere, Theodor al II-lea (care păstra de la mama sa numele Lascaris) făcea din curtea de la Niceea un centru ştiinţific. Se compara Niceea cu Atena antică[40]. Multe spirite cultivate se vor grupa în jurul suveranului avid de ştiinţă. Imperiul de Niceea cunoştea o renaştere intelectuală care amintea de epoca lui Constantin al VII-lea Porphyrogenetul. Dar, spre deosebire de acesta, Theodor al II-lea nu era numai un om al cărţilor, ci şi un om activ[41].

Scurta domnie a lui Theodor al II-lea Lascaris nu aducea schimbări esenţiale în politica externă, neapropiindu-i pe bizantini mai mult de scopul lor ultim: recucerirea Constantinopolului. El reuşea să menţină poziţiile în faţa tuturor duşmanilor pe care moartea lui Ioan al III-lea Vatatzes îi încuraja să atace imperiul. Se puteau aştepta grave complicaţii ale alianţei selgiucizilor cu Mihail Paleologul (care căutase refugiu la sultanul din Ikonion, care îi sprijinea aspiraţiile sale de pretendent). Dar o nouă invazie a mongolilor întorcea situaţia: sultanul, în loc să-i atace pe greci, făcea apel la ajutorul lor şi Mihail Paleologul trebuia să se împace cu împăratul. De această dată, bizantinii legau raporturi mai strânse cu mongolii, care le

---

[40] *Ibidem*, p. 468.

[41] *Ibidem*, p. 468-469: Theodor al II-lea Lascaris guverna în demnitatea lui imperială după propria lui judecată. Imperios şi voluntar, el îşi făcea inamici, îndepărtându-i pe aristocraţii cei mai puternici din imperiu. El nu voia să audă de privilegiile aristocraţiei. Primul său consilier era prietenul său, Georgios Muzalon, un om din clasa de jos. El dorea să domine Biserica aşa cum făcea cu statul. El ridica pe tronul patriarhal pe călugărul Arsenie, un ascet inteligent. Faţă de Roma, el era rezervat, arătând către planurile de uniune ale tatălui său o mare rezervă. Nu se punea în cazul lui problema unei subordonări a Bisericii greceşti Romei. Dacă uniunea trebuia să se facă, era pe baza unei depline egalităţi şi ar fi aparţinut împăratului puterea de a tranşa controversele eventuale în calitate de arbitru imparţial. Această atitudine nu era decât consecinţa marilor succese ale politicii lui Ioan al III-lea Vatatzes, care arătaseră inutilitatea unui concurs al papalităţii în lupta pentru Constantinopol; S. B. Daşkov, *Dicţionar de împăraţi bizantini*, p. 363-363.

trimiteau o ambasadă: ei o vor primi cu un fast teatral ce voia să consacre pe stăpânii Asiei Mici puterii invincibile şi bogăţiei inepuizabile a imperiului de Niceea[42].

În Peninsula Balcanică, imperiul de Niceea lupta contra Bulgariei şi despotatului de Epir[43]. Ţarul bulgarilor, Mihail Asan, recucerise o mare parte din regiunile cucerite de Ioan Vatatzes în Thracia şi Macedonia. După două campanii foarte sângeroase, el era îndepărtat în anul 1256 şi semna un tratat de pace avantajos cu imperiul de Niceea. După căderea lui Mihail Asan, tulburările interne vor izbucni în Bulgaria, urcând la tron Constantin Tich (1257-1277), care o lua de soţie pe Irena (o fiică de-a lui Theodor al II-lea). O alianţă matrimonială deja întrevăzută în timpul lui Ioan Vatatzes era încheiată cu Epirul: fiul despotului Mihail al II-lea, Nikephor, se căsătorea cu fiica împăratului, Maria şi Theodor al II-lea Lascaris profita de ocazie pentru a-şi extinde autoritatea asupra Dyrrachion-ului şi Serbiei. dar acest avantaj îl costa prietenia despotatului şi în anul 1257 izbucnea un război greu şi schimbător între cele două state greceşti. Un factor periculos era opoziţia crescândă între împărat şi familiile aristocratice din imperiu în timpul războiului din Bulgaria şi din Epir, care ocupau în armată posturile de conducere cele mai importante. Theodor al II-lea le imputa responsabilitatea anumitor eşecuri, având motive să se îndoiască de loialismul conducătorilor armatei. Dar numeroasele procese intentate reprezentanţilor aristocraţiei şi pedepsele crude aplicate de împărat, nu făceau decât să înrăutăţească raporturile. Luptând împotriva aspiraţiilor aristocraţiei, Theodor al II-lea provoca un conflict care avea ca scop căderea dinastiei Lascaris[44].

Când el murea la vârsta de treizeci şi şase de ani (august 1258), coroana revenea fiului său, Ioan al IV-lea (în vârstă de şapte ani). Theodor al II-lea desemnase ca regent al fiului său minor pe prietenul său, Georgios Muzalon (neîntrezărind ura pe care aristocraţia imperiului o va arăta acestuia). Această ură era mai puternică decât jurământul prestat împăratului pe patul de moarte şi lui Muzalon de aristocraţi şi de Mihail Paleologul, conducătorul lor. La nouă zile după moartea lui Theodor al II-lea, în cursul messei pentru împăratul defunct, Muzalon şi fratele său erau atacaţi în Biserică şi ucişi în faţa altarului. Regenţa îi revenea lui Mihail Paleologul, reprezentantul cel mai capabil şi cel mai dorit de către aristocraţie, reprezentând victoria deplină a elitei sociale constantinopolitane aflată în exil. Provenind dintr-o veche familie aristocratică, el se căsătorise cu

[42] *Ibidem*, p. 469-470.
[43] *Ibidem*, p. 470.
[44] *Ibidem.*

Theodora, înrudindu-se cu vechile familii imperiale; general strălucit, el era iubit de armată şi, în special, de trupele de mercenari latini, numărând partizani din toate clasele sociale şi, mai ales, din clerul influent. El era promulgat *megaduce* (*"megas dux"*), apoi *despot*, dar aceste demnităţi nu erau pentru el decât primul pas către demnitatea supremă; între anii 1258-1259, el primea coroana imperială în calitate de asociat al micului Ioan al IV-lea Lascaris[45].

Ascensiunea lui Mihail Paleologul nu ţinea numai de abilitatea lui extraordinară, ci şi de tensiunea externă care cerea o guvernare solidă[46]. Spre deosebire de tatăl său, Frederic al II-lea, Manfred de Sicilia era duşmanul declarat al imperiului de Niceea. Puterea crescândă a imperiului bizantin care, după mijlocul secolului al XIII-lea, mergea către restaurare şi redusese imperiul latin la perimetrul urban al Constantinopolului, îl făcea pe Manfred să reia politica antibizantină a lui Henri al IV-lea şi a regilor normanzi din Sicilia. Din anul 1258 el cucerea Corfu, apoi oraşele cele mai importante de pe coasta Epirului: Dyrrachion, cucerit de Theodor al II-lea Lascaris şi Avlona şi Butrinto, care aparţineau despotului Mihail al II-lea. Pentru despotul Epirului, prietenia cu regele Siciliei însemna pierderea acestor oraşe: Manfred, dându-i mâna fiicei sale, considera oraşele cucerite drept dotă şi încheia cu acesta o alianţă împotriva imperiului de Niceea. Un al treilea partener intra în ligă: Guillaume Villehardouin de Achaia, care se căsătorea şi el cu o fiică a lui Mihail al II-lea. Steaua prinţului din Achaia era atunci gata să urce: ducatul latin vecin al Atenei şi triumviratul Eubeei îl recunoşteau ca suzeran. Tripla alianţă găsea ajutorul puterii crescânde a regelui sârbilor, Uroš (Uroş) I. Rezulta astfel o puternică coaliţie ce ameninţa să facă să eşueze în ultimul moment opera de restaurare a Niceei. Forţele separatiste ale statului rival din Grecia occidentală şi toate forţele latine din Grecia se aliau cu regele Siciliei în vederea unui război de distrugere a imperiului de Niceea.

Lupta contra triplei alianţe era pentru Mihail al VIII-lea prima mare încercare, el ieşind strălucit din aceasta, în care soarta imperiului era în joc. Mihail Paleologul a creat între anii 1259-1261 un sistem de alianţe de familie între casa imperială şi marile familii aristocratice, sistem ridicat la rang de politică, semn al dizolvării vechilor structuri de stat şi înlocuirea lor cu legăturile personale ale basileului cu reprezentanţii aristocraţiei bizantine.

---

[45] *Ibidem*, p. 471, cf. V. Laurent, *La génealogie des premieres Paléologues*, în *"Byzantion"*, 8, 1933, p. 130-135; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 111-112; C. Chapman, *Michel Paléologue, restaurateur de l'empire byzantin*, Paris, 1926, p. 137; S. B. Daşkov, *Dicţionar de împăraţi bizantini*, p. 363-371.

[46] Ibidem, p. 471-472.

Sebastocratorul Ioan Paleologul (fratele său) lansa împotriva forțelor coaliției o numeroasă armată numărând contingente cumane și selgiucide. În toamna anului 1259, coalizații sufereau o înfrângere pe valea Pelagoniei; cei patru sute de cavaleri ai regelui Manfred trimiși pe câmpul de luptă erau uciși, Guillaume Villehardouin fiind făcut prizonier. Despotatul Epirului părea pierdut: armata imperială între în Arta. Nu mai exista vreo putere continentală capabilă să contreze restaurarea bizantină. Republica maritimă a Veneției, care apelase la existența imperiului latin din Constantinopol și fusese principala beneficiară a situației create în anul 1204, reprezenta acum singura piedică, Mihail al VIII-lea ducea tratative cu genovezii, rivalii Veneției. La 13 martie 1261 era semnat memorabilul tratat de la Nymphaion, care "*proclama*" măreția genovezilor în Orient, similar celui din 1082 pentru Veneția. Genovezii se angajau să acorde ajutor armat imperiului pe timp de război; acesta le acorda privilegii extrem de extinse: exceptarea de la impozite și taxe în tot imperiul, fiindu-le asigurate târguri în toate porturile importante ale imperiului. Ei obțineau hegemonia comercială în Orient, care era după sfârșitul secolului XI privilegiul Veneției. Bizanțul devenea prizonierul celor două republici maritime, care marginalizau treptat puterea sa maritimă și comerțul său. Acest tratat a constituit începutul transformării imperiului într-o simplă anexă economică a negustorilor italieni[47].

Marele eveniment către care se îndreptaseră de-a lungul a două generații toate dorințele bizantinilor era recucerirea Constantinopolului. Trimis în Thracia cu forțe modeste pentru a supraveghea frontiera bulgară, strategul bizantin niceean Alexios Strategopulos trecea aproape de Constantinopol și constata că, capitala nu era apărată: armistițiul de un an semnat în august 1260 nu expirase și flota venețiană, ca și o parte a garnizoanei latine, asediau Daphnonsion, insulă meridională din Marea Neagră. Fără a mai aștepta, Strategopulos cucerea orașul la 25 iulie 1261. Fuga lui Baudouin al II-lea și a oamenilor săi punea capăt stăpânirii latine în Constantinopol, moment care a constituit sfârșitul imperiului de Niceea și sfârșitul imperiului latin.

La 15 august, împăratul Mihail al VIII-lea își făcea intrarea solemnă în orașul lui Constantin cel Mare[48].

---

[47] *Ibidem*, p. 473; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 174.

[48] *Ibidem*, p. 473: În timpul celor cincizeci și șapte de ani de dominație latină, orașul își pierduse mult din strălucire și din bogăție. Jaful barbar din anul 1204 fusese urmat de o secare sistematică de comori: ele fuseseră trimise în Occident, căci imperiul latin, în lipsă de bani, găsea aici un mijloc pentru a-și atrage puterile occidentale. Bisericile erau goale, fără ornamente și relicvele lor cele mai sfinte; palatul Blachernilor era devastat.

Primirea împăratului căpăta acum caracterul unei sărbători religioase. Se confunda cu imaginea *Maicii Domnului Hodighitria (Îndrumătoarea)*, atribuită sfântului Luca. Mai mult ca un creştin decât ca un împărat, Mihail al VIII-lea oficia procesiunea solemnă în mănăstirea Studios, apoi la Sfânta Sofia. Acolo, în biserica înţelepciunii Divine readusă la ortodoxie şi în care vechii împăraţi ai Bizanţului primiseră coroana, patriarhul îl încorona pe Mihail şi pe soţia sa, Theodora, în septembrie acelaşi an. Acest act solemn simboliza restaurarea Imperiului bizantin în oraşul imperial, readus la viaţă. În acelaşi timp, se proclama basileu şi moştenitor prezumtiv tânărul fiu al împăratului, Andronic, în vârstă de trei ani atunci; pasul decisiv era înfăptuit către întemeierea unei noi dinastii[49].

Imperiul bizantin redevenit o mare putere. Mihail al VIII-lea

Imperiul bizantin îşi restabilise hegemonia în sud-est din timpul domniei lui Ioan al III-lea Vatatzes, dar redevenea o mare putere doar, după cucerirea Constantinopolului. Recucerirea vechii capitale nu era decât rezultatul succeselor politice şi militare ale anilor precedenţi. Dar după recucerirea oraşului imperial de pe malul Bosforului, poziţia mondială a Imperiului bizantin se schimba radical. Bizanţul dobândea iar o influenţă decisivă în configuraţia politică a sistemelor statelor europene, redevenind unul dintre centrele politicii puterilor mediteraneene[50].

Această poziţie regăsită a marii puteri comporta şi pericole, pentru a o menţine erau necesare un plus de mijloace şi forţe de care imperiul nu dispunea. Sarcinile se acumulau şi era nevoie de o armată mai numeroasă, de o flotă mai puternică; capitala era devastată şi cerea reparaţii, ea înghiţind

---

[49] *Ibidem*, p. 474: Împăratul legitim, Ioan al IV-lea Lascaris, era ţinut la distanţă de toate festivităţile şi câteva luni mai târziu, Mihail VIII îl zdrobea pe nefericitul tânăr. Ca şi Andronic Comnenul, care se debarasase de fiul lui Manuel, Mihail îl îndepărta pe ultimul Lascaris, căruis îi jurase că-i va apăra drepturile. Dar când Andronic cunoştea un sfârşit teribil, foarte abilul Paleolog reuşea să-şi instaureze o autoritate durabilă şi să întemeieze dinastia ce mai longevivă din istoria bizantină: dinastia care trebuia să domnească în imperiu până-n ultima sa zi de existenţă.

[50] *Ibidem*, p. 474-475: *„L'empire byzantin avait recouvré son hégémonie dans le sud-est dè le règne de Jean Vatatzès, mais il ne redevint une grande puissance qu'après la prise de Constantinople. Sans doute, la reconquête de la vieille capitale ne fut-elle que la résultante des succès politiques et militaires des dizaines d'annés précédéntes: elle tomba comme un fruit mûr dans le tablier des Byzantins. Mais après la reconquête de la ville imperiale du Bosphore, la position mondiale de l'empire byzantin changea comme d'un seul coup. Byzance retrouva une influence décisive sur la configuration politique du système des États européens, elle redevint l'un des foyers de la politique des puissances méditerranéennes."*

sume imense şi supunând populaţia la obligaţii grele. Bizantinii nu erau în măsură să concretizeze vechea poziţie de mare putere. În Asia Mică ei vor fonda un stat care era intern mai solid şi mai puternic decât vechiul imperiu. Dar acest stat provincial nu era pentru ei decât un cap de pod instalat în vederea recuperării vechii hegemonii.

Dominaţia latină lăsase urme profunde. Oraşele maritime italiene deţineau stăpânirea asupra apelor bizantine, coloniile lor erau răspândite de-a lungul întregului imperiu, cea mai mare parte a insulelor din bazinul oriental al Mediteranei fiindu-le supuse. Grecia se găsea în continuare sub dominaţie latină, iar despotatul de Epir, sub autoritate grecească era, ca şi Thessalia, departe de tentativa de unificare, fiind ostil ideii de restaurare a Imperiului bizantin. Nordul Peninsulei Balcanice era în mâinile a două regate slave, al bulgarilor şi al sârbilor. Este adevărat că nici una dintre aceste puteri nu era în stare să lanseze o acţiune de mare anvergură asupra Bizanţului, dar erau pregătite să acorde ajutor unei acţiuni occidentale îndreptată împotriva Bizanţului. Imperiul bizantin restaurat avea duşmani în Occident: erau toate puterile care aveau interes ca imperiul latin să existe. Coaliţia puterilor antibizantine din Occident şi din Balcani constituia pentru imperiul restaurat un mare pericol (numai o manevră abilă putea să evite acest pericol. Manevra diplomatică era a lui Mihail al VIII-lea)[51].

Guvernarea lui Mihail al VIII-lea Paleologul avea două sarcini: măsurile diplomatice contra planurilor de atac occidentale şi restabilirea dominaţiei bizantine în vechile teritorii bizantine prin eliminarea despotatului de Epir şi a latinilor din Grecia. Centrul planurilor de atac împotriva Bizanţului era Sicilia: sub Carol de Anjou, ca şi sub Manfred; relaţiile cu regatul Siciliei vor constitui axa politicii lui Mihail al VIII-lea, de-a lungul întregii sale domnii. Planurile de cucerire ale Siciliei nu puteau avea eficacitate reală decât, dacă papa le acorda ajutorul şi de aceea Mihail al VIII-lea Paleologul încerca să împiedice coalizarea regatului Siciliei cu Roma. Opinia romană se arată la început ostilă Imperiului bizantin restaurat: papalitatea nu putea să se acomodeze cu ideea Constantinopolului pierdut de Biserica romană şi a unui imperiu grecesc schismatic, luând locul imperiului latin. Urban al IV-lea (1261-1264), începea prin a acorda ajutor moral francilor din Grecia în lupta împotriva Bizanţului şi a-i excomunica pe genovezii care nu renunţau la alianţa lor cu împăratul bizantin. Dar vechea aversiune a Romei contra Hohenstaufenilor însemna o piedică între

[51] *Ibidem*, p. 475-476, cf. C. Chapman, *Michel Paléologue, restaurateur de l'empire byzantin*, Paris, 1926; W. Miller, *The Latins in the Levant. A History of the Frankish Greece (1204-1566)*, London, 1908; J. Longnon, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris, 1949; S. B. Daşkov, *Dicţionar de împăraţi bizantini*, p. 363-371.

papalitate şi regele Manfred. Departe de a ajuta planurile de cucerire ale lui Manfred, Urban al IV-lea încerca, să pună capăt dominaţiei Hohenstaufenilor în Italia de Sud şi propunea regatul Siciliei lui Carol de Anjou, fratele regelui Franţei. Exploatând opoziţia între Roma şi Hohenstaufeni, Mihail al VIII-lea, prin promisiunile de uniune, reuşea să provoace papei o schimbare de opinie.

La început, împăratul părea să se găsească într-o poziţie foarte favorabilă în faţa Greciei france; Guillaume al II-lea Villehardouin fusese făcut prizonier în bătălia de la Pelagonia. Mihail al VIII-lea putuse să-i dicteze condiţiile sale înainte de a prelua puterea – către sfârşitul anului 1261: Guillaume al II-lea presta împăratului bizantin jurământul de omagiu, primea titlul de ***mare domestic*** şi trebuia să cedeze Bizanţului teritoriile Monemvasia, Mistra, Maina şi Hierakion. Dar Villehardouin nu-şi va ţine prea mult jurământul. El obţinea de la papa dispensarea de jurământul prestat Constantinopolului. El găsea ajutorul eficace pe lângă republica Veneţiei, puterea adversă a Imperiului bizantin restaurat, ale cărei interese erau grav legate de dispoziţia imperiului latin, creaţia sa, şi de alianţa între bizantini şi genovezi. Războiul izbucnea şi Mihail al VIII-lea trimitea în Peloponez o armată ce număra 5.000 de mercenari selgiucizi sub comanda fratelui său, sebastocratorul Constantin şi atunci începea ofensiva rapidă şi victorioasă a bizantinilor. În acelaşi timp, o flotă bizantino-genoveză ataca insulele latine. Simultan, războiul era purtat în Epir şi în Bulgaria. Intervenind în dificultăţile interne bulgare, Mihail al VIII-lea cucerea, în anul 1262, porturi importante pe coasta occidentală a Mării Negre: Anchialos şi Mesembria, extinzându-şi teritoriul către interior în defavoarea Bulgariei. În Epir, cuceritorul Constantinopolului, Alexios Strategopoulos, nu era mai fericit în operaţiunile sale de început din 1260. Dar fratele împăratului, despotul Ioan Paleologul, repurta în vara anului 1264 o victorie importantă şi-l constrângea pe despotul Mihail al II-lea să facă pace şi să se recunoască suveranitatea împăratului. Fiul lui Mihail al II-lea, despotul Nikephor I, iniţial căsătorit cu o fiică de-a lui Theodor al II-lea Lascaris, se căsătorea cu o nepoată a lui Mihail al VIII-lea.

Luptele din Grecia de Sud, după succesele de debut, luau o turnură nefavorabilă. Războiul era prea lung, banii lipseau şi trupele auxiliare turceşti a căror soldă nu fusese plătită regulat, vor trece de partea francilor. Bizantinii, care păruseră învingători, vor suferi o gravă înfrângere la Makri-Plagi, în 1264, retrăgându-se. Pe de altă parte, aliaţii imperiului fuseseră înfrânţi pe mare; în primăvara anului 1263, flota genovezilor fusese învinsă de veneţieni în faţa oraşului Settepozzi. Acest eveniment îl determina pe împărat să-şi modifice atitudinea cu privire la republicile maritime italiene; el denunţa alianţa cu genovezii (care costa scump imperiul şi nu-i adusese

avantajele scontate), alunga din porturi navele genoveze şi deschidea negocieri cu republica Veneţiei, mai puternică. La 18 iunie 1265, un tratat cu Veneţia era încheiat, veneţienii obţinând din nou privilegii mai extinse în imperiu. Dar ruptura cu genovezii nu era decât una trecătoare. Veneţienii, amânând ratificarea tratatului, Mihail al VIII-lea relua relaţiile cu genovezii. Genovezii, cărora veneţienii le administraseră încă o înfrângere (1266), vor primi cu bucurie cererea împăratului. Ei obţineau din nou libertatea comerţului în întregul imperiu şi stăpânirea unui cartier în suburbia constantinopolitană Galata, pe Cornul de aur. Ei vor rămâne aici până la cucerirea turcească şi Galata va deveni o înfloritoare *"casă de comerţ"* genoveză. Reintegrarea genovezilor în Bizanţ punea capăt ezitărilor veneţiene, iar la 4 aprilie 1268 era ratificat tratatul între Bizanţ şi Veneţia; tratatul era valabil numai pe durata a cinci ani; Veneţia practica un nou sistem de acorduri pe scurtă durată şi revocabile. Contrar politicii urmărite până atunci, care lega unilateral Bizanţul de una dintre cele două republici maritime şi se făcea duşmanul celeilalte, alianţa simultană cu genovezii şi veneţienii constituia un câştig în măsura în care diminua pericolul unei coaliţii, fie a flotei genoveze, fie a celei veneţiene, cu puterile occidentale ostile Bizanţului, dând posibilitatea împăratului de a continua exploatarea rivalităţii republicilor maritime italiene.

În Occident se produc mari evenimente. Contele de Provence, Carol I de Anjou, răspunzând apelului papei, sosise în Italia şi luase locul lui Manfred, care-şi pierdea în 26 februarie 1266 regatul şi viaţa în lupta de la Benevento. Pentru Imperiul bizantin, noul rege al Siciliei şi al Neapolelui era un duşman mai periculos (Hohenstaufenul era un duşman al papei, Angevinul era, din contră, protejatul său, de unde pericolul acut al planurilor de agresiune contra Bizanţului, ajutate de Roma). Carol de Anjou semnase la 27 mai 1267 la Viterbo un tratat de prietenie şi un aranjament asupra viitoarei împărţiri a Imperiului bizantin cu împăratul latin alungat din Constantinopol, Baudouin al II-lea; un mariaj între fiica lui Carol, Beatrice, şi fiul lui Baudouin, Philippe, trebuia să încheie alianţa. Carol de Anjou va ocupa Grecia, asigurându-şi posesiunile epirote ale lui Manfred şi ajutorul lui Guillaume Villehardouin. Prinţul Achaiei, ale cărui forţe se epuizaseră în lupte cu trupele bizantine, devenea suzeranul lui Carol I de Anjou (el îşi căsătorea fiica moştenitoare, Isabelle, cu fiul lui Carol de Anjou). Regele Siciliei găsea şi alţi aliaţi, căci împăratul bizantin număra şi alţi inamici. Serbia şi Bulgaria aveau motive politice şi dinastice care pledau pentru intrarea suveranilor slavi din Sud în frontul anti-bizantin: ţarul bulgarilor, Constantin Tich, era fratele vitreg al lui Ioan Lascaris, detronat de Mihail al VIII-lea, regele sârbilor, Uroš I (Uroş I), se căsătorise cu o prinţesă franceză şi vedea în alianţa cu Carol de Anjou cel mai bun mijloc de a-şi realiza

planurile de expansiune în detrimentul Bizanțului. Poziția lui Carol I de Anjou în Italia era definitiv consolidată și el începea să trimită bani și trupe în Achaia.

Imperiul bizantin se găsea într-o situație extrem de dificilă, dar nu-și pierdea speranța de a-l atrage pe papa, Clement al IV-lea, înclinând către începerea de noi negocieri asupra uniunii. Roma viza lichidarea schismei grecești, eliberarea Țărâmului Sfânt și nu cucerirea Imperiului bizantin, așa cum făcea regele Siciliei. Evenimentele din 1204 arătaseră că simpla ocupare a Imperiului bizantin nu servise cu nimic cauzei unirii Bisericilor. O politică orientală clarvăzătoare a Romei, nu putea să se identifice cu planurile de cucerire ale lui Carol I de Anjou și dacă Clement al IV-lea dorea să ajute la început aceste planuri, el o făcea cu intenția de a exercita o presiune asupra împăratului bizantin și de a-l forța la o supunere ecleziastică, pentru a ajuta la victoria politicii romane și nu la cea angevină. La moartea lui Clement al IV-lea (1268) și de-a lungul perioadei următoare, Mihail al VIII-lea Paleologul găsea susținere pe lângă regele Franței. Căci Ludovic al IX-lea nu aspira mai puțin decât papii să-i alunge pe străini din Țărâmul Sfânt și să încheie pace cu creștinii dezbinați. Carol de Anjou se alătura în timpul verii anului 1270 cruciadei împotriva Tunisului (din moment ce acțiunea proiectată contra Bizanțului se oprise într-un moment decisiv). În septembrie 1271, perioada de stagnare a asediului roman se sfârșea și, în ciuda eforturilor contrare ale lui Carol I de Anjou, italianul Grigore al X-lea urca pe tronul pontifical. Campion al ideii de cruciadă și de uniune, Grigore al X-lea nu simpatiza planurile de cucerire ale lui Carol I de Anjou. Uniunea cu grecii trecea mai mult decât oricând în centrul politicii orientale a papalității.

În timpul absenței lui Carol de Anjou, partizan al cruciadei, situația Greciei france evolua în avantajul bizantinilor, care vor reuși să-și consolideze din nou poziția în Peloponez. Dar cruciada din Tunis nu era decât un scurt episod; puțin după sosirea sa în Africa, Ludovic al IX-lea murea și Carol de Anjou recâștiga Sicilia, după un scurt război victorios. Noi trimiteri de trupe în Moreea, în cursul anilor 1271-1272 vor opri înaintarea bizantinilor.

Mihail al VIII-lea Paleologul neutraliza influența lui Carol I de Anjou în țările grecești și slave în Balcani prin alianțe dinastice. Statul grec occidental fusese dezmembrat după moartea despotului Mihail al II-lea (1271), conducerea Epirului trecea moștenitorului legitim, despotul Nikephor (căsătorit cu nepoata împăratului bizantin); Thessalia aparținea lui Ioan, fiul nelegitim al lui Mihail al II-lea (împăratul acorda acestuia din urmă titlul de sebastocrator și o căsătorea pe fiica lui Ioan cu nepotul său, Andronic Tarchaniotes). Suveranul Thessaliei devenea curând dușmanul cel

mai aprig al imperiului şi Tarchaniotes făcea cauză comună cu Ioan. Realizarea unei înţelegeri între Bizanţ şi regatul grec separatist era dificilă, cu atât mai mult cu cât anexarea acestui regat constituia un obiectiv esenţial al împăratului. Planurile de recucerire ale împăratului bizantin comportau o apropiere de regatele slave. Micile regate greceşti şi latine din Balcani, ca şi ţările din sud trebuiau să intre în imperiul recucerit; aceasta rezultă din importanta ordonanţă a politicii ecleziastice din anul 1272, prin care Mihail al VIII-lea dorea să retragă autocefalia Bisericilor sârbe şi bulgare şi, urmând exemplul lui Vasile al II-lea, de a supune Bisericile slave din sud arhiepiscopiei greceşti din Ochrida. Alianţa matrimonială cu Serbia nu se concretiza, deşi negocierile erau foarte înaintate. Mihail al VIII-lea reuşea să se alieze cu Ungaria şi să creeze o contrapondere Serbiei, aliată cu Carol I de Anjou. Moştenitorul tronului bizantin, Andronic, se căsătorea cu fiica regelui Ungariei, Ştefan al V-lea, el era încoronat împărat în noiembrie 1272, primind cu această ocazie drepturi foarte extinse. În Bulgaria, tensiunea părea să se estompeze după moartea în 1270 a ţarinei Irena Lascaris, ţarul bulgarilor, Constantin, căsătorindu-se cu o nepoată de-a împăratului, Maria (sora soţiei despotului de Epir). Dar Mihail al VIII-lea, neredându-i ţarului bulgarilor porturile Anchialos şi Mesembria, devenite posesiuni bizantine în 1262, promise ca dotă, războiul izbucnea în anul 1272 şi bulgarii vor intra în teritoriul bizantin. Sub presiunea tătarilor, ei trebuiau să se retragă şi să renunţe la oraşele aflate în litigiu[52].

Marii factori politici erau constituiţi în această epocă în Orient de către tătarii din Hoarda de Aur în sudul Rusiei, de mongolii hanului Hulagu în Asia Anterioară şi de mamelucii din Egipt. Mongolii din Rusia şi din Asia Anterioară nu constituiau o unitate, căci din anul 1259 o separare s-a produs între ei. În anul 1260, mongolii, care cuceriseră în 1258 oraşul califal Bagdad şi-şi extinseseră dominaţia în întreaga Asie Anterioară, din India până la Marea Mediterană, vor suferi o gravă înfrângere în faţa mamelucilor din Egipt. Mamelucii deveneau stăpânii Egiptului în 1250 şi înlocuiau dinastia eyubită prin dinastia lor, care va domni în Egipt până în secolul al XVI-lea. Începând de acum, "rudele" lor din sudul Rusiei vor veni către ei în număr mare, ceea ce-i punea pe mameluci în strânsă legătură cu Hoarda de Aur. Cheia mării aparţinea Bizanţului, mamelucii şi mongolii din sudul Rusiei, neputând să ajungă la o înţelegere cu împăratul bizantin: o ilustrare

[52] *Ibidem*, p. 476-481, cf. J. Gay, *Notes sur le second royaume français de Sicile, Melanges Iorga*, 1933, p. 309-314; J. Longnon, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, p. 236-240; V. Laurent, *La croisade et la question d'Orient sous le pontificat de Grégoire X*, în "*Revue Historique du Sud-Est Européennes*", 22, 1945, p. 105-107; A. Fliche, *Le problème oriental au second concile oecuménique de Lyon (1274)*, în "*Orientalia Christiana Periodica*", 13, 1947, p. 475.

ce redă rolul bizantinilor în politica mondială. Această înțelegere avea împotrivă relațiile amicale pe care Mihail al VIII-lea le întreținea cu mongolii din Asia Anterioară, căci prietenia lui Hulagu îi furniza un mijloc de presiune asupra sultanatului vecin de Ikonion.

Tătarii din Rusia de sud, aliați cu bulgarii vor lansa din 1264 o teribilă ofensivă împotriva Imperiului bizantin, armata bizantină suferea o înfrângere grea, Mihail al VIII-lea văzând campania tracă distrusă. Tătarii vor face în 1271 o nouă incursiune devastatoare, la apelul lui Ioan din Thessalia şi Andronic Tarhaniotes. Aceste incursiuni şi dificultățile bulgare vor face ca Mihail al VIII-lea să decidă reglarea relațiilor cu tătarii din Rusia de Sud. El încheia în anul 1272 un tratat de prietenie cu marele comandant al armatei tătare, Nogai, care exercita o influență dominantă în Hoarda de Aur, reuşind să paralizeze orice acțiune ostilă a bulgarilor împotriva Bizanțului (împăratul îi dădea ca soție pe fiica sa naturală, Eufrosina, trimițându-i cadouri bogate). Din acest moment, relațiile împăratului bizanin cu Hoarda de Aur, ca şi cu mamelucii nu mai erau tulburate, schimburile de ambasade multiplicându-se între Bizanț şi Egipt. În jurul puterilor antibizantine, Mihail al VIII-lea desena un cerc mai vast care trebuia să contracareze pe dușmanii imperiului: ca şi mongolii lui Hulagu asupra sultanatului de Rum, tătarii lui Nogai exercitau acum o presiune asupra Bulgariei; sârbii aveau în spate pe ungurii aliați cu împăratul; cât despre Carol de Anjou, marele dușman al Imperiului bizantin, papalitatea, animată de speranța uniunii, îl reținea să atace Imperiul bizantin[53].

Dar după mai mult de zece ani, Mihail al VIII-lea tergiversa cu Roma despre promisiunile de uniune, dar Grigore al X-lea voia ceva mai mult. El îl punea pe împărat în fața alternativei unui "*da*" sau unui "*nu*": în cazul unei supuneri ecleziastice, el dădea toate asigurările puterilor catolice, iar în caz contrar, el se declara împotriva clanului lui Carol de Anjou. Papa Grigore al X-lea profita de ocazia scadenței tratatului bizantino-venețian pentru a exercita o presiune foarte puternică; asupra lui Mihail al VIII-lea: el recomanda venețienilor să nu reînnoiască tratatul cât timp uniunea nu era realizată. Carol de Anjou făcea toate eforturile pentru a atrage Veneția în cadrul coaliției antibizantine. În acelaşi timp, el desfăşura cea mai mare activitate în Balcani, încheind un tratat de prietenie cu suveranul Thessaliei şi trimitea în Moreea în cursul anului 1273 efective numeroase. În Albania, poarta Bizanțului, el "pusese piciorul" solid, partea catolică a țării recunoscându-l drept stăpân. El încheia alianțe cu Serbia şi Bulgaria; în 1273, primea la curtea sa trimişi ai țarului bulgar şi ai regelui sârb. Toți dușmanii imperiului: latinii şi grecii, slavii şi albanezii, se vor coaliza sub

[53] *Ibidem*, p. 483.

conducerea lui Carol I de Anjou, care, aliat şi înrudit cu împăratul titular al Constantinopolului, ca şi cu stăpânul Greciei france, dorea coroana imperială a Bizanţului.

În aceste circumstanţe, ameninţările lui Grigore al X-lea erau luate în seamă, singurul lucru rămas era supunerea către papă. În ciuda rezistenţei clerului bizantin, Mihail al VIII-lea era de acord cu legaţii romani care se găseau la Constantinopol în 1273 şi reuşea în final să determine o parte a clerului său să accepte uniunea. Actul istoric, privind unirea celor două biserici, avea loc la conciliul de la Lyon din 6 iulie 1274. ***Marele logothet*** Georgios Akropolites depunea jurământul, în numele împăratului, nu numai primatului papal, ci şi credinţei romane, membrii ecleziastici ai ambasadei bizantine, patriarhul German şi mitropolitul Theophan de Niceea punându-şi semnăturile pe declaraţia imperială - **Uniunea Bisericilor**, după mai mult de două secole, unul dintre obiectivele majore ale politicii romane şi obiectul negocierilor mereu sterile, devenise realitate[54]. Sub presiunea papală, Carol I de Anjou trebuia să renunţe la acţiunea de cucerire pe care o proiectase contra Bizanţului şi să se angajeze într-o suspendare a pregătirilor până la 1 mai 1276. În martie 1275, Veneţia îşi reînnoia tratatul cu împăratul bizantin, pe o durată de numai doi ani.

Bizanţul, care se găsea într-o poziţie de defensivă, relua iniţiativa şi trecea la atacul din toate părţile. Conciliul de la Lyon era în desfăşurare, când trupele angevine erau cantonate în apropierea Albaniei. Bizantinii vor cuceri poziţii importante în Berat şi Butrinto şi vor începe asediul Dyrrachion-ului (Dyrrachium-ului) şi Avlonei. În 1275, împăratul îl trimitea pe Ioan, fratele său, în fruntea unei armate împotriva Thessaliei, care devenise sub sebastocratorul Ioan Angelos un centru ostil împăratului. Campania debuta prin victorii şi conducea trupele imperiale până sub zidurile capitalei thessaliene Neopatrai. A doua campanie împotriva Thessaliei din anul 1277 avea acelaşi rezultat negativ (prima fusese respinsă datorită ajutorului dat de ducatul franc al Atenei). Împăratul înregistra mari succese pe mare. Operaţiunile navale ale italianului Licario, ridicat la rangul de megaduce (*"megas dux"*), erau încununate de succes începând din 1276: Eubeea şi un mare număr de insule din Marea Egee vor cădea în mâinile sale; flota bizantină reocupa stăpânirea Mării Egee. O schimbare importantă se producea în Peloponez, prin moartea lui Guillaume al II-lea de Villeahardouin (1278), principatul Moreei trecea sub autoritate directă a lui Carol I de Anjou, marcând o slăbire a puterii france. Dificultăţile împotriva cărora Guillaume al II-lea luptase deja se vor mări şi guvernatorii lui Carol de Anjou erau depăşiţi; ţara era epuizată de războaiele interminabile şi

[54] *Ibidem*, p. 484.

populația greacă se revolta împotriva dominației străine a latinilor. Aceste conjuncturi le vor permite bizantinilor să-i extindă teritoriul până la Arcadia, ceea ce, mai ales după succesele repurtate în arhipelag, reprezintă o importantă consolidare a poziției imperiului.[55].

În Imperiul bizantin ameliorarea situației externe se făcea cu prețul unei grave dezordini interne[56]. Poporul bizantin și marea majoritate a clerului nu vor dori să discute despre uniune și vor opune împăratului o rezistență încrâncenată. Relațiile între Mihail al VIII-lea și Biserica grecească fuseseră deja tulburate în trecut (ca urmare a orbirii tânărului Ioan Lascaris, patriarhul Arsenios Autoreianos excomunicase pe Paleolog). Mihail al VIII-lea îl îndepărta în final (1266) pe rigurosul ascet și obținea de la cel de-al doilea succesor al său, Iosif I, o dispensă, dar și o fracționare a Bisericii, poporul rămânând fidel lui Arsenios exilat. El își forma un partid al Arseniștilor, contra împăratului și sub conducerea Bisericii. Dar, deoarece Mihail al VIII-lea se supunea papei și Biserica sa cerea supremația romană, efervescența caracteriza întregul popor. Dificultățile se vor mări deoarece patriarhul Iosif I refuzase în mod absolut să accepte uniunea, iar o nouă schimbare impusă prin forță se arăta necesară, sub conducerea Bisericii. Tronul patriarhal era ocupat de Ioan Bekkos (Beccos) (un om abil și foarte dotat, care trecuse la Uniune, după ce înainte fusese defavorabil acesteia). Două tabere dușmane se găseau acum față în față: abolirea prin decret a autorității supreme, a schismei greco-romane, generase o schismă profundă în sânul Imperiului bizantin. Poporul bizantin, pentru care ortodoxismul fusese din toate timpurile ceva sacrosanct și avea în sânge ura față de latini, era împotriva împăratului, care trădase credința strămoșilor lor. Dar împăratul depășea toate obstacolele și rămânea ferm atașat uniunii în care vedea salvarea imperiului. Persecuții crude vor începe (închisorile erau pline de clerici și de laici, cetățeni obișnuiți sau prinți de sânge, căci schisma afecta toate clasele sociale, iar familia împăratului însuși era divizată).

Chiar în afara frontierelor, politica uniunii împăratului provoca grave complicații. Eulogia Irena, sora preferată a lui Mihail al VIII-lea, o inamică a uniunii, se retrăgea la fiica sa, țarina Maria a Bulgariei, și curtea bulgară, stimulată de cele două femei, devenea un centru ostil împăratului. O ridicare a maselor populare violentă și lupte interne grave vor izbucni în imperiul de Târnovo, greu încercat de raziile continue ale mongolilor. O intervenție armată bizantină în haosul bulgar permitea opunerea șefului popular victorios, Ivailo, acesta urcând pe tronul țarilor, sub numele de Ioan Asan al III-lea.

---

[55] *Ibidem*, p. 485.
[56] *Ibidem*, p. 486-487.

Dar ura contra împăratului unionist avea repercusiuni grave şi în micile regate greceşti. Chiar Nikephor al Epirului se ridica împotriva lui Mihail al VIII-lea Paleologul. El cucerea portul Butrinto, stăpânit înainte de bizantini, pentru a-l da mai târziu lui Carol de Anjou (1279). Ioan de Thessalia (bătrânul duşman al lui Mihail al VIII-lea, care luptase ani buni alături de puterile occidentale contra Imperiului bizantin) devenea conducătorul grecilor ortodocşi şi strângea în jurul lui pe duşmanii uniunii. În 1278, el ţinea un conciliu care-l condamna pe împărat ca eretic.

Împăratul nu era singur pentru a menţine uniunea; papalitatea era în aceeaşi situaţie. După moartea lui Grigore al X-lea (1276), influenţa regelui Siciliei creştea şi colaborarea romano-bizantină înceta. Nicolae al III-lea (1277-1280) dădea un puternic impuls universalismului roman şi politicii unioniste. În Occident între Rudolf de Habsburg şi Carol de Anjou, în Orient între Angevin şi împăratul Bizanţului, el dorea să stabilească un echilibru înainte de a ridica deasupra tuturor puterilor terestre puterea universală a Bisericii romane. Atât cât dura pontificatul, Mihail al VIII-lea se simţea la adăpost din partea Occidentului, această epocă fiind cea a celor mai mari succese bizantine în Moreea şi în Arhipelag. Dar alegerea pontificală următoare reducea influenţa victorioasă a lui Carol de Anjou şi marca o schimbare completă de decor. La 22 februarie 1281 urca pe tronul pontifical francezul Martin al IV-lea. Curia renunţa la poziţia sa de arbitru suveran şi se punea total în serviciul politicii de cucerire a Angevinului. Sub patronajul papei, Carol de Anjou şi împăratul latin, Filip, fiul lui Baudouin al II-lea, vor semna la 3 iulie 1281 cu Veneţia tratatul de la Orvieto *"în vederea restabilirii imperiului roman uzurpat de Paleolog* [57]. Martin al IV-lea abandona politica predecesorilor săi pentru a urma cererile lui Carol de Anjou, care-l condamna ca eretic pe împăratul bizantin care acceptase uniunea şi susţinuse un război greu contra propriului său popor, declarându-l alungat, interzicând prinţilor creştini orice relaţii cu el.

Astfel, politica unionistă a lui Mihail al VIII-lea eşuase total. Roma însăşi îl repudia. Puterile occidentale se uneau contra Bizanţului: Veneţia îi acorda lui Carol Robert de Anjou flota sa, iar papa – ajutorul său moral. Stăpânii Balcanilor intrau în frontul antibizantin. De acord cu Carol de Anjou, Ioan din Thessalia şi noul rege al sârbilor, Milutin (1282-1321), cucereau Macedonia în 1282. Regele sârb cucerea importantul oraş Skoplje, care era pentru totdeauna pierdut de bizantini. În Bulgaria, protejatul Bizanţului, Ioan Asan al III-lea, îşi pierduse coroana de ţar în 1280. Succesorul şi adversarul său, cumanul Georgios I Terter (1280-1292), îi luase puterea; el se întorcea împotriva Bizanţului şi se alia cu Angevinii şi

[57] *Ibidem*, p. 488.

cu Ioan de Thessalia. Niciodată Carol de Anjou nu fusese atât de aproape de scop, nici Mihail al VIII-lea într-o situație atât de critică: Imperiul bizantin părea condamnat la cădere.

Revirimentul se producea în momentul cel mai critic: o teribilă catastrofă se abătea asupra lui Carol de Anjou, sigur de victoria sa; diplomația lui Mihail al VIII-lea repurta cel mai mare triumf. Din timpul lui Nicolae al III-lea, genialul diplomat trecuse, prin intermediul genovezilor, la o alianță cu regele Petru de Aragon, ginerele lui Manfred. În momentul în care pericolul era maxim pentru Mihail al VIII-lea Paleologul, revolta izbucnea la Palermo la 31 martie 1282. Ea se răspândea în insulă cu rapiditate: dominația angevină în Sicilia sfârșea în sângele faimoaselor *vecernii siciliene*, marea răscoală populară îndreptată împotriva dominației lui. În august, Petru de Aragon apărea cu flota sa. El urca pe tronul lui Manfred la Palermo și devenea stăpânul Siciliei, acum când Carol de Anjou dorea salvarea posesiunilor din Italia continentală. Nu mai putea fi problema unei campanii împotriva Bizanțului: regatul din Italia meridională era dezmembrat; Carol de Anjou renunța la acesta după această imensă catastrofă; papa era extrem de afectat de acest dezastru; cât despre împăratul latin, nimeni nu-l mai lua în serios și Veneția căuta o apropiere de împăratul bizantin și de regele Aragonului.

Furtuna care se abătuse după douăzeci de ani asupra Imperiului bizantin restaurat fusese disipată prin geniul diplomatic al lui Mihail al VIII-lea Paleologul.[58]

[58] *Ibidem*, p. 488-489: Era de înțeles că Petru de Aragon va cădea în spatele lui Carol de Anjou și îi va lua regatul în 1266. Imperiul bizantin punea la dispoziția sa toate mijloacele pentru a-și construi o flotă. În același timp, mandatari imperiali, cu bani bizantini, ațâțau în Sicilia spiritul de revoltă contra străinului angevin. O profundă agitație încerca țara, epuizată și exasperată de pregătirile de război neîncetate ale lui Carol de Anjou și de spolierea administrației locale.

Era nevoie de bani bizantini pentru a face să izbucnească criza latentă, ca și pentru a face posibile preparativele regelui din Aragon. "*Dumnezeu pregătea sicilienilor libertatea actuală prin mâinile mele*" (Mihail VIII).

DECLINUL ŞI PRĂBUŞIREA IMPERIULUI BIZANTIN (1282-1453)

Bizanțul, stat minor. Andronic al II-lea

Mihail al VIII-lea a ieşit învingător din lupta sa de apărare contra cuceririi Occidentului. Ofensivele în vechile teritorii bizantine aveau însă puțin succes, în ciuda tuturor eforturilor sale. Jumătatea nordică a Peninsulei Balcanice rămânea în mâinile slavilor şi, dacă Mihail al VIII-lea câştigase ceva teritoriu în Bulgaria, puterea crescândă a statului sârb îl amenința cu noi pierderi. Stăpânirea mării rămânea în mâinile republicilor maritime italiene. O parte a Peloponezului fusese redobândită de bizantini, dar cea mai mare parte continua să aparțină francilor. Aceştia păstrau Attica şi Beoția, ca şi insulele adiacente. Thessalia şi Epirul, ca şi Etolia şi Acarnania, erau sub dominația Angevinilor şi rezistau cu obstinație autorității imperiale. În nici o altă parte, tentativele de recucerire ale lui Mihail al VIII-lea Paleologul nu avuseseră mai puțin succes decât în aceste state greceşti separatiste. Aşa cum catastrofa din anul 1204 fusese pregătită din interiorul Bizanțului, forțele separatiste greceşti împiedicau cel mai puternic opera de unificare. Pământul magnaților greci care era Thessalia deține rolul principal în lupta contra eforturilor restaurative ale împăratului bizantin în Peninsula Balcanică.

Pe de altă parte, războaiele continue din Balcani şi extenuanta luptă defensivă îndreptată contra lui Carol I de Anjou au epuizat forțele Imperiului bizantin. Prin principiile şi metodele sale, prin planurile sale grandioase şi prin orientarea sa cert occidentală, prin realizările pozitive, ca şi prin consecințele negative, politica lui Mihail al VIII-lea aminteşte de Manuel I. Era o politică care exercita o influență asupra întregii lumi, din Egipt până în Spania. Dar ea impunea statului bizantin o greutate insuportabilă. Aşa cum Manuel I Comnenul aspira la un imperiu universal, eforturile lui Mihail al VIII-lea pentru a asigura imperiului un rang de mare putere cereau imperiului forțele care-i rămăseseră. Imperiul bizantin îşi pierdea mijloacele de apărare în Asia, aceasta având urmări grave. Imperiul se găsea într-o stare de epuizare militară şi financiară. Era începutul unei decadențe iremediabile a imperiului. Există o diferență enormă între orgoliosul imperiu al lui Mihail al VIII-lea şi statul succesorilor săi. Sub

succesorii lui Mihail al VIII-lea Paleologul, în cele aproape două secole de guvernare, Bizanțul cunoaște o lungă agonie[59].

Mihail al VIII-lea fusese un om de stat genial; succesorul său, **Andronic al II-lea (1282-1328)**, era un om de stat de mare anvergură[60]. Declinul rapid al Imperiului bizantin începând cu sfârșitul secolului XIII avea cauze mai profunde. Problemele interne ale statului erau foarte grave și situația externă ducea Bizanțul la catastrofă. Organismul de stat era distrus. Acum începea expansiunea puterilor ambițioase ale otomanilor și sârbilor. Înainte de dubla presiune în est și în Balcani, Imperiul bizantin era epuizat militar și financiar. Explicația declinului puterii bizantine trebuie căutată în politica internă și externă a statului. Din timpul domniei tatălui său, Andronic al II-lea luase parte la problemele guvernării. Fiul și împăratul asociat, Mihail al IX-lea (mort în 1320), juca un rol și mai important. Importanța crescândă a rangului de împărat asociat este un fenomen caracteristic al epocii Paleologilor; ea își găsește o expresie formală în egalizarea titlurilor de împărat principal și, cu autorizarea sa, de primul împărat asociat în calitate de moștenitor prezumtiv. Era vorba de începutul transformării regimului personal centralizat într-o suveranitate colectivă a casei imperiale.

Exista și ideea împărțirii imperiului, dar mai întâi sub forma unei excrescențe de origine străină și occidentală. A doua soție a împăratului Andronic al II-lea, Irena (Iolanda) de Montferrat, în interesul fiilor săi, reclama o împărțire a teritoriului imperial între toți prinții imperiali. Refuzul categoric opus de împărat planurilor împărătesei nu este mai puțin caracteristic acestui stadiu de evoluție. Andronic al II-lea respingea pretențiile soției sale. Împărăteasa părăsea capitala, se retrăgea la Thessalonic, unde intra în legătură cu regele sârbilor, Milutin, ginerele său,

---

[59] *Ibidem*, p. 499-500, cf. R. Guilland, *Corespondance de Nicéphore Grégoras*, Paris, 1927; A. Papadopoulos, *Georgii Phrantzae Chronikon*, I, Leipzig, 1935; I. Previale, *Un panegirico inedito per Michele VIII Paleologo*, în "*Byzantinische Zeitschrift*", 42, 1942, 1-6.

[60] *Ibidem*, p. 500-501: Politica lui Andronic al II-lea nu era lipsită de mari erori, dar trebuie să recunoaștem că a luat numeroase măsuri importante și inteligente pentru binele statului. Nu este greșeala sa dacă, în această situație lamentabilă, toate tentativele de însănătoșire a statului nu puteau avea decât o eficacitate limitată, evenimentele paralizându-le. El număra printre consilierii și colaboratorii săi cei mai apropiați oameni extrem de dotați, ca Theodor Metochites și Nikephor Gregoras. Dacă epoca Paleologilor era o epocă de mare animație intelectuală, dacă Constantinopolul rămânea, în ciuda declinului său politic, un centru intelectual mondial, nu lui Andronic îi revine meritul cel mai mare.

încercând să asigure unuia dintre fiii săi succesiunea la tronul Serbiei, dar fără rezultat[61].

Bizanțul rămânea atașat unității imperiului. Dar structura de stat devenea din ce în ce mai slabă, în timp ce legăturile între centru și provincie slăbeau și ele. Provinciile nu mai aveau legături cu puterea centrală, decât în persoana guvernatorilor, aceștia fiind aleși dintre membrii familiei imperiale sau dintre curtezanii din anturajul împăratului. Ei erau înlocuiți frecvent, căci încrederea în ei nu era de lungă durată. Sistemul administrativ al statului bizantin, care fusese armătura sa cea mai solidă, își pierdea caracterul riguros centralizat și construcția sa ierarhică.

Instalarea dinastiei Paleologilor pe tronul imperial marca victoria marii aristocrații bizantine. Mișcarea de feudalizarea lua un nou avânt și atingea, începând cu secolul al XIV-lea, punctul culminant. Marii proprietari civili și ecleziastici își rotunjeau proprietățile și-și luau privilegii din ce în ce mai extinse. Adesea, ei nu se mulțumeau cu imunitatea financiară, obținând adesea și imunitatea judiciară, ei rezervându-și dreptul de a percepe impozite și de a face dreptate pe domeniile lor. În mijlocul mizeriei generale, ei trăiau într-o izolare confortabilă, susținându-se treptat statului. În același timp ca și proprietatea țărănească, proprietatea funciară neprivilegiată de mica nobilime cunoaște declinul, căci ea își pierde pământul și mâna de lucru. Viața mai ușoară a marilor domenii privilegiate atinge și pe micii proprietari, ei fiind supuși la taxe grele și obligații publice. Marile domenii bogate reușeau să supraviețuiască teribilelor ravagii ale invaziilor dușmane.

Această evoluție nu slăbea numai politica statului, ea ruinându-l și din punct de vedere financiar și militar. Cum marea proprietate scapă într-o măsură crescândă de la obligația de a plăti impozit și absoarbe proprietatea impozabilă a țăranilor și micii nobilimi, veniturile statului nu încetau să scadă, fără a mai spune că proasta gestiune a administrației financiare contribuia la reducerea perceperii impozitului. Bunurile cedate pronoiei obțineau și ele mari privilegii. Ele constituiau la origine o proprietate condiționată, non-ereditară; se acordă acum din ce în ce mai mult pronoiarilor dreptul de transmitere a moștenirilor lor. Mihail al VIII-lea transformase concesiunile în pronoia partizanilor săi în posesiuni ereditare:

---

[61] *Ibidem*, p. 502: Conflictul nu era decât între concepțiile opuse de stat lumii romano-bizantine și celei occidentale, având la bază exigențele împărătesei Irena Iolanda de Montferrat o confuzie a noțiunilor de drept public și de drept privat. Gregoras scria că ea voia ca fiii împăratului să guverneze nu numai din punct de vedere monarhic, conform vechii cutume romane, ci să-și împartă orașele și teritoriile imperiului, fiecare să aibă un teritoriu particular, după legislația persoanelor private. Această împărătească, adaugă Gregoras, era de origine latină și dorea să introducă obiceiurile romane.

el acordase nemurirea concesiunilor pronoiarilor viageri. Cu timpul, conducerea se arată dispusă să transforme, la cererea pronoiarilor, posesiunile lor care fuseseră atribuite în concesie. Aceste feude nu încetau să constituie un bun de natură particulară, bunul ereditar al pronoiarului neputând fi înstrăinat, rămânând în servitutea publică, trecând tot în posesia moştenitorilor. Dar, dacă feuda ereditară nu încetează să fie un bun inalienabil, caracterul său ereditar marchează o anume "relaxare" a sistemului original, el denotând slăbirea continuă a puterii centrale şi complezenţa crescândă exigenţelor marii aristocraţii feudale.

Insuficienta eficacitate a sistemului de pronoia sub Paleologi apărea astfel clară, armata bizantină fiind compusă acum, ca şi în timpul Comnenilor, în mare parte, din mercenari străini. Întreţinerea numeroaselor trupe de mercenari şi multiplicarea consecutivă a cheltuielilor militare au ruinat finanţele imperiului. Forţele armate bizantine numărau în timpul lui Mihail al VIII-lea mai multe zeci de mii de oameni; ştim că în 1263, 6 000 de cavaleri fuseseră însărcinaţi cu apărarea Peloponezului şi într-o campanie din Bulgaria, în 1279, erau prezenţi cel puţin 10 000 de războinici. Comparate cu situaţia din perioada bizantină medie, sau cu cea a Comnenilor, aceste cifre sunt foarte modeste. Dar în statul sărăcit, această armată cu bandele sale de mercenari reprezenta o povară zdrobitoare. Forţele armate trebuiau reduse radical; este ceea ce a făcut Andronic al II-lea. El credea că putea să renunţe la întreţinerea flotei, care cerea cheltuieli ridicate, depinzând de genovezi din punct de vedere economic şi militar. Dar el limita drastic armata terestră, forţele armatei bizantine scăzând la un nivel atât de scăzut, practic ca nemaiexistând. Exista o diferenţă între forţele armate mereu impozante ale lui Mihail al VIII-lea şi mijloacele de apărare, mai mult decât modeste, ale succesorului său. De altfel, nu mai întâlnim în Bizanţ, începând cu secolul XIII, decât mici armate ce depăşesc câteva mii de ostaşi. Bizanţul îşi pierdea rangul de mare putere şi era neputincioasă în faţa forţelor mult mai puternice ale otomanilor.

Important simptom al crizei financiare era devalorizarea monedei de aur bizantine, care era alterată de metalele mai puţin preţioase. După puternica devalorizare de la sfârşitul secolului XI, sub Nikephor al III-lea Botaniates şi Alexios Comnenul, nomisma bizantină era reluată de succesorii lor, căci ameliorarea situaţiei permisese folosirea monedelor din metal fin, moneda de aur bizantină posedând la începutul secolului XIII în jur de 90% din valoarea ei nominală. Apoi, hyperperul (*"hyperpyron"*-ul) – moneda bizantină din timpul lui Alexios I Comnenul – suferea o nouă depreciere, care ruina definitiv creditul său în ţările străine. Solida încredere de altădată în moneda bizantină se transformă acum peste tot într-o neîncredere crescândă şi, de la sfârşitul secolului XIII, moneda de aur

bizantină, care domina altădată piața mondială, era din ce în ce mai mult respinsă de noua monedă de aur "*bouna moneta d'oro*" a republicilor italiene.

Valoarea *hyperpyronului* bizantin nu era decât de 2/3 din valoarea sa, adică 16 carate; după recucerirea Constantinopolului, în timpul domniei lui Mihail Paleologul, de numai 15; în primii ani ai domniei lui Andronic al II-lea, de 14; în timpul noii crize de la sfârșitul secolului XIV, el scădea la ½ din valoarea sa originală în metal fin. (Consecința era creșterea prețurilor).

Moneda bizantină continua să se depreciere pe măsură ce situația generală se înrăutățea, dezvoltându-se criza economică, criza alimentară acaparând viața poporului bizantin. Pentru a îmbunătăți veniturile statului, Andronic al II-lea lua măsuri fiscale şi reuşea să realizeze o creştere substanțială a acestora. Perceperile anuale se ridicau la 1.000.000 de hyperperi (hyperpyroni). Dar condiția populației se agrava în continuare. Prestațiile în natură sufereau însă o creştere: se introducea o nouă taxă, care obliga pe orice cultivator să livreze în natură statului o parte din recolta sa, 6 "*modioi*" de grâu şi 4 "*modioi*" de orz la "*zeugarion*". Dar perceperile suplimentare nu vor avea efectul exclusiv al noilor taxe; Andronic al II-lea încerca şi să limiteze drepturile de imunitate ale marilor domenii: anumite impozite, în primul rând impozitul funciar, erau frecvent excluse de la imunitate şi trebuiau achitate chiar de către deținătorii de acte, de scutiri. Această măsură remarcabilă trebuia să releve nivelul perceperilor fiscale.

Dar faptul că suma obținută de Andronic al II-lea părea foarte ridicată contemporanilor arată la ce nivel de sărăcie ajunsese Bizanțul. Este suficient să spunem că perceperile anuale ale statului bizantin erau deja în jur de 7-8.000.000 de numismata. Ori, piesa aceasta de aur nu mai reprezenta decât jumătate din valoarea ei veche. Înainte de reforma fiscală a lui Andronic, perceperile erau mai slabe. Este adevărat că plata impozitelor nu constituia unica sursă de venit pentru Imperiul bizantin, ea neconstituind decât ½ din finanțele statului, celelalte revenind republicilor italiene.

Excedentele erau destinate pe de o parte acoperirii cheltuielilor curente ale administrației, iar pe de altă parte alimentării plăților puternicilor vecini şi întreținerii unei flote de 20 de trireme (galere cu trei rânduri de rame), ca şi unei armate permanente de 3.000 de cavaleri; 2.000 dintre aceştia staționau în Europa şi 1.000 în Asia. Împăratul încerca să răscumpere reducerea neconsiderată a forțelor armate pe care o decisese la înscăunarea sa, sub presiunea crizei financiare.

Vărsământurile (plățile) către puterile vecine deveniseră unul dintre capitolele cele mai importante ale bugetului. Împăratul dorea să cumpere pacea cu aur pentru că nu era capabil să respingă inamicul pe plan militar.

Imperiul bizantin devenise un stat mic, care trăia din trecut, incapabil să-şi apere existenţa, datorită şi poziţiei sale geografice.[62]

Politica lui Andronic al II-lea se deosebea de cea a tatălui său în problema religioasă. Situaţia marca un reviriment complet. Uniunea era moartă, dacă nu după înscăunarea papei Martin al IV-lea, atunci, după vecerniile siciliene. Odată urcat pe tron, Andronic al II-lea renunţa la ea pentru a se angaja într-o direcţie ortodoxă. Ioan Bekkos trebuia să părăsească tronul Constantinopolului, patriarhatul revenind lui Iosif I, care fusese alungat după conciliul de la Lyon şi, după moartea sa, lui Giorgios din Cipru. Grava criză religioasă era depăşită, dar Bisericii bizantine îi trebuia mai mult timp pentru a-şi regăsi echilibrul. Vechiul conflict între partida zeloţilor şi curentul moderat şi guvernamental rămânea pe poziţii. Zeloţii, care continuau să jure prin patriarhul Arsenios (mort de multă vreme), rezistau autorităţii Bisericii şi conducerii. Dar, în ciuda formelor pe care aceste conflicte continuau să le ia, Arseniţii la începutului secolului al XIV-lea, ajungeau la o comuniune cu tendinţă majoritară, cu excepţia câtorva fanatici. Importanţa Bisericii şi influenţa ei asupra statului continuau să crească. Viaţa şi ceremonialul de la curte luau o importanţă teoretică mai mult decât oricând.

Andronic al II-lea, împărat ortodox, se ocupa activ cu problemele Bisericii în cursul lungii sale domnii şi contribuia într-o măsură importantă la recâştigarea încrederii patriarhatului din Constantinopol. Printr-un chrysobul din noiembrie 1312, el supunea patriarhatului mănăstirile de la Muntele Athos care, după Alexios I Comnenul (Comnenos), fuseseră supuse împăratului. În viitor, ***protosul*** Sfântului Munte (cel ce prezida consiliul tuturor abaţiilor mănăstirilor athonite) trebuia numit nu de împărat, ci de patriarh. Concesiunea era importantă, căci influenţa Athosului în viaţa religioasă a imperiului nu înceta să crească (era vorba de o nouă distribuire a episcopiilor şi o redistribuire a daniilor diferitelor reşedinţe episcopale pentru a adapta la vechea organizare ecleziastică pe cea nouă, care nu suferise după Leon al VI-lea decât modificări de detaliu).

Diferenţa era din ce în ce mai sesizabilă între câmpul de influenţă al Bisericii bizantine şi teritoriul statului. În timp ce statul se micşora, patriarhatul Constantinopolului rămânea centrul lumii ortodoxe şi număra mitropolii şi arhiepiscopii sufragane atât în teritoriile vechi din Asia Mică şi din Balcani, cât şi în Caucaz, în Rusia şi în Lituania. Biserica era elementul cel mai stabil al Imperiului bizantin[63].

---

[62] *Ibidem*, p. 503-508, cf. Nicéphore Grégoras, p. 158, 174, 223, 233-237.
[63] *Ibidem*, p. 508-509.

Slăbiciunea militară şi financiară a imperiului îi cerea lui Andronic al II-lea o mare moderaţie în politica sa externă. El dorea să obţină din toate părţile tratate de pace şi de prietenie[64].

Vechile planuri bizantine nu erau uitate în Occident şi trebuia doar găsit instrumentul care să servească la realizarea lor. Aceste planuri găseau ajutor în principal în Franţa şi în regatul Neapolelui; cei mai activi erau Philip de Tarent, fiul regelui Neapolelui Carol al II-lea şi Carol de Valois, fratele regelui Franţei, Philip al IV-lea cel Frumos. Eforturile celor doi prinţi nu erau decât un slab ecou al grandioasei politici de cucerire a lui Carol de Anjou şi doar neputinţa Imperiului bizantin putea să ofere motive de îngrijorare. Philip de Tarent, căruia Carol al II-lea îi transmisese în 1294 drepturile şi teritoriile casei de Anjou, administra moştenirea angevină a Epirului şi revendica în numele regelui Neapolelui suzeranitatea asupra principatelor france din Grecia şi chiar din Thessalia. El îşi asigura posesiuni epirote prin căsătoria cu Thamar, fiica despotului Nikephor şi în 1295, epiroţii îi vor ceda şi oraşele din Etolia.

Puterea statelor greceşti separatiste scădea mai rapid decât cea a Imperiului bizantin. Se adăuga şi o puternică tensiune între Epir şi Thessalia, care se traducea prin întâlniri armate repetate. În aceste circumstanţe, Bizanţul reuşea să intervină cu succes din anul 1290: armata bizantină traversa Thessalia, intra în teritoriul epirot şi-şi aşeza tabăra în faţa Janinei. Pentru puţină vreme, imperiul reapărea în Adriatica, căci Dyrrachion (Dyrrachium) cădea în mâinile bizantinilor.

Ajutorul lui Philip de Tarent costa despotatul de Epir o parte din teritoriul său, fără a reuşi să consolideze situaţia (nefăcând decât să înrăutăţească relaţia cu Thessalia), unde pretenţiile lui Philip la suzeranitate provocau o mare nemulţumire. În anul 1295, fiii ***sebastocratorului*** Ioan atacau despotatul, epiroţii apelând la împăratul bizantin. Evoluţia statelor separatiste greceşti părea a lua o turnură favorabilă pentru Bizanţ, în 1296 murind despotul Nikephor al Epirului şi vechiul inamic al Bizanţului,

---

[64] *Ibidem*, p. 509-510, cf. G. Brătianu, *Notes sur le projet de mariage entre l'empereur Michel IX Paléologue et Catherine de Courtenay*, în "*Revue du Sud-Est Européen*", I, 1924, p. 59-63: După moartea prematură a primei sale soţii, Ana de Ungaria, Andronic al II-lea se căsătorea în 1284 cu Irena Iolanda, fiica marchizului de Montferrat. Acest mariaj punea capăt pretenţiilor casei de Montferrat la coroana regală a Thessalonicului, căci marchizul, atunci rege titular al Thessalonicului, îşi abandona titlurile, de altfel, destul de platonice, în favoarea fiicei sale, devenită împărăteasa Bizanţului. Aceeaşi politică inspira eforturile împăratului de a-şi căsători fiul şi succesorul, pe Mihail al IX-lea, cu Catherine de Courtenay, fiica lui Philip şi nepoata lui Bauduin al III-lea, care era considerată în Occident împărăteasa titulară a Constantinopolului. Tratativele începute în anul 1288 şi continuate de-a lungul mai multor ani, nu se vor încheia, iar Mihail al IX-lea se însura în cele din urmă cu o prinţesă armeană.

sebastocratorul Ioan de Thessalia, în urma cărora prințesa bizantină Anna, o nepoată a lui Mihail al VIII-lea, prelua regența în Epir în numele fiului său minor Thomas (partida favorabilă bizantinilor ajungând la putere).

Serbia intervenea cu o flotă superioară și cucerea Dyrrachion-ul (Dyrrachium-ul). Avansarea sârbească în sudul bizantin intra în faza sa decisivă. Începând din momentul în care Milutin (1282-1321) cucerea orașul Skoplje de la bizantini în primul an de domnie, atacurile sârbești nu se vor mai opri în Macedonia. În 1297, Bizanțul lansa un contraatac condus de Mihail Glabas, cel mai bun general al imperiului, dar fără rezultat: vechiul imperiu nu mai putea să rivalizeze pe plan militar cu forțele tânărului stat slav.[65] Marea nobilime sârbă trăgea principalul profit din cucerirea noilor teritorii bizantine, ea fiind o mare animatoare a războaielor contra Bizanțului. După lungi negocieri dure cu curtea sârbească de către plenipotențiarul imperial, Theodor Metochites, pacea era semnată în primăvara anului 1299 și Milutin celebra căsătoria cu Simonis: teritoriile cucerite în amonte de Ochrida – Prilep – Chtip vor rămâne ale lui Milutin cu titlul de dotă.

Tratatul de prietenie cu Bizanțul și căsătoria bizantină a lui Milutin vor contribui la creșterea influenței bizantine în regatul sârbilor[66]. Este începutul unei grecizări intensive a curții și a statului, care va cunoaște deplinul avânt în timpul domniei lui Dușan. Fără îndoială, orientarea politică trebuia să sufere o schimbare, dar bizantinizarea culturală se intensifica pe măsură ce regatul sârb își extindea frontierele în detrimentul Bizanțului și făcea cuceriri în vechile teritorii bizantine.

Slăbiciunea poziției bizantine în Balcani era comandată în interior de epuizarea militară și financiară a imperiului, iar în exterior, de redutabilele evenimente din Asia Mică și de războiul veneto-genovez, în care Bizanțul era neutru. În vreme ce Mihail al VIII-lea nu dorea să lase o prea mare influență nici genovezilor, nici venețienilor, Andronic al II-lea îi ajuta unilateral și fără rezerve pe genovezi – și aceasta era cea mai mare

---

[65] *Ibidem*, p. 510-511.

[66] *Ibidem*, p. 511-512: Andronic al II-lea decidea să încheie pace cu regele sârbilor și îi propunea mâna surorii lui, Eudochia, văduva împăratului Ioan de Trapezunt. Această alianță aducea lui Milutin un ajutor binevenit în lupta contra fratelui său mai mare, Dragutin. Mariajul său cu o prințesă bizantină porfhyrogenetă îi aduce o creștere apreciabilă a importanței: vechile tradiții erau încă vii și casa imperială nu-și pierduse prestigiul în fața popoarelor vecine. Supărarea lui Milutin era mai mare când Eudochia refuza mariajul. Dar Bizanțul nu putea să se dezică și, în fața atitudinii amenințătoare a regelui sârbilor, Andronic al II-lea decidea să-i dea drept soție pe unica fiică a sa, Simonis, un copil de cinci ani. El trecea peste opoziția clerului său la mariajul micuței prințese cu suveranul sârbilor, atunci la al treilea mariaj (cu o bulgăroaică). Cât despre Milutin, el trebuia să-și liniștească nobilimea, care era împotriva încheierii păcii cu Bizanțul.

greşeală politică a lui. Dacă Veneţia stăpânea partea meridională a Mării Egee, Genova îşi crease o poziţie extraordinar de puternică în Nordul Arhipelagului şi în Marea Marmara, ca şi în Marea Neagră (şi din Galata controla comunicaţiile din Mediterana cu Marea Neagră şi ţările din jur). Avântul puterii genoveze făcea şi mai acerbă vechea rivalitate între veneţieni şi genovezi, iar un război izbucnit în anul 1294 între cele două republici maritime, în care era antrenat şi imperiul. Cum împăratul adăpostea în capitala sa pe genovezii atacaţi la Galata, veneţienii vor trece la represalii în suburbiile Constantinopolului; bizantinii vor replica prin contra-represalii împotriva veneţienilor domiciliaţi în Constantinopol. Războiul între Veneţia şi Genova se transforma într-un război între Veneţia şi Bizanţ. Căci genovezii se vor retrage, lăsând pe aliaţi singuri, ei vor încheia cu Veneţia în 1299 "*o pace eternă*", Bizanţul, care nu avea flotă, se găsea într-o situaţie precară, trebuind să plătească la presiunile veneţienilor în Cornul de aur sumele cerute. Războiul se încheia în anul 1302 printr-un armistiţiu de zece ani, veneţienii văzându-şi confirmate vechile lor privilegii comerciale şi un anumit număr de noi colonii în Arhipelag. Genovezii au înconjurat Galata cu un zid solid, construind o puternică fortăreaţă genoveză în faţa capitalei bizantine (Căpitanul genovez Benedetto Zaccaria de Phoceea, care era semnalat ca amiral în serviciul regelui Franz Philip al IV-lea cel Frumos şi adunase o avere fabuloasă în minele de alaun din Phoceea, a cucerit insula bizantină Chios în 1304. Cele două republici maritime ieşeau din război întărite; Imperiul bizantin, care s-a lăsat atras în acest război, nu obţinea decât pagube şi umilinţe[67]).

Evenimentele cele mai importante şi cele mai grave se întâmplau în Asia Mică, unde Imperiul bizantin era lovit cel mai puternic.[68] Invazia mongolă, care, spre mijlocul secolului al XIII-lea, a atins Asia Anterioară şi a alungat către Asia Mică numeroase triburi turce. Noi mase de oameni se aflau la frontierele bizantino-selgiucide, aceşti noi veniţi privaţi de pământuri lansau atacuri contra Asiei Mici occidentale. Cu timpul, incursiunile turceşti deveniseră din ce în ce mai violente, rezistenţa bizantinilor fiind extrem de slabă. Sistemul de apărare al frontierelor stabilit de imperiul de Niceea era ruinat, teritoriul fiind abandonat fără apărare la atacurile duşmane. Restauraţia din anul 1261 slăbea considerabil forţele de

---

[67] *Ibidem*, p. 512-513, cf. G. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans le Mer Noir au XIII-e siècle*, p. 215-217.

[68] *Ibidem*, p. 513: *„C'est un point qui ne fait pas le moindre doute: la restauration de 1261 affaiblit considérablement les forces de défense de Byzance en Asie Mineure. Et cela pour une double raison: parce que le centre politique fut de nouveau éloigné de la frontière orientale, mais aussi parce que le point de gravité de la politique impériale se trouva entièrement décalé vers l'Occident."*

apărare ale Bizanțului în Asia Mică, din două motive: centrul politic era din nou îndepărtat de la frontiera orientală, iar centrul de gravitate al politicii imperiale se găsea în întregime decalat către Occident. Noile sarcini cărora imperiul trebuia să le facă față în Balcani și pericolele care-i amenințau partea occidentală cereau o concentrare a tuturor forțelor în partea europeană. Pentru a organiza apărarea în Asia nu existau nici mijloacele financiare, nici cele militare.

În timpul domniei lui Mihail al VIII-lea emigraseră de la frontiera selgiucidă *akrites*, ca și trupele destinate protecției frontierelor din Asia, care fuseseră chemate pe teatrul de operațiuni occidental. Feudalizarea crescândă a imperiului Paleologilor contribuia la ruinarea bunurilor militare create de Ioan Vatatzes în regiunile de frontieră. Motivele financiare, sociale și politice contribuiau la slăbirea sistemului de apărare din Asia Mică[69].

Cucerirea turcă se răspândea în tot imperiul, orașele bizantine rezistând sporadic. În anul 1300, aproape toată Asia Mică căzuse în mâinile turcilor. Doar câteva locuri scăpaseră: Niceea, Nicomedia, Brussa, Sardes, Philadephia, Magnesia și câteva orașe portuare, ca Heracleea Pontului, Phoceea și Smyrna. Șefii de triburi turci își împărțeau țările cucerite în Asia Mică. Vechea provincie Bithynia revenea lui Osman, care unifica toate triburile turcești sub sceptrul său și supunea Bizanțul și țările slave din sud.

Bizanțul se afla în fața catastrofei. Asia Mică, inima teritoriului bizantin, era pierdută pentru totdeauna[70]. Andronic al II-lea a contat pe ajutorul alanilor, care i-au cerut instalarea în imperiu pentru a se lupta cu turcii. Conform tratatului soseau 10.000 bărbați, femei și copii, dar rezultatul era negativ. Conduse în Asia Mică de Mihail al IX-lea, împăratul asociat, bandele de alani vor suferi, la prima lor întâlnire cu turcii, o înfrângere grea și se vor retrage precipitat, răzbunându-se pe populația bizantină.

Roger de Flor, gloriosul conducător al campaniei catalane, își oferea serviciile sale Imperiului bizantin pentru a lupta contra turcilor. Valoroasa companie catalană dăduse ajutor regelui Frederic al Siciliei în lupta sa contra eforturilor de recucerire ale Angevinilor. După pacea de la Caltabellota, care punea capăt războiului între Angevini și Aragonezi și aducea independența Siciliei, sub autoritatea casei de Aragon, mercenarii catalani nu mai aveau resurse și erau în căutarea unui nou câmp de

---

[69] *Ibidem*, p. 514: *„Enfin, la féodalité croissante de l'empire des Paléologues contribua à ruiner les biens militaires créés par Jean Vatatzès dans les régions de frontière. Bref, les raisons financières, sociales et politiques conspirèrent à saper le système de défense de l'Asie Mineure."*

[70] *Ibidem*: *„Dans son impuissance militaire, Byzance était désemparée devant la catastrophe. L'Asie Mineure, le coeur du territoire byzantin, échappait à l'empire pour toujours."*

activitate. La sfârşitul anului 1303, Roger sosea la Constantinopol cu 6.500 de oameni. Andronic al II-lea, care-şi punea toate speranţele în catalani, le dădea, conform acordului, un avans de soldă pe patru luni, dădea mâna nepoatei sale, Maria Asan, lui Roger, pe care-l numea ***megaduce*** (***"megas dux"***) şi-i conferea mai târziu demnitatea de "***cezar***". La începutul anului 1304, catalanii porneau spre Cyzik şi în primăvară spre Philadelphia, asediată de turci. Turcii erau zdrobiţi şi Roger de Flor intra ca şi învingător în oraş. Această victorie demonstra că era suficientă o mică, dar solidă armată pentru a salva situaţia (Era soarta tragică a Imperiului bizantin să nu aibă această armată şi să nu poată recruta una decât sub forma mercenariatului. Ori, o armată străină era o armă cu două tăişuri, pentru că ea constituia un corp autonom şi putea să se sustragă în orice moment controlului unui împărat ce nu dispunea de nici un mijloc de autoritate sau de constrângere).

După victorie, catalanii semănau insecuritatea în orice regiune de pe uscat sau mare, căzând fără deosebire asupra bizantinilor şi turcilor, sfârşind prin a ataca oraşul bizantin Magnesia (în loc de a se lupta cu turcii). Catalanii vor trece în iarna anului 1304-1305 în Gallipoli şi trebuiau, în primăvara următoare, să-şi reia campania din Asia Mică. Dar tensiunea creştea între guvernarea bizantină şi compania catalană. La Constantinopol, iritarea faţă de aceşti mercenari aroganţi creştea, iar Mihail al IX-lea le era ostil. Catalanii îşi justificau acţiunile prin neplata soldelor. În aprilie 1305, Roger era asasinat în palatul lui Mihail al IX-lea. (Catalanii, indignaţi, vor declanşa împotriva bizantinilor o campanie de răzbunare şi un război deschis izbucnea între imperiu şi compania lor). Armata lui Mihail al IX-lea, compusă din alani şi din turci, suferea o grea înfrângere la Apros; moştenitorul tronului fugea la Didymoteichou. El trebuia să-şi apere oraşele cele mai importante din Thracia, campania fiind abandonată. (Timp de doi ani, catalanii, care-şi camuflaseră pierderile prin venirea de compatrioţi şi contingente turceşti, jefuiau fără milă Thracia).

Dezastrul era cu atât mai mare, cu cât presiunea bulgară era mai ameninţătoare în Nord. Bulgaria, care se fragmentase în numeroase regate mici şi părea că în ultimii ani ai secolului XIII căzuse în întregime în mâinile tătarilor, reuşea, după moartea lui Nogai (1299), să se elibereze de sub dominaţia tătară şi să se îndrepte, în timpul lui Theodor Sviatoslav (1300-1322), către vremuri mult mai bune. Profitând de situaţia disperată a Imperiului bizantin, ţarul bulgarilor cucerea numeroase fortăreţe şi porturi de la Marea Neagră, între altele Mesembria şi Anchialos. Guvernarea bizantină era obligată să accepte aceste pierderi, încheind cu ţarul bulgar un tratat de pace şi acordându-i cuceririle (1307). Catalanii, după ce jefuiseră Thracia, se instalaseră în toamna anului 1307 în Cassandreia. De aici, ei îşi

vor continua raziile sălbatice. Totodată, asaltul contra Thessalonicului (primăvara 1308) era respins[71].

Planurile antibizantine se conturau din nou. Philip de Tarent, care căuta să-şi extindă poziţiile în regiunea Epirului şi Albaniei, se alia cu albanezii catolici şi intra în posesia oraşului Dyrrachion (Dyrrachium). Dar campania contra Annei, despotul bizantinofil al Epirului, nu avea nici un rezultat (1306). Era şi mai periculos că «*Despotul Romaniei şi Seniorul regatului Albaniei*»[72], cum se numea acum Philip de Tarent, era Carol de Valois. Acest prinţ fără ţară, care se căsătorise în 1301 cu împărăteasa titulară Catherine de Courtenay, lucra cu ardoare la resuscitarea planurilor de cucerire ale lui Carol de Anjou şi tindea către coroana imperială a Constantinopolului. El încheia în anul 1306 un acord cu republica Veneţiei, care nu putea să reziste tentaţiei de a relua politica celei de a patra cruciade. Acest acord era urmat, în 1308, de un tratat cu regele sârbilor, Milutin, care, înaintea situaţiei Imperiului bizantin, relua vechea politică de alianţă cu puterile occidentale şi intra în coaliţia antibizantină. Papa Clement al V-lea asigura sprijinul său moral întreprinderii, reînnoind în 1307 anatema contra împăratului bizantin. Carol de Valois găsea complici printre aristocraţii Bizanţului. Guvernatorul Thessalonicului, Ioan Monomachos şi comandantul sarzilor, Constantin Dukas Limpidaris, se vor declara gata să recunoască pe prinţul francez ca senior. Dar, în această situaţie, cea mai importantă era câştigarea campaniei catalane, care stăpânea situaţia în Orientul bizantin. În 1308, mandatarul lui Carol, Theobald de Cepoy, debarca în Eubeea cu unsprezece nave veneţiene şi se îndrepta spre Cassandreia, unde primea jurământul de fidelitate de la compania catalană.

Fără a ţine cont de planurile casei de Valois, catalanii din Cassandreia se îndreptau spre Thessalia. Ea era atunci sub sceptrul lui Ioan al II-lea (1303-1318). Slăbiciunea conducerii şi legătura sa cu ducatul franc al Atenei vor da o nouă impulsiune forţelor feudale din Thessalia. Ţara era sub stăpânirea marilor seniori feudali. Statul Thessaliei era în agonie. Din puterea impozantă pe care o reprezentase sub sebastocratorul Ioan I nu mai rămăsese decât o amintire vagă. Nu se putea imagina o împotrivire a catalanilor. De-a lungul unui an, compania trăia din produsele bogate ale acestui pământ fertil. Apoi, în primăvara anului 1310, ea intra în Grecia Centrală şi se punea în serviciul lui Gauthier al Atenei. Ca şi cu bizantinii, catalanii se vor întoarce împotriva francilor, sfârşind printr-un război

---

[71] *Ibidem*, p. 515-517, cf. L. N. d'Olver, *L'expansio de Catalunya en la Mediterrania oriental*, Barcelona, 1926; K. M. Setton, *Catalan Domination of Athenes 1311-1388*, Cambridge, Mass., 1948.

[72] *Ibidem*, p. 517.

deschis. La 15 martie 1311, ei vor repurta la Cephissos în Beoția o victorie remarcabilă împotriva forțelor superioare numeric ale dușmanilor lor; ducele Gauthier de Brienne și cea mai mare parte a cavalerilor vor muri în această sângeroasă bătălie. Dominația francă era în nimicită la Atena și la Theba și făcea loc unui principat catalan. Atena, care fusese de-a lungul unui secol sub dominația francă, cădea pentru șaizeci de ani sub dominația catalană.

Acesta era rezultatul singurei expediții catalane. O mână de aventurieri din îndepărtatul Occident își găsise cămin de la Constantinopol și Philadelphia, până la Atena, pentru a întemeia aici, într-unul dintre centrele cele mai vechi și mai glorioase ale civilizației, un principat al lor. Ravagiile făcute de catalani în Asia Mică, în Thracia și în Macedonia, în Grecia de Nord și Centrală, întâlnirilor lor victorioase cu turcii, bizantinii și francii, vor arăta într-o manieră sesizantă la ce grad de slăbiciune fusese redus Bizanțul și statele dizidente grecești și latine (catalanii sosiseră în Orient într-o perioadă de lipsă a puterilor: puterea bizantină era deja ruinată, iar puterea turcească era pe punctul de a se afirma).

Plecarea catalanilor în Grecia francă simplificase sensibil situația Imperiului bizantin. Planurile de atac ale lui Carol de Valois își pierduseră sprijinul. În Thessalia, Cepoy era separat de catalani. Pretențiile lui Carol de Valois la coroana imperială a Constantinopolului se stingeau din cauza morții, în 1308, a soției sale, împărăteasa titulară Catherine de Courtenay. Titlul imperial revenea fiicei sale, Catherine de Valois (care se măritase (1313) cu Philip de Tarent). Planurile lui Philip, în ciuda ajutorului Franței și Neapolelui, nu vor depăși stadiul de pregătiri. Planurile lui Carol de Valois și Philip de Tarent – reminiscențe pale ale politicii lui Carol de Anjou – luau sfârșit brusc. În anul 1310 Veneția încheia cu Bizanțul un armistițiu de doisprezece ani, ea netrebuind să reia politica din 1204. Regele Serbiei renunța la alianța sa cu Carol de Valois pentru a se întoarce din nou către Bizanț. Relațiile între Serbia și Bizanț se strângeau chiar mai mult în cursul următorilor ani: regele sârbilor trimitea împăratului 2000 cavaleri. Un război deschis izbucnit între Milutin și fratele său, Dragutin, îl făcea pe Andronic al II-lea să încerce să intervină alături de ginerele său, apoi fiul lui Milutin, Ștefan, revoltându-se contra tatălui său, era orbit și trimis la curtea bizantină.

Bizanțul își consolida poziția și în Peloponez. În anul 1308, Andronic al II-lea introducea o importantă modificare în administrația acestei provincii: el punea capăt sistemului care consta în schimbarea guvernatorilor bizantini din Moreea. Începând din acest moment, Mihail Cantacuzino, tatăl viitorului împărat Ioan al VI-lea, administra posesiunile bizantine din Moreea până la moartea sa (1316), guvernarea lui inaugurând renașterea puterii bizantine în Peloponez. Opera era urmată de Andronic

Asan (1316-1323), fiul fostului împărat al bulgarilor, Ioan al III-lea Asan şi al Irenei Paleologina, soră a împăratului; el reuşea, în războaiele sale contra francilor, să consolideze puterea bizantină în Moreea şi să o extindă. Andronic al II-lea acorda Monemvrasiei, portul bizantin cel mai important al Moreei, privilegii comerciale extinse, destinate întemeierii în Peloponez a unui centru comercial bizantin capabil să facă faţă centrelor veneţiene Koron şi Modon.

O importantă schimbare se producea în cele două state separatiste greceşti. În 1318, dinastia Angevinilor se întinde în Epir şi în Thessalia. Despotul Thomas era asasinat de către nepotul său, Nicolas Orsini de Cephalonia. Acesta, un inamic al Angevinilor, se convertea la religia ortodoxă grecească şi se impunea în Epir ca succesor al victimei sale, căsătorindu-se cu Anna, fiica lui Mihail al IX-lea. Janina şi numeroase alte oraşe ale ţării vor trece sub dominaţia împăratului bizantin. Schimbarea era mai decisivă în Thessalia, căci moartea sebastocratorului Ioan al II-lea marca sfârşitul independenţei politice a ţării. Împăratul bizantin reclama provincia ca feudă imperială vacantă, dar el nu reuşea să impună recunoaşterea suveranităţii sale decât în nordul ţării, această supunere rămânând şi ea doar nominală. Cei mai puternici magnaţi tehssalieni doreau să fie independenţi şi să aibă fiecare autonomie – în special vechea familie aristocratică Melissenoi. Pe de altă parte, grupuri importante de albanezi vor intra în Thessalia; era începutul unei migraţii albaneze ce se va extinde în Grecia în deceniile următoare. Dar cea mai mare parte a principatului, cu capitala Neopatrai, era acaparată de ducatul catalan al Atenei, iar portul Pteleon trecea veneţienilor. Începutul ameliorării care se manifestase în timpul unui deceniu lua sfârşit, din pricina conflictului izbucnit între fostul împărat şi nepotul său, Andronic al III-lea, aruncând imperiul într-un război civil prelungit.[73]

[73] *Ibidem*, p. 517-520, cf. Nicéphore Grégoras, I, 268; *Actes d'Athos, 17, nr. 26*; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 117-122.

Epoca războaielor civile. Hegemonia sârbă în Balcanilor

Dezagregarea Imperiului bizantin își găsea expresia într-o lungă succesiune de războaie civile pentru care conflictul între Andronic al II-lea și Andronic al III-lea nu era decât începutul. Acest litigiu dinastic inaugura o epocă de grave lupte interne care foloseau ultimele forțe ale imperiului și deschideau definitiv porțile expansiunii turcilor și sârbilor.[74]

Andronic al III-lea avea numeroși partizani, mai ales din generația tânără a aristocrației bizantine, constituindu-și o puternică opoziție contra împăratului Andronic al II-lea, care nu era popular. Conducătorii ei erau Ioan Cantacuzino, un magnat tânăr, cel mai bun prieten al lui Andronic al III-lea și Syrgiannes, de ascendență cumană prin tatăl său și înrudit cu familia imperială din partea mamei sale. Jucau un rol esențial în conjurație și Theodor Synadenos și Alexios Apokaukos, care dețineau comandamentele importante ale Thraciei și Macedoniei. Syrgiannes și Cantacuzino își vor procura posturi administrative în Thracia. Obiceiul de a vinde funcțiile se dezvoltase sub Paleologi: marele logotet Theodor Metochites fusese sacrificat. De această dată, aceasta costa scump guvernarea, căci Syrgiannos și Cantacuzino cumpăraseră jurisdicții administrative pentru a organiza lupta. Datorită nemulțumirii din provincia supusă la impozite, aristocrația bizantină reușea să declanșeze o mișcare puternică împotriva guvernării de la Constantinopol. De Paștele din anul 1321, Andronic al III-lea părăsea capitala. Acest moment este începutul războiului civil între cei doi Andronic (1321-1328). În războiul ce se anunța, poziția sa era mai bună din punct de vedere psihologic decât cea a lui Andronic al II-lea. Sub presiunea nevoilor financiare, Andronic al II-lea trebuia să ia măsuri economice foarte riguroase. Andronic al III-lea putea să-și permită promisiunile cele mai magnifice. Pentru a-și recruta partizani, el acorda donații de pământuri și privilegii. El promitea Thraciei exceptarea de la impozite. Această atitudine avea asupra rezultatului războiului civil o mai mare influență decât raportul forțelor militare ale adversarilor. Nu este uimitor faptul că populația tracă se raliase acestui tânăr împărat atât de liberal și, deoarece armata ataca Constantinopolul sub comanda lui Syrgiannes, Andronic al II-lea se grăbea să încheie pacea de la Rhegion (1321, iunie 6), de teama unei ridicări a capitalei.

---

[74] *Ibidem*, p. 521: *„La désagregation de l'empire byzantin trouva son expression dans une longue succession de guerres civiles dont le conflit entre le vieux et le jeune Andronic ne fut que le commencement. Ce litige dynastique familial inaugure une époque de graves luttes intérieures qui usent les dernières forces de l'empire et ouvrent définitivement les portes à l'expansion des Turcs et des Serbes."*

Andronic al III-lea păstra Thracia şi anumite părţi din Macedonia pe care le acordase deja partizanilor săi; restul, ca şi capitala, vor rămâne lui Andronic II. Pentru a apăra în exterior unitatea imperiului, Andronic al II-lea îşi rezerva dreptul de a trata cu celelalte puteri. Dar principiul nu va întârzia să fie violat, fiecare dintre cei doi împăraţi practicând propria sa politică externă, opusă celuilalt[75]. Pacea nu era de lungă durată şi, din 1322, războiul civil se reaprindea. Neînţelegerea caracteriza tabăra tânărului Andronic, motivul fiind rivalitatea între *megaducele ("megas dux")* Syrgiannes şi marele domestic Ioan Cantacuzino. Andronic al III-lea, luând partea prietenului său Cantacuzin, Syrgiannes, care dirijase până atunci întreaga acţiune, trecea de partea bătrânului împărat, Andronic al II-lea preluând conducerea luptei împotriva fostului său maestru şi protector. Dar opinia imperiului înclina treptat spre Andronic cel Tânăr; numeroase oraşe învecinate cu Constantinopolul i se supuneau, bătrânul împărat cedând o dată în plus, iar pacea fiind restabilită în aceleaşi condiţii ca şi precedenta. Această pace era urmată de o destul de lungă perioadă de acalmie, iar la 2 februarie 1325, Andronic al III-lea era încoronat împărat asociat de către bunicul său. Acest război civil care se derulase fără mari bătălii avea repercusiuni politice destul de grave, atât în interior, cât şi în exterior. Starea de război, cu constantele sale mişcări de trupe, împiedica cultivarea pământului, mai ales în Thracia, paralizând întreaga viaţă economică. Autoritatea puterii centrale era grav zdruncinată, chiar în regiunile care-l recunoşteau prin tratat pe bătrânul împărat. Guvernatorul Thessalonicului, Ioan Paleologul, nepotul lui Andronic al II-lea şi ginerele marelui logothet Theodor Metochites, decidea să-şi separe guvernarea de imperiu (1327). Decizia sa găsea ajutor pe lângă cei doi fii ai marelui logothet care comandau la Strumitza şi Melnic (Melnik). Situaţia căpăta un caracter periculos datorită faptului că Ioan cerea ajutor ginerelui său, regele sârbilor Ştefan Decianski, ducându-se la curtea sa din Skopje. Guvernarea imperială îi propunea titlul de cezar, dar el murea când încă se găsea la curtea din

[75] *Ibidem*, p. 521-523: Neînţelegerea între cei doi împăraţi (bunic şi nepot) avea motive personale. Andronic al III-lea, fiul cel mai mare al lui Mihail al IX-lea, un tânăr frumos, dotat şi seducător, fusese cândva preferatul bătrânului împărat; el primise foarte devreme demnitatea de co-împărat şi era moştenitor prezumtiv. Dar neînţelegerea între cei doi evoluase în timp: conducerea lejeră a tânărului Andronic, libertinajul său şi risipele sale puneau la grea încercare răbdarea rigidului bătrân, tutela tatălui şi bunicului apăsându-l din ce în ce mai mult pe tânăr. Rezultatul nefericit al uneia dintre aventurile sale amoroase precipita ruptura. Printr-o tragică greşeală a oamenilor lui Andronic, ei îl vor omorî pe fratele său, Manuel. Teribila veste ducea la moartea lui Mihail al IX-lea, grav bolnav la Thessalonic (mort la 12 octombrie 1320) şi provoca supărarea împăratului, care decidea să-l priveze pe Andronic de drepturile sale la tron; S. B. Daşkov, *Dicţionar de împăraţi bizantini*, p. 372-376, 377-381.

Serbia (1327). În Asia Mică, turcii îşi continuau cuceririle: la 6 aprilie 1326 Brussa este cucerită; Orkhan, fiul lui Osman (Othman), o făcea capitală, ea devenind locul de înmormântare al lui Osman, un loc sfânt al otomanilor.

În primăvara anului 1327, războiul deschis izbucnea pentru a treia oară între cei doi împăraţi, regatele slave din sud intervenind mai activ în conflictul intern bizantin. Rivalitatea dintre Serbia şi Bulgaria diviza curtea imperială bizantină şi imperiul. Andronic al II-lea, datorită vechilor relaţii cu curtea regală sârbească, încheiase o alianţă cu Serbia; Andronic al III-lea încheia o alianţă cu ţarul bulgarilor, Mihail Şişman. Situaţia lamentabilă a imperiului nu făcea decât să crească nemulţumirea şi numărul partizanilor tânărului împărat, Andronic al III-lea, care distribuia generos privilegii oraşelor şi satelor. Acţiunea întreprinsă în Macedonia de către partizanii bătrânului împărat, Andronic al II-lea, eşua înainte ca regele sârbilor să intervină. Întreaga Macedonie bizantină era sub sceptrul tânărului Andronic şi Thessalonicul se ralia lui. Andronic al III-lea îşi lăsa conducerea lui Synadenos, armata era aproape de Constantinopol şi se întorcea în compania lui Cantacuzino la Thessalonic, unde devenea împărat (ianuarie 1328). Dar opoziţia se dezvolta în capitală, iar Andronic al II-lea dorea deja să deschidă noi negocieri de pace, căci ţarul bulgarilor, Mihail Şişman, îşi schimba atitudinea şi trimitea un corp de întărire bulgaro-tătar. Aceasta dădea fostului împărat speranţe noi, dar îl făcea pe Andronic al III-lea să ia măsuri energice. Prin negocieri şi ameninţări, el îl determina pe ţarul bulgar să-şi retragă forţele trimise şi să poarte negocieri cu partizanii săi din Constantinopol. La 24 mai 1328, el intra în capitală şi cucerea puterea, obligându-l pe bunicul său să abdice (dar permiţându-i pentru început să locuiască în palatul imperial, devenind doi ani mai târziu călugăr; el murea la 13 februarie 1332, sub numele monastic de Anton).[76]

O dată cu **Andronic al III-lea (1328-1341)**[77], o nouă generaţie ajunge la putere, reprezentantul ei tipic fiind Ioan Cantacuzino. Cel care fusese conducătorul adevărat al mişcării revoluţionare în ultimii ani devenea şeful statului. Prin aptitudinile sale politice, el îşi depăşea clar contemporanii, fără a-l exclude nici pe împăratul Andronic al III-lea. Acesta se dovedea un general activ, dar conducerea politică îi revenea lui Ioan.

Criza financiară era mai gravă ca oricând, iar valoarea hyperperului (hyperpyronului) se diminuase în anii războiului civil. Totodată, noua conducere efectua reforma Dreptului.

Corupţia tribunalelor bizantine îl determinase pe Andronic al II-lea să întreprindă o reformă a justiţiei. În 1296, el instituise la Constantinopol

[76] *Ibidem*, p. 523-524.
[77] *Ibidem*, p. 524.

un colegiu de doisprezece judecători, compus din membrii înaltului cler şi din demnitari civili, care constituia cea mai înaltă instanţă juridică şi trebuia să contribuie la triumful justiţiei. Rezultatele vor fi dezamăgitoare. Curtea Supremă de Justiţie nou creată îşi va suspenda activitatea. Andronic al III-lea crea în 1329 un nou colegiu judecătoresc compus din patru membri, doi clerici şi doi laici. Dotaţi cu competenţă foarte extinsă, cei patru «*judecători generali ai romanilor*» erau însărcinaţi cu controlul administrării justiţiei în întregul imperiu. Sentinţele lor erau definitive şi fără apel (Andronic al III-lea va cunoaşte însă o mare deziluzie din partea celor patru. Din 1337, trei dintre ei, corupţi, erau condamnaţi la exil). Instituţia judecătorilor generali nu-şi va mai înceta activitatea. Ea va supravieţui până la căderea imperiului, suferind pe parcurs transformări ce răspundeau nevoilor practice. Cei patru judecători nu puteau asista mereu la procesele provinciale, sentinţa fiind dată în numele colegiului de unul dintre ei. Ca urmare a destinderii legăturilor dintre diversele partide din imperiu, care se va accentua începând de la mijlocul secolului al XIV-lea, sistemul mult prea centralizat al justiţiei trebuia să lase locul unei organizări mai simple. Pe lângă judecătorii generali de la Constantinopol, apar judecători generali locali în Thessalonic, Moreea, Lemnos. O trăsătură caracteristică justiţiei din timpul Paleologilor este participarea importantă a clerului la exerciţiul justiţiei seculare. Influenţa Bisericii asupra tribunalelor este cu atât mai mare cu cât există, în afara curţii de justiţie imperială a judecătorilor generali cu cei doi membri ecleziastici, o curte de justiţie ecleziastică a patriarhatului, colaborând cu prima, ajutând-o şi completând-o.[78]

Situaţia externă se caracterizează prin progresul crescând al otomanilor în Asia Mică şi a sârbilor în Macedonia, ca şi prin slăbirea continuă a statelor dizidente greceşti şi latine. Atunci când Bizanţul se arată neputincios în faţa otomanilor şi a sârbilor, el obţine anumite succese în Grecia de Nord şi în Marea Egee; ajutorul selgiucizilor este şi el prezent. O trăsătură caracteristică a politicii noii guvernări este colaborarea lui Ioan Cantacuzino cu emirii selgiucizi, ce se simt la fel de ameninţaţi de expan-

[78] *Ibidem*, p. 524-526; cf. L. Petit, *La réforme judiciaire d'Andronic Paléologue (1329)*, în "*Echos d'Orient*", 9, 1906, p. 134-137; P. Lemerle, *Le Juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III, Memorial Louis Petit*, în "*Archives de l'Orient chrétien*", I, 1948, p. 292-316; *Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues. I: Le tribunal impérial, Mélanges Henri Grégoire*, I (1949), 369-384; *Recherches sur les institutions judiciaires à l'epoque des Paléologues, II: Le tribunal du patriarcat ou tribunal synodal, Mélanges P. Peeters* (1950), 320-333. Cf. Chevtchenko, *Léon Bardalès et les juges généraux ou la corruption des incorruptibles*, „*Byzantion*", 19 (1949), 247-251; Paul Lemerle, *Notes sur carrière judiciaire de Constantin Harmenopoulos*, Thessaloniki, 1952, 243-249, 248-249.

siunea otomană. Guvernarea caută să se elibereze de alianța cu genovezii pentru a-şi recupera independența militară şi comercială. Flota imperială trebuia întărită, iar construcțiile navale vor trece pe primul plan în preocupările împăratului Andronic al III-lea şi ale marelui domestic Ioan Cantacuzino. Cum mijloacele imperiului nu erau de ajuns, Ioan şi alți magnați contribuiau de acum cu mijloace proprii la construcțiile navale. Dar această metodă avea ca efect plasarea statului şi a armatei sale sub dependența financiară a aristocraților din imperiu.

Întărirea regatului sârb apropia Bizanțul şi Bulgaria. Tulburarea produsă între Andronic al III-lea şi fratele său vitreg bulgar la sfârşitul războiului civil bizantin îşi va găsi ecoul în violarea frontierelor şi raziile de o parte şi de cealaltă. Dar pacea era imediat restabilită şi era semnat un tratat îndreptat împotriva Serbiei. La 28 iulie 1330, la Velbujd (Küstendil), Serbia şi Bulgaria intrau în conflict, împăratul repliindu-se la vestea înfrângerii aliatului său. Armata bulgară era nimicită, țarul Mihail Şişman fiind omorât în luptă. Regele sârbilor restabilea pe tronul de la Târnovo pe sora sa Anna şi pe fiul acesteia, Ioan Ştefan (în timp ce sora lui Andronic, Theodora, fugea).

Bătălia de la Velbujd reprezintă începutul hegemoniei sârbe în Balcani şi marchează o schimbare în destinele țărilor balcanice. Ea aduce decizia în război pentru Macedonia şi pune fundamentele hegemoniei sârbeşti, sub semnul căreia se va derula în deceniile următoare evoluția Sud-Estului european. Andronic al III-lea încerca să profite de înfrângerea aliatului său bulgar. Sub pretextul răzbunării surorii sale Theodora, el cucerea mai multe teritorii la frontiera bizantino-bulgară şi porturile Mesembria şi Anchialos. Un nou reviriment se producea astfel în Bulgaria şi, apoi, în Serbia. Bulgarii alungau pe țarina Anna şi pe fiul său şi aşezau pe tron pe nepotul lui Mihail Şişman, Ioan Alexandru (1331-1371). În Serbia, nobilimea se ridica contra regelui Ştefan Decianski şi acorda puterea fiului său, Ştefan Duşan (1331-1355). Cei doi suverani încheiau pace şi încheiau o alianță antibizantină, care era întărită prin căsătoria lui Duşan cu sora țarului, Elena. Ioan Alexandru relua războiul contra Bizanțului şi reuşea să recucerească oraşele ocupate de Andronic, consacrându-şi frontierele printr-un tratat (1332). Cât despre aristocrații sârbi, după ce l-au asasinat pe bătrânul rege, vor intra ca şi cuceritori în teritoriul bizantin sub conducerea noului lor suveran.

De-a lungul întregii sale domnii, Duşan încarna expansiunea marii nobilimi sârbeşti, care profita de descompunerea Imperiului bizantin pentru a cuceri noi pământuri. Dificultățile interne ale Imperiului bizantin vor contribui într-o măsură crescândă la aceste cuceriri. În primăvara anului 1334, Syrgiannes se pune în serviciul suveranului sârb (Syrgiannes, care

jucase în timpul războiului civil bizantin marele rol în cele două tabere, care se refugiase din Constantinopol în Galata, în Eubeea, în Albania, apărând în final la curtea lui Duşan). Acest om energic aducea regelui sârb cele mai mari servicii în lupta sa contra Imperiului bizantin. Din această epocă decad locurile bizantine cele mai importante din Macedonia, ca Ochrida, Prilep, Strumitza, Kastoria, Vodena. Erau necesare apărări puternice în Thessalonic pentru a opri avansarea victorioasă a regelui sârbilor. În final, un apropiat al împăratului reuşea să-l asasineze pe Syrgiannes, iar Duşan accepta în august 1334 ofertele de pace ale împăratului bizantin, căci regatul său era ameninţat în nord de o invazie a ungurilor. Bizanţul trebuia în această circumstanţă să fie prevăzător, căci Duşan nu păstra decât o parte a cuceririlor sale.

Dacă Europa era doar la începutul catastrofei, în Asia tragedia era deja la ultimul act[79]. Andronic al III-lea şi Ioan Cantacuzino, încercau să se opună fatalităţii. Din 1329 ei marşau contra otomanilor cu o forţă de 2000 oameni în ideea de a elibera Niceea asediată; duşmanul superior repurtând victoria de la Philokrena şi, la 2 martie 1331, Orkhan cucerind oraşul care, cu două generaţii mai devreme, era încă centru lumii bizantine. Nicomedia, în vara anului 1337, cădea în mâinile otomanilor. Nu mai rămâneau în Asia Mică decât oraşe izolate aparţinând imperiului, foarte distanţate unele de altele, ca Philadelphia şi Heracleea Pontului. Bizantinii vor reuşi să se menţină în "*marea turcească*" încă zece ani, dar aceasta nu va avea nici o repercusiune asupra evenimentelor. După cucerirea coastei bithyniene, otomanii vor începe să ia calea mării şi să lanseze atacuri contra litoralului european al imperiului şi, dacă Andronic al III-lea reuşea încă să respingă atacurile, marile pericole erau la orizont.[80]

Otomanii erau din ce în ce mai puternici în nordul Mării Egee, iar selgiucizii emiratelor de coastă din Asia Mică se dezvoltau în partea meridională. Atacurile lor vizau mai ales pe latini, care comandau acest sector maritim; ele nu atingeau decât în mică măsură pe bizantini, ale căror posesiuni insulare se limitau la coasta Thraciei şi a Asiei Mici. Apărea astfel ideea unei cooperări între selgiucizi şi bizantini[81]. Cu ajutorul emiratelor selgiucide care trebuiau să combată pe otomani şi latini, Andronic şi Cantacuzino îşi vor consolida, datorită noii lor flote, poziţia maritimă din Bizanţ. În 1329, flota imperială apărea în insula Chios, care se găsea sub

---

[79] *Ibidem*, p. 527-528.

[80] *Ibidem*, p. 529.

[81] *Ibidem*: Se vede aici într-un fel scena din 1204 la scară redusă: Liga formată de puterile creştine pentru a lupta contra corsarilor turci cădea pe o insulă bizantină, deşi împăratul bizantin făcuse act formal de adeziune la această ligă. El se vedea obligat să facă apel la selgiucizi pentru a-şi apăra proprietatea contra fraţilor săi creştini şi reuşea aceasta după o luptă dramatică.

dominația familiei genoveze Zaccaria și care, după ce recunoscuse la început suveranitatea imperială, se separase apoi de imperiu. Această insulă importantă era cucerită și rămânea până în 1346 sub puterea imperiului. Împăratul reușea, cu ajutorul eficace al emirilor selgiucizi vecini, să impună recunoașterea suveranității bizantine în Philokrena, care se găsea și ea sub dominația genoveză și salva Lesbos de tentativele de cucerire ale puterilor occidentale. Cele mai importante succese ale imperiului erau repurtate în Thessalia și în Epir. După moartea celui mai puternic dintre despoții thessalieni, Stefan Gabrielopulos Melissenos (mort în 1333), țara intra în plin haos. Guvernatorul imperial al Thessalonicului, Ioan Monomachos, se precipita aici, imediat urmat de împăratul însuși, iar partea septentrională a Thessaliei, până la frontiera catalană, era imediat încorporată Imperiului bizantin. Triburile albaneze care se stabiliseră în Thessalia și reușiseră să-și păstreze până atunci independența se supuneau împăratului. Despotul Epirului, Ioan Orsini (1323-1335), care încercase să cucerească partea occidentală a Thessaliei, era alungat și trebuia să evacueze teritoriul. Acum, când Thessalia era anexată, trebuia urgent rezolvată problema epirotă. Luptele neîncetate, pretențiile rivale și atacurile continue ale vecinilor determinau o agitație profundă în regiunea Epirului, iar căderea despotatului nu era decât o chestiune de timp. Victoria bizantinilor la Arta grăbea finalul acestuia. Despotul Ioan era otrăvit de soția sa; Anna, care prelua regența în numele fiului său Nikephor al II-lea, deschidea negocierile cu împăratul. În fruntea unei puternice armate, al cărui nucleu era format din trupe turcești, Andronic și Cantacuzino vor traversa Thessalia și obțineau supunerea despotatului Albaniei (1337). Epirul și Acarnania erau și ele încorporate imperiului, după 130 de ani de secesiune. (Anna calculase greșit: ea scontase că recunoscând suzeranitatea bizantină, va continua să domnească peste țară, în numele fiului său, dar împăratul nu voia să audă de menținerea puterii vechii dinastii a despoților, care era legată de tradițiile autonomiei politice a Epirului. Administrația țării era încredințată protostratorului. Synadenos în calitate de guvernator imperial; (Anna și Nikephor se vor instala la Thessalonic, cu câștigul unei rezidențe și a bunurilor).

Dar puterile occidentale care aveau interese în regiunea epirotă căutau să subtilizeze imperiului acest succes. Ele dispuneau de un instrument în persoana lui Nikephor, care se simțea frustrat și pe care-l puteau îndrepta împotriva lui Andronic al III-lea Paleologul. În timpul mandatului de împărătească latină titulară, Catherine de Valois, care domnea atunci asupra principatului Achaiei, guvernatorul angevin din Dyrrachion (Dyrrachium) declanșa o revoltă în numele despotului detronat. Nikephor al II-lea era proclamat la Arta, iar protostratorul Synadenos era făcut prizonier. Dar, doar câteva orașe se ridicau, marea majoritate a țării rămânând fidelă

împăratului grec. Deoarece în primăvara anului 1340, Andronic al III-lea şi Ioan Cantacuzino apăreau cu o mică armată, mişcarea revoluţionară era reprimată. Nikephor câştiga titlul de *panhypersebastos* şi se logodea cu o fiică a lui Cantacuzino în schimbul suveranităţii pierdute. Guvernarea Epirului era acordată lui Ioan Angelos, care se remarcase în represiunea revoltei, acum când Synadenos primea guvernarea Thessalonicului. Una dintre urmările cele mai grave ale catastrofei bizantine din anul 1204 părea acum lichidată. Existau încă multe principate latine în Grecia, dar nu mai existau principate greceşti dizidente în Peninsula Balcanică: vechile state separatiste erau reunite imperiului sub formă de provincii. Cantacuzino celebra în modul cel mai solemn acest succes care fusese refuzat domniilor precedente.

Acest succes era mai puţin efectul puterii cuceritoare a Bizanţului şi mai mult fructul dezagregării interne a statelor separatiste care se recunoşteau învinse fără luptă. Printr-o coincidenţă tragică, este momentul când reunirea regiunilor dizidente ale imperiului este desăvârşită, cucerirea sârbă exercitându-se asupra aceloraşi regiuni. Duşan supunea ţara albaneză înainte de a se putea readapta intern imperiului, Epirul şi Thessalia vor cădea sub puterea marelui rege. Bizanţul era încă în măsură de a purta o politică abilă şi o diplomaţie de alianţe, dar nu mai era în măsură să păstreze pentru mult timp avantajele obţinute. Imperiul era secătuit de războaiele civile din anii '20 pentru a putea aborda din nou marile sale ţeluri şi a conta eficient, dacă nu pe otomani şi pe sârbi, măcar pe adversarii mai slabi. Domnia lui Andronic al III-lea nu era decât un răgaz în mijlocul unei perioade de lupte interne. După moartea sa, va izbucni un nou război civil, care va fi şi mai sângeros decât tulburările din anii '20 şi care va avea consecinţe mai grave.[82]

La moartea lui Andronic al III-lea, la 15 iunie 1341, fiul său, Ioan al V-lea, avea nouă ani. Marele domestic Ioan Cantacuzino, care dirijase practic statul în timpul lui Andronic al III-lea, avea calitatea de prieten al defunctului, pretinzând regenţa. Dar se va forma contra lui o opoziţie puternică, grupată în jurul împărătesei-mame, Anna de Savoia şi al patriarhului Ioan Calecas. Cel mai periculos adversar al lui Ioan Cantacuzino era vechiul său partizan, Alexios Apokaukos (Apocaucos), care se distinsese în timpul ultimului război civil în partida lui Andronic al III-lea şi adunase bogăţii şi onoruri datorită lui Cantacuzino. Intrigile de la curte şi luptele interne umpleau capitala bizantină. Pericolele externe nu se vor lăsa aşteptate: turcii vor jefui coasta tracă, sârbii vor avansa din nou până la Thessalonic, iar bulgarii vor ameninţa cu intrarea în război. Cantacuzino se

[82] *Ibidem*, p. 530-532, cf. *Chronologie de Florinsky, Andronik Kantakouzin*, 204, 241-245.

îndrepta contra inamicilor imperiului cu trupele sale, recrutate de el şi reuşea să restabilească pacea. Ocazia îi consolida poziţia imperiului în Grecia. (Seniorii feudali din Achaia vor trimite o ambasadă marelui domestic pentru a-i anunţa că erau dispuşi să recunoască suzeranitatea bizantină; ţara era în plină fermentaţie şi baronilor francezi le convenea mai mult să se supună împăratului bizantin decât reprezentanţilor familiei de bancheri florentini Acciajuoli, care guvernau principatul în numele împărătesei titulare, Catherine).

Nici o speranţă nu se va realiza, nici programul unei restaurări a puterii bizantine în Grecia. Explozia războiului civil ruina şi puţinul pe care Bizanţul îl mai avea. Opoziţia profita de absenţa lui Ioan Cantacuzino pentru a da o lovitură de stat. Marele domestic era declarat duşman al patriei, i se distrugea casa, i se luau bunurile, iar partizanii săi care nu plecaseră la timp din Constantinopol erau aruncaţi în închisoare. Patriarhul Ioan prelua regenţa; Alexios Apokaukos, promovat megaduce (*"megas dux"*), devenea guvernatorul capitalei şi al oraşelor şi insulelor vecine, toţi complicii săi fiind răsplătiţi cu funcţii şi demnităţi. Cantacuzino era aclamat împărat la Didymotika (Didymoteichos) al 26 octombrie 1341 – începutul războiului civil între Ioan al V-lea Paleologul şi Ioan al VI-lea Cantacuzino. Dar, printr-un ataşament riguros principiului legitimităţii, el numea întâi pe împărăteasa Anna şi pe împăratul legitim Ioan al V-lea, apoi numele său şi cel al soţiei sale, Irena. El dorea să sublinieze că nu lupta contra familiei imperiale legitime, ci contra uzurpatorului Apokaukos, care lua amploarea de dictator în Constantinopol. Ca şi Andronic al III-lea în lupta contra bunicului său, Cantacuzino era ajutat mai ales, în lupta pentru Constantinopol, de nobilimea tracă, provincia având rol de capitală.[83]

Bizanţul se găsea în pragul uneia dintre cele mai mari crize cunoscute până atunci. Războiul civil din anii '20 slăbise considerabil imperiul, războiul civil din anii '40 îl secătuise de tot. Puterile străine interveneau de această dată, într-o măsură mult mai mare, în războiul intern din Bizanţ şi lupta partidelor politice se complica cu conflicte sociale şi religioase. Bizanţul adăuga la criza politică o redutabilă criză socială. Mişcarea zeloţilor dădea expresie unei puteri crescânde revoluţiei sociale, luptele sociale şi politice complicându-se în conflictul religios cel mai important al epocii bizantine de final: discuţia hesychastă[84].

---

[83] *Ibidem*, p. 532-533; cf. T. Bertelé, *Monete e sigilli di Anna di Savoia, imperatrice di Bizancio*, Roma, 1937; F. Dölger, *Johannes VI Cantacuzenos als dynastischer Legitimist*, în *"Annales de l'Institut Kondakov"*, 10, 1938, p. 195-199.

[84] *Ibidem*, p. 533: *„Byzance se trouvait au seuil d'une pires crises qu'elle eût jamais connue. La guerre civile des années 20 avait considérablement affaibli l'empire, la guerre civile des annés 40 lui prit ce qui lui restait de forces vives. Les puissances étrangères*

Hesychaştii erau călugării care duceau o viaţă eremitică riguroasă. În secolul XIV hesychasmul (isihasmul) dobândea semnificaţia specială de curent ascetico-mitic.[85] Originile îndepărtate ale curentului datează din secolul XI, în vremea marelui mistic Symeon Noul Teolog, cu care prezintă mari afinităţi de doctrină şi practică; prin originile sale imediate, hesychasmul bizantin i se datorează lui Grigore Sinaitul, care parcurgea provinciile bizantine în deceniul al treilea al secolului XIV. Doctrinele ascetice şi mistice ale Sinaitului vor găsi un puternic ecou în mănăstirile bizantine; entuziasmul era viu mai ales la Athos: locul sfânt al ortodoxiei bizantine devenea centrul mişcării hesychaste. Hesychaştii plasau idealul lor suprem în viziunea luminii divine. Pentru a ajunge aici, ei dispuneau de o metodă proprie. Într-o retragere solitară, hesychastul (isihastul) trebuia să spună rugăciunea lui Iisus, ţinându-şi răsuflarea în timp ce o pronunţa : treptat, un sentiment de fericire inefabilă îl învăluia, văzându-se înconjurat de raze de lumină divină supraterestră, lumina increată, aceeaşi pe care martorii transfigurării lui Iisus o contemplaseră pe Muntele Thabor.

Credinţa în eterna vizibilitate a luminii taborice isca contradicţii, metoda practicată de hesychaşti provocând critici ironice. Campania împotriva hesychaştilor era condusă de Varlaam, un călugăr venit din Calabria; acest spirit neliniştit venise la Constantinopol pentru a se măsura cu luminaţii ştiinţei bizantine, logica sa raţionalistă impregnată de Aristotel nu găsise nici un ecou în rândul populaţiei bizantine. Ardoarea polemică a calabrezului era îndreptată contra misticismului călugărilor athoniţi, care-i apărea ca rezultatul celei mai grosolane superstiţii. Dar el va avea de-a face cu un mare teolog, Grigore Palamas, apărătorul misticii hesychaste. Începea o controversă aprinsă: problema metodelor ascetice practicate de hesychaşti. Varlaam combătea vizibilitatea luminii de pe Muntele Thabor: el spunea că ea nu putea avea existenţă eternă, ci doar temporală, ca orice altă creaţie a lui Dumnezeu. Dacă se admitea existenţa unei lumini eterne, ea nu putea fi decât Dumnezeirea însăşi, singura eternă şi imuabilă; dar este imposibil de a percepe această lumină, deoarece Dumnezeu este invizibil. Palamas replica prin distincţia între substanţa divină transcendentală şi energiile divine care operează în lume şi se manifestă umanităţii, şi care nu sunt creaţii, ci operaţiuni eterne ale lui Dumnezeu. A suprima orice operaţiune a substanţei

---

intervinrent, cette fois, dans une bien plus grande mesure dans la guerre intestine des Byzantins et, par surcroît, la lutte des partis politiques se compliqua encore de conflits sociaux et religieux. Byzance ajouta à la crise politique une redoutable crise sociale. Le mouvement des Zélotes donna expression à un puissant courant de révolution sociale, et les luttes sociales et politiques se compliquèrent du conflit religieux le plus important de la basse époque byzantine: la querelle hésychaste."

[85] *Ibidem*, p. 534-536.

divine înseamnă a suprima orice relație între lumea imanentă și divinitatea transcendentală. Înțelepciunea, Dragostea, Grația lui Dumnezeu nu sunt altceva decât energii divine, lumina contemplată de apostoli pe Thabor și mereu vizibilă beneficiarilor iluminației mistice fiind și ea o energie divină. Atunci, când Varlaam trasa o linie de separație absolută între lumea eternității și cea a timpului, sistemul lui Palamas afirma între Dumnezeu și om ceva intermediar emanat de la Dumnezeu și comunicat omului. Sistemul hesychast devenea, astfel, mijlocul de expresie a acestei nostalgii a religiozității grecești, care comanda deja atitudinea Bisericii bizantine în timpul controverselor christologice și a luptei pentru cultul icoanelor. De aceea era canonizată de către Bizanț doctrina hesychastă, respinsă de Roma.

Hesychasmul nu reușea să se impună, chiar și în Bizanț, decât după o lungă luptă, căci se producea chiar în Biserică o vie rezistență la adresa acestei doctrine care, foarte veche în esență, părea o noutate. Dacă mișcarea hesychastă avea în spatele ei adeziunea omogenă a zeloților, partida moderată a politicienilor îi era contrară. Grigore Palamas reușea să facă recunoscută doctrina sa printr-un sinod ținut la Constantinopol la începutul anului 1341 și călugărul bizantin Grigore Akindynos, un adept al scholasticii occidentale, fusese puțin după aceea condamnat deoarece voise să atace hesychasmul și să ia locul lui Varlaam, dar victoria hesychaștilor nu era completă, Biserica ezitând să pronunțe o condamnare clară a adversarilor hesychaștilor. Revirimentul politic din vara anului 1341 aducea o bulversare: prin originile sale occidentale, împărăteasa Anna era dușmana hesychaștilor, ca și patriarhul Ioan Calecas. Puterea ecleziastică și cea civilă din Constantinopol se întorceau împotriva hesychaștilor. Hesychasmul era interzis în capitala bizantină. Grigore Palamas era chiar aruncat în închisoare, ceea ce nu făcea decât să lege relația între hesychaști și Ioan Cantacuzino. În lupta ce diviza imperiul în două tabere politice erau angrenați hesychaști pe de o parte și adversarii lor pe de altă parte. În religie, ca și în politică, imperiul era divizat în două clanuri inamice.[86]

Diviziunea socială era la fel de profundă, ceea ce făcea războiul civil și mai grav și mai distrugător. Criza economică crescândă alimenta antagonismele sociale. În măsura în care imperiul sărăcea și decădea, mizeria maselor se agrava la sate și la orașe. Aici, bogăția era concentrată în mâinile minorității aristocratice, împotriva cărora era îndreptată ura maselor sărăcite.

Absolutismul bizantin își întinsese peste ruinele anticei administrații municipale atotputernicia aparatului său birocratic, supunând întreaga viață urbană unei puternice centralizări. Dar, odată cu slăbirea puterii centrale, forțele locale erau din nou supuse creșterii particularismului munici-

[86] *Ibidem*, p. 536.

pal. Totodată, ceea ce aducea resurecția autonomiei urbane a Bizanțului nu era apariția forțelor feudale; viața urbană era dominată nu de clasa în plin avânt a comercianților și artizanilor, ci de aristocrația locală. Fenomenele care bulversau viața urbană bizantină către mijlocul secolului al XIV-lea vor găsi un număr de paralele în istoria contemporană a orașelor italiene sau flamande, înscriindu-se în cadrul general al luptelor sociale din orașele europene. Această diferență fundamentală explică de ce hegemonia economică a Imperiului bizantin era atât de depășită și paralizată de orașele comerciale italiene.[87]

Conflictul între regența de la Constantinopol și conducătorul aristocraților, Ioan Cantacuzino, elibera antagonismul social care acoperea imperiul. Alexios Apokaukos (Apocaucos) era ajutat de masele populare datorită urii sociale contra aristocraților adversarului acestuia. O revoltă izbucnea la Adrianopol contra aristocrației locale, ca și în alte orașe din Thracia. Peste tot, reprezentanții familiilor aristocratice și partizanii magnatului Cantacuzino erau masacrați.

În Thessalonic, unde cea mai mare bogăție era învecinată cu cea mai profundă mizerie, luptele de clasă luau caracterul și proporțiile cele mai înverșunate. Thessalonicul, care ocupa o poziție specială în imperiu și rămânea un loc de expresie al vechilor aspirații la libertate, avea o populație dotată cu o solidă organizare și o ideologie mai mult sau mai puțin clară: zeloții.[88] Astfel, mișcarea anti-aristocratică nu lua forma unei simple efervescențe a sentimentului popular, dar, după preluarea puterii de către zeloți în anul 1342, impunea un timp sistemul său. După înlăturarea partizanilor Cantacuzini, cu guvernatorul lor în frunte, Synadenos, zeloții vor institui la Thessalonic un regim al lor.

Punctul esențial al programului zeloților și măsura fundamentală a guvernării lor era exproprierea posedanților: bunurile marilor proprietari seculari, ca și ale celor ale mănăstirilor și bisericilor erau confiscate. Zeloții, care treceau în mijlocul conservatorilor Bisericii, ca și al discipolilor lui Varlaam și Akindynos, erau ostili hesychaștilor, aliații lui Ioan Cantacuzino. Zeloții politicieni erau adversarii zeloților religioși. Adversari ai lui Cantacuzino, ei recunoșteau ca împărat legitim pe Ioan Paleologul, reprezentanții partidei anti-aristocratice fiind membrii casei Paleologilor. Un guvernator numit de Constantinopol și șeful partidei zeloților își împărțeau conducerea administrației. Dar șeful zeloților exercita influența decisivă, de

[87] *Ibidem*, p. 537, cf. G. I. Brătianu, *Privilèges et franchises municipales dans l'empire byzantin*, Paris-București, 1936, p. 119-123.

[88] Ibidem, p. 537-538; S. B. Daşkov, *Dicționar de împărați bizantini*, p. 444: *Zeloții ("Zeloșii")* formau partidul care se afla la putere în Thessalonic, când orașul s-a răsculat împotriva lui Ioan al VI-lea; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance*, p. 116.

vreme ce oraşul trăia după legea proprie. Metodele guvernării zeloților erau semnalate prin violența lor extremă, aceasta explicând amintirea amară lăsată contemporanilor.

Din Thessalonic la Constantinopol, puterea aristocrației era peste tot înfrântă. Cauza lui Cantacuzino părea pierdută; cei mai apropiați partizani ai săi, printre care Synadenos, se îndepărtau de el, neavând nici un mijloc pentru a-şi salva viața şi bunurile. Privat, din cauza răscoalei populare, de orice ajutor în imperiu, Cantacuzino se replia cu 2000 oameni la frontiera sârbească şi făcea apel la ajutorul lui Ştefan Duşan. Amestecul în războiul civil bizantin răspundea perfect planurilor de expansiune ale regelui Serbiei şi aristocrației sârbeşti. Regele şi regina Serbiei primeau cu mari onoruri la Priştina pe împăratul latin rival (iulie 1342). Tratativele lui Cantacuzino cu Duşan şi aristocrații sârbi ajungeau la concluzia unei alianțe în care fiecare parte îşi urmărea avantajul său. Dar atacurile lansate de aliați împotriva fortăreței Serrhes în 1342-1343 nu aveau succes. Campania lui Cantacuzino se reducea la aprosimativ 500 de oameni. În acest moment, sosea vestea că Thessalonicul îl recunoştea ca împărat. Țara marilor proprietari se ralia şefului aristocrației bizantine. Acesta încredința provincia administrației viagere a vechiului său prieten Ioan Angelos, acesta domnind într-o semi-independență, dar fără a înceta să recunoască drepturile suverane ale stăpânului său în Epir, Acarnania, Etolia şi Thessalia, reuşind să-şi extindă domeniul în detrimentul posesiunilor catalane din Thessalia. Dacă Cantacuzino era alungat de pe vechiul teritoriu al imperiului, i se ataşau regiunile greceşti recent recucerite cărora le arătase mereu un interes special şi a căror reunire era opera sa.

Acest succes al uzurpatorului bizantin crea ruptura între regele sârbilor şi el, Duşan îl lăsa pe Cantacuzino să cadă şi întindea mâna regenței Constantinopolului, care dorea favoarea sa (în locul unui camarad de arme, Cantacuzino avea în Duşan acum un puternic adversar). Dar îi rămânea un aliat, emirul Omur (Umur), cu care se asociase sub Andronic al III-lea. De la sfârşitul anului 1342, Umur venise în ajutorul lui Ioan Cantacuzino ajutându-se de acum înainte de turci – mai întâi de selgiucizi, apoi de otomani; acest ajutor îi asigura avantajul asupra partidei adverse şi aducea decizia militară în războiul civil bizantin. Îi era imposibil, în ciuda acestui ajutor, să cucerească Thessalonicul. Oraşul opunea lui Ioan Cantacuzino o rezistență înverşunată şi pericolul extern nu făcea decât să întărească rigoarea regimului zeloților. Cantacuzino trebuia să renunțe la Thessalonic şi să abandoneze lui Duşan restul Macedoniei, dar întreprindea, cu concursul selgiucizilor supunerea Thraciei. În toamna anului 1343, el intra solemn în Didymoteichos (Didymotika), bandele aliatului turc jefuiesc teritoriul cucerit.

Regența Constantinopolului era ajutată de slavii din Sud; în afară de Stefan Duşan, ea câştiga pe țarul bulgarilor, Ioan Alexandru şi pe vechiul aliat al lui Ioan Cantacuzino, Momtchilo, care avea o armată proprie la frontierele bizantino-bulgare. Dar prietenia suveranilor slavi nu aducea mare ajutor împăratului legitim, costând imperiul mari sacrificii. Situația devenea din ce în ce mai sumbră; în timp ce aliații lui Cantacuzino răvăşeau teritoriul bizantin, aliații lui Apokaukos jefuiau mari teritorii. Duşan îşi continua cuceririle în Macedonia; păstra pentru el teritoriile luate de uzurpator şi le încorpora regatului său. Țarul bulgarilor oferea prietenia sa în schimbul cedării unui mare număr de regiuni de la Marița superioară cu Philippopolis şi Stanimachos, dar nu-şi oferea concursul guvernării care consimțise la această enormă concesie. Momtchilo îşi întemeiase un principat în sudul Rhodopilor. De aici, acest aventurier îndrăzneț, căruia Cantacuzino îi acordase titlul de sebastocrator, iar împărăteasa Anna, cel de despot, jefuia toată regiunea până când Omur îl va zdrobi (1345)[89].

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI
ISTORIE

În vara anului 1345, Cantacuzino încheia supunerea Thraciei. La Constantinopol, partida adversarilor săi suferea o lovitură foarte dură. Megaducele Alexios Apokaukos (Apocaucos) murea la 11 iulie 1345. La Thessalonic în vara anului 1345 se producea o tentativă de reacție contra regimului zeloților, exasperând în final elementele revoluționare. Este remarcabil că tentativa de reacție era opera guvernatorului imperial, Ioan Apokaukos. Mihail Paleologul îl asasina pe şeful zeloților, devenea guvernator unic al Thessalonicului şi, tatăl său fiind asasinat la Constantinopol, va trece de partea lui Cantacuzino. Zeloții, sub conducerea lui Andrei Paleologul, vor trece la contraatac. Ioan Apokaukos suferea împreună cu 100 de partizani o moarte teribilă. Regimul zeloților era restabilit şi se menținea încă numeroşi ani într-o independență aproape absolută. Legătura între Thessalonic şi restul imperiului era mai slabă decât înainte.

Ioan Cantacuzino putea fi sigur de victoria sa, mai ales după căderea megaducelui Apokaukos (Apocaucos). Ajutat de elementele cele mai puternice din punct de vedere economic şi politic, de mişcarea religioasă puternică a hesychaştilor, el se îndrepta ireversibil către țel. Fără îndoială, uzurpatorul nu se mai bucura la fel de mult de ajutorul prietenului său, Omur (Umur), acesta fiind absorbit de războiul contra Ligii puterilor occidentale, care reintrase în acțiune şi, din 1344, cucerise Smyrna. Lupta, urmată de vicisitudini diverse, va duce la moartea în 1348 a lui Omur (Umur). Dar Cantacuzino încheiase din iarna anului 1344-1345 un tratat cu sultanul otoman Orkhan (Orhan), bucurându-se de ajutorul acestui aliat

[89] *Ibidem*, p. 539-541, cf. R. I. Loenertz, *Note sur une lettre de Démétrius Cydonès à Jean Cantacuzène*, în "*Byzantinische Zeitschrift*", 44, 1951.

puternic şi periculos. El mergea până acolo încât îi oferea mâna fiicei sale, Theodora.

Ioan Cantacuzino poartă responsabilitatea introducerii turcilor în Europa. El deschidea poarta turcilor făcând apel la Omur (Umur) şi la Orkhan (Orhan). Puterea centrală de la Constantinopol nu avea talentul diplomatic al adversarului ei şi, mai ales, Cantacuzino dispunea, graţie ajutorului magnaţilor cei mai bogaţi din imperiu, de mijloace mai considerabile decât puterea centrală sărăcită. Conducerea celor două partide era identică în inspiraţie, dar nu şi în rezultate. Decadenţa Imperiului bizantin, pregătită printr-o lungă evoluţie şi precipitată de recentele războaie civile, deschidea calea turcilor[90].

Asigurat de victoria sa, Cantacuzino se încorona împărat la Adrianopol la 21 mai 1346. Această încoronare solemnă, săvârşită de patriarhul de Ierusalim, marca legalizarea *pronunciamento*-ului din Didymoteichos prin care începuse războiul civil din 1341. Domeniul împărătesei Anna era limitat la capitală şi la împrejurimile sale. Eforturile împărătesei pentru a recruta trupe turceşti ajungeau la final; în cursul verii anului 1346 soseau 6.000 de selgiucizi din emiratul Sarukhan dar, în loc să se îndrepte împotriva lui Cantacuzino, ei încercuiau Bulgaria, care le promitea o pradă mai mare decât Thracia devastată, jefuind sălbatic împrejurimile Constantinopolului. În ultimul moment împărăteasa Anna întindea mâna hesychaştilor, alungându-l pe Ioan Calecas (2 februarie 1347), promulgându-l patriarh pe partizanul lui Palamas, Isidor. La 3 februarie 1347, Constantinopolul îşi deschidea porţile lui Ioan Cantacuzino. Garnizoana oraşului trecea de partea sa şi împărăteasa nu opunea rezistenţă. Ioan Cantacuzino era recunoscut împărat. Timp de zece ani el guverna imperiul, înainte de a asocia la conducerea afacerilor pe suveranul legitim, Ioan al V-lea Cantacuzino îi dădea drept soţie pe fiica sa, Elena. La 13 mai avea loc o nouă ceremonie de încoronare; de această dată, el primea coroana imperială din mâinile patriarhului Constantinopolului, căci nu avea valoare juridică deplină şi incontestabilă decât încoronarea celebrată de episcopul capitalei.[91] (Se imagina o înrudire spirituală între Ioan Cantacuzino şi familia Paleologilor pentru a legitima poziţia noului suveran. El lua într-o anumită măsură locul defunctului Andronic al III-lea, fiind considerat fratele său "*spiritual*" şi "*tată comun*" al lui Ioan Paleologul şi al propriilor săi copii, ca şi şeful casei domnitoare).

---

[90] *Ibidem*, p. 542, cf. Nicolae Iorga, *Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe*, în "*Byzantinische Zeitschrift*", 15, 1906, p. 22.
[91] *Ibidem*.

Victoria lui Ioan Cantacuzino punea capăt pentru o perioadă războiului civil. Totodată, zeloții se mențineau la Thessalonic, ei refuzând să-l recunoască pe Cantacuzino și respingând toate ordinele venite de la Constantinopol. Dar căderea lor nu era decât o chestiune de timp. Determinați să închine orașul suveranului sârb, ei negociau cu Ștefan Duşan. În 1350, dominația lor lua sfârșit. În timp ce șeful lor, Andrei Paleologul, se adăpostea la sârbi, guvernatorul Alexios Metochites lansa un apel lui Ioan Cantacuzino. Către sfârșitul anului, acesta, însoțit de Ioan Paleologul, intra solemn în orașul pe care-l apărase mult timp. Grigore Palamas, care, numit mitropolit al Thessalonicului, își vedea interzisă de către zeloți luarea în posesie, intra și el în cetatea Sfântului Demetrios (Dimitrie).

Instalarea lui Ioan Cantacuzino pe tronul Constantinopolului consacra victoria mișcării hesycaste. Controversa religioasă continua, iar savantul Nikephor Gregoras se angajase într-o controversă filozofică cu Varlaam. Conciliul ținut în palatul Blachernelor în anul 1351 recunoștea în maniera cea mai solemnă ortodoxia hesychaștilor, excomunicând pe Varlaam și pe Akindynos. În ciuda opoziției destul de lungi, hesychasmul era considerat doctrina oficială a Bisericii greco-ortodoxe. Grigore Palamas era canonizat puțin după moartea sa (1357-1358) și ideile hesychaste erau la baza evoluției ulterioare a Bisericii grecești. Hesychaștii numărau printre discipolii lor un mistic remarcabil, Nicolas Cabasilas, un savant canonist, Simeon din Thessalonic, luptător al ortodoxiei contra uniunii cu Biserica romană în secolul al XV-lea, Marcos Eugenikos. Pentru Imperiul bizantin, recunoașterea hesychasmului nu constituia numai o profesiune de credință religioasă, fiind și o profesiune de credință culturală. După latinizarea intensă din secolele XII și XIII, tendința grecească conservatoare vine la putere în Bizanț în prima jumătate a secolului XIV (tendința opusă Bisericii romane, ca și culturii occidentale). Manuel I Comnenul și Mihail al VIII-lea Paleologul fuseseră reprezentanții atitudinii latinofile, Andronic al II-lea și Ioan al VI-lea Cantacuzino erau simboluri ale gândirii bizantine ortodoxe conservatoare[92].

---

[92] *Ibidem*, p. 544: *„Pour l'empire byzantin la reconnaissance de l'hésichasme ne constituait pas seulement une profession de foi religieuse, elle était une profession de foi culturelle. Après la latinisation intensive du XIIe et du XIIIe siècle, la tendance grecque conservatrice arrive au pouvoir à Byzance dans la première moitié du XIVe siècle: autrement dit, la tendance catégoriquement opposée à l'Église romaine aussi bien qu'à la culture occidentale. Manuel Ier Comnène et Michel VIII Paléologue avaient été les représentants de l'attitude latinophile, Andronic II et Jean VI Cantacuzène – cet adversaire d'Andronic l'Ancien qui fut sur bien des points son plus fidèle disciple –, apparaissent comme les symboles de la pensée byzantine orthodoxe conservatrice."*

Războiul civil, mutilând şi ruinând Imperiul bizantin, făcea dovada forţei lui Ştefan Duşan. Cu excepţia Thessalonicului, el lua sub sceptrul său toată Macedonia până aproape de râul Nestos şi, după atacuri repetate, Serrhes cădea la 25 septembrie 1345. Apoi, Duşan prelua demnitatea imperială şi lua denumirea de împărat al sârbilor şi grecilor. Aceasta însemna că vechiul Imperiu bizantin trebuia să dispară pentru a ceda locul unui nou imperiu sârbo-grecesc. De Duminica Paştilor, 16 aprilie 1346, patriarhatul nou-creat al Serbiei, îl încorona solemn la Skoplje. Serbia avea ataşat imperiul şi patriarhatul, ca Bulgaria de odinioară. Cum nu trebuia obţinut consimţământul Constantinopolului, actul încoronării se derula în prezenţa patriarhului de Târnovo, arhiepiscopului autocefal al Ochridei şi reprezentanţilor mănăstirilor de la Muntele Athos. Muntele Athos era sub dominaţia ţarului sârbilor. Ştefan Duşan făcea personal o vizită personală lungă la Sfântul Munte pentru a aduce donaţii de pământ şi privilegiile cele mai generoase venerabilelor sale mănăstiri. La trei ani după încoronarea imperială, în mai 1349, era promulgată în dieta imperială de la Skoplje, apoi în 1354 sub versiunea mai extinsă de la Serrhes, ***Codul lui Duşan***, care dădea o bază juridică solidă noului imperiu.[93]

Armistiţiul intervenit în războiul civil bizantin nu afecta avansarea sârbească. Din contră, în timpul primilor ani ai domniei lui Ioan Cantacuzino, Duşan cucerea Albania şi Epirul, cucerind Acarnania şi Etolia şi apoi Thessalonicul. Cantacuzino reuşea fără îndoială, după supunerea Thessalonicului, să încercuiască Macedonia şi să cucerească mai multe oraşe, dar locurile necucerite vor cădea în mâinile lui Duşan.

Cu o modestă desfăşurare de forţe, fără a purta o singură mare bătălie, Duşan smulgea Imperiului bizantin mai mult de jumătate din teritoriu, dublându-şi imperiul. Operaţiunile militare se axau în general pe asedierea în faţa oraşelor, care nu ofereau rezidenţă prelungită împăratului sârb. Puterea sa se extindea acum de la Dunăre până la Golful Corint şi de la Adriatica până la Marea Egee. Imperiul său era în realitate un imperiu pe jumătate grecesc, compus în mare parte din ţări greceşti sau de expresie greacă, noul imperiu având centrul de gravitate în ţările greceşti. Duşan, în calitatea sa de împărat al sârbilor şi grecilor, plasase sub administraţia sa directă partea meridională a imperiului său, care era în majoritate grecesc, în timp ce lăsa fiului său, regele Uroš (Uroş) administraţia vechiului teritoriu septentrional sârbesc.

În ceea ce priveşte curtea, organizarea administrativă şi dreptul, imperiul lui Duşan lua modelul Bizanţului în mare măsură, mai ales în

[93] *Ibidem*, p. 545-546, cf. M. Dinitch, *Douchanova Isarska titoula ou otchima savremenika, Zbornik Isara Douchana*, I (1951), 87 şi urm.

partea meridională a teritoriului. Dar înalții funcționari ai administrației, în ciuda titlurilor lor grecești, erau cel mai adesea aleși dintre membrii nobilimii sârbești, companionii de arme ai lui Duşan şi primii beneficiari ai războaielor sale victorioase de cucerire. Se continua să se trăiască sub regimul vechii legi, neschimbându-se decât clasa dominantă.

Dacă aristocrația grecească îşi menținea dominația asupra rămăşițelor Imperiului bizantin, ea cedase locul şi bunurile aristocrației sârbeşti pe o mare suprafață a teritoriului. Chiar şi rămăşițele domeniului bizantin erau amenințate. Suveranul sârbilor, care se desemna drept "*fere totius imperii romani dominus*"[94], părea să-şi atingă scopul. Era necesar un singur efort pentru a intra în Constantinopol şi a realiza marele său program ocupând orașul imperial. Ca odinioară Simeon, acest ultim succes era refuzat lui Duşan. Îi lipsea şi lui flota, cucerirea Constantinopolului fiind de neconceput fără flotă. Toate tratativele sale pentru a obține ajutorul Veneției vor rămâne fără rezultat; venețienii nu țineau să înlocuiască imperiul slăbit al Bizanțului printr-un puternic țar sârb.

Şi pe mare, războiul civil aducea imperiului noi pierderi[95]. În 1346, genovezii reluaseră insula Chios, devenind baza principală a companiei comerciale Giustiniani, în mâinile căreia va rămâne până la mijlocul secolului XVI. Flota bizantină, a cărei reînviere îl costase pe Andronic al III-lea atât de multe sacrificii, căzuse în ruină în timpul anilor războiului civil. Neputința totală şi umilitoare a imperiului pe uscat, între otomani şi sârbi, era acompaniată de neputința pe mare, între Genova şi Veneția.

Teritoriul bizantin se reducea acum la Thracia şi insulele din nordul Mării Egee, la Thessalonic, izolat prin cuceririle lui Duşan şi la alte posesiuni din îndepărtatul Peloponez. Dar mai gravă era ruinarea economică şi financiară a statului bizantin.[96] Populația nu mai putea plăti impozitele, căci anii de război civil întrerupseseră lucrul agricol în Thracia, care constituia posesiunea esențială a imperiului (țara, care fusese jefuită şi de bandele turceşti, semăna cu un deşert). Comerțul bizantin era în agonie: pe când vămile genoveze din Galata încasau într-un an 200.000 de hyperperi (hyperpyroni), vămile Constantinopolului încasau 30.000. Dacă veniturile statului nu reprezentau, la începutul secolului XIV, decât o mică parte din bugetul vechiului Bizanț, veniturile imperiului nu mai reprezentau acum decât o modestă parte din bugetul epocii lui Andronic al II-lea. Nu mai exista un buget regulat, căci guvernarea se adresa surselor speciale, fie claselor privilegiate, fie împrumuturilor străine. La începutul războiului

[94] *Ibidem*, p. 547. Formula apare în actul adresat Veneției la 15 octombrie 1345.
[95] *Ibidem*, p. 547-548.
[96] *Ibidem*, cf. Nicéphore Grégoras, II, 683, 842; III, 52.

civil, împărăteasa Anna vânduse în Veneţia bijuteriile coroanei pentru 30.000 de ducaţi, dar banii nu au fost trimişi, pe când bijuteriile coroanei imperiale vor rămâne în tezaurul de la San Marco. Către anul 1350, marele prinţ al Moscovei trimitea fonduri pentru restaurarea bazilicii Sfânta Sofia (dar pioasa ofrandă a marelui prinţ rus era înapoiată guvernului bizantin şi disipată, servindu-se de ea pentru a recruta trupe auxiliare turceşti). În palatul imperial, odinioară luxos şi bogat, domnea o asemenea sărăcie, încât el era redus, cu ocazia unei sărbători care urma încoronării lui Cantacuzino, la băutul în pahare de plumb şi pământ[97].

Teritoriul imperiului, deşi era redus, nu putea fi guvernat de un singur centru; autoritatea imperială unică se transforma într-un regim familial cu mai multe capete ale casei domnitoare. Sub Ioan Cantacuzino, suveranitatea colectivă dinastică devine un sistem politic. În Peloponez, Ioan, reluând dispoziţiile lui Andronic al II-lea, stabilea o ordine nouă. El transforma teritoriul bizantin din Moreea în despotat autonom, încredinţându-l celui de-al doilea fiu al său, Manuel. Fiul său cel mare, Matei, primea în Thracia occidentală un domeniu al lui, care se întindea de la Christopolis până la Didymoteichos. Ioan Cantacuzino visa să întărească poziţia noii sale dinastii în faţa casei legitime a Paleologilor. Dar motivul determinant era că nu se putea menţine coeziunea părţilor divergente ale imperiului decât instituind o solidă putere familială. Sistemul acesta, care provenea din epoca anterioară, era adoptat şi dezvoltat de către succesorii casei Paleologilor. În faţa seniorilor feudali, suveranul dorea ajutorul membrilor casei sale, căci, în statul feudal, dinastia aflată la putere nu este decât cea mai puternică dintre numeroasele familii rivale ale magnaţilor.[98]

Politica externă a lui Ioan Cantacuzino făcea dovada unei remarcabile continuităţi[99]. Marele domestic al lui Andronic al III-lea, uzurpatorul din timpul războiului civil şi, în final, suveranul domnitor, se supunea aceloraşi principii. El colabora cu turcii până la final, manifestând interes pentru provinciile greceşti, atestat prin întemeierea despotatului Moreei şi prin atitudinea de ostilitate contra genovezilor. Pentru a înfrunta superioritatea genovezilor, avea nevoie de o flotă puternică, problema ei fiind cea mai urgentă. Finanţele statului fiind secătuite, Cantacuzino lansa un apel proprietăţii private. Dar bogăţia privată fusese întemeiată în anii războiului civil, generozitatea claselor privilegiate fiind limitată. Erau reuniţi 50.000 hyperperi (hyperpyroni), bani afectaţi construcţiei navale. Împăratul nu voia să se acomodeze cu faptul că aproape 87% din veniturile

[97] *Ibidem*, p. 548, cf. Nicéphore Grégoras, III, p. 199-201.
[98] *Ibidem*, p. 549, cf. Nicéphore Grégoras, II, p. 788, 811.
[99] *Ibidem*, cf. W. Heyer, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, I, p. 498-503.

vamale de la Bosfor intrau în visteria genoveză şi căuta să pună capăt acestei situaţii. El reducea tarifele vamale din Constantinopol pentru cea mai mare parte a mărfurilor de import, ceea ce avea ca efect atragerea în număr mare de vapoare comerciale în portul bizantin, făcându-le să evite portul genovez Galata. Genovezii, grav afectaţi de această măsură, luau armele şi, în ciuda tuturor măsurilor luate, imperiul va fi înfrânt. Flota bizantină era zdrobită în primăvara anului 1349, toate eforturile şi sacrificiile dovedindu-se inutile: destinul imperiului era de a nu se mai elibera de sub tutela genovezilor.

Când războiul între Constantinopol şi Galata lua sfârşit, începea războiul în apele bizantine între Genova şi Veneţia. Genovezii preluau controlul întregului comerţ în Marea Neagră; genovezii barau trecerea vapoarelor străine de comerţ veneţiene care se sustrăgeau controlului (1350). Veneţia se înţelegea cu Petru al IV-lea de Aragon şi cu Cantacuzino care se alătura alianţei. La 13 februarie 1352, o mare bătălie se desfăşura în Bosfor între flota genoveză şi navele veneţiene şi aragoneze, plus o mică escadră de 14 nave echipate de Cantacuzino cu ajutorul veneţienilor. Bătălia se prelungea până noaptea, fără a aduce finalul, ceea ce permitea celor două tabere să-şi adjudece victoria. Lupta continua în apele occidentale, epuizarea celor doi adversari făcându-i să semneze pacea în anul 1355. Replierea flotei veneto-aragoneze după bătălia Bosforului îl aducea pe Cantacuzino într-o situaţie delicată. El era obligat să facă pace cu genovezii datorită izolării sale, aceştia încheind alianţă şi cu Orkhan (Orhan), iar veneţienii încheiau un acord cu Ioan al V-lea. Paleologul primea de la veneţieni 20.000 ducaţi în schimbul cedării către Republică a Insulei Tenedos. Puternicul ţar al sârbilor rupea legătura cu Cantacuzino. Bizanţul era în pragul unui nou război civil.

În toamna anului 1352 izbucnea al doilea război civil între Ioan al VI-lea Cantacuzino şi Ioan al V-lea Paleologul (1352-1354).[100] Printr-o manevră abilă, Ioan Cantacuzino încerca să evite conflictul; guvernarea lui Matei Cantacuzino în Rhodopi era transferată Paleologului, Matei primind în circumscripţia din Adrianopol o nouă şi mai importantă guvernare. Dar înţelegerea nu dura multă vreme, căci se producea ruptura inevitabilă, ostilităţile luând forma caracteristică a unui război între principatele autonome ale lui Ioan al V-lea Paleologul şi lui Matei Cantacuzino. Având bani veneţieni, Ioan al V-lea încercuia, în toamna anului 1352, teritoriul fratelui său vitreg în fruntea unei mici armate. El nu întâlnea nici o rezistenţă şi Adrianopolul îi deschidea porţile împăratului legitim, în timp ce

[100] *Ibidem*, p. 550-552, cf. Nicéphore Grégoras; III, 181; A. Papadopulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiogen, 1252-1453*, nr. 74.

Matei se închidea în acropola oraşului. Dar Ioan, împreună cu trupe turceşti, restabilea rapid situaţia. Adrianopolul şi celelalte oraşe sufereau jefuirea turcilor. Ioan al V-lea Paleologul apela la ajutorul bulgarilor şi sârbilor şi obţinea de la Ştefan Duşan o cavalerie de 4.000 de oameni. Dar Orkhan (Orkan) îi trimitea lui Cantacuzino sub comanda fiului său, Soliman, un nou corp de trupe de 1.000 de oameni. Rezultatul conflictului între cei doi împăraţi bizantini se găsea în mâinile otomanilor şi ale sârbilor. Forţele superioare ale turcilor vor fi decisive; în timp ce bulgarii se retrăgeau din faţa bandelor turceşti puternice, sârbii şi forţele lui Ioan al V-lea se luptau cu înverşunare.

Dacă Ioan căutase până atunci să păstreze principiul legitimităţii, în ciuda luptei ce-l opunea de zece ani lui Ioan al V-lea, el considera că este momentul să-şi consolideze puterea casei sale pe o bază mai solidă şi să-l excludă definitiv pe împăratul legitim. El îl proclama împărat pe fiul său, Matei (1353), acesta posedând o demnitate care "*era mai mare decât cea a despotului şi urma imediat pe cea a împăratului*"[101].

Acest rang intermediar între împărat şi despot era ocupat pentru prima dată de fiul lui Mihail al VIII-lea, Constantin Paleologul. Ierarhia demnităţilor celor mai înalte devenea atât de complicată, încât nu mai era posibilă definirea ei în termeni clari. Matei era acum ridicat la rangul de co-împărat şi moştenitor al tatălui său; cât despre Ioan al V-lea Paleologul, el era interzis în rugăciunile Bisericii şi în aclamaţiile sărbătorilor oficiale. Ioan Cantacuzino trecea la înlocuirea patriarhului Calist, numindu-l pe Filotei. În anul 1354, Matei primea din mâinile împăratului şi noului patriarh coroana imperială în Biserica Blachernelor.

Triumful casei Cantacuzinilor nu era de lungă durată. Opoziţia se afirma, din ce în ce mai viguros, datorită războiului între Ioan Paleologul şi Matei Cantacuzino. Graţie turcilor, Ioan învingea, dar ajutorul acestora era o armă cu două tăişuri. Epoca raziilor turceşti fără un plan definit era la final; epoca începea cu instalarea fermă a otomanilor pe teritoriul european. Din anul 1352, ei se stabileau în fortăreaţa Tzympe, aproape de Gallipoli, iar în martie 1354, Soliman, fiul lui Orkhan (Orhan), ocupa Gallipoli. Cantacuzino apela la prietenia lui Orkhan (Orhan), propunându-i sume ridicate pentru a evacua oraşul ocupat. Nu putea fi vorba de retrocedarea puternicei fortăreţe de către otomani, ce-i asigura un excelent cap de pod pentru viitoarele cuceriri din Thracia. La Constantinopol, populaţia era panicată, capitala fiind direct ameninţată de către turci. Poziţia lui Cantacuzino era complet depreciată.

[101] *Ibidem*, cf. *Cantacuzène*, III, p. 33.

Ioan al V-lea se înțelegea cu genovezii, vechii dușmani ai lui Cantacuzino, asigurându-și ajutorul acestora. Un corsar genovez, Francesco Gattilusio, posesor a două galere în Marea Egee, promitea să-l restaureze pe Paleolog pe tronul "strămoșilor" lui. Ioan al V-lea Paleologul îi promitea în schimb mâna surorii sale Maria și ca dotă Insula Lesbos, cea mai mare și mai importantă dintre insulele rămase în posesia imperiului. În noiembrie 1354, conjurații intrau în Constantinopol. Ioan Cantacuzino era constrâns să abdice. (El lua calea monastică, trăind încă treizeci de ani (murea la 15 iunie 1383) sub numele de Ioasaf, neluând parte direct la evenimente. El scria celebra "*Istorie*" și compunea tratate teologice în care apărea doctrina hesychastă).

Căderea lui Ioan al VI-lea nu punea capăt puterii, nici rolului istoric al casei Cantacuzinilor. Împăratul rival, Matei Cantacuzino, se va menține încă o vreme în regiunea Rhodopilor, apoi, învins de sârbi, el va cădea sub puterea lui Ioan al V-lea și va fi obligat să renunțe la drepturile sale suverane (1357). Eforturile lui Ioan al V-lea pentru a-i retrage lui Manuel Cantacuzino suveranitatea asupra Moreei nu aveau succes, Paleologul trebuind să-l recunoască pe despot. Manuel administra până la moartea sa, în 1380, posesiunile bizantine din Peloponez; el avea drept succesor (până în 1382) pe fratele său mai mare, Matei, care, după căderea sa, fugise în Moreea. De-a lungul domniei sale, Manuel Cantacuzino făcea ordine în administrația Moreei și combătea victorios incursiunile turcești. În această epocă de decadență a puterii bizantine, avântul Moreei grecești constituie singurul lucru pozitiv. Dar, din cauza faptului că țara rămânea sub dominația autonomă a casei Cantacuzinilor, ea fusese separată de puterea centrală bizantină.

Neputința Imperiului bizantin era acum mai profundă decât în timpul când Cantacuzinii erau pe tronul bizantin; criza economică și financiară era mai puternică ca oricând. Pentru Imperiul bizantin, care suferise trei războaie civile în cursul aceleiași generații, nu mai era scăpare. Antica putere a statului bizantin fusese caracterizată de bogăția monetară și remarcabilul său sistem administrativ. În prezent, casieria statului era goală și organizarea administrativă era în plină descompunere. Moneda era depreciată, toate sursele de venituri fiind epuizate. Rămăsese doar unele din theme, logotheții, din administrația provincială și centrală bizantină. Cele mai înalte funcții deveniseră titluri goale, iar amintirea vechilor funcții corespondente era ștearsă.

Ruina puterii financiare și descompunerea sistemului administrativ interziceau supraviețuirea Imperiului bizantin. Procesul de decadență continua în Bizanț, căci își păstra o uimitoare tenacitate. Dar istoria ultimilor

o sută de ani ai Bizanțului nu este altceva decât istoria unei decadențe irezistibile.[102]

Cucerirea Peninsulei Balcanice de către turcii otomani. Bizanțul, stat vasal al Imperiului otoman.

În 6 august 1354, ambasadorul Veneției la Constantinopol comunica dogelui Andrea Dandolo că bizantinii erau dispuşi, sub ameninţarea turcilor şi genovezilor, să se supună oricăreia dintre puterile următoare: Veneției, regelui Serbiei sau regelui Ungariei. La 4 aprilie 1355, Marino Falier sfătuia Republica să anexeze imperiul.

Unul dintre candidații moştenirii bizantine cel mai bine plasat dispărea foarte devreme din competiție; la 20 decembrie 1355, Ştefan Duşan murea, opera sa fiind condamnată decăderii. Tânărul țar Uroš (Uroş) (1355-1371), care nu avea nici autoritatea, nici energia tatălui său, era incapabil să mențină coeziunea părților eterogene. (Peste tot se ridicau suveranități independente sau semi-independente; ruinele imperiului greco-sârb al lui Duşan se împărțeau mai multor state). Descompunerea imperiului sârbesc nu aducea nici o relaxare bizantinilor. Moartea țarului îi debarasa de un adversar puternic, dar imperiul era slăbit, fiindu-i imposibil să tragă vreun folos din descompunerea statului sârb, neîncercând nici măcar să reia teritoriile ce aparținuseră Bizanțului. Numai fostul despot al Epirului, Nikephor al II-lea, încerca să recucerească moştenirea, dar, după primele succese, era învins de albanezi (1358). Pericolul cuceririi turceşti era covârşitor, neexistând nici o forță capabilă să lupte contra avansării otomanilor.

Când turcii se aflau la frontierele Thraciei, singura provincie rămasă în posesia imperiului, pentru a alunga pericolul, Ioan al V-lea relua negocierile cu dinastia Paleologilor. Era o diferență esențială între situația de odinioară şi cea de atunci: sub Mihail al VIII-lea, imperiul era amenințat de o putere occidentală contra căreia papalitatea dispunea de arme spirituale; Ioan al V-lea avea de-a face cu cei cărora nu le putea opune decât armele, iar experiențele egeene recente ale Ligii puterilor creştine patronată de papalitate nu erau deloc încurajante. Mirajul uniunii Bisericilor era viziunea politică bizantină. După eşecul Uniunii de la Lyon, negocierile cu Roma intraseră în amorțeală pentru patruzeci de ani, dar Andronic al II-lea o reînnoia, în cursul perioadei dificile a războiului civil. În timpul domniei lui Andronic al III-lea, ca şi al împărătesei Anna şi al lui Ioan Cantacuzino, se

[102] *Ibidem*, p. 552-555, cf. R. I. Loenertz, *Manuel Paléologue et Démetrius Cydonès. Remarques sur leurs correspondances*, în "*Echos d'Orient*", nr. 36, 1937, p. 109.

vorbea iar despre Unirea Bisericilor, fără un rezultat apreciabil. Ioan al V-lea lua problema în serios. El dorea unirea Bisericilor, idee căreia îi era sincer ataşat prin educaţia primită de la mama sa catolică. La 15 decembrie 1355, la un an după ascensiunea la putere, el trimitea la Avignon o scrisoare detaliată în care cerea papei să-i trimită 5 galere şi 15 nave de transport cu 1.000 de combatanţi şi 500 de cavaleri. În schimb, el se angaja să-şi aducă poporul în şase luni la credinţa romană. Între altele, cel de-al doilea fiu al împăratului, Manuel, trebuia să fie trimis ca ostatic la curtea pontificală; în cazul în care nu se ţinea de promisiune, împăratul decisese să abdice, iar guvernarea trecea sub comanda lui Manuel şi papei însuşi în calitate de tată adoptiv al acestuia. Papa Inocenţiu al VI-lea nu a luat în serios aceste promisiuni exorbitante, adresând elogii foarte călduroase, dar de o expresie generală, anunţând trimiterea în Bizanţ de legaţi pontificali. Împăratul se vedea obligat să afirme că nu era gata să aducă tot poporul Bizanţului în uniune, pentru că ambasada papală nu avea forţă de convingere, mulţi dintre supuşi nedorind să urmeze sfaturile acesteia. Negocierile de uniune vor intra în declin.

Opoziţia la care împăratul făcea aluzie în scrisoarea sa era foarte puternică. Exista în Bizanţ o partidă de partizani ai uniunii, al cărei reprezentant cel mai strălucitor era savantul Demetrius Cydones, dar imensa majoritate a clerului şi poporului bizantin rămânea ataşat vechilor tradiţii dogmatice. Patriarhul Calist, care era inamicul personal al lui Cantacuzino, îşi regăsea sediul patriarhal după înscăunarea lui Ioan al V-lea, fiind un spirit conservator, constant preocupat de a apăra privilegiile patriarhatului său. Biserica grecească era în stare de a-şi apăra drepturile, deşi imperiul se afla în letargie. În primul său pontificat, Calist excomunicase patriarhatul sârbesc instituit de propria sa autoritate, obţinând din partea patriarhatului bulgar recunoştinţa suveranităţii Constantinopolului; altădată, în patriarhatul de Târnovo, numele patriarhului din Constantinopol era numit în primul rând în rugăciunile Bisericii. Era calea reglementării căii cu Biserica sârbească. Biserica bizantină îşi reocupa poziţiile, dar statul şi le pierdea pe ale sale[103].

[103] *Ibidem*, p. 556-558, cf. O. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des Eglises et pour défense de l'empire d'Orient: 1355-1375*, Varşovia, 1930, p. 17-20, 31-33; J. Gay, *Le pape Clément III et les affaires d'Orient (1342-1352)*, Paris, 1904, p. 111-115; M. Viller, *La question de l'union des Eglises*, în "*Revue d'historique ecclesiastique*", 18, 1922, 26-29.

La puțin timp după instalarea lui Soliman la Gallipoli, turcii cucereau sistematic țările balcanice[104]. În anul 1359, Constantinopolul vedea pentru prima dată trupele otomanilor sub zidurile sale. Imperiul epuizat nu mai era în măsură să opună rezistență și, dacă nici un pericol imediat nu amenința încă capitala puternic fortificată, restul Thraciei era abandonat inamicului. Orașele erau cucerite: în 1361 Didymoteichos cădea definitiv sub puterea turcilor și un an mai târziu, Adrianopol. Noul sultan Murad I (1362-1389), om de stat energic și remarcabil căpitan, cucerea Balcanii; el nu se mulțumea cu provinciile grecești, îndreptându-se contra țărilor slave din Sud. Ca și Bizanțul, slavii din Sud erau neputincioși în fața avansării acestui inamic superior. Imperiul sârb era în plină descompunere după moartea lui Duşan; situația era mai sumbră în Bulgaria, care era împărțită în mici regate, paralizată de o criză gravă economică și de problema religioasă. Strălucitul general Lala Chahin intra în Philippopolis în 1363, stabilindu-și sediul, fiind primul *beglerbeg* al Rumeliei. Sultanul își transfera rezidența în Balcani și-și fixa curtea mai întâi la Didymateichos, apoi (începând cu 1365), la Adrianopol. Otomanii vor intra solid în Europa, penetrația turcească fiind însoțită de măsuri sistematice de colonizare: o mare parte a populației era deportată în Asia Mică ca sclavi, instalând coloni turci în teritoriile cucerite, iar generalii sultanului primeau ca feudă domenii bogate.

Bulgaria, intimidată de dinamismul avansării turcești, se alia cu puternicul cuceritor și intra în conflict cu Ungaria și Imperiul bizantin. În 1364 avea loc o întâlnire armată între Bizanț și Bulgaria, împăratul bizantin reușind să cucerească portul Anchialos de la Marea Neagră. Acest război îi făcea pe bulgari să înțeleagă că exista un stat mai puternic decât imperiul lor.

Împăratul bizantin trecea în revistă pe ceilalți aliați posibili contra avansării turcești. Patriarhul Calist se întorcea la Serrhes, unde se întâlnea cu văduva lui Duşan. Negocierile cu republicile maritime italiene nu vor aduce rezultate concrete. Atunci, împăratul se întorcea pentru a doua oară către Avignon. Occidentul părea să se pregătească serios pentru cruciadă și expediția avea loc în toamna anului 1365, sub conducerea regelui Petru al Ciprului, dar ea se îndrepta către Egipt, Ioan al V-lea fiind decepționat o dată în plus. El cerea ajutorul regelui Ungariei, Ludovic cel Mare (primăvara 1366).

Era pentru prima dată când un împărat al Bizanțului intra în teritoriul străin. Ioan al V-lea se întorcea, iar pe drumul de întoarcere, o

---

[104] *Ibidem*, p. 558-563, cf. O. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des Eglises et pour la défense de l'empire d'Orient: 1355-1375*, p. 205, 235-237.

nouă nenorocire îl aştepta. Sosit la Vidinul ocupat de unguri, el trebuia să-şi întrerupă călătoria, căci bulgarii îi interziceau trecerea. Amedeo de Savoia, "*contele verde*", văr al împăratului, sosise în vara anului 1366 cu o armată de cruciaţi în apele bizantine. Învingea pe turci la Gallipoli, apoi se întorcea împotriva Bulgariei, punându-l în libertate pe împărat şi lua Mesembria şi Sozopolis, ceea ce avea ca efect consolidarea poziţiei bizantine pe litoralul occidental al Mării Negre.

Dar pentru Amedeo de Savoia, cruciada era inseparabilă de planurile de uniune şi, dacă acţiunea contra turcilor se îndrepta spre a cuceri Gallipoli, negocierile unioniste cu vărul său în 1367 păreau să aibă un rezultat important; ele îl vor decide pe Ioan al V-lea să se ducă personal la Roma. Punerea în practică a acestei rezoluţii era grav afectată de opoziţia internă a imperiului, iar Ioan al V-lea nu ajungea la Roma, decât în august 1369, trecând prin Napoli. Suita sa cuprindea numeroşi înalţi demnitari de stat, dar un singur reprezentant al clerului bizantin. Biserica bizantină ceruse convocarea unui conciliu ecumenic pentru a aplana divergenţele doctrinale şi, fără a obţine satisfacţie, se ţinea departe de negocieri. Şi, în timp ce împăratul renunţa la credinţa "*strămoşilor*" si, patriarhul Filotei, chemat la Constantinopol după moartea lui Calist, confirma credinţa, sub forma scrisorilor, nu numai a populaţiei bizantine, ci şi a creştinilor ortodocşi de-a lungul frontierelor, în Siria şi Egipt, ca şi în ţările slave din sud şi din Rusia. Solemna convertire a lui Ioan al V-lea la credinţa romană în octombrie 1369 rămânea un act individual care angaja numai persoana împăratului. Nu rezulta o uniune a Bisericilor, nimic nefiind schimbat în relaţiile dintre cele două Biserici.

Scopul voiajului şi convertirii era inutil, iar călătoria de întoarcere era marcată de o gravă umilire. În timp ce Urban al V-lea nu întârzia să recâştige Avignon-ul, Ioan al V-lea se duce pe mare la Veneţia. Pentru că nu plătise sumele restante, împăratul făcea detenţie ca debitor insolvabil. Fiul său, Andronic, care-şi asuma regenţa la Constantinopol în absenţa sa, refuza să-i dea ajutor. Ioan al V-lea putea să mulţumească Cerului că planurile sale din 1355 nu au fost aplicate şi că nu-l trimisese pe tânărul Manuel ca ostatic la Avignon, aşa cum ar fi trebuit. Căci Manuel, care comanda Thessalonicul, îl ajuta pe tatăl său. În octombrie 1371, împăratul dur încercat şi umilit reintra în Constantinopol, după mai mult de doi ani de absenţă şi fără a fi obţinut nimic. În asemenea circumstanţe, era inutil să aducă ţara în uniune.

Ajutorul pe care-l dorise Ioan al V-lea nu venise; o nouă mare victorie turcească o va arăta. După stabilirea otomanilor în Thracia, Macedonia era cel mai grav ameninţată. Regele Vukaşin, cel mai puternic prinţ sârb şi fratele său, despotul Ioan Uglieşa, care domnea în sud-estul Macedoniei, vor înainta contra cuceritorilor în fruntea unei puternice

armate. Dar trupele lor erau nimicite de otomani la 26 septembrie 1371 în memorabila bătălie de la Cirmen, pe Marița, unde Vukaşin şi Uglieşa vor muri. Ca urmare a acestei catastrofe, regiunea mediteraneeană îşi pierdea independența. Prinții locali, între alții fiul lui Vukaşin, eroul epopeii sârbeşti Kralievič Marco, trebuiau să recunoască suzeranitatea sultanului şi se angajau să plătească tribut.

Era începutul supunerii provinciilor slave din Sud. Dar Bizanțul era amenințat în existența sa. Manuel al Thessalonicului reuşea să intre în domeniul despotului Uglieşa şi în Serrhes (noiembrie 1371), dar era un avantaj provizoriu. Manuel impunea noi sarcini, chiar şi mănăstirilor, situația generală agravându-se. Bizanțul trecea sub dependența formală a suveranului otomanilor. Bulgaria recunoştea suzeranitatea turcească. Astfel – la mai puțin de douăzeci de ani după prima stabilire a otomanilor în Europa – Imperiul bizantin şi imperiul bulgar, puternicul rival de odinioară, ajungeau să intre în relații de vasalitate față de turci (1372).

În primăvara anului 1373, împăratul Ioan al V-lea îl însoțea pe sultan în campania din Asia Mică, executând obligațiile sale de vasal. Andronic al IV-lea se revolta deschis contra tatălui său. El se înțelegea cu prințul otoman Saudji Celebi la o singură revoltă comună a celor doi prinți, bizantin şi otoman, contra împăratului Ioan al V-lea (mai 1373) şi Manuel este proclamat moştenitor prezumtiv şi succesor la tron; la 25 septembrie 1373, el primea coroana de co-împărat.

Discordia în sânul casei regale bizantine se împletea cu conflictul veneto-genovez pentru Tenedos. Această insulă, în Marea Egee, situată la intrarea în Strâmtoarea Dardanele, era disputată de multă vreme de cele două republici. Cum Ioan al V-lea o promisese venețienilor, genovezii vor decide să provoace o schimbare a guvernării la Constantinopol pentru a împiedica Veneția să intre în posesia acestei baze de o importanță comercială şi strategică. Ei îl vor ajuta pe Andronic, prizonier, să fugă la Galata şi să intre în acțiune contra lui Ioan al V-lea. La 12 august 1376, Andronic al IV-lea se revoltă şi intră în Constantinopol după un asediu de treizeci şi două de zile, aruncându-i în închisoare pe tatăl şi fiul său. Dar proiectul său de a-l trimite pe Tenedos la Genova nu era pus în aplicare; insula, a cărei populație era de partea lui Ioan al V-lea, era ocupată de venețieni în octombrie 1376. În schimb, el oferă turcilor, pentru a-şi atrage simpatia lor, oraşul Gallipoli, recucerit zece ani mai devreme de Amedeo de Savoia.

Ioan al V-lea şi Manuel vor reuşi, cu concursul Veneţiei, să scape şi să-şi recucerească tronul cu sprijinul turcilor[105].

Repartizarea internă a forţelor nu mai are importanţă pentru destinul imperiului; totul depinde de influenţa puterilor străine, căci ***Bizanţul nu este decât un pion în lupta politică dintre marile puteri interesate de Orient: cele două republici maritime italiene şi Imperiul otoman.***[106] În lupta pentru tron, Ioan al V-lea şi Andronic al IV-lea nu erau decât simbolurile intereselor opuse ale Veneţiei şi Genovei. Decizia depindea de voinţa sultanului: graţie ajutorului turcilor, Ioan al V-lea şi Manuel al IV-lea vor intra în oraş la 1 iulie 1379. Acest ajutor îl obţineau reînnoind angajamentele lor privind plata tributului.

Dar războiul dintre Veneţia şi Genova pentru Tenedos aducea o aversiune crescândă, până când, epuizaţi, adversarii vor încheia, cu medierea contelui Amedeo de Savoia, pacea de la Torino, la 8 aprilie 1381. Ei cădeau de acord asupra unui compromis: Tenedos nu revenea nici Veneţiei, nici Genovei; populaţia era transferată în Creta şi în Eubeea, insula neutralizată şi din punct de vedere militar fiind încredinţată unui mandatar al contelui de Savoia. Dar Zanachi Mudazzo refuza acest lucru, astfel că tratatul era pus în aplicare abia în iarna anului 1383-1384; Veneţia continua să utilizeze această insulă importantă ca bază maritimă.

După reintegrarea sa, Ioan al V-lea trebuia să recunoască, la dorinţa sultanului, pentru moştenitorii săi legitimi, Andronic al IV-lea şi fiul acestuia, Ioan al VII-lea şi să le cedeze Selymbria, Heracleea, Rodosto şi Panidos. Resturile Imperiului bizantin reveneau diverselor principate administrate de membrii casei imperiale; la Constantinopol domnea Ioan V; oraşele riverane de la Marea Marmara rămase în imperiu vor reveni lui Andronic al IV-lea, mai dependent de sultan decât tatăl său; Manuel al II-lea relua administrarea Thessalonicului, Moreea era din 1382 sub sceptrul despotului Mistrei, Theodor I, al treilea fiu al împăratului.

Singurul succes al Paleologilor în această epocă era luarea teritoriului bizantin al Peloponezului. Theodor I Paleologul (1382-1406) recunoştea suzeranitatea sultanului, în calitate de vasal trebuind să-i susţină pe turci contra adversarilor interni şi externi. Luptând contra aristocraţiei locale şi a micilor state latine vecine, el reuşea să consolideze într-o măsură apreciabilă dominaţia bizantină în Moreea. El aducea grupuri masive de albanezi în ţară. Moreea grecească era sub succesorii săi ajutorul cel mai

---

[105] *Ibidem*, p. 563-564, cf. P. Charanis, *An Important Short Chronicle of the Fourteenth Century*, în "*Byzantion*", 13, 1938, p. 340; Idem, *The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370-1402*, în "*Byzantion*", 16, 1942-1943, p. 286-315.

[106] *Ibidem*, p. 564-565, cf. Charanis, *The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370-1402*, p. 299-303.

solid pentru Bizanț. Presiunea externă creștea și pacea aparentă care domnea în casa imperială nu va dura. Andronic lua armele, dar moartea sa (iunie 1385) făcea ca Manuel să-și regăsească rangul de moștenitor prezumtiv.

În lupta otomanilor contra țărilor creștine din Balcani, cea mai puternică rezistență era a sârbilor.[107] Printre dinastiile care domneau asupra rămășițelor imperiului lui Duşan, prințul Lazăr se detașa ca omul de stat cel mai forte și mai marcant. La moartea țarului Uroš (Uroș) (1371), ultimul descendent direct al Nemanizilor, Lazăr era însărcinat cu guvernarea Rasciei. El reușea, grație unei politici de alianțe matrimoniale, să câștige pe șefii locali cei mai influenți să se solidarizeze cu el în vederea unei acțiuni comune contra cuceritorului turc. Relațiile cu Bizanțul luau o turnură amicală. În 1375, conflictul ecleziastic provocat de ridicarea unilaterală a patriarhului sârb de la Peč era aplanat printr-un compromis, excomunicarea Bisericii sârbești fiind ridicată, șeful ei fiind numit patriarh.

Dar cel mai important fapt în pregătirea războiului era alianța lui Lazăr cu Tvrtko al Bosniei, a cărei putere era în plin avânt. Descendent din Nemanizi, Tvrtko primise în 1377 coroana regală și, după moartea lui Ludovic al Ungariei (1382), începuse progresul în Croația și Dalmația, devenind cel mai important dintre suveranii creștini din Balcani. Deși titlul regal al lui Tvrtko presupunea o pretenție asupra teritoriilor lui Lazăr în Rascia, aceasta nu împiedica colaborarea între cei doi prinți. În timp ce Lazăr ajuta acțiunile regelui Bosniei în Croația, acesta din urmă îi acorda sprijinul în lupta contra turcilor.

Atacurile otomane deveneau din ce în ce mai crâncene, în timp ce dezastrele se țineau lanț, atât pentru greci, cât și pentru slavi. Orașele cele mai importante cădeau unul după altul: Serres (1383), Sofia (1385), Niš (1386) și, după un lung asediu, Thessalonicul (1387). O armată turcească care intrase în Bosnia era învinsă în 1388. Dar Murad angajase o mare armată într-o bătălie decisivă contra slavilor de sud. Prima lovitură era pentru țarul bulgarilor care, încurajat de rezistența lui Lazăr, refuzase să plătească tribut sultanului. Otomanii încercuiau Bulgaria orientală (1388), ocupând Târnovo și cucereau numeroase fortărețe pe Dunăre și-l obligau pe țar să se supună și să cedeze Silistra. Apoi, sultanul se întorcea contra sârbilor.

Prințul Lazăr îl întâlnea cu trupe sârbești și bosniace în *Câmpia Kossovo – Kossovopolje* (*"Câmpia mierlei"*); aici avea loc la 15 iunie 1389 bătălia istorică ce decidea soarta țărilor slave din Balcani. La început, norocul părea favorabil sârbilor. Sultanul era rănit de un sârb, aripa stângă a armatei turcești era învinsă de cavaleria sârbească, o mare confuzie exista în

[107] *Ibidem*, p. 565-567.

rândurile turcilor şi de pe câmpul de bătălie mesaje de victorie plecau spre regele Tvrtko, care anunța la rândul lui victoria în Occident. Dar forțele superioare ale otomanilor, comandate de moştenitorul tronului, Baiazid, îl vor învinge. Prințul Lazăr era făcut prizonier şi omorât împreună cu nobilii săi. Succesorii săi trebuiau să se încline în fața victoriosului sultan şi să plătească tribut otomanilor. Ultimul centru de rezistență cădea, cucerirea turcească propagându-se cu rapiditate foarte mare în Balcani.

Ca urmare a bătăliei de la Kossovo şi a înscăunării lui Baiazid I, presiunea otomană asupra Bizanțului se accentua în continuare. [108] Situația imperiului devenea mai lamentabilă, dependența sa devenind mai strânsă de sultan, care nu se mulțumea să domnească peste tot teritoriul înconjurător, ci şi să-şi impună stăpânirea asupra oraşului imperial. El dispunea pentru aceasta de un bun instrument în persoana tânărului Ioan al VII-lea, care ridica pretenții la tron. Baiazid, la 14 aprilie 1390, cucerea împreună cu pretendentul capitala şi tronul imperial. Ioan al VII-lea părea să aibă ajutorul genovezilor şi, atunci când Genova şi Veneția jucau un rol important în uzurparea lui Andronic al IV-lea în 1376, influența republicilor maritime italiene, epuizate de războiul din Tenedos, fiind evidente, sultanul decidea suveran tronul Constantinopolului. Dar Ioan al VII-lea dispunea la Constantinopol de o partidă importantă care recunoştea drepturile sale dinastice şi îi facilita intrarea în oraş şi luarea puterii.

Revolta lui Ioan al VII-lea apărea ca un prim pas către ocuparea Constantinopolului de către sultan. Senatul Veneției, care organiza în acest moment o ambasadă la Constantinopol, dădea plenipotențiarilor săi instrucțiuni speciale în cazul în care ei găseau la Constantinopol pe *"fiii lui Murad"*. Dar domnia lui Ioan la VII-lea nu era de lungă durată. Manuel, care fugise la Lemnos, trecea la contraatac. După două asalturi eşuate, el reuşea să cucerească Constantinopolul la 17 septembrie 1390, să-l expulzeze pe rivalul său şi să intre, ca şi tatăl său, în posesia puterii. Dar coroana Constantinopolului nu putea fi decât a aceluia care se supunea voinței atotputernicului sultan şi exigențelor sale. În timp ce Ioan al V-lea era în Constantinopol, Manuel rezida la curtea sultanului şi testa umilirile cu deferența unui vasal. Manuel trebuia să meargă cu Baiazid contra oraşului bizantin Philadelphia şi să-l ajute pe sultan să cucerească ultimul oraş bizantin din Asia Mică. La Constantinopol, fostul împărat Ioan al V-lea murea la 16 februarie 1391.

La vestea morții tatălui său, Manuel fugea din Brussa şi dorea cucerirea Constantinopolului pentru a depăşi ambițiile nepotului său Ioan al VII-lea şi a-şi asigura posesiunea asupra tronului imperial. **Manuel al II-lea**

[108] *Ibidem*, p. 570-571.

(1391-1425) era un suveran luminat şi foarte dotat. El avea gustul artei şi al ştiinţei, mânuind bine pana. Era una dintre figurile cele mai simpatice ale epocii de sfârşit a Bizanţului. În ciuda poziţiei sale dezonorante la curtea sultanului, atitudinea sa impunea respect chiar şi turcilor. El intra ca suveran în oraşul de pe Bosfor într-unul dintre momentele cele mai sumbre din istoria bizantină.

Oraşul imperial era în prezent tot imperiul. Căci, în afara despotatului Moreei, bizantinii nu mai posedau pe continent altceva decât capitala. Lui Baiazid nu-i era de ajuns să exploateze şi să umilească pe vasalii săi intimidaţi din Constantinopol şi Moreea. El trecea la ostilităţi de ambele părţi. Revirimentul se anunţa în întrevederea de la Serrhes, unde soma în iarna anului 1393-1394 pe vasalii săi bizantini şi slavi să se înfăţişeze. Apoi decreta blocada Constantinopolului, tăind aprovizionarea terestră a oraşului. Mizeria din capitala bizantină şi criza alimentară atingeau punctul culminant. Cât despre Moreea, ea suferea incursiuni devastatoare ale turcilor.

În 1393, marele căpitan Evrenoz-beg cucerea Thessalia, apoi otomanii se întorceau spre restul Greciei. Dezbinarea dintre prinţii care comandau atunci facilita acţiunea acestuia. Dominaţia catalanilor în Grecia aparţinea trecutului. În 1379, compania lor navală se instala la Theba. În Attica domnea ducele Atenei, Nerio I Acciajuoli (1388-1394), un reprezentant al familiei de negustori florentini care juca un rol important în Grecia după mijlocul secolului XIV şi domnea asupra Corintului. Nerio şi despotul Theodor Paleologul, ginerele său, întreţineau relaţii amicale. Relaţiile dintre cei doi prinţi cu Veneţia erau frecvent tulburate şi despotul bizantin din Mistra era în război aproape continuu cu navarezii din Achaia. În septembrie 1394, Nerio murea şi aproape toate posesiunile sale reveneau unui alt ginere de-al său, contele Carlo Tocco al Cephaloniei; Theodor se simţea frustrat, fiind în conflict deschis cu el, încercând să cucerească Corintul prin luptă de la acest moştenitor. Carlo Tocco făcea atunci apel la ajutorul otomanilor. Forţele lui Evrenoz-beg învingeau pe Paleolog sub zidurile Corintului, invadând Moreea bizantină şi cucerind fortăreţele bizantine Leontarion şi Akova (începutul anului 1395).

Cuceririle otomane progresau în nordul Peninsulei Balcanice. Anul 1393 aducea supunerea definitivă a imperiului bulgar. Oraşul imperial Târnovo cădea la 17 iulie după un asediu dur şi era abandonat distrugerii învingătorilor. Restul ţării cădea sub puterea turcilor. Bulgaria va rămâne aproape cinci secole o provincie a Imperiului otoman.

Turcii aveau mari probleme cu domnitorul Valachiei, Mircea cel Bătrân, care dispunea de un ajutor puternic în Ungaria. La 17 mai 1395, o bătălie extrem de sângeroasă avea loc la Rovine. Pe lângă otomani, îşi

îndeplineau obligațiile de vasali prinții sârbi: Ştefan Lazarevici, fiul şi succesorul eroului de la Kossovo, Marko, fiul lui Vukaşin, care poseda un mic teritoriu în jurul Prilepului şi nepotul lui Duşan, Constantin Dejanovič, care domnea în Macedonia orientală. Regele Marko, eroul favorit al epopeilor populare sârbeşti şi Constantin Dejanovič vor muri în luptă. Militar, victoria părea a fi a lui Mircea, dar plătea tribut şi se înclina în fața sultanului. Dobrogea, care formase de-a lungul ultimelor decenii un stat separatist bulgar, pe care Mircea îl anexase, trecea sub stăpânirea turcilor, care aduceau garnizoane.

Ultimele succese ale otomanilor vor produce o puternică impresie până în Occident. După ocuparea Bulgariei, Ungariei se vedeau direct amenințate şi principatele latine din Grecia. Dacă apelurile Bizanțului şi Papalității erau până atunci neglijate, se întrevedea acum necesitatea unei acțiuni comune a popoarelor creştine contra pericolului turcesc. Apelul regelui Ungariei, Sigismund, găsea ecou pe lângă țările europene, dar mai ales Franța, mereu gata de cruciadă. Veneția, după ezitări, se alătura coaliției şi trimitea în Dardanele o mică flotă pentru a asigura legătura între Bizanț şi armata din Ungaria. Acțiunea, bogată în promisiuni, eşua în întregime. La 25 septembrie 1396, în bătălia de la Nicopole, armata puternică, dar prea disparată, era învinsă de turci din cauza insuficientei coeziuni între forțele maghiare şi cele franceze. Regele Sigismund scăpa din captivitate prin fugă la Constantinopol pe vapor, în compania unui german; de aici, el îşi recâştiga țara trecând prin Marea Egee şi Marea Adriatică.

După această catastrofă, situația țărilor balcanice devenea şi mai grea. Cădea atunci în mâinile turcilor ceea ce rămânea din teritoriul bulgar, micul regat al Vidinului. Consecințele erau resimțite până în Grecia. În 1397, Atena era pentru puțin timp ocupată de turci şi despotatul bizantin al Moreei cunoştea o nouă invazie devastatoare. Turcii luau istmul, încercuiau posesiunea venețiană Argos, învingeau armatele despotului bizantin şi-şi extindeau jafurile până la coasta meridională. Dezastrul atingea paroxismul la Constantinopol, căderea capitalei prin blocada turcească fiind iminentă.[109]

[109] *Ibidem*, p. 572-574.

Căderea Constantinopolului

Rangul politic şi credibilitatea spirituală a Imperiului bizantin în lume erau evident afirmate în fundalul ultimilor zece ani. Regatul moscovit, cunoscut prin fidelitatea tradiţională, refuza să recunoască ca vasal al turcilor pe moştenitorul lui Constantin cel Mare şi şeful ideal suprem al lumii ortodoxe. Marele duce Vasile I, fiul marelui învingător al tătarilor, Dimitrie Donskoi, apăra menţionarea numelui împăratului bizantin în bisericile din Rusia. El spunea: *"Noi avem o Biserică, nu un împărat"*[110]. Dacă drepturile suveranelor Bisericii greceşti rămâneau pentru el sacre, suveranul regatului rus în plină expansiune estima să nu mai poată recunoaşte supremaţia Imperiului bizantin. Se verifică aici, o dată în plus, fenomenul adesea constatat în timpul ultimelor decenii ale evoluţiei bizantine: organismul ecleziastic al Bizanţului poseda o mai mare vitalitate decât organismul politic, credibilitatea Bisericii bizantine fiind mai solid stabilită în ţările ortodoxe decât cea a statului bizantin. Altădată, Biserica bizantină se ajuta de autoritatea statului contra forţelor din lumea exterioară, iar astăzi creditul Imperiului bizantin fiind afirmat de patriarhul de la Constantinopol. Rolurile erau inversate: statul nu mai proteja Biserica, ci invers. *"Este foarte rău, fiule* – scria patriarhul Anton marelui duce Vasile Dimitrievič – *să spui: «Noi avem o Biserică, nu un împărat»*[111]. *Este imposibil ca creştinii să aibă o Biserică fără să aibă un împărat. Căci Imperiul şi Biserica formează o unitate şi o comuniune, fiind imposibil să le separăm una de alta... Ascultă-l pe Petru cum spune în prima sa epistolă: «Aveţi credinţă în Dumnezeu, onoraţi-l pe împărat». El nu spune «împăraţi», ci «împărat», pentru a arăta că nu există decât un împărat în lume...Dacă câţiva alţi creştini şi-au luat numele de împărat, aceasta era*

---

[110] *Ibidem*, p. 576-576.

[111] *Ibidem*, p. 576: *"C'est très mal, mon fils* – écrivait le patriarche Antoine au grand-duc Vasily Dimitrivitch – *de dire: «Nous avons une Église, mais nous n'avons pas d'empereur.» Il est absolument impossible que les chrétiens aient une Église sans avoir un empereur. Car l'Empire et l'Église forment une unité et une communion, et il est absolument impossible de les séparer l'un de l'autre...Ecoute le prince des apôtres Pierre te dire dans sa première épître: «Ayez la crainte de Dieu, honorez l'empereur.» Il ne dit pas «les empereurs», afin qu'on n'aille pas penser aux soi-disant empereurs des divers peuples, mais il dit «l'empereur», pour montrer qu'il n'y a qu'un empereur au monde...Si quelques autres chrétiens se sont emparés du nom d'empereur, cela a été contre la nature et la loi, par tyrannie et violence. Quels pères, quels conciles, quelles décisions canoniques parlent de ces empereurs? Mais partout et toujours leur voix retendit d'un seul empereur par nature, dont à la foi chrétienne?".*

împotriva naturii şi a legii, prin tiranie şi violenţă. Ce părinţi, ce concilii, ce decizii canonice vorbesc despre aceşti împăraţi? Dar peste tot şi totdeauna, vocea lor rosteşte un singur împărat natural, ale cărui legi, edicte şi ordonanţe au forţă de lege în lumea întreagă. "**Niciodată doctrina unui singur împărat ecumenic nu fusese prezentată cu un asemenea accent şi elocvenţă ca în această scrisoare adresată patriarhului Moscovei de Constantinopolul cucerit de turci. Până la sfârşit, bizantinii rămâneau ataşaţi dogmei lor, suveranul lor fiind singurul împărat legitim şi şeful natural al ecumeniei creştine.**" După bătălia de la Nicopole, situaţia Imperiului bizantin era sumbră, iar din 1398, el lansa prinţilor provinciilor ruseşti, dar, mai ales, lui Vasile al Moscovei, cereri de ajutor pentru fraţii creştini din Constantinopol.

Dezordinea din Bizanţ îl făcea pe împărat să lanseze în lume noi apeluri de ajutor. Manuel al II-lea adresa cereri de ajutor Moscovei, papei, dogelui Veneţiei, regilor Franţei, Angliei şi Aragonului. Ioan al VII-lea încerca să vândă regelui Franţei drepturile sale la tronul bizantin: el cerea un castel în Franţa şi o rentă anuală de 25.000 florini. Carol al VI-lea nu era foarte dornic. În schimb, el trimitea în Bizanţ, sub conducerea mareşalului Boucicaut, o armată de elită de 1.200 războinici. Mareşalul reuşea să ajungă până la Constantinopol şi să se lupte contra turcilor, dar nu putea să elibereze imperiul de sub pericolul turcesc. De asemenea, Manuel lua decizia de a se întoarce în Occident şi a recruta personal forţe pentru imperiu. Boucicaut reuşea să obţină o reconciliere între cei doi împăraţi rivali din Bizanţ: în timpul absenţei lui Manuel, Ioan al VII-lea domnea ca împărat la Constantinopol. Totodată, Manuel îşi făcea puţine iluzii asupra situaţiei capitalei şi, în ciuda reconcilierii, avea puţină încredere în regentul lăsat în spatele lui.

La 10 decembrie 1399, Manuel al II-lea începea călătoria în Occident, acompaniat de Boucicaut. El se ducea mai întâi la Veneţia, vizita mai multe oraşe italiene şi apoi la Paris şi Londra. Peste tot era primit cu onoruri, fiind impresionaţi de vizita şi de caracterul său, care impunea respect. Sentimentele şi reflexiile provocate de venirea sa nu se exprimau în nici o parte cu atât de multă fericire decât în vorbele dramatice ale unui istoric şi erudit englez din epocă. ("*Gândeam în inima mea că este dureros ca acest mare prinţ creştin din îndepărtatul Orient să fie împiedicat să ceară ajutor contra turcilor. Dumnezeule! Unde eşti, glorie măreaţă a Romei? Grandoarea imperiului tău este apusă şi sunt adevărate vorbele lui Ieremia: «Cel care era puternic în ochii naţiunilor, prinţ al provinciilor, el*

va fi supus tributului»"[112]). În ordinea circulației ideilor, sejurul împăratului și al suitei sale în capitalele Occidentului avea o mare importanță, căci permitea un contact mai strâns între lumea bizantină și cea occidentală în epoca primei renașteri. Dar scopul imediat al călătoriei lui Manuel al II-lea nu era atins: împăratul nu obținea decât promisiuni. Este extraordinar că Manuel își prelungise absența din imperiu, că rivalul său Ioan al VII-lea administra sub dependența crescândă a sultanului. Cum forțele îi lipseau pentru a-și recâștiga țara, el se oprea din nou la Paris și întârzia aici doi ani. Acum, puterea lui Baiazid sucomba sub mongolii lui Timur Lenk în bătălia de la Angora (28 iulie 1402), Bizanțul debarasându-se de pericolul turcesc.

Timur Lenk este cel mai mare suveran al mongolilor după Gengis-Han și unul dintre cei mai mari cuceritori ai istoriei lumii.[113] (Urmaș al unei ramuri secundare a unei mici familii de prinți turci din Turkestan, își impusese ca scop restaurarea imperiului gigant al lui Gengis-Han. După ce supusese autorității sale Asia Centrală și Hoarda de Aur din Rusia meridională, el întreprindea în 1398 o grandioasă expediție în India, invada Persia, Mesopotamia și Siria și ataca în final Imperiul otoman în Asia Mică. Campaniile sale erau acompaniate de devastările cele mai teribile și mai crude. Locurile pe unde treceau hoardele nu erau decât un deșert al morții. Acest torent învingea și puterea lui Baiazid. În bătălia decisivă de la Angora din 28 iulie 1402, Timur Lenk învingea armata otomanilor după o lungă și dură bătălie. Marele sultan cădea sub puterea învingătorului și murea ca prizonier al mongolilor. Timur părăsea Asia Mică în primăvara anului 1403 și murea, doi ani mai târziu, în cursul unei expediții împotriva Chinei.) Intervenția lui Timur Lenk, scurtă și puternică în Asia Mică, avea cele mai importante consecințe. Ea învingea puterea otomanilor și prelungea pentru încă o jumătate de secol viața Imperiului bizantin.

Tulburări grave se produceau în Imperiul otoman învins. Bizanțul nu putea să exploateze pe deplin șansa, căci nu mai era capabil de regenerare. Dar situația era complet schimbată în Orient și rezulta în Bizanț o puternică stare de amorțire. Fiul cel mai mare al lui Baiazid, Soliman, care se stabilise în regiunea europeană și era în luptă cu frații săi care domneau în Asia Mică, încheia un tratat cu Bizanțul, cu despotul sârb Ștefan Lazarevič și cu puterile maritime ale Veneției, Genovei și Rhodosului. Bizanțul era restituit în Thessalonic, ca și pe coastele Mării Egee și Mării Negre, încetând să mai plătească tribut turcilor. Era reversul medaliei: bizantinii erau amestecați prin acest tratat de prietenie cu Soliman în conflictul între

[112] *Ibidem*, p. 577, M. Jugie, *Le voyage de l'empereur Manuel Paléologue en Occident*, în "*Echos d'Orient*", 15, 1912, p. 322-332.
[113] *Ibidem*, p. 578.

pretendenții la tronul turcesc și prinții sârbi nu puteau să se țină deoparte de acest conflict care domina întregul curs al evenimentelor în Balcani. Căderea lui Soliman (Suleiman) care, după un război plin de vicisitudini, sfârșea prin moartea fratelui său, Musa (1411), amenința imperiul cu o nouă criză gravă, căci Musa atrăsese răzbunarea aliaților fratelui său și întreprindea asedierea Constantinopolului. Dar Mahomed, ajutat de împăratul Manuel al II-lea și despotul Ștefan Lazarevič, îl învingea pe Musa în anul 1413, punând sfârșit victoriei sale în războiul fratricid, devenind sultan al Imperiului otoman. Criza extrem de gravă a Imperiului otoman era depășită. Mahomed I (Mehmed I) (1413-1421), care-și consacra forțele consolidării interne a imperiului și afirmării puterii sale în Asia Mică, rămânea atașat unei bune înțelegeri cu împăratul bizantin.[114]

Manuel al II-lea părăsea capitala, după ascensiunea lui Mahomed I, făcând o lungă călătorie la Thessalonic, apoi în primăvara anului 1415 în Peloponez[115]. Această epocă e cea a utopiei lui Gemistos-Plethon, care visa o resurecție a elenismului în Grecia meridională și vedea sub modelul Republicii platoniciene idealul unei noi Cetăți și în memoriile sale, filozoful neoplatonician își dezvolta ideile despre simplificarea sistemului fiscal și constituirea unei forțe armate indigene destinată înlocuirii trupelor mercenare. În Peloponezul bizantin, elenismul își exprima voința de a trăi a statului. Despotatul Moreei apărea ca azilul elenismului, care nu se mulțumea să-și mențină pozițiile, ci să și le extindă. Pentru a proteja această prețioasă posesiune, împăratul ridica de-al lungul istmului Corint un lung și puternic zid, *hexamilionul*. Călătoria lui Manuel în Peloponez nu rămânea fără influență asupra situației interne a țării, căci el contribuia la relevarea autorității guvernării în fața ambițiilor centrifuge ale aristocrației locale. Împăratul părăsea Peloponezul în martie 1416 și era înlocuit de fiul său cel mai mare, Ioan, care sosea apoi în Moreea, trecând prin Thessalonic, asistându-l pe fratele său mai tânăr, Theodor al II-lea, în administrarea țării. Sub comandamentul lui Ioan, trupele bizantine marșau victorioase contra Achaiei latine. Prințul centurion Zaharia pierdea marea parte a posesiunilor.

Mahomed I murea, iar la putere accedea fiul său, Murad al II-lea (1421-1451). Puterea otomanilor era restabilită și noul sultan relua politica ofensivă a lui Baiazid. Ioan, împărat din 19 ianuarie 1421, încerca să lupte contra lui Murad al II-lea ajutându-l pe pretendentul Mustafa. El pierdea și nu reușea decât să-și atragă mânia suveranului. Căci Murad al II-lea îl învingea pe pretendent și se arunca asupra Constantinopolului. La 8 iunie 1422 începea asediul orașului. Capitala era salvată și un nou pretendent,

[114] *Ibidem*, 579-580.
[115] *Ibidem*, p. 580.

fratele său tânăr Mustafa, se ridica împotriva lui, sultanul abandonând asediul. Lovitura definitivă aştepta încă trei ani, dar asaltul din 1422 deschidea agonia Imperiului bizantin.[116]

În primăvara anului 1423, turcii invadau din nou Grecia meridională. Ei distrugeau zidul ***hexamilion***, construit de Manuel al II-lea, răvăşind toată Moreea. Guvernarea imperială sfârşea printr-un tratat de pace cu Murad al II-lea (1424), prin care el se angaja să plătească din nou tribut şi să cedeze turcilor otomani mai multe oraşe recuperate după bătălia de la Angora.

Soarta Thessalonicului era şi ea rezolvată. Oraşul avea drept ultim despot pe Andronic, al treilea fiul al lui Manuel al II-lea; în vara anului 1423 el ceda oraşul veneţienilor. Veneţia se angaja să respecte drepturile şi obiceiurile cetăţenilor şi îşi asuma apărarea şi revitalizarea oraşului. Acest aranjament nu era pe gustul lui Murad al II-lea, care privea deja oraşul ca pe o pradă luată. Veneţienii vor încerca să ajungă la o înţelegere cu el, propunerile lor fiind din ce în ce mai generoase, pe măsură ce se accentua în afară presiunea turcească şi, în interior, dificultatea aprovizionării, după ce propusese la început cu ezitări un tribut anual de 100.000 aspri, suma se ridica la 150.000 şi, în final, la 300.000 de aspri. Dar toate negocierile erau inutile şi, după o efemeră dominaţie de şapte ani, veneţienii vor pierde definitiv Thessalonicul. Murad al II-lea apărea în fruntea unei puternice armate şi cucerea oraşul la 29 martie 1430 după un scurt asalt.

După ridicarea fiului său la rangul de co-împărat, Manuel al II-lea se ţinea deoparte de problemele guvernării.

Ioan al VIII-lea (1425-1448) domnea ca basileu şi autocrator al Constantinopolului şi împrejurimilor lui. Celelalte părţi ale Imperiului bizantin de la Marea Neagră şi Peloponez erau administrate de fraţii săi ca dinaşti independenţi. Imperiul epuizat era într-o ruină economică şi financiară totală. Sub Manuel al II-lea, monedele de aur nu pătrundeau decât rar, iar sub Ioan al VIII-lea, moneda de aur bizantină dispărea complet şi Bizanţul trecea la moneda de argint.

Singurul punct pozitiv în evoluţia bizantină rămânea despotatul Moreei, cei trei fraţi ai împăratului, Theodor al II-lea, Constantin Dragases şi Thomas împărţindu-şi suveranitatea. Fără a se lăsa abătut de incursiunea devastatoare a turcilor în anul 1423, despotatul bizantin îşi continua lupta victorioasă cu micile state latine vecine. Contele Carlo Tocco, care pierdea în 1427 o bătălie navală cu bizantinii, era primul care se angaja pe calea angajamentelor: el ceda despotului Constantin Dragases mâna nepoatei sale şi, ca dotă, restul posesiunilor sale din Peloponez (1428). În primăvara

[116] *Ibidem*, p. 580-581.

anului 1430, Constantin intra în Patras după un lung asediu şi, doi ani mai târziu, principatul latin al Achaiei înceta să mai existe. Cu excepţia coloniilor veneţiene Koron şi Modon în sud-vest, Nauplie şi Argos în est, întregul Peloponez era sub dominaţie greacă. Lupta între greci şi latini, care începuse în această regiune în timpul lui Mihail al VIII-lea, fiind continuată fără întrerupere, se termina prin victoria grecilor, în pragul cuceririi turceşti. Principalul merit al succesului final revenea tânărului Constantin, care murea douăzeci de ani mai târziu luptând pentru Constantinopol, al cărui ultim împărat fusese. Contrastul se accentua încă din timpul lui Manuel, care intra în capitala imperiului şi în despotatul Greciei meridionale.[117]

Sub presiunea externă a turcilor, împăratul Ioan al VIII-lea hotăra să se angajeze pe calea negocierilor de uniune şi de a găsi ajutorul occidental contra turcilor, atât de adesea promis în schimbul supunerii Bisericii către Roma.[118] Imperiul bizantin aştepta de la Roma să o salveze de pericolul turc şi îi promitea în schimb unirea Bisericilor. Roma cerea drept condiţie prealabilă recunoaşterea supremaţiei sale şi promitea în schimb un ajutor contra turcilor. Împăratul Manuel, experimentat, era sceptic cu privire la ideea de uniune. Dar, deşi opoziţia bizantină în ceea ce priveşte uniunea continua să existe la Constantinopol în cercurile influente favorabile uniunii, care vedeau în situaţiile dificile salvarea într-o uniune cu Roma; împăratul Ioan al VIII-lea prelua conducerea acestor curente. După asediul Constantinopolului din anul 1422, el vizitase în calitate de moştenitor al Tronului Occidentul pentru a cere ajutor; începând din 1431 el întreprindea noi negocieri în vederea încheierii uniunii. Ca urmare a conflictului între Eugen al IV-lea şi conciliul convocat, negocierile erau foarte lungi, dar papa convoca în Italia un conciliu la care împăratul asista personal. Constantin îşi asuma regenţa în capitală, ceea ce aducea o acalmie în conflictul care izbucnise între fraţii împăratului care domneau în Moreea.

La 24 noiembrie 1437, Ioan al VIII-lea părăsea capitala pentru a se duce în Occident, ca şi tatăl său patruzeci de ani mai devreme şi ca bunicul său acum aproape şaizeci de ani. Însoţit de fratele său Demetrios, de patriarhul Joseph (Iosif) al II-lea, de numeroşi mitropoliţi, episcopi şi egumeni, el sosea în primăvara anului 1438 la Ferrara, unde conciliul se deschidea la 9 aprilie. Deşi decizia era ştiută dinainte, din cauza situaţiei disperate a grecilor, dezbaterile de la Ferrara, apoi de la Florenţa (10

[117] *Ibidem*, p. 582-583.

[118] *Ibidem*, p. 583-586, cf. C. Hofman, *Epistolae pontificiae ad concilium florentinum spectantes*, I-III, Roma, 1940-1946; A. Mercati, *Il decreto d'unione del 6 iuglio 1439 nell'Archivio Vaticano*, în "*Orientalia Christiana Periodica*", II, 1945, 3-7; R. Loenertz, *Pour la biographie du cardinal Bessarion*, în "*Orientalia Christiana Periodica*", 10, 1944, p. 116-119.

ianuarie 1439) se vor prelungi, existând controverse din cauza opoziției mitropolitului Ephesului, Marc Eugenikos, reprezentanților Bisericii romane și partizanilor bizantini ai uniunii. La 6 iulie 1439, uniunea era proclamată la Florența de cardinalul Giuliano Cesarini și de arhiepiscopul Niceei, Bessarion, în latină și greacă. Primatul papei nu era exprimat decât în termei vagi, grecii păstrându-și riturile, dar toate problemele litigioase erau rezolvate în sens roman.

Ideea uniunii reprezentase o mai mare victorie, decât în epoca conciliului de la Lyon: împăratul nu asistase personal la conciliu și cei mai înalți reprezentanți ai Bisericii bizantine și-au dat adeziunea la credința romană. Deciziile de la Florența, în realitate, nu aveau nici un rezultat. Avertismentul lui Manuel că realizarea uniunii nu servea decât la agravarea schismei se verifica: poporul bizantin era în mod fanatic contra acordurilor de la Ferrara și Florența, Marcos Eugenikos găsindu-și ecou peste tot. Uniunea de la Florența arăta mai puțină vitalitate chiar, decât cea de la Lyon, pe de o parte, pentru că dinastia Paleologilor reușise mai bine decât Ioan al VIII-lea să-și impună voința opoziției și, pe de altă parte, uniunea din anul 1274, care dorea să pună Bizanțul la adăpost de cucerirea occidentală, avusese un randament politic tangibil pe care nu-l va cunoaște uniunea din 1439, destinată salvării Bizanțului de pericolul turcesc. În loc să găsească ajutor contra inamicului din afară, uniunea determina în Bizanț lupte interne, semăna ura în rândul poporului și credibilitatea imperiului era distrusă peste tot. Regatul Moscovei vedea în convertirea împăratului și a patriarhului de la Constantinopol o greșeală de neconceput. Mitropolitul grec al Moscovei, Isidor, un reprezentant al uniunii, era, la întoarcerea de la Florența, aruncat în închisoare de marele duce Vasile al II-lea. De acum, Rusia își va avea proprii mitropoliți. Bizanțul apostat, părăsind dreapta credință, pierduse controlul lumii ortodoxe. Acțiunea așteptată în Occident nu era mai de succes decât altele. Cele două Biserici, catolică romană și greacă ortodoxă, vor continua să se înfrunte, ca în trecut. În timp ce poporul bizantin rămânea neclintit în credința sa, unioniștii cei mai de seamă treceau de partea Romei; șeful partidului unionist grecesc, Bessarion, și Isidor, erau făcuți cardinali ai Bisericii romane. Negocierile de la Ferrara și Florența, în ciuda absenței rezultatelor pozitive, provocaseră mânia lui Murad al II-lea, iar Ioan al VIII-lea trebuia să-l liniștească, făcându-l să creadă că tratativele nu priveau decât chestiunile pur religioase.

Progresele turcilor în Peninsula Balcanică angajau Ungaria în război. Eroicul voievod al Transilvaniei, Iancu de Hunedoara, repurta asupra turcilor, în Serbia și Valachia, victorii strălucite, care entuziasmau peste tot și dădeau noi speranțe. Papa apela la popoarele creștine pentru cruciadă, în sudul Ungariei adunându-se o armată de 30.000 de oameni, comandată de

regele Vladislav al III-lea, tânărul Jagelon care reunea sub coroana sa Polonia şi Ungaria, de Iancu de Hunedoara şi de despotul sârb Gheorghe Brancovici. La începutul lunii octombrie 1443, când Murad al II-lea se lupta în Asia Mică cu emirul Caramaniei, armata cruciaţilor trecea Dunărea la Semendria (Smeredevo), traversa în marş forţat provinciile sârbe, Iancu comandând avangarda şi repurta în amonte de Niš o nouă victorie zdrobitoare asupra forţelor guvernatorului turc al Rumeliei. Ea invada Bulgaria şi cucerea Sofia şi pornea de aici, spre Thracia. Dar rezistenţa turcească era prea puternică, iarna grea constrângând armata creştină să se retragă. În retragere ea provoca o nouă înfrângere turcilor în trecătorile Kunoviţei, la sud-est de Niš, în primele zile ale anului 1444.

Turcii otomani, până atunci mereu victorioşi, erau înfrânţi de mai multe ori. În Albania, unde revolta dura de câţiva ani, Skanderbeg (Georgios Castriota) se ridica şi, sub conducerea sa, mişcarea de eliberare lua proporţii considerabile. Între anii 1443-1468, "*căpitanul Albaniei*" susţinea contra forţelor superioare ale turcilor o luptă eroică ce provoca admiraţia entuziastă a creştinătăţii. Din sudul Greciei, despotul Constantin Dragases prelua ofensiva. El schimba apanajul asupra Mării Negre cu domeniul lui Theodor în Moreea şi comanda după 1443 partea cea mai importantă a Peloponezului, al cărui centru era la Mistra, în timp ce Thomas păstra vechea sa parte, mai puţin importantă. În primul rând, el ridica din nou *hexamilionul*, distrus de turci în anul 1423. Apoi, mergea contra Greciei şi cucerea Atena şi Theba. Ducele Nerio al II-lea Acciajuoli, până atunci tributar turcilor, recunoştea suzeranitatea despotului Mistrei şi se angaja să-i plătească tribut.

În faţa acestei evoluţii a situaţiei, Murad al II-lea căuta un compromis cu adversarii săi. În iunie, el primea pe reprezentanţii regelui Vladislav, ai lui Gheorghe Brancovici şi ai lui Iancu de Hunedoara, cu care semna un armistiţiu pe zece ani. Despotul sârb recucerea teritoriul său, în timp ce dependenţa Valachiei cunoştea o relaxare. Sultanul, care se retrăgea în Asia Mică, după ce aflase de acordurile survenite, îşi trimitea plenipotenţiarul în Ungaria pentru a ratifica acordul cu regele Vladislav. La sfârşitul lunii iulie, acesta semna tratatul la Szegedin. Acordul implica o limitare importantă a puterii turceşti în Balcani şi asigura creştinilor o pauză de zece ani. Curia romană, impresionată de succesele recente şi încrezătoare în ajutorul naval promis de Veneţia, visa să-i vadă pe turci în întregime expulzaţi din Europa. Cardinalul Giuliano Cesarini îl dezlega pe tânărul rege ezitant de jurământul prestat şi, în septembrie, armata creştină relua marşul. Dar forţele sale erau considerabil slăbite, lipsindu-le concursul sârbilor, căci Gheorghe Brancovici, satisfăcut de acordurile trecute, se ţine la distanţă de acţiune. În speranţa ajutorului flotei veneţiene, expediţia se îndrepta spre

Marea Neagră şi ajungea la litoral după o traversare a Bulgariei. La 10 noiembrie 1444, se derula teribila bătălie de la Varna, care punea capăt tuturor speranţelor creştinilor. Armata cruciată era nimicită după o luptă dură, de către Murad al II-lea. Regele Vladislav cădea în luptă şi cardinalul Cesarini, iniţiatorul noii cruciade, era omorât. Această înfrângere avea consecinţe mai grave decât cea de la Nicopole, căci era eşecul ultimei tentative a unei acţiuni comune a ţărilor creştine contra cuceririi turceşti.[119] Descurajarea era mai mare ca niciodată în tabăra creştină. Împăratul bizantin prezenta felicitări însoţite de cadouri sultanului ..

Catastrofa de la Varna nu împiedica în schimb pe Constantin Dragases să-şi continue campania din Grecia. Apărea din nou în Beoţia şi-şi întindea autoritatea asupra Phocidei şi regiunilor din Grecia, până la Pind. În anul 1446, Murad al II-lea întreprinde o mare campanie contra lui Constantin Dragases şi reocupă Grecia şi traversează în marş forţat până în Grecia centrală. Turcii vor cotropi Moreea, oraşele şi satele şi vor lua 60.000 de captivi. Totodată, despotatul bizantin obţinea pacea, în schimbul angajamentului de a plăti tribut, căci sultanul trebuia să continue lupta contra lui Skanderbeg şi Iancu de Hunedoara. În octombrie 1448 avea loc la Kossovo o întâlnire între Murad al II-lea şi Iancu de Hunedoara, ecoul îndepărtat al bătăliei de la Varna. Acolo, unde se decisese altădată destinul Serbiei, Iancu murea după o bătălie lungă şi crâncenă, datorită superiorităţii turcilor. Skanderbeg fugea în Munţii Albaniei, rămânând multă vreme invincibil.

Despotul Constantin Dragases, la puţin timp după eşecul tentativei sale de unificare a Greciei, era chemat pe tronul Constantinopolului. La 31 octombrie 1448, împăratul Ioan al VIII-lea murea fără urmaşi şi, cum Theodor murise, Constantin Dragases era succesorul, mama sa, Elena, făcând parte din familia princiară sârbească Dragaci, originară din Macedonia orientală. La 6 ianuarie 1449, Constantin era încoronat împărat în Moreea, iar două luni mai târziu, el intra solemn în Constantinopol. Suveranitatea Moreei era împărţită între Thomas şi Demetrios.

Nici curajul, nici energia omului de stat ce era ultimul împărat al Bizanţului nu puteau salva imperiul de la o cădere inevitabilă. Înscăunarea, la moartea lui Murad al II-lea (2 februarie 1451) a fiului său, Mahomed al II-lea (Mehmed al II-lea) reprezenta sfârşitul imperiului. Constantinopolul bizantin se afla în mijlocul teritoriului turcesc, separând posesiunile europene ale otomanilor de posesiunile lor asiatice. Tânărul sultan avea, ca prim obiectiv, eliminarea trupelor străine şi să dea imperiului său un centru

[119] *Ibidem*, p. 587-588, cf. Fr. Pall, *Ciriaco d'Ancona e la cruciada contro i Turchi*, în "Bulletin historique de l'Academie Roumaine", 20, 1938, p. 9-68; 22, 1941, p. 144-147.

politic solid în Constantinopol. Cu o energie tenace, el pregătea cucerirea oraşului imperial. Împăratul Constantin al XI-lea Dragases îşi punea toate speranţele în ajutorul Occidentului. El încerca şi să reînvie uniunea. Cardinalul Isidor, fostul mitropolit al Rusiei, sosea la Constantinopol în calitate de legat papal, la 12 decembrie 1452, cinci luni înainte de căderea oraşului imperial, el proclama unirea în Sfânta Sofia şi celebra messa romană. Populaţia, în ciuda situaţiei sale, riposta la această ofensă imensă pentru ea. Unul dintre cei mai înalţi funcţionari ai împăratului traducea sentimentul de disperare şi ura ireconciliabilă faţă de latini: "*Mai degrabă se vede turbanul turc în mijlocul capitalei decât mitra latină*"[120].

"*Bizantinii vor pierde tot, în afară de credinţă. Primul patriarh al Constantinopolului sub dominaţia turcă era Ghenadie Scholarios, fidel ajutor al lui Marc Eugenikos în lupta contra uniunii.*"[121]

Totodată, dacă ajutorul occidental nu venise, interesele şi ambiţiile contradictorii ale puterilor occidentale excludeau un ajutor eficace dat Bizanţului.[122] Alfons al V-lea de Aragon şi de Neapole, care era atunci prinţul cel mai puternic din Mediterana, continua în ultimii ani de viaţă ai Imperiului bizantin politica predecesorilor săi. El lucra la crearea unui nou imperiu latin de Constantinopol şi aspira la coroana imperială. Mijloacele modeste pe care papa Nicolae al V-lea (1447-1455) le destina apărării Constantinopolului erau "înghiţite" de ambiţiile cuceritoare ale regelui Neapolelui. Întemeierea unei noi dominaţii latine în Orient era imposibilă. Marile evenimente decisive pentru destinul Bizanţului se derulaseră în afara participării Bizanţului[123], el fiind doar un pion în maşinaţiunile politice ale celorlalte puteri. Epuizat intern şi paralizat, devenit oraş-stat, devenea prada turcilor.

În primele zile ale lunii aprilie 1453, Mahomed al II-lea reunea o puternică armată sub zidurile oraşului [124]. Oraşul era apărat de un număr mic de greci şi de latini: 700 genovezi comandaţi de Givanni Giustiniani, ce sosiseră pe două galere chiar înainte de începerea asediului. Forţele atacatorului erau de douăzeci de ori mai mari decât ale asediatului. Ceea ce

---

[120] *Ibidem*, p. 590, cf. Dukas, p. 204: "*Plutôt voir le turban turc au milieu de la capitale que la mitre latine.*"
[121] *Ibidem.*
[122] *Ibidem.*
[123] *Ibidem*, p. 591.
[124] *Ibidem*, p. 591-593, cf. C. Amantos, *La prisè de Constantinople*, în *Le cinq centième anniversaire de la prisè de Constantinople*, Atena, 1953, p. 9-11; F. Babinger, *Mehmet II*, Paris, 1954, p. 113-115; G. Kolias, *Constantin Paléologue, le dernier dèfanseur de Constantinople*, în *Le cinq centième anniversaire de la prisè de Constantinople*, Atena, 1953, p. 41-43.

dădea forță Constantinopolului era poziția unică a orașului și soliditatea meterezelor pe care Ioan al VIII-lea și Constantin al XI-lea le întăriseră.

Poziția strategică favorabilă și puterea zidurilor salvaseră adesea Bizanțul în trecut, dar el fusese ajutat și de alte puteri. Superioritatea tehnică era acum de partea turcilor. Mahomed al II-lea făcuse pregătiri considerabile; mai ales, își asigurase, cu ajutorul tehnicienilor occidentali, o artilerie puternică. Turcii vor folosi pentru asaltul Constantinopolului arme noi într-o manieră nemaivăzută. Micile tunuri de care dispunea Constantinopolul nu se puteau măsura cu artileria grea a turcilor, iar aceasta va decide confruntarea.

Asediul propriu-zis începea la 7 aprilie. Primul asalt era îndreptat contra zidurilor din partea terestră și în special contra porții Pempton, punctul cel mai slab al liniei de fortificații bizantine. Cornul de Aur era barat de un lanț greu care făcea inutile eforturile turcilor; la 20 aprilie, într-o bătălie navală, flota imperială repurta victoria, dând curaj apărătorilor. Dar Mahomed al II-lea reușea: la 22 aprilie introducea în Cornul de Aur un număr destul de mare de nave, orașul fiind supus bombardamentului, atât terestru, cât și din partea Cornului de Aur. Mica trupă de apărători făcea față cu un curaj disperat destinului implacabil. Până la sfârșit, împăratul rămânea pe poziție, dând un model celor care luptau. Mai multe mari atacuri eșuaseră, dar zidurile orașului asediat suferiseră, după șapte săptămâni de asalt, mari breșe.

Mahomed al II-lea fixa asaltul general la 29 mai. Creștinii, greci și latini, asistau în Sfânta Sofia la ultima messă. Combatanții își reluau posturile și, până în noapte, împăratul inspecta linia fortificațiilor. Asaltul începea în primele ore ale dimineții, orașul fiind atacat din trei părți deodată. Eroica apărare respingea toate atacurile. Atunci, sultanul arunca în luptă marea sa rezervă, ienicerii, această trupă de elită a armatei turcești, reușind, după lupte grele, să escaladeze zidul. În momentul decisiv, Giovanni Giustiniani, care lupta alături de împărat, era omorât. Dispariția sa aducea confuzie în rândurile apărătorilor, precipitând intrarea turcilor. Orașul era acum în mâinile acestora. Constantin al XI-lea se lupta până la sfârșit, până la moarte. Timp de trei zile și trei nopți orașul era jefuit de soldații turci (aceasta fiind promisiunea sultanului înainte de ultimul atac pentru a le da curaj). Comori de valoare inestimabilă, monumente și manuscrise prețioase, icoane și tezaure ale bisericilor erau nimicite. **Mahomed al II-lea *intra solemn în orașul cucerit.* Constantinopolul *devenea capitala* imperiului otoman. Imperiul bizantin *înceta să mai existe.***

Întemeierea orașului imperial pe Bosfor de către Constantin cel Mare inaugurase Imperiul bizantin; căderea sa în timpul ultimului Paleolog, Constantin al XI-lea aducea căderea Bizanțului. Fără îndoială, despotatul

Moreei, în Grecia meridională şi imperiul de Trapezunt, vor supravieţui încă câţiva ani. Dar supunerea lor nu mai reprezenta o problemă pentru turci. Cucerirea Constantinopolului aruncase un pod între posesiunile asiatice şi cele europene ale turcilor; ea realiza unitatea Imperiului otoman şi dădea un nou impuls forţei sale cuceritoare. Puternicul imperiu turc absorbea posesiunile greceşti, latine şi slave din Balcani. În anul 1456, Atena cădea în mâinile otomanilor şi Parthenonul devenea moschee, după o mie de ani în care fusese biserică a Sfintei Fecioare. În 1460 cădea despotatul grecesc al Moreei; Thomas fugea în Italia, iar Demetrios, duşmanul latinilor, ajungea la curtea sultanului. În septembrie 1461 cădea imperiul de Trapezunt; despotatul sârbesc cădea în 1459, urmat în 1463 de regatul Bosniei, iar până la sfârşitul secolului, celelalte ţări slave şi albaneze, până la Adriatica, deveneau prada turcilor. Exista un imperiu de la Mesopotamia până la Adriatica cu centrul natural la Constantinopol: imperiul turcesc care, ieşit din ruinele Imperiului bizantin, reuşea să grupeze o dată în plus pentru mai multe secole în aceeaşi unitate politică vechile teritorii bizantine.[125]

"Bizanţul dispărea în anul 1453, dar esenţa sa spirituală va rămâne. Credinţa sa, civilizaţia sa şi ideea sa de stat vor supravieţui în întregul imperiu, influenţând viaţa politică şi spirituală a popoarelor europene. Religia creştină sub expresia specific grecească va rămâne, în calitate de simbol al spiritului bizantin şi în antiteză cu catolicismul roman, sfântă pentru greci şi pentru slavii meridionali şi orientali. În timpul secolelor de dominaţie turcească, credinţa ortodoxă era pentru greci, bulgari şi sârbi expresia identităţii lor spirituale şi naţionale; ea făcea posibilă renaşterea lor sub forma statelor naţionale. Ortodoxia era stindardul spiritual sub care se opera uniunea teritoriilor ruseşti şi sub care regatul moscovit atingea rangul de mare putere." [126] După căderea Imperiului bizantin şi a ţărilor slave meridionale, Moscova înlătura definitiv jugul tătar, fiind singura putere independentă cu credinţă ortodoxă, devenind centrul natural al lumii ortodoxe. Ivan al III-lea, marele unificator şi eliberator al teritoriilor ruseşti, se căsătorea cu fiica despotului Thomas Paleologul, nepoata ultimului împărat al Bizanţului. El adopta vulturul heraldic bicefal al bizantinilor, introducând la Moscova obiceiurile bizantine, Rusia moştenind rolul director în Orientul creştin. Rusia era moştenitoarea naturală a Bizanţului, luând din Constantinopol şi ideea romană sub expresia sa specific bizantină: Constantinopolul fusese ***Noua Romă***, Moscova era *"a treia Romă"*. Marile tradiţii ale Bizanţului, credinţa

[125] *Ibidem*, p. 593, cf. F. Babinger, *La date de la prise de Trèbizonde par les Turcs*, în *"Revue des Etudes Byzantines"*, nr. 7, 1950, p. 205-207.
[126] *Ibidem*, p. 594.

sa, ideile sale politice şi idealurile sale religioase vor supraviețui de-a lungul secolelor în imperiul țarilor ruşi.

Mai puternică încă era forța radierii culturii bizantine, care reuşea să intre în Orient şi Occident. Deşi influența bizantină era departe de a fi la fel de generală în țările romane şi germanice ca în țările slave, Bizanțul a fecundat şi cultura occidentală. Statul bizantin fusese refugiul în care cultura antichității greco-romane a putut supraviețui de-a lungul secolelor. De asemenea, Bizanțul era partea donatoare, iar Occidentul – partea primitoare. Mai ales, în epoca Renaşterii, în momentul în care nostalgia culturii antice influența umanitatea, lumea occidentală găsea în Bizanț suma tuturor comorilor civilizației antichității. Bizanțul a păstrat moştenirea antică şi a îndeplinit o misiune istorică. El a salvat de la dispariție dreptul roman, poezia, filozofia şi ştiința grecească, pentru a transmite marea moştenire Europei occidentale, aptă de a şi-o asuma[127].

În Țările Române, continuitatea influenței bizantine după 1453 a fost asigurată, alături de biserică, de aristocrația greacă a cărei diasporă la nord de Dunăre, începută încă din secolul XIV, s-a desfăşurat în forme masive în secolele XVI-XVIII. "*Formele continuității bizantine*", aceleaşi în toată lumea ortodoxă, au cunoscut aspecte particulare în lumea românească. De la primele nomocanoane pătrunse la nord de Dunăre prin intermediul bisericii în secolele XIV-XV şi până la amplul efort de receptare a legislației bizantine de la răscrucea secolelor XVIII-XIX, se evidențiază un laborios proces al societății româneşti de adaptare a dreptului la necesitățile sale social-economice şi politice în permanentă schimbare. Pe plan cultural, influența greacă înregistrează progrese incontestabile în toate domeniile, culminând cu perioada domniilor fanariote, când greaca devine limbă de şcoală şi chiar de cancelarie, alături de română, iar pe planul gândirii politice, domnii români se consideră urmaşii legitimi ai basileilor din Constantinopol, pretenții susținute de patronajul pe care-l exercită asupra mănăstirilor de la Athos şi Muntele Sinai şi chiar asupra patriarhiilor ortodoxe.[128]

[127] *Ibidem*, p. 595.
[128] Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, p. 207.

GLOSAR

A

- *Adscripticius* - colon legat de pământ.
- *Aerikon* - tip de impozit.
- *Agridion* - cătun care s-a separat de obştea ţărănească; în secolele XIII-XV, aşezare dependentă de un proprietar de pământ.
- *Akakia* - element al ţinutei imperiale de gală; un săculeţ cu ţărână, pe care împăratul îl ţinea în mână, ca să-i amintească de perisabilitatea tuturor lucrurilor pământeşti.
- *Acribia canoanelor* - principiu al dreptului canonic bizantin, opus *iconomiei*; constă în recunoaşterea superiorităţii canoanelor bisericeşti în raport cu legile laice.
- *Akritai* - soldaţi de graniţă („akra" - culme, graniţă, frontieră) obligaţi cu paza graniţelor bizantine şi recrutaţi din rândurile ţărănimii libere din regiunile de frontieră ale imperiului. Instituţia înfloreşte în secolele VIII-X, după care intră în declin. În imperiul de la Niceea, Lascarizii o revitalizează în vederea apărării cu succes a graniţelor orientale; sub *Paleologi* akritaii dispar. Instituţia, cu trăsături similare, există şi în Imperiul otoman târziu, sub forma corpului de *limitanei*, şi o regăsim un mileniu mai târziu în Ţările Române, în aceea a apărătorilor plaiurilor *(plăieşi)*. Instituţia a inspirat în literatura bizantină cel mai cunoscut poem popular, *Digenis Akritas*.
- *Akrostih* - suma totală a impozitelor percepute de la un anumit contribuabil; se scria într-un rând pe câmpul registrului de recensământ şi cadastru.
- *Aktemoni = kapnikarioi* - categorie de ţărani nevoiaşi, supusă impozitării.
- *Allelengyon* - impozit de reciprocitate. În sens larg, termenul desemnează impozitul pe care *dynatos* (dinaţii) laici şi ecleziastici trebuiau să-l verse în visteria statului în locul membrilor săi nevoiaşi sau al comunităţilor rurale vecine sărăcite. Măsura pare a fi fost introdusă de Nikephor în primii ani ai secolului IX, figurând printre cele *„11 vexaţiuni"* ale acestuia. Cel mai puternic ecou l-a avut însă măsura similară luată de Vasile II în 1002, care lovea în marii proprietari funciari (biserică, mănăstiri, dinaţi laici). Măsura a trezit o vie opoziţie în imperiu din partea acestora din urmă, dar împăratul, consecvent politicii sale de apărare a micii proprietăţi ţărăneşti, rămâne inflexibil. Allengyonul a fost însă desfiinţat curând după moartea marelui împărat de către Roman al III-lea Argyros, care venea în întâmpinarea intereselor marii proprietăţi funciare.
- *Aloniatikon* - „taxa pe treierat", dare în bani în folosul proprietarului de pământ, în Bizanţul târziu.
- *Amvon* - în perioada creştinismului timpuriu, un podium în biserică, de pe care se citea Sfânta Scriptură şi se rosteau predicile. La început se afla în mijlocul

bisericii, începând din secolul XV - în partea de nord. În vremea de astăzi, amvonul este o proeminență a *soleei*, care înaintează spre centrul bisericii.

- *Anagrapheus* - funcție care seamănă, în multe privințe, cu funcția de *epoptes*.
- *Anahoret* - sihastru, pustnic (călugăr).
- *Anepignostos* - v. *xenoparec*.
- *Angareia* - prestație; inițial consta în furnizarea de boi pentru poșta, funcționarii, ambasadorii de stat; mai târziu, în special, lucrarea pământului în folosul proprietarului funciar.
- *Annona* - 1) livrarea produselor alimentare din Egipt la Roma și Constantinopol; 2) aprovizionarea cu alimente (bani) a armatei și a aparatului funcționăresc din provincie.
- *Anthypatos* - titlu superior celui de *patriciu*, corespunzător *consularului* roman.
- *Apanaj* - în traducere, pronoie ereditară, concesiune de proprietăți funciare ca domenii importante formate din aglomerări rurale și urbane cu titlu ereditar și fără *posotes fix*, acordată de regulă unor membri ai familiei imperiale sau ai marilor familii aristocratice. În cadrul acestor concesiuni, împăratul păstrează dreptul de a confirma privilegiul la fiecare schimbare de domnie sau chiar de a-l revoca. Acest tip de privilegiu apare sub *Comneni* și este larg practicat sub *Angeli* și, îndeosebi, sub *Paleologi*, când stă la baza formării unor adevărate principate teritoriale autonome, contribuind în mod decisiv la feudalizarea societății bizantine și la descentralizarea imperiului.
- *Aphesis* - scutire de impozite.
- *Apokrisiarios* - ambasador.
- *Aporos* - sărac
- *Argyrobul, argyrobullon* - act de privilegiu sau de donație, întărit cu o pecete din argint. Era dat de împărat, mai frecvent de un *despot*.
- *Argyroprates* - argintar, giuvaergiu. Argintarii mai erau numiți și zarafi și cămătari.
- *Arhonte* - „șef", noțiune folosită adesea de istoricii bizantini în sensul cel mai larg, cu privire la demnitarii, cârmuitorii etc. bizantini și străini.
- *Ariani* - adepții prezbiterului Arius din Alexandria (? - 336) care, spre deosebire de Biserica Ortodoxă, susținea că Dumnezeu-Fiul este născut, nu putea exista până la nașterea sa și, prin urmare, a avut început și nu-i este egal lui Dumnezeu-Tatăl. Pornind de la Arius, această doctrină a căpătat o multitudine de orientări - până acolo încât unii ariani nu-l socoteau pe Fiul drept unul dintre ipostazele Treimii, ci doar drept o „creație superioară" a Tatălui, care nu este de aceeași substanță cu acesta (în interpretarea ortodoxă), ci de substanță asemănătoare (similar). Arianismul a fost condamnat la Conciliul ecumenic de la Niceea, din anul 325, convocat și prezidat de Constantin cel Mare, care condamnă pe Arius la exil și declară eretică doctrina sa, în timp de dogma lui Athanasios, adoptată de conciliu, este declarată oficial „drept credincioasă" *(orthodoxă)*; ulterior, a căpătat preponderență în Biserica din Răsărit, mai cu seamă sub împărații Constantius II și Valens II. În anul 381, arianismul a fost declarat definitiv drept erezie. Pentru unii

ariani, Christos nu este Dumnezeu, ci erou; acest punct de vedere era mai aproape de înțelegerea popoarelor barbare ale Imperiului și multe dintre ele (vandalii, goții, într-o oarecare măsură și francii) și-au însușit creștinismul în formula adepților lui Arius.

- *Ariston* - prima masă a zilei (dejunul).
- *Arithmoi* - „numerele", una dintre *tagmata*.
- *A secretis* - seretar.
- *Aspron trachy* - 1) monede de schimb cu titlu slab, cu o valoare nominală nedefinită (între 1/48 și 1/184 dintr-un *hyperpyron*). Au fost bătute de toți împărații, după Alexios I, din argint aliat cu o mare cantitate de alte metale (atunci când proporția argintului este sub 50%, un astfel de aliaj se numește *bilon*); 2) monede din *electrum* (aliaj de aur cu o mare cantitate de argint), cu valoarea de 1/3 din *nomisma-hyperpyron* (după reforma din 1092). Pot fi definite ca *aspron* și *nomismata* din perioada anilor 1040-1080, când acestea conțineau cca. 70% argint; 3) monede din argint și de bilon ale Lascarizilor și Paleologilor, bătute după moedelul aspron trachy (1) și (2), numite, de cele mai multe ori, pur și simplu „trachy". În vremurile ultimilor Paleologi, *trachy* conținea o cantitate infimă de argint (de obicei, în aliaj cu cca. 95% cupru, cositor, plumb) și aveau o culoare închisă.
- *Augustal (praefectus Augustalis)* - guvernatorul (prefectul) Egiptului, începând din secolul IV. În epoca bizantină erau doi Augustali: al Egiptului de Sus și al Egiptului de Jos.
- *Autocrator* - monarh absolut.
- *Axioma* - termen generic prin care este definită orice demnitate în ierarhia bizantină. Deținătorii de demnități (*despot, sebastocrator, cezar* și alții) erau numiți *axiomatiki*.

B

- *Bandon* - unitate de cavalerie, comandată de un *comite* al bandonului. În diverse epoci, efectivul unui bandon a variat între câteva zeci și câteva sute de oameni.
- *Baltidion* - semn distinctiv al *magistrului*: o centură roșie din piele, împodobită cu pietre prețioase.
- *Basileus* - împărat (la origine - rege, șef, suveran), iar în textele grecești și împărații Romei. Justinian și succesorii săi, care au introdus ca limbă de cancelarie greaca în locul latinei, mențin vechiul titlu imperial roman: *Imperator, augustus, caesar*; abia Herakleios abandonează titulatura oficială romană (în 629) și preia titlul de *basileus*, titlu care din acest moment însemna împărat prin excelență, pentru conducătorii străini fiind folosite expresiile de *rex* sau *archon*. Numai târziu, bizantinii folosesc termenul de *basileus* și pentru suveranii străini, dar făcând o distincție netă între basileul roman, care este unic, și un simplu basileus, titlu pe care-l consideră, mai degrabă, o uzurpare a titlului lor imperial.

- *Basilikon* - monedă de argint a Paleologilor; ca greutate şi procent al argintului conţinut este apropiată de *miliaresion*.
- *Basilisă (Basilissa)* - împărătească.
- *Besant* - astfel erau numite în Europa monedele din aur din Orient, la început cele bizantine, apoi cele arabe etc. Din obiceiul cruciaţilor de a-şi împodobi scutul pe perimetru cu aceste monede, aduse din Ţara Sfântă, derivă cea de-a doua semnificaţie - semn heraldic: cerculeţ din aur (argint) pe blazon.
- *Bizanţ, bizantin, bizantinologie* - denumirea statului bizantin este o formă cultă apărută în Occident (fr. *Byzance*, germ. *Byzanz*, engl. *Byzantium*), de la *Byzantion*, forma latină a numelui anticei colonii aflate pe locul Constantinopolului (numele coloniei, Byzantion, fiind o formă grecizată de la antroponimul trac *Byzas*). Titulatura oficială a statului bizantin până la căderea lui a fost *Imperiul romanilor (basileia tôn Rhômaiôn)* sau *Romania*. De la forma modernă a numelui statului şi, nemijlocit, de la forma latină a numelui locuitorilor oraşului *Byzantion* şi a statului (lat. *byzantinus*) s-a format şi denumirea disciplinei ce se ocupă cu istoria statului.
- *Bogomili* - una dintre cele mai răspândite erezii ale secolului XIII, în special, în Bulgaria; ca ideologie, se apropie de albigenzi şi cathari. Cf. *palicieni*.
- *Boidatos* - categorie de ţărani supusă impozitării; aceştia stăpâneau un lot de pământ, care putea fi lucrat cu ajutorul unui singur bou.
- *Bukellarioi* - 1) În Bizanţul timpuriu, gărzile personale ale unui particular, de obicei ale unui general; 2) numele unei *theme*.

C

- *Cadastru* - registru fiscal (al satului, domeniului, ţinutului, *themei* etc.), în care erau trecute datele privind contribuabilii: numărul membrilor unei familii, suprafaţa şi cantitatea bunurilor ce le aparţineau, şeptelul, restanţele de impozit etc.
- *Campiductor (campidoctor)* - în armata Imperiului roman târziu, funcţie corespunzătoare celei de *centurion*.
- *Candidat* - 1) în secolele IV-VIII, soldat din garda imperială; 2) *titlu* inferior celui de *strator*.
- *Canon* - 1) impozit funciar; 2) regulă ecleziastică.
- *Canonicon* - dare în folosul bisericii.
- *Catepan* - 1) guvernatorul unui *catepanat*; 2) comandantul gărzii „Sălii de Aur" - Chrysotriklinos, una dintre principalele săli ale Marelui Palat.
- *Catepanat* - în secolele X-XI, o regiune mare îndepărtată (de pildă, Catepanatul Italia, în locul *themelor* Calabria şi Longobardia).
- *Centurion (centurio)* - în armata romană - ofiţer inferior, comandantul unei centurii (circa 100 de soldaţi). Era ales dintre legionarii cu experienţă.
- *Cezar (caesar)* - la origine, în Imperiul roman, titlul desemna pe împărat şi era echivalent cu cel de *august*; sub Diocleţian, în cadrul sistemului tetrarhiei, titlul cade pe locul al doilea, după cel de *august*, iar sub Constantin cel Mare, care

aboleşte sistemul tetrarhiei, este menţinut calificativul în titulatura imperială, dar este creată şi o demnitate cu denumirea de *cezar*, fără o funcţie anume. Din acest moment, demnitatea este acordată fiilor împăratului şi, obligatoriu, moştenitorului tronului înainte de încoronare. Paralel, titlul este primit şi de ginerii împăratului sau de alţi membri ai familiei imperiale: tată, frate, unchi, nepoţi. Până la venirea *Comnenilor* la putere *(1081)*, cezarul rămâne cel mai înalt demnitar în stat. După ce *Alexios Comnenul* creează pentru fratele său Isaac titlul de *sebastocrator*, pe care-l plasează imediat după cel suprem, titlul de cezar cade pe locul al treilea; când *Manuel Comnenul* introduce demnitatea de *despot*, titlul de cezar mai coboară o treaptă, pe care rămâne până la sfârşitul imperiului. Titlul de cezar a fost acordat şi chaganului bulgar la începutul secolului VIII, sfârşind prin a deveni titlul oficial al suveranilor bulgari, sub forma de *ţar*, o dată cu creştinarea lui Boris. De aici, titlul se răspândeşte în întreaga lume slavă ortodoxă.

- *Charistikion* - instituţie specifică societăţii bizantine de după secolul IX, care constă într-o donaţie de mănăstiri şi de bunuri monastice, acordată unor înalţi demnitari laici sau ecleziastici, care primeau dreptul de administrare a acestora, bucurându-se însă de veniturile lor. Donaţia era acordată de împărat din dorinţa recompensării unor înalte personalităţi din serviciul imperial; ea era atribuită cu titlul viager, dar basileul păstra dreptul revocării ei.
- *Cartophylax* - şeful cancelariei patriarhului de Constantinopol şi judecătorul în procesele bisericeşti.
- *Cartularios* - ofiţer cu grad superior, în competenţa căruia intrau listele soldaţilor *themei* sau *tagmei*.
- *Chelandion* - corabie de dimensiuni mici, de război sau de transport.
- *Chintal (centenarium)* - o sută de *livre* de aur, 7200 de *nomismata*.
- *Chiton* - v. *tunică*.
- *Choraphion* - lot de pământ, de obicei arabil.
- *Chrysargyron* - impozit, anulat de Anastasios I.
- *Chrysobul (chrysobullon)* - act (document) solemn emis de cancelaria imperială, purtând bulă din aur (de unde şi numele actului) şi semnătura împăratului în cerneală roşie, considerate atribute exclusive ale autorităţii supreme; orice încălcare a acestor reguli de către supuşii imperiali sau de către conducătorii străini era privită la Constantinopol drept o uzurpare a prerogativelor basileului, împărat universal şi unic. Numai după 1204, o dată cu declinul rapid al statului bizantin şi cu schimbarea cadrului politic european, statele vecine folosesc acest gen de document fără să se teamă de reacţia Constantinopolului. Astfel a pătruns şi în cancelaria românească, sub numele de *hrisov*.
- Chrysoteleia - *impozit perceput de la proprietarii de pământ în Bizanţ*ul timpuriu.
- *Clarissimus (vir clarissimus)* - „prealuminat"; titlu care, în epoca principatului, putea fi purtat numai de senatori; în Imperiul roman târziu şi în Bizanţul timpuriu, titlul de *clarissimus* era acordat, de obicei, guvernatorilor provinciilor.
- *Clavi (claui)* - 1) la romani, benzi de purpură pe toga senatorului sau a cavalerului; 2) în Bizanţ, semne de distincţie ale funcţiilor, în chip de galoane pe haine (cel mai des, pe mâneci), de diverse forme şi culori. Clavi împăratului erau *tablion*-ul.

- *Codice* - copii ale unor documente importante, folosite pentru trebuințe zilnice.
- *Colon (colonus)* - în Imperiul roman timpuriu, colonist, arendaş al pământului; din secolul IV, țăran liber, care însă, de regulă, nu putea părăsi pământul pe care îl lucra. În epoca Imperiului roman târziu, mai cu seamă în Occident, colonatul, alături de munca sclavilor, reprezenta baza producției agricole. Începând din secolul VII, colonii nu mai sunt menționați în izvoarele bizantine.
- *Comite (comes)* - titlul mai multor demnitari, în epoca bizantină timpurie (comitele *excubiților* - comandantul gărzilor imperiale; *comes sacrarum largitionum* administra distribuirea recompenselor; comitele unui *bandon* - comandant de detaşament etc.); în Occident, comite (comes) = conte.
- *Conostaulos* - marele conostaulos era comandantul armatei de mercenari, în Imperiul de Niceea şi sub Paleologi. Unul dintre cele mai înalte ranguri militare.
- *Consistoriu (consistorium principis)* - consiliu de stat pe lângă împărat, alcătuit din demnitari superiori, vârfurile armatei şi ale clerului.
- *Consul* - cea mai înaltă funcție civilă în republica romană. Cei doi consuli care cârmuiau statul erau aleşi pe termen de un an; în sistemul de cronologie roman, anii erau indicați prin numele consul. În epoca Imperiului, titlul de consul era onorific; în Imperiul roman târziu şi în Bizanț, consulatul a devenit pur formal, schimbarea consulului având loc cam de zece ori într-un an. Iustinian I a încetat să mai desemneze consuli, însă, şi după moartea acestuia, unii împărați s-au proclamat pe sine consuli.
- *Consular (vir consularis)* - fost *consul*; în epoca Imperiului, acest titlu onorific era acordat, ca distincție, şi unor persoane care nu exercitaseră consulatul. Vezi *anthypatos*.
- *Coroană (corona)* - atributul principal al puterii imperiale, îşi trage originea de la cununile cu care erau distinşi învingătorii în Grecia şi la Roma. Coroana împărătească „radială" apare pe monedele ultimilor Antonini. În epoca veche a Bizanțului, coroana reprezenta o cunună ornată cu perle *(diadema)*. Din vremea lui Iustinian I, împărații poartă *stemma* - un cerc din metal, împodobit cu aur, nestemate şi emailuri. Stemma avea, în frunte, o cruce, iar pe lături îi atârnau pandantive din mărgăritare *(propenduli)*. Cununa de *cezar (kaisarikion)* nu avea cruce şi pandantive. În Imperiul târziu, coroana avea aspectul unei steme cu calotă şi împodobită cu pietre prețioase. Începând cu secolul XIV, este cunoscută şi coroana de despot, numită *stemmotogyrion*.
- *Cronografie* - cronică.
- *Ctitor* - întemeietorul unei mănăstiri, care se bucura, în raport cu aceasta, de o serie de drepturi (o cotă parte din venituri etc.). Drepturile de ctitorie se asemănau cu *charistikion*, dar erau ereditare.
- *Cubicular (cubicularius)* - paznic în palatul imperial (de obicei, un eunuc), care îşi petrecea noaptea lângă dormitorul împăratului.
- *Curatoria* - *domeniu* al împăratului.
- *Curiali (decurioni)* - al treilea (după senatori şi cavaleri) ordin privilegiat din Imperiul roman, proprietari de pământ din provincii. În epoca Imperiului roman târziu, curialii făceau parte din categoria *honestiores*. Curialii răspundeau de

perceperea impozitelor (restanțele de impozite ei le plăteau din resursele lor); lor li se interzicea să-și părăsească *curiile* lor. În secolul X, acest ordin a fost desființat de Leon VI.

- *Curie (curia)* - organ al administrației municipale dintr-o provincie, în componența căruia intrau *curialii*.
- *Curopalat* - „șeful gărzii palatului", înalt *titlu* acordat, de obicei, rudelor împăratului.

D

- *Decan (decanus)* - 1) în armata romană, comandantul unei grupe de zece soldați; 2) ușier.
- *Decarhie* - grupă de zece soldați, mică subunitate a armatei bizantine.
- *Decurion (decurio)* - vezi *curiali*.
- *Deipnon* - a doua masă a zilei (prânzul).
- *Demarh* - conducătorul unei *deme*.
- *Deme* - facțiuni sportive din circurile orașelor romane, care către secolul V s-au transformat în partide politice. Și-au păstrat o anumită importanță până în secolul IX. Existau patru culori de bază ale facțiunilor (la curse, vizitiii erau îmbrăcați în haine de aceste culori): veneți („albaștrii"), prasini („verzii"), russi („roșii") și leuci („albii"). Cele mai importante erau primele două. În primele secole ale Imperiului roman, ele erau organizații sportive, legate de întrecerile de pe Hippodrom, fiecare arborându-și culoarea preferată; de aici și numele acestor facțiuni (factiones): *factio prasina (verde)*, asociată cu *factio russata (roșie)* și *factio veneta (albastră)*, asociată cu *factio alba (albă)*. Cu timpul, spre deosebire de Roma, la Constantinopol, Hippodromul era și scena unei intense vieți publice, unde împărații își serbau triumfurile militare, dar erau obligați și să-și comunice voința lor poporului și să se justifice pentru politica lor. De aceea, în secolele V-VII, *demele* au un pronunțat caracter social și politic; dacă masa de manevră este compusă din plebea urbană în ambele deme, conducerea „albaștrilor" se afla în mâna aristocrației senatoriale ortodoxe, în timp ce „verzii" erau conduși de elementele active din orașe, negustori și patroni de manufacturi, cu tendințe eretice, îndeosebi monofizite. La Constantinopol, cele două deme rivale își aveau sediul în două cartiere diferite: „albaștrii" în cartierul aristocratic al Blachernelor, iar „verzii" în cartierul popular și industrial al Cornului de Aur. După secolul VII, demele decad, având un tot mai pronunțat caracter decorativ, reprezentanții lor fiind de față la marile ceremonii imperiale, fără să mai joace vreun rol politic.
- *Despot (dominus)* - stăpân; nu avea la origine o semnificație particulară. Începând cu Justinian, împărații cer supușilor să le acorde epitetul de „despot". Din acest moment, termenul este sinonim cu cel de *imperator* și apoi cu cel de *basileus*, până la sfârșitul imperiului. În secolul XII, Manuel Comnenul dă acest nume noii demnități create pentru Bela-Alexios, ginerele și moștenitorul său la tron,

demnitate care-l plasa pe titular îndată după împărat în ierarhia aulică. În perioada următoare, demnitatea este acordată de către împărați ginerilor, fraților și fiilor lor. Sub Paleologi, titlul este luat, pe lângă membrii familiei imperiale, de înalte personaje din imperiu și de conducătorii unor principate teritoriale, cum este cazul lui Dobrotici.

- *Despotat* - în Imperiul bizantin târziu, o regiune care se afla sub stăpânirea unui *despot* și era relativ independentă față de împăratul de la Constantinopol (despotatul Moreei, despotatul de Thessalonic).
- *Diademă* - unul dintre tipurile de *coroane* împărătești. Adesea, sinonim al cuvântului *coroană*.
- *Diaitarios* - camerist, în seama căruia se afla una dintre sălile palatului imperial.
- *Dikasteria* - tribunale laice din Constantinopol.
- *Dikeration („2 keratia")* - taxă suplimentară la fiecare *nomisma* a impozitului de stat. Se percepea pentru repararea zidurilor orașului.
- *Diocеză* - unitate administrativă, mai mică decât *prefectura*, care însă cuprindea câteva provincii.
- *Dioiketes (praktor)* - funcționarul fiscal superior al unei *theme*.
- *Dizeugaratos* - categorie de țărani supusă impozitării; aveau un lot de pământ care putea fi lucrat cu ajutorul a două perechi de boi.
- *Domeniu* - pământul aflat în proprietatea unui magnat.
- *Domestic - titlu:* 1) în secolele IV-VI, adjunctul guvernatorului unei provincii sau al unui general; 2) în secolele VIII-X, comandantul unei *tagme* (cu excepția tagmei *arithmoi*); 3) Domesticul Scholelor din Răsărit sau din Apus era, de fapt, comandantul armatelor din aceste regiuni; 4) marele Domestic - comandantul-șef al armatei, în secolele XI-XIV; Domesticul *themei* - aghiotantul *strategului*.
- *Donativ (donativum)* - dar bănesc acordat de împăratul nou ales soldaților.
- *Dorifor* - lăncier.
- *Dromon* - „alergător", principalul tip de corabie de război bizantină, care avea circa 200 de vârslași și 70 de ostași și putea fi înzestrat cu instalații pentru folosirea amestecurilor incendiare.
- *Drungar* - 1) drungarul flotei - amiralul flotei imperiale; 2) drungarul Kibyrraiotelor - strategul *themei* Kibyrraioton, adesea comanda întreaga flotă a *themelor*; 3) drungarul vigiliei - comandantul gărzii de noapte a Constantinopolului; 4) drungarul *arithmilor* - comandantul acestei *tagme*.
- *Duce (dux)* - 1) guvernatorul unei provincii, în Imperiul roman târziu; 2) în secolele X-XII, cârmuitorul unui ducat (unitate administrativă care reunea câteva *theme* îndepărtate); 3) înalt titlu în armată și în flotă (ducele flotei).
- *Dulopareci* - categorie de țărani apropiată de *pareci*.
- *Dynatoi* - „puternicii"; nobilimea latifundiară, noțiune folosită cu deosebire în epoca de mijloc a Imperiului bizantin (secolele VII-XI).

- *Econom (iconom)* - 1) administratorul mănăstirilor, spitalelor etc. ale statului.
- *Eidikon* - tezaurul imperial din Marele Palat.
- *Eidikos* - şeful atelierelor de stat.
- *Ekdikos* - „curator", reprezentantul guvernatorului; executor judecătoresc.
- *Elatikon* - impozit suplimentar în folosul perceptorilor inferiori, „pentru osteneala picioarelor" - 0,5 de *miliaresion* dintr-o *nomisma* din impozitul de stat.
- *Eleutheros* - 1) *(liber) colon* liber, din punct de vedere juridic (spre deosebire de *adscripticius*), în epoca romană târzie; 2) ţăran care nu era înscris în cadastrul de stat şi nu plătea impozitele de stat (de regulă, locuia pe pământul unui *dynatos*). Avea aproape acelaşi statut ca şi *xenoparecul*.
- *Emphyteusis* - arendă pe termen lung.
- *Enapograf* - *colon* legat de pământ.
- *Ennomion* - taxă pentru păşunat.
- *Eparh* - cârmuitorul oraşului, vechiul *praefectus urbi*.
- *Epibole* - instituţie fundamentală în sistemul fiscal bizantin, care asigura strângerea integrală a impozitelor datorate de o comunitate statului. Satul constituia, între altele, o unitate fiscală, membrii comunităţii rurale fiind răspunzători solidar pentru plata integrală a impozitului datorat statului. Organul de stat stabilea suma globală a impozitului, ce urma să fie ridicată de la comunitate, după un îndoit criteriu - întinderea pământurilor aflate în posesia ei şi numărul familiilor ce o compuneau; la sfârşit, conducerea comunităţii defalca această sumă pe membrii ei, obligându-se totodată s-o încaseze integral. Instituţia, care a furnizat o remarcabilă capacitate de rezistenţă comunităţilor rurale libere, este atestată pentru prima dată în Egiptul roman şi este universal în vigoare sub *Justinian*. Ea cunoaşte însă apogeul în secolele VII-X, când împăraţii se sprijină pe ţărănimea liberă, căreia îi datorau salvarea statului bizantin în faţa primejdiei externe. Decăderea micii proprietăţi libere şi creşterea puterii dinaţilor după secolul X alterează instituţia, dar ea rămâne în vigoare în satul bizantin până la căderea imperiului.
- *Episkeptites* - administrator al unei moşii.
- *Epoptes* - inspector.
- *Ergasterion* - 1) atelier meşteşugăresc; 2) moară.
- *Exarch* - instituţie apărută în teritoriile bizantine din Africa şi Italia la sfârşitul secolului VI, sub Mauriciu, care anunţă noua ordine a *themelor* din veacul următor. *Exarchul* are putere deplină - civilă, militară şi chiar religioasă - în teritoriul guvernat. Crearea exarchatelor a fost determinată de primejdia longobardă şi berberă în Italia şi, respectiv, în Africa, unde autorităţile din Constantinopol nu puteau interveni rapid şi eficace.
- *Exarhat* - în secolele VI-VIII, unitate administrativă în regiunile îndepărtate ale imperiului (exarhatul din Africa sau al Cartaginei, exarhatul din Italia sau al Ravennei), în care puterea deplină îi aparţinea unui singur demnitar: exarhul.

- *Excubiți (excubitori)* - garda palatului, mai târziu - una dintre *tagmata. Comitele exarhatului* era o funcție înaltă.
- *Exkousseia* - imunitate. Imunitatea bizantină - fiscală, juridică și administrativă; cea mai veche și mai răspândită formă este imunitatea fiscală, atestată sub domnia lui Vasile I Macedoneanul. Deplină sau parțială, scutirea fiscală este concedată de stat marilor proprietari ecleziastici și laici. Imunitatea judiciară și administrativă este atestată în ultimele secole ale istoriei bizantine, autoritatea centrală păstrând însă deplină competență în cazurile de asasinat, viol de fecioară etc. Exkousseia, în tripla ei ipostază, atinge apogeul în secolele XII-XV, când feudalizarea societății bizantine cunoaște un curs accelerat.

F

- *„Foc grecesc"* - lichid inflamator ce arde pe apă și care era folosit contra vaselor dușmane. Callinicus, sirian din Baalbek (Heliopolis), descoperitorul lui, aduce invenția la Constantinopol; Grație invenției sale forțele bizantine aveau să respingă cu succes marile asalturi arabe asupra metropolei imperiale din 674-678 și 717-718, iar apoi să-și restabilească treptat thalassocrația în Mediterana. Conform unui tratat din secolul IX, focul grecesc era compus din sulf, salpetru și petrol – este vorba, probabil, de un amestec detonator de felul pulberii moderne din care nu lipsea petrolul care ardea pe apă. Amestecul era aruncat asupra vaselor din lemn cu ajutorul unor tuburi lungi și mobile (siphones), ce ieșeau din prova corăbiei prin gura unui leu din bronz aurit. Nu se cunoaște natura propulsorului, probabil un amestec detonator. În sec. IX, arabii cunoșteau deja, secretul „focului grecesc" și îl foloseau cu succes în luptele navale.
- *Filioque* - adaos la simbolul credinței, în partea referitoare la problema purcederii Duhului Sfânt („și de la Fiul"), adoptat de catolicism.
- *Foederați (foederati)* - triburi barbare care intrau, sub conducerea căpeteniilor lor, în serviciul militar al Romei. Recunoșteau autoritatea imperiului asupra lor, locuiau pe teritoriul roman, primeau soldă de la fisc.
- *Follis (follis)* - monedă din aramă de bază; 40 de *nummia* (după reforma lui Anastasios. Erau bătute monede cu valoarea de 30, 20, 12, 10, 5 *nummia*. 1 *nomisma* conținea între 180 (secolul VI) și 288 (secolul X) *follis*.

G

- *Genikon* - departamentul finanțelor.
- *Gineceu* - apartamentul rezervat femeilor într-o casă, atelierul femeilor.

H

- *Hebdomarios* - „săptămânal", funcționar care era de serviciu la palat.
- *Hegemon* - cârmuitor al unui oraș, stăpânitor.
- *Hetaireia* - garda de mercenari străini, pază personală a împăratului, condusă de un heteriarh.
- *Hexafollon* - impozit suplimentar pentru repararea fortificațiilor locale (6 *folles* la fiecare *nomisma* din impozitul de stat).
- *Hexagram* - monedă grea din argint (2 *millaresia*), bătută la mijlocul secolului VII.
- *Hikanati* - vezi *tagmata*.
- *Hirotonie* - ridicare la un rang bisericesc sau laic (vezi *titluri*). La hirotonia înalților demnitari lua parte și împăratul.
- *Histamenon* - vezi *nomisma*.
- *Hlamidă* - mantie care lăsa mâna dreaptă liberă.
- *Hypaspistes* - scutier.
- *Hypatos* - titlu inferior celui de *spathar*.
- *Hyperpyron (hyperper, perper)* - vezi *nomisma*, în traducere „peste pur", denumirea monedei de aur bizantine după reforma monetară a lui Alexios I Comnenul, menită să salveze prestigiul nomismei imperiale pe piața internațională, în urma crizei prin care trece aceasta în al treilea sfert al secolului XI. Hyperperul păstrează toate caracteristicile vechii nomisme constantiniene (vezi *nomisma*) și în primul rând greutatea sa (4,48 g). Sub Comneni, hyperperul își păstrează titlul înalt (cca. 21-23 carate) și prestigiul de etalon mondial aur. După 1204, moneda suferă o primă devalorizare - sub Niceeni, titlul coboară la 16-18 carate (6,66‰ - 750‰), pentru ca sub Mihail Paleologul să scadă la 14 carate, iar în primii ani ai secolului XIV la 12 carate (500‰). Sub Andronic III, titlul hyperperului este de 10 carate (cca. 400‰), iar apoi nu pare să mai fie emisă, în timp ce pe piața mondială cedează locul monedelor de aur emise de republicile urbane italiene, mai ales ducatului și florinului. Moneda a circulat și pe teritoriul țării noastre în secolele XII-XV, îndeosebi la Dunărea de Jos, adusă prin intermediul negustorilor genovezi și venețieni. Moneda a lăsat în limba română veche și denumirea unui impozit fluvial, *părpăr*, de la numele latin al monedei *(perper)*.
- *Hypostrateg* - adjunctul *strategului*.

I

- *Iconomia* - principiu al dreptului laic bizantin care justifica existența în legislația laică a unor articole care contraziceau canoanele bisericești. Potrivit principiului iconomia, omul este o ființă imperfectă și împărații, indulgenți față de slăbiciunile

lui şi dorind să-l ajute să evite ispita unui păcat mai mare, permiţându-i să săvârşească un păcat mai mic, introduc în societate unele reguli mai puţin severe decât canoanele (de pildă, divorţul este un păcat, însă este mai rău ca soţii să trăiască în duşmănie şi, în cele din urmă, să ajungă până la omor, aşadar puterea laică permite divorţurile). Cf. *acribia canoanelor.*

- *Illustris* - „strălucit"; cel mai înalt titlu civil în Imperiul roman târziu şi în Bizanţul timpuriu. Din categoria illustris făceau parte *prefecţii prefecturilor* (în Bizanţ - Orient şi Illyricum) şi cei ai oraşelor Roma şi Constantinopol.
- *Indiction, indicţiune (indictio)* - perioadă de cincisprezece ani. Indictionul devenise, în Bizanţ, un mijloc de cronologie. Pentru stabilirea anului, indictionul trebuie să se împartă la 15 numărul anilor „de la facerea lumii" (anul după naşterea lui Christos plus 5508), restul reprezintă anul *indiction* (dacă împărţirea e fără rest, avem a XV-a indicţiune). Anul după indicţiune începea la 1 septembrie.
- *Isihasm (hesychasm)* - termenul *isihasm* are mai multe interpretări. De pildă, potrivit opiniei lui Ioan Meyendorf, isihasmul reprezintă patru fenomene distincte, dar strâns legate între ele: (1) practica ascetică a călugărilor din Asia Mică, de la sfârşitul secolelor III-IV, caracterizată prin retragerea deplină din viaţa lumească; (2) metoda psiho-somatică a „rugăciunii lui Iisus"; (3) *palamismul* - sistem de concepţii teologice elaborat de Palamas în procesul polemicii sale cu Varlaam şi cu discipolul acestuia, Grigore Akindynos; (4) isihasmul politic - program social şi cultural promovat, începând din secolul XIV, de unii oameni politici bizantini. S.S. Averniţev înţelege prin isihasm practica ascetică a monahismului bizantin, cristalizată la sfârşitul secolului XII, şi palamismul. În centrul sistemului lumii al sfântului Grigore Palamas se află Dumnezeu, situat deasupra existenţei şi a fiinţei, invizibil, inconoscibil şi nenumit, binele suprem şi forma formelor (în această privinţă, Palamas îi urmează pe neoplatonicieni). În lume, Dumnezeu se manifestă doar prin acţiunile sale, energii, care nu reprezintă ipostaze ale lui, nici esenţa şi nici natura lui Dumnezeu, izvorul şi cauza întregii creaţii. Potrivit lui Palamas, omul are trup şi suflet, „regele trupului". Dacă sufletul cade în Rău, piere, căci Răul, fiind alternativa lui Dumnezeu ca Bine, Lumină, înseamnă moarte. Ca şi misticul din secolele X-XI Simeon Noul Teolog, Grigore susţinea că sufletele pure, umplute de Bine (în primul rând, sufletele sfinţilor), se pot apropia de Dumnezeu şi, datorită unei funcţii speciale, dăruită omului - „simţirea duhovnicească" -, pot vedea energiile lui (de pildă, Lumina de pe Muntele Tabor, pe care au văzut-o apostolii). Grigore recunoştea, drept una dintre căile spre o astfel de purificare, rugăciunea mută, isihia. *Isihasmul (hesychasmul)* reprezintă o mişcare religioasă din secolul XIV, cu influenţă considerabilă asupra societăţii bizantine contemporane. Cu multe veacuri înainte este atestată existenţa unor eremiţi ce duceau o viaţă contemplativă, într-o desăvârşită linişte, de unde şi numele mişcării. În secolele XIII-XIV, în condiţiile unei grave crize de structură, societatea bizantină cunoaşte o profundă schimbare spirituală; în aceste împrejurări, hesychasmul se transformă într-o mişcare cu caracter mistic şi ascetic, cu aderenţă în largi medii sociale şi în biserică. Un rol important în fundamentarea doctrinei l-a avut Grigore de Sinai, care a propagat-o în mediile monastice, mai

ales în mânăstirile athonite. Scopul hesychastului era de a dobândi izolarea completă şi liniştea absolută pentru a ajunge să contemple lumina eternă ce-l înconjura pe tânărul Iisus pe Muntele Tabor la Schimbarea la Faţă. Misticismul şi viaţa ascetică propagate de hesychasm au trezit reacţia clerului secular şi a unor personalităţi bizantine. În disputa cu hesychaştii, călugărul calabrez Varlaam, venit la Constantinopol, arată că lumina taborică nu este de aceeaşi natură cu divinitatea invizibilă şi deci ea nu este divină, ci trecătoare. Principalul său adversar a fost teologul Grigore Palamas, care distinge între substanţa divină şi manifestările divinităţii, care se arată oamenilor, dar nu sunt creaţii ale lui Dumnezeu, ci sunt ele însele de natură divină: bunătatea divină, ştiinţa, graţia divină, lumina taborică şi altele. În opoziţie cu Varlaam, care face o distincţie netă între etern şi uman în spiritul teologiei catolice, Palamas, traducând nevoia spiritualităţii orientale de a găsi o punte între om şi divinitate, imaginează un intermediar între etern şi trecător. Disputa Varlaam-Palamas a depăşit repede limitele unui conflict teologic pentru a transforma într-o dispută filozofică, unde se înfruntă aristotelismul, adoptat de biserica orientală, şi doctrina lui Platon, respinsă de aceasta. În pofida ostilităţii unei mari părţi a clerului, doctrina hesychastă a fost adoptată de biserica greacă la mijlocul secolului XIV în cadrul mai multor sinoade. Palamismul a dovedit o mare fecunditate pe plan cultural în întregul spaţiu ortodox în secolele următoare, după căderea Constantinopolului, doctrina fiind redusă numai la sensul său mistic.

K

- *Kaisarikion* - cunună de cezar.
- *Kanikleios* - „păstrătorul călimării", funcţie aulică.
- *Kapnikarios* - vezi *aktemon*.
- *Kapnikon* - 1) în secolele IX-X, un impozit nu prea mare, pentru necesităţi militare; 2) principalul tip de rentă funciară (percepută de la o familie).
- *Kastroktisia* - prestaţie în muncă, executată de ţărani la repararea şi construirea obiectelor militare.
- *Kataphrakt, kataphraktar (kaballarios)* - cavalerist îmbrăcat în armură. În armata romană, kataphraktarii *(clibanarii)* au fost împrumutaţi de la parţi, în secolele II-III.
- *Katerga* - corabie.
- *Katergoktisia* - prestaţie executată la construirea corăbiilor militare.
- *Kathisma* - tribuna din Hippodrom rezervată împăratului. O galerie specială ducea, din Marele Palat, în kathisma Hippodromului din capitală.
- *Keration* - monedă din argint care conţinea o cantitate de argint, a cărui valoare era echivalentă cu 1/1728 dintr-o livră de aur (= 1 *siliqua* - măsură de greutate romană), adică 1/24 dintr-o *nomisma*.
- *Klisura* - 1) unitate administrativă autonomă, mai mică decât *thema* (de obicei, o cetate de importanţă strategică şi regiunea din jurul acesteia), condusă de un

klisurarh; 2) defileu.

- *Koitonites* - funcție aulică. Koitonites păzeau *koiton*-ul - dormitorul imperial.
- *Kommerkiarios* - perceptor de *kommerkion*.
- *Kommerkion (commercium)* - taxă încasată de autoritățile imperiale de la persoanele care se ocupau cu comerțul.
- *Kyrios (kir)* - stăpân, domn.

L

- *Lankiari (lancearii)* - lăncieri.
- *Legat (legatus)* - 1) în Roma imperială, comandantul unei legiuni; 2) mandatarul împăratului într-o provincie; 3) ambasador extraordinar și plenipotențiar al papei de la Roma; 4) dispoziție testamentară prin care se lăsau drept moștenire unei persoane (de obicei, unui sclav) anumite bunuri.
- *Limes (limes)* - val de apărare a graniței romane; cel mai cunoscut este limes-ul renano-dunărean. De-a lungul limes-ului locuiau soldați și limitanei - țărani care, în schimbul obligației de a apăra hotarele, beneficiau de facilități fiscale.
- *Litră* - vezi *livră*.
- *Livră (libra)* - litră, funt roman - măsură de greutate de cca. 327,45 g. Dintr-o livră de aur se băteau 72 de *nomismata*.
- *Lochag* - comandantul unui *lochos*, mic detașament de infanterie, numărând câteva zeci de ostași.
- *Logothet* - funcție, șeful unui departament *(logothesion)*: *logothet toû genikoû* - al vistieriei; *logothet*-ul *dromului* - al poștei și al relațiilor externe; *logothet tôn angelôn* - al domeniilor imperiale; *logothet toû stratiotikoû* - al aprovizionării armatei. Marele logothet era șeful guvernului, în Imperiul de Niceea și în Bizanțul târziu.
- *Lôros (lorum)* - detaliu al veșmântului imperial de gală - o eșarfă lungă, bogat împodobită. În Bizanțul timpuriu, lôros (care își avea în *trabeae* ale *consulilor* romani) era pus din față pe umărul drept și înfășura corpul într-un mod complicat, iar capătul liber al lôros-ului atârna de pe mâna stângă. Mai târziu, când lôros-ul a devenit foarte greu, din cauza aurului și a pietrelor scumpe, el a fost împărțit în câteva detalii: colier (*maniakion*, asemănător cu *barmy* ale țarilor ruși) și galoane - în partea din față a veșmântului și pe mâneca stângă.

M

- *Magistru (magister)* - 1) *(magister militum, stratelat)* în Imperiul roman târziu, cea mai înaltă funcție militară; în Bizanț, unul dintre cele mai înalte *titluri*, în secolele VII-XI; la început erau doi magiștri, mai târziu s-a ajuns la numărul de 12 magiștri și această funcție a devenit o sinecură; 2) *Magister officiorum* - șeful

serviciilor palatului, prim-ministru, în epoca romană târzie.

- *Mandator* - „mesager", una dintre funcțiile inferioare în departamentele militare sau civile.
- *Maniheieni* - sectă orientală dualistă.
- *Medimn (medimnus)* - inițial, egal cu 2 *talanți*, aprox. 72 kg. Ca măsură de capacitate, aprox. 72 l. În Bizanț, în diverse epoci, greutatea medimnului a variat.
- *Megaduce* - mare *duce*, în epoca bizantină târzie era comandantul suprem al flotei.
- *Mesazon* - în Bizanțul târziu, consilierul principal al împăratului.
- *Metaton* - îndatorirea locuitorilor de a oferi găzduire soldaților și funcționarilor.
- *Metaxoprates* - negustor de mătase.
- *Metoh (metoc)* - așezare alcătuită dintr-o mănăstire mică și câteva curți țărănești; de regulă, subordonată administrativ unei mănăstiri mari sau unui *dynatos*.
- *Metrokomia* - comună sătească mare.
- *Miliaresion* - monedă din argint care conținea, inițial, o cantitate de argint cu valoarea de 1/1000 dintr-o *livră* de aur (aprox. 14 miliaresioni la 1 *nomisma*), apoi mai puțin - 12 (adică 2 *keratia*). În epoca bizantină târzie, greutatea unui miliaresion a scăzut de la 4,5 la 2,5 g. Au fost emise monede cu valoarea de 2/3 și 1/3 miliaresioni, precum și de 1/2 (= 1 keration).
- *Mină* - unitate monetară și măsură de greutate din antichitate, 1/6 dintr-un *talant*.
- *Misthios* - lucrător plătit, simbriaș.
- *Modius (modius)* - 1) măsură de capacitate, 1/6 dintr-un *medimn*; 2) unitate de măsură pentru suprafețe agrare, cca. 0,084 ha, însă mărimea lui a variat mult.
- *Molybdobul (molybdobullon)* - act oficial, întărit cu o pecete din plumb.
- *Monetarius* - muncitor la monetărie.
- *Monophysism* - doctrină religioasă care susține teza unei singure naturi a lui Christos (de la *monos* - unic și *physis* - natură). În disputa pentru definirea naturii lui Christos, *școala din Alexandria*, în frunte cu patriarhii *Kyril* (412-444) și *Dioscor* (444-451), apără pozițiile tradiționaliste, mistice, pe linia lui Athanasios și a părinților cappadocieni, fiind preocupată să apere teza unității naturii lui Iisus, stabilită la Niceea; de aici, ea subliniază natura lui divină, lăsând pe plan secundar natura lui umană. *Arhimandritul Eutyches*, sprijinit de patriarhul Dioscor, dezvoltă această reprezentare, ducând până la extremă consecința nonsubstanțialității lui Christos cu oamenii. La Eutyches, natura umană a lui Christos este absorbită de cea divină: o singură persoană, o singură natură. Consiliul de la Chalkedon condamnă doctrina monofizită a lui Eutyches, adoptând formula *papei Leon I*: două naturi într-o singură persoană. Dar formula romană s-a dovedit insuficientă teologic, fapt ce explică, pe lângă substratul lor material, reluarea cu și mai multă înverșunare a disputelor cristologice. După Chalkedon, în pofida represaliilor ortodoxe, doctrina monophysită câștigă repede teren în Orient, în condițiile existenței unor mari antagonisme sociale, politice, culturale și etnice. Încercările împăraților de a concilia cele două tendințe opuse, ortodoxă și monofizită, au agravat conflictul. Un moment decisiv în consolidarea monophysismului îl constituie crearea unei biserici monophysite, cu o ierarhie proprie, după modelul

ortodox, de către *Iacob Baradai* (+578). Pe temeiul unui monophysism moderat, cultivat înainte de formularea tezei extreme a lui Euthyches, se formează mai multe biserici „naţionale" monofizite, ce se menţin şi astăzi: armeană-gregoriană, siro-iacobită, coptă şi abisiniană.

- *Monostrateg - strateg* al unei *theme* mari, căruia îi erau subordonaţi alţi strategi ai themelor învecinate.
- *Monozeugaratos* - categorie de ţărani supusă impozitării; proprietar al unui *zeugarion*.
- *Morte* - dijmă, a zecea parte din roadă.
- *Mortites* - ţăran care arenda un lot de pământ în schimbul plăţii dijmei, *morte*.
- *Mystikos* - secretar particular (de regulă, al împăratului).

N

- *Naukleros* - proprietar de corabie, armator.
- *Navarh* - comandant al unei unităţi navale.
- *Navicularius* - negustor care făcea comerţ pe mare.
- *Nestorianism* - insuficienţa formulei adoptate de primul conciliu de la Niceea (325) asupra naturii lui Christos - Fiul este de aceeaşi esenţă cu Tatăl - s-a vădit curând. În disputa pentru definirea naturii lui Christos s-au înfruntat două şcoli în perioada următoare: una mistică, tradiţională, de la Alexandria (vezi monophysism) şi alta raţionalistă, de la Antiochia. Aceasta din urmă, reprezentată de *Diodor de Tars* şi, mai ales, de *Theodor de Mopsestia* (+428), a fundamentat doctrina nestoriană, care-şi trage numele de la Nestorios, patriarhul Constantinopolului (428-431), elev al lui Theodor de Mopsuestia. Nestorianismul urmează raţionalismul arian şi face în persoana lui Christos un loc larg naturii umane. Pentru Theodor de Mopsuestia, în Iisus există „două naturi, două ipostaze, dar o singură persoană", punând însă în lumină mai degrabă dualitatea, decât unitatea celor două naturi. El face o distincţie riguroasă între cele două naturi ale lui Christos, subliniind consistenţa naturii lui umane, de unde şi refuzul lui Nestorios de a o numi pe Maria „născătoare de Dumnezeu" *(Theotokos)*. Nestorianismul a fost condamnat la conciliul de la Ephes (431) şi apoi de cel de la Constantinopol (553). Condamnată în imperiu, doctrina nestoriană se răspândeşte printre creştinii din statul persan, care-o adoptă la sinodul de la Seleucia-Ctesiphon (484). Biserica nestoriană de aici face dovada unui spirit foarte larg, propunând crearea unui învăţământ universitar de teologie, cu şcoala din Nisibe (490). Nestorienii aduc, mai târziu, imense servicii arabilor, traducând operele ştiinţifice şi filozofice clasice. În această perioadă ei se răspândesc în toate teritoriile stăpânite de califat, ajungând în Tibet, India şi, de aici, în cursul Evului Mediu, în China şi Asia de sud-est, până în Java. Minoritari şi lipsiţi de o bază statală, nestorienii au fost asimilaţi treptat de alte religii, rândurile lor numărând astăzi numai cca. 80.000.

- *Nobilissim (nobilissimus)* - unul dintre cele mai înalte *titluri*.
- *Nomisma (solidus, hyperpyron)* - unitatea monetară de bază a Bizanțului, 1/72 dintr-o *livră*; cca. 4,55 g de aur (24 *siliquae* romane; au fost emise *nomisma* cu greutate mai mică, între 20-23 *siliquae*). După părerea lui P. Grierson, pentru monedele bătute de la Diocleţian până la Nikephor Phocas este mai bine să se utilizeze termenul *solidus*, iar monedele emise cu începere de la Alexios I (după reforma din 1092) trebuie numite *hyperperi*. Timp de secole, de la sfârşitul secolului III până în aa. 960, greutatea *nomismei* (monedele ajunse efectiv până la noi sunt ceva mai uşoare decât standardul - cca. 4,4-4,5 g) şi titlul lor (aprox. 950) au rămas neschimbate. Nikephor II a introdus două tipuri de nomisma, cu valori nominale diferite: *histamenon* (nomisma standard, cu aceeaşi greutate ca cele de până atunci) şi *tetarteron* (mai uşoare cu aprox. 10%), la început, puţin deosebite unul de altul, apoi însă cu mari diferenţe de aspect exterior (grosimea, diametrul şi reprezentarea de pe monede). În timpul domniei lui Mihail IV a început prăbuşirea nomismei; către anul 1070, titlul monedei s-a devalorizat până la aprox. 30%. În anul 1092, Alexios I a înfăptuit o reformă monetară, stabilizând nomisma cu un titlu ridicat, dar ceva mai slab decât înainte (aprox. 850) - *hyperpyron*. Până în anul 1204, titlul nomismei a rămas, practic, neschimbat; apoi, în decursul secolelor XIII-XV, titlul nomismei, hyperpyron, s-a devalorizat continuu (667 sub Ioan III, 625 sub Mihai VIII, 583 sub Andronic II, până în 1295, şi 500 după 1295). Hyperperii lui Andronic III (cu titlul mai mic de 500), ai lui Ioan V şi ai lui Ioan VI, de fapt, nu mai erau din aur, ci din electrum. Începând de la mijlocul secolului XIV, baterea nomismei a încetat. Nomisma bizantină din secolele IV-XI a servit ca etalon pentru monedele din Europa şi din Orient.
- *Nomophylax* - „paznic al legilor", un fel de decan al Facultăţii de Drept.
- *Notar (notarius)* - grămătic care redacta şi autentifica acte oficiale.
- *Novellă (nouella)* - lege emisă după alcătuirea unui *codex*.
- *Nummion (obol)* - monedă din aramă; vezi *follis*.

- *Oikistes* - funcţionar al *curatoriei*.
- *Oikos* - moşie, domeniu.
- *Offikion* - denumirea generală pentru funcţie - de stat sau palatină - în ierarhia bizantină. Deţinătorii de funcţii, indiferent de mărimea şi natura lor, erau denumiţi *archontes*.
- *Opsonion* - retribuţie, de obicei în natură (provizii, furaje), plătită de vistierie militarilor, funcţionarilor, bisericii.
- *Option (optio)* - 1) ofiţer inferior în armata Imperiului roman târziu; 2) comandant al unui detaşament de *foederaţi*; 3) adjunct al unui comandant militar, ales chiar de acesta din urmă.
- *Orfanotrof* - „hrănitorul orfanilor", funcţia de administrator al orfelinatelor.
- *Orgyia* - stânjen.

P

- *Palatini* - garda palatului.
- *Papias* - intendentul palatului imperial.
- *Paradynasteuon* - „administrator", favorit.
- *Parakimomenos* - înaltă funcție aulică, șeful *koitoniților*; de obicei, era un eunuc; funcționar palatin însărcinat cu asigurarea securității împăratului cât timp acesta doarme. El locuia în palat, într-o cameră aflată în apropierea dormitorului basileului. De aceea, parakimomenii au avut o imensă influență asupra împăraților și au jucat un rol de prim rang în viața politică internă. Instituția își face apariția în secolul VI, dar epoca ei de glorie se plasează în secolele IX-X, când funcția este încredințată mai ales eunucilor. Ea se menține în imperiu până la căderea acestuia.
- *Parathalassites* - funcționar, judecător al litigiilor legate de comerțul și transportul maritim.
- *Parazonium* - armă a ofițerilor superiori din armata romană: o sabie foarte scurtă și lată.
- *Parec* - țăran dependent din Bizanț. În comparație cu țăranii șerbi din Occident, parecii dispuneau de mai multă libertate.
- *Parresia* - dreptul de a-i prezenta raportul, în mod nemijlocit, împăratului.
- *Patriarh* - conducătorul spiritual al unei Biserici autocefale din Răsărit (în epoca bizantină erau patru patriarhi: de Constantinopol, de Ierusalim, de Alexandria și de Antiochia). În lista de ranguri a secolului X, patriarhul de Constantinopol urma imediat după împărat.
- *Patriciu (patricius)* - înalt *titlu* (în Bizanțul timpuriu - cel mai înalt), care oferea dreptul de a ocupa posturile cele mai importante, de pildă cel de *strateg* al unei *theme*.
- *Paulicieni (pavlichieni)* - sectă, precursoarea ideologică a *bogomililor*; cea mai mare parte a paulicienilor locuiau, în secolele VII-X, în Armenia.
- *Peculiu (peculium)* - proprietate (de obicei un lot de pământ, locuință), cu care era înzestrat un sclav.
- *Penetes* - săraci, termen tehnic prin care sursele bizantine desemnau populația săracă.
- *Peribol (peribolus)* - spațiul dintre zidul și șanțul unei cetăți, sau galeria de pe creasta zidului interior al zidurilor duble.
- *Perper - hyperpyron*; vezi *nomisma*.
- *Phonikon* - amendă aplicată pentru omor.
- *Pinakion* - un sfert de *medimn*.
- *Pincerna (pincerna)* - paharnic, funcție aulică.
- *Plethron* - măsură de suprafață (1261,9 m^2), jumătate dintr-un *iugerum* roman.
- *Podestà* - șeful unei colonii italiene (a Veneției sau a Genovei).
- *Portarios (portarius)* - ofițer inferior de infanterie.
- *Praktikon* - inventar al averii.

- *Prefect (praefectus)* - înaltă funcție militară și administrativă la Roma; prefectul *pretoriului*, în ierarhia imperiului, urma după împărat. Uneori erau numiți prefecți guvernatorii unor provincii sau *arhonții* unor orașe mari.
- *Prefectură (praefectura)* - cea mai mare unitate administrativă din Imperiul roman târziu. După divizarea Imperiului, în componența Răsăritului au intrat două prefecturi: Orient (*diocezele* Asia, Pont, Orient, Egipt și Tracia) și Illyricum (*diocezele* Dacia și Macedonia).
- *Prepozit (praepositus)* - demnitar responsabil de ceremonialul curții, maestru de ceremonii (adesea un eunuc).
- *Pretor (praetor)* - unul dntre magistrații superiori din Roma, exercita puterea judiciară. În Bizanț, pretorul sau judecătorul *themei* era cel mai înalt funcționar civil al themei (începând din secolul XI).
- *Pretoriu (praetorium)* - cortul comandantului, într-o tabără romană; mai târziu, statul major al gărzii imperiale; în epoca bizantină, închisoarea orășenească.
- *Primiker* - 1) șeful unui colegiu (de exemplu, meșteșugăresc); 2) în Bizanțul târziu, marele primiker era șeful suitei imperiale, purta și dădea basileului sceptrul.
- *Proedru al senatului* - înalt titlu, în secolele X-XII, fruntașul senatului. Până în secolul XI era acordat, de obicei, eunucilor.
- *Proexemos (proximus)* - aghiotantul *domesticului tagmei.*
- *Pronoia* - instituție specifică feudalismului bizantin. La origine, termenul are înțeles de grijă, supraveghere, control, administrație și, în sens religios, providență. În ultimele veacuri ale istoriei bizantine, noțiunea definește o concesiune de drepturi incorporale, care îmbracă forma unei adevărate devoțiuni de venituri imperiale, prin care statul renunță la dreptul perceperii și încasării lor în favoarea beneficiarului donației. În forma sa deplin cristalizată, pronoia este o donație cu titlu viager, condiționată de îndeplinirea de către beneficiar a unor obligații față de stat, în marea majoritate a cazurilor, de natură militară. Împăratul ceda astfel pronoiarului suma globală a impozitelor țăranilor de pe o anumită suprafață de pământ - de aici o altă denumire a pronoiei, „daruri de pareci" -, care, în mod normal, erau percepute de fisc. În anumite cazuri, puteau să formeze o pronoia taxe vamale, taxele pentru pescuitul într-un eleșteu sau pe cursul unei ape etc. Veniturile constituite într-o pronoia aveau o sumă fixă, cunoscută în documente sub numele de *posotes*. Spre deosebire de vechea proprietate stratiotică, deținută de țăranii liberi - stratioți, noua stăpânire funciară este o posesiune de tip feudal, beneficiarul culegând o rentă anuală sub forma impozitelor percepute de la țăranii dependenți. Pronoia apare în veacul de cârmuire comnenă (prima mențiune datează din vremea lui Alexios I Comnenul), dar înflorirea ei se plasează în timpul dinastiei Paleologilor, când se transformă într-un adevărat domeniu feudal, în limitele căruia posesorul se bucură de o largă imunitate. De menționat că niciodată pronoia nu cunoaște un caracter ereditar generalizat, iar statul își menține totdeauna dreptul de revocare a concesiunii. Pronoia, la început un simplu expedient militar, a devenit o instituție de bază a societății bizantine către sfârșitul imperiului. Ea a contribuit în chip decisiv la slăbirea potențialului economic al autorității centrale și a constituit un factor de descentralizare politică în stat.

Instituție analogă *beneficiului* din Europa Occidentală.

- *Prokathemenos* - țăran care arenda un lot de pământ pe un termen insuficient pentru legarea sa de pământ conform legislației în vigoare.
- *Protector* - ofițer de elită din gărzile imperiale.
- *Proteuon* - *arhonte* al unui oraș din provincie (proteuonul Chersonului).
- *Proto...* - element de compunere cu sensul de „prim", „superior": protomandator, protopapas etc.
- *Protokankellarios* - *notar* al unei *theme*.
- *Protonotar*- *notar* superior; protonotarul curții îi raporta împăratului știrile recente.
- *Protopapas* - preotul principal al palatului imperial.
- *Protospathar* - 1) titlu inferior celui de *patriciu*; 2) protospatharul fialei - judecătorul marinarilor.
- *Protovestiar* - înalt funcționar palatin, care urmează în atribuții funcționarului roman *comes sacrae vestia*. Administrează garderoba privată a basileului, care conține, pe lângă îmbrăcămintea și însemnele puterii imperiale, și obiecte prețioase și imense sume de bani, confundându-se, de fapt, cu tezaurul privat al împăratului. Importanța personajului crește și mai mult când tezaurul privat al basileului devine comun cu cel al statului. Instituția este atestată de-a lungul întregului Imperiu bizantin.
- *Ptochoi* - „sărmanii", oamenii săraci.

Q

- *Quaestor* - 1) magistratură romană; în Bizanțul secolelor IX-X, înaltă funcție judecătorească; 2) *quaestor sacri palatii* - principalul jurist al imperiului, președintele *consistoriului*.

R

- *Roga* - leafă (bani, veșminte scumpe etc.) plătită funcționarilor, soldaților. O dată pe an (de obicei de Paște), împăratul înmâna personal roga demnitarilor și ofițerilor superiori, într-o atmosferă solemnă.
- *Rhômaios* - la origine, denumirea greacă a populației Romei și, prin extensie, a Italiei. Începând cu secolul II și, o dată cu *Constitutio Antonina* (212), textele grecești denumesc *rhômaios* populația Romei și a Italiei, în sens restrâns, și în accepțiunea largă toți locuitorii statului roman, inclusiv grecii. O schimbare importantă în evoluția acestui termen se produce o dată cu creștinarea imperiului; *rhômaios* denumește pe toți locuitorii imperiului și ai comunității lui Christos, noțiunea având o semnificație politică, juridică, culturală și religioasă, și nu etnică. Grecii se numesc pe ei înșiși *rhômaioi*, iar termenul de *eleni* este folosit pentru

faza păgână din istoria lor. Schimbarea în evoluția conținutului noțiunii se petrece în secolele VII-IX, când imperiul pierde populațiile negrecești, inclusiv italienii și populațiile romanizate, adevăratul popor roman. Din acest moment și până la căderea statului bizantin termenul de *rhômaios* desemnează, din punct de vedere etnic, pe greci, locuitorii de bază ai imperiului, celelalte etnii stăpânite de bizantini fiind desemnate cu numele lor (vlahi, bulgari, sârbi etc.), chiar dacă toți locuitorii statului erau considerați cetățeni romani.

- *Romania* - termen de origine populară, apărut în secolul IV la populația de limbă latină din statul roman și preluat de autorii bizantini, care definește realitatea teritorială a statului roman și, mai târziu, bizantin. Popoarele occidentale, mai ales italienii, numesc prin acest termen statul bizantin și, între 1204-1261, Imperiul latin de Constantinopol. De la această noțiune își trag numele și unele provincii stăpânite cândva de bizantini. Astfel, este cazul provinciei italiene *Romagna*, cu capitala la Ravenna, care cuprinde teritoriul vechiul exarhat bizantin cu centrul în același oraș, al sultanatului selgiucid de *Rum*, creat în Asia Mică bizantină în secolul XI, ori al provinciei *Rumelia*, organizată de otomani în teritoriile balcanice, cucerite de la imperiu.

S

- *Sakellarios* - 1) custode al *sakellion*-ului; 2) supraveghetor imperial al *logothesiilor*.
- *Sakellion* - tezaurul imperial, *fiscul*.
- *Schole (scholarioi)* - una dintre *tagmata*.
- *Sebastă* - înalt *titlu* acordat femeilor în secolele XI-XIII.
- *Sebastocrator* - unul dintre cele mai înalte *titluri*; titlu aulic format din unirea titlurilor de *sebastos* și *autocrator*, introdus de Alexios I Comnenul pentru fratele său Isaac. La început, demnitatea se afla îndată după cea supremă și înaintea celei de *cezar*, iar după crearea titlului de *despot* coboară o treaptă, pe care rămâne până la sfârșitul imperiului. Titlul a fost acordat rudelor apropiate ale împăratului, mai ales fraților acestuia.
- *Sebastofor* - mesager imperial, purtător de cuvânt al împăratului. Funcție încredințată eunucilor.
- *Semis* - monedă din aur din epoca protobizantină, 1/2 din *numisma*.
- *Sericarius* - țesător de mătase, purpură.
- *Silentiarius* - „păzitorul liniștii"; în Imperiul bizantin timpuriu, funcție aulică (silentiarius asigura liniștea și ordinea în adunările imperiale); mai târziu - un post nu prea înalt.
- *Silentium* - consfătuire confidențială a împăratului cu marii demnitari ai imperiului asupra unei chestiuni importante.
- *Sitarkia* - dare în cereale.
- *Sitologos* - colector de *sitarkia*.
- *Skaramangion* - tip de îmbrăcăminte, un caftan despicat la spate, cu pulpane care

coborau până la genunchi.

- *Skyphata* - denumirea generică a monedelor bizantine cu formă concavă („ceşcuţe" - mijlocul secolului XI).
- *Solea* - podium în faţa iconostasului, în bisericile ortodoxe.
- *Solidus* - vezi *nomisma.*
- *Solemnion* - retribuţie în produse alimentare şi bani, plătită de vistierie (de regulă, clerului).
- *Spathar* - titlu inferior celui de *protospathar.*
- *Spectabilis* - „admirabil"; titlu în Imperiul roman târziu şi în Bizanţul timpuriu; titlul de *spectabilis* era purtat de *vicarii diocezelor* şi alţii câţiva demnitari.
- *Sportula* - „coşuleţ, taxă judiciară.
- *Stauraton* - monedă grea (cca. 8 g) de argint, a ultimilor Paleologi. Uneori, ea mai este numită „hyperper de argint". Sunt cunoscute monede cu valoarea nominală de 1/8, 1/2, 2/3 şi 3/4 de stauratoni.
- *Strateg* - guvernator al unei *theme*, comandantul oştirii *themei*; conducător militar, în general. În secolul VI, termenul înlocuieşte pe cel latin de *magister militium*, iar din secolul VII denumeşte pe conducătorul noii unităţi administrative, *thema*, având în circumscripţia sa deplină putere militară şi civilă. Începând cu secolul X, sistemul themelor începe să decadă, iar puterea themei este înlocuită cu dea de *dux* şi de *catepan*. Denumirea de strateg este folosită pentru a desemna pe comandanţii armatei centrale; comandantul şef al armatei din Orient este denumit *strategul Anatoliei* sau *strategul Orientului*, în timp de comandantul armatei din Europa posedă numele de *strategul Occidentului* sau *strategul Europei.* În împrejurări excepţionale este numit un conducător unic al armatei - deşi comanda supremă îi este rezervată, în principiu, împăratului - denumit *monostrateg* sau *strateg-autocrator.*
- *Stratiot* - ţăran care stăpânea pământ cu condiţia prestării serviciului militar. Accepţiunea este păstrată de-a lungul întregului Imperiu bizantin. În secolele VII-X, instituţia stratioţilor are un caracter original, ieşit din marile reforme sociale, militare şi administrative iniţiate de Heraclizi şi de împăraţii Isaurieni. Membru al unei armate teritoriale, *stratiotul* era obligat să se echipeze pe cont propriu şi să vină la chemarea strategului themei ori de câte ori era nevoie. Ţăranul stratiot primea de la stat un lot de pământ în schimbul îndeplinirii obligaţiilor sale militare, lot pe care-l lucra cu membrii familiei şi pe care-l putea transmite ereditar dacă fiul moştenea condiţia tatălui. Valoarea unui lot era de 4 livre (= 288 nomisme) pentru soldaţi şi de 2 livre pentru marinari. Venitul anual al unui stratiot în secolul IX era de cca. 18,5 nomisme. În secolul X, prin reformele lui Nikephor II Phocas, valoarea unui lot stratiotic creşte de trei ori. Măsura venea să modifice substanţial natura instituţiei, datorită ofensivei victorioase a marii proprietăţi funciare şi a rolului crescând jucat de mercenari în armata bizantină. Instituţia dispare în secolul XI; reorganizarea militară a Comnenilor, pe o cu totul altă bază socială, a avut rezultate modeste. Resturi ale stratioţilor-ţărani se menţin în secolele următoare; instituţia este revitalizată de unii împăraţi (Ioan II Comnenul, Ioan III Vatatzes), dar fără rezultate notabile, date fiind schimbările profunde ale societăţii

bizantine.

- *Stratopedarh* - şeful unei tabere militare, general. *Marele stratopedarh* era, în epoca Imperiului de Niceea, comandantul oştirii; mai târziu - intendentul armatei.
- *Strator* - 1) titlu inferior celui de *hypatos*; 2) scutier.
- *Symbasileu* - împărat-asociat.
- *Synetheia* - „obişnuită", taxă în folosul perceptorilor de impozite (1 *miliaresion* la fiecare *nomisma* de impozit).
- *Synkletos* - senatul.

T

- *Tablion* - galon; romb din aur pe mantia împăratului.
- *Tabularios* - membru al colegiului juriştilor.
- *Tachydromon* - navă de recunoaştere.
- *Tagmata* - corpuri de gardă, în număr de patru: *schole, excubiţi, arithmoi* şi *hikanati*. În secolul X, tagmata era formată din 24.000 de soldaţi de elită, aflaţi la dispoziţia basileului.
- *Talant* - măsură de greutate, între 26,2-37 kg.
- *Talasocraţie* - din limba greacă, *thalassa (mare), kratos (putere)*, formă de organizare a puterii statale care rezidă, în principal, din stăpânirea mărilor.
- *Tarion* - monedă care a circulat, în Evul Mediu, în posesiunile Bizanţului din sudul Italiei, 1/4 din *nomisma*.
- *Taxiarh* - grad ofiţeresc superior.
- *Thema* - 1) circumscripţie în care puterea deplină îi aparţinea *strategului themei*; 2) miliţia recrutată dintr-o astfel de circumscripţie, comandată de *strateg*. La origine, *thema* desemnează o unitate militară, care din secolul VII defineşte circumscripţia administrativă în care staţiona unitatea militară denumită *themă*. Marea originalitate pe care o aducea noua formulă de organizare faţă de sistemul administrativ diocleţiano-constantinian este unirea la nivelul themei a puterii civile şi a celei militare, până atunci net distincte, în mâna strategului, comandantul militar al themei. Noul sistem administrativ s-a dovedit un răspuns bizantin la asaltul extern din secolele VII-IX, care punea în pericol existenţa statului bizantin. În literatura de specialitate sunt controverse asupra momentului apariţiei primelor theme; cei mai mulţi specialişti consideră că primele theme apar sub domnia lui *Herakleios* (610-641), către anul 623, în Asia Mică, în timpul conflictului cu perşii, având ca model exarhatele Ravennei şi Africii, create de Mauricius. Primele theme apar în Asia Mică (*Opsikion, Armeniakon, Anatolikon* şi thema maritimă *Karabisiani*), al căror nume provine de la acela al trupelor staţionate în regiune. La sfârşitul domniei lui Constantin IV Pogonatul este organizată thema *Thraciei*, prima din Europa, în scopul apărării Constantinopolului: în statul bulgar, fondat de Asparuch. La sfârşitul secolului VII este creată thema Hellada, în Thessalia, în secolele VIII-IX thema Macedoniei, în Tracia vestică, la începutul secolului IX,

thema Thessalonicului, la mijlocul aceluiaşi secol thema Strymon, între cele ale Macedoniei şi Thessalonicului, iar în a doua jumătate a secolului IX thema Dalmaţiei. În Asia Mică, împăraţii Isaurieni au divizat marile theme organizate în secolul VII în unităţi mai mici, de teama unor revolte ale strategilor care ar fi putut pune în primejdie autoritatea basileului. Numărul themelor creşte în secolele X-XI. Începutul declinului sistemului themelor în secolul X este marcat de decădere în secolul următor. După secolul XI, imperiul continuă să fie împărţit în circumscripţii administrative denumite theme, dar acestea nu mai au nimic din originalitatea şi forţa sistemului de odinioară.

- *Themata* - armata din theme, aflată sub comanda nemijlocită a strategilor, pentru a face faţă pericolului imediat, înainte de intervenţia împăratului. Ea este recrutată din rândurile ţărănimii stratiotice din fiecare themă. În secolul X, armata themelor asiatice număra cca. 70.000 de soldaţi, iar cea din Europa, cca. 40.000-45.000.
- *Titluri (tituli)* - în Imperiul bizantin a existat una dintre cele mai dezvoltate birocraţii. De pildă, „Lista de ranguri" din secolul X enumeră următoarele *titluri* principale (în ordine descendentă): 1) în afara categoriilor: patriarhul Constantinopolului, *cezar, nobilissim, curopalat*, basileopator, zoste patrikia (cel mai înalt titlu pentru femei), rector, synkellos, arhiepiscopul Bulgariei; 2) I categorie: *anthypatoi, patricii, protospatharioi, disypatoi*; 3) II categorie: *spatharocandidaţi*; 4) III categorie: *spathari*; 5) IV categorie: *hypatoi, stratori, candidaţi, mandatori*, vestitores, *silentiarii*, apoeparhi. Purtătorii titlurilor de diverse categorii corespunzătoare poziţiei titlului. „Lista de ranguri" din secolele XIV-XV diferă de prima. În ordine descendentă: *despot, sebastocrator, cezar, marele domestic*, protovestiarios, panhypersebastos, *megaduce*, protostrator, *marele logothet, domestikos, marele stratopedarh, marele primiker, marele constaulos*, protosebastos, *pincerna, curopalat*, parakimomenul sigiliului, *parakimomenul* koitonului, *domesticul tês hypurgias* etc. Titlurile puteau fi pe viaţă. Poate ar fi mai corectă traducerea cuvântului *titlos* ca „rang", şi nu ca „titlu".
- *Topoteretes* - cel mai înalt în grad (după *domestic*) ofiţer al unei *tagme*.
- *Trapezites* - zaraf.
- *Tremissis (triens)* - monedă din aur protobizantină, 1/3 din *nomisma*.
- *Tribun (tribunus)* - 1) în Republica romană, tribunatul era o magistratură importantă. Tribunatul reprezenta interesele poporului în faţa senatului şi a magistraţilor superiori. În epoca Imperiului şi-a pierdut însemnătatea; 2) în Bizanţul secolelor VIII-X, grad ofiţeresc superior în infanterie.
- *Tricliniu (triclinium)* - 1) sufrageria unei case romane; 2) sufragerie la palat, sală pentru recepţii.
- *Tunică (tunica)* - la romani se numea tunică o cămaşă până la genunchi care se îmbrăca sub togă. La greci, o astfel de haină se numea *chiton*. În Imperiul bizantin existau mai multe tipuri de tunici: *dalmatica, kolobion, stihar, sakkos, himation*.
- *Turmă (turma)* - 1) în epoca romană, în turme era împărţit ordinul cavalerilor, sub împăraţi se numea turmă un detaşament de cavalerie; 2) în Bizanţ, turma era o subunitate a armatei *themei* (câteva *banda*), comandată de un *turmarh*.

V

- *Veneți* - vezi *deme*.
- *Vestes (vestarh)* - înalte *titluri*, a căror importanță a variat în secolelor X-XII.
- *Vestiarion* - vistieria privată a împăratului.
- *Vestiarios* - demnitar în grija căruia se aflau garderoba imperială și o vistierie specială; *protovestiarios*.
- *Vestiprates* - negustor de veșminte din mătase.
- *Vicar (uicarius)* - 1) guvernator al unei *dioceze*; 2) grad ofițeresc în infanterie; 3) persoană care ținea locul unui înalt ierarh.
- *Vindex* - guvernator în orașele Imperiului roman târziu.

X

- *Xenodocheion* - casă de oaspeți, de obicei pe lângă o mănăstire.
- *Xenoparec* - *parec* care n-a fost trecut în *cadastre* (de pildă, care s-a stabilit de curând pe pământuri noi).

Z

- *Zeloți* - „zeloșii"; 1) denumirea unui partid popular din Ierusalim, în secolul I; 2) partid care se afla la putere în Thessalonic, când orașul s-a răsculat împotriva lui Ioan VI.
- *Zeugaratikion* - taxă în bani percepută de la posesorii atelajelor cu boi.
- *Zeugarion* - 1) atelaj pentru arat, alcătuit dintr-o pereche de boi, 2) lot de pământ care putea fi lucrat cu o pereche de boi; în funcție de regiune, cuprindea între 80-270 *modii*.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Izvoare

Eusebiu din Cesarea, *Histoire eclésiastique*, ed. G. Bardy, Paris, 1952-1960, 4 vol. (trad. fr.).

Laonic Chalcocondylas, *Expuneri istorice*, traducere de V. Grecu, Editura Academiei, Bucureşti, 1958.

Robert de Clari, Philippe Lauer, *La conquête de Constantinople*, editée par Librairie ancienne Edouard Champion, Paris, 1924.

Robert de Clari, *Cucerirea Constantinopolului*, traducere de Tatiana-Ana Fluieraru, Editura Limes, Clu-Napoca, 2003.

Anna Comnena, *Alexiada*, traducere de Marina Marinescu; prefaţă, tabel cronologic şi note de N. Ş. Tanaşoca, vol. I-II, Bucureşti, 1977.

Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al II-lea*, ed. de V. Grecu, Editura Academiei, Bucureşti, 1963.

* * *, *Dighenis Akritas*, traducere de N. I. Pintilie, prefaţă şi note de N. Ş. Tanaşoca, Editura Univers, Bucureşti, 1974.

Dionisie din Furna, *Carte de pictură*, în româneşte de Smaranda Bratu Stati şi Şerban Stati, cuvânt înainte de V. Drăguţ, studiu introductiv şi antologie de ilustraţii de V. I. Stoichiţă, Editura Meridiane, Bucureşti, 1979.

Ducas, *Istoria turco-bizantină*, ed. critică şi note de V. Grecu, Editura Academiei, Bucureşti, 1968.

* * *, *Izvoarele Istoriei României (Fontes Historiae Dacoromanae)*, vol. II, Editura Academiei, Bucureşti, 1970.

* * *, *Izvoarele Istoriei României (Fontes Historiae Dacoromanae)*, vol. III, *"Scriitori bizantini. Sec. XI-XIV"*, publicate de Alexandru Elian şi Nicolae-Şerban Tanaşoca, Editura Academiei, Bucureşti, 1978.

* * *, *Izvoarele Istoriei României (Fontes Historiae Dacoromanae)*, vol. IV, *"Scriitori şi acte bizantine. Sec. IV-XV"*, publicate de Haralambie Mihăescu, Radu Lăzărescu, Nicolae-Şerban Tanaşoca, Editura Academiei, Bucureşti, 1982.

Mauricius, *Arta militară*, ed. critică, traducere şi introducere de H. Mihăescu, Bucureşti, 1970.

Constantin Porphyrogenetul, *Carte de învăţătură pentru fiul său Romanos*, traducere de V. Grecu, Bucureşti, 1971.

Procopiu din Cesarea, *Istoria secretă*, ed. critică, traducere şi introducere de H. Mihăescu, Editura Academiei, Bucureşti, 1972.

Mihail Psellos, *Cronografia. Un veac de istorie bizantină (976-1077)*, Editura Polirom, Iaşi, 1998.
Sfântul Vasile cel Mare, *Omiliile de la Hexaemeron*, în "Scrieri", I, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1986.
Georgios Sphrantzes, *Memorii*, ed. critică de V. Grecu, Editura Academiei, Bucureşti, 1966.
Geoffroy de Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, editée et traduite par Edm. Farral, T. I-II, "Les Beles Lettres", Paris, 1938-1939.
Geoffroy de Villehardouin, *Cucerirea Constantinopolului*, traducere şi note de Tatiana-Ana Fluieraru, ed. îngrijită şi prefaţată de Ovidiu Pecican, Cluj-Napoca, 2002.
Zaconiconul lui Ştefan Duşan, traducere I. Peretz, Bucureşti, 1902.

Lucrări generale şi speciale

* * *, *Art et société à Byzance sur les Paléologues*, Venezia, 1972.
* * *, *Art F.M.R., VI-e – X-e siècles*, Tome I, Sous la direction de Franco-Maria Ricci, Préface Jacques Le Goff, Textes, Milano, 1991.
* * *, *Byzance et le monde ortodoxe*, volum coordonat de Alain Ducellier, Armand Colin, Paris, 1986.
* * * , *Congrès international des études byzantines* (Actes), t. I-IV, Editura Academiei, Bucureşti, 1971.
* * * , *Études byzantines et post-byzantines*, I, Editura Academiei, Bucureşti, 1979; II, Editura Academiei, Bucureşti, 1991; III, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1997.
* * *, *Lumea Bizanţului (culegere de studii)*, Col. "*Biblioteca de istorie*", Bucureşti, 1972.
* * * , *Byzantine Art au Européenne Art*, Atena, 1966.
* * * , *Byzance et L'Europe*, Colloque à la Masion de L'Europe, Paris, 22 avril 1994, Ambassade de Grèce, Bureau de Presse, Paris, 2001.
* * * , *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1964.
* * *, *Histoire visuelle de l'Art*, director editorial Dominique Wahiche, Larousse, V.U.E.P., Paris, 2001.
* * * , *Istoria vizuală a artei*, coordonator Claude Frontisi, Enciclopedia RAO, Bucureşti, 2003.
* * *, *Mélanges offerts à Nicolae Iorga par ses amis de France*, Paris, 1933.
* * *, *Le millénaire du Mt. Athos*, Venezia, 1963.
* * *, *Omul bizantin*, volum coordonat de Guliermo Cavallo, trad. de Ion Mircea, Editura Polirom, Iaşi, 2000.

* * *, *Treasures of Mount Athos*, Ministery of Culture, Museum of Byzantine Culture. Organization for the Cultural Capital of Europe. Holy Community of Mount Athos, Thessaloniki, 1997.
Ahrweiler, Hélène, *Byzance et la mer*, Paris, 1967.
Ahrweiler, Hélène, *L'idéologie politique de L'empire byzantin*, Presses Universitaires de France, 1975.
Ahrweiler, Hélène, *Ideologia politică a Imperiului bizantin*, postfață de N. Ș. Tanașoca, trad. Cristina Jigna, Editura Corint, București, 2002.
Albini, Umberto, Enrico V. Maltese, *Bisanzio nella sua letteratura*, a cura di Garzanti, Milano, 1984.
Anastos, V. Milton, *Studies in byzantine intellectual history*, Variorum Reprint, London, 1979.
Antoniadis-Bibicou, J., *Recherches sur les douanes à Byzance*, Paris, 1963.
Ariès, Philippe, *Timpul istoriei*, Editura Meridiane, București, 1997.
Arnaldi, Edyth, *Il fenomeno Bisanzio*, Pan Editrice, Milano, 1970.
Baconski, T., *Iacob și îngerul. 45 de ipostaze ale faptului religios*, București, 1996.
Balard, M., *La Romanie génoise, (XII-e – début du XV-e siècle)*, I-II, Paris, 1950.
Bank, A., *L'Art byzantin*, Editions Cercle d'art, Paris, 1986.
Barbu, Daniel, *Monde byzantine ou le monde ortodoxe?*, în "*Revue des Études Sud-Est Européennes*", XXVII, 3, 1989, p. 259-271.
Bayet, Ch., *Arta bizantină*, Craiova, 1999.
Baynes, Norman H., Moss H. St. L. B., *Byzantion. An introduction to East Roman Civilization*, Edited by At Clarendon Press, London, 1953.
Barnea, Ion, Iliescu, Octavian, *Constantin cel Mare*, București, 1982.
Bănescu, N., *Istoria Imperiului bizantin*, ed. îngrijită de Tudor Teoteoi, vol. I-II, București, 2000-2003.
Beaucamp, J., *La situation juridique de la femme à Byzance*, în "*Cahiers de civilisation médiévale*", 20, 1977, p. 145-176.
Beyle, L. de., *L'habitation byzantin*, Leroux, Paris, 1902.
Bon, Antoine, *Bisanzio* (tr. Ital.), Coll. "*Archaeologia Mundi*", Nagel, Roma, 1975.
Brătianu, Georges, *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin*, P. Geuthner, Paris, 1936.
Brătianu, Georges, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, P. Geuthner, Paris, 1938.
Brătianu, Gh., I., *Studii bizantine de istorie economică și socială*, traducere și prefață de Al. F. Platon, ediție, note și comentarii de I. Todiraşco și Al. F. Platon, Editura Polirom, Iași, 2000.
Bréhier, Louis, *Le monde byzantin*, 3 vol., ed. Albin Michel, Paris, 1947-1950.
Bréhier, Louis, *Vie et mort de Byzance*, ed. Albin Michel, Paris, 1970.
Bréhier, Louis, *Les institutions de l'empire byzantin*, ed. Albin Michel, Paris, 1970.
Bréhier, Louis, *Civilizația bizantină*, Editura Științifică, București, 1994.
Brezeanu, St., *O istorie a Imperiului bizantin*, București, 1981.
Brezeanu, St., Teoteoi, I., Byzantinischen Stadien in Rümanien, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes", T XIX, 1981, nr. 2, p. 289-300

Brezeanu, St., *O istorie a Bizanțului*, Editura Meronia, București, 2004
Cantacuzène, Jean Michel, *Mille ans dans les Balcans*, Editions Christian, Paris, 1992.
Cantacuzino, Ion Mihai, *O mie de ani în Balcani. O cronică a Cantacuzinilor în vâltoarea secolelor,* traducere de Maria Șerbănescu și Sabina Drăgoi, București, 1996.
Carille, A., *La signoria rurale nell'imperio latino di Constantinopoli (1204-1261),* în *Actes du XV-e Congrès international d'études byzantines*, IV, Athènes, 1980, p. 65-77.
Căprăroiu, Denis, Denize, Eugen, *Nașterea Europei Medievale. Europa Occidentală (secolele V-XI), vol. I*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2003
Cândea, Virgil, *Présences culturels roumains*, București, 1978.
Chalandon Ferdinand, *Les Comnènes*, Ed. Libr. Picard et Fils, Paris, vol. I-II, 1900-1912.
Chatzidakis, Manolis, *Icônes de Saint-Georges des Grécs et de la collection de l'Institut*, Veneția, Neri Pozza, 1963 (Bibliothèque Hellénique d'Études Byzantines et Post-byzantines de Venice, 1).
Chatzidakis, Manolis, Grabar, A., *La peinture byzantine et du haut Moyen Âge,* Paris, 1964.
Chatzidakis, Manolis, *Études sur la peinture post-byzantine*, Paris, 1971.
Chatzidakis, Manolis, *Les débuts de l'école crétoise et la question de l'école dite italo-grecque*, Venice, 1974.
Chrysostomides, J., *"Venetian Commercial Privileges under the Paleaeologi"*, în *"Studi Veneziani"*, 12, 1970, p. 267-356.
Coche, E. de la Ferté, *L'Art de Byzance*, Mazanod, Paris, 1981.
Cognasso Francesco, *Bisanzio. Storia di una civilità*, Sansoni, Firenze, 1974.
Combarieu, Jules, *Histoire de la musique*, Tome I, A. Colin, Paris, 1924.
Crippa, M. A., *L'Art paléochrétien des origines à Byzance*, Desclée de Bronwer, Paris, 1998.
Dagron, G., *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris, 1974.
Dalton, O. M., *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford, 1911.
Dalton, O. M., *East Christian Art*, Oxford, 1925.
Daşkov, S. B., *Dicționar de împărați bizantini*, Editura Enciclopedică, București, 1994.
Delvoye, Charles, *L'art byzantin. "Art et paysages"*, Paris, 1967.
Delvoye, Charles, *Artă bizantină*, vol. I-II (trad. rom.), Editura Meridiane, București, 1976.
Demus, Otto, *Byzantine art the West*, N. Y. University Press, New York, 1970.
Diehl, Charles, *Études byzantines*, A. Picard, Paris, 1905.
Diehl, Charles, *Constantinople*, H. Laurens, Paris, 1924.
Diehl, Charles, *Histoire de l'Empire byzantin*, A. Picard, 1924.
Diehl, Charles, *Manuel d'art byzantin*, T. I-II, A. Picard, Paris, 1925-1926.
Diehl, Charles, *Byzance. Grandeur et décadence,* Flammarion, Paris, 1926.

Diehl, Charles, *Choses et gens de Byzance*, E. de Boccard, Paris, 1926.
Diehl, Charles, *La société byzantine à l'époque des Comnènes*, J. Gamber, Paris, 1929.
Diehl, Charles, *Le monde oriental de 395 à 1081*, în "*Histoire du Moyen Âge*", III,- Paris, 1944.
Diehl, Charles, *Justinien et la civilisation byzantine au VI-è siècle*, E. Leroux, Paris.
Diehl, Charles, *Les grandes problèmes de l'histoire byzantine*, A. Coli, Paris, 1948.
Diehl, Charles, *Figuri bizantine*, Editura pentru Literatură, Bucureşti, 1969.
Diehl, Charles, *Istoria Imperiului bizantin*, Craiova, 1999.
Dölger, F., *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal, 1953.
Drimba, O., *Istoria culturii şi civilizaţiei*, vol. IV, Bucureşti, 2002.
Ducellier, Alain, *Le drame de Byzance. Idéal et échec d'une societé chrétienne*, Hachette, Paris, 1976.
Ducellier, *Alain, Les Byzantins* – Histoire et culture, Paris, 1963
Ducellier, Alain, *Bizantinii* (trad. rom), Bucureşti, 1997
Dumitrescu, Carmen Laura, *Anciennes et nouvelles hypothèses sur un des monuments roumains du 14-è siècle. L'église St. Nicolae Domnesc de la Curtea de Argeş*, în "*Revue d'Histoire de l'Art Roumaine*", 16, 1979.
Durliat, M., *Des barbares à l'an mil Citadelles et mazonod*, Paris, 1985.
Ebersolt, I., Les arts sompuaires de Byzance, Paris, 1923.
Efremov, Al., *Triptic de şcoală italo-cretană din secolul al XVI-lea*, în "*Studii muzeale*", V, 1971.
Embiricos, Alexandre, *L'École crétoise, dernière phase de la peinture byzantine*, Paris, 1967.
Ferluga, Jadran, *Bisanzio. Società e stato*, Sansoni, Firenze, 1974.
Filitti, I. C., *Notice sur les Cantacuzènes du XI-e au XVII-e siècles*. Impr. d'Art et d'Editions Leop. Geller, Bucureşti, 1936.
Gelostergios, Asterios, *Iustinian the Great the Emperor and Saint*, Institute for Byzantine and Modern Greek Studies, Belmont, M. A., 1982.
Gelostergios, Asterios, *Iustinian cel Mare, Sfânt şi Împărat* (trad. rom.), Editura Sofia, Bucureşti, 2004.
Georgescu, V. Al., *L'idée imperiale byzantine et les réactions des réalités roumaines (sec. 14-18)*, în "*Byzantina*", III (1971) şi în "*Studii şi materiale de istorie medie*", VII (1972).
Georgescu, Al. Valentin, *Bizanţul şi instituţiile româneşti până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Editura Academiei, Bucureşti, 1980.
Georgescu, Maria, *Incursiune în cultura bizantină*, Editura Cetatea de Scaun, Târgovişte, 2004
Goff, Jacques Le, *Civilizaţia Occidentului medieval*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1970.
Goubert, Paul, *Byzance avant l'Islam*, T. I-II, Edition J. Picard, Paris, 1951.
Grabar, Andrè, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris, 1936.
Grabar, André, *L'art byzantin. Les éditions d'art et d'histoire*, Paris, 1938.

Grabar, André, *La peinture byzantine. Étude historique et critique*, collection établie et dirigée par Albert Skira, Genève, 1953.
Grabar, André, *Plotin et les origines de l'estetique médiévale*, în "Cahiers archéologiques", I, 1955.
Grabar, André, *L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique*, Collège de France, Paris, 1957.
Grabar, André, Oprescu, George, *Roumanie. Eglises peintés de Moldavie*. Graphic Society. Collection UNESCO de l'Art Mondial, New York, 1962.
Grabar, André, *Byzance. L'art byzantin du Moyen Âge (du VIII-è au XV-è siècle)*, Paris, 1963.
Grabar, André, *L'Âge d'or de Justinien. De la mort de Théodose à l'Islam*, Gallimard, "L'Univers des formes", Paris, 1966.
Grabar, André, *Le Prèmier art chrétien*, "L'Univers des formes", Gallimard, Paris, 1966.
Grabar, André, *L'Art du Moyen Âge en Europe orientale*, Albin Michel, Paris, 1966.
Grabar, André, *Iconoclasmul bizantin*, (trad.rom.), Bucureşti, 1991.
Gruber, R. I., *Istoria muzicii universale*, vol. I (trad. rom.), Ed. Muzicală, Bucureşti, 1963.
Guerdan, René, *Vie, grandeurs et misères de Byzance*, Club du Livre d'Histoire, Plon, Paris, 1956.
Guillou, André, Burgarella, Filippo, *La civilità bizantina*, în *"Nouva storia univ. dei popoli e delle civilità"*, vol. VI, p. I, UTET, Torino, 1981.
Gouillou, André, *La civilisation byzantine*, Paris, 1989.
Guran, Petre, *Aspectes et rôles du Saint dans les nouveaux États du "Commonwealth Byzantin" (XI-e – XV-e siècles)*, în *"Pouvoir et mentalités. À memoire du Professeur Alexandru Duţu"*, Editions Babel, Bucureşti, 1999.
Hadjinicolaou-Marava, Anne, *Recherches sur la vie des ésclaves dans le Monde Byzantin*, Coll. de l'Inst. Français d'Athènes, Athènes, 1950.
Haussig, Hans-Wilhelm, *Storia e cultura di Bisanzio*, (trad. ital.), "Il Saggiatore", Milano, 1964.
Hesseling, D. C., *Essai sur la civilisation byzantine*, (trad. fr.), A. Picard, Paris, 1907.
Hubert, S., Porcher, J., Vodbach, W. F., *L'Europe des invasions*, "L'Univers des formes", Gallimard, Paris, 1967.
Iorga, Nicolae, *Histoire de la vie byzantine*, 3 vol., Bucarest, 1934.
Iorga, Nicolae, *Études byzantines*, T. I-II, Institut d'Études Byzantines, Bucarest, 1939-1940.
Iorga, Nicolae, *Byzance après Byzance*, Assoc. Internat. D'Études du Sud-Est Européen, Bucarest, 1971.
Iorga, Nicolae, *Sinteza bizantină*, texte alese şi prefaţate de Dan Zamfirescu, Editura Minerva, Bucureşti, 1972.
Iorga, Nicolae, *Istoria vieţii bizantine. Imperiul şi civilizaţia după izvoare*, (trad. rom.), Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1974.

Janin, R., *Constantinople byzantin. Développement urbain et répertoire topographique*, Paris, 1964.
Kazdahan, A. P., Franklin, S., *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley, 1985.
Kazdahan, A. P., Epsteni, A. W., *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley, 1985.
Kazdahan, A. P., *Bisanzio e la sua civilità*, (trad. ital.), Editori Laterza, Bari, 1983.
L'Art byzantin. Département des objets d'art. Réunion des musées nationaux, Paris, 1988.
Laiou-Thomadakis, A. E., *The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System. Thirteenth-Fifteenth Centuries*, în "*Dumbarton Oaks Papers*", 34-35, 1980-1981, p. 177-222.
Laurent, Vitalien, *Contributions à l'histoire des rélations de l'Église byzantine: avec l'Église roumaine au début du XV-e siècle*, în "*Académie Roumaine. Bulletin de la Séction Historique*", XXVI, 2, 1945, p. 165-184.
Lemerle, Paul, *Le style byzantin*, Larousse, Paris, 1943.
Lemerle, Paul, *Histoire de Byzance*, Presses Univ. de France, Paris, 1969.
Lemerle, Paul, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur l'enseignement et la culture à Byzance des origines au X-e siècle*, Paris, 1971.
Lemerle, Paul, *The Agrarian History of Byzantium from the Origines to Twelfth Century. The Sources and Problems*, Galway, 1979.
Lopez, R. S., *Naissance de l'Europe*, Paris, 1962.
Maier, Franz Georg, *L'Impero bizantino*, A cura di (trad. ital.) Feltrinelli, Milano. 1974.
Maillart, Diogène, *L'Art byzantin. Son origine, son caractère et son influence sur la formation de l'art moderne*, Libr. Garnier, Paris (f. a.).
Mango, Cyril, *The Art of the Byzantine Empire, 312-453, Sources and documents*, Pretince Hall Inc., Englewood Cliffs, New York, 1972.
Mango, Cyril, *Architettura bizantina*, (trad. ital.), Electa Editrice, Venezia, 1974.
Mango, Cyril, *Byzantine Architecture*, New York, 1975.
Menthon, Bernardin, *Sfinții și mănăstirile din Olimpul Bitiniei*, Editura Episcopiei Romanului și Hușilor, 1994.
Millet, Gabriel, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris, 1910.
Millet, Gabriel, *Recherche sur l'iconographie de l'Evangile*, Paris, 1916.
Musicescu, Maria-Ana, *Réflexions sur quelques problèmes de la peinture post-byzantine dans le Sud-Est de l'Europe*, Bull. de l'AISEE, X, nr. 1, 1972.
Musicescu, Maria-Ana, *Byzance et le portrait roumain au Moyen Âge*, în "*Études byzantines et post-byzantines*", I, 1979.
Năstase, D., *Ideea imperială în Țările Române. Geneza și evoluția ei în raport cu vechea artă românească*, Atena, 1972.
Neyret, C., *Art paléochrétien, art byzantin*, Desclée de Bronwer, Paris, 1981.

Nicolae, Simona, *Model şi replică în mediul imperial bizantin*, în "*Buletinul Institutului de Studii Sud-Est Europene*", VII, Academia Română, Bucureşti, 1997.

Nicolescu, Corina, *Icôns grecques dans les collections de Roumanie*, Communication presentée au II-e Congrès des Études Sud-Est européens et balkaniques, mai 1970, Athènes.

Nicolescu, Corina, *Moştenirea artei bizantine în România*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1971.

Nicol, Donald, *Byzantium and Venice*, Cambridge, 1988.

Obolensky, Dimitri, *Un commonwealth medieval. Bizanţul. Europa de Răsărit, 500-1453*, traducere de Claudia Dumitriu, postfaţă de Nicolae-Şerban Tanaşoca, Bucureşti, 2002.

Oikonimides, N., "*À propos des armées des premiers Paléologues et des compagnies de soldats*", în "*Traveaux Mémoires*", 8, 1981, p. 353-371.

Ostrogorsky, Georges, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, (trad. fr.), Ed. de l'Institut de Philot. et d'Histoire Orientales et Slaves, Bruxelles, 1954.

Ostrogorsky, Georges, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Bruxelles, 1956.

Ostrogorsky, Georges, *Histoire de l'État byzantin*, (trad. fr.), Payot, Paris, 1969.

Papacostea, Şerban, *La Valachie et la crise de structure de l'Empire ottoman (1402-1413)*, în "*Revue Roumaine d'Histoire*", XXV, 1-2, 1986, p. 25-30.

Peirce l'Hayfort, Tyller, Roxall, *L'Art byzantin*, T. I-II, Libr. de France, Paris, 1932-1934.

Petkovic, V., *La peinture serbe du Moyen Âge*, Tome I-II, Belgrade, 1930-1934.

Pippidi, Andrei, *Tradiţia politică bizantină în Ţările Române în secolele XVI-XVIII*, Editura Academiei, Bucureşti, 1983.

Pippidi, Andrei, *Pouvoir et culture en Valachie sous Constantin Brâncoveanu*, în "*Revue des Études Sud-Est Européennes. La civilisation byzantine et sa succesion*". T. XXVI, 1988, nr. 4, p. 285-294.

Popa, Corina, *Arta creştină în România*, III (*sec. XIV*), Bucureşti, 1983.

Prigenet, P., *L'Art des premièrs chrétiens, l'héritage culturel et la foi nouvelle*, Desclée de Bronwer, Paris, 1995.

Raybaud, L. P., *Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzanin sous les premiers Paléologues (1258-1354)*, Paris, 1968.

Runciman, Steven, *La civilisation byzantine (330-1453)*, trad. fr., Payot, Paris, 1952.

Runciman, Steven, *The Fall of Constantinople, 1453*, Cambridge University Press, 1965.

Runciman, Steven, *The last byzantine Renaissance*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1970.

Runciman, Steven, *Căderea Constantinopolului*, Bucureşti, 1971.

Runciman, Steven, *Vecerniile siciliene. O istorie a lumii mediteraneene spre sfârşitul secolului al XIII-lea*, traducere de Mihai Mladin, Bucureşti, 1993.

Skubiszewski, P., *L'Art du haut Moyen Âge, l'art européen du vie au IX-e siècle*, Livre de Poche, Paris, 1998.
Stern, Henri, *L'Art byzantin*, Presse Univ. de France, Paris, 1966.
Svoronos, N. G., *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XI-e et XII-e siècles*, în *"Bullettin de Correspondance Hellénique"*, 83, 1959, p. 1-145.
Svoronos, N. G., *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'empire byzantin*, London, 1973 (Variorum Reprints), III.
Ştefănescu, I. D., *Pictura bizantină în Ţările Române*, în *"Mitropolia Olteniei"*, 14, 1965, nr. 5-6.
Ştefănescu, I. D., *Iconografia artei bizantine şi a picturii feudale româneşti*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1973.
Talbot, Alice-Mary, *"A Comparison of the Monastic Experience of Byzantine Men and Women"*, în *"Greek Orthodox Theological Review"*, 30, 1985, p. 1-20.
Talbot-Rice, David, *Art byzantin*, Elsevier, Paris-Bruxelles, 1959.
Talbot-Rice, David, *The Byzantines*, London, 1964
Talbot-Rice, David, *Constantinople*, Paris, Albin Michel, 1965.
Talbot-Rice, Tamara, *Bisanzio*, (trad. ital.), Zanichelli, Bologna, 1972.
Tanaşoca, Nicolae-Şerban, *Literatura Bizanţului*, studii, antologie, Editura Univers, Bucureşti, 1971.
Tatakis, Basile, *La philosophie byzantine*, în : Emile Bréhier, *Histoire de la philosophie*, Presses Univ. de France, Paris, 1959.
Teoteoi, T., *La conception de Jean VI Cantacuzène sur l'État byzantin vue principalement à la lumière de son Histoire*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", T. XIII, 1975, 2, p. 167-186
Theodorescu, Răzvan, *Artă şi societate în Ţara Românească, sec. XIV*, în *"Studii şi cercetări de istoria artei"*, 19, 1972, nr. 1.
Theodorescu, Răzvan, *Bizanţ. Balcani. Occident la începuturile culturii medievale româneşti (secolele X-XIV)*, Editura Academiei, Bucureşti, 1974.
Thiriet, F., *La Romanie vénitienne au Moyen-Âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénetien (XIII-e – XV-e siècles)*, Paris, 1959.
Treadgold, Warren, *A Concise History of Byzantium*, Palgrave, 2001.
Treadgold, Warren, *O scurtă istorie a Bizanţului*, traducere de Mirela Acsente, Bucureşti, 2003.
Vasiliev, A. A., *Histoire de l'Empire byzantin*, T. I-II (trad. fr.), Ed. A. Picard, Paris, 1932.
Vasiliev, A. A., *History of the Byzantine Empire*, 324-1453, II vol., Madison, 1952
Vătăşianu, Virgil, *Istoria artei feudale în Ţările Române*, Bucureşti, 1959.
Velmans, T., *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen Âge*, Lille, 1983.
Walter, Gérard, *La vie quotidienne à Byzance au siècle des Comnènes (1081-1180)*, Hachette, Paris, 1966.
Wilson, N. G., *Scholars of Byzantium*, London-Baltimore, 1983.
Xyngopoulos, A., *Thessalonique et la peinture macédonenne*, Atena, 1955.

Xyngopoulos, A., *Les icônes portatives in l'art byzantine, art européen*, Atena, 1964, p. 229-234.
Young, Georges, *Constantinople dépuis les origines jusqu'à nos jours*, Payot, Paris, 1934.
Zakythinos, D., *Chrise monétaire et crise économique à Byzance du XIII-e au XV-e siècles*, Athènes, 1948.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Tabel sinoptic al evenimentelor istorice cele mai importante din istoria Imperiului bizantin

- 330, mai 11 - Inaugurarea festivă a noii capitale a Imperiului bizantin la Constantinopol, Noua Romă, de către împăratul Constantin I cel Mare.
- 325 - Primul conciliu ecumenic de la Niceea, unde au fost puse bazele dogmatice şi canonice ale ortodoxiei.
- 343 - Conciliul de la Serdica.
- 351, sept. 28 - Bătălia de la Mursa (Pannonia).
- 353, aug. - Constanţiu devine împărat unic în imperiu.
- 376 - Stabilirea vizigoţilor în dioceza Traciei.
- 378, aug. 9 - Bătălia de la Adrianopol şi moartea împăratului Valens.
- 381, mai-iul. - Al doilea conciliu ecumenic de la Constantinopol.
- 395, ian. 17 - Moartea împăratului Theodosios I. Împărţirea imperiului între fiii săi, Arcadius devine împărat al părţii orientale *(Pars Orientalis)*, cu centrul la Constantinopol, iar Honorius preia partea occidentală *(Pars Occidentalis)*, cu capitala la Ravenna.
- 395-396 - Alaric, regele vizigoţilor, pradă Macedonia, Thesalonicul, Grecia centrală şi Peloponezul. Arcadius îi acordă lui Alaric titlul de *magister militum per Illyricum.*
- 399-400 - Răscoala foederaţilor goţi din Asia Mică. Revolta lui Gainas.
- 404 - Înlăturarea şi exilul lui Ioan I Chrisostom (Ioan I Chrysostomos), patriarhul Constantinopolului.
- 408-450 - Domnia împăratului Theodosios al II-lea.
- 408-410 - Invadarea Italiei de către Alaric şi ocuparea Romei.
- 431, iun. - Al treilea conciliu ecumenic de la Efes (Ephes).
- 438 - Editarea *Codului Teodosian (Coaex Theodosianus).*
- 439 - Extinderea marilor ziduri ale Constantinopolului (*zidul lui Theodosios*, lung de 6 km şi înalt de 9 m, a fost construit în 413).
- 441 - Invazia hună în Balcani, Attila ocupă Sirmium, Naissus, Singidunum, Viminacium şi alte cetăţi sud-dunărene.
- 447 - Noua invazie a lui Attila, care ocupă peste o sută de cetăţi din Moesia şi Tracia şi ameninţă Constantinopolul, apărat de puternicele ziduri ridicate de Anthemios.
- 449 - Conciliul numit *„Brigandajul de la Ephes"*. Episcopii convocaţi capitulează în faţa patriarhului alexandrin; Euthyches este reabilitat, patriarhul Flavian este

depus, iar Theodoret de Cyr şi Ibas de Edessa sunt excomunicaţi. Constantinopolul este umilit, iar puterea episcopului din Alexandria nu mai cunoaşte limite.

- 451, oct. - Al patrulea conciliu ecumenic de la Chalcedon (Chalkedon).
- 476, aug. 28 - Căderea Imperiului roman de Apus.
- 477-487 - Teodoric (Theodoric), regele ostrogoţilor, este învestit de împăratul Zenon cu guvernarea Italiei şi primeşte titlul de *magister militum per Italiam* (488).
- 482 - Edictul de uniune *Henoticon (Henotikon).*
- 489-493 - Formarea regatului ostrogot în Italia.
- 491-518, iul. 9. Domnia lui Anastasios.
- 512 - Construirea zidului lui Anastasios.
- 513-518 - Răscoala populară în dioceza Tracia, condusă de Vitalian.
- 518, iul. 9 - 527 aug. 1 - Domnia lui Iustin I.
- 519 - Restabilirea relaţiilor cu Roma şi încetarea schismei lui Acacius (484-518).
- 527, aug. 1 - 565, nov. 14 - Domnia împăratului Iustinian, apogeul Imperiului romano-bizantin.
- 528, febr. 13 - 529 apr. 7 - Publicarea Codului lui Iustinian.
- 529 - închiderea şcolii superioare din Atena, eveniment care marchează deplasarea centrului intelectual al imperiului spre Constantinopol; lumea clasică păgână cedează locul lumii bizantine creştine.
- 530.-532 - Război cu perşii; încheierea *păcii eterne* (532).
- 532, ian. 11-18 - Răscoala *Nika.*
- 533-536 - Conciliul de la Constantinopol pentru „restabilirea unităţii" Bisericii.
- 533, iun. - 534, mart. - recucerirea Africii romane de către Belizarie.
- 533 - Publicarea *Digestelor şi Institutelor.*
- 534-535 - *Novelele* lui Iustinian, în număr de 154, care alături de trei părţi anterioare - *Codul lui Iustinian, Pandectele* şi *Institutele* - formează *Corpus juris civilis.* Novelele întocmite în limba greacă constituie legislaţia curentă pentru organizarea administrativă a imperiului.
- 535-555 - „Recucerirea" Italiei - războiul împotriva regatului ostrogot.
- 535-540 - Prima fază a războiului cu ostrogoţii.
- 536 - Conciliul ecumenic de la Constantinopol.
- 537, dec. 25 - Inaugurarea bazilicii Sfânta Sofia din Constantinopol, operă reprezentativă a artei bizantine, realizată de arhitecţii Anthemius din Tralles şi Isidor din Milet.
- 540-545 - Războiul cu perşii, Chosroes I pătrunde în Siria şi ocupă Antiohia (540); încheierea armistiţiului între bizantini şi perşi în 545 (reînnoit în 551, 557).
- 542-550 - Faza a doua a războiului cu ostrogoţii.
- 543-550 - Jacob Baradai, episcop de Edessa, dă o nouă organizare bisericii monofizite din Asia Mică, Siria şi Egipt, denumită de fondatorul ei iacobită.
- 548 - Moartea împărătesei Theodora.
- 552-555 - faza a treia a războiului cu ostrogoţii. Înfrângerea ostrogoţilor la

Tadinae (552) (Gualdo Tadino) şi sfârşitul regatului ostrogot.

- 553, mai 5 - iun. 2 - Al cincilea conciliu ecumenic de la Constantinopol.
- 554 - Recucerirea Spaniei.
- 556-565 - Numeroase mişcări ale demelor din Constantinopol.
- c. 558 - Avarii sunt menţionaţi întâia oară la graniţele Imperiului bizantin.
- 559 - Invazia cutrigurilor - popor nomad înrudit cu hunii, în Moesia, Scythia Minor şi Grecia în alianţă cu slavii şi bulgarii.
- 563 - Încheierea păcii cu Persia.
- 565, nov. 14 - Moartea împăratului Iustinian I.
- 565, nov. 14 - 578, oct. 5 - Domnia lui Justin al II-lea.
- 568 - Invazia longobarzilor în Italia. Pavia (574) devine capitala noului regat.
- 572 - Reluarea războiului cu perşii, redeschide conflictul dintre cele două imperii (572-591).
- 578, oct. 6 - 582, aug. 14 - domnia lui Tiberiu.
- 582 - Cucerirea fortăreţei Sirmium (Mitrovies) de către avari.
- 582, aug. 14 - 692, nov. 23 - Domnia lui Mauriciu (Mauricios).
- 583-591 - Continuarea războiului cu perşii; 591 - încheierea păcii şi retrocedarea Imperiului bizantin a cetăţilor Dara şi Martyropolis şi o mare parte a Armeniei persane.
- 592-602 - Războiul bizantino-avaro-slav. Victoria generalului Priscus asupra avaro-slavilor.
- 593 - Expediţia victorioasă a lui Priscus la nordul Dunării.
- 601 - Campania lui Priscus la nordul Dunării.
- 602 - Prăbuşirea limesului danubian, pătrunderea şi aşezarea slavilor la sudul Dunării.
- 602 - Insurecţia centurionului Phocas şi proclamarea acestuia împărat.
- 602, nov. 25 - 610, oct. 5 - Domnia lui Phocas.
- 605-609 - Chosroes al II-lea, regele perşilor, invadează Imperiul bizantin, cucereşte cetatea Dara, Cezareea, principalele centre ale Mesopotamiei superioare (Mardin, Amida şi Edessa) şi Siria şi Palestina.
- 610 - Herakleios, exarhul Cartaginei, organizează o răscoală împotriva împăratului Phocas, care este răsturnat şi ucis, iar învingătorul Herakleios este proclamat împărat. Încheierea perioadei romano-bizantine din istoria Imperiului bizantin.
- 610, oct. 5 - 611, febr. 11 - Domnia lui Herakleios inaugurează istoria Imperiului greco-oriental medieval.
- 611-622 - Reforme importante în administraţia centrală (orgnizarea finanţelor şi a cancelariei imperiale).
- c. 614 - Salona (Spaleto), centrul administraţiei imperiale din Dalmaţia, este cucerit de slavi.
- 614, mai 5 - Cucerirea Ierusalimului de către perşi.
- 616-618 - Tulburări interne în posesiunile bizantine din Italia.
- 619-622 - Reformarea administraţiei provinciale a lui Herakleios în noi unităţi

denumite *theme,* în Asia Mică.

- 619 - Cucerirea Egiptului de către perşi.
- 622-628 - Războiul bizantino-persan.
- 626 - Ofensiva avaro-slavă şi persană împotriva Constantinopolului.
- 627-628 - Campania lui Herakleios împotriva perşilor - bătălia de la Ninive (12 dec. 627).
- 629 - Pacea cu perşii.
- 634 - Începutul invaziei arabe. Între anii 634-642, Imperiul bizantin pierde provinciile orientale: Palestina, Siria, Mesopotamia şi Egiptul.
- 635 - Cetatea Damasc, capitala Siriei, capitulează în faţa arabilor, după cinci luni de asediu.
- 636, aug. 20 - Victoria arabilor la Yarmuk.
- 638 - *Edictul Ekthesis (Expunere asupra credinţei).*
- 638 - Capitularea Ierusalimului.
- 639, dec. - 642, iul. - Cucerirea Egiptului de către arabi.
- 647 - Arabii organizează o expediţie în exarhatul Cartaginei.
- 655 - Înfrângerea flotei bizantine pe coastele Lyciei.
- 663 - Constant al II-lea întreprinde o campanie victorioasă în Italia de sud şi centrală.
- 666-698 - Arabii cuceresc Africa de Nord.
- 668-685 - Domnia lui Constantin al IV-lea.
- 674-678 - Primul asediu al Constantinopolului de către arabi.
- 680-695 - Organizarea primelor *theme* în partea europeană a imperiului sub Constantin al IV-lea şi Justinian al II-lea.
- 680-681 - Al şaselea conciliu ecumenic la Constantinopol.
- 681 - Formarea hanatului bulgar.
- 685-695 - Prima domnie a lui Justinian al II-lea.
- 691-693 - Înfrângerea lui Justinian al II-lea de către arabi la Sebastopolis, în Armenia.
- 697-698 - Cucerirea Cartaginei de către arabi şi pierderea Africii.
- 705, sept. - 711, dec. - A doua domnie a lui Justinian al II-lea.
- 710 - Expediţie bizantină în Italia.
- 711-713 - Domnia lui Phillippikos.
- 712 - Bulgarii invadează Imperiul bizantin şi pradă Tracia, ajungând până sub zidurile Constantinopolului.
- 713-715 - Domnia lui Anastasios al II-lea.
- 716-717 - Încheierea perioadei de anarhie şi venirea pe tron a dinastiei isauriene - fondator Leon al III-lea.
- 717-740 - Domnia lui Leon al III-lea Isaurianul.
- 717-740 - Noua reformă a *themelor.*
- 717, aug. 15 - 718, aug. 15 - Al doilea asediu al Constantinopolului de către arabi.
- 726 - Leon al III-lea publică un nou cod de legi, *Ecloga.*

- 726 - Edictul lui Leon al III-lea împotriva cultului icoanelor.
- 726-739 - Arabii reiau campaniile în Asia Mică.
- 726-727 - Tulburări generale în Imperiul bizantin.
- 727 - Răscoală în Grecia şi în Ciclade.
- 740 - Înfrângerea arabilor la Akroinon, în Phrygia; bizantinii eliberează partea vestică a Asiei Mici.
- 740-775 - Domnia lui Constantin al V-lea.
- 740 - Campania victorioasă a împăratului Constantin al V-lea în Orient; ocuparea cetăţii Germaniceea.
- 751 - Cucerirea capitalei exarhatului Ravenna de către longobarzi.
- 752 - Expediţia antiarabă întreprinsă de Constant al V-lea; distrugerea fortificaţiilor cetăţilor Melitine şi Theodosiopolis, baze de atac ale arabilor asupra teritoriilor bizantine.
- 754 - Conciliul iconoclast din palatul imperial de la Hiereia.
- 754 - Prima campanie a lui Pepin în Italia; donaţia teritoriilor cucerite către papalitate; crearea statului papal.
- 755-775 - Războiul bizantino-bulgar. 759 - Victoria imperială împotriva bulgarilor la Markellai. 763 - Victoria împăratului Constantin al V-lea împotriva hanatului bulgar la Anchialos.
- 764-765 - Persecuţia iconodulilor. Acţiunea împăratului dobândeşte un tot mai pronunţat caracter social şi politic.
- 787 - *Mişcarea studită* pentru restabilirea cultului icoanelor.
- 787, sept. 24 - oct. 13 - Conciliul de la Niceea.
- 797-802 - Domnia Irenei, soţia împăratului Leon al IV-lea.
- 798 - Încheierea de către Irena a tratatului de pace cu Carol cel Mare, prin care cedează regatului franc ducatul de Benevent şi Istria.
- 800, dec. 25 - Încoronarea lui Carol cel Mare la Roma. Reconstituirea imperiului în Occident. Deschiderea problemei celor doi împăraţi în doctrina politică medievală.
- 805-807 - Flota arabă pradă insulele Cipru şi Rhodos; restabilirea treptată a controlului arab în bazinul central şi oriental al Mediteranei.
- 809 - Hanul Crum cucereşte cetatea Serdica, punct strategic al stăpânirii bizantine în Balcani.
- 809 - Campania lui Nikephor I împotriva bulgarilor; recucerirea cetăţii Serdica.
- 810 - Reformele economice ale lui Nikephor I *(„cele 11 vexaţiuni").*
- 811 - Marea campanie a lui Nikephor I împotriva bulgarilor; împăratul este ucis în luptă.
- 811-813 - Domnia lui Mihail I Rangabe.
- 812 - Hanul Crum invadează Tracia.
- 813-820 - Domnia lui Leon al V-lea Armeanul.
- 813 - Crum asediază Adrianopolul şi apare sub zidurile Constantinopolului.
- 814 - Consolidarea poziţiei imperiului la graniţa cu Bulgaria.
- 815 - Sinod iconoclast la Constantinopol.

- 821-823 - Răscoala lui Thoma Slavul.
- 826-827 - Arabii atacă insula Creta - cea mai importantă poziție strategică a Imperiului bizantin în Mediterana. 827 - Arabii din Africa de Nord încep cucerirea Siciliei.
- 829-842 - Domnia lui Theophil.
- 829-832 - Expediții bizantine asupra teritoriilor arabe din Asia.
- 832 - edictul lui Theophil împotriva icoanelor.
- 838 - Cucerirea arabă în Ankyra și Amorion.
- 842 - Continuarea ofensivei antibizantine în Sicilia de către arabi. Ocuparea Messinei, important centru al stăpânirii bizantine.
- 843 - Conciliul ecumenic de la Constantinopol și restabilirea solemnă a cultului icoanelor. Sfârșitul epocii iconoclaste.
- 843-844 - Readucerea insulei Cipru în stăpânirea bizantină.
- 846-956 - Campanii succesive bizantine împotriva statului paulician.
- 856 - Lovitură de stat la Constantinopol.
- 858 - Înlăturarea patriarhului Ignatius. Alegerea lui Photios ca patriarh.
- 863 - Misiunea lui Constantin Kyril și Methodios în Moravia.
- 863 - Reorganizarea Școlii superioare din Constantinopol în palatul Magnaura, de către cezarul Bardas.
- c. 864/865 - Chaganul bulgar Boris este proclamat țar și primește creștinismul de la biserica din Constantinopol.
- 865 - Ascuțirea conflictului dintre Constantinopol și Roma.
- 867 - Fondarea dinastiei macedonene, sub care Imperiul bizantin va cunoaște apogeul puterii sale.
- 867, sept. 24 - 886, aug. 29 - Domnia lui Vasile I Macedoneanul.
- 869 - Conciliul ecumenic de la Constantinopol.
- 870-879 - Apare *Prochelion*, manual de drept bizantin.
- 886 - *Epanagoge*, cod de drept bizantin.
- 871-883 - Ofensiva împăratului Vasile I pe frontul oriental de la Marea Ciliciei până la Trapezunt și Armenia.
- 871 - Cucerirea orașului Bari de către bizantini.
- 873 - Noua campanie bizantină în Orient, condusă de Vasile I.
- 878, mai 21 - Cucerirea Siracuzei de către arabi.
- 879 - Conciliul ecumenic de la Constantinopol.
- 880 - Bizantinii recuceresc orașul Tarant de la arabi.
- 886-913 - Domnia lui Leon al VI-lea Înțeleptul.
- 887-893 - Publicarea *Basilicalelor*, cod de legi.
- 894-896 - Războiul bizantino-bulgar.
- Sf. sec. IX - înc. sec. X - Destrămarea califatului abasid.
- 902 - Cucerirea cetății Taormina de către arabi; pierderea Siciliei de către bizantini.
- 904 - Cucerirea Thessalonicului de către arabi.

- 914-927 - Războiul bizantino-bulgar.
- 917 - Victoria țarului bulgar Simeon la Anchialos.
- 919-922 - Uzurparea lui Romanos Lecapenos.
- 922 - Romanos Lecapenos inaugurează politica agrară a împăraților Macedoneni; întărirea *dreptului de protimisis*.
- 924 - Țarul Simeon pustiește Macedonia și Tracia și reapare sub zidurile Constantinopolului.
- 927 - Moartea țarului Simeon.
- 944 - Abdicarea lui Romanos Lecapenos.
- 945-959 - Guvernarea personală a împăratului Constantin al VII-lea Porphyrogenetul.
- 948-949 - Reocuparea de către bizantini a orașelor Germaniceea, Theodosiopolis, precum și a altor orașe din Armenia arabă.
- c. 950 - Apogeul primului umanism bizantin.
- 959-964 - Domnia lui Romanos al II-lea.
- 960-961 - Recucerirea insulei Creta de către bizantini.
- 962, febr. 2 - Fondarea Imperiului romano-german; încoronarea lui Otto I (936-973) la Roma.
- 963 - Proclamarea lui Nekephor Phocas ca împărat, de armată, în Cezareea, în Cappadocia.
- 963-969 - Domnia lui Nikephor Phocas.
- 964-965 - Campania lui Nikephor Phocas în Cilicia; organizarea în Cilicia a noii theme bizantine Tars.
- 965 - organizarea insulei Creta într-o nouă themă imperială.
- 966 - Prima campanie asupra Siriei a împăratului Nikephor Phocas.
- 967 - Reluarea războiului bulgar.
- 968 - A doua campanie a lui Nikephor Phocas în Siria; cucerirea Antiochiei de către bizantini.
- 969 - Asasinarea lui Nikephor Phocas.
- 969-976 - Domnia lui Ioan Tzimiskes.
- 971 - Răscoala familiei Phocas contra lui Ioan Tzimiskes, condusă de Bardas Phocas.
- 971 - Războiul ruso-bizantin; înfrângerea rușilor la Silistra.
- 971 - Anexarea teritoriului țaratului bulgar la Imperiul bizantin; restabilirea după trei sute de ani a granței pe Dunăre.
- 971-1264 - Restaurarea stăpânirii bizantine la Dunărea de Jos.
- 975 - Noua campanie strălucită a lui Ioan Tzimiskes în Orient.
- 976 - Răscoala Comitopulilor; punerea bazelor statului independent cu centrul la Ochrida în Macedonia; progresele țarului bulgar Samuel.
- 976, ian. 11 - 1025, dec. 15 - Domnia lui Vasile al II-lea. Apogeul statului bizantin.
- 976-979 - Răscoala lui Bardas Skleros.

- 986 - Înfrângerea bizantinilor în defileul *Poarta lui Traian*, în Balcani.
- 987-989 - Răscoala celor doi Bardas.
- 987-988 - Tratat de alianță între Vasile al II-lea şi Vladimir, cneazul Kievului; convertirea ruşilor la creştinism.
- 995 - Campania împăratului Vasile al II-lea în Asia Mică; cucerirea cetăților siriene Damasc, Raphnea, Emesa ş.a.
- 996 - *Novela imperială* în sprijinul micii proprietăți țărăneşti şi stratiotice.
- 997 - Înfrângerea bulgarilor pe râul Sperchios.
- 998-999 - Campanii în Siria.
- 1000 - Vasile al II-lea încheie o pace pe zece ani cu califul fatimid.
- 1001-1002 - Campania strălucită a lui Vasile al II-lea pe frontul balcanic. vechiul teritoriu al statului bulgar intră sub control bizantin prin cucerirea vechilor capitale Pliska, Marele Preslav, Micul Preslav; organizarea themei Paristrion, cu centrul la Silistra.
- 1002 - Introducerea impozitului *allelengyon*.
- 1005-1014 - Perioadă de lupte între Samuel şi Vasile al II-lea, soldată cu victorii bizantine.
- 1009-1019 - Răscoala antibizantină de la Bari.
- 1014 - Victoria decisivă a lui Vasile al II-lea asupra forțelor bulgare la Kimbalongos; moartea țarului Samuel.
- 1016 - Ohrida (Ochrida), capitala țaratului lui Samuel este cucerită de Vasile al II-lea.
- 1017-1018 - Victoria de la Canna; zdrobirea armatei normando-longobarde.
- 1018 - Supunerea Bulgariei. recucerirea Peninsulei Balcanice de către bizantini.
- 1018 - După încheierea cuceririi țaratului lui Samuel sunt organizate patru theme noi: Paristrion, cu centrul la Silistra; Bulgaria, cu capitala la Skopje; Sirmium, cu centrul la Sirmium, Dalmația, pe coasta adriatică.
- 1021-1022 - Vasile al II-lea desfăşoară o nouă campanie în Orient. Anexarea Armeniei.
- 1025 - Moartea împăratului Vasile al II-lea. Încheierea carierei de putere mondială a Imperiului bizantin.
- 1025-1028 - Domnia lui Constantin al VIII-lea.
- 1028-1034 - Domnia lui Romanos al III-lea Argyros.
- 1032 - Imperiul bizantin obține un strălucit succes în Mesopotamia, prin cucerirea orașului Edessa.
- 1034-1041 - Domnia lui Mihail al IV-lea Paphlagoniatul.
- 1038-1040 - Campania strălucită a lui Georgios Maniakes în Sicilia.
- 1040-1041 - Răscoală în Bulgaria.
- 1041 - Arabii cuceresc teritoriile pierdute în Sicilia, cu excepția Messinei.
- 1041-1042 - Venirea pe tron a lui Mihail al V-lea Calafatul.
- 1042 - Răscoala populației din Constantinopol. Căderea lui Mihail al V-lea.
- 1042-1043 - Revolta lui Georgios Maniakes.

- 1042-1055 - Domnia lui Constantin al IX-lea Monomahul.
- 1046-1047 - Marea invazie pecenegă.
- 1047 - Răscoala lui Leon Tornikios.
- 1048, sept. 17 - Primă incursiune de pradă a turcilor selgiucizi în Imperiul bizantin, în regiunea Vaspurakan se încheie cu înfrângerea acestora.
- 1054 - Marea schismă dintre cele două biserici creştine de la Constantinopol şi Roma. Patriarhul Mihail Kerullarios a rupt legăturile cu Roma.
- 1057 - Robert Guiscard este ales conducătorul normanzilor.
- 1057 - Revolta lui Isaac Comnenul (Comnenos).
- 1057-1059 - Domnia lui Isaac Comnenul.
- 1059 - Conciliul de la Melfi, unde papa Nicolae al II-lea acordă lui Robert Guiscard şi lui Richard, conte de Aversa, investitura ducatului Calabriei şi Apulliei şi a principatului de Capua; alianţa dintre papalitate şi şefii normanzi.
- 1059 - Complotul împotriva lui Isaac Comnenul.
- 1059-1067 - Domnia lui Constantin al X-lea Ducas reprezintă apogeul guvernării aristocraţiei civile.
- 1064 - Cucerirea regatului Ani de către turcii selgiucizi.
- 1068-1072 - Cucerirea oraşului Bari de cştre normanzi. Pierderea Italiei de către statul bizantin.
- 1071, aug. 19 - Bătălia de la Mantzikert. Roman al IV-lea este luat prizonier şi silit să încheie un tratat înrobitor pentru Bizanţ.
- 1071-1087 - Domnia lui Mihail al VII-lea Ducas.
- 1073-1074 - Răscoala populaţiei din oraşele dunărene împotriva Imperiului bizantin.
- 1077-1078 - Emirul Suleiman pune bazele unui stat selgiu cid în Asia Mică - sultanatul de Rum.
- 1078 - Revolta lui Nikephor Botaniates.
- 1078-1081 - Domnia lui Nikephor Botaniates.
- 1081, apr. 1 - 1118, aug. 16 - Domnia lui Alexios I Comnenul (Comnenos) - fondatorul dinastiei comnene.
- 1082, mai - Tratatul cu Veneţia. Chrysobulul acordat Veneţiei de Alexios Comnenul. Tratatul deschide o pagină nouă în viaţa economică a Imperiului bizantin şi stă la originea ascensiunii cetăţii Veneţia în perioada următoare.
- 1091 - Alexios Comnenul organizează o mare expediţie împotriva pecenegilor, care sunt înfrânţi la Lebunion.
- 1096-1099 - Prima cruciadă.
- 1096, nov. - 1097, mai - Armata cruciaţilor ajunge la Constantinopol.
- 1097 - Cucerirea Niceei de către cruciaţi şi bizantini.
- 1097-1098 - Bohemund pune bazele unui principat propriu în Antiochia.
- 1099 - Întemeierea regatului Ierusalimului; crearea unui sistem de state cruciate, comitatele de Edessa şi Tripoli şi principatul Antiochiei, recunoscându-se vasale regatului de Ierusalim.
- 1105-1107 - Călătoria lui Bohemund, principele Antiohiei, în Occident.

- 1107-1108 - Războiul dintre Alexios Comnenul şi Bohemund.
- 1111 - Tratatul comercial bizantino-pisan.
- 1116 - Bătălia de la Philomelion.
- 1118-1143 - Domnia lui Ioan al II-lea Comnenul (Comnenos).
- 1122 - Înfrângerea pecenegilor.
- 1122-1126 - Războiul veneto-bizantin.
- 1128-1129 - Intervenţie bizantină în Ungaria.
- 1132-1135 - Campaniile lui Ioan Comnenul în Cilicia şi Siria; restabilirea controlului bizantin asupra întregului litoral pontic, până dincolo de Trapezunt.
- 1143-1180 - Domnia lui Manuel Comnenul (Comnenos).
- 1147-1149 - Cruciada a II-a.
- 1147 - Expediţia lui Roger al II-lea, regele Siciliei, în Imperiul bizantin.
- 1148, dec. 25 - Tratatul de la Thessalonic.
- 1149 - Tratatul de alianţă între Roger al II-lea şi Ludovic al VII-lea.
- 1155-1158 - Războiul bizantino-normand.
- 1156 - Tratatul de pace dintre Manuel I Comnenul şi Geza al II-lea.
- 1158 - Tratatul de pace încheiat între Manuel Comnenul şi Wilhelm I, regele Siciliei.
- 1159 - Campania lui Manuel Comnenul în Siria.
- 1168 - Expediţie bizantină în Serbia.
- 1169 - Expediţia asupra Egiptului. Sfârşitul thalassocraţiei bizantine.
- 1171 - Ruptura cu Veneţia.
- 1176, mai 29 - Bătălia de la Legnano.
- 1176, sept. 17 - Bătălia de la Myriokephalon.
- 1177, iul. 21 - Congresul de la Veneţia.
- 1178-1180 - Alianţa bizantino-franceză.
- 1182, mai - Răscoala populaţiei din Constantinopol.
- 1182 - Revolta lui Andronic Comnenul (Comnenos).
- 1185 - Normanzii la Thessalonic.
- 1185 - Răscoala vlaho-bulgară condusă de Asan şi Petru.
- 1187, oct. 2 - Căderea Ierusalimului.
- 1187 - Organizarea în Occident a cruciadei a III-a, condusă de Frederic Barbarosa, împăratul romano-german, Philip al II-lea August, regele Franţei, şi Richard - Inimă de Leu, regele Angliei.
- 1188 - Formarea statului vlaho-bulgar.
- 1190 - Isaac al II-lea Angelos învinge pe Morava pe Ştefan Nemania şi încheie pacea.
- 1190 - Isaac Angelos, înfrânt în defileurile Balcanilor de vlaho-bulgari.
- 1197-1207 - Domnia ţarului vlaho-bulgar Ioniţă-Caloian, remarcabil om politic şi comandant militar.
- 1204, apr. 13 - Cucerirea Constantinopolului de către cruciaţi. Fondarea *Imperiului latin de Constantinopol (Imperium romaniae, Imperium*

Constantinopolitanum).

- 1205, apr. 14 - Înfrângerea cruciaților sub zidurile Adrianopolului de alianța vlaho-bulgară cumană, condusă de Ioniță.
- 1205 - Theodor I Lascaris este proclamat împărat la Niceea. Întemeierea Imperiului de Niceea (1205-1261).
- 1211-1214 - Războiul latino-niceean. Pacea de la Nymphayion are la bază *statu-quo-ul* (dec. 1214).
- 1222-1224 - Ioan al III-lea Vatatzes promovează o politică internă inteligentă, care a consolidat statul niceean și a creat premisele refacerii unității bizantine și a recuceririi Constantinopolului.
- 1224 - Theodor I Angelos Ducas, principele Epirului cucerește Thessalonicul de la latini.
- 1227/28-1241 - Crearea Imperiului de Thessalonic.
- 1230 - Distrugerea Imperiului bizantin de Thessalonic de către bulgari, conduși de țarul Ioan Asan al II-lea; bătălia de la Clocotnița.
- 1232-1234 - Mihail al II-lea Angelos Ducas pune bazele despotatului de Epir, cu capitala la Arta, desprins din Imperiul de Thessalonic.
- 1236 - Reluarea asediului capitalei latine - Constantinopolul - de către bizantinii de la Niceea și de bulgari.
- 1237 - Restabilirea alianței bulgaro-niceene, îndreptată împotriva latinilor.
- 1242 - Începutul marilor campanii balcanice ale lui Ioan al III-kea Vatatzes pentru recucerirea teritoriilor europene ale vechiului Imperiul bizantin.
- 1246 - Despotul de Thessalonic, vasal al Imperiului bizantin de la Niceea.
- 1254-1258 - Domnia lui Theodor al II-lea Lascaris. Crearea premiselor marii *„Renașteri a Paleologilor"*.
- 1256 - Despotatul de Epir, condus de Mihail al II-lea Angelos, recunoaște suzeranitatea Imperiului de la Niceea și pierderea unor importante poziții strategice din Macedonia occidentală și de pe coasta dalmată, printre care și portul Dyrrachion.
- 1259 - Bătălia de la Pelagonia, în care Ioan Paleologul obține o strălucită victorie asupra coaliției latino-epiro-siciliene.
- 1261 - Tratatul de la Nymphaion.
- 1261, iul. 25 - Recucerirea Constantinopolului de către bizantini, conduși de strategul niceean Alexios Strategopulos. Sfârșitul Imperiului de la Niceea și sfârșitul Imperiului latin.
- 1262 - Bizantinii reintră în Moreea.
- 1267 - Progresele lui Carol de Anjou în Epir.
- 1274 - Conciliul de la Lyon.
- 1276-1277 - Marea victorie navală bizantină asupra veneților; reluarea de către Mihail al VIII-lea a insulei Negroponte, încununând recucerirea de către bizantini a celor mai importante insule din Marea Egee.
- 1281 - Tratatul de alianță de la Orviento.
- 1282-1299 - Puternică mișcare antiveneția în Creta.

- 1282, mart. 31 - *Vecerniile siciliene*, marea răscoală populară îndreptată împotriva dominației lui Carol de Anjou în Sicilia, primejdia angevină este definitiv înlăturată de Mihail Paleologul (Paleologos).
- Către 1300 - Turcii selgiucizi și otomani sunt stăpâni pe întreaga Asie Mică bizantină.
- 1302-1304 - Compania catalană în Orient.
- 1310-1311 - Catalanii pun bazele unui principat aragonez la Atena.
- cca. 1320 - Sunt puse bazele principatului dintre Dunăre și mare; principatul atinge apogeul sub cnducerea lui Dobrotici (1354-1386).
- 1321 - Începutul războiului civil între cei doi Andronici (1321-1328).
- 1326 - Cucerirea Brusei de către turci.
- 1330, iul. 28 - Marea victorie sârbă de la Velbujd; începutul hegemoniei sârbe în balcani.
- 1337 - Începe marea dispută hesychastă.
- 1340 - Progresele sârbilor în Epir și ale turcilor în Asia.
- 1341 - revolta lui Ioan Cantacuzino.
- 1342 - Izbucnirea mișcării zeloților din Thessalonic.
- 1345 - Ștefan Duşan instaurează stăpânirea sârbă asupra Macedoniei.
- 1345, nov.-dec. - Ștefan Duşan se proclamă *„împărat al sârbilor și grecilor"*, fiind încoronat de către patriarhul sârb de Skopje (16 apr. 1346).
- 1347 - Ioan Cantacuzino cucereşte Constantinopolul.
- 1348-1349 - *Războiul Galatei.*
- 1348 - Ioan Cantacuzino transformă Moreea într-un principat autonom.
- 1349-1390 - Domnia lui Alexios al III-lea Mare Comnen, care marchează apogeul statului de la Trapezunt.
- 1354 - Turcii otomani pun stăpânire pe portul Galliopoli din Tracia.
- 1355 - Moartea lui Ștefan Duşan.
- 1362 - Cucerirea Adrianopolului de către turci.
- 1369-1371 - Călătoria lui Ioan al V-lea Paleologul (Paleologos) în Occident.
- 1371 - Bătălia de la Cirmen, pe malurile Mariței.
- 1372 - Ca urmare a marii victorii otomane de la Cirmen, Bizanțul este obligat să intre în relații de vasalitate față de sultan.
- 1372 - Ioan al V-lea Paleologul (Paleologos) însoțește pe Murad I într-o expediție în Asia Mică, în cadrul relațiilor de vasalitate.
- 1376 - Revolta lui Andronic al IV-lea.
- 1389 - Bătălia de la Câmpia Mierlei (Kossovo); marea victorie otomană asupra forțelor creştine în Balcani conduse de cneazul Lazăr.
- 1390 - Revolta lui Ioan al VII-lea.
- 1390 - Cucerirea oraşului Philadelphia de către turcii conduşi de Baiazid - ultima cetate bizantină în Asia Mică.
- 1393 - Cucerirea oraşului Târnovo de către Suleiman Celebi marchează prăbuşirea țaratului bulgar sub dominația otomană pentru cinci secole.

- 1396 - Cruciada de la Nicopolis.
- 1397 - O armată turcă pustieşte Grecia continentală, ocupă Atena şi pătrunde în Peloponez.
- 1402 - Victoria lui Timur Lenk asupra sultanului Baiazid la Angora.
- 1422 - Asediul Constantinopolului de către turci.
- 1423 - Bizantinii cedează Veneţiei oraşul Thessalonic.
- 1424 - Expediţia turcilor în Moreea.
- 1430 - Cucerirea definitivă a Thessalonicului de către turci.
- 1438-1439 - Conciliul deschis la Ferrara este transferat la Florenţa; proclamă în catedrala Santa Maria del Fiore din Florenţa unirea celor două biserici, prin recunoaşterea supremaţiei papale (6 iul. 1439).
- 1444 - Bătălia de la Varna; forţele cruciate au fost înfrânte de către sultanul Murad al II-lea, eveniment ce pecetluieşte soarta Constantinopolului.
- 1446-1447 - Campania turcă în Moreea.
- 1451 - Urcarea pe tron a sultanului Mahomed al II-lea (Mehmed al II-lea).
- 1453, apr. 7 - mai 29. Începutul asediului şi căderea Constantinopolului.
- 1456 - Atena cade în stăpânirea turcilor.
- 1458 şi 1460 - Campanii desfăşurate de Mahomed al II-lea în Moreea. Cucerirea Mistrei la 30 mai 1460; peninsula Moreea este cucerită de otomani şi transformată în paşalâc (1461). Sfârşitul Imperiului bizantin.
- 1461 - Mahomed al II-lea asediază Trapezuntul. Sfârşitul Imperiului de Trapezunt.

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

TABELE CRONOLOGICE

Împărații bizantini

Constantin I cel Mare (324-337)
Constans I (337-350)
Constantius II (337-361)
Iulian II Apostatul (361-363)
Iovianus (363-364)
Procopius (uzurpator, a domnit în 365)
Valens (364-378)
Theodosios I cel Mare (379-395)
Arcadius (395-408)
Theodosios II cel Tânăr (408-450)
Marcianus (450-457)
Leon I Makelles (457-474)
Leon II (474)
Zenon (474-491; 475-476 - în afara Constantinopolului)
Basilicus (475-476)
Anastasios I Dikoros (491-518)
Iustin I (518-527)
Iustinian I cel mare (527-565)
Theodora I (527-548)
Iustin II (565-578)
Tiberius II (578-582)
Mauricius (582-602)
Phocas (602-610)
Herakleios I (610-641)
Constantin III (641)
Heracleonas (Heracleios II) (641)
Constans II (641-668)
Constantin IV Pogonatos (668-685)
Iustinian II Rhinotmetos (685-695 şi 705-711)
Leontios (695-698)
Tiberius III (Apsimar) (698-705)
Philippikos (Bardanes) (711-713)
Anastasios II (Artemios) (713-716)
Theodosios III (715-717)
Leon III Isaurianul (717-741)
Constantin V Copronymos (741-775; 742-743 - în afara Constantinopolului)
Artabasdos (742-743)
Leon IV Chazarul (775-780)
Irena (797-802)
Constantin VI (780-797)
Nikephor I Genikos (Logothetul) (802-811)
Staurakios (811)
Mihail I Rangabe (811-813)
Leon V Armeanul (813-820)
Mihail II Traulos (820-829)
Theophilos (829-842)
Theodora (II) (842-856)
Mihail III (856-867)
Vasile I Macedoneanul (867-886)
Leon VI Filozoful (886-912)
Alexandru (912-913)
Zoe I Carbonopsina (914-919)
Romanos I Lacapenos (919-945)
Constantin VII Porphyrogenetul (945-959)
Romanos II (959-963)
Theophano (963)
Nikephor II Phocas (963-969)
Ioan I Tzimiskes (969-976)
Vasile II Bulgaroctonul (976-1025)
Constantin VIII (1025-1028)
Romanos III Argyros (1028-1034)
Mihail IV Paphlagonianul (1034-1041)
Mihail V Kalaphates (1041-1042)
Zoe II Porphyrogeneta (1042)
Constantin IX Monomachos (1042-1055)
Theodora (III) (1042 şi 1055-1056)
Mihail VI Stratioticos (1056-1057)
Isaac I Comnenul (1057-1059)
Constantin X Ducas (1059-1067)
Eudochia Makrembolitissa (1067 şi 1071)
Romanos IV Diogenes (1068-1071)
Mihail VII Ducas Parapinakios (1071-1078)
Nikephor III Botaniates (1078-1081)
Alexios I Comnenos (1081-1118)
Ioan II Comnenos (1118-1143)
Manuel I Comnenos (1143-1180)
Alexios II Comnenos (1180-1183)
Andronic I Comnenos (1183-1185)
Isaac II Angelos (1185-1195 şi 1203-1204)
Alexios III Angelos (1195-1203)
Alexios IV Angelos (1203-1204)
Alexios V Ducas Murtzuphlos (1204)
Constantin XI Laskaris (1204-1205)

Împărații Imperiului de Niceea

Theodor I Laskaris (1205-1222)
Ioan III Ducas Vatatzes (1221/22-1254)
Theodor III Laskaris (1254-1258)
Ioan IV Laskaris (1258-1261)
Mihail VIII Paleologos (1259-1261)

Împărații Imperiului bizantin după restaurare

Mihail VIII Paleologos (1261-1282)
Andronic II Paleologos (1282-1328)
Mihail IX Paleologos (1295-1320)
Andronic III Paleologos (1325-1341)
Ioan V Paleologos (1341-1391, cu întreruperi în 1376-1379 și 1390)
Ioan VI Cantacuzino (1341-1354)
Matei Cantacuzino (1353-1357, din 1354 - în afara Constantinopolului)
Andronic IV Paleologos (1376-1379)
Ioan VII Paleologos (1390, regent între 1399-1403)
Manuel II Paleologos (1391-1425)
Ioan VIII Paleologos (1425-1448)
Constantin XII Paleologos Dragases (1448 - 29 mai 1453)

Împărații Imperiului latin

Balduin I (Baudouin I) de Flandra (1204-1205)
Henric I de Flandra (1205-1216)
Pierre de Courtenay (1217)
Yolanda de Courtenay (1217-1219)
Robert de Courtenay (1219-1228)
Balduin II (Baudouin II) (1228-1261)
Jean de Brienne (regent între 1231-1237)

Principatul Epirului

Mihail I Angelos 1204-1215
Theodor I Angelos 1215-1227/28

Imperiul de Thessalonic

Theodor I Angelos (1227/1228-1230)
Manuel I (despot) (1230-c. 1237)
Ioan Angelos (c. 1237-1244)
Demetrios Angelos (despot) (1244-1246)
(1246 - cucerit de Ioan III Vatatzes)

Despotatul de Epir

Mihail II (c. 1232/34-1271)
Nikephor I (1271-1296)
Thomas (1296-1318)
Nicolae Orsini (1318-1323)
Ioan Orsini (1323-1335)
Nikephor II (1335-1337)
(1337 - cucerit de Andronic III - Paleologul)

Thessalia

Sebastocratorul Ioan I (1271-1296)
Constantin (1296-1303)
Ioan II (1303-1318) (stingerea dinastiei)

Împărații din Occident

Carolingienii

Pepin cel Scurt (rege) (751-768)
Carol cel Mare (768-814), rege (768), împărat (800)
Ludovic Piosul (814-840)
Lothar I (840-855)
Ludovic II (855-875)
Carol II Pleșuvul (875-877)
Ludovic III (877-879)
Carol III cel Gros (881-888)

Împărații romano-germani

Henric I Păsărarul (rege) (919-936)
Otto I cel Mare (936-973) (rege între 936-962)
Otto II (973-983)
Otto III (983-1002)
Henric II (1002-1024)
Conrad II (1024-1039)

BCU "ASTRA" UNIVERSITY LIBRARY

Henric III cel Negru (1039-1056)
Henric IV (1056-1106)
Henric V (1106-1125)
Lothar III (1125-1137)
Conrad III (1138-1152)
Frederic I Barbarosa (1152-1190)
Henric VI (1190-1197)
Filip de Suabia (rege) (1198-1208)
Otto IV (1198-1215) (împărat din 1209)
Frederic II de Hohenstaufen (1212-1250)
Conrad IV (1250-1254)
Marele Interregnum (1254-1273) (restul împăraților fără importanță pentru istoria bizantină)

Italia de sud şi Sicilia

Dinastia normandă

Robert Guiscard, duce de Apulia şi Calabria (1059-1085)
Roger I conte de Sicilia (c. 1062-1101)
Bohemund, duce de Apulia şi Calabria (1085-1111)
Wilhelm, duce de Apulia şi Calabria (1111-1127)
Roger II (1101-1154), conte de Sicilia (1101), duce de Calabria şi Apulia (1127) rege al Siciliei (1130)
Wilhelm I (1154-1166)
Wilhelm II (1166-1189)
Tancred de Lecce (1189-1194)
Wilhelm III (1194)

Dinastia Staufenilor

Henric I (împărat Henric VI) (1194-1197)
1197-1250 Frederic I (împărat Frederic II)
Conrad I (împărat Conrad IV) (1250-1254)
Manfred (1254-1266) (rege din 1258)

Dinastia de Anjou

Carol I (1266-1285)
După Vecernile siciliene (1282), regatul Siciliei se divide în regatul Neapolului, condus de Angevini şi regatul Siciliei, guvernat de o dinastie aragoneză.

Bulgaria

Primul țarat

Asparuh (681-702)
Tervel (702-718)
necunoscut (718-725)
Sevar (725-739)
Kormisos (739-756)
Vineh (756-762)
Teletz (762-765)
Sabin (765-767)
Umar (767)
Toktu (767-772)
Pagan (771)
Telerig (c. 772-777)
Kardam (777-c. 803)
Krum (c. 803-814)
Dokum, Dicevg (814)
Omurtag (814-831)
Malomir (831-836)
Presian (836-852)
Boris I Mihail (852-889)
Vladimir (889-893)
Simeon (893-927)
Petru (927-969)
Boris II (969-971)

Imperiul macedonean

Samuel (976-1014)
Gabriel Radomir (1014-1015)
Ioan Vladislav (1015-1018)

Al doilea țarat bulgar

Asan I (1186-1196)
Petru (1196-1197)
Ioniță Caloian (1197-1207)
Borilă (1207-1218)
Ioan Asan II (1218-1241)
Căliman I Asan (1241-1246)
Mihail Asan (1246-1256)
Căliman II Asan (1256)
Constantin Tich (1257-1277)
Ivailo (1277-1279)
Ioan Asan III (1279-1280)
Gheorghe I Terter (1280-1292)
Smileț (1292-1298)
Ciaka (1299)
Theodor Sviatoslav (1300-1322)

BCU "MIHAI EMINESCU" CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Gheorghe II Terter (1322-1323)
Mihail Şişman (1323-1330)
Ioan Ştefan (1330-1331)
Ioan Alexandru (1331-1371)
Ioan Şişman (1371-1393)
Ioan Sraţimir, ţar la Vidin (c. 1360-1396)

Serbia

Vlasimir (mijl. sec. IX), până la 891
Mutimir
Prvoslav (891-892)
Petru Gojnikovic (892-917)
Paul Branovič (917-920)
Zaharia Prvoslavjevič (920 - c. 924)
Caslav Klonimirovič (927 după 950)

Zeta

Ioan Vladimir (sf. sec. X-1016)
Ştefan Voislav (c. 1040 - c. 1052)
Mihail (c. 1052-1081) (din 1077 rege)
Constantin Bodin (1081 - c. 1101)

Rascia

Vukan (c. 1083 - c. 1114)
Cronologia guvernării celorlalţi mari jupani nu poate fi stabilită. Cei mai importanţi sunt: Uroş I, Uroş II, Desa, Tikhomir.
Ştefan Nemania (c. 1167-1196)
Ştefan Primul Încoronat (1196 - c. 1228), din 1217 rege
Ştefan Radoslav (c. 1228 - c. 1233)
Ştefan Vladislav (c. 1233-1242)
Ştefan Uroş I (1242-1276)
Ştefan Dragulin (1276-1282)
Ştefan Uroş II Milutin (1282-1321)
Ştefan Uroş III Decianski (1321-1331)
Ştefan Duşan (1331-1355), din 1345 ţar
Ştefan Uroş, ţar (1355-1371)
Vucaşin, rege (1365-1371)
Lazăr, principe (1371-1389)
Ştefan Lazarevič (1389-1427), din 1402 despot
Gheorghe Brankovič (1427-1456), din 1429 despot
Lazăr Brankovič (1456-1458), despot

Rusia kieveană

Oleg (879-912)
Igor (912-945)
Olga, regentă (945-957)
Sviatoslav (945-972)
Iaropolk (972-978)
Vladimir (980-1015)
Sviatopolk I (1015-1016, 1018-1019)
Iaroslav cel Înţelept (1017, 1019-1054)
Iziaslav I (1054-1068, 1069-1073, 1077-1078)
Vseslav (1068-1069)
Sviatoslav II (1073-1075)
Vsevolod I (1075-1076, 1078-1093)
Sviatopolk II (1093-1113)
Vladimir Manomahul (1113-1125)
În continuare, statul kievean se fărâmiţează în mai multe principate, fără importanţă pentru istoria bizantină.

Califii arabi

Succesorii imediaţi ai Profetului
Abu Bekr (632-634)
Omar I (634-644)
Othman (Uthman) (644-656)
Ali (656-661)

Omeaizii

Muawija I (661-680)
Yazid I (Jezid I) (680-683)
Muawija II (683-684) (?)
Mervan I (684 (?) - 685)
Abdalmalik (Abd-al-Malik) (685-795)
Walid I (705-715)
Suleiman I (Soliman) (715-717)
Omar II (717-720)
Yazid II (Jezid II) (720-724)
Hişman (724-743)
Walid II (743-744)
Yazid III (Jezid III) (744)
Merwan II (744-750)
Ibrahim (744)

Abbasizii

Abu-I-Abbas al Saffah (750-754)
al-Mansur (754-775)

al-Mahdi (772-785)
al-Hadi (785-786)
Harun al-Raşid (786-809)
al-Amin (809-813)
al-Mamun (813-833)
al-Mutasim (833-842)
al-Wathik (842-847)
al-Mutawakkil (857-861)
al-Muntasir (861-862)
al-Mutazz (862-866)
al-Muchtadi (866-869)
al-Mutamid (869-892)
al-Mutadid (892-902)
al-Muktafi (902-908)
al-Muktadir (908-932)
al-Kahir (932-934)
al-Radi (934-940)
al-Muttaki (940-943)
al-Mustakfi (943-946)
al-Muti (946-974)
al-Tai (974-991)
al-Kadir (991-1031)
al-Kaim (1031-1075)
Ceilalţi califi nu mai au importanţă pentru istoria bizantină. Califatul abbsaid cade la 1258

Sultanii selgiucizi din Rum (Ikonion)

Suleiman I (1077-1086)
Kilidj Arslan I (1092-1107)
Malik-Şah (1107-1116)
Masud I (1116-1156)
Kilidj Arslan II (1156-1192)
Kaikosru I (1192-1196)
Suleiman II (Soleiman II) (1198-1204)
Kilidj Arslan III (1204)
Kaikosru I (a doua oară) (1204-1211)
Kaikaus I (1211-1220)
Kaikubad I (1220-1237)
Kaikosru II (1237-1245)
Kaikaus II (1246-1257)
Kilidj Arslan III (1248-1265)
Kaikubad II (1249-1257)
Kaikosru III (1265-1282)
Masud II (1282-1304)
Kaikubad III (1284-1307)
Masud III (1307-1308)

Sultanii otomani până la 1481

Osman, emir (1288-1326)
Orchan (1326-1359)
Murad I (1359-1389)
Baiazid I (1389-1402)
Interregn (1402-1413)
Suleiman, emir de Adrianopol (Edirne) (1402-1411)
Mehmed Celebi, emir de Anatolia (1402-1413)
Musa Celebi, emir de Adrianopol (1411-1413)
Mehmed I (1413-1421)
Mustafa Celebi, în Rumelia (1419-1421)
Murad II (1421-1451)
Mahomed II (Mehmed II) Cuceritorul (1444-1446)

Patriarhii de Constantinopol

Pe lângă scaunul papal, avem de a face şi cu patriarhii „latine" ale Ierusalimului, Alexandriei, Antiochiei şi Constantinopolului, care au existat până la începutul secolului XX, întemeiate în perioada cruciadelor.
Nectarios (381-397)
Ioan I Chrysostomos (398-404)
Arsakios (404-405)
Attikos (406-425)
Sisinios (426-427)
Nestorios (428-431)
Proclos (431-446)
Flavianus (446-449)
Anatolios (449-458)
Gennadios I (458-471)
Akakios (472-489)
Phravitas (489-490)
Euthymios I (490-496)
Macedonius II (496-511)
Timotheos I (511-518)
Ioan II de Cappadocia (518-520)

Epiphanios (520-535)
Anthemios I (535-536)
Menas (536-552)
Eutychios (552-565)
Ioan III de Antiochia (Scolasticul) (565-577)
Eutychios (a doua oară; 577-582)
Ioan IV Nesteutes (582-595)
Kyriakos (595/6-606)
Thoma I (607-610)
Sergios I (610-638)
Pyrrhos (638-641)
Paul II (641-653)
Pyrrhos (a doua oară; 654)
Petru (654-666)
Thoma II (667-669)
Ioan V (669-675)
Constantin I (675-677)
Theodor I (677-679)
Georgios I (679-686)
Theodor I (a doua oară; 686-687)
Paul III (688-694)
Callinicos I (694-706)
Kyros (705 sau 706-712)
Ioan VI (712-715)
Germanos I (715-730)
Anastasios (730-754)
Constantin II (754-766)
Niketas I (766-780)
Paul IV (780-784)
Tarasios (784-806)
Nikephor (806-815)
Theodotos Melissenos Cassiteros (815-821)
Antonie I Cassimates (821-837)
Ioan VII Grammaticul (837-843)
Methodios I (843-847)
Ignatios (847-858)
Photios (858-867)
Ignatios (a doua oară; 867-877)
Photios (a doua oară; 877-886)
Ştefan I (886-893)
Antonie II Kauleas (893-901)
Nicolae I Misticul (901-907)
Euthymios (907-912)
Nicolae I Misticul (a doua oară; 912-925)
Ştefan II (925-927)
Triphonos (927-931)
Theophylaktos (933-956)
Polyeuctos (956-970)
Vasile I Scamandrinos (970-974)
Antonie III Studitul (974-979)
Nicolae II Chrysoberges (979-991)
991-996: neocupat
Sisinios II (996-998)
999-1001: neocupat
Sergios II Manuelitos (1001-1019)
Eustathios (1019-1025)
Alexios Studitul (1025-1043)
Mihail I Kerularios (1043-1058)
Constantn III Lichudes (1059-1063)
Ioan VIII Xiphilinos (1064-1075)
Kosmas I Ierusalimitul (1075-1081)
Eustratios Garidas (1081-1084)
Nicolae III Kyrdiniates (Grammaticul) (1084-1111)
Ioan IX Agapetos (1111-1134)
Leon Styppiotes (1134-1143)
Mihail II Kurkuas (Oxites) (1143-1146)
Kosmas II Attikos (1146-1147)
Nicolae IV Muzalon (1147-1151)
Theodotos II (Theodosios ?) (1151/2-1153/4)
Neophytos I (1153-1154, 1 lună)
Constantin IV Chliarenos (1154-1157)
Lucas Chrysoberges (1157-1169/70)
Mihail III de Anchialos (1170-1178)
Chariton Eugeniotes (1178-1179)
Theodosios I Boradiotes (1179-1183)
Vasile II Phylakopulos Kamateros (1183-1186)
Niketas II Muntanes (1187-1189)
Dositheos de Ierusalim (febr. 1189)
Leontios Theotokites (febr.-oct. 1189)
Dositheos (a doua oară; 1189-1191)
Georgios II Xiphilinos (1191-1198)
Ioan X Kamateros (1198-1206)
Mihail IV Autoreianos (1208-1214)
Theodor II Eirenikos (1214-1216)
Maximus II (1216)
Manuel I Charitopulos Sarantenos (1216/17-1222)
Germanos II (1222-1240)
Methodios II (1240)
cca. 1240 - cca. 1243/4: neocupat
Manuel II (1243/4 (?) - 1254)
Arsenios Autoreianos (1254-1260)
Nikephor II (1260-1261)

Arsenios Autoreianos (a doua oară; 1261-1265)
Germanos III (1265-1266)
Iosif I (1266-1275)
Ioan XI Bekkos (1275-1282)
Iosif I (a doua oară; 1282-1283)
Grigore II (Georgios Cipriotul) (1283-1289)
Athanasios I (1289-1293)
Ioan XII Kosmas (1294-1303)
Athanasios I (a doua oară; 1303-1309)
Niphon I (1310-1314)
Ioan XIII Glykys (1315-1319)
Gerasimos I (1320-1321)
Isaia (1323-1332)
Ioan XIV Kalekas (1334-1347)
Isidor I (1347-1350)
Callistos I (1350-1353)
Philotheos Kokkinos (1353-1354)
Callistos I (a doua oară; 1355-1363)
Philotheos (a doua oară; 1364-1376)
Macarios (1376/7-1379)
Nilos (1380-1388)
Antonie IV (1389-1390)
Macarios (a doua oară; 1390-1391)
Antonie IV (a doua oară; 1391-1397)
Callistos II Xanthopulos (1397)
Matei I (1397-1402)
1402-1403: neocupat
Matei I (a doua oară; 1403-1410)
Euthymios II (1410-1416)
Iosif II (1416-1439)
Mitrophanes II (1440-1443)
Georgios III Mammas (1443-1450)
1454-1459, Mammas a fost patriarh „latin" de Constantinopol
Athanasios II (1450)
Gennadios II Scholarios (1454-1456, 1463, 1464-1465)

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

TABELE GENEALOGICE ALE DINASTIILOR BIZANTINE

(întocmite de Georges Ostrogorsky)

1.Dinastia lui Herakleios (Heracleiană)(610-711)

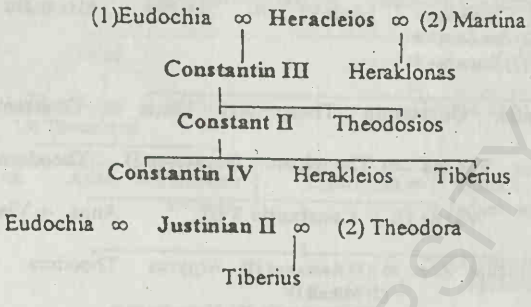

2.Dinastia Siriană (Isauriană) (717-802)

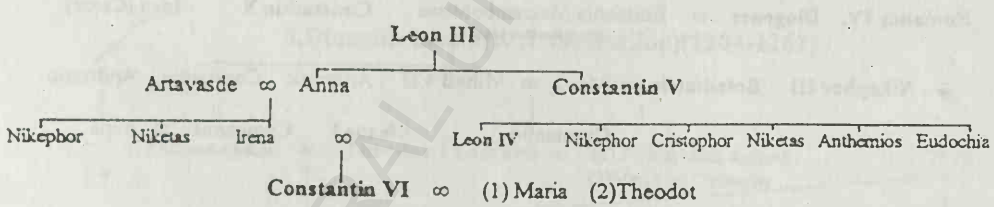

3.Dinastia Amoriană (de Amorian) (820-867)

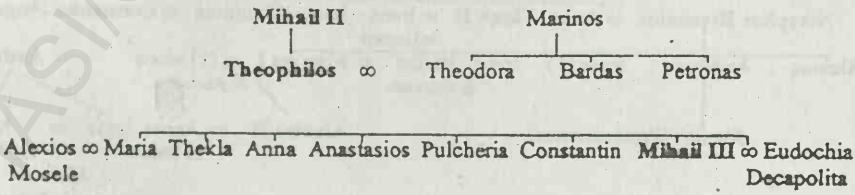

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

4.Dinastia Macedoneană (Macedonenilor) (867-1056)

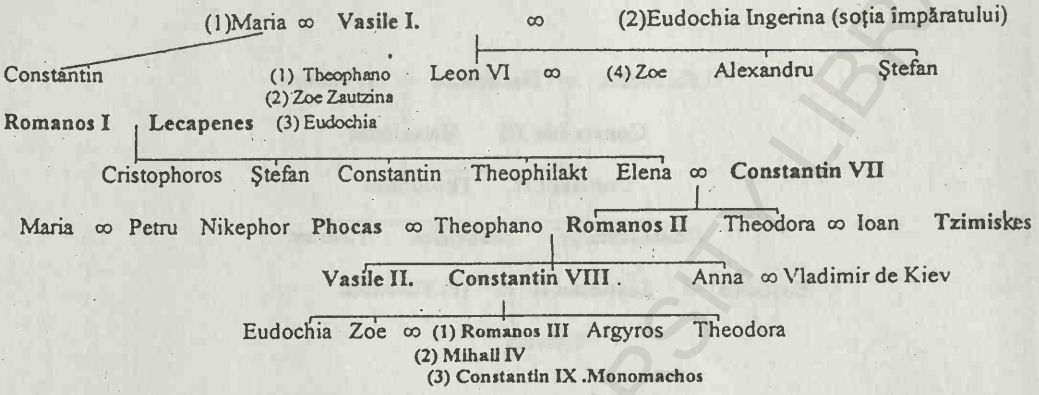

5.Dinastia Ducas (1059-1078)

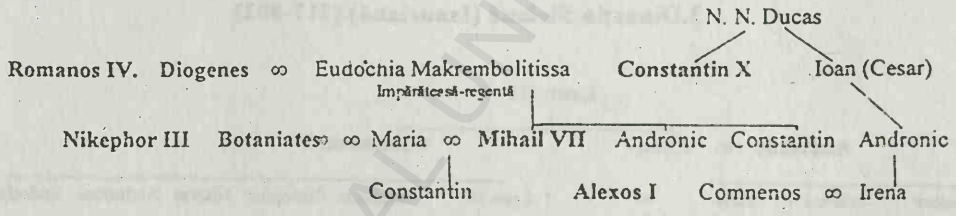

6.Dinastia Comnenilor (Comnenos)(1081-1185)

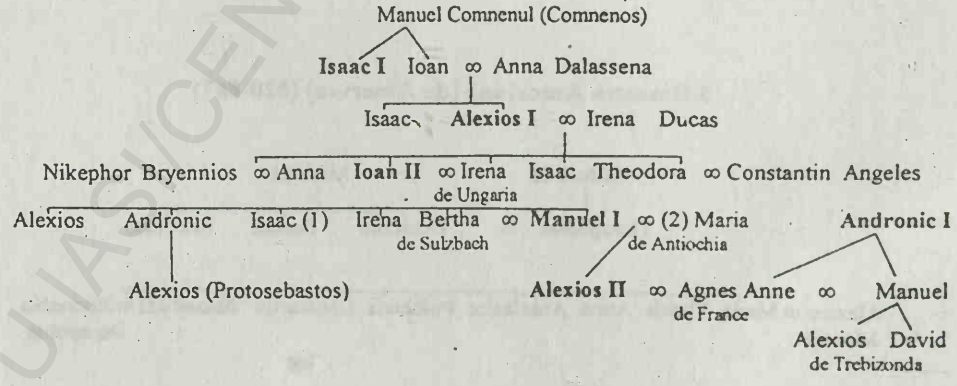

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

7.Dinastia Angelos (Angelilor) (1185-1204)

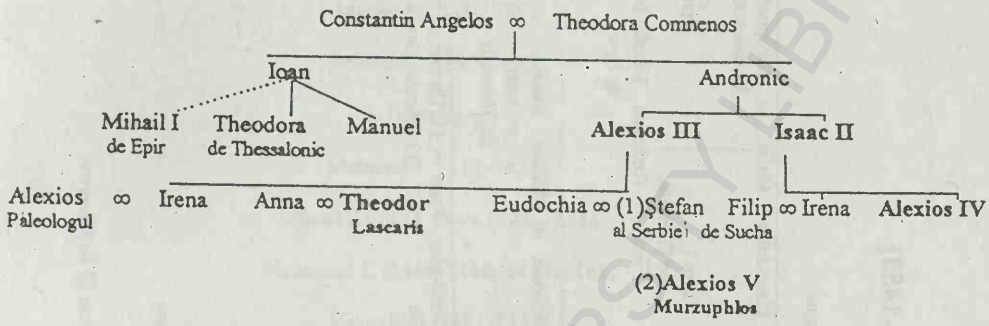

Theodora ∞ Andronic Paleologul (Paleologos)

Mihail VIII Paleologul (Paleologos)

8.Dinastia Laskaris (Lascarizilor)(1204-1261)

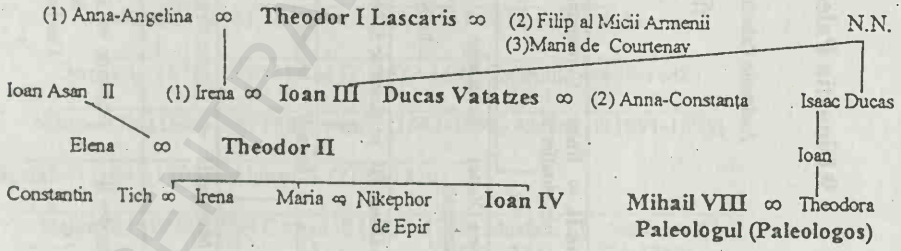

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

9.Dinastia Paleologos (Paleologilor) (1261-1453)

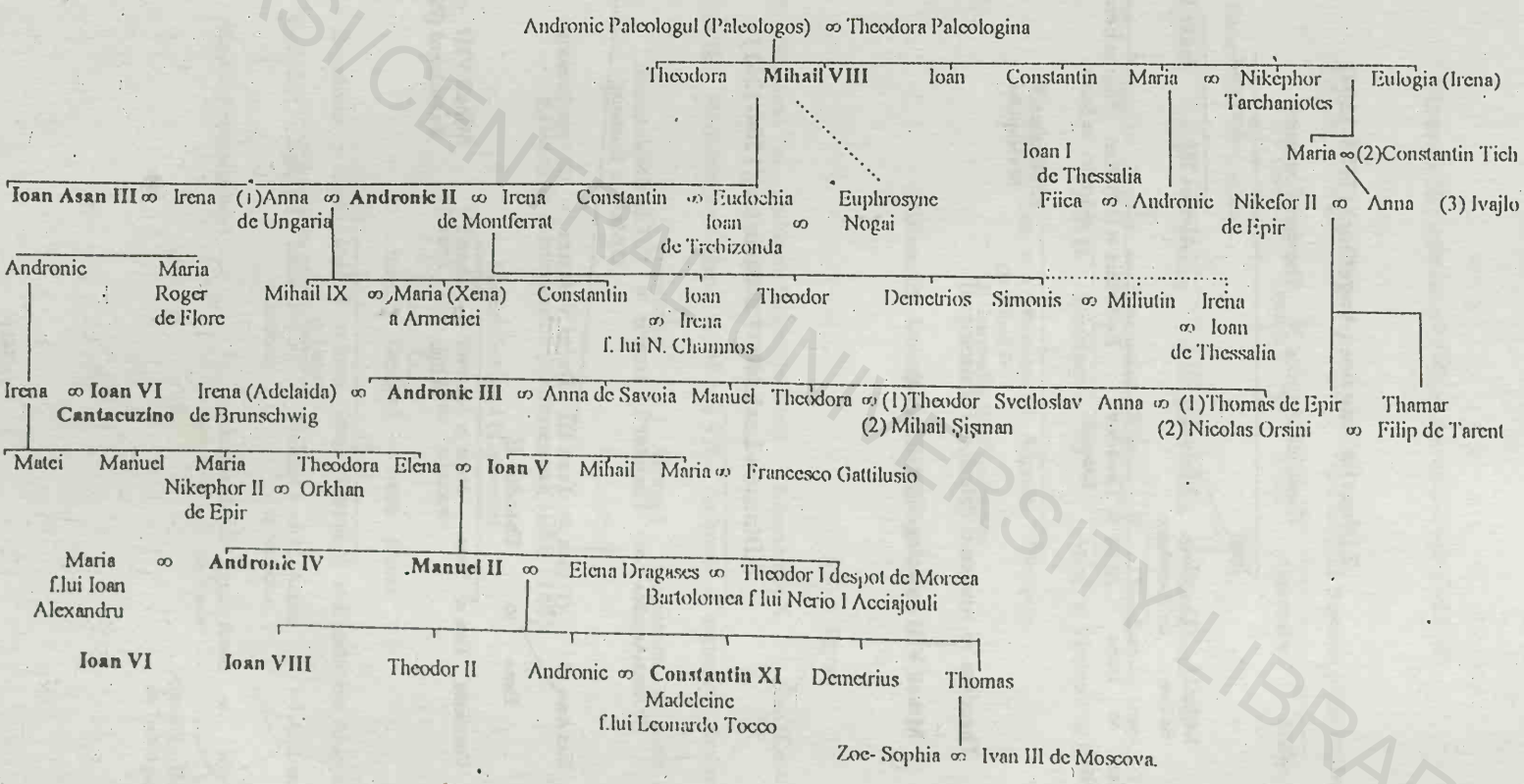

TABELE GENEALOGICE ALE SULTANILOR DIN DINASTIA LUI OSMAN

(întocmite de André Clot)

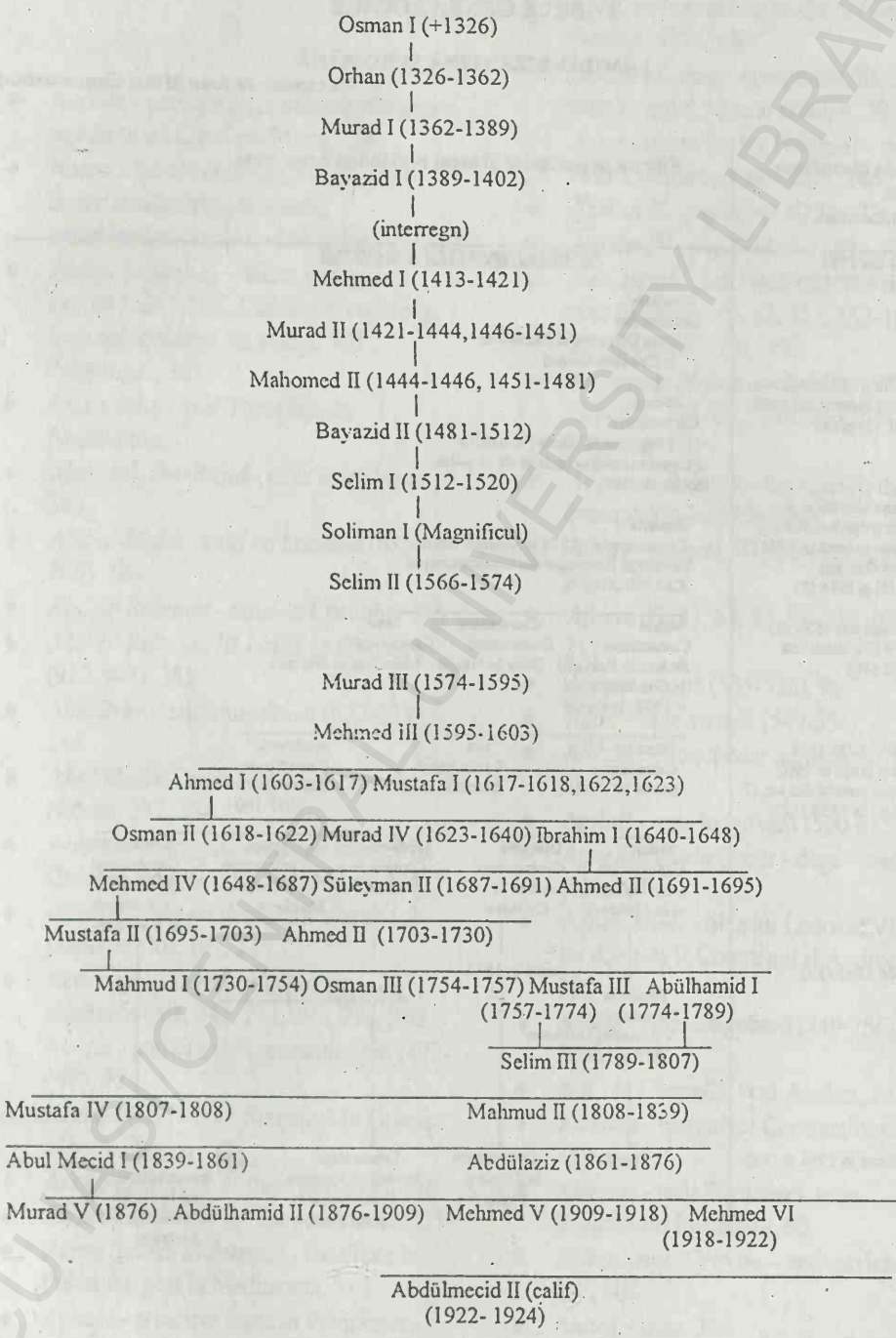

BCU "ASVICENTIE" UNIVERSITY LIBRARY

TABELE GENEALOGICE

FAMILIA BIZANTINĂ ŞI ROMÂNĂ

(întocmite de Ioan Mihai Cantacuzino)

Data de identificare ca tată al următorului	Filiaţia prenumelor şi locul rezidenţei principale
Ipoteză din 1992 publicat în 1994 (1)	*FAMILIA IMPERIALĂ BIZANTINĂ*
	Dimitrie Cantacuzino Mare Domestic al Patriarhiei la **Constantinopol**
Doc. Din 1522, publicat în 1975 (2) Ipoteză din 1992 Ref: (3) şi (4)	**Mihai** Cantacuzino +1522 îngropat la Sfânta Paraschiva la **Constantinopol** unde se dă un palat moldovenilor
Prenume identificat şi atribuit greşit în 1919 (5) Atribuţie corectă în 1992 (3) După doc. din 1584 (6) şi 1674 (7)	**Dimitrie** Cantacuziono +1574 la Muntele Athos Salvatorul Bisericilor din Constantinopol Ca 1540
Document din 1584 (8) şi 1674 (9), identificat în 1902 (10)	**Mihai** Cantacuzino făcător de Patriarhi la Constantinopol +1578 Anchialis; **Constantin** Cantacuzino Duce de Naxos; **Iane** Cantacuzino Mare Ban al Oltenici
Doc. Din 1784 (11) Publicat greşit în 1902 Atribuţie corectă din sec.17 publicată în 1858 (12)	**Dimitrie** Cantacuzino născut în 1566; **Ion** Cantacuzino născut în 1570; **Andronic** Cantacuzino făcător de Voievozi 1553-1601
	Mihai Cantacuzino a trăit la **Const.** şi în **Moldova**; **Dimitrie** Cantacuzino A trăit în **Crimeea**; **Iordache** Cantacuzino Vistiernic; **Toma** Cantacuzino Vornic în **Moldova**; **Constantin** Cantacuzino 1598-1663 Postelnic al **Valahiei**
Doc din 1965 (13)	urme în 1942
	Dimitrie Cantacuzino Voievod al Moldovei 1675 şi 1685; *FAMILIA ROMÂNĂ*
Identificaţi în 1994 şi 1992 (aici)	Stinsă (?); Descendenţi în Turcia şi Franţa (+); Descendenţi în viaţă în America, Transilvania şi Basarabia (+); Numeroşi descendenţi în viaţă în 10 ţări din Europa şi America

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

INDICE

A

- *Aachen* - capitala Imperiului carolingian, reşedinţa lui Carol cel Mare, 159
- *Aaron* - fiu al comitelui Nicola, unul dintre conducătorii răscoalei antibizantine din Macedonia din 976, 212
- *Abaqa (Abagha)* - ilkhan mongol al Persiei (1265-1282), căsătorit cu Maria, fiica nelegitimă a lui Mihail VII Paleologul, 381
- *Abastaktos* - vezi Theophylakt Abastaktos.
- *Abdallah-ibn-Raşid* - emir musulman, 383
- *Abd al-Malik* - calif de Damasc (685-705), 384
- *Abd er-Rahman* - emir de Cordoba, 385
- *Abd er-Rahman III* - calif de Cordoba (912-945), 385
- *Abu Bekr* - calif musulman (632-634), 384
- *Abul Kasim* - emir selgiucid, emir de Niceea, 237, 384
- *Abhazia (Abasgia)* - regiune istorică în Georgia, pe litoralul Mării Negre, 224
- *Abydos* - oraş pe ţărmul micrasiatic al Dardanelelor, 187, 215
- *Acarnania* - regiune din Grecia septentrională, 242, 272, 292, 298, 302.
- *Acaţiu* - patriarh de Constantinopol (472-488), 95
- *Acciajuoli* - familie florentină în Grecia, 316
- *Acciajuoli, Nerio I* - duce al Atenei, 316
- *Acciajouli, Nerio II* - duce al Atenei, 325
- *Accra* (antica Ptolemais) - localitate în Palestina, port la Mediterana, 312
- *Achaia* - principat franc în Peloponez, creat în 1204, 242, 265, 292, 316, 323
- *Acheloos (Achelous)* - râu în Grecia (bătălie, 917), 190
- *Adana (Seyhan)* - cetate în Cilicia, astăzi oraş în sudul Turciei asiatice, 209
- *Adramyttion* (astăzi Edremit) - oraş pe coasta vestică a Asiei Mici, 246
- *Adrian II* - papă (867-872), 173
- *Adrian IV* - papă (1154-1159), 175
- *Adrianopol* (fost Orestiada, azi Edirne) - oraş în Tracia, 48, 83, 151, 153-154, 191, 219, 244, 250, 251, 300.
- *Adriatică, Marea* , 115, 150, 157, 174, 221-222, 234, 242, 249, 253, 278, 302, 305, 316
- *Aegaeon Pelagos* – drongariat; themă bizantină în Insulele Egee, 137, 182
- *Aëtius* - general al Imperiului roman de Apus, 34
- *Africa,* 32, 41, 64, 88, 99-100, 107, 157, 212
- *Agapet* - papă (535-536), 96
- *Agila* - rege vizigot (549-554),
- *Allectus* – funcţionar administrativ (sec 3), 35
- *Agilulf* - rege longobard (590-615),
- *Agnellus Participatus* - doge venetian (810-827)
- *Agnes-Anna* - fiica lui Ludovic VII, soţia lui Alexios II Comnenul şi Andronic I, 390
- *Aistulf* - rege longobard (749-756), 344-345
- *Aix - la Chapelle*, vezi Aachen, 152
- *Akakios* - patriarh al Constantinopolului, 385
- *Akakios* - tatăl Theodorei, soţia împăratului Iustinian I, 90
- *Akinodynos, Grigore* – antihesyichast, 297, 301
- *Akova* – oraş, 316

- *Akroinon* - oraş în Phrygia (bătălie, 740), 137, 143, 371
- *Alaric I* - rege vizigot (391-410), 84, 367
- *Alaric II* - rege vizigot (485-507), 85
- *Albania*, 215, 254, 302
- *Alboin* - rege longobard (c. 560-572).
- *Alfons V de Aragon şi de Nicopole* – rege, 327
- *Aksum* - oraş şi regat în Ethiopia, 64
- *Albania (caucaziană)* - regiune istorică şi stat cuprins între Marea Caspică şi Munţii Caucaz, 248, 291
- *Alep (Aleppo, Haleb;* antica *Beroea)* - oraş în nord-vestul Siriei, emirat musulman, 199, 204, 218-219
- *Alessandria* - cetate lomardă, 56
- *Alexandria* (astăzi Iskandaryah) - oraş în Egipt, 53, 78, 80, 81, 105, 127-129, 143
- *Alexandru I* - împărat (912-913), 381
- *Alexandru II* - papă (1061-1073).
- *Alexandru III* - papă (1159-1181).
- *Alexios I Comnenul* - împărat (1081-1118), 229-230, 232-234, 236-238, 275, 390
- *Alexios II Comnenul* - împărat (1180-1183), 233, 390,
- *Alexios III Angelos* - împărat (1195-1203), 243, 246, 391
- *Alexios IV Angelos* - împărat (1203-1204), 381, 391
- *Alexios V Ducas Murtzuphlos* – împărat, 381
- *Alexios I Mare Comnen (Megas Comnenos)* - împărat de Trapezunt (1204-1222), 229
- *Alexios II Mare Comnen* - împărat de Trapezunt, 390
- *Alexios III Mare Comnen* - împărat de Trapezunt (1349-1390), 390
- *Alexios Apocaucos (Apokaukos)* - parakimomenos, favoritul Annei de Savoia, 286, 293, 295, 297, 299
- *Alexios Bryennios* – general, 390
- *Alexios Comnenul* – general, 225
- *Alexios Comnenul* - aristocrat bizantin, 390
- *Alexios Comnenul* – protosebastos, 390
- *Alexios Kalergis* - conducător al răscoalei antiveneţiene în Creta, 115
- *Alexios Lascaris* - fratele lui Theodor I Lascaris, 391
- *Alexios Philanthropenos* – general, 390
- *Alexìos Strategopulos* – general, 260
- *Ali* - ginerele lui Mahomed, calif (656-661), 384
- *Almos* - fratele lui Ştefan II, regele Ungariei, 422
- *Alp-Arslan* - sultan selgiucid (1063-1072), 224, 385
- *Amalasuntha* - fiica regelui ostrogot Theoderic, 89, 101
- *Amalfi* - port în Campania (Italia), 225
- *Amastris* (azi *Amasra*, oraş-port în nordul Turciei asiatice) - oraş în Paphlagonia, 247
- *Amaseia* - localitate în vestul Asiei Mici, 184
- *Amaury* - regele Ierusalimului, 79
- *Amedeo V* - conte de Savoia (1285-1323), 310-311
- *Amedeo VI (Contele Verde)* - conte de Savoia (1343-1383), 311-312
- *Amida (Diarbekia)*, astăzi *Dyarbakir*, oraş în sud-vestul Turciei asiatice - cetate în Mesopotamia superioară, 169, 199
- *Amisos* (astăzi *Samsun*) - oraş-port la Marea Neagră, în nordul Turciei asiatice, 169
- *Amir* - emir selgiucid, 127
- *el-Amiz* - calif fatimid, 385
- *Amorion* - cetate în Phrygia (Asia Mică), 128, 169, 213
- *Amr ibn - al - As* - general arab, 384
- *Amr* - general arab, 127
- *Anastasios I* - împărat (491-518), 82

- *Anastasios II* - împărat (713-715), 132, 136
- *Anastasios I* - patriarh de Constantinopol (730-754), 143
- *Anatolikon* - themă în Asia Mică, 113, 119, 133, 137, 143, 182, 185
- *Anazarba* (astăzi *Anavarza*, oraş în sud-estul Turciei) - oraş pe coasta tracică a Mării Negre, 204
- *Anchialos* – oraş pe coasta tracică a Pontului (bătălie 753), 145, 190, 263, 282, 290, 373
- *Ancona* - oraş-port italian la Marea Adriatică, 174
- *Ancyra* (*Angora*, astăzi *Ankara*) - oraş în centrul Asiei Mici, 49, 169, 320, 322
- *Andalusia* - provincie în Spania, 272
- *Andrei I* - regele Ungariei (1046-1060)
- *Andronic I Comnenul* - împărat (1183-1185), 233, 243
- *Andronic II Paleologul* - împărat (1282-1328), 230, 272, 273, 277, 286-288, 303, 308
- *Andronic III Paleologul* - împărat (1328-1341), 230, 254, 286-288, 293, 300, 303-304, 308
- *Andronic IV Paleologul* - împărat (1376-1379), 382, 392
- *Andronic Asan* - fiul ţarului bulgar Ioan Asan III, 392
- *Andronic Ducas* – general, 390
- *Andronic Nestongos* - aristocrat niceean, 228
- *Andros* - insulă veneţiană în Ciclade (Marea Egee), 242
- *Angeli (Angelos)* - dinastie bizantină, 391
- *Angelos, Ioan* - sebastocrator, tatăl lui Mihail I şi al lui Theodor de Epir, 391
- *Angelos, Ioan* - guvernatorul Epirului şi al Thessaliei, 391
- *Anglia* – regat, 234, 319
- *Angora* (antica *Ankyra*) - oraş în Asia Mică (Ankara), 320
- *Ani* - oraş şi regat armean în nord-estul Asiei Mici; vezi *Armenia Mare*, 127, 137
- *Ankyra* - oraş în Asia Mică (vezi *Angora, Ankara*).
- *Anna* - fiica lui Roman II, sora lui Vasile II şi soţia lui Vladimir, marele cneaz de Kiev, 390
- *Anna* - fiica regelui sârb Ştefan Decianski, 287
- *Anna Comnena* - istoric - fiica lui Alexios I, 234, 237, 239
- *Anna Dalassena* - mama împăratului Alexios I, 390
- *Anna Paleologos* - fiica lui Mihail VIII, 304
- *Anna Paleologos* - soţia despotului epirot Ioan Ducas Orsini, 308
- *Anna de Savoia* - fiica contelui Amedeo V şi soţia lui Andronic III, 293
- *Anna de Ungaria* - soţia lui Andronic II, 278, 392
- *Anthemios din Tralles* – arhitect, 98
- *Anthemios* - prefect al pretoriului, 58
- *Antiochia (Antiohia)* - astăzi *Antakya*, oraş în sudul Turciei asiatice - oraş în Siria, pe fluviul Orontes, 56, 78, 79, 81, 115, 126, 128-129, 156, 209, 242, 238-239.
- *Antiochia* - principat latin în Siria de Nord, 209, 218
- *Antiochia pe Maiandros* - localitate în vestul Asiei Mici, 79, 81, 218-219, 238
- *Antonios II Kauleas (Antonie)* - patriarh de Constantinopol (893-901), 386
- *Apokaukos, Alexios* - megaduce *(megas dux)*, adversarul lui Ioan Cantacuzino, 287
- *Apokaukos, Ioan* - fiul lui Alexios Apokaukos, guvernatorul Thessalonicului, 286
- *Apros* - fortăreaţă în Tracia (bătălie, 1305), 283

- *Apulia (Pulgia)* - regiune din sudul Italiei, 144
- *Aquileia* (medieval *Aglar*) - oraş în nord-estul Italiei, pe ţărmul lagunei Veneţia, 32
- *Arabia, Peninsula,* 102
- *Arcadiopolis* - oraş în Tracia, 156
- *Arcadius* - împărat (395-408), 84, 367, 381
- *Arelate (Arles),* oraş în Franţa, 49
- *Ariadna* - soţia lui Zenon şi a lui Anastasios, 389
- *Ariulf* - duce longobard,
- *Arius* - preot din Alexandria, părintele arianismului, 53, 54, 78, 80
- *Argyros* – familie de magnaţi, 85
- *Armenia* - provincie bizantină, mai târziu arabă, în nord-estul Asiei Mici, 137
- *Armenia Mare (Ani)* - regat în nord-estul Asiei Mici, 117, 120-122, 125, 127, 137, 175, 182, 198, 199, 205, 207, 218, 222, 315
- *Armenia Mică* - principat, apoi regat în Cilicia, 224, 229
- *Armeniakon* - themă în Asia Mică, 113, 119, 131, 156, 158, 169, 184
- *Arqa* - cetate în Siria de nord, 203
- *Arsenios Autoreianos* - patriarh de Constantinopol (1254-1259, 1261-1265), 269
- *Arta* – golf, 262
- *Arta* - capitala despotatului Epirului, 260, 292
- *Artabasdos* - strateg, 133, 143
- *Asan I* - ţar al Bulgariei (1187-1195), fondatorul celui de-al doilea Imperiu bulgar, 250
- *Asan II* - ţar al Bulgariei (1218-1241), 250-251, 253, 254
- *Asan III* - ţar al Bulgariei, 383
- *Asan Andronic* - fiul lui Asan III, guvernatorul Moreei (1316-1321), 383
- *Ascoli* - localitate în Italia meridională, 227
- *Asia Mică* - peninsulă, 32, 41, 45, 49, 55, 96-97, 107-108, 113, 115, 118-120, 127, 130, 135, 138, 145, 148, 153, 156, 159, 184, 213, 221; 234, 237, 239, 241, 244, 246, 250, 233, 255, 258, 320, 325
- *Asparuch (Isperich)* - fondatorul chanatului bulgar (679-701), 130
- *Ašod I* - rege al Armeniei Mari (885-890), 175
- *Ašod II* - rege al Armeniei Mari (914-929), 176
- *Ašod III* - rege al Armeniei Mari (953-977), 176
- *Atena (Athena)* - metropola Greciei, 945, 145
- *Atena* - principat aragonez, 242, 285, 316, 325
- *Athanagild* - rege vizigot (554-567),
- *Athanaric* - rege vizigot, 85
- *Athanaric* - nepotul lui Theoderic I, regele ostrogoţilor, 85
- *Athanasios* - episcop de Alexandria, partizanul ortodoxiei, 78-79
- *Athanasios* - călugăr, fondatorul Marii Lavre, 227
- *Athenais-Eudocia* - soţia lui Theodosios II, 389
- *Athos Muntele* - republică monastică în Peninsula Chalcidică, în nord-estul Greciei, 161, 287, 295, 330
- *Attalia* (*Attaleia*, astăzi *Antalya*) - oraş-port în sud-estul Turciei asiatice, oraş în Asia Mică, 194
- *Attila* - rege hun (434-453), 84, 367
- *Augustus* - împărat roman (34 î.Ch. - 14 d.Ch.), 30
- *Augusta Treverorum* (Trier) – reşedinţă imperială, 34, 42, 48, 49, 56
- *Avignon* (anticul *Avenio*) - oraş în sud-estul Franţei, sediu pontifical (1309-1378), 310, 311

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI
ISTORIE

- *Avlona* - port pe coasta dalmată, 238, 259
- *Aydin* - emirat selgiucid în Asia Mică, 184

B

- *Baalbek* (anticul *Heliopolis*) - cetate în Siria, 212
- *Babylon* (astăzi *Cairo*) - oraș în Egipt, 127
- *Badvilax* - vezi *Totila*
- *Baiazid* - sultan otoman (1389-1402), 315, 385
- *Baibars* - sultan al Egiptului (1260-1277), 384
- *Bagdad* - capitala califatului abbasid, 157, 199
- *Balcani, Munții,* 64, 186, 214-215, 218, 224, 229, 239-240, 254, 314, 325
- *Balcanică ~Peninsulă*, passim.
- *Balduin (Baudouin) de Flandra* - împărat latin de Constantinopol, Balduin I (1204-1205), 241, 382
- *Balduin (Baldouin) II* - împărat de Constantinopol (1228-1261), 251, 255, 382
- *Balduin (Baudouin) III* - rege al Ierusalimului (1147-1163), 255
- *Bardanes* - strateg de Armeniakon, 381
- *Bardanes Turkos* – general, 150
- *Bardas* – cezar, 169, 171
- *Bardas Phocas* – general, 201, 203, 214
- *Bardas Phocas* - general, nepot de frate al lui Nikephor II Phocas, 210, 215, 216
- *Bardas Skleros* – general, 210, 213, 215, 216
- *Bari* - capitala Apuliei (Italia de Sud), 175, 209, 372, 374
- *Basiliscus* - general, uzurpatorul tronului imperial sub Zenon, 381
- *Baudouin de Boulogne* - șef cruciat, 255
- *Bela III* - regele Ungariei (1172-1196).
- *Bela-Alexios* - vezi *Bela II, 253.*
- *Belgrad* (anticul *Singidumum)* - oraș pe Dunărea mijlocie, 215
- *Beirut* - oraș pe coasta siriană, 188, 219
- *Belizarie* - general al împăratului Iustinian I, 90, 94, 99, 101
- *Benedetto Zaccaria* - nobil genovez, 280
- *Benedict XII* - papă (1334-1342).
- *Benevent* - localitate în Calabria (Italia de sud), 209
- *Beoția* - regiune istorică în Grecia, 161, 272
- *Bertha de Sulzbach* - prima soție a lui Manuel I Comnenul, 390
- *Berthe de Provence* - a doua soție a lui Constantin VII Porphyrogenetul, 390
- *Berenguer de Rocaforte* - șef al companiei catalane, 209
- *Berroia* - fortăreață în Macedonia, 219
- *Berroe Irenopolis* (astăzi *Stara Zagora*) - oraș în Bulgaria, 187
- *Bessarion* - cardinal roman, născut la Trapezunt (1395-1472), 11, 323, 324
- *Bithynia* - regiune istorică în nord-vestul Asiei Mici, 31, 224, 281
- *Bitolia* - cetate în Macedonia, 249
- *Bizanț, Imperiul bizantin* - passim.
- *Blacherne* - palat imperial - passim
- *Bohemund de Tarant* (c. 1050-1111), fiul lui Robert Guiscard, fruntaș al primei cruciade și fondator al principatului latin al Antiochiei, 238
- *Bohemund II* (fiul precedentului) - principe latin de Antiochia (1127-1130),
- *Bona (Theodorida)* - oraș în nordul Africii, vezi Theodorida
- *Bonifaciu de Montferrat* - marchiz, unul dintre conducătorii celei de-a IV-a cruciade, fondatorul regatului latin de Thessalonic, 241 -243, 248
- *Bonus* – patriciu, 120
- *Boris I Mihail* - țar bulgar (852-889), 171, 173, 186

- *Boris II* - țar bulgar (969-971), 211, 215
- *Bordeaux* - oraș în Franța, 64
- *Bosfor* (anticul *Bosforus Thracicus*, *turc-Karadeniz - Bogăzi*) - strâmtorile prin care Marea Neagră comunică cu Marea Marmara, 29, 56, 67, 117, 121, 165, 199, 255, 305
- *Bosnia* - principat sud-slav, 194, 336
- *Boucicault (Jean le Maingre)* - mareșal francez (1366-1421), 319
- *Brescia* - oraș lombard, 182
- *Brindisi* (anticul *Brundisium*) - oraș-port la Marea Adriatică, în sud-estul Italiei (Puglia), 56
- *Britannia* - teritoriul vechii provincii romane, 32, 34, 36, 39, 41, 87
- *Brussa* (azi *Bursa*, oraș în nord-vestul Turciei asiatice) - oraș în Bithynia ,281, 315
- *Bucoleon* - palat imperial și port din Constantinopol, passim
- *Bukellarion* - temă în Asia Mică, cu centrul la Ancyra, 137, 158, 184
- *Bulgaria* - regiune pe Dunăre, populată de triburi bulgare, chaganat, apoi țarat, 150, 163, 171 – 174, 187, 193, 194, 209, 211, 243, 263, 326
- *Bulgaria* - temă bizantină, organizată de Vasile II în regiunile muntoase central-vestice ale Peninsulei Balcanice, 221, 224, 252, 311, 316-317, 326
- *Bulgarophygon* (anticul *Burtudisos*, astăzi Babaeski, în Turcia europeană) - cetate bizantină în Tracia, în apropiere de Adrianopol, 187
- *Butua (Budva)* – oraș pe coasta adriatică, 115
- *Byblos* - cetate siriană, 127
- *Byzacena* - regiune în Africa romană, 88
- *Byzantion* - numele vechii colonii, megariene, pe locul căreia a fost fondat Constantinopolul, 56, 334,

C

- *Cairo* - capitala califatului egiptean al Fatimizilor, 127
- *Calabria* - regiune în Italia de sud, 142, 144
- *Calist* - patriarh de Constantinopol (1350-1354, 1355-1363), 310
- *Callinicos* - inventatorul focului grecesc, 340
- *Callinicos* - patriarh al Constantinopolului (694-706), 386
- *Callinicus* - exarh de Ravenna,
- *Caltabellota* - localitate în Sicilia, 281
- *Campania* - regiune istorică italiană la sud de Tibru, ce corespunde anticului *Latium*, 58
- *Campus Ardiensis*, 48
- *Candia* - capitala Cretei, 204
- *Canne* - localitate în Apulia, 144
- *Cappadocia* - regiune central-estică a Asiei Mici, 94, 121, 158, 162, 182, 184
- *Capua* - oraș în Campania, 101
- *Capua* - principat sud-italian, 101, 209, 375
- *Caramania* - vezi *Karaman*, 325
- *Caria* - regiune istorică pe țărmul egeic al Asiei Mici, 137
- *Carol cel Mare* - împărat franc (768-814), 100, 150, 152-153, 159, 163
- *Carol Martel* – rege franc, 128, 159
- *Carol I de Anjou* - fratele lui Ludovic XI, rege al Siciliei (1266-1285), 262, 264
- *Carol II de Anjou* - regele Neapolelui (1285-1309), 263-268, 278
- *Carol de Valois* - fratele lui Philip IV cel Frumos, 278, 283, 284
- *Cartagena (Carthago Nova)* - oraș în sud-estul Spaniei, fondat de cartaginezi (223 î.Ch.), 102
- *Cartagina* (antica *Carthago*) - capitala provinciei bizantine din Africa de Nord, 100, 102, 105, 108, 128, 129

- *Carthago Nova (Cartagena)* - oraş în sud-estul Spaniei, fondat de cartaginezi, vezi Cartagena
- *Caspică, Marea ~, 89, 123*
- *Caslav* - principe sârb, 384
- *Cassandreia* (antica *Polidea*) - colonie a Corintului, localitate în sudul Macedoniei, 282, 316
- *Castoria* - oraş în Macedonia, 128
- *Castrogiovanni* - cetate în Sicilia, 99
- *Catherine de Courtenay* - nepoata lui Balduin II, 255
- *Catherine de Valois* - soţia lui Philip de Tarent, fiul lui Balduin II, 278
- *Cattaneo* - familie de nobili genovezi,
- *Caucaz, Munţii ~.221, 227*
- *Cefalù* - localitate în Sicilia, nu departe de Palermo, 99
- *Cephalonia* - cea mai mare insulă din Marea Ionică, 284
- *Cephalonia* – temă, 182, 314
- *Ceylon* – insulă, 187
- *Cezareea Cappadociei* (Cezareea Mazaca; azi *Kayseri*, oraş în Turcia asiatică) - oraş în Asia Mică, 128, 137, 212-213
- *Cezareea* - localitate în Palestina, 210
- *Chaldeea* - temă în nord-estul Asiei Mici, cu centrul la Trapezunt, 157, 182
- *Chalke* (Chalkê Phylakê) - edificiu situat la intrarea în Marele Palat imperial.
- *Chalcidica* - peninsulă între golfurile Salonic şi Orfani, 219
- *Chalkedon* (azi *Kadiköy*, în Turcia asiatică) - oraş în Bithynia, 51, 81, 121
- *Chalkoprateia* - cartier în Constantinopol, 140
- *Champagne* - regiune istorică în Franţa, comitat, 64
- *Chandax* - fortăreaţă arabă în Insula Creta, 204
- *Charsianon* - temă în centrul Asiei Mici, 158, 182, 184
- *Chazaria* - regiune pe litoralul de vest al Mării Caspice, de la Volga până la Derbent.
- *Chersonesul Tauric* (Peninsula Crimeea); Cherson (Korsun) - oraş în Crimeea, 131, 158
- *Chersonesul Tracic* - numele antic al Peninsulei Gallipoli (vezi), 182
- *Cibalae* (astăzi Vinkovce, în Slovenia) - oraş în Pannonia, 280, 303
- *China*, 61, 87-89, 320
- *Chioggia* - cetate în estuarul veneţian, aflată pe o insulă din lagună.
- *Chios* - insulă în Marea Egee, 188, 211, 241, 250
- *Chonai* - oraş în Asia Mică (în Phrygia), 140
- *Chora (Kahrié Djami)* - mănăstire constantinopolitană
- *Chorasan (Khurasan)* - provincie în nord-estul Iranului, regiune în Asia centrală, 118
- *Chosroes I* - rege persan (531-579), 102
- *Chosroes II* - rege persan, nepotul lui Chosroes I (589-627), 121
- *Cristophoros* - coîmpărat (921-931), fiul lui Roman I Lecapenos, 193, 195, 304
- *Christophoros* - mare domestic, 175
- *Chrysocheir* - conducătorul pavlicienilor, 175
- *Chrysopolis* (azi *Usküdar*, în Turcia asiatică) - oraş în Bithynia, pe ţărmul Bosforului, 51
- *Chrysotriklinos* – sala principală a Marelui Palat din Constantinopol, 334
- *Câmpiile Catalunice (Campus Mauriacus)* - câmpie în centrul Franţei, actuala Champagne, aproape de Troyes, 237
- *Ciclade (Cyclade)* - insule în Arhipelag (Delos, Andros, Naxos, Santorin etc.), passim

- *Cilicia* - regiune istorică în sud-estul Asiei Mici, în Munții Taurus, 208-209
- *Cilicieni, Munții Taurus* ~ - munți în Cilicia, parte a Munților Taurus, 187, 204, 208, 246
- *Cipru* - insulă în estul Mării Mediterane, 128, 143, 150, 157, 188
- *Cipru* - regat latin, guvernat de dinastia de Lusignan, 208, 209
- *Cirenaica* - regiune în Africa de Nord, 45
- *Cirmen* - localitate pe fluviul Marița, 312
- *Civitate* - localitate în sudul Italiei, 56
- *Câmpia Mierlei* - vezi *Kossovo*.
- *Clement V* - papă, 265
- *Clement V* - papă, 283
- *Clement VI* - papă (1342-1352), 284
- *Clocotnița* - localitate pe fluviul Marița, 251
- *Comneni (Comnenos)* - dinastie bizantină (1057-1059, 1081-1185), 381, 390
- *Conrad III* - rege german (1139-1152), 383
- *Conrad de Montferrat* - mercenar, fratele lui Renier și Bonifaciu de Montferrat, 242
- *Conradin (Conrad V)* - nepotul lui Frederic II de Hohenstaufen (1252-1268), 383
- *Constant I* - împărat (337-350), 64, 381
- *Constantinus (Caius Flavius Constantinus) Chlorus* – cezar, 33, 36, 41
- *Constant II* - împărat (641-660), 127-129, 130
- *Constanteia* - localitate la nord de Balcani, 218
- *Constantin I (Constantin cel Mare)* - împărat (306-337), 42-51, 53, 61, 77, 79, 85, 112, 118, 139, 318, 381
- *Constantin II* - împărat (337-340), 50, 114, 381
- *Constantin III* - împărat (641), 127, 381
- *Constantin IV* - împărat (668-685), 114, 128, 129, 381
- *Constantin V* - împărat (741-775), 136, 138, 143, 145, 155, 381
- *Constantin VI* - împărat (780-797), 136, 145, 147, 381
- *Constantin VII Porphyrogenetul* - împărat (913-950), 157, 161-162, 183, 190, 195, 200, 204, 209, 381
- *Constantin VIII* - împărat (1025-1028), 204-205, 213, 381
- *Constantin IX Monomahul* - împărat (1042-1055), 224-225, 381
- *Constantin X Ducas* - împărat (1059-1067), 381
- *Constantin XI Dragases* - împărat (1449-1453), 322, 325, 328
- *Constantin I* - papă (708-715)
- *Constantin II* - patriarh de Constantinopol (754-766), 387
- *Constantin-Kyril* - apostolul slavilor (827-869), 163, 169
- *Constantin* - fiul lui Vasile I, 390
- *Constantin* - fiul lui Roman I, co-împărat (924-945), 195
- *Constantin* - unchiul lui Mihail V, 390
- *Constantin Bodin* - principele Zetei (1081-1101), 236
- *Constantin Dalassenos* - mare drongar,
- *Constantin Ducas* - general bizantin (sec. IX), 225, 390
- *Constantin Ducas* - , general, fratele lui Mihail VII, 390
- *Constantin Ducas* - fiul lui Mihail VII, 390
- *Constantin Lascaris* - fratele lui Theodor I Lascaris, 381, 391
- *Constantin Paleologul* - fratele lui Mihail VIII, 392
- *Constantin Paleologul* - fiul lui Andronic II, 392
- *Constantin Phocas* – general, 203

- *Constantin Tich* - țar bulgar (1257-1277), 164
- *Constantina* - fiica împăratului Tiberius, soția lui Mauriciu, 389
- *Constantiniana Daphne* - cetate ridicată de Constantin cel Mare la nord de Dunăre, 48
- *Constantinopol* - orașul, passim.
- *Constanța-Anna* - fiica lui Frederic II de Hohenstaufen, soția lui Ioan III Vatatzes, 254
- *Constanța de Sicilia* - soția împăratului Henric VI, 383
- *Constanțiu II* - împărat (337-361), 77, 79, 381
- *Contele Verde* - vezi *Amedeo VI*,
- *Corbie* - localitate în nordul Franței,
- *Cordoba (Corduba)* - oraș în Spania, 102
- *Cordoba* - sediul unui emirat, apoi califat arab în Spania, 102
- *Corfu* (gr. *Kerkyra*, ant. *Corcyra*) - insulă din vestul Greciei, în Marea Ionică, 259
- *Corint* - istm și oraș în Grecia, 302, 316
- *Cornul de Aur* (turc. *Haliç)* - golf pe malul european al Bosforului, 56, 264, 280
- *Cornul de Aur* - strâmtoare în prelungirea Bosforului, ce scaldă promontoriul pe care se ridică Constantinopolul, 56
- *Coron* - oraș în Peloponez, 323
- *Cos (Kos*, it. *Coo)* - insulă în Marea Egee, 81
- *Cremona* - oraș lombard, 209
- *Crécy* - localitate în nordul Franței, 64
- *Creta (Kriti, Candia)* - insulă grecească în estul Mării Mediterane, 115, 144, 156, 165, 188, 203-205
- *Crimeea (Chersonesul Tauric)* - peninsulă în nordul Mării Negre, 190
- *Croația* - principat sud-slav între Marea Adriatică și cursul superior al râului Sava, 174, 192-193, 225, 311
- *Crispus Flavius Iulianus* - cezar, 50, 51
- *Crotona* - oraș în sudul Italiei, 221
- *Crum(Krum)* - han bulgar (803-814), 150,151, 153, 154, 371
- *Ctesiphon* - oraș pe fluviul Tigru, capital Persiei Sasanide, 102
- *Cyrenaica* - regiune istorică în Africa de nord, 64
- *Cyzik (Kyzikos*, astăzi *Kapidağı)* - oraș din Peninsula Cyzik, în nord-vestul Asiei Mici, 128, 182
- *Cyzik (Kyzikos)* - peninsulă pe țărmul asiatic al Mării Marmara, 128
- *Cyzik* - oraș în nord-vestul Asiei Mici, colonie miletiană, 128, 282

D

- *Dalmatia* - regiune istorică în vestul Peninsulei Balcanice, țărmul Illyriei, până la râul Drava, 115, 175, 314
- *Dalmația* - themă bizantină, 174, 182, 221, 239
- *Damasc (Esh Sham, Dimishk* sau *Dimashq*, capitala Siriei) - oraș în Siria, 212
- *Damasc* - emirat musulman, 117, 126
- *Damian* - renegat grec, corsar, 188
- *Damietta (Dimyat)* - oraș în nordul Egiptului, cetate pe Nil, 185
- *Danielis* - aristocrată din Patras, 323
- *Danubius* - vezi *Dunărea*
- *Daphnusion (Daphnusia)* - insulă în Marea Neagră, 260
- *Dara (Anastasiopolis)* - fortăreață în nordul Mesopotamiei, la granița persană, 199, 369
- *Dardanele* (anticul *Hellespontos*) - strâmtoare între Peninsula Balcanică și Asia Mică, 312
- *Dastagert (Dasdagerd)* - reședință a regilor Sassanizi, 122

- *David* - unul din fiii comitelui Nicola.
- *David Comnenul* - dinast grec, nepotul lui Andronic I, 243, 244, 247
- *Dazimon (Dazmana)* - câmpie în Capadocia, 137
- *Deabolis (Devol)* - localitate în vestul Peninsulei Balcanice, 238
- *Decimum* - localitate în Africa romană, în apropiere de Cartagina, 105
- *Demetrios Ducas Angelos* - despot, fiul lui Theodor I, împărat de Thessalonic, 329
- *Demetrios Paleologul* - despot de Mistra, 323, 329
- *Demetrios Cydones* - savant, 309
- *Demetrius Zvonimir* - rege croat, 225
- *Demnitzikos* - cetate pe Dunăre, 222
- *Desiderius* - rege al longobarzilor,
- *Dessa* - vezi *Ştefan Nemania.*
- *Develtos* (astăzi *Burgas*) - port în Bulgaria, 159, 153
- *Diarbekia* - vezi *Amida.*
- *Derkoi* - localitate pe ţărmul sud-vestic al Mării Negre, 117
- *Diocleea (Zeta)* - principat slav în Muntenegru, 224, 221
- *Didymotika* (anticul *Didymoteichon*, azi *Demotika*) - oraş în Tracia, 282, 294, 298, 304, 310
- *Dioscor* - patriarh de Alexandria (445-454), 81
- *Dobrogea (Scythia Minor)*, 130
- *Don* – fluviu, 158
- *Diocleţian (C. Aurelius Valerius Diocletianus)* - comandant de oşti, împărat roman (284-305), 31, 44, 49, 51, 56, 62, 75, 92, 112, 118
- *Doros* - cetate pe ţărmul nordic al Mării Negre, în Peninsula Crimeea, 247
- *Dorostolon (Durostorum, Dristra*, astăzi *Silistra*, în Bulgaria) - oraş pe cursul inferior al Dunării, 330
- *Dorylaion* (azi *Eskişehir*, în Turcia asiatică) - cetate în Phrygia, 143
- *Dorylaion* - câmpie în Phrygia, 140
- *Ducas* - familie şi dinastie bizantină, 390
- *Ducas Andronic* - fiul lui Constantin IX, 390
- *Ducas, Constantin* - domesticul Şcoalelor sub Constantin VII, 390
- *Ducas, Constantin* - fiul lui Mihail VII, 390
- *Ducas, Ioan* – cezar, 390
- *Ducas* – istoric, 390
- *Ducas* - general.
- *Dunăre (Istros, Danubius)* – fluviu, 83, 88, 100, 130, 161, 186, 209, 222, 224
- *Duklja (Diokleia)* - principat sârb, 220-221
- *Dvin (Tivion)* - oraş în Armenia, 121, 127
- *Dyrrachium (Dyrrachion*, astăzi *Durrës*, oraş în vestul Albaniei, port la Marea Adriatică; it. *Durazzo*) - oraş pe coasta Dalmaţiei, 150
- *Dyrrachion* - themă bizantină în vestul Peninsulei Balcanice, 182, 190, 215, 220, 231, 234, 236, 238, 242, 248, 251, 259, 279, 283, 292

- *Ebdulah* - fiul emirului de Cairo, Ibrahim iba Ahmed, 384
- *Eboracum (astăzi York)*, 42
- *Ecbatana* (azi *Hamadan*, oraş în Iran) - oraş în Persia,
- *Edessa* (azi *Urfa*, oraş în sud-estul Turciei asiatice) - cetate în Mesopotamia superioară, 224, 238
- *Edessa* - comitat latin, 224
- *Egee, Marea ~*, 110, 115, 137, 150, 187-188, 221, 241, 249, 269, 302, 303, 307, 311, 317, 320

- *Egipt* - provincie bizantină, 32, 36-38, 41, 47, 55, 64, 81, 96, 107, 122, 125-128, 214, 272, 310, 311
- *Egipt* - emirat, mai târziu califat arab, condus de Fatimizi (descendenți ai Fatimei, fiica lui Mahomed), 199
- *Ellada* - vezi *Grecia,* 140, 150, 182
- *Elena Cantacuzino* - soția împăratului Ioan V, 300
- *Elena Dragases* - soția împăratului Manuel II, 392
- *Elena* - mama lui Constantin I, 52
- *Elena* - fiica lui Roman I, prima soție a lui Constantin VII, 203
- *Elena* - fiica lui Robert Guiscard, 234
- *Elena* - fiica lui Ioan Asan II și soția lui Theodor II Lascaris, 251
- *Elena* - soția lui Ștefan Dușan, 290
- *Eleutherios* - exarh de Ravenna,
- *Emeric* - rege al Ungariei (1196-1204),
- *Eolida (Eolia)* - regiune istorică pe fațada vestică a Asiei Mici, între Troada și Ionia, 221
- *Ephes (Ephesos)* - oraș în Ionia, pe fațada vestică a Asiei Mici, 81, 367
- *Epir* - provincie istorică în nord-vestul Greciei, 215, 242, 249, 255, 263, 302
- *Epir* - principat, apoi despotat bizantin disident, 235, 249, 251, 272, 278, 298
- *Ermanaric (Hermanarich)* - rege ostrogot, 84
- *Ertogrul* - tatăl lui Osman, fondatorul principatului otoman, 393
- *Erzerum* - vezi *Theodosiopolis,*
- *Etienne de Blois* - unul dintre șefii primei cruciade, 238
- *Etolia* - regiune istorică în Grecia de Nord, 242, 298, 302
- *Eubeea (Negroponte)* - insulă în Marea Egee, 242, 291, 311
- *Eudocia* - soția lui Herakleios I, 389
- *Eudocia Decapolita* - soția lui Mihail III, 166
- *Eudocia Ingerina* - soția lui Vasile I, 166, 390
- *Eudocia* - fiica lui Constantin VIII, 390
- *Eudocia Macrembolitissa* - soția lui Constantin X și Roman IV, 390
- *Eudocia* - fiica lui Alexios III, soția lui Ștefan, primul încoronat, și Alexios V, 390
- *Eudocia* - sora lui Andronic II, soția împăratului de Trebizonda, Ioan II, 392
- *Eudocia* - fiică a lui Mihail VIII, 392
- *Eudocia Baiana* - soție a lui Leon VI, 390
- *Eudoxia* - soția lui Arcadius, 381
- *Eufrosina* - fiică a lui Mihail VIII, 267
- *Eufrat (el-Furât)* - fluviu în sud-vestul Asiei, 175, 203, 222
- *Eugenikos Marc* - mitropolit al Ephesului, 324,
- *Europa,* 51, 83, 93, 108, 113, 120, 135, 156, 158, 182, 184, 199, 253, 310, 325.
- *Eusebius de Cezareea* - istoric (c. 260-340), 54, 56
- *Eusebius de Nicomedia* - episcop arian, 54, 79
- *Eustache* - fratele lui Balduin de Flandra, 241
- *Eustathios* - mare drongar, 187, 217
- *Euthymios* - patriarh de Constantinopol (907-912), 386
- *Eutropios, cheiul lui ~* - chei în Chalkedon, 81
- *Euthyches* - monofizit, 345, 367

F

- *Faenza* - localitate în Italia nordică, 101
- *Fatima* - fiica profetului căsătorită cu Ali, viitorul calif, 384
- *Fayum (Al Fayyūm)* - regiune în Egipt, oază, 100

- *Fenicia (Canaan)* - regiune istorică pe litoralul estic al Mării Mediterane, 212
- *Ferrara* (anticul *Forum Alieni*) - oraş în nordul Italiei (Emilia-Romagna), 323, 324
- *Flandra* - regiune istorică pe actualul teritoriu al Franţei, Belgiei şi Olandei; comitat francez, 236, 241
- *Flavian* - patriarh de Constantinopol (446-449), 385
- *Florenţa* (ant. *Florenţia*, it. *Firenze*) - oraş în nordul Italiei (Toscana), 323, 324
- *Filip V* - rege al Macedoniei,
- *Filip de Suabia* - rege german, 383
- *Filip IV de Valois* - rege al Franţei, 280
- *Foceea* (ant. *Phokaia*, astăzi *Eski Foça*, oraş-port în Golful Izmir, în vestul Turciei asiatice) - oraş în Bithynia, 280
- *Foulques de Anjou* - rege al Ierusalimului (1131-1147), 79
- *Francesco Gattilusio* - nobil genovez, 307
- *Franţa* – regat. 194, 237, 248, 278, 319
- *Frederic I Barbarossa* - împărat german (1152-1190), 240
- *Frederic II de Hohenstaufen* - împărat german (1212-1250) şi rege al Siciliei (1197-1250),. 254-255, 259
- *Frederic II de Aragon* - regele Siciliei (1296-1337), 281
- *Frederic de Lorena* - cancelar al Bisericii romane, 225

G

- *Gabala* - cetate în Siria de Nord, 212
- *Gabriel Radomir* - ţar bulgar (1014-1015), 383
- *Galata (Pera)* - cartier al Constantinopolului, pe ţărmul Cornului de Aur; colonie genoveză, 236, 264, 291, 303, 305, 312
- *Galatia* - regiune istorică în partea centrală a Asiei Mici, 234
- *Galerius (C. Galerius Valerius Maximianus)* - împărat roman, 32-34, 36, 41-43
- *Gallerius Valerius Maximinus (Maximinus Daia)*- tetrarh, 42, 48
- *Gallia* - regiune istorică în vestul Europei; prefectură romană, 32, 34, 45, 72, 82, 87, 99
- *Galliopoli* (azi *Gelibolu*, oraş-port în Turcia europeană) - peninsulă pe ţărmul european al Dardanelelor şi oraşul din această peninsulă, 242, 306, 312
- *Gangrai* (azi *Çankiri*) - oraş în Galatia, 241
- *Ganzak* (astăzi *Tabriz*, oraş în Azerbaidjan) - reşedinţă a Sasanizilor, 121
- *Garigliano* - fluviu în Italia centrală, 72
- *Garigliano* - cetate în Italia, 72
- *Gattilusio* - familie de nobili genovezi, stăpână peste Insula Lesbos, 241
- *Gauthier de Brienne* - duce de Atena (1308-1311), 283-284
- *Gaza* - oraş în sud-vestul Palestinei, 107
- *Gelimer* - rege vandal (530-533), 99, 102
- *Gennadios* - exarch de Africa, 100
- *Genova* - oraş italian în Liguria, passim
- *Genseric* - rege vandal (427-477), 99
- *Geoffroy de Villehardouin* - cronicar francez, mareşal de Champagne, unul dintre fruntaşii celei de-a IV-a cruciade (c. 1150 - c. 1212), 241
- *Georgia* - regat, 224
- *Georgios Akropolites* - istoric niceean (1217-1282), 268
- *Georgios Maniakes* - general (m. 1042), 203, 374
- *Georgios Pachymeres* - istoric (c. 1248 - c. 1310), 256
- *Georgios Pisides* - istoric (sec. VII), 108

- *Georgios Sphrantzes* - istoric (sec. XV), 237, 173
- *Germania* – regat, 203
- *Germaniceea* (azi *Maraş*, în sud-estul Turciei asiatice) - oraş în nordul Siriei, 203
- *Germanos I* - patriarh de Constantinopol (715-730), 141, 385
- *Germanos* - general al lui Justinian, 98
- *Geza II* - regele Ungariei (1141-1161).
- *Gheorghe I Terter* - ţar bulgar (1280-1290), 383
- *Gheorghe II Terter* - ţar bulgar (1322-1323), 384
- *Gibraltar, Strâmtoarea ~. 137*
- *Giovanni Giustiniani* - general genovez, 327
- *Godefroy de Bouillon* - conducător al primei cruciade, rege de Ierusalim (1099-1100), 238
- *Gomaria* - localitate în Paphlagonia, 164
- *Grecia* - regiune în Imperiul bizantin, 98, 100, 108, 115, 140, 149, 165, 175, 219, 242, 249, 259
- *Grigore I (cel Mare)* - papă (590-604), 317
- *Grigore II* - papă (715-731), 141
- *Grigore III* - papă (731-741), 141
- *Grigore VII* - papă (1073-1085), 225, 235
- *Grigore IX* - papă (1227-1241), 255
- *Grigore X* - papă (1271-1276), 265, 267, 268
- *Grigore* - exarh de Africa (sec. VII).
- *Grigore de Nazians* - părinte al Bisericii orientale (c. 330 - c. 390), 66
- *Grigore de Nyssa* - părinte al Bisericii orientale (c. 340 - c. 400), 66
- *Grigore Palamas* - părintele hesyxchasmului (1296-1359), 295, 296, 301
- *Gulamar de Salerno* - principe italian (sec. XI).
- *Guillaume IX* - duce de Aquitania (1087-1137), 242
- *Guillaume II de Villehardouin* - principe de Achaia (1245-1278), 259-260
- *Guy de Lusignan* - rege al Ierusalimului şi al Ciprului (1186-1194), 239

H

- *Hadath*- oraş în Siria de nord, 203
- *Halys* (azi *Kizil Irmak*, în Turcia) - fluviu în Asia Mică, 159
- *Haran al-Raşid* - calif abbasid (786-809), 150-154
- *Harran* (ant. *Carrhae*) - oraş în Mesopotamia; bătălie (1204), 64
- *Hebdomon* - cartier al Constantinopolului.
- *Hellas (Hellada)* - themă în Thessalia, 113, 230
- *Hellespont* (astăzi *Dardanele*) - strâmtoare între Marea Egee şi Marea Marmara, 341
- *Henric II* - împărat romano-german (1002-1024), 382
- *Henric III* - împărat romano-german (1039-1056), 383
- *Henric IV* - împărat romano-german (1056-1106), 235, 239
- *Henric V* - împărat romano-german (1106-1125), 383
- *Henric VI* - împărat romano-german (1190-1197), 382
- *Henric II* - regele Angliei (1154-1189).
- *Henric IV* - regele Angliei (1399-1413).
- *Henric I (Henri d-Angre)* - împărat latin de Constantinopol (1205-1216).
- *Henrico Dandolo* - doge veneţian (1192-1205), 241-242, 245
- *Heracle, coloanele lui ~* - Strâmtoarea Gibraltar,

- *Heracleea* - oraş în Tracia, pe ţărmul Mării Marmara, în apropiere de Dardanele, 117
- *Heracleea Pontică* (azi *Ereğli*, în Turcia asiatică) - oraş pe ţărmul micrasiatic al Mării Negre (Bithynia), 117, 242-243, 247, 281, 291
- *Herakleios (Heracliu)* - împărat (610-641), 53, 107, 108, 113, 115, 118, 124, 130, 131, 137
- *Herakleios* - exarch al Africii, tatăl împăratului, 105
- *Herakleios (Noul Constantin)* - fiul lui Constantin III, vezi *Constant III*, 124, 127, 381
- *Heraklonas* - împărat (641), 124, 127, 381
- *Herakleios* - fiul lui Florus, general,
- *Heraclius* - fratele împăratului Tiberius III, 381
- *Heraclius* - fratele şi asociatul împăratului Constantin IV, 381, 389
- *Hexamilion* - zid pe istmul Corint, 322, 325
- *Hierapolis* - vezi *Manbij* - cetate siriană, 218
- *Hieria (Hiereia)* - palat imperial pe coasta micrasiatică a Mării Marmara, 122, 144
- *Hispania*, 38, 47
- *Honorius* - împărat (395-423), 84
- *Honorius I* - papă (625-638), 125
- *Honorius II* - papă (1124-1130)
- *Hormizd IV* - rege sasanid (579-589).
- *Hugo* - rege de Provence şi de Italia (926-947).
- *Hugo de Vermandois* - conducător cruciat.
- *Hulagu* - han tătar (1251-1265), fondatorul dinastiei Ilkhan în Persia, 266
- *Humbert* - cardinal roman (sec. XI), 225
- *Humphroi* - fratele lui Robert Guiscard, 238
- *Hypathios* - nepotul lui Anastasios I, 94
- *Iachint de Vicina* - primul mitropolit al Ţării Româneşti (1359-1372), 316
- *Iancu de Hunedoara* - voievod al Transilvaniei (1441-1446, 1448) şi guvernator al Ungariei (1446-1453), 324, 325
- *Iaroslavl* - oraş în Rusia, 311
- *Iaroslav cel Înţelept* - mare cneaz de Kiev (1017, 1019-1054), 384
- *Iberia (Hiberia, Iviria, K'art'li, Karthli)* - regiune istorică în sudul Munţilor Caucaz (Georgia), 102
- *Iberia* – themă, 102
- *Ibrahim* - şef selgiucid, fratele lui Togrul-beg, 385
- *Ibrahim-ibn-Ahmed* - emir de Cairo, 384
- *Icaria* - insulă în Marea Egee, 250
- *Ierusalim* (arab. *El Quds esh Scherif)* - oraş în Orientul Apropiat, 79, 212, 238
- *Ierusalim* - regat latin (1099-1187), 239
- *Iezdegerd* (632-651) - ultimul rege sasanid,
- *Ignatios (Ignaţiu)* - patriarh de Constantinopol (847-858, 867), 164, 173, 372
- *Igor (Inger)* - mare cneaz de Kiev, 199
- *Ikonion* (*Ikonium*; astăzi *Konya*, oraş în Turcia asiatică) - capitala sultanatului selgiucid de Rum, 238, 239, 253, 256
- *Illyricum* - prefectură în perioada dominatului, 31, 72
- *Illyricum (Illyria, Iliria)* - regiune istorică în nord-vestul Peninsulei Balcanice, între Marea Adriatică şi Dunăre, 72, 134, 142, 144
- *Imperiul bizantin* - passim.
- *India,87, 88, 89, 266*
- *Indian, Oceanul ~.64*
- *Innocenţiu II* - papă (1130-1143), 255
- *Innocenţiu III* - papă (1198-1216),
- *Innocenţiu IV* - papă (1243-1254).

- *Inocențiu VI* – papă, 309
- *Ioan I Tzimiskes* - împărat (969-976), 161, 163, 200, 204, 205, 215
- *Ioan II Comnenul* - împărat (1118-1143), 239, 390
- *Ioan III Vatatzes* - împărat (1222-1254), 250, 253, 255, 256, 382
- *Ioan IV Lascaris* - împărat (1258-1261), 258, 382
- *Ioan V Paleologul* - împărat (1341-1391), 287, 294, 297, 300, 305-307, 310, 312, 392
- *Ioan VI Cantacuzino* - împărat (1347-1354), 293, 294, 300, 301
- *Ioan VII Paleologul* - împărat (1390), 292, 320, 392
- *Ioan VIII Paleologul* - împărat (1425-1448), 322, 323, 328, 392
- *Ioan VIII* - papă (872-882),
- *Ioan IX* - papă (898-900).
- *Ioan XXII* - papă (1316-1334).
- *Ioan I Chrysostomul (Gură de Aur)* - patriarh de Constantinopol (398-404), unul dintre părinții Bisericii orientale (317-407), 66
- *Ioan VII Grammaticul* - patriarh de Constantinopol (837-843), 154, 157-158, 167
- *Ioan X Beccos* (Bechos)- patriarh de Constantinopol (1275-1282), 269
- *Ioan XIV Calecas* - patriarh de Constantinopol (1334-1347), 293, 296, 300, 386
- *Ioan Alexandru* - țar bulgar (1331-1371), 384
- *Ioan I Anghelos* - sebastocrator, conducătorul Vlahiei Mari (1271-1296), 253, 298
- *Ioan II Angelos* - sebaastocrator, conducătorul Vlahiei Mari (1303-1318), 298
- *Ioan Asan II* - țar bulgar (1218-1241), 250, 251, 253
- *Ioan Asan III* - țar bulgar (1279-1280), 269-270, 285
- *Ioan Cantacuzino* - cezar (sec. XII), 286, 289, 297, 304
- *Ioan de Cappadocia* - prefect al pretoriului sub Justinian, 180
- *Ioan Curcuas* - general sub Roman I, 199-200
- *Ioan Damaschinul* - teolog (c. 670-754), 141
- *Ioan Ducas* - cezar, fratele lui Constantin X, 390
- *Ioan Ducas* - cumnatul lui Alexios I Comnenul, 350
- *Ioan Ducas* - general sub Manuel I Comnenul, 225
- *Ioan Ducas Angelos* - sebastocrator, fratele lui Isaac II și Alexios III, 391
- *Ioan Ducas Angelos* - fiul lui Theodor I Ducas Angelos, împărat de Thessalonic, 391
- *Ioan Ducas Orsini* - despotul Epirului (1323-1335), 292
- *Ioan II Mare Comnen* - împărat al Trapezuntului (1280-1297), 233
- *Ioan IV Mare Comnen* - împărat de Trapezunt (1420-1458), 390
- *Ioan Monomachos* - guvernator al Thessalonicului (sec. XIV), 283, 292
- *Ioan Paleologul* - despot, fratele lui Mihail VIII, 392
- *Ioan Paleologul* - guvernator al Thessalonicului (sec. XIV), 322
- *Ioan Radinos* - strateg (sec. X).
- *Ioan Straţimir* - conducătorul Vidinului (c. 1360-1396), 383
- *Ioan Ștefan* - țar bulgar (1330-1331), 290
- *Ioan Uglieșa* - despot sârb din Serrhes, 311, 312
- *Ioan Vladimir* - principe de Diocleea, 222
- *Ioan Vladislav* - țar bulgar (1015-1018), 218

- *Iolanda de Hainaut* - sora primilor doi împărați latini, regentă a Imperiului latin de Constantinopol (1217-1219), 248
- *Ionia* - regiune istorică pe litoralul occidental al Asiei Mici, 194
- *Ionice, Insulele ~* - arhipelag grecesc în Marea Ionică.
- *Ioniță* - țar vlaho-bulgar (1197-1207), 383
- *Iosif I* - patriarh de Constantinopol (1266-1275, 1282-1283), 269, 277, 386
- *Iosif II* - patriarh de Constantinopol (1416-1439), 386
- *Iosif* - arhiepiscop de Thessalonic, 147, 277
- *Iordan* - râu în Orientul Apropiat, 34
- *Iovianus* - împărat (363-364).
- *Iran* - vezi *Persia.*
- *Irena* - împărătească (780, 797-802), 136, 145, 146, 149
- *Irena Angelina* - fiica lui Issac II Angelos, 391
- *Irena Asan* - soția lui Ioan VI, 392
- *Irena de Braunschweig* - prima soție a lui Andronic II, 391
- *Irena Chumnos* - fiica lui Nikephor și soția despotului Ioan Paleologul, 392
- *Irena Lascaris* - fiica lui Theodor II și soția lui Constantin Tich, 255, 266
- *Irena (Yolanda) de Montferrat* - a doua soție a lui Andronic II, 273
- *Irena Paleologos (Paleologina)* - fiica nelegitimă a lui Andronic II, 292
- *Irena I* - soția lui Manuel I, vezi *Berthe de Sulzbac, 392*
- *Irmengard* - fiica împăratului franc Ludovic II, 382
- *Irenopolis* - vezi *Berrhoe,*
- *Isaac I Comnenul* - împărat (1057-1059), 224
- *Isaac II Angelos* - împărat (1185-1195), 391
- *Isaac Comnenul* - sebastocrator, fratele lui Alexios I, 225
- *Isaac Comnenul* - nepot al lui Manuel I, tiranul Ciprului, 390
- *Isaac Comenul* - sebastocrator, ginerele lui Alexios III, 390
- *Isaac Lascaris* - sebastocrator, fratele lui Theodor I, 391
- *Isabelle* - fiica lui Guillaume II de Villehardouin, 264
- *Isauria* - regiune istorică în sudul Asiei Mici, în fața Insulei Cipru, 55
- *Isidor din Milet* - arhitect (sec. VI), 97
- *Isonzo* - râu în nord-estul Italiei, 72
- *Istip* - cetate macedoneană, 74
- *Istanbul* - vezi *Constantinopol.*
- *Istm (Isthmos)* - istmul Corint, care leagă Peloponezul de partea centrală a Greciei
- *Istria* - peninsulă pe țărmul de nord al Mării Adriatice.
- *Istros* - vezi *Dunăre.*
- *Istria* - regiune istorică în nord-estul Italiei, 227
- *Italia* - prefectură imperială, 224
- *Italia* - regiune, 34, 56, 72, 102, 142, 159, 160, 227, 265
- *Iudeea* - stat antic în sudul Palestinei,
- *Iulian Apostatul* - împărat (361-363), 77, 79
- *Iuri Dolgoruki* - cneaz de Vladimir-Suzdal (1125-1157). și cneaz de Kiev (1155-1157), 384
- *Iustiniana Prima (Tauresium)* - oraș în Illyricum, arhiepiscopie, vezi Taurensium
- *Iustiniana Secunda (Carthago)* - orașul Cartagina din nordul Africii, numit astfel din ordinul împăratului Iustinian I, 102
- *Ivailo* - conducătorul răscoalei populare din Bulgaria din 1277-1280, 269
- *Ivanco* - despot, principe dobrogean (1386-1388), 329
- *Iviron* - mănăstire athonită, 277

J

- *Jacob Baradai* - episcop de Edessa (sec. VI), monofizit, 245
- *Jacopo Tiepolo* - doge venețian (1229-1249).
- *Jean de Brienne* - împărat latin de Constantinopol (1230-1237), 252
- *Joseph Bringas* - parakimomenos (sec. X)
- *Joseph (Iosif) patriarh de Constantinopol* (416-439), 323, 387
- *Justin I* - împărat (518-527), 95
- *Justin II* - împărat (565-578), 102-103
- *Justinian I* - împărat (527-565), 53, 64, 87-95, 98, 100, 102, 111, 138, 144
- *Justinian II* - împărat (685-695, 705-711), 114, 131
- *Justinian* - general, fiul generalului Germanos (sec. VI), 98

K

- *Kaikosru I* - sultan selgiucid de Rum (1192-1196, 1204-1211), 246, 385
- *Kaikosru II* - sultan selgiucid de Rum (1237-1245), 385
- *Karabisiani* – temă, 113,119,137, 182
- *Karaman (Caramania)* - emirat selgiucid (sec. XII-XV), 325
- *Kastamuni* - localitate în Paphlagonia, pe țărmul pontic, 169
- *Kastamunitu* - mănăstire athonită, 161
- *Katakaion Kakaumenos* - general bizantin (sec. XI).
- *Katasyrtai* - localitate în Tracia, 191
- *Kephissos* - localitate în Beoția, 161
- *Kerboga* - emir musulman (sec. XII), 385
- *Kibyraioton* - temă pe litoralul vestic al Asiei Mici, 143, 157
- *Kiev, Marele Cnezat de* ~, 216, 374
- *Kilidj-Arslan II* - sultan de Rum (1156-1192), 385
- *Kimbalongos (Cîmpulung)* - pas în Balcani, 218, 374
- *Kos* - insulă în Marea Egee, 137
- *Kotar (Kottaro)* - oraș, 174
- *Koloneia* - cetate în Asia Mică, 234
- *Kossovo, Kosovopolje (Câmpia Mierlei)* - câmpie în sudul Serbiei, la vest de Priștina, 314 – 315, 317
- *Kovrad-Șiroe (Schiroe)* - rege persan (628), 122
- *Kroia* - cetate albaneză, 254
- *Kubrat* - conducătorul hanatului bulgar de pe Volga, tatăl lui Asparuch, 130
- *Kukussos* - cetate în Cappadocia, 158
- *Kutahia* - cetate în Phirigia, 143
- *Kyklobion* - fortificație lângă Poarta de Aur,
- *Kynegion* - amfiteatru în Constantinopol,
- *Kyril* - episcop de Alexandria (412-444), 81
- *Kyril* - apostolul slavilor, vezi *Constantin-Kyril, 163, 169*

L

- *Lacape* - oraș în thema Lykandos, 182
- *Ladislău II* - regele Ungariei (1161-1163).
- *Laodiceea* (azi *Denizli*, în sud-vestul Turciei asiatice) - oraș în Asia Mică, oraș în Phrygia, 141
- *Laonic Chalcocondyl* - cronicar (sec. XV)
- *Larissa* - oraș în Thessalia, 215, 254
- *Lardiceea* - localitate în Siria, 188
- *Lascarizi* - dinastie bizantină (1204-1261), 391
- *Lateran* - palat în Roma, sediul pontifical
- *Lavra, Marea* ~ - mănăstire athonită, 161

- *Lazăr* - cneazul Serbiei (1371-1389), 314, 315
- *Lazicum (Lazica, Lazistan)* - regiune istorică în vestul Georgiei, pe litoralul estic al Mării Negre, 100, 102, 121
- *Lebunion* - localitate în Tracia; bătălie (1091), 236-237, 239
- *Legnano* (ant. *Liciniacum*) - oraş în nordul Italiei (Lombardia), 159
- *Lemnos* - insulă grecească în nordul Mării Egee, 289, 315
- *Lentianon* - cetate în vestul Asiei Mici, 237
- *Leon I* - împărat (457-474), 77
- *Leon III* - împărat (717-741), 136-143, 155, 156, 163, 169
- *Leon IV* - împărat (775-780), 381
- *Leon V Armeanul* - împărat (813-820), 136, 153, 155, 381
- *Leon VI Înţeleptul* - împărat (886-912), 136, 162, 172, 178, 180, 183, 186, 188, 191, 381
- *Leon I* - papă (440-461), 81
- *Leon IX* - papă (1049-1054), 225
- *Leon II* - regele Armeniei Mici (1499-1519)
- *Leon Matematicianul* - savant (sec. IX), 167
- *Leon Melissenos* - general (sec. X)
- *Leon Phocas* - general sub Leon VI, 381
- *Leon Phocas* - general, nepotul precedentului, 205
- *Leon Tarion* – fortăreaţă bizantină, 316
- *Leon de Tripoli* - corsar arab, 187, 188
- *Leontin* - localitate în Sicilia, 316
- *Leontios* - împărat (695-698), 381
- *Lesbos (Lesvos, Mitylene)* - insulă grecească în vestul Mării Egee, 241, 250
- *Lissus* (Liege) - oraş pe coasta adriatică, 115
- *Liutprand* - episcop de Cremona, 209
- *Lombardia* - regiune în Italia de Nord, 56
- *Londra, 47*
- *Longinus* - fratele lui Zenon, 381
- *Longobardia* - themă bizantină în sudul Italiei, 182
- *Lothar III* - împărat romano-german (1125-1137) , 382
- *Louis* - conte de Blois, 244
- *Ludovic I, Piosul* - împărat franc (814-840), 382
- *Ludovic II* - împărat franc (877-879), 175
- *Ludovic VII* - regele Franţei (1137-1180), 382
- *Ludovic IX* - regele Franţei (1226-1270), 265
- *Ludovic I* - regele Ungariei (1340-1380), 310, 314
- *Lycia* - regiune istorică în sud-vestul Asiei Mici, între Caria şi Pamphylia, 87
- *Lydia* - regiune istorică pe faţada vestică a Asiei Mici, 49
- *Lykandos* - themă în sud-estul Asiei Mici, 182
- *Lykos* - râuleţ în Constantinopol
- *Lyon* - oraş în Franţa, 268, 308, 324

M

- *Macedonia* - regiune istorică în regiunile central-vestice ale Peninsulei Balcanice, 128, 174
- *Macedonia* - themă bizantină în Tracia vestică, 149-150, 153, 182, 184, 193, 195, 216, 235, 244, 245, 249, 251, 256, 279, 286, 288-289, 298, 302, 317
- *Macrolivada* - localitate în Tracia.
- *Madytai* - localitate în Tracia, 49
- *Magnaura* - palat imperial în Constantinopol, 166
- *Magnus Magnentius* - uzurpator al titlului imperial (350-353), 381
- *Magnesia* (azi *Manissa*, în vestul Turciei asiatice) - oraş în Lydia, pe Maiandros, 281-282

- *Mahmud* - emir musulman (sec. XII), 393
- *Mahomed* - profetul (c. 570-632), 393
- *Maiandros (Meandros)* - fluviu în vestul Asiei Mici, 256
- *Malaga* - oraş în sudul Spaniei (Andaluzia), 101
- *Malagina* - oraş în Bithynia, în apropiere de Niceea, 245
- *Malaya, Peninsula ~ (Malaca)* - peninsulă în Asia de sud-est, 120
- *Malik-Ghanzi* - emir de Sivas, 385
- *Malik-Sah* - sultan de Bagdad, 384
- *Malik-Sah* - sultan de Rum (1107-1116), 385
- *Malta* - insulă în Mediterana, 175
- *Mamistra (Mopsuestia)* - cetate în Cilicia, vezi Mopsuestia,
- *Mamun* - calif abbasid (813-833), 158 154
- *Manby (Membij; Hierapolis)* - oraş în nordul Siriei, 218
- *Manfred* - regele Siciliei (1254-1266), 259, 262, 271
- *Mantzikert (Manazgerd, Malazkirt)* - localitate în Asia Mică, la nord-vest de lacul Van; bătălie (1071), 223, 224
- *Manuel I Comnenul* - împărat (1143-1180), 272, 303, 390
- *Manuel II Paleologul* - împărat (1391-1425), 382, 390
- *Manuel I Mare Comnen* - împărat de Trapezunt (1241-1269), 390
- *Manuel Cantacuzino* - despot de Moreea (1348-1380), 305
- *Manuel Ducas Angelos* - despot de Thessalonic (1230-1237), 252
- *Manuel Zaccaria* - nobil genovez (sec. XIV), 292
- *Maos* - râu în Asia Mică, 237
- *Marcian* - împărat (450-457), 381
- *Martinianus*- şeful cancelariei imperiale, 51
- *Manuel Chrysoloras* - diplomat, savant bizantin, 11, 381
- *Manuel Comnenul* - fiul împăratului Andronic, 381, 390
- *Manuel Comnenul* - nepotul împăratului Isaac I, general, 127, 233, 390
- *Manuel Erotikos Comnenul* - tatăl împăratului Isaac, 390
- *Manuel Paleologul* - fiul împăratului Mihail IX, despot, 320
- *Manuel Paleologul* - fiul despotului Thoma, 315, 320, 392
- *Marcellus* - argyroprates, complotist.
- *Marcianus* - fiul lui Procopios Anthemios, uzurpator.
- *Marcianus* – împărat (450-457), 77
- *Marcus* - fiul lui Basiliscus, cezar.
- *Marcus Aurelius Maxianus* - împărat roman, 32, 34, 36, 41-43
- *Margareta de Ungaria* - soţia lui Isaac II, 391
- *Maria de Alania* - soţia împăraţilor Mihail VII şi Nikephor III, 390
- *Maria de Antiochia* - soţia împăratului Manuel II, împărătească-regentă, 390
- *Maria Asan* - nepoata lui Andronic II, soţia lui Roger de Flor, 282
- *Maria Lecapenos* - soţia lui Petru al Bulgariei, 193, 269
- *Maria Lascaris* - fiica lui Theodosios II, soţia lui Maximinus, 258
- *Maria* - fiica nelegitimă a împăratului Andronic II, 390
- *Maria de Paphlagonia* - soţia lui Constantin VI, 390
- *Maria* - nepoata împăratului Romanos I, 390
- *Maria Skleraina* - favorita împăratului Constantin IX, sebastă, 390
- *Maria* - sora împăratului Herakleios I, 389
- *Maria* - soţia împăratului Constantin VI.
- *Maria* - soţia împăratului Theodor I, 389

- *Maria (Tzsimena)* - fiica împăratului Manuel I, 392
- *Maria* - țarină bulgară,
- *Marianos Argyros* - general, patriciu, guvernatorul Italiei, 72
- *Mariţa* - fluviu în Balcani, 251, 254, 312
- *Markellai* - fortăreață în Tracia,
- *Markos Eugenikos* - mitropolit de Efes, 301, 324
- *Marmara, Marea ~ (Propontida)* - mare între strâmtorile Bosfor și Dardanele, 82, 242
- *Marsilia* - oraș în Franța, 64
- *Martin I* - papă (649-653), 265
- *Martin IV* - papă (1281-1285), 270
- *Martina* - soția lui Herakleios, 114, 389
- *Martino Zaccaria* - nobil genovez (sec. XIV), 292
- *Martha* - sora împăratului Mihail VIII, 392
- *Martin* - fiul împăratului Herakleios I, nobilissim. 128
- *Martina* - soția împăratului Herakleios I, 127
- *Martyropolis* (azi *Mayyafariqin*, localitate în sud-estul Turciei asiatice) - cetate la granița persană, 199
- *Maroc*, 99
- *Maslama* - general arab (sec. VII).
- *Masud* - sultan selgiucid de Rum (1116-1156), 385
- *Matei Cantacuzino* - fiul lui Ioan VI Cantacuzino,
- *Mauricios (Mauriciu)* - împărat (582-602), 87, 102-103, 111, 113, 120
- *Mauropotamos* - râu în Asia Mică; bătălie (844), 165
- *Mauros* - general bizantin (sec. VII-VIII), 131
- *Mediolanum* (azi *Milano*) - oraș în nordul Italiei, 32, 47-49, 56
- *Mediterană, Marea ~*, 64, 99-100, 110, 128, 130, 133, 135, 150, 156-157, 187, 203, 205, 280
- *Mehmed (Mahomed) I Celebi (Kirişci)* - sultan otoman (1413-1421), 385
- *Mehmed (Mahomed) II Fâtih* - sultan otoman (1451-1481), 326, 327, 385
- *Meles* - principe longobard (sec. X-XI), 217
- *Melfi* - oraș în sudul Italiei (Lucania), 375
- *Melitene* (astăzi *Malatya*, în sud-estul Turciei asiatice) - oraș situat pe cursul superior al Eufratului,143, 165, 175. 199
- *Melnic* - cetate macedoneană,254, 287
- *Mesembria* (astăzi *Nesebâr*, în Bulgaria) - oraș pe țărmul vestic al Mării Negre, în Tracia, 282, 290, 311
- *Mesembria* - port la Marea Neagră, 153-154
- *Mesoteichion* - sectorul central al zidului lui Theodosius, în zona râului Lykos,
- *Mesopotamia* - regiune istorică în Orientul Apropiat, cuprinsă între Tigru și Eufrat, 37, 64, 110, 126-127, 143
- *Mesopotamia* - themă bizantină pe cursul superior al Eufratului, 182, 329
- *Messina* - oraș-port în nord-estul Siciliei, 157
- *Meteorion* - sat și castel în Imperiul de Niceea,
- *Methodios* - patriarh de Constantinopol (843-846), 164
- *Methodios (Metodiu)* - apostolul slavilor, 163, 170
- *Mihail I* - împărat (811-813), 136, 151-152,-153
- *Mihail II* - împărat (820-829), 136, 155
- *Mihail III* - împărat (842-867), 136, 163, 166, 168, 171, 183
- *Mihail IV* - împărat (1034-1041), 381,
- *Mihail V* - împărat (1041-1042), 381
- *Mihail VI* - împărat (1056-1057), 381

- *Mihail VII Ducas* - împărat (1071-1078), 255, 309, 381, 392
- *Mihail VIII Paleologul* - împărat (1259-1282), 230, 259, 272, 274,-275, 301, 392
- *Mihail IX Paleologul* - co-împărat (1295-1320), 257, 273, 392
- *Mihail I Kerularios* - patriarh de Constantinopol (1043-1058), 225
- *Mihail III de Anchialos* - patriarh de Constantinopol, 381
- *Mihail IV Autoreianos* - patriarh de Constantinopol (1208-1214), 245, 382
- *Mihail II Angelos* - despot al Epirului, 382
- *Mihail I Asan* - ţar al Bulgariei (1246-1286), 383
- *Mihail I Ducas Angelos* - principele Epirului (1204-1215), 243, 247, 382
- *Mihail II Ducas Angelos* - despotul Epirului (c. 1231-1271), 247, 382
- *Mihail Şişman* - ţar bulgar (1323-1330), 288, 290
- *Mihail* - principele Zetei (c. 1052-1081),
- *Mihail Burtzes* - general (sec. X).
- *Mihail Burtzes* - strateg (sec. XI).
- *Mihail Cantacuzino* - tatăl lui Ioan VI, 284
- *Mihail Dokenaios* - catepan al Italiei (sec. XI).
- *Mihail Glabas* – general, 279
- *Mihail Paleologul* - general (sec. XII), 299
- *Mihail Paleologul* - arhonte al Thessalonicului, 392
- *Mihail Tarchaniotes* - mare domestic.
- *Mihail Taronites* - general (sec. XII),
- *Mihail Voislav* - prinţ de Zeta, 225
- *Milano* - vezi *Mediolanum*.
- *Milet (Miletos)* - polis antic grecesc pe coasta de vest a Asiei Mici (Ionia), 244
- Militene – cetate, 371
- *Milvius pons* („podul Şoimului" – astăzi Prate di Tor Quinto), 46-47
- *Milutin* – rege al parţilor (1282-1321), 270, 273, 279, 284
- *Mircea cel Bătrân* - domnul Ţării Româneşti (1386-1418), 316-317
- *Mistra* - oraş în Peloponez, capitala despotatului Moreei, 219, 263
- *Mistra* - despotat - vezi *Moreea*, despotat, 263, 325
- *Mitylene* - insulă în Marea Egee.
- *Modon* (astăzi *Methoni*) - localitate în Grecia (Peloponez), 242, 323
- *Modrina* - localitate în Asia Mică, 143
- *Moesia* - regiune istorică antică, cuprinsă între Dunăre, Marea Neagră, Balcani şi râul Drina; provincie romano-bizantină, 38, 115
- *Moise* - unul dintre fiii comitelui Nicola, 212
- *Monembasia* (*Monemvasia*, it. *Napoli di Malmasia*, lat. med. *Malmasia*) - localitate în sud-estul Peoloponezului, 285
- *Mopsuestia* (*Mamistra*, astăzi *Misis*, în sudul Turciei asiatice) - cetate în Cilicia, vezi *Mamistra*, 208
- *Morava* - afluent al Dunării, 171
- *Moravia Mare* - stat (c. 830-906), 171, 174-175, 253
- *Moreea* - principat latin, vezi *Achaia*, 242, 265
- *Moreea* - despotat (1348-1460), 265, 267, 284, 285, 289, 304, 307, 316, 322, 329
- *Moscova* - mare cnezat, 304, 319, 324, 329
- *Moselos* - familie de magnaţi, 203
- *Mosul* - emirat musulman, 199
- *Muawija, Mu'āwiyya (Moaviah; Ibn Abu Sufian)* - calif arab, fondatorul dinastiei Omeiazilor (661-680), 127-128
- *Mugillo* - localitate în Italia de Nord, 72
- *Muhi-ad-Din (Masud Şah)* - emir de Ancyra,

- *Murad I* - sultan otoman (1362-1389), 314,-315, 285
- *Murad II* - sultan otoman (1421-1451), 322, 324, 325, 385
- *Mûsâ Çelebi* - fiul sultanului Baiazid I, emir de Edirne, uzurpator, 385
- *Mursa* - oraş în Pannonia Inferior (astăzi *Osiek*), 84
- *Mustafa* - fiul lui Baiazid I, 322
- *al-Mustakfi* - calif arab din dinastia abbasidă, 385
- *al-Mutasim* - calif arab din dinastia abbasidă, 158, 165, 169, 385
- *al-Mutawakkil* - calif arab, 385
- *Myriokephalon* - defileu şi cetate în Phrygia, 240
- *Mysia* - regiune istorică în vestul Asiei Mici, 158
- *Mursa* – regiune în Pannonia, 367
- *Muzalon Georgios* - regentul lui Ioan IV Lascaris, 391

N

- *Naissus* (astăzi *Niš*) - oraş în Iugoslavia; oraş în Illyricum, vezi *Niš*
- *Narbona (Narbonne)* - oraş în sudul Franţei, 64
- *Narses* - general sub Justinian, 94, 101
- *Narses* - general sub Phocas, 9
- *Naupactos* (it. *Lepanto*, azi *Naupakte*) - oraş-port în Grecia, 165
- *Nauplia (Navplion)* - oraş-port în nord-estul Peloponezului, 323
- *Naxos* - insulă grecească în Marea Egee (arhipelagul Ciclade), 242
- *Nazareth* (arab. *En Nasira*) - oraş în Palestina, 107
- *Neagră, Marea ~ (Pontos Euxeinos)*, 34, 82, 89, 99-100, 123, 130, 153, 158, 190, 247, 260, 280, 305, 310, 320, 325-326
- *Neapole* (*Napoli*, ant. *Neapolis*) - oraş-port în sudul Italiei.
- *Neapole* - regat condus de dinastia Angevinilor, 264
- *Negroponte* - vezi *Eubeea*.
- *Nemanizi* - prima dinastie a statului independent sârb (1196-1371), 290
- *Neocesareea* - localitate în Asia Mică orientală, 241
- *Neopatrai* - capitala regatului independent al Thessaliei, 268, 285
- *Nerezi* - localitate în Macedonia, 128
- *Nerio II Acciajuoli* - duce de Atena şi de Teba, 325
- *Nestorios* - patriarh de Constantinopol (428-431), 80-81
- *Niccolo Pisani* - amiral venetian (sec. XIV),
- *Niceea* (azi *Iznik*, în Turcia asiatică) - oraş în Bithynia, 55, 79, 145, 155, 238, 243-244, 245, 247, 254
- *Niceea, Imperiul de ~* - stat (1204-1261), 246, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 280, 281
- *Nicola* - comite (sec. X), tatăl celor patru fraţi, conducătorii mişcării bulgare antibizantine (976), 212
- *Nicolae I* - papă (858-867), 168, 171
- *Nicolae II* - papă (1059-1061), 173
- *Nicolae V* – papă, 327, 386
- *Nicolae Misticul* - patriarh de Constantinopol (901-907, 912-925), 111, 178, 188-189, 191, 185, 386
- *Nicolae Chalkutzes* - strateg bizantin (sec. X), 215
- *Nicomedia* (azi *Izmit*, în Turcia asiatică) - oraş în Bithynia, port la Marea Marmara, 31, 250, 281
- *Nicopole* (astăzi *Nikopol*, în nordul Bulgariei) - oraş pe Dunăre, 182, 317, 319, 326
- *Nil* - fluviu în Africa, 64

- *Nikephor I* - împărat (802-811), 136, 146, 148,150-151
- *Nikephor II Phocas* - împărat (963-969),161, 163, 200, 205-206, 209, 211-212, 308
- *Nikephor III Botaneiates* - împărat (1078-1081), 223, 225, 230, 275
- *Nikephor I* - patriarh de Constantinopol (806-815), 154,-155
- *Nikephor* - fiul strategului Artabasdos, 143
- *Nikephor* - cezar, fratele lui Leon IV, 143
- *Nikephor Angelos* - despotul Epirului (1271-1296), 278
- *Nikephor Basilakes* - general (sec. XI), 225
- *Nikephor Blemmydes* - savant (1197-1272), 257
- *Nikephor Bryennios* - general (sec. XI), 225, 239
- *Nikephor Bryennios* - istoric, fiul precedentului, soțul Annei Comnena, 239
- *Nikephor Diogenes* - general (sec. XII), 237
- *Nikephor Ducas Orsini* - despotul Epirului (1335-1340), 270, 308
- *Nikephor Melissenos* - general (sec. XI), 225
- *Nikephor Phocas* - general bizantin sub Vasile I, 187
- *Nikephor Phocas* - strateg, fiul lui Bardas Phocas, 203
- *Nikephor Uranos* - general sub Vasile II, 381
- *Nikephor Xiphias* - strateg sub Vasile II, 381
- *Niketas* - fiul strategului Artabasdos, 143
- *Niketas* - duce de Antiochia sub Vasile II, 381
- *Niketas Doryphas* - mare drongar,
- *Niketas I* - patriarh de Constantinopol, 386
- *Niketas* - fiul împăratului Artabasdos, monostrateg, 381
- *Niketas* - fiul împăratului Mihail I, vezi *Ignatios*, 381
- *Niketas* - fratele împăratului Mihail IV, strateg, 381
- *Niketas* - vărul împăratului Herakleios I, exarh al Africii, 381
- *Nikiu* - localitate în Egipt, 127
- *Nikephor I Genikos (Logothetul)* – împărat, 381
- *Nikephor* - guvernator al Bulgariei, 150
- *Ninive (Nimas, Minevch)* - cetate în Mesopotamia, pe Tigru,
- *Nipru* (*Dnepr*, ant. *Borysthenes*) - fluviu în Europa Răsăriteană, 186
- *Nisibe* (azi *Nusaybin*, oraș în sud-estul Turciei asiatice) - cetate în Mesopotamia superioară, 199, 212
- *Niš* (ant. *Naissus*) - oraș în Illyricum, 115
- *Nogai* - noion al Hoardei de Aur, 267, 282
- *Nordului Marea*, 36
- *Noviodunum* (astăzi *Isaccea*) - oraș în Scythia Minor, 130
- *Nur-ed-din* - emir de Alep (sec. XII),
- *Nürnberg* - oraș în Bavaria, 385
- *Nymphaion* - localitate în vestul Asiei Mici, 330, 246, 260

©

- *Occident* - passim.
- *Ochrida* (ant. *Lychnidos*) - oraș în Țaratul bulgar, pe teritoriul actual al Republicii Macedonia, 215,, 221, 249, 266, 279, 291
- *Odoacru (Odovacar)* - șef german al Italiei, 85
- *Okba-ibn-An-Nafir* - general arab (sec. VII),
- *Oleg* - mare cneaz de Kiev (879-912), 384

- *Olga* - mare cneaghină de Kiev, soția lui Igor, mama lui Sviatoslav Igorevici (945-957), 203, 209
- *Olympia* - oraș în nord-vestul Peloponezului (Elida), 115
- *Olympios* - exarh de Ravenna, 84
- *Omar I* - calif (634-644), 127
- *Omar II* - calif (717-720), 169
- *Omurtag* - han bulgar (814-831), 156
- *Opsikion* - themă în Asia Mică, 113, 119, 133, 137, 143, 156, 182, 184
- *Orontes* (arab. *Nahr el Āsī*) - fluviu în Orientul Apropiat (Siria), 218
- *Ostia* - localitate antică în Italia, la gurile Tibrului, portul orașului Roma,
- *Oreste* - patriarh de Ierusalim (986-1006),
- *Orhan* - emir otoman (1326-1362), 288, 291, 305-306
- *Orient* - prefectură, passim.
- *Orlèans* - oraș în Franța, 64
- *Orvieto* - localitate în Italia estică; tratat (1281), 76
- *Osman* - emirat în Bithynia, nucleul viitorului imperiu otoman, 281
- *Osman (Othman)* - emir (1288-1326), fondatorul statului otoman, 288
- *Othman (Uthman)* - calif (644-656), 299
- *Otrante* - strâmtoare între Balcani și Italia.
- *Otranto* - localitate în sudul Italiei, 102
- *Otto I* - rege, apoi împărat romano-german (936-973), 203, 208-209, 222, 382
- *Otto II* - împărat romano-german (973-983), 212, 222, 382
- *Otto III* - împărat romano-german, 222

P

- *Padova* (ant. *Patavium*) - oraș în nord-estul Italiei, 110
- *Paganino Doria* - amiral genovez (sec. XIV).
- *Pankalia* - localitate în Bithynia, 31
- *Paleologi* - dinastie bizantină (1259-1453), 392
- *Palermo* (ant. *Panormus*) - oraș-port în nordul Siciliei, capitala Regatului Siciliei, 158
- *Palestina* - regiune istorică în Orientul Apropiat, între Marea Mediterană și Deșertul Siriei, 55, 64, 107, 122, 125-127, 158, 212
- *Palmyra* - oraș antic în centrul Siriei, la nord-est de Damasc, 212
- *Pamphylia* - regiune istorică în sud-vestul Asiei Mici.
- *Pannonia* - regiune istorică și provincie romană în Europa centrală, între Alpi, cursul mijlociu al Dunării și Sava, 84
- *Paphlagonia* - regiune istorică, themă bizantină pe litoralul nordic al Asiei Mici, 157, 164, 169, 182, 243
- *Papyrios* - cetate în Asia Mică, 157
- *Parateichion* - spațiul dintre două linii ale Zidului lui Theodosius.
- *Paris*, 64, 320
- *Paristrion* - themă bizantină în nord-estul Peninsulei Balcanice, 221, 240
- *Pascal II* - papă (1099-1118).
- *Patras* - oraș în nordul Peloponezului, 323
- *Paul IV* - patriarh de Constantinopol (780-784), 386
- *Paul* - patriarh de Antiochia (sec. VI), monofizit, 96
- *Pavia* (ant. *Ticinum*) - oraș în nordul Italiei (Lombardia), capitala regatului longobard, 144-145, 369
- *Pedro III* - regele Aragonului (1276-1285).
- *Pegas* - port la Propontida pe coasta micrasiatică, 250
- *Pelagonia* - localitate în Macedonia; bătălie (1259), 263

- *Peloponez (Peloponnisos, Moreea)* - peninsulă în sudul Greciei, 100, 115, 149-150, 175
- *Peloponez* – themă, 182, 242, 265, 307, 322
- *Pentapolis* - denumire folosită pentru cinci oraşe din Italia de nord-est (Rimini, Pesaro, Fano, Sinigaglia şi Ancona).
- *Pepin cel Scurt* - rege franc (741-768), 145, 159
- *Pepin* - fiul lui Carol cel Mare, 144, 152
- *Pera* - colonie genoveză pe ţărmul micrasiatic al Bosforului, 117
- *Pergan* (astăzi *Bergama*), în Turcia asiatică - oraş antic în nord-vestul Asiei Mici, capitala regatului elenistic cu acelaşi nume, 246
- *Persia (Iran)*, 121, 122
- *Pervoslav Uroš* - principele Serbiei (sec. XII), 384
- *Petronas* - strateg, unchiul lui Mihail III, 169
- *Petros Phocas* - general bizantin (sec. X).
- *Petru I* - ţar bulgar (927-969), 192, 215
- *Petru* - fondator al ţaratului vlaho-bulgar (1196-1197), 383
- *Petru de Aragon* – rege, 271
- *Petru* - episcop de Amalfi (sec. XI), 225
- *Petru Eremitul* - şef cruciat (1096), 305
- *Philadelphia* (azi *Alaşehir*, în vestul Turciei asiatice) - oraş în Bithynia, 244, 282, 291, 315
- *Philaret* - europalat (sec. XI).
- *Philip I* - regele Franţei (1060-1108), 382
- *Philip II August* - regele Franţei (1180-1223), 382
- *Philip IV cel Frumos* - regele Franţei (1285-1314), 383
- *Philip VI* - regele Franţei (1328-1350), 382
- *Philip de Suabia* - rege german (1198-1208), 383
- *Philip cel Bun* - ducele Burgundiei (1419-1467)
- *Philip de Anjou* - fiul lui Carol de Anjou, 383
- *Philip de Courtenay* - împărat latin titular, 241
- *Philip de Tarent* - fiul împăatului Balduin II, 278, 283-284
- *Philiphicos (Baldanes)*- împărat (711-713), 131, 381, 370
- *Philippopolis* (azi *Plovdiv*, în Bulgaria) - oraş în Tracia, 151, 219, 299, 310
- *Philothei* - abate (sec. X), 182, 184
- *Philoteos* - patriarh de Constantinopol (1350-1355, 1364-1376), 385
- *Phocas* - împărat (602-610), 102, 105
- *Phoceea* - localitate în Bithinia, 281
- *Phocida* - localitate în Beoţia, 161
- *Photios* - patriarh de Constantinopol (858-867, 877-886), 161, 163, 167, 171, 172, 178
- *Phrygia* - regiune istorică în centrul Asiei Mici, 140, 143, 256
- *Piacenza* - oraş lombard, 56
- *Pierre de Courtenay* - împărat de Constantinopol (1216-1217), 382
- *Pierre de Lusignen* - regele Ciprului (1359-1369),
- *Plateea* - polis grecesc antic în Beoţia
- *Pius II* - papă (1458-1464)
- *Pliska* - capitala hanatului bulgar, 151, 161, 219
- *Poimanenon* - localitate în Bithinia; victoria lui Ioan Vatatzes (1225), 244
- *Poitièrs* - oraş în vestul Franţei *(Poitou)*; bătălie (732), 128
- *Poitou* - regiune istorică în vestul Franţei.
- *Polyeuet* - patriarh de Constantinopol (956-970), 386
- *Pont* - vezi şi *Marea Neagră*, 130, 158
- *Preslav, Marele ~* - capitala ţaratului bulgar (sec. X), 193, 219
- *Prilep* - cetate macedoneană, 279, 291

- *Priscus* - general bizantin (sec. VI), 369
- *Prizren (Pristina)* - localitate în Macedonia, 298
- *Procopios* - istoric (sec. VI), 90
- *Propontida* - vezi *Marea Marmara.*
- *Prote* - insulă în Marea Marmara, una dintre Insulele Principilor.
- *Prosek* - cetate pe Vardar (Macedonia).
- *Pyrrhos* - patriarh de Constantinopol (638-641, 654), 125, 127, 386

Q

- *Qadisia* - localitate în Persia, 126

R

- *Raeggio* - oraş în Calabria.
- *Raguza (Dobrovnik)* - oraş pe coasta dalmată, 174, 175
- *Raimond de Poitièrs* - principe de Antiochia (1130-1152)
- *Raimond de Saint-Gilles* - şef cruciat (1096-1099), 238
- *Ramon Muntaner* - unul dintre conducătorii companiei catalane (sec. XII-XIV).
- *Raska (Rascia)*- regiune istorică în nordul Peninsulei Balcanice, principat sârb, 215, 221, 236, 237, 314
- *Ratiaria* - oraş, 36
- *Ravenna* - oraş în nordul Italiei (Emilia-Romagna), port la Marea Adriatică; capitala exarhatului bizantin din Italia, 84, 159, 367
- *Renaud de Châtillon* - principe de Antiochia (1152-1186).
- *Renier de Montferrat* - cezar, soţul Mariei Comnena, fiica lui Manuel I, 390
- *Rhegion* - localitate în Tracia.
- *Rhodopi* - masiv muntos în Peninsula Balcanică (Tracia), 305
- *Rhodos* - insulă grecească în Marea Egee, 133, 150, 250, 320
- *Rhynados* - fluviu; bătălie (1211), 246
- *Richard Inimă de Leu* - rege al Angliei (1189-1199)
- *Rieti* - localitate în sudul Italiei.
- *Rimini* (ant. *Ariminum*) - oraş-port în nordul Italiei (Emilia-Romagna); cetate din Pentapolisul italian.
- *Robert I de Courtenay* - împărat latin de Constantinopol (1221-1228), 251
- *Robert de Anjou* - principe de Tarent (sec. XIV).
- *Robert Guiscard* - fondatorul statului normand din Italia de sud (c. 1015-1085), 234, 235, 238
- *Robert Lorittelo* - conte normand sud-italian (sec. XII), 224
- *Robert de Normandia* - şef cruciat (1096-1099), 238
- *Rodosto* - oraş în Tracia.
- *Roger II* - regele Siciliei (1127-1154).
- *Roger* - fratele lui Robert Guiscard, 235
- *Roger* - fiul lui Robert Guiscard, 235
- *Roger de Flor* - şeful companiei catalane, 281
- *Roma* - oraş, passim.
- *Roman I Lecapenos* - împărat (920-944), 162, 191, 193, 195-198, 200,-201, 205
- *Roman II* - împărat (959-963), 162, 202, 204, 206, 213, 217
- *Roman III Argyros* - împărat (1028-1034), 224
- *Roman IV Diogenes* (1068-1071), 224, 237
- *Roman Argyros* - general.
- *Romania* - denumirea populară a statului bizantin, preluată de latini
- *Romulus Augustulus* - ultimul împărat roman din Apus (475-476).
- *Rossokastron* - localitate în Tracia.
- *Rostislav* - cneaz al Moraviei Mari (846-872), 170
- *Rotrud* - fiica lui Carol cel Mare, 100

- *Rovine* - bătălie (1395), 316
- *Rousseul de Bailleul* - mercenar normand în serviciul Bizanțului (sec. XI)
- *Rufinus* - general roman (sec. IV).
- *Rum* - sultanat selgiucid în Asia Mică (1077-1308), 246, 253
- *Rusia* – stat, 224, 266, 277, 311, 329

S

- *Saif-ad-Daulah* - emir de Mosul și Alep (sec. X), 199, 203-*205*
- *Saladin* - sultanul Egiptului (1169-1193), 384
- *Salona (Spalato,* astăzi *Split)* - oraș pe coasta dalmată, 115
- *Samos* - insulă în Marea Egee (Sporadele de Sud), 182, 241, 250
- *Samosata* (astăzi *Samsat*, în sud-estul Turciei asiatice) - oraș în nordul Siriei, pe malul drept al Eufratului; cetate din Mesopotamia superioară, 169, 175
- *Samothrace* - insulă în Marea Egee
- *Samuel* - țar (976-1014), fondatorul imperiului macedonean, 215, 220
- *Santa Panaghia* - insulă în Marea Egee.
- *Sardes* - oraș pe fațada vestică a Asiei Mici (Lydia), 143, 281
- *Sardinia* (it. *Sardegna*) - insulă italiană în vestul Mării Mediterane.
- *Sargathon* - localitate în Mesopotamia superioară, 64
- *Sarkel (Belaja Veža)* - cetate chazară, 158
- *Saros* - râu în Cilicia, 302
- *Sarukhan* - emirat selgiucid în Asia Mică, 300
- *Sebasteia* (astăzi *Sivas*, în Turcia asiatică); oraș în Cappadocia; vezi *Sivas,* 182
- *Sabastopolis* - oraș în Cilicia.
- *Scilla* - localitate în Calabria.
- *Scleros Bardas* - socrul lui Ioan Tzimiskes, uzurpator, 216
- *Sava* - râu, afluent al Dunării.
- *Sciția (Scythia Minor)* - provincie romano-bizantină în teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră, 130
- *Sclavinia* - denumire generică dată de istoricii bizantini regiunilor populate de slavi.
- *Scorda* - oraș pe coasta adriatică, 115
- *Spoledo (Salona)*, 115, 369
- *Selgiuk* - fondatorul dinastiei selgiucide, șeful tribului Oguzilor (sec. X), 385
- *Selymbria* (astăzi *Silivri*, în Turcia europeană) - oraș-port pe țărmul tracic al Mării Marmara.
- *Serbia (Rascia)* – principat, 247, 251
- *Serbia* – regat, 174, 192, 194, 290, 302, 308, 324
- *Serdica* (astăzi *Sofia*, în Bulgaria) – oraș, 115, 151
- *Sergios* - patriarh de Constantinopol (610-638), 120, 122, 125
- *Sergios* - patriciu (sec. VII)
- *Sergios Niketiates* – magistru, 164
- *Sergius I* - papă (687-701).
- *Sergius III* - papă (904-911), 188
- *Serrhes* - oraș în Macedonia, 254, 298, 302, 310, 312, 316
- *Servia* - cetate macedoneană.
- *Sevilla* - oraș în Spania, 102
- *Settepozi* - bătălie (1263).
- *Sicilia* – insulă, 99, 100, 157
- *Sicilia* – regat, 142, 144, 158, 264, 271
- *Sicilia* - themă bizantină, 158, 174, 182, 187, 222
- *Sidon* - oraș sirian, 212
- *Sidonia* - oraș în Spania.
- *Siena* - oraș în Toscana.
- *Silistra* (anticul *Durostorum*) - oraș pe Dunăre, 211, 373
- *Simeon* - țar bulgar (893-927), 186, 189-193, 198, 250, 303

- *Simon de Monfort* - unul dintre fruntaşii celei de-a IV-a cruciade, 241
- *Simonida* - fiica lui Andronic II, regină a Serbiei, 392
- *Sinai, Muntele ~*, 330
- *Sinope* (astăzi *Sinop*, în nordul Turciei asiatice) - oraş-port pe ţărmul sudic al Mării Negre; emirat selgiucid pe coasta micrasiatică a Pontului, 243, 247
- *Singidunum* (astăzi *Belgrad*) - oraş în Illyricum, 115
- *Siracuza (Syracuza)* - oraş în Sicilia, 99
- *Siria,* 169, 203, 208, 212, 218, 229, 310
- *Sirmium* - oraş în Pannonia Inferior (astăzi *Sremska Mitrovica*), 221, 239, 369
- *Sivas (Sebasteia)* - emirat musulman în Cappadocia, 156
- *Skopje* - oraş în Macedonia, 219, 287, 302
- *Skanderbeg (Gheorghe Kastriotul)* - conducător albanez
- *Smyrna* - oraş pe coasta vestică a Asiei Mici, 281, 299
- *Sofia* - vezi *Serdica*, 115, 151
- *Solomon* - regele Ungariei (1063-1074)
- *Sophronios* - patriarh de Ierusalim (634-638), 127
- *Sozopolis* - localitate în Phrygia.
- *Spania,* 272, 311
- *Spoleto* (Salona) - oraş în Italia, 115, 369
- *Staurakos* - împărat (811), fiul lui Nikephor I, 146
- *Stylianos Zautzes* - socrul împăratului Leon VI, basileopator, logothetul dromului, 179, 180, 183, 191
- *Strumitza* - cetate în Macedonia, 291
- *Strymon* - fluviu în Macedonia, 130, 182
- *Studios* - mănăstire în Constantinopol
- *Suleiman* - comandant militar arab (sec. VII), 320
- *Suleiman* - emir, apoi sultan selgiucid (1077-1086), 320
- *Suleiman* - fiul lui Baiazid, 310, 320
- *Suleiman* - fiul emirului Orhan, 320
- *Suleiman Celebi* - general turc (sec. XIV), 312
- *Sviatoslav Theodor* - ţar bulgar (1300-1322), 209
- *Sviatoslav Igorevici* - mare cneaz de Kiev (957-972), 211
- *Syagrius (Afranius Sygarius)* - patriciu şi general roman, guvernator al Galliei.
- *Symbatios (Simbat)* - patriciu, logothet al dromului, ginerele cezarului Bardas, 210
- *Synadenos Theodor* - guvernator de Epir, apoi de Thessalonic, 286, 292, 297
- *Syrgiannes* - mare duce (megas dux sub Andronic II şi Andronic III, sec. XIV), 286, 291

- *Şahin* - general persan sub Kosroes II, 121
- *Şahrbaraz* (Sahahrbarâz) - general persan sub Kosroes II, 121
- *Ştefan II* - papă (752-757).
- *Ştefan III* - papă (768-772), 145
- *Ştefan IX* - papă (1057-1058).
- *Ştefan II* - regele Ungariei (116-1131).
- *Ştefan III* - regele Ungariei (1162-1172).
- *Ştefan IV* - regele Ungariei (1163).
- *Ştefan V* - regele Ungariei (1270-1272).
- *Ştefan Nemania (Dessa)* - fondatorul statului sârb independent (c. 1166-1196), 240
- *Ştefan Uros I* - rege al Serbiei (1243-1273), 384
- *Ştefan Uros II Milutin* - rege al Serbiei (1282-1321), 384
- *Ştefan III Decianski* - rege al Serbiei (1321-1331), 287, 290
- *Ştefan Duşan* - rege al Serbiei (1331-1355), 279, 290, 298, 302-303, 308, 310, 312

- *Ştefan* - fiul lui Roman I, co-împărat (924-945), 195
- *Ştefan Gabrielopulos Melissenos* – despot, 292
- *Ştefan Lazarevici* - despot sârb (1389-1427), 317
- *Ştefan Voislav* - principe de Diocleea (c. 1040 - c. 1052), 220

T

- *Tadinae* - localitate în Apenini (astăzi *Gualdo Tadino*), 101, 369
- *Tagllacuzzo* - localitate în Italia de sud
- *Tancred* - nepotul lui Behemund de Tarent, 238
- *Taormina* - cetate în estul Siciliei, 169, 187, 372
- *Tarasicondissa* - vezi *Zenon.*
- *Tarasios* - patriarh de Constantinopol (784-806), 386
- *Tarragona* – oraş in Hispania, atelier monetar, 47
- *Tarent* (*Taranto*, ant. *Tarentum*) - oraş-port în sud-estul Italiei (Apulia), 144
- *Tars* (*Tarsos*, în sudul Turciei asiatice) - oraş în Cilicia, 208
- *Tatikios* - general bizantin sub Alexios I Comnenul, 381, 390
- *Tatu* - şef peceneg, unul dintre conducătorii mişcării oraşelor de la Dunăre (sec. XI), 224
- *Tauresium (Tauresion)* - localitate în Illyria.
- *Taurus* - munţi în Asia Mică, 175, 199
- *Târnovo* - oraş în Balcani, capitala ţaratului bulgar, 252, 269, 316
- *Teba (Thebai)* - oraş în Beoţia, 316, 325
- *Teias* - rege ostrogot (552-553), fratele lui Totila, 101
- *Teheran (Tehran)* - oraş în Persia
- *Tella (Constantina)* - oraş în Asia Mică
- *Telerig* - han bulgar (c. 772-777), 383
- *Teletz* - han bulgar (762-765), 145
- *Temenos* - cetate pe Insula Creta, 156
- *Tenedos* (astăzi *Bozcaada*) - insulă în nord-estul Mării Egee, 305, 312
- *Tephrike* (astăzi *Divrigi*, oraş în estul Turciei asiatice) - cetate în Asia Mică, 169, 175
- *Termopile (Thermopylai)* - defileu în Thessalia, fortăreaţă, 272
- *Tervel* - han bulgar (702-718), 136, 154, 156
- *Thamar* - regină a Georgiei, 243
- *Theias* - rege ostrogot al Italiei, fratele lui Totila, 99, 101
- *Thekla* - sora împăratului Mihail III, 163
- *Thekla* - soţia împăratului Mihail II, 163
- *Theocritos* - pretendent la tron, 176
- *Theoctistos* - logothet al dromului, favoritul împărătesei-regente Theodora, 164, 166
- *Theoctistos* - magistru, favoritul împăratului Mihail I, 164, 176
- *Theodat* - rege ostrogot al Italiei, uzurpator, 99, 101, 389
- *Theoderic* - rege ostrogot (475-526)., 84, 85, 99, 101 *Theoderic Strabo* - căpetenie ostrogotă, 101
- *Theodor I Lascaris* - împărat (1204-1222), 243-245, 250, 252
- *Theodor Branas* - cârmuitorul Adrianopolului
- *Theodor Ducas* - pretendent la tron, 350
- *Theodor II Lascaris* - împărat (1254-1258), 257-258
- *Theodor Ducas Angelos* - împărat de Thessalonic (c. 1228-1230), 390, 391
- *Theodor Kalliopas* - exarh al Ravennei.
- *Theodor Kastamonites* - favoritul împăratului Isaac II Angelos, 391
- *Theodor Sviatoslav* - ţar bulgar (1300-1322), 282
- *Theodor de Mopsuestia* - adept al nestorianismului (m. 428), 80, 96

- *Theodor* - general, fratele lui Herakleios, 389
- *Theodor de Studios* - adeversar al iconoclasmului (c. 760-826), 147, 154, 164, 168
- *Theodor Decapolites* - qaestor (sec. X), 202
- *Theodor Mangaphas* - dinast grec (sec. XII-XIII), 244
- *Theodor Metochites* - savant umanist (c. 1260-1332), 273, 279, 286-287
- *Theodor Muzalon* - regent al lui Theodor II Lascaris, 391
- *Theodor I Paleologul* - despot de Moreea (1384-1407).
- *Theodor II Paleologul* - despot de Moreea (1407-1443), 316
- *Theodor Studitul* - călugăr, teolog şi scriitor bizantin, 316
- *Theodora* – împărătească, soţia lui Justinian I, 90, 94, 96
- *Theodora* – împărătească, soţia lui Theophil, 163-167, 183
- *Theodor Trithurios* - eunuc, *sakellarios*, 351
- *Theodorida (Bana)* - oraş în nordul Africii.
- *Theodoret de Cyr* (393-458) - istoric; nestorian, 96
- *Theodosiopolis* (arm. *Garin*, turc. *Erzurum*, în nord-estul Turciei asiatice) - oraş în Mesopotamia superioară, 143
- *Theodosios I* - împărat (379-395), 77, 79-80, 85, 120
- *Theodosios II* - împărat (408-450), 58, 77, 85
- *Theodosios III* - împărat (715-717), 133
- *Theodosios* - fiul lui Mauricios, 381
- *Theodosios* - fratele lui Constantin II, 381
- *Theodotos Malissenos Kassiteros* - patriarh de Constantinopol (815-821), 155
- *Theoktistos* - logothet al dromului (sec. IX), 165
- *Theoktistos Bryennios* – strateg, 165
- *Theophanes Confesorul* - cronicar (m. 818), 146
- *Theophano* - împărătească, soţia lui Roman II şi Nikephor II Phocas, 390
- *Theophano* - nepotata lui Tzimiskes, soţia lui Otto II, 222, 390
- *Theophilos* - împărat (829-842), 136, 157-158, 159, 169
- *Theophilos* - patriciu (sec. X), 201
- *Thermopile* - defileu în Thessalia, 251
- *Thessalia* - regiune istorică în Grecia, 187, 215, 219, 235, 242, 251, 254, 265, 272, 278, 283, 285, 292, 298, 316
- *Thessalia (Vlahia Mare)* - principat grec dizident (1271-1318), 249
- *Thessalonic (Salonic, Thessaloniki)* - oraş în nord-estul Greciei, passim.
- *Thessalonic* – themă, 182, 187, 190, 241-242-243, 245, 251, 254, 302.303, 322, 324
- *Thessalonic* - regat latin (1204-1224), 293
- *Thessalonic* - imperiu grec (1228-1241), 293
- *Thibaut* - conte de Champagne (m. 1202).
- *Thoma Slavul* - conducătorul răscoalei din 821-823, 156
- *Thoma Paleologos* - despot de Moreea (1430-1460), 392
- Thomas di Clandropulos – mitropolit, 140
- *Thomas Morosini* – conte, 241
- *Thoros (Theodor)* - principe armean (1099-1120)
- *Thoros II* - principe armean (1145-1169).
- *Thrakesion* - themă în Asia Mică, 137, 143
- *Tiberiada* - lac în Palestina.

- *Tiberios II (Tiberiu)* - împărat (578-582), 102-103
- *Tiberios III* - împărat (698-705), 381
- *Tiberios* - fiul lui Mauricios, 131
- *Tiberios* - fiul lui Constantin II, 389
- *Tibru* - râu în Italia, 55, 57-58, 60
- *Tiflis (Tbilisi)* - oraș în Iberia (Georgia).
- *Tigranakert* (Tigranocerta; astăzi *Siirt*, în Turcia asiatică) - oraș în Armenia, 137
- *Tigru* (arab. *Shatt Dijlah*) - fluviu în Asia, 102
- *Tingis (Tanger, Tandja)* - oraș-port în nordul Africii.
- *Timur Lenk (Tamerlan)* - mare han turcoman (1369-1405), 320
- *Tocco Carlo* - conte de Cephalonia, 316
- *Togrul beg* - sultan selgiucid (m. 1062).
- *Togrul-Arslan* - emir musulman, 312
- *Toledo* - oraș în Spania, 272
- *Tomis* - oraș în Scythia Minor, astăzi *Constanța*, 130
- *Tomislav* - rege croat, 217
- *Torcello* - localitate lângă Veneția.
- *Totila (Badvilax)* - rege ostrogot (541-552), 99, 101
- *Tracia (Thracia)* - regiune istorică în Balcani; passim.
- *Tralles* (astăzi *Aydin*, localitate în sud-vestul Turciei asiatice) - oraș pe coasta de vest a Asiei Mici, 153
- *Trani* - oraș în sud-estul Italiei, 227
- *Trapezunt* (ant. *Trapezus, Trebizonda*, astăzi *Trabzon*, în nord-estul Turciei asiatice) - vechi oraș-port grecesc pe țărmul sudic al Mării Negre, 253
- *Trapezunt, Imperiul de* ~ - stat (1201-1461), 247, 248, 253
- *Trebonian* - jurist sub Justinian I, 90, 92
- *Tricamarum* - localitate în Africa romană, în apropiere de Cartagina; bătălie (533), 100
- *Tripoli* - oraș-port în nordul Africii (Lybia), 219
- *Tripoli* (ant. *Tripolis*) - oraș-port în nordul Libanului, 219, 238
- *Tripoli* - comitat latin (1102-1288).
- *Tripolitania* - regiune istorică în Africa de Nord, 128
- *Troada* - regiune istorică în Asia Mică, 194
- *Troia* - cetate în Apulia, 144
- *Trogurium (Troyes)* - oraș pe coasta adriatică, 115
- *Trullo* - sală a Marelui Palat imperial din Constantinopol.
- *Tyana* - oraș în Cappadocia, 162
- *Tyrach* - căpetenie pecenegă (sec. XI).
- *Tzachas* - emir de Smyrna, 236-237
- *Tzurullon* (astăzi *Coriu*, localitate în Turcia europeană - oraș în Tracia, 225, 252-253
- *Tzympe* - cetate pe țărmul tracic al Dardanelelor, în apropiere de Galliopoli, 306

Ț

- *Țara Românească* – stat, 316, 330

U

- *Umur* - emir de Aydin, 384
- *Ungaria* – regat, 251, 253, 308, 316-317, 324-325
- *Ungrovlahia* - vezi și Țara Românească, 316
- *Urban II* - papă (1088-1099)
- *Urban IV* - papă (1362-1370), 262
- *Urban V* – papă, 311
- *Uroš (Uroș)* - țar sârb (1355-1371), 259, 264, 302, 308, 312
- *Uzun Hasan* - sultan turcoman, 393

V

- *Valachia* - vezi *Țara Românească*, 316, 324-325
- *Valens* - împărat (364-378), 77, 79, 83, 84-85

- *Valentinianus I* - împărat în Apus (364-375), 84-85
- *Valentinianus II* - împărat în Apus (375-392), 85
- *Valerianus (Licinius)* - împărat roman, 43, 45, 46-51, 56
- *Vardar* - râu în Macedonia, 219
- *Varlaam de Calabria* - adversar al lui Grigore Palamas, 295-296
- *Varna* - oraş pe ţărmul tracic al Mării Negre (Bulgaria), 130
- *Vaspurakan* – regat la nord de Caucaz, Themă, 375
- *Vasile I* - împărat (867-886), 161, 162, 172-177, 179, 318
- *Vasile II* - împărat (976-1025), 144, 161-162, 205, 217, 218, 220, 222-223, 245
- *Vasile* - parakimonenos sub Nikephor II, Ioan Tzimiskes şi Vasile II, 210, 213, 215
- *Vasile cel Mare* - părinte al Bisericii răsăritene (329-379), 66
- *Vasile Argyros* – general
- *Vasile Boioannes* – general, 222
- *Vaspurakan* - regat la sud de Caucaz, 222
- *Vatopedi* - mănăstire în Athos, 161
- *Velbujd* - localitate în Tracia, astăzi *Küstendil*, 290
- *Veneţia* (lat. *Venetia*, it. *Venezia*) - oraş în nord-estul Italiei, republică maritimă; passim.
- *Versinikia* - localitate tracă; bătălie (823), 153
- *Vezuviu* – munte, 101
- *Vidin* (ant. *Bononia*) - oraş în nord-vestul Bulgariei, pe cursul mijlociu al Dunării, 219, 311
- *Viminacium* (azi *Kostolaţ*, în Serbia) - oraş în Peninsula Balcanică, pe Dunăre, 115
- *Vitalian* - conducătorul mişcării din Balcani (513-518), 83-84, 368
- *Viterbo* - oraş italian, 264
- *Vitiges* - rege ostrogot (536-541), 101
- *Vlacherne (Blacherne)* - cartier al Constantinopolului.
- *Vladimir* - oraş în Rusia, 185
- *Vladimir* - mare cneaz de Kiev (980-1015), 186
- *Vladimir* - fiul lui Iaroslav cel Înţelept, 216
- *Vlahia Mare* - vezi *Thessalia*, principat.
- *Vodena* - cetate macedoneană, 219, 291
- *Voislav* - dinast bulgar (sec. XIV), 383
- *Volga* - fluviu în Rusia, 253
- *Vsevolod* - fiul lui Iraoslav cel Înţelept.
- *Vukaşin* - rege sârb (1365-1371), 311-312

W

- *Welf VI* - duce de Saxonia şi Spoleto (1152-1191), 426
- *Wilhelm I* - regele Siciliei (1154-1166), 383
- *Wilhelm II* - regele Siciliei (1166-1189), 383

X

- *Xene (Rita-Maria) de Armenia* - soţia împăratului Mihail IX, mama împăratului Andronic III, 392

Y

- *Yarmuk* - fluviu, bătălie (636), 370
- *Yasdigird (Yezdegyerd, Yazdgard) I* - şah al Persiei
- *Yasdigird/(Yezdegierd, Yazdgard) III* - şah al Persiei.
- *Yaxi* - emirat selgiucid în Asia Mică, 385
- *Yazid* - general arab, 126-127
- *Yazid II* - calif de Damasc, 384

- *Zaccaria* - familie genoveză, 292
- *Zaccaria Benedeto* - senior de Phoceea şi Benedetto Chios, 280, 293
- *Zaccaria Centurione* - principe de Achaia, 293
- *Zachariae von Lingenhtal, Karl Eduard*
- *Zachlumia* - principat slav, 193, 221
- *Zagora* - regiune istorică în Balcani, 186
- *Zaharia* – protospathar, centurion, 321
- *Zaharia* - principele Serbiei (920 - c. 924), 192
- *Zante* - insulă în Adriatica, 157
- *Zapetra* - cetate în Cilicia, 175
- *Zara* - oraş dalmat, 115, 221
- *Zenon (Tarasicodissa)* - împărat (474-491), 77, 82, 84-85, 381
- *Zeta*, vezi *Diocleea* – principat, 225, 236
- *Zoe* - împărătească, soţia lui Roman III, Mihail IV şi Constantin IX, 392
- *Zoe Carbonopsina (Karbonopsina)* - împărătească, soţia lui Leon VI, 178, 188, 193
- *Zoe Zautzina* - soţia lui Leon VI, 178, 390

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Lista hărților

1. Oraşul Constantinopol (după S.B. Daşkov, *Dicţionar de împăraţi bizantini*).
2. Diviziunea administrativă a imperiului la sfârşitul secolului IV - începutul secolului V (după S.B. Daşkov, *Dicţionar de împăraţi bizantini*).
3. Imperiul bizantin în secolul VI (după St. Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*).
4. Imperiului bizantin la moartea lui Vasile II (1025) (după St. Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*).
5. Imperiul bizantin în prima jumătate a secolului XIII (1204-1261) (după St. Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*).

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

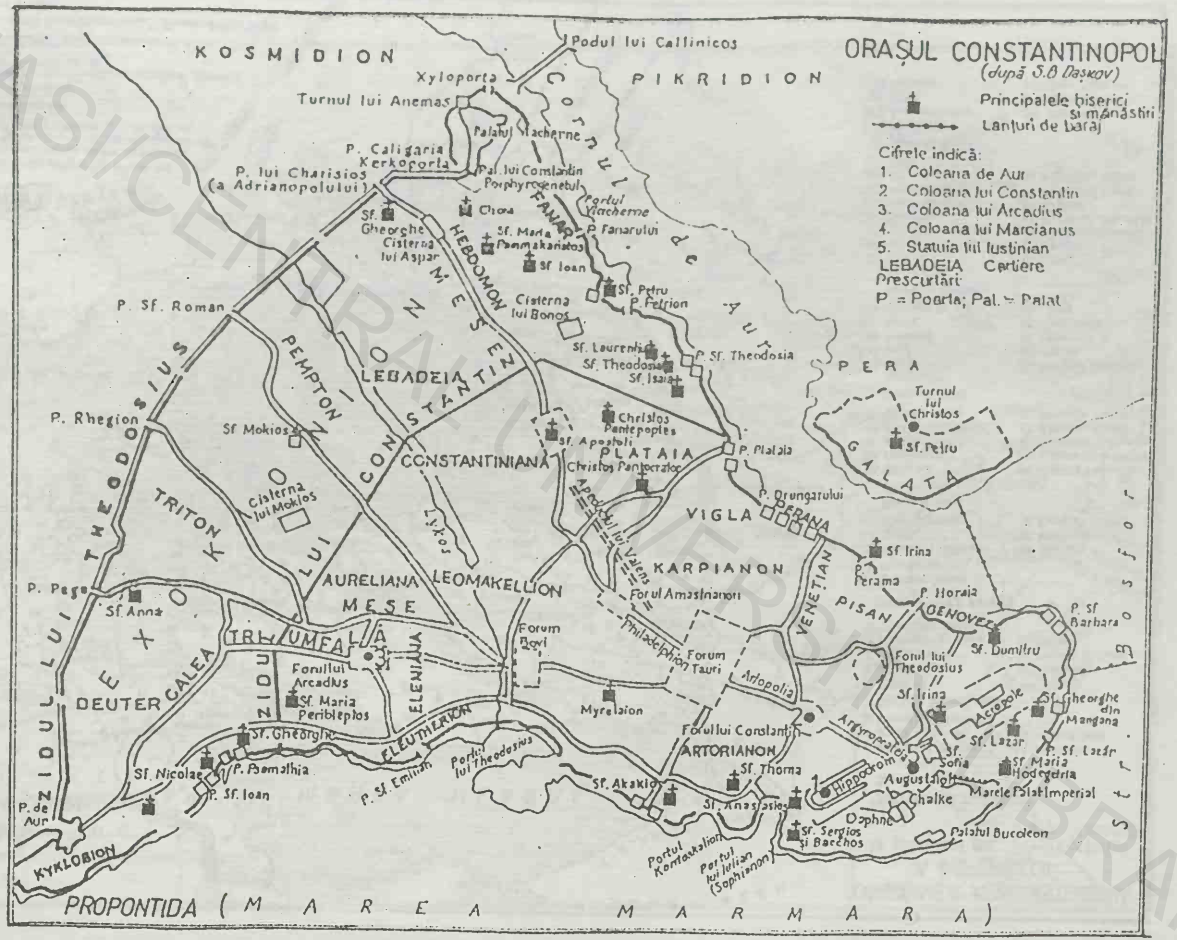

BCU IAȘI CENTRALA UNIVERSITARĂ LIBRARY Str. Bosfor

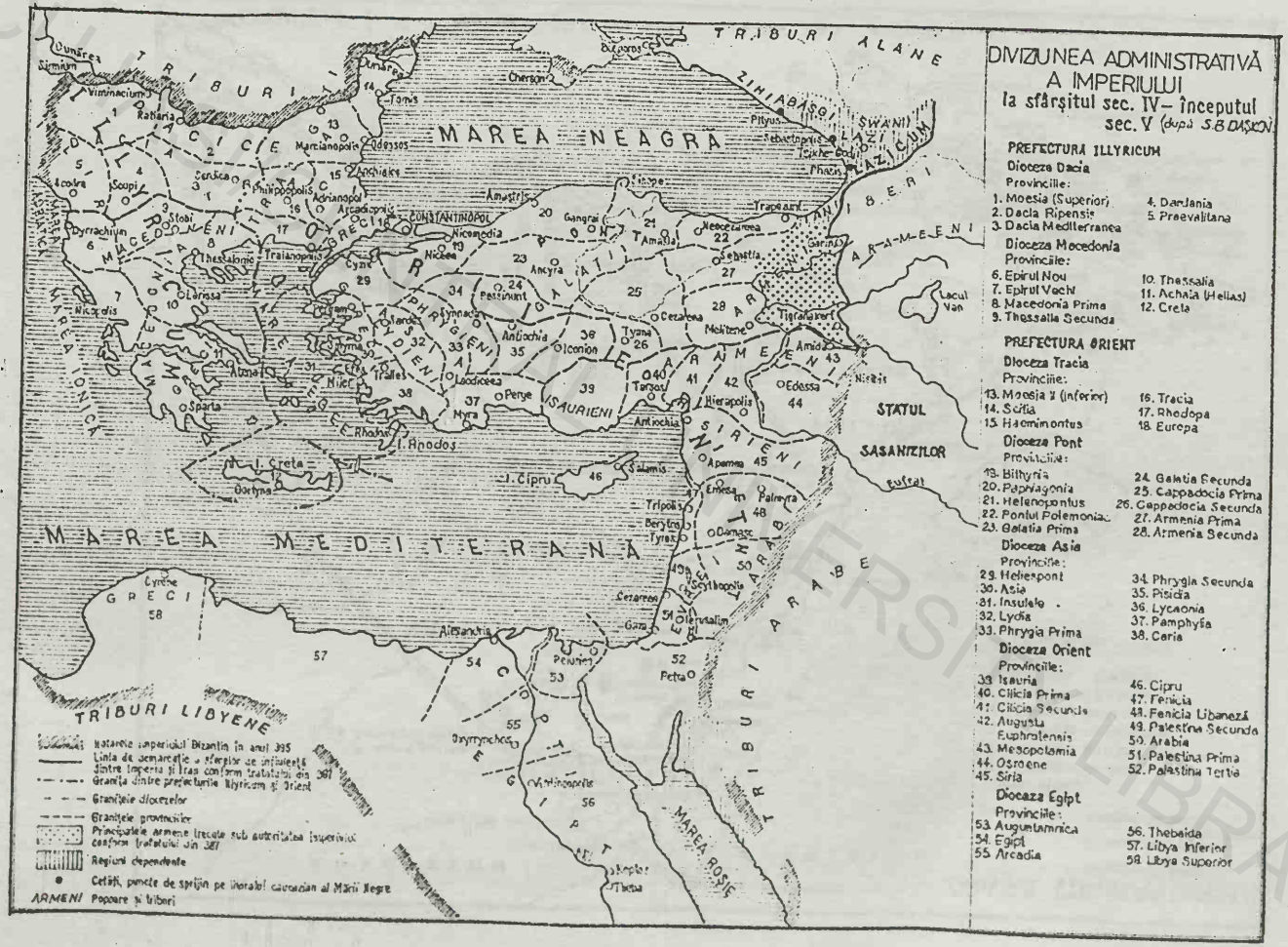

DIVIZIUNEA ADMINISTRATIVĂ A IMPERIULUI la sfârșitul sec. IV – începutul sec. V (după S.B. DIȘCENI)

PREFECTURA ILLYRICUM

Dioceza Dacia

Provinciile:

1. Moesia (Superior)
2. Dacia Ripensis
3. Dacia Mediterranea
4. Dardania
5. Praevalitana

Dioceza Macedonia

Provinciile:

6. Epirul Nou
7. Epirul Vechi
8. Macedonia Prima
9. Thessalia Secunda
10. Thessalia
11. Achaia (Hellas)
12. Creta

PREFECTURA ORIENT

Dioceza Tracia

Provinciile:

13. Moesia II (Inferior)
14. Scitia
15. Haemimontus
16. Tracia
17. Rhodopa
18. Europa

Dioceza Pont

Provinciile:

19. Bithynia
20. Papiagonia
21. Helenopontus
22. Pontul Polemoniac
23. Galatia Prima
24. Galatia Secunda
25. Cappadocia Prima
26. Cappadocia Secunda
27. Armenia Prima
28. Armenia Secunda

Dioceza Asia

Provinciile:

29. Helespont
30. Asia
31. Insulele
32. Lydia
33. Phrygia Prima
34. Phrygia Secunda
35. Pisidia
36. Lycaonia
37. Pamphylia
38. Caria

Dioceza Orient

Provinciile:

39. Isauria
40. Cilicia Prima
41. Cilicia Secunda
42. Augusta Euphratensis
43. Mesopotamia
44. Osroene
45. Siria
46. Cipru
47. Fenicia
48. Fenicia Libaneză
49. Palestina Secunda
50. Arabia
51. Palestina Prima
52. Palestina Tertia

Dioceza Egipt

Provinciile:

53. Augustamnica
54. Egipt
55. Arcadia
56. Thebaida
57. Libya Inferior
58. Libya Superior

BCU CLUJ BABEȘ-BOLYAI UNIVERSITY LIBRARY

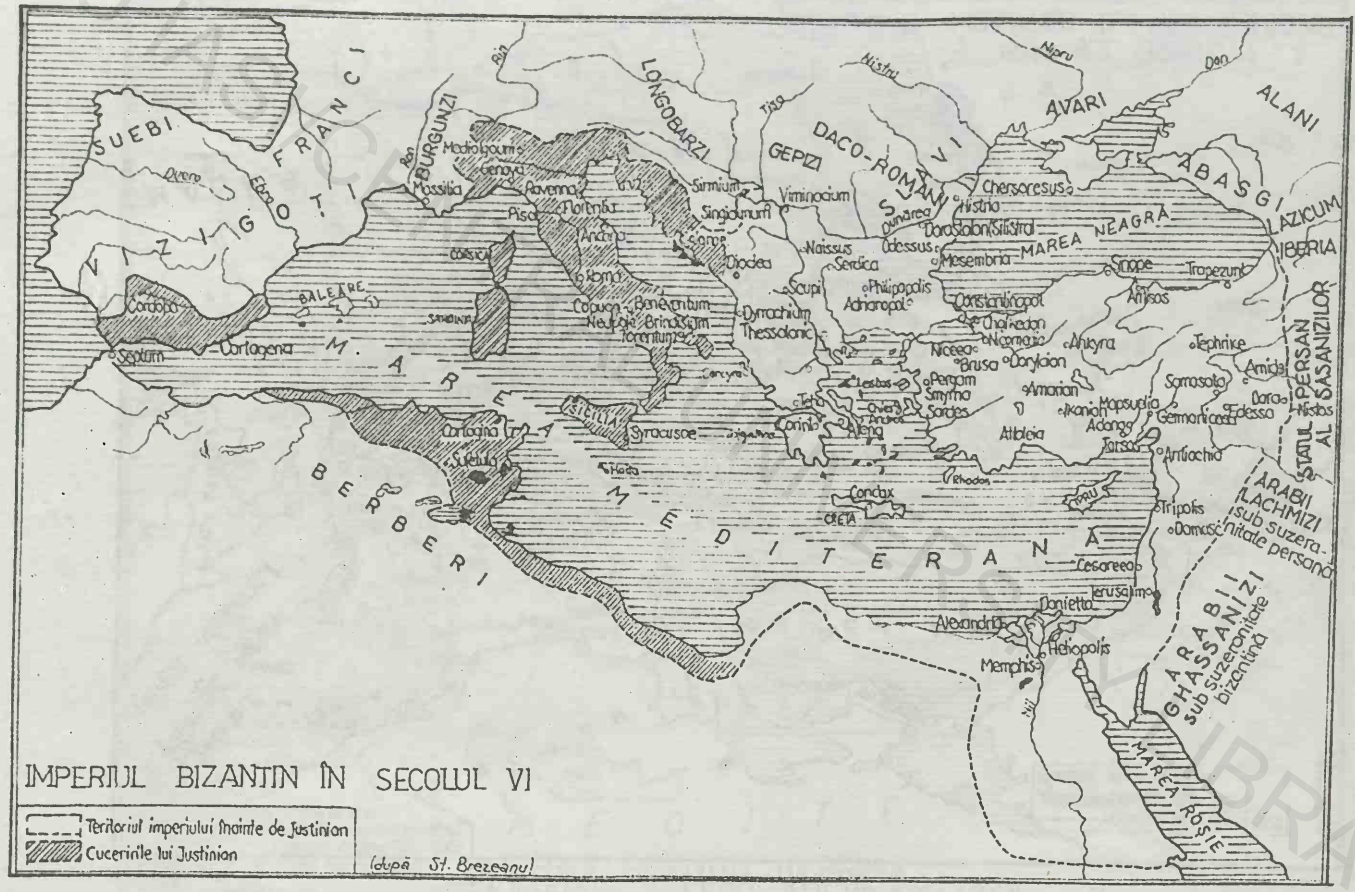

IMPERIUL BIZANTIN ÎN SECOLUL VI

Teritoriul imperiului înainte de Justinian
Cuceririle lui Justinian

(după St. Brezeanu)

BCU Cluj / Central University Library

Granițele imperiului la 1025
Cuceriri după 1025
CHALDIA : Nume de themă
ROMÂNII
DALMATIA
SIRMIUM
Sirmium
Belgrad
Zara
Spalatto
Ragusa
Novobrdo
Ochrida
Prespa
Th. BULGARIA
Vidin
Nis
Pristina
Durostorum
Silistra
PARISTRION
Pliska
Tirnava
Varna
Mesembria
MAREA NEAGRĂ
Chersona
Th. CHERSONA
CAUCAZ
MAREA ADRIATICĂ
CAPANAT ITALIA
Th. CEFALONIA
NIKOPOLIS
Castoria
Thessalonic
THESSALONIC
MACEDONIA
STRMON
Didymoteichos
THRACIA
Constantinopol
Amastris
PAPHLAGONIA
OPTIMATON
BUKELLARION
Ankyra
ARMENIAKON
SEBASTEIA
CHALOIA
KOLONEIA
Trapezunt
THEODOSIOPOLIS
IBERIA
ARMENIA
VASPURKAN
Messina
Catania
Siracuza
Lemnos
HELLAS
Th. MACEDONIA
Th. EGEE
Th. CHIOS
Th. SAMOS
THRAKESION
OPSIKION
Dorylaion
CHARSIANON
CAPADOCIA
Amorion
ANATOLIKON
Iconion
LYKANDOS
MELITENE
MESOPOTAMIA
ZAPON
PELOPONES
KIBYRAIOTON
Attaleia
CILICIA
SELEUCIA
TELLICH
Edessa
Samosata
Massula
CRETA
CIPRU
MAREA MEDITERANĂ
Tripolis
Beirut
Sidon
Akkon
Cesareea
Ierusalim
IMPERIUL BIZANTIN LA MOARTEA LUI VASILE II (1025)
după N. Brezeanu

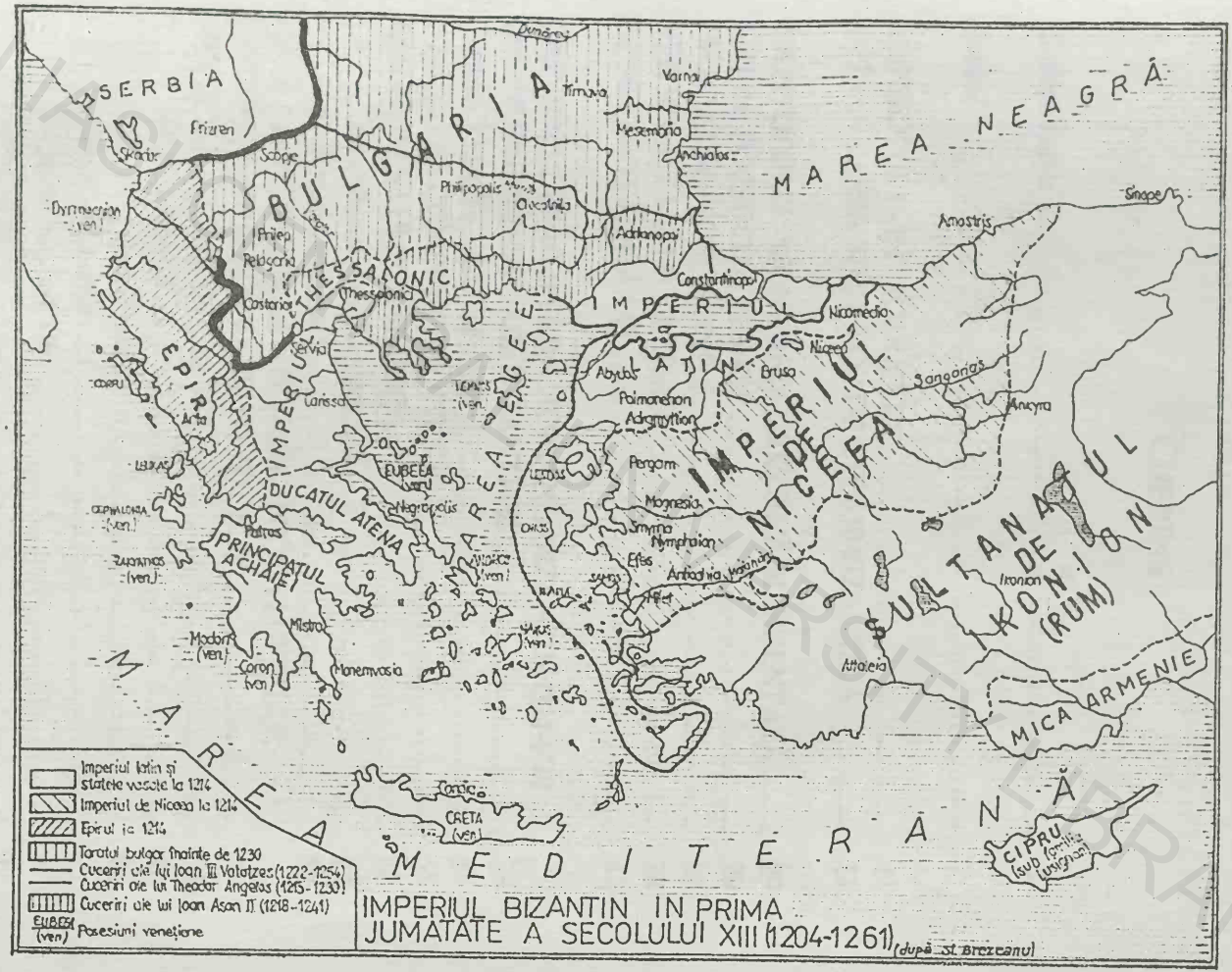

IMPERIUL BIZANTIN IN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI XIII (1204-1261) (după st. Brezeanu)

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI
ISTORIE

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CUPRINS

Cuvânt înainte 5

Prefață 7

CAPITOLUL I - INTRODUCERE 11
DEZVOLTAREA STUDIILOR DE ISTORIE BIZANTINĂ 11

CAPITOLUL II - MONARHIA CREŞTINĂ ŞI ORIENTALĂ..... 29
CARACTERISTICI GENERALE 29
DIOCLEȚIAN ŞI TETRARHIA 31
REFORMELE LUI DIOCLEȚIAN 38
CONSTANTIN ÎMPĂRAT 42

CAPITOLUL III - IMPERIUL ROMANO-BIZANTIN (324-610)
ÎNCEPUTURILE ISTORIEI BIZANTINE 53
CARACTERISTICI GENERALE 53
FONDAREA CONSTANTINOPOLULUI 55
REFORMELE LUI CONSTANTIN 62
Dezvoltarea social-economică 62
Organizarea de stat 65
DE LA CONSTANTIN LA IUSTINIAN. EPOCA LUPTELOR CRISTOLOGICE ŞI A INVAZIILOR (337-518) 77
EPOCA LUI IUSTINIAN (518-610) 87
Politica internă 87
Reforma administrativă 94
Politica religioasă 95
Civilizația iustiniană 97
Politica externă 99
Succesorii lui Iustinian 103

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL IV - IMPERIUL GREC MEDIEVAL (610-1081) 107
CARACTERISTICI GENERALE 107
DEZVOLTAREA SOCIAL-ECONOMICĂ 108
ORGANIZAREA DE STAT 111

LUPTA PENTRU SUPRAVIEȚUIRE
ȘI RESTAURAREA IMPERIULUI BIZANTIN (610-717) 114
Războaiele cu perșii și avarii. Reforma lui Herakleios 114
Era invaziilor arabe. Ultimii ani ai domniei lui Herakleios.
Succesorii lui Herakleios 126
EPOCA ICONOCLASTĂ (717-843) 135
Caracteristici generale 135
Iconoclasmul și războaiele arabe. Leon al III-lea 136
Iconoclasmul și războaiele cu bulgarii. Constantin al V-lea .. 143
Reformele interne ale lui Nikephor I. Pericolul extern.
Bizanțul și Crum 146
Reacția iconoclastă 153
APOGEUL IMPERIULUI BIZANTIN (843-1025) 160
Caracteristici generale 160
Zorii unei noi ere 162
Epoca codificării dreptului. Vasile I și Leon al VI-lea 172
Bizanțul și Simeon al Bulgariei 189
Lupta puterii centrale contra forțelor feudale. Apogeul
cultural de la curtea bizantină. Roman I Lecapenos
și Constantin al VII-lea Porphyrogenetul
(Porphyrogennetos) 195
Epoca cuceririlor. Nikephor al II-lea Phocas
și Ioan Tzimisches 204
Domnia lui Vasile al II-lea. Apogeul puterii bizantine 213
CRIZA SECOLULUI AL XI-LEA (1025-1081) 223

CAPITOLUL V - DECĂDEREA IMPERIULUI BIZANTIN
(1081-1453) 227
CARACTERISTICI GENERALE 227
DEZVOLTAREA SOCIAL-ECONOMICĂ 229
ORGANIZAREA DE STAT 231
REGIMUL ARISTOCRAȚIEI MILITARE (1081-1204) 233
STĂPÂNIREA LATINĂ ȘI RESTAURAREA

IMPERIULUI BIZANTIN (1204-1282) 241
Formarea noului sistem de state 241
Apogeul şi decadența Epirului. Victoria Niceei 249
În ajunul restaurării 257

Imperiul bizantin redevine o mare putere.
Mihail al VIII-lea 261
DECLINUL ŞI PRĂBUŞIREA IMPERIULUI BIZANTIN
(1282-1453) 272
Bizanțul, stat minor. Andronic al II-lea 272
Epoca războaielor civile. Hegemonia sârbă în Balcani 286
Cucerirea Peninsulei Balcanice de către turcii otomani.
Bizanțul, stat vasal al Imperiului otoman 308
Căderea Constantinopolului 318

GLOSAR 331
BIBLIOGRAFIE SELECTIV 357
TABEL SINOPTIC 367
TABELE CRONOLOGICE 381
TABELE GENEALOGICE 389
INDICE 395
LISTA HĂRȚILOR 429
HĂRȚI 431

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ISBN 973-7925-73-4